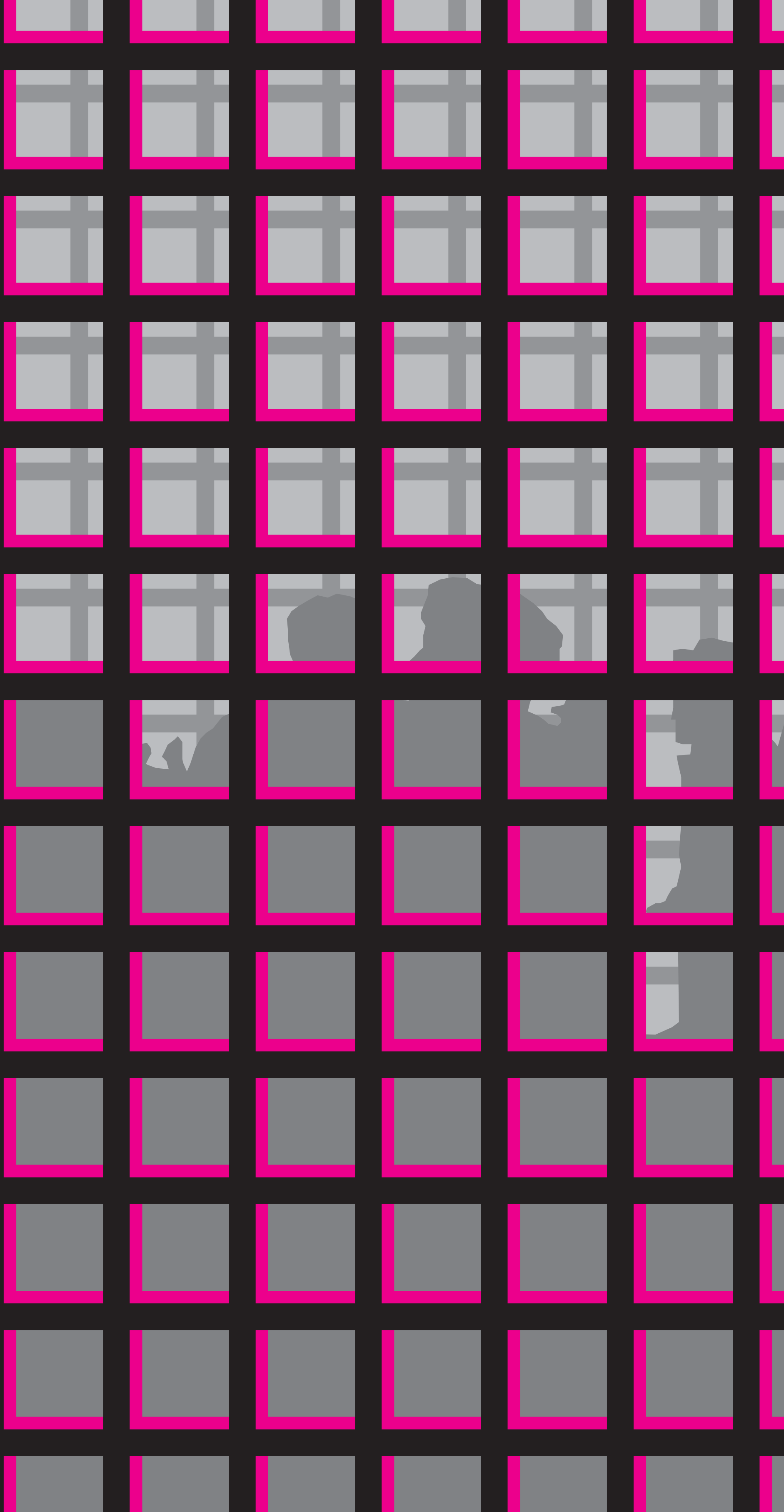
„HATVANAS ÉVEK” MAGYARORSZÁGON

Tanulmányok

Szerkesztette RAINER M. JÁNOS

1956-os Intézet

„HATVANAS ÉVEK”
MAGYARORSZÁGON

„HATVANAS ÉVEK" MAGYARORSZÁGON

TANULMÁNYOK

Szerkesztette
Rainer M. János

1956-os Intézet
Budapest, 2004

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE-KÖZALAPÍTVÁNY

A KÖTET MEGJELENÉSÉT
A NEMZETI KUTATÁSI ÉS FEJLESZTÉSI PROGRAM (5/151/2001) TÁMOGATTA

SZERKESZTETTE
RAINER M. JÁNOS

KÖNYV- ÉS CÍMLAPTERV
MOLNÁR ISCSU ISTVÁN

TARTALOM

ELŐSZÓ

Kötetünk egy csaknem négy éve, 2000-ben megkezdett gondolkodási folyamat, majd a nyomában megindult kutatás összegzése. A Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program támogatásával folytatott munka a „hatvanas évek" magyarországi történéseinek történettudományi eszközökkel való vizsgálatát tűzte ki célul. A program ebben a formájában befejeződött, így akár azt is írhatnánk, hogy a kutatás eredményeit tartalmazó kötet valamiféle lezárás. Ez azonban nem lenne teljesen igaz. Egyrészt mindvégig úgy fogtuk fel azt, amit csináltunk mint műhelymunkát, amely ugyan támaszkodik bizonyos előzményekre (az irodalomjegyzékek meggyőzően tanúsítják, hogy a „hatvanas évekre" vonatkozólag az elmúlt másfél évtizedben Magyarországon is komoly és eredményes forrásfeltárás és történeti kutatómunka folyt), de nem lép fel azzal az igénnyel, hogy végleges képet adjon tárgyáról. Munkánk eredményeit folyamatosan a szakmai és a szélesebb közönség elé tártuk,[1] s a mostani könyv sem áll önmagában – a vele egy időben megjelenő, a „hatvanas évek" emlékezetét az utolsó tizenöt-húsz évben készült életútinterjúk részleteivel megidéző kötettel együtt „érvényes".[2] Nyilvánvaló, hogy ez a könyv még rövid időre sem zárja le a hatvanas évekkel kapcsolatos kutatómunkát és történeti diskurzust, hiszen az csak mostanában kezdődött.

Célkitűzésünk éppen az volt, hogy a vizsgálatok kezdeti szakaszában felmérést készítsünk a korszak problémáiról, olyan időszakban, amikor már folyik ugyan történeti kutatás, de a „hatvanas évekről" szóló megállapítások nem szilárdultak nagy, kánonjellegű megállapításokkal teli történetekké. A problémák természetesen számosak, és a jellegük nagyon különböző. Csak néhány példát kiragadva az alább sorjázó tanulmányokból: a klasszikus történeti források jelentős része egyáltalán nem, vagy csak részlegesen hozzáférhető; az 1945 utáni magyar történelem, azon belül a Kádár-korszak belső periodizációja bizonytalan; ugyanez mondható el azokról

1 Lásd Kőrösi Zsuzsanna–Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 2001. IX. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2001, 1956-os Intézet. 9-130. p.; Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002. X. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2002, 1956-os Intézet. 9–190. p.; Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet. 385 p.; Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2003. XI. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet. 9–93. p.

2 Molnár Adrienne (szerk.): *A „hatvanas évek" emlékezete.* Budapest, 2004, 1956-os Intézet.

a fogalmi keretekről, amelyeket az egyes megközelítések használnak. Talán még az is kérdés marad, egyáltalán jogosult-e a magyar történetben a „hatvanas évek" fogalmának használata. A legtöbb szerző e kötetben az „ötvenes évek" második felétől indítja vizsgálódását (legtöbben 1956-tól), és az egységesen, irányadóan sohasem definiált Kádár-rendszer már kialakult, „üzemszerű" működésének időszakában zárja, a naptári értelemben vett hatvanas évek vége felé, de gyakran a hetvenes évek elején.

Noha a munka közösen folyt, és a résztvevők felfogása, gondolkodásmódja szükségszerűen hatott egymásra, a szervező elv elsősorban a vizsgált korszak azonossága volt. Lehetséges, új történeti narratívá*k* megalkotására törekedtünk, történeti képeket javasoltunk az 1956-os forradalmat követő bő másfél évtizedről, a Kádár-rendszer megalapozásának és berendezkedésének időszakáról. A kötetben szereplő tanulmányok kétségkívül nem egyenletesen fedik le a majdan lehetséges történeti tablót. A szerzők megközelítése, történetírói módszere különbözik egymásétól. Abban talán mégis azonos, hogy tárgyát, a posztsztálini szovjet rendszer magyarországi, reformált változatának kialakulását és mindennapi „üzemmenetét" minden egyes szerző mint „a dolgot magát" vette szemügyre, nem a végkifejlet perspektívájából. „Összképet" – reményeink szerint – a tanulmányok összessége, az egyes szövegekből, egymáshoz való viszonyukból, vállalt, ütköztetett, vagy éppen látens ellentmondásaikból az olvasóban felmerülő kérdések alakíthatnak ki a magyarországi „hatvanas évekről".

Az áttekinthetőség kedvéért, illetve azért, hogy a kérdések feltevését valamelyest segítsük, a tanulmányokat meglehetősen laza, szabad szerkezetű „fejezetekben" adjuk közre. Az első a „hatvanas évek" hazai eseményeit és az azokról kialakítható képet nagyobb történetek részeként próbálja ábrázolni. Ugyanezt teszi tulajdonképpen a második szerkezeti egység négy szerzője is, azzal a különbséggel, hogy mondandójuk az akkori idők legnagyobb hatású változására, az 1968-as reformra, illetve annak közvetlen következményeire összpontosul. A harmadik „fejezetben" a politikai élet hétköznapjaira vonatkozó esettanulmányok és elemzések olvashatók. A negyedik rész szerzői ugyanezeket a hétköznapokat vizsgálják „hétköznapi" szereplőik hatvanas évekbeli életében, ismét csak nagyon eltérő nézőpontokból és módszerekkel. A két utóbbi „fejezet" között néhány tucat fénykép próbálja felmutatni a „hatvanas évek" mára jobbára elsüllyedt, más közegbe érve megváltozott épített környezetét, tárgyi kultúráját és emberi arcait. A kötetet a „hatvanas évek" kultúrájáról és művészetéről szóló néhány elemzés és áttekintés zárja.

Budapest, 2004. április

A szerkesztő

Rainer M. János

A „HATVANAS ÉVEK” MAGYARORSZÁGON
(POLITIKA)TÖRTÉNETI KÖZELÍTÉSEK

The sixties – sesztyigyeszjatüje

A „hatvanas évek” fogalma a történeti-politikai gondolkodásban igen hamar megjelent, szinte azt lehet mondani: a hatvanas években. A „hatvanas éveket” *(the sixties)* nem csupán az előző évtizeddel, hanem bizonyos értelemben sok korábbi évtizeddel szemben határozták meg az akkor történtek. Így volt ez elsősorban a világháborúktól érintetlen Amerikában, de az évtized különössége nyilvánvaló Európában is, ahol a modern kor idejét leginkább a világháborúk tagolják, a második világháború után pedig a kontinenst megosztó két nagy világrendszer konfliktusai és belső története. A „hatvanas évek” jellegéről, tartalmáról sok vita folyik, alig vitatott jelentősége azonban egyre kevésbé társul általában a „hatvanas évekhez”, mindinkább egy specifikus értelmezésére korlátozódik. A „hatvanas évek” politikatörténeti eseményei – elsősorban a nyugat-európaiak és az amerikaiak –, az 1968-ban kulmináló társadalmi mozgalmak, konfliktusok, összecsapások, a „campusok forradalma” sokat veszített jelentőségéből, noha a szakirodalom ma is foglalkozik velük.[1] A nyugat-európai és amerikai egyetemek neomarxista mozgalmai, Castro-, Mao- vagy Guevara-kultusza, a marxizmus akkori „reneszánsza” csak vásári kavargás, színes zárókép egy súlyos történet, a kommunizmus története végén.[2] Ami utána következett: a baloldali „kritikai” gondolkodás lendületvesztése, kiürülése, „primitív fordulata”.[3] Ami az évtizedet egy jó emberöltőnyi távlatból igazán fémjelzi, az a „hatvanas évek” „életforma-” vagy „életmódváltozása”, „érték-”, vagyis kulturális forradalma. Ma a „hatvanas évek” elsősorban ezt jelenti a történeti közbeszédben[4], ehhez kapcsolódó, máig tartó hatását emelik ki politológusok[5], ennek révén lehetséges az, hogy a „hatvanas éveket” a XX. század legdöntőbb változásának is tartják: „Ha […] a századot társadalomtörténeti nézetben szemléljük, akkor egy olyan cezúrával kerülünk szembe, amely nyilvánvalóan két részre osztja a kronológiai értelemben vett huszadik századot, függetlenül attól, hogy pontosan hol vonjuk meg a kezdetet és hol a véget. Ezt a cezúrát a hatvanas évek képezik a bennük lejátszódott – vagy ha úgy tetszik, felgyorsult – életforma-változásokkal és a hozzájuk kapcsolódó, a szokásokra,

1 Egy újabb áttekintő kritikai szemle erről: Mausbach (2002).

2 Furet (2000) 819–849. p.

3 Rév (1998).

4 Többnyire ebben az értelemben része az egyetemi curriculumoknak Európában és Amerikában egyaránt.

5 Például az amerikai politikára vonatkoztatva Gitlin (1996).

az erkölcsökre s a kultúra minden területére kiterjedő generációs forradalommal."[6] A zavartalannak tűnő fellendülés eredményezte, korábban soha nem látott bőség, egy – éppen soron következő – fiatal nemzedék sajátos reakciója a második világháború utáni fellendülésre valóban megváltoztatta a nyugati világ arculatát.[7]

Ha túllépünk az Egyesült Államokon és Nyugat-Európán, a „hatvanas évek" egészen más jellegűnek, bár nem kevésbé jellegzetesnek tűnik. Az afrikai és részben ázsiai térségben ez az időszak (már az ötvenes évek közepétől, sőt egyes helyeken már a második világháború végétől) a hagyományos gyarmati berendezkedések korának vége, nem kevés drámai, véres eseménnyel, az emancipáció és a reorientáció ellentmondásos jelenségeivel. A kommunista világrendszerben a „hatvanas évek" talán leginkább politikatörténeti jelentőségű: ott a „hatvanas évek" – Sztálin utáni évek. A klasszikus rendszertől több helyütt elmozdultak,[8] magában a Szovjetunióban is reformált szocializmusokról beszéltek. Ugyanakkor a sztálini rendszert eleve sajátosan adaptáló Kína a változatlansággal kívánt változtatni, amikor bejelentette igényét a világrendszer vezetésére, a desztalinizációval szembenálló programmal. A monolit szerkezetek porladásának, a pluralizálódás kezdetének tűnő időszak történeti emlékezete is sokszínű, olykor ellentmondásos. A kommunizmus alkonyának egyik sajátos jelensége, a kései reformkommunizmus, illetve reformszocializmus a „hatvanas éveket" (különösen a rendszeralkotó diktátor „haláltusáját", vagyis az 1953 és 1961 *utáni* időszakot) valamiféle marxista reneszánszként, a szocializmus emberi arcának felbukkanásaként ábrázolta. Ez leginkább a csehszlovákiai reformkísérlettel kapcsolatban igaz, de a hruscsovi Szovjetunió ilyenfajta beállítása sem ritka, még a kilencvenes években sem.[9] Más megközelítések szerint a hatvanas évek változásai elsősorban a klasszikus sztálini modell válságából fakadó részleges belátásokból eredtek, de ahogyan elérték a modell alapstruktúráit, a politikai osztály nyomban zárt – vagyis a reformok inkább korrektív jellegűek, az „üzemképesség" fenntartását szolgálták, perspektíváik csak látszólagosak.[10] A „hatvanas évek" fogalma tehát – bár létezik – sokkal kevésbé egyértelmű, jelentősége kevésbé nyilvánvaló az akkori világ keleti felén, mint a nyugatin. Ott a társadalmi, gazdasági, mentális változások eredőjeként került sor valamiféle „forradalomra", amelynek politikai reprezentációja létezett ugyan, de nem lett belőle politikai forradalom.[11] Itt viszont a politikai változás (a Sztálin halála utáni kényszerű revízió) kínált lehetőséget; a forradalmi jellegű eseményekig eljutott kísérleteket erőszakkal leverték (1956 – Magyarország, 1968 – Csehszlovákia), a társadalmi, gazdasági, mentális szerkezetek változásai viszont nagyon

6 Kende (2003) 275–276. p.

7 Lásd Marwick (1998), Kimball (2000).

8 A klasszikus rendszer, illetve az attól való elmozdulás elméleti modelljét lásd Kornai (1993).

9 A Prágai Tavaszra és 1968 augusztusára vonatkozó ilyen alapmű a személyes visszaemlékezést és az elemzést vegyítő Mlynář (1987); a Szovjetunió „hatvanas éveinek" ilyesfajta felfogása Vajl–Genyisz (1996), de hasonló Heller– Nyekrics (1996) is.

10 Csehszlovákiára vonatkozóan ez derül ki Pithart (1993) elemzéséből, s ezt képviseli Szovjetunió-történetében Kenez (1999).

11 Ez a változások iránt elkötelezett kortársak számára is világos volt, lásd Moore (1969).

viszonylagosak maradtak. Mégsem véletlen, hogy az „ötvenes évek" sztálini vaskorral azonosított fogalmával szemben a „hatvanas évek" jelentéstartalma a szovjet rendszert megtapasztalt országok közbeszédében máig határozottan pozitív: az olvadás, a fellélegzés, a remények, a változások, a több szabadság évtizede – az előzőhöz képest. A politikai és társadalmi gondolkodás irányai, kritikai jellege szembeötlő hasonlóságot mutat Keleten és Nyugaton, az eltérő feltételek és politikai korlátok ellenére a hatvanas évek kulturális forradalma átcsúszott a vasfüggöny alatt.[12] A „hatvanas évek" életmód- és értékforradalmával magától értetődően állnak szemben a mai konzervatívok Nyugaton,[13] s magától értetődően mossák a második világháború végével kezdődő egységes kommunista vaskorszakba a posztkommunista társadalmak új konzervatívjai.

A „hatvanas évek" Magyarországon: 1956 után

Tanulmányom fő kérdése, hogy a „hatvanas évek" e nagyon vázlatos körvonalain belül milyen sajátos helyet foglalnak el az időszak magyarországi történései. A periodizáció kérdése (mettől meddig tartanak a „hatvanas évek"[14]) is lényeges, de talán ennél is fontosabb, hogy egyáltalán megkülönböztethetők-e „hatvanas évek" Magyarországon. A továbbiakban erre a két problémára keresem a választ. Kiindulópontom a negyvenes évek végén kialakult, majd az ötvenesek elején berendezkedett klasszikus sztálini politikai rendszer, amely meghatározta – vagy legalábbis döntően befolyásolta – mindazt, ami a magyar társadalomban, gazdaságban, az emberek kapcsolataiban és gondolkodásában, a kultúrában stb. történt. Előfeltevésem szerint ha a „hatvanas években" a politikában nem történtek is olyan jól látható, nagy átrendeződésekkel és megrázkódtatásokkal járó változások, mint korábban, a magyar „hatvanas évek" megértésének kulcsa továbbra is a politikai rendszer.[15]

Magyarország a „hatvanas években" is a szovjet birodalom része volt, a magyar politikát alapvetően – és sokszor közvetlenül – a Szovjetunió politikája határozta meg. A magyar történet ekkori sajátossága a térség más országaihoz képest az, hogy 1956-ban, ha történeti szempontból nagyon rövid időre is, de megszakadt a szovjet politikai modell kontinuitása. Ennek jelentősége azonban elsősorban lélektani: a forradalomban nem jöttek (jöhettek) létre új struktúrák, csupán körvonalazódott valami új berendezkedés. A régi intézmények személyi állománya, infrastruktúrái, az üzemeltetésükhöz szükséges tudás és technikák elvileg továbbra is rendelkezésre álltak. De minden szereplő (nemcsak a politikaiak) úgy élte át 1956-ot, hogy egy pillanatra megszűnt mindannak az érvénye, ami koráb-

12 Lásd Vajda (1991). Rév István „igen intenzív párbeszédről" ír „a nyugati újbaloldal és a Keleten feltűnő demokratikus kritikai gondolkodás között", Rév (1998) 40. p. Hasonlóan látja Kozák (2001).

13 Erre jó példa Scruton (2003).

14 Nyugaton többnyire az ötvenes évtized végétől, 1958-tól a hetvenes évek első feléig (Marwick 1974-ig) számítják a hatvanas éveket, Keleten inkább szűkebb időbeli keretekben, Vajl és Genyisz például 1961 és 1968 között.

15 Ebben Kornai (1993) alapgondolatát követem.

ban meghatározta a magyar társadalom életét. (Legalábbis kézzelfogható, átélhető, felmérhető közelségbe került ahhoz, hogy megszűnjön.) Ez a rendkívül erős élmény akkor is bizonyos belátásokra vezetett, ha végeredményben a modell egy súlyos válságot követően érvényben maradt. A forradalmat leverték, azzal az alapvető politikai akarattal, hogy a korábbi rendszert helyreállítsák, a megszakadt kontinuitást áthidalják. Ez az ideologikus konstrukció azonban megengedte azt is, hogy bizonyos területeken és vonatkozásokban „tabula rasa" teremtődjék, ahol az *ancien regime* helyreállítása a zérópontról való elindulásként is értelmezhető.

A magyar forradalom a Sztálin halálát követő általános válság terméke volt, s a szovjet befolyás alatt álló kelet- és közép-európai térségben az egyes országok politikáját általában a Sztálin halálát követő kiigazítási-korrekciós folyamatok belső dinamikája határozta meg. A magyar vezetés ebben a keretben *és* az 1956 után már a forradalomból fakadó belátások alapján politizált. A jelek szerint ezek egy részét Moszkvában is elfogadták. A szovjet „rugalmasság" alapvető oka: 1956 nemzetközi (vagy: blokkon belüli, közös) sokkhatása, illetve a Sztálin halála után fellépett korrekciós-revíziós hajlam a szovjet politikai elit gondolkodásában.[16] Mindez „kezére játszott" Kádár Jánosnak és a magyar vezetés zömének annyiban, hogy így könnyebben tudták elfogadtatni új – vagy a klasszikus sablonoktól eltérő – megoldásaikat a „szövetségesekkel", különösen a „Nagy Szövetségessel". De más megközelítés is lehetséges: a magyar politikai vezetés rendelkezett annyi politikai súllyal, akkora autonómiával, hogy 1956-ból eredő belátásait legalább részben elfogadtassa a szovjetekkel. A Kádár fémjelezte magyar politika általában távolságot tartott az ideológiától, az elméleti doktrinériát nem kedvelte.[17] Ebből egy további előnye fakadt: a magyar megoldásokat sohasem próbálták valamiféle új elméleti keretbe rendezni, óvakodtak „programok" alkotásától, modellek akár csak látens felajánlásától. Minden egyes politikai lépés feltüntethető volt bármilyen korábbi szerves folytatásának vagy akár újításnak, de minden másnak is egy skála egymástól egyébként nem túl távoli két végpontja között.

Szakaszhatárok: ismétlés, konszolidáltan

Az 1956-tól a hetvenes évek elejéig tartó időszak a politikatörténeti folyamat szempontjából két egymásra épülő, jellegében mégis különböző szakaszra osztható.

Az 1956. november 4-től 1962–63-ig terjedő csaknem hét esztendő – *mutatis mutandis* – megismételte a magyarországi szovjet rendszer kiépítésének 1947–53-as folyamatát. Az újrakiépítés érintette a klasszikus rendszer valamennyi alkotóelemét. Kádár János a politikai hatalom visszaszerzésének mozzanatával kezdte,[18] a politikai

16 A revíziós hajlam megnyilvánulásai, s ezek határai éppen a magyar forradalom válságának szovjet „kezelése" során figyelhetők meg, lásd Orehova–Szereda–Sztikalin red. (1998)

17 A korai Kádár-korszak ideológiai életéről lásd Kalmár (1998).

18 Máig legjobb leírása Kis (1992, [1986]), fő dokumentumait lásd *A Magyar Szocialista Munkáspárt…* (1993–98); Némethné et al. szerk. (1997).

ellenfelekkel való véres és elhúzódó, kampányszerű leszámolással folytatta (a forradalmi résztvevőkkel szembeni megtorlás – ideértve a kommunista párt eretnekjeit, a „revizionistákat" is – 1956–59, katolikus egyház: 1961,[19] ortodox sztálinisták: 1961– 62[20]). Lezajlott a tulajdontól való megfosztás folyamata a mezőgazdaságban (1958– 61).[21] A gazdaságpolitika egy rövid átmenet után, különösen a második ötéves terv kidolgozása során visszaállt az erőltetett iparosítás, a centralizált parancsgazdaság pályájára.[22] A szellemi életben folytatott ötvenes évek végi–hatvanas évek eleji kampányok az ideológiai monopólium megszerzését célozták.[23] Az első (eredeti) rendszerépítő folyamatban a diszkrimináltak kirekesztése és marginalizálása folytatódott (a téeszszervezés most is gazdagparaszt-ellenes jelszavakkal indult, a „volt uralkodó osztályok", az „osztályellenség" gyermekeivel szembeni megkülönböztetés a felsőoktatásba való felvételik során 1963-ig folyamatos volt stb.).

1962–63-tól 1972–74-ig az 1953–54-es korrekció, majd az 1955–56-os rekorrekció némiképp elmosódottabb, helyesebben: egymásba mosódó *remake*-je játszódott le. Markáns politikai enyhítésekkel kezdődött: az 1962-es pártkongresszus határozatával (arról, hogy a szocializmus alapjainak lerakásával megszűntek létezni a rendszerrel frontálisan szembenálló „osztályok" és rétegek),[24] az 1963-as politikai amnesztiával. Folytatódott a szövetkezetek belső életét, gazdálkodását a szovjet kolhozmodelltől eltávolító, a közös és a magángazdaság együttélésének talajára helyező reformcsomaggal.[25] 1964-től 1968-ig átfogó gazdasági reformterv készült, amelyet – bár igen erős „fékekkel" – 1968-ban életbe is léptettek.[26] A szellemi életben minden különösebb deklaráció nélkül, sőt olykor ilyenek ellenére bizonyos pluralizmus és nyitottság jelentkezett. A szovjet mintájú szocializmussal szembenállónak tételezett társadalmi csoportokat sújtó közvetlen diszkrimináció számottevően enyhült.

A hetvenes évek elejétől előbb (1972-től) a gazdaságpolitikában, aztán (1973-tól) a szellemi, kulturális életben is „visszavették" a hatvanas évek közepén deklarált és hallgatólagos reformok, korrekciók egy jelentős részét.[27] Igaz – nem mindent, nem is teljesen. De megszakadt a hatvanas évek elejétől folyamatosnak látszó törekvés a klasszikus sztálini rendszer szerkezeteinek változtatására, racionalizálására, a társadalommal való közvetlen kontaktusok kiépítésére.[28]

19 Balogh M. (1997).

20 Baráth (1999).

21 A második kollektivizálásra lásd Pető–Szakács (1985), Varga Zs. (2001).

22 Pető–Szakács (1985).

23 Standeisky (1996), Révész (1997).

24 *A Magyar Szocialista Munkáspárt…* (1959).

25 Varga Zs. (2001).

26 Az 1968. január 1-jén bevezetett magyarországi gazdasági reform *történeti* irodalma feltűnően vékony. Jelentős része a nyolcvanas évek válságának talaján kivirágzott új reformpárti politikai törekvésekhez kapcsolódott, legnyilvánvalóbban Berend (1988), továbbá Antal (1982). A történeti hátteret máig leginkább Ferber–Rejtő (1988) interjúkötete érzékelteti. A reformer attitűdöt jól jellemzi Kovács (1990), illetve a folyamatot korán, de szigorú közgazdaságtani logikával megközelítő Kornai (1987). Jó összefoglaló Pető (1986–87), Szamuely (1985).

27 Huszár (2003), Soós (1984).

28 A Kádár-rendszer hátralévő időszakában tovább érvényesült ez a dinamikus „rángás", a megmerevedés–vál-

Ha a „hatvanas évek" Magyarországon két eltérő jellegű periódusra osztható, amelyek közül az első a köznyelvben „ötvenes éveknek" nevezett időszak ismétlése, a második az első magyar kommunista korrekció, a Nagy Imre-féle „új szakasz" egyes területeken reformmá mélyített új kiadása, még élesebben vetődik fel a kérdés: van-e a magyar „hatvanas éveknek" sajátos karaktere? A továbbiakban amellett fogok érvelni, hogy a második szakasznak, amely egyszerre folytatta a második berendezkedési periódus egyes új kezdeményezéseit, s hozott új elemeket a folyamatba, van sajátos arculata. De itt kívánom aláhúzni, hogy ezek a megkülönböztető jegyek egyáltalán nem abszolút értékűek. A köznapi gondolkodás keveset foglalkozik az apró változások strukturális hátterével, mégis sok különféle visszaemlékezés elég egyöntetűen különbséget tesz a „hatvanas évek" és a korábbi időszak között.[29] A kommunista hatalom újbóli berendezkedését, az azonos jellegű politikai folyamatokat, hasonló akciókat és kampányokat azonban a magyar társadalom *a korábbiaktól eltérő módon érzékelte, másképpen élte át.* Eszerint a „hatvanas években" – amelyet ebben a megközelítésben 1956-tól a „hetvenes évek" kezdetéig akárhogyan meghatározhatunk: lehet az csaknem két évtized, de lehet csupán egy fél is, mindez attól az emlékezettől függ, amely éppen elénk állítja a kort és kérdését – a rendszer és politikája lényegében ugyanaz volt, mint a negyvenes évek utolsó harmadától az ötvenes évek közepéig. Eredményeképpen a „hatvanas években" a magyar társadalom ugyanazon viszontagságokat kényszerült elszenvedni, ugyanazon reményeket táplálta, mint az „ötvenesekben". A végén ugyanolyan okokból csalódott ezekben, mint korábban. Az akkor (korábban) felhalmozott tapasztalatai fényében azonban az új berendezkedő periódus kevésbé tűnt elviselhetetlennek, az új korrekció (reform) sokkal reményteljesebbnek látszott. A csalódás nem volt annyira fájdalmas, akkora feszültséget sem váltott ki, mint korábban. Miért? Talán mert egyszer már mindezt átélték. Talán mert az új konfrontációkban egy „sündisznóállásra" jobban kiképzett közösség állt szemben a hatalommal. Talán mert mindkét oldal „megtanult" valamit. Nagyon leegyszerűsítve: 1956 leckéjét, amely ez egyik oldalon a „(szél ellen) nem lehet", a másik oldalon az „(ugyanazt) óvatosabban" kifejezésekben foglalható össze.[30]

ság–korrekció–reform–rekorrekció/megmerevedés ciklusai hasonlóképpen követték egymást. A hetvenes évek közepének megmerevedő folyamatait az évtized végén ismét reformkezdeményezések, azt a nyolcvanas évek közepén és második harmadában ismét politikai lehűlés követte, hogy aztán a rendszer a nyolcvanas évek végén – ma már tudjuk: utolsó éveiben – haláltáncszerű hiperaktivitást mutasson. Vagyis az ortodoxia–reform, a megmerevedés–lazulás, a klasszikus szovjet modell másolása–elmozdulás a klasszikus/szovjet rendszertől ciklusai végig kimutathatók a kommunista rendszer hazai történetében. A kilengések mértéke azonban számottevő különbségeket mutat, akárcsak a periódusok hossza. Az első ciklus durvaságát és gyorsaságát szelídebb és hosszabb (tartósabb) hullámok követték. A rendszer névadójának életrajzában jól ábrázolja ezt Huszár (2003).

29 Ahány emlékezet, annyiféleképpen határozza meg a „hatvanas évek" időtartamát, kezdetét és végét. E rész írásakor az 1956-os Intézet Oral History Archívumában őrzött életútinterjúk válogatását használtam, amelyet Molnár Adrienne készített az Intézet „Hatvanas évek" projektje keretében. Köszönöm, hogy a válogatást már az összeállítás közben módomban volt tanulmányozni.

„Hosszú hatvanas évek" Magyarországon?

A hazai „hatvanas évek" a szovjet típusú rendszer magyarországi változatának, sőt az egész térségnek leghosszabb, legsikeresebb, a rendszeren valóban tartós lenyomatot hagyó korrekciós és reformperiódusa volt. Ez a megállapítás egyértelműen csak az 1956 utáni „hosszú hatvanas évek" fentebb jellemzett második periódusára vonatkozik, vagyis a naptári értelemben vett hatvanas évek elejétől a hasonló értelemben a hetvenes évek elejéig tartó „hatvanas évekre". A továbbiakban erre az 1962–63-tól 1972–74-ig tartó időszakra összpontosítok, egy vonatkozásban mégis visszautalok az 1956-ot követő „második berendezkedés" időszakára.

A „hatvanas évek" hazai jellegzetességének egyik tényezője tudniillik éppen az, hogy a korrekciós szándékok a „második berendezkedés" (1956–1962/63) időszakában is jelen voltak, ha nem is folyamatosan, ha nem is mindenben tudatosan, ha nem is (messze nem) mindenre kiterjedően.[31] A „hatvanas évek" tehát ennyiben szerves folytatás is, nem csupán egy még korábbi időszak (1953–56) ismétlése, vagy a „második berendezkedéssel" való szakítás. E korrekciós szándék legfontosabb megjelenési formái, mozzanatai időrendben a következők:

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának *a szovjet típusú rendszerrel való diszkontinuitás lehetőségét* megfogalmazó 1956. decemberi határozata.[32] A dokumentum az 1956-os „ellenforradalom" egyik, sőt első számú okát a Rákosi–Gerő-klikk antimarxista politikájában határozta meg. A határozatot soha nem vonták vissza, sőt egyre inkább a Kádár-korszak legfontosabb ideológiai szövegévé vált, valóságos kánonná. Mindvégig nyitva hagyta tehát a politikai ajtót (lehetőséget) a sztálinizmus klasszikus alakzataitól való elhatárolódás irányába. Az ajtó küszöbét az MSZMP soha nem lépte át, még azt sem fogalmazták meg nyíltan soha, hogy a határozat nevezetes első pontjából gyakorlatilag vagy elméletileg mi következik (mit kell tenni, mit nem lehet tenni, mit ígér meg a párt stb.). Az elmozdulás, az átlépés elvi lehetősége azonban megmaradt.

Rendszertelenül jelentkező, következetlen revíziós hajlam a klasszikus szovjet rendszer újbóli kialakításának folyamatában. Ide tartozik például az 1947–49-es „álkoalíció" felelevenítésével való kacérkodás 1956–57 fordulóján, a kormány újabb programjának előkészítése során.[33] Erre utalt a gazdasági mechanizmus reformjának kidolgozására szervezett szakértői bizottságok munkája, amely viszonylag koherens reformterveket eredményezett 1957 első felében (igaz, ezekből a tervekből szinte semmi sem valósult meg, s képviselőit hamarosan „revizionista elhajlással" vádolták).[34] A forradalom résztvevőivel szembeni megtorlás könnyen parttalanná vált volna, ha az MSZMP vezetése időnként vissza nem fogja a teljes restaurációra törekvő, bosszúszomjas állambiztonsági apparátuso-

30 Nemcsak a „hatvanas évek", hanem az egész Kádár-korszak túlságosan egyértelmű, reformkorszakként való megkülönböztetésével (lásd erre Földes 2002) szemben hívja fel a figyelmet a múlt kétségbeejtő sokféleségére Gyáni (2003).

31 Az ötvenes évek végi Magyarország külön útjairól lásd Szabó (1989).

32 *A Magyar Szocialista Munkáspárt…* (1993–98) 1. köt.

33 Uo. 1–2. köt.

34 Lásd Berend (1988).

kat.[35] A mezőgazdaság kollektivizálására 1958-ban Dögei Imre földművelésügyi miniszter vezetésével klasszikus szovjet mintájú forgatókönyvet dolgoztak ki, ezt azonban részben a bevezetés körüli politikai vitában, részben a végrehajtás során „felpuhították". Annál is inkább, mert az életszínvonal állandó emelésének követelményét hosszabb távon a kollektivizálás közben is fenntartották (a klasszikus forgatókönyv megengedte volna egyes rétegek, sőt az egész „dolgozó nép" életszínvonalának időleges visszaesését – erről persze csak zárt körben lehetett beszélni…). Kádár 1957-ben, az MSZMP első országos értekezletén hangsúlyozta az életszínvonal-politika prioritását – ez az erőltetett iparosításra való 1959-es visszatérés után sem változott.

A *represszió „lazító" következetlenségek.* A nyilvánosságban hangsúlyozott ideológiai szigor kezdettől „laza gyakorlattal" párosult az intelligenciával szemben. Az „elhajló" és az „útitárs" eszmerendszereket szigorú hangú határozatok ítélték el (közgazdasági revizionisták, Lukács-hívők, népi írók stb.), majd viszonylag kiterjedt kampányok mélyítették és magyarázták a legfelső szintű állásfoglalásokat. Tömeges leszámolásra és kirekesztésre azonban nem került sor. 1957 tavaszán még Lukács György is hazatérhetett romániai internálásából, a megbírált népi írók rangos elismerésekben részesültek. Igaz, párhuzamosan írópereket rendeztek – ilyen eszközökhöz a Rákosi-rendszerben nem nyúltak.[36] A represszió a tetőfokon 1959-ben, majd 1960-ban korlátozott politikai amnesztiákkal enyhítették – miközben a leszámolások nem szűntek meg, sőt újabb célpontokra is kiterjedtek.

Mind a revíziós hajlamot, mind a következetlenségeket nyilvánvalóan a forradalom okozta sokk, s a nyomában kialakult szorongás táplálta. A „második berendezkedés" okvetlenül konfliktusokkal járt, s ezt a Kádár-vezetés tudta. Ugyanakkor félt, s olykor igyekezett elkerülni bizonyos összecsapásokat.[37] Közel voltak még az 1953–56-os korrekciós-visszarendeződő periódus emlékei is. Ezeket általában negatívan ítélték meg, és elutasították, de – következetlenül – olykor fel is használták (a gazdaságról való gondolkodásban és olykor a vitákban is állandóan ott lappangott az akkori nézeteltérésekre való hivatkozás).[38] Az 1956–1962/63-as időszak karakterét azonban nem az határozta meg, amiben a politikai vezetés következetlen volt, hanem amiben nagyon is következetes; nem a korrekciós velleitás, hanem amit az részlegesen és időlegesen kiigazítani próbált.

Egy reformévtized

A hatvanas évek elején, 1962–64 között elhatározott politikai váltás és a reformokon való gondolkodás indítékai között – akárcsak 1953 nyarán – előkelő helyen szerepelt a gazdasági növekedés kifulladására utaló jelek felismerése.[39] Mindazonáltal a különbségek is szembeötlők. Az 1956-ot *és* 1953-at átélt, ezért érzékenyebb magyar po-

35 Ormos (1989).

36 Standeisky (1996), Péteri (2002).

37 A konfliktuskerülő magatartás 1956-os eredetét Kornai (1996) hangsúlyozta erőteljesen.

38 Péteri (1998).

litikai vezetés képes volt *saját maga* felismerni a gazdasági válságot, és képes volt saját maga számot vetni a lehetséges társadalmi következményekkel – ami 1953-ban nem ment. Ugyancsak eltérően 1953-tól, Kádárék a hatvanas évek elején egyszerre szembesültek az életszínvonal emelésének és az erőltetett iparosításra alapozott, kollektivizáló, felhalmozó gazdaság növekedésének kényszerével. Az előbbi 1956 leckéjéből, utóbbi a késő hruscsovi Szovjetunió és az ötvenes–hatvanas évek fordulóján a „Nagy Ugrásra" készülő Kína légváras terveiből adódott. De nem biztos, hogy a belső felismerések elegendők lettek volna a paradigmaváltáshoz. Az 1953. júniusihoz hasonló drámai moszkvai konzultációra ugyan nem került sor, de a változtatás indítékai között most, tíz évvel később is szerepeltek külső tényezők. A politikai enyhítés legfontosabb szimbolikus lépései (az 1961. decemberi kádári jelszó – *aki nincs ellenünk, az velünk van*; az 1961. november–1962. augusztus közötti – felemás – antisztálinista tisztogatás,[40] az 1962-es pártkongresszus deklarációi,[41] az 1963-as amnesztia) jelentős részben külső kényszerekre vezethetők vissza. De itt is lényegesek az eltérések 1953-hoz képest. Az 1961-es XXII. szovjet pártkongresszus[42] második desztalinizációs hulláma jó lehetőséget kínált a virtuális és valóságos „sztálinista ellenzékkel" való leszámolásra. A kommunizmus békés építésének programja csökkentette az osztályharcos pszichózist. De az amnesztiát, a külföldre, közte Nyugatra való kiutazás (illetve a nyugatiak beutazásának) lehetővé tételét, a nyugati rádióadások zavarásának megszüntetését, általában a Nyugattól való hermetikus elzárkózás oldását[43] nem a szovjet politika kényszerítette ki vagy javasolta. Még csak nem is a szovjet példához való igazodásról volt szó, hiszen ott efféle lépésekre nem is gondoltak. Hasonló volt a helyzet a felsőoktatásba való belépés során érvényesülő diszkrimináció 1964-es megszüntetése, illetve a katolikus egyházzal való viszony normalizációjára irányuló lépések esetében.[44] A magyar politikai vezetés természetesen igyekezett oldani a belső társadalmi feszültségeket, s úgy vélték, ehhez hozzájárul a szovjet rendszer első berendezkedése során kialakult, a második berendezkedés során pedig fenntartott társadalompolitikai gyakorlat néhány elemének megváltoztatása. Szerepet játszott a környező országok példája (például Lengyelországé és Csehszlovákiáé, ahol a hatvanas évek elején ugyancsak részlegesen liberalizálták az útlevélkiadást).

Az igazán új jelenség azonban az a törekvés volt, amely Magyarország nyugati imázsának javítását célozta. A történeti irodalom és a közvélekedés máig vízválasztónak tekinti az 1963-as politikai amnesztiát. Az erre vonatkozó dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy a Kádár-veze-

39 Részletesen leírja e jelenségeket Pető–Szakács (1985) 369–433. p.

40 Rainer (2003) 73–115. p., Sipos közread. (1994).

41 Ezekről, egyáltalán a váltás időszakáról kitűnő körképet ad Tyekvicska (1997).

42 *A kommunizmus…* (1961). Értékelésére lásd Vajl–Genisz (1996).

43 Lásd Cseh–Kalmár–Pór szerk. (1999). A nyugati kapcsolatokra vonatkozó 1963–80 közötti dokumentumokat a Cseh Gergő Bendegúz, Pór Edit és mások szerkesztésében megjelenés előtt álló *Zárt, bizalmas, számozott* 2. kötetének kéziratából tanulmányozhattam, amiért itt mondok köszönetet a szerkesztőknek.

44 Lásd Szabó Csaba tanulmányát e kötetben.

tés a korábbi (1959, 1960) korlátozott közkegyelmekkel a maga részéről lezártnak tekintette a megtorlást, de a legveszélyesebbnek tartott (hat évnél hosszabb börtönre ítélt) ötvenhatosokat nem kívánta szabadon engedni az enyhültebb időkben sem. Az 1963-as amnesztia az Egyesült Államok nyomására született, Kádárék pedig saját nemzetközi legitimálásukat, az ország nemzetközi elszigeteltségének, megbélyegzettségének megszüntetését várták tőle. Nem önmagáért – a modernizációhoz mind szükségesebb gazdasági kapcsolatok alapfeltételéről volt szó. A szabályos alkufolyamatban mindkét fél felkínált (és elfogadott) engedményeket. Az amerikaiak például nem erőltették Mindszenty ügyének rendezését, így az egy-kétszáz volt fegyveres felkelő mellett[45] a bíboros volt az egyetlen nevezetes élő kvázipolitikai fogoly, akire a közkegyelem nem vonatkozott.[46] A nyugati politika mint viszonyítási pont jelent meg a magyar politikai vezetés gondolkodásában. Ezen és az amerikai törekvések legalább részleges győzelmén az sem változtatott, hogy a lépést Kádár természetesen egyeztette Hruscsovval.

1962–63-ban megteremtődtek a reform(kurzus) előfeltételei, de egyáltalán nem dőlt még el, hogy a változások mennyire lesznek mélyek és radikálisak. Az 1968-ra körvonalazódott magyar képlet (a jugoszláv reformfolyamatot leszámítva[47]) az egyetlen tartósan megvalósult, s a tervezettekhez képest is a legmélyebb és legradikálisabb reform volt Kelet-Európában. Ebben további, immár a „második berendezkedés" időszakához és a váltás éveihez képest is új külső és belső tényezők játszottak szerepet.

Először is: a hatvanas évek közepén a várakozáshoz képest sokkal kedvezőbben alakult a magyar politika szovjet „környezete". Bár a magyar vezetés és Kádár személy szerint rendkívül aggódott a Hruscsov elleni sikeres 1964. októberi puccs miatt,[48] *közvetlen, rövid távú hátrányokkal* a moszkvai hatalomváltás nem járt a magyar vezetésre nézve. Sőt inkább előnyösnek bizonyult – Hruscsov leváltásával került *ad acta* a „dognaty i peregnaty" (utolérni és túlszárnyalni – ti. a tőkés világot, különösen Amerikát), majd a kommunizmus felépítésének hét-, illetve húszéves fantasztikus terve. Ezzel az akkor még csak tervezett magyar gazdasági reform – s egyáltalán a gazdaságról való gondolkodás – a valóság talajára kerülhetett. További előnynek tetszett, hogy a hatvanas évek elején a közgazdasági reformgondolkodás a Szovjetunióban is nyilvánosságot kapott, sőt a Hruscsovot a kormányfői székben követő Alekszej Kosziginről úgy hírlett, maga is „reformer". Nem véletlen, hogy gazdasági reformokat tervezett ebben az időben Csehszlovákia, az NDK és Lengyelország is, vagyis a szovjet birodalom legnyugatosabb perifériái.

Másodszor: a legtágabb politikai vonatkoztatási környezethez hasonlóan alakult a legszűkebb döntéshozói elit belső világa.[49] A magyar politikai vezetés operatív felső köre (PB, Titkárság, kormány, KB-osztályvezetők) a forradalom leverése óta

45 A politikai mellett köztörvényes bűntettek miatt is elítéltek amnesztiából való kihagyását Bibó István tette szóvá Kádár Jánoshoz írott leveleiben, Bibó (1983) 909–925. p.

46 A folyamatot kitűnően érzékelteti Borhi (2002).

47 Jugoszlávia reformjairól lásd Soós (1981).

48 Békés (1998), Földes (2001a), Gati (1990) 153–174. p.; Hruscsov leváltásáról lásd Pihoja (2000).

49 Pető–Szakács (1985) 370–374. p., Tőkés (1998).

figyelemre méltó stabilitást mutatott, összetételén az 1962-es antisztálinista tisztogatás sem változtatott sokat. A hatvanas évek első felében a korábban eléggé egységesnek tűnő együttesen belül megindult a politikai csoportképződés – egyelőre új jelenségként, a „szakosodás" mentén történő érdekérvényesítés irányába. Az egyik legelső – és legfontosabb – artikulálódó csoport az „agrárlobbi" volt Fehér Lajos vezetésével. Ez a valóban szakpolitikai csoport fontos, bár soha nyíltan ki nem mondott személyi-politikai folytonosságot hozott a felszínre. Nagy Imre 1947–49-es gazdaság- és agrárpolitikai útkeresése, illetve az 1953–54-es „új szakasz" politikája újra megjelent az MSZMP vezetésében. A mezőgazdaság 1959–61-es teljes kollektivizálása után az MSZMP apparátusában és a kormányban, valamint a kiépülő szövetkezeti érdekérvényesítő testületekben már 1963-ra elkészült egy olyan reformtervezet, amely az átszervezés nyomán törvényszerűen bekövetkező termeléscsökkenést volt hivatott orvosolni.[50] E kezdeményezések összefüggése az 1956 óta folyamatos életszínvonal-politikai prioritással kézenfekvő.

Még fontosabbnak bizonyult ugyane jelenség egy másik vonatkozása. 1962 után Nyers Rezső KB-titkár körül (akinek a szűkebb vezetésbe való bejutása jószerével Marosán György pillanatnyi elmezavarán múlott[51]) kialakult egy olyan közgazdászcsapat, amely eléggé *párt*értelmiségi volt ahhoz, hogy ne keltsen gyanút a funkcionáriusok körében, de eléggé *értelmiségi* is, hogy képes legyen intellektuálisan megközelíteni a magyar gazdaság problémáit. A gazdasági mechanizmus kritikai felülvizsgálata (1964–66), majd a reform kidolgozása (1966–68) és következményeinek számbavétele során ez a szakértői csoport nemcsak együtt maradt, hanem folyamatosan bővült.[52]

Harmadszor: a gazdaság piac, illetve a világpiac (vagyis a Nyugat) felé való nyitását – az elmozdulás a világpiaci árrendszer felé legalább annyira fontos vonása volt a tervezett reformnak, mint a tervutasítások megszűnése – sürgette az a kemény tényező, hogy a magyar nemzeti jövedelemben folyamatosan nőtt a nemzetközi árucsere útján realizált rész. Ráadásul az abszolút értékben csekélyebb tőkés árucsere mind az életszínvonal növelése, mind a keleti, főképpen szovjet árucsere szempontjából életbevágó és – főleg – helyettesíthetetlen volt.[53] A nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővülésére nagyon kedvezően hatott a kubai válság (1962) óta folyamatos nemzetközi enyhülés (amely, bár súlyos válságokkal meg-megszakítva, már 1953 óta érvényesült a nemzetközi politikában). A magyar vezetés a legérzékenyebb területeken – ez a hatvanas években a nemzetközi kommunizmus belső megosztottságában történő állásfoglalást jelentette – nem kísérletezett semmiféle önálló irányvonallal, véleménnyel. Kádár a kínaiakkal folytatott vitában szilárdan állást foglalt Moszkva mellett, a nyugati külpolitikában pedig előnyben részesítette az apró, kis, de közvetlen előnyökkel járó lépéseket.[54]

50 A folyamat részletes és pontos leírása Varga (2001) 104–149. p.

51 Marosán ügyét lásd Huszár (2003) 104–112. p., Némethné–Sipos (1994), Marosán (1989).

52 Ferber–Rejtő (1988) interjúiban a „csapat" jelentőségét többen hangsúlyozzák.

53 Kozma (2001).

54 Ruff (2001).

Az 1956-ot átélt magyar vezetés jobban észrevette a válságra utaló jeleket, azokra érzékenyebben reagált, mint a többi szovjet csatlós ország irányítói. Ezért az alapvetően egyáltalán nem reformhajlandóságú elitet meg lehetett győzni arról, hogy a változások elkerülhetetlenek. Az 1956-tól való félelem, az ideológiai merevség oldódása, a gyakorlatias megoldásokra való hajlam fontos szerepet játszott a reform bevezetésében. Azonban ugyanezek a tényezők „szolgáltatták ki" a reformot és híveit például a szovjet politika változásainak. Ugyanezek a tényezők vezettek oda, hogy Kádár János 1972-ben (és a következő években) feláldozta a reformkurzust.[55] 1956 szindrómájában a magyar politikai vezetés nemcsak a magyar társadalommal, hanem a szovjet vezetéssel való szembekerülés eshetőségétől is szorongott. Mivel a reform nem állt össze soha koherens ideológiává, az első hazai nehézségek, illetve az első komoly moszkvai bírálat ahhoz a vélekedéshez vezetett, hogy a reformból könnyen „dobható" minden, amit kifogásolnak, s végeredményben az egész úgysem volt más, mint a sok gyakorlatias manőver egyike – talán a legnagyobb[56] –, amelyek mind az 1956 utáni politika prioritásait szolgálták. A magyar politikai vezetés, s főként Kádár János soha sem volt reformer, soha sem volt reformkommunista. Amikor Kádár elfogadta a valódi pragmatikus reformkommunisták (mindenekelőtt Nyers Rezső és csapata, Fehér Lajos és köre, csekélyebb mértékben Aczél György és pártértelmiségi udvara) javaslatait, vállalta a reform politikai terhét.[57] A vállalás és a teher szó egyforma hangsúlyt kapott ebben az aktusban, amelyhez nem volt szükséges reformer beállítottság, elegendő volt csupán pragmatikusnak lenni. A pragmatikus (kommunista) politikus olyan, mint a kaméleon: ha kell, reformer terepszínt ölt, ha kell, konzervatív színekben pompázik. Valódi színe – ha van – ez utóbbihoz áll közel. Ennek a magatartási, attitűdbeli skizofréniának az úgynevezett „reformfékek" beépítése csupán legismertebb példája. A hatvanas évek belső politikai vitái mindannyiszor arról szóltak, hogy a valamilyen gyakorlati okból palackjából kiszabadult szellemet hogyan lehetne visszagyömöszölni oda.[58] A reform ellenzőinek tábora nem a reform következtében alakult ki, nem is azért, mert ezt vagy azt a csoportot annak következtében hátrányok érték. Az ideológiai korlátoltság már szerepet játszott abban az elhatalmasodó aggodalomban, hogy a kitűnő „fékek" sem tudják

55 Huszár (2003) 233–256. p., Pető (2001) 118–120. p., Földes (2001b).

56 Az 1966-os pártkongresszus határozata az 1956 óta eltelt tíz év három legnagyobb feladatának a hatalom konszolidációját, a mezőgazdaság kollektivizálását és a gazdaságirányítási rendszer reformját nevezte.

57 Nyers (2001).

58 Jellegzetes példa: 1965–66-ban a liberalizálástól félő belügyi apparátus támadást indított a nyugati ki- és beutazások alig pár éve kialakult gyakorlata ellen, riadót fújt a „fellazítás" s az „ellenséges belső erők" ennek nyomán kialakult tevékenysége miatt. Az MSZMP PB hosszas vita után 1966-ban a nyugati turistautakat háromévente egyszer, a látogatást két évben egyszer engedélyezte, ami visszalépés volt a korábbi, elvileg korlátlan lehetőséghez képest. A nyugati kiutazások száma azonban ettől nem csökkent, sőt átmeneti stagnálás után tovább növekedett, mert a korlátozás megnyugtatta az állambiztonságot, és kváziintézményessé, kvázijoggá változtatta azt, ami korábban ugyan ilyen korlátok nélkül, de csak adható kegy volt. Magyar Országos Levéltár (MOL), M-KS-288. f. 5. cs. 386. ő. e.

megállítani a lejtőn nekilendülő járművet. De leginkább arról volt szó, hogy a hetvenes évek elején a szovjet vezetéssel való konfliktus kockázata nagyobbnak tűnt, mint a reform leállításából eredő, távolinak látszó veszélyek. A józan és rövid távú kalkuláció győzött, akárcsak a hatvanas évek elején. Nem az ellenreformerek tábora „verbuválódott” 1968 után – az adva volt, csak „meggyőzve” lappangott.[59] Inkább a pragmatikus reformertábor kialakulása volt a magyar politikai vezetés „hatvanas éveinek” meglepő és jelentős politikai fejleménye.

Mérleg

Nem könnyű megvonni a „hatvanas évek” mérlegét, különösen a kutatások viszonylag korai szakaszában. Ehelyütt ezért csak két problémát kívánok jelezni: a szovjet szocializmus magyarországi változatának mint rendszernek a kérdését, illetve a magyar társadalom mentális állapotáét. Kérdés, hogy a „hatvanas években” mennyire vált nyitottá egyik és másik, a „hatvanas évek” változásai milyen perspektívákat nyitottak előttük?

1962–63 és 1968 között úgy tűnt, hogy az akkor még folyamatként elképzelt reform eredményeképpen a szovjet rendszer magyarországi változata valamennyi korábbinál nyitottabbá válhat. A következő négy-öt esztendőt (1968–72) szemügyre véve ez a benyomás elhalványul. Végeredményben a két csomópont történései – a Csehszlovákia megszállásában való részvétel 1968-ban, illetve a reformpolitika elleni szovjet fellépés kádári fogadtatása 1972-ben – arra vallottak, hogy a rendszer alapvető determinációjában semmi sem változott, sem mennyiségi, sem minőségi szempontból. Magyarország politikáját a Szovjetunió határozza meg. A döntő mozzanat ezen a téren nem a Kádárt, a reformereket és a magyar reformot ért 1972-es februári brezsnyevi bírálat, majd annak nyomán a reform gazdasági részének „csúszó leértékelése” – hanem 1968 nyara.

A szovjet vezetés és hű csatlósainak rendkívüli aktivitása Csehszlovákia katonai megrendszabályozásának ügyében, a magyar vezetéssel szembeni fellépés helyenként meglepő durvasága arra utal, hogy Moszkvában, Kelet-Berlinben, Szófiában, Varsóban úgy látták: megtörténhet, hogy Magyarország kimarad a katonai akcióból. Kádárék mozgásterébe tehát belefért volna ez a lehetőség is. A legfontosabb döntéseket 1968-ban Kádár egyedül hozta – a rendszer tehát ebből a szempontból az *igazán döntő pillanatban* semmivel sem mutatkozott nyitottabbnak, mint Rákosi Mátyás rendszere. Kádár a katonai fellépést szerette volna elkerülni, de ha már úgy látta, az elkerülhetetlen, kimaradni nem mert belőle.[60] Számára a Szovjetunión túl nem létezett élet – s *ebben* a meggyőződésben aligha-

59 Szinte pontosan ugyanaz játszódott le – csak sokkal hosszabb idő alatt, mint 1954-ben, az első magyar korrekció diadalának és kudarcának történetében. 1954 októberében az MDP Központi Vezetősége egy emberként állt Nagy Imre politikája mögé Gerővel és Rákosival szemben. Két és fél hónappal később ugyanezek az emberek hasonló egyöntetűséggel ítélték el Nagyot, amikor megtudták, hogy Moszkva sokallja a magyar reformtörekvéseket. Fél évvel később egyhangúlag zárták ki a pártvezetésből.

60 A folyamatot részletesen írja le Huszár (1998).

nem osztozott a magyar politikai elit túlnyomó része. Aki nem, az a véleményét megtartotta magának.[61]

1962–63 és 1968 augusztusa között a nyitás távlatai fennmaradtak, s ezalatt az elmozdulás a klasszikus rendszertől folyamatosnak, a reformpolitika dinamikusnak tekinthető. 1968 augusztusától a hetvenes évek közepéig viszont, bár a reformot nem vonták vissza, a nyitásnak többé nem volt távlata, s a reformpolitika, bár még érvényesült, már nem tekinthető dinamikusnak.

A magyar társadalom szétzilált, töredezett, lefelé nivellált állapotban lépett be a „hatvanas évekbe".[62] Magányos, neutralizált, politikában nemigen gondolkodó, identitásképző tényezőinek jelentős részétől (tulajdontól, hagyománytól, sikertől, dinamizmustól) megfosztott társadalom élte túl az első kommunista hatalomátvétel/korrekció ciklusának, a forradalomnak és az újabb hatalmi berendezkedési szakasznak sokfelől érkező kényszereit. Ehhez az igazi zéróponthoz képest a „hatvanas évek" minden szempontból megnyugvást, szerény gyarapodást, lassú színesedést, differenciálódást és nyitást hozott.

Amíg a „szocialista építés" projektje eleven hatóerő, koherens és a politikát vezérlő ideológia volt, addig a társadalom „egyirányú" utcában járt. Az 1956 utáni második berendezkedés során a társadalmat pacifikálták. A kádári „semlegesítési" politikának azonban nem ez volt a legfontosabb eredménye. Ennél lényegesebbnek bizonyult magának az ideológiát hordozó pártnak a neutralizálása. Amikor ez bekövetkezett, lehetővé vált minden távlatos elképzelés és ideológia nélkül „engedményként" visszaadni az elvett szabadságok egy-egy kis részét vagy pótlékát. A háztáji és az útlevélhez való folyamodás joga, írók megszólalása és nyugati szaktudományos folyóiratok, a magánszektor és a televíziós kabaré, a francia filmhét és a gebines vendéglő, a téesz-melléküzemág és a szakszerű külkereskedelem az arab világban, a (szinte) egyenlő egyetemi felvételi és az amnesztia így ideologikusan átgondolatlan, mégis szervesen összefüggő egésszé vált.[63] A kádári vezetés tulajdonképpen kivételesen szerencsés volt, mert előbb a fellélegző értelmiség, utóbb, magánhasználatra a közgondolkodás mindennapi diskurzusai ezt a furcsa mixet a „hatvanas években" kezdték *a mégis lehetséges, élhető, emberi, sajátosan magyar szocializmussá* konstruálni.[64] Olyan szocializmussá, amelynek „design"-ja

61 Az elit perifériáján azért akadtak olyanok, akik nem hallgattak, mint Tömpe András, Hegedüs András, Lukács György. 1968 a Kádár-kori magyar politikai ellenzékiség fordulópontja, s nem véletlenül, mert 1968 és Csehszlovákia, hasonlóan 1956-hoz, a rendszeren és annak nyelvén belül tematizálta a szembenállást. Később az ellenzék nem az 1956-os utat járta, s a marxista szocializmuson kívül kerülve fogalmazta meg bírálatát. 1968 szerepéről lásd Csizmadia (1995), Kis (1988), Kenedi (1992, [1988]).

62 A társadalmi mobilitás modernizációval összefüggő jelenségeit, melyeket a kádári sikertörténet részeként szoktak ábrázolni, itt nem tárgyalom. Széles forrásbázison, realisztikusan tárgyalja Valuch (2001).

63 A „hatvanas évek" történetének eddigi legjobb, leggazdagabb feldolgozása éppen a mindennapi élet, a személyes emlékezet és az utólagos történeti elemzés, benne a politika történetének egyvelege, Révész szerk. (2000), illetve a *Beszélő* c. folyóirat „Beszélő évek" sorozata 1996–99-ben.

64 Jellegzetes korabeli példája Lukács (1988, [1968]), a ké-

egyben-másban feltűnően hasonlított a résnyire nyitott nyugati határokon beeresztett áramvonalas gondolati járművek formáira: ugyanaz a bizalom a technikai modernizáció határtalanságában, a fogyasztói társadalmi berendezkedés felé vett irány, a konvergenciaelmélet stb. Még az újkeletű szabadságok birtokában azonnal fellépő kritikai mozgalmak is a nyugatiakra hasonlítottak: megjelent az „ifjúsági probléma", egyesek új (kritikai) életformákkal kísérleteztek, nyugatias szubkultúrák alakultak ki.[65] Odáig a nyitás sohasem juthatott, hogy a kritika nyilvánosan feszegethette volna a szovjet mintájú szocializmus végső kereteit. Ez továbbra is rendőri kérdés maradt. Sőt a politikai vezetés és az állambiztonsági szolgálatok veszélyesnek tartották már a „Szovjetunión kívüli élet" nyomainak felbukkanását is. Szinte nyomban – már a „hatvanas években" – megkezdődött a „szellem palackba való visszagyömöszölésének" ismert és kétes sikerű folyamata.[66]

Mindennek ellenére a „hatvanas évek" mérlegében ez a legsúlyosabb összetevő. A társadalom mentális változásainak története jellegzetesebb, mint a politika története, noha sok szálon át eredt a politika változásaiból. Mivel politikai nyilvánosság és demokratikus politikai gondolkodás a „hatvanas években" sem létezett Magyarországon, a társadalmi, szellemi autonómiák egy részének visszaszerzése a politika részének tűnik. Másfelől, az eredmények fényében a visszaszerzés politikai eredete el is homályosul. A társadalmi lét szférái egybemosódtak a „hatvanas években". Annyi talán mégis megkockáztatható: a kommunista rendszer története során talán soha sem volt közelebb egy nyitott társadalom, s egy annak megfelelő politikai rendszer felé való elmozduláshoz (amely talán megszüntette, talán más minőségbe vitte volna át), mint akkor. Biztosan utoljára volt legalább valamennyire szinkronban a nyugati kritikai gondolkodás fő tendenciáival. A *rendszer* Magyarországon 1968 augusztusában ezt a nyitási esélyt elvesztette. A társadalom számára nyíló tér és idő azonban lehetőségből, engedményből többé vissza nem vett szabadságokká (a szabadság szigeteivé, kis köreivé) változott. A térbeli nyitás a Nyugat (Európa) irányába történt, az időbeli egyszerre „vissza", a múlt felfogása, feldolgozása, a hagyományok visszavétele,[67] és előre, az egyetlen pillanatra elképzelhetővé vált jövő felé. A súlyos előzmények után visszaszerzett kis szabadságok mámorító élménye pedig Magyarországon is generációt formált. Azokét, akik tudatosan, fel-

sőbbi konstrukciók is ebből az időből erednek, ez az összehasonlítási alap, illetve a reformálható szocializmushoz fűzött remény forrása. Ilyen modellkísérlet pl. Hankiss (1986). A „hatvanas évek" irodalmának, filmművészetének, képzőművészetének, egyes társadalomtudományoknak (közgazdaságtan, szociológia), a filozófiának a virágzása már nem sokkal később (lásd pl. Vitányi 1982), s egyes diskurzusokban máig valamiféle „reneszánszként" jelenik meg. Ennek kritikai felülvizsgálata egyelőre csak részlegesen történt meg. Erre példa Bíró Yvette számvetése, lásd Bíró vál. (1991) bevezetőjét.

65 Ez utóbbiak rendkívül színes és érdekes körképét rajzolta fel Kenedi (1992 [1989]), Klaniczay G. (2003), továbbá egy sor dokumentumfilm (Kisfaludy András: *Törvénytelen Muskátli*, *Elszállt egy hajó a szélben*, Kresalek Gábor: *A vízüzemű Moszkvics utasai* stb.). Lásd még Horváth Sándor tanulmányát e kötetben.

66 Filozófus-per (1989), Klaniczay J.–Sasvári szerk. (2003).

67 A „hatvanas évek" magyar filmjeinek múltszemléletéről lásd Varga Balázs tanulmányát e kötetben.

nőtté válva már a nyitást élték át, a gyermekkor inkább zsigeri, ellenkező élményei után. A magyarországi ’68-as nemzedék képes egy nyelven beszélni a világ más ’68-asaival – van közös nyelvük, közös zenéjük,[68] voltak találkozásaik, amelyekre visszaemlékezhetnek. Kérdés, hogy ez a generáció, s vele a „hatvanas évek” mennyire hatotta át, termékenyítette meg a társadalmat itt és ott. A méreteikben persze a nyugatiakhoz nem hasonlítható lázadások lecsendesítésében és kommercializálásában a magyarországi rendszer sem volt alábbvaló.

A „hatvanas évek” magyar társadalma térben és időben nyithatott. A következő években kiderült, hogy kommunista rendszer történetében egyik sem válhat soha teljessé. De *teljesen visszacsukni sem a nyugati, sem a múltba vezető kaput nem sikerült.* Talán ez a magyar „hatvanas évek” legfontosabb hozadéka, ami más szovjet típusú társadalmakkal összehasonlítva (ahol ezek a kapuk sokkal tovább maradtak zárva) nem kevés.

68 A magyar rock történetének új feldolgozása is várat magára. Korai kísérlet Sebők (1983).

Irodalom

Antal László: Gazdaságirányítási rendszerünk fejlődésének útja. In Vass Henrik (szerk.): *Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSZMP 25 éve.* Budapest, 1982, Kossuth, 103–120. p.

Balogh Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár-korszakban. *Eszmélet,* 34. sz. (1997) 69–79. p.

Baráth Magdolna: A Belügyminisztérium „megtisztítása” a volt ÁVH-soktól, 1956–1962. In Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 1999. VII. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 95–108. p.

Békés Csaba: Magyar–szovjet csúcstalálkozók, 1957–1965. In Litván György (szerk.): *Évkönyv 1998. VI.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 143–183. p.

Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja.* Budapest, 1988, KJK.

Bibó István összegyűjtött munkái. 3. köt. Sajtó alá rend.: Kemény István és Sárközy Mátyás. Bern, 1983, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Bíró Yvette (vál.): *Filmkultúra 1965–1973. Válogatás.* Budapest, Századvég, 1991.

Borhi László: *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez 1957–1967. Dokumentumgyűjtemény.* Budapest, 2002, Ister.

Cseh Gergő Bendegúz–Kalmár Melinda–Pór Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956–1963.* Budapest, 1999, Osiris.

Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988).* 1–3. köt. Budapest, 1995, T-Twins.

Ferber Katalin–Rejtő Gábor: *Reform(év)fordulón.* Budapest, 1988, KJK.

Filozófus-per, 1973. *Világosság,* különkiadás, 1989.

Földes György: Barátság felsőfokon. Kádár és Hruscsov. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Budapest, 2001[a], Rubicon–Aquila, 88–94. p.

Földes György: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Budapest, 2001[b], Rubicon–Aquila, 103–113. p.

Földes György: A Kádár-korszak jellegzetességei. In Valuch Tibor–Püski Levente (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* Budapest–Debrecen, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 229–244. p.

Furet, Francois: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról.* Budapest, 2000, Európa.

Gati, Charles: *Magyarország a Kreml árnyékában.* Budapest, 1990, Századvég.

Gitlin, Todd: *Straight from the Sixties. What Conservatives Owe the Decade They Hate.* (1996) http://www.prospect.org/print/V7/26/gitlin-t.html

Gyáni Gábor: [Hozzászólás a „Szembenézés a múlttal" című vitához]. *Fundamentum,* 2003. 1. sz. 43–49. p.

Hankiss Elemér: A magyar modellről. (Változástendenciák a mai magyar társadalomban 1950–1980). In uő: *Diagnózisok* 2. Budapest, 1986, Magvető, 7–99. p.

Heller, Mihail–Nyekrics, Alekszandr: *A Szovjetunió története.* 1–2. köt. Budapest, 1996, Osiris–2000.

Huszár Tibor: *1968. Prága–Budapest–Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció.* Budapest, 1998, Szabad Tér.

Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza. 1957. november–1989. június.* 2. köt. Budapest, 2003, Szabad Tér–Kossuth.

Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája.* Budapest, 1998, Magvető.

Kende Péter: *Még egyszer a párizsi toronyból. Kortörténeti és politikaelméleti esszék 1973–2003.* Budapest, 2003, Új Mandátum.

Kenedi János: Emberekről, eszmékről, politikáról. Csizmadia Ervin interjúja. In uő: *A halál és a leányka. Válogatott esszék.* Budapest, 1992, Századvég, 349–408. p.

Kenez, Peter: *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End.* Cambridge–New York–Melbourne, 1999, Cambridge University Press.

Kimball, Roger: *The Long March: How the Cultural Revolution of the 1960s Changed America.* San Francisco, 2000, Encounter Books.

Kis János: A Filozófiai Intézettől a Beszélő szerkesztőségéig. Csizmadia Ervin interjúja. *Valóság,* 1988. 12. sz. 86–108. p.

Kis János: Az 1956–57-es restauráció – harminc év távlatából. In Hegedűs B. András (szerk.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve.* Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 217–248. p.

Klaniczay Gábor: *Ellenkultúra a hetvenes–nyolcvanas években.* Budapest, 2003, Noran.

Klaniczay Júlia–Sasvári Edit (szerk.): *Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973.* Budapest, 2003, Artpool–Balassi.

A kommunizmus építőinek kongresszusa 1961. október 17–31. Budapest, 1961, Kossuth.

Kornai János: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság 1–2. rész. *Gazdaság,* 1987. 2. sz. 5–46. p., 3. sz. 5–40. p.

Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, 1993, HVG Rt.

Kornai János: Fizetjük a számlát. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. In uő: *Vergődés és remény. Gondolatok a gazdaság stabilizációjáról és a jóléti állam reformjáról.* Budapest, 1996, KJK, 227–305. p.

Kovács János Mátyás: Reform Economics: The Classification Gap. *Daedalus,* 119, 1990 (1), 215–248. p.

Kozák Gyula: Marwick szerint a (hatvanas évek) világ(a). In Kőrösi Zsuzsa–Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2001. IX. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 9–41. p.

Kozma Ferenc: Külgazdasági-stratégiai kihívások a hatvanas években. *Múltunk,* 2001. 4. sz. 78–106. p.

Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője.* Budapest, 1988, Magvető [1968].

A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusa 1959. november 30.–december 5. Budapest, 1959, Kossuth.

A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. 1. köt. 1956. november 11.–1957. január 14. Szerk. Némethné Vágyi Karola–Sipos Levente. Budapest, 1993. Intera; 2. köt. 1957. január 25.–1957. április 2. Szerk. Némethné Vágyi Karola–Urbán Károly. Budapest, 1993. Intera; 3. köt. 1957. április 5.–1957. május 17. Szerk. Baráth Magdolna–Feitl István. Budapest, 1993. Intera; 4. köt. 1957. május 21.–1957. június 24. Szerk. Baráth Magdolna–Ripp Zoltán. Budapest, 1993. Intera; 5. köt. 1956. november 14.–1957. június 26. Szerk. Baráth Magdolna–Feitl István–Némethné Vágyi Karola–Ripp Zoltán. Budapest, 1998, Napvilág.

Marosán György: *Fel kellett állnom.* Budapest, 1989, Hírlapkiadó.

Marwick, Arthur: *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c. 1958 – c. 1974.* Oxford–New York, 1998, Oxford University Press.

Mausbach, Wilfried: Historicising '1968'. *Contemporary European History,* Vol. 11:1, February, 2002, 177–188. p.

Mlynář, Zdenek: *A Kreml felől jő a fagy.* Budapest, 1987, AB Független.

Moore, Barrington: Revolution in America? *The New York Review of Books*, January 30, 1969.

Némethné Vágyi Karola–Sipos Levente (közread.): A Marosán-ügy 1962-ben. *Múltunk,* 1994. 1–2. sz. 203–256. p.

Némethné Vágyi Karola–Soós László–T. Varga György–Ujváry Gábor (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei.* Budapest, 1997, MOL.

Nyers Rezső: Kádár János és a reformok. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Budapest, 2001, Rubicon–Aquila, 133–136. p.

Orehova, Je. D.–Szereda, V. Ty.–Sztikalin, A. Sz. (red.): *Szovjetszkij Szojuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti.* Moszkva, 1998, ROSSZPEN.

Ormos Mária: A konszolidáció problémái (1956–1958). *Társadalmi Szemle,* 1989. 8–9. sz. 48–65. p.

Péteri, György: *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe.* New Jersey, 1998, Atlantic Research and Publications Inc.

Péteri, György: Purge and Patronage: Kádár's Counter-Revolution and the Field of Economic Research in Hungary, 1957–1958. *Contemporary European History,* Vol. 11:1, February, 2002, 125–152. p.

Pető Iván: A gazdaságirányítási mechanizmus megítélésének változásai. *Medvetánc,* 1986. 4.–1987. 1. sz. 63–100. p.

Pető Iván: Változások a változatlanságért. A gazdasági rendszer átalakulása a Kádár-korszakban. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Budapest, 2001, Rubicon–Aquila.

Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985.* 1. köt. Budapest, 1985, KJK.

Pihoja, Rudolf Germánovics: *Szovjetszkij Szojuz: isztorija vlasztyi 1945–1991.* Novoszibirszk, 2000, Szibirszkij Hronograf.

Pithart, Petr: *Hatvannyolc.* Pozsony, 1993, Kalligram.

Rainer M. János: *Ötvenhat után.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet.

Rév István: Retrotópia. A kritikai gondolkodás primitív fordulata. *Beszélő,* 1998. 12. sz. 40–54. p.

Révész Sándor: *Aczél és korunk.* Budapest, 1997, Sík.

Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története. 1. rész.* Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány.

Ruff Mihály: Új helyzet, új feladatok a magyar külpolitikában 1963–1964-ben. *Múltunk,* 2001. 4. sz. 3–39. p.

Scruton, Roger: Miért lettem konzervatív? *2000*, 2003. 5. sz. 18–25. p.

Sebők János: *Magya-rock. 1. kötet. A beat-hippi jelenség 1958–1973.* Budapest, 1983, Zeneműkiadó.

Sipos Levente (közread.): Hiányos leltár. 1. MSZMP-dokumentumok „a személyi kultusz idején elkövetett törvénysértésekről.” 2. Válogatás az MSZMP Központi Bizottsága 1962. augusztus 14–16-ai ülésének hozzászólásaiból. *Társadalmi Szemle,* 1994. 11. sz. 72–94. p., 12. sz. 69–87. p.

Soós Károly Attila: Gazdasági reformok bevezetése és részleges visszavonása: a jugoszláv példa. *Medvetánc,* 1981. 2–3. sz. 117–130. p.

Soós Károly Attila: Béralku és sérelmi politika. Adalékok a mechanizmus-reform 1969. évi első megtorpanásának magyarázatához. *Medvetánc,* 1984. 2–3. sz. 227–246. p.

Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963.* Budapest, 1996, 1956-os Intézet.

Szabó Miklós: A legitimáció történeti alakváltozásai. In uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 1989, Atlantisz, 275–306. p.

Szamuely László: A mechanizmus-vita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon. *Gazdaság,* 1985. 2. sz. 94–115. p.

Tőkés Rudolf: *A kialkudott forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990.* Budapest, 1998, Kossuth.

Tyekvicska Árpád: 1962. *Beszélő,* 1997. 4. sz. 73–77. p.

Vajda Mihály: Posztmodern beszéd a gyönyörű HATVANAS évekről, amikor utoljára még – akár szép, akár csúnya – minden olyan egyértelmű volt. In Nagy Ildikó (szerk.): *Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 1991. március 14.–június 30.* Budapest, 1991, Képzőművészeti–Magyar Nemzeti Galéria–Ludwig Múzeum.

Vajl, Pjotr–Genyisz, Alekszandr: *60-ije. Mir szovjetszkogo cseloveka*. Moszkva, 1996, Novoje Lityeraturnoje Obozrenyije.

Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2001, Osiris.

Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Budapest, 2001, Napvilág.

Vitányi Iván: Szellemi életünk fejlődésének tendenciái. In Vass Henrik (szerk.): *Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSZMP 25 éve.* Budapest, 1982, Kossuth, 295–306. p.

Baráth Magdolna

MAGYARORSZÁG ÉS A SZOVJETUNIÓ

Magyarország külkapcsolataiban a Szovjetunió az 1956-os forradalom utáni időszakban is az egyik legfontosabb (ha nem a legfontosabb) reláció volt, a magyar–szovjet kapcsolatok jelentőségüknél fogva továbbra is túlnőttek a Külügyminisztérium keretein.

A két ország 1956 utáni kapcsolatának teljes körű, minden aspektusra kiterjedő bemutatása a források hiánya, illetve feltáratlansága miatt ma még nem lehetséges. A magyar levéltári anyag kutatásának nincsenek jogszabályi akadályai, de a Kádár-korszak történetének feltárására irányuló kutatásoknak még csak a kezdetén járunk. Ráadásul a magyar–szovjet viszony bemutatásához elengedhetetlen lenne a szocialista országok integrációs szervezetei, a KGST és a Varsói Szerződés tevékenységének tanulmányozása is; ez utóbbi területen a kutatómunka éppen csak elkezdődött. Még rosszabb a helyzet az orosz levéltári forrásokkal. A KGST és a Varsói Szerződés ottani iratai ma még teljességgel hozzáférhetetlenek. A szovjet külügyi dokumentumok csak 1964-ig kutathatók, s az iratokhoz való hozzáférés nagyon esetleges.

Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetében 1956 októbere–novembere egyfajta választóvonalat jelentett. A magyarországi események és az azok megismétlődésétől való félelem mindkét oldalt a kapcsolatok jellegének újragondolására ösztönözte, s a szovjet vezetést arra késztette, hogy revízió alá vegye a kelet- és közép-európai országokkal szemben folytatott politikáját, megváltoztassa annak módszereit és eszközeit. A szovjet külpolitikai irányváltást azonban nem lehet csupán a lengyelországi és a magyarországi eseményekhez kapcsolni. A változás bizonyos jelei már Sztálin halála után érzékelhetővé váltak; a szovjet vezetés törekedett a kapcsolatok hivatalos, államközi alapokra helyezésére, gyakoribbá váltak a párt- és állami vezetők két- és többoldalú találkozói, a külpolitikai lépések egyeztetése.

Míg korábban az ún. népi demokratikus országokban szolgáló szovjet nagykövetek szinte totális ellenőrzést gyakoroltak a fogadó ország politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális élete felett, 1954 elején a hatáskörét túllépő lengyelországi szovjet nagykövet a lengyel párt ügyeibe való beavatkozása miatt már állomáshelye elhagyására kényszerült. Az SZKP KB Elnöksége 1954. február 13-án tárgyalta Popov varsói szovjet nagykövet ügyét, akit súlyosan elmarasztaltak azért, mert állítólag figyelmen kívül hagyta az SZKP KB és a szovjet kormány arra vonatkozó utasítását, hogy a Szovjetunió nagykövetei semmilyen módon nem avatkozhatnak be a népi demokratikus

országok belügyeibe. A nagykövetnek felrótták, hogy Bieruttal való beszélgetései során helytelenül értelmezte az SZKP KB által a LEMP-nek adott tanácsokat, valamint számos kérdésben tendenciózusan értékelte a lengyel belpolitika egyes kérdéseit és a lengyel vezetők tevékenységét.[1] Az SZKP KB Elnökségének Popov ügyében hozott 1954. március 29-i határozata felhívta a Szovjetunió népi demokratikus országokban szolgáló valamennyi nagykövetének figyelmét, hogy igazságosan és mindenoldalúan tájékoztassák a szovjet kormányt a fogadó ország bel- és külpolitikájáról, s eközben ne avatkozzanak be az országok belügyeibe. E határozat szerint a Szovjetunió nagykövetei a kommunista és munkáspártok vezető szerveinek bármiféle tanácsokat és ajánlásokat csak az SZKP KB megbízásából adhattak, s tartózkodniuk kellett a tanácsok és ajánlások bármiféle saját értelmezésétől.[2]

Hruscsov már 1956 februárjában, az SZKP XX. kongresszusán tartott előadói beszédében kijelentette, hogy „a szocializmus országainak fejlődését a teljes önállóság és függetlenség jellemzi mind a politikában, mind a gazdaságban".[3] Habár ezt a kijelentését a sztálini irányvonaltól való elhatárolódásként értelmezték, a kongresszus határozatának szövegébe nem került bele, és a sajtó sem kommentálta.[4]

A szovjet kormány – a magyarországi felkelés hatására készült – 1956. október 30-i nyilatkozata önkritikusan elismerte a múltban a szocialista országokkal kapcsolatban elkövetett hibákat, és kimondta, hogy a szocialista országok „kölcsönös kapcsolataikat csakis a teljes egyenjogúságnak, a területi integritás tiszteletben tartásának, az állami függetlenségnek és szuverenitásnak, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak elveire építhetik". Azt is kijelentette, hogy kész megvitatni a többi szocialista ország kormányával azokat az intézkedéseket, amelyek biztosítják „a szocialista országok gazdasági kapcsolatainak további fejlesztését és erősítését avégett, hogy kiküszöbölje a gazdasági kapcsolatokban a nemzeti szuverenitás, a kölcsönös előnyök és egyenjogúság elve megsértésének bármiféle lehetőségeit."[5]

Orlik szerint a szovjet vezetés ezen az elvi alapon folytatott tárgyalásokat és kötött megállapodásokat a szocialista tábor országaival 1956 végén–1957 első felében.[6] Nyezsinszkij és Cselisev ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy habár a szovjet külpolitika doktrinális alapjaiban 1953–64 között valóban radikális változások történtek (Hruscsov „újításai" közé sorolják pl. a külpolitikai lépések koordinációját), hiba lenne azonban ezeket eltúlozni, s még inkább idealizálni. Szerintük a Szovjetunió külpolitikájában megnyilvánuló új megközelítési módok ellenére a szovjet vezetés Hruscsov alatt sem tudott teljes egészében megszabadulni a sztálinizmus doktrinális bilincseitől – nem csupán a kapitalista, de a szocialista országokkal való viszonyban sem –, hiszen „»a szocialista tábor egységének és összeforrottságának« megtartása végett Moszkva a korábbiakhoz hasonlóan mindenekelőtt az erőszakos nyomásgyakorlás eszközeit alkalmazta".[7]

1 Furszenko glav. red. (2003) 881. p.

2 Uo. 882–883. p.

3 Idézi: Orlik red. (2000) 371. p.

4 Uo. 371. p.

5 A nyilatkozatot közli: Gál et al. szerk. (1993) 65–67. p.

6 Orlik red. (2000) 372–376. p.

Hruscsov 1964. októberi leváltását követően a Brezsnyev-féle vezetés nem hozott lényegi változásokat a szovjet külpolitikában, annak alapja továbbra is a békés egymás mellett élés és a proletár internacionalizmus maradt. Amint azonban a szerzők rámutatnak, az alapelveken belül a prioritások elég gyorsan megváltoztak: fontosabbá vált a szocialista országok összeforrottságának megerősítése, az ázsiai, afrikai, latin-amerikai népek nemzeti-felszabadító küzdelmének támogatása – és csak ezt követte a békés egymás mellett élés politikájának folytatása.[8]

Érvényben maradtak Hruscsov koncepcionális változtatásai a külpolitikai egyeztetéseket illetően is. Ennek különböző formái alakultak ki a párt- és állami vezetők találkozójától az információ- és delegációcserén keresztül a külügyminiszterek és az egyes pártok külügyi titkárainak rendszeres találkozójáig. Az egyes lépések egyeztetése, a közös álláspont kidolgozása jelentős előrelépés volt a külpolitikában szovjet részről 1953-ig alkalmazott nyílt diktátumok után (pl. Sztálin ultimátumszerű követelése a Marshall-terv elutasítását vagy a jugoszlávellenes kampányt illetően), de egyben korlátozta is az egyes országok szuverenitását. A gyakorlatban ugyanis valamennyi ország a közösen kidolgozott irányvonalat hajtotta végre, s saját érdekek érvényesítése csak abban az esetben volt lehetséges, ha az nem mondott ellent az általános irányvonalnak.[9] A „korlátozott szuverenitás” doktrínáját Brezsnyev legerőteljesebben az 1968-as csehszlovákiai bevonulás előkészítésekor és a fegyveres intervenció igazolására alkalmazta, de ideológiai kontúrjait már Hruscsov alatt megrajzolták.[10]

Mindezekkel együtt nem osztom azt a véleményt, hogy a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata csupán taktikai lépés volt, és a magyar forradalom leverését követően azonnal el is feledték.[11] Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az abban foglalt elvek érvényesülése a Kádár-kormány kinevezését követő első hetekben Magyarország tekintetében egyáltalán nem volt érzékelhető, sőt a beavatkozás a sztálini időkénél is erőteljesebb és közvetlenebb volt. A Szovjetunió erőszakszervezeteinek képviselői és az SZKP KB megbízásából 1956. november közepétől december elejéig Magyarországon tartózkodó szovjet politikusok nemcsak beavatkoztak a magyar ügyekbe, de sokszor úgy viselkedtek, mint az ország igazi urai.[12]

7 Nyezsinszkij–Cselisev (1995) 34–35. p.

8 Uo. 35. p.

9 Smeljov red. (2002) 286–287. p.

10 Nyezsinszkij és Cselisev a kommunista és munkáspártok 1957. novemberi és 1960. novemberi találkozóján megfogalmazott nyilatkozatok egyes kitételeit hozta fel erre példaként. Nyezsinszkij–Cselisev (1995) 36–37. p.

11 Vö. Békés (2000) 796. p.

12 Az SZKP KB Elnöksége november 10-én arról döntött, hogy a helyzet normalizálása érdekében Magyarországra küldik Szuszlovot és Arisztovot. Andropov nagykövetet utasították, hogy keresse fel Kádár Jánost, és közölje vele: mivel Moszkvában komoly aggodalomra ad okot, hogy az országban és különösen Budapesten az élet normalizálása és a politikai konszolidáció nagyon lassan halad, célszerűnek tartják, hogy Budapestre küldjék a KB titkárait és néhány gazdasági szakembert, akik Kádár segítségére lehetnek az ellátás megszervezésében, a közlekedés helyreállításában és egyéb ügyekben. Andropov az SZKP KB Elnöksége nevében arról biztosította Kádárt, hogy valamennyien nem hivatalosan tartózkodnak majd Magyarországon, és kizárólag a magyar pártvezetés utasítása alapján fognak tevékenykedni. November 14-én Szuszlo-

Az MSZMP legszűkebb vezetésének tagjai tudatában voltak annak, hogy a szovjet pártmegbízottak magyarországi tevékenysége és a szovjet csapatok jelenléte kiáltó ellentmondásban áll a magyar néphez intézett november 4-i felhívásukban tett ígérettel, hogy biztosítják a nemzeti függetlenséget és szuverenitást. Az MSZMP ideiglenes vezető testületeiben 1956 novembere folyamán többször szóba került a magyar–szovjet viszony, s a kérdés gyakorlatilag a magyar párt- és kormányküldöttség moszkvai látogatásáig napirenden maradt. Az MSZMP IKB 1956. november 11-i ülésén előbb Fehér Lajos, majd hozzá csatlakozva Földes László javasolta, hogy az MSZMP forduljon az SZKP-hoz, hívja össze a nyolc szocialista párt vezetőit, és tárgyalják meg, hogy milyen alapokra helyezzék a szocialista pártok együttműködését. A javaslatot Földes azzal indokolta, hogy Szuszlovnak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tiszteletére rendezett ünnepségen elmondott beszédét olvasva olyan érzése van, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága nem vonta le a kellő következtetéseket az elmúlt 6–8 évben, vagy akár 1945 óta folytatott politikáját illetően, ezért „a Szovjetunió érdekében, de az egész nemzetközi munkásmozgalom érdekében is szorítani kell az elvtársakat, hogy változtassanak ezen a politikán”.[13]

A Fehér–Földes-javaslat határozati szintre emelkedett, és ennek megfelelően Kádár november 12-én levelet írt Hruscsovnak, amelyben javasolta, hogy az SZKP, valamint a népi demokratikus országok testvérpártjainak küldöttei tanácskozzanak az egymás közötti viszonyról, illetve azon belül a nemzeti kérdésről a magyarországi események tapasztalatai alapján, és ennek előkészítésére az SZKP KB Elnöksége két-három tagjának Magyarországra küldését javasolta. A válasz már másnap, november 13-án megérkezett: Hruscsov egyetértését fejezte ki a tanácskozás összehívásával, és közölte, hogy a Budapesten tartózkodó Szuszlov és Arisztov, illetve a napokon belül oda érkező Malenkov megtárgyalják vele az előkészítéssel kapcsolatos kérdéseket.[14]

A két ország közötti viszony tisztázásának kérdését Kádár a szovjet pártelnökség Budapesten tartózkodó vezetői előtt is felvetette. Mint az Malenkovék 1956. november 22-i, az SZKP Központi Bizottságának küldött jelentéséből kitűnik, Kádár szerint „a nemzeti kérdés a magyar események fényében mindenekelőtt a szuverenitás és függetlenség kérdése. […] A tömegek tudni akarják […] hogyan alakulnak a továbbiakban Magyarország és a Szovjetunió, valamint a többi szocialista ország kölcsönös kapcsolatai. […] a szuverenitásról, a függetlenségről, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásról, mint olyan elvekről, amelyeken a Szovjetunió és a népi demokratikus országok közötti kapcsolatok nyugszanak, korábban is többször nyilatkoztunk. A gyakorlatban azonban ezeket az elveket nem mindig tartottuk be. […] Konkrétan meg kell mondanunk a népnek, hogyan fognak a gyakorlatban megvalósulni ezek az elvek a jövőben. Tisztázni kell a pártok közötti viszonyt, ezt követően az állami vonalat, és megfelelő távlatot kell adni a kérdésnek.”[15] Kádár János a szovjet kormány

vékhoz csatlakozott Malenkov is. Szereda–Sztikalin red. (1998) 637–638. p.

13 Némethné–Sipos szerk. (1993) 47. p.

14 Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS-288. f. 9/1956/ 7. ő. e.

1956. október 30-i nyilatkozatának továbbfejlesztésére és konkretizálására tett javaslatot, ami szerinte lehetővé tenné, hogy Magyarország függetlenségének és szuverenitásának kérdésében „pozitív" párt- és kormányprogramot dolgozzanak ki. A már idézett november 11-i IKB ülésen elhangzottak alapján a szovjet politikusok arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar pártvezetésen belül akadnak olyanok, akik hajlamosak bírálni az SZKP-nak a népi demokratikus országokkal kapcsolatos politikáját, s ebben a bírálatban hasonlóságot véltek felfedezni Tito pulai beszédével.

A kétoldalú viszonyt illetően a legélesebben talán Földes László fogalmazott az Ideiglenes Központi Vezetőség 1956. december 2–3-i ülésén a párt feladataival kapcsolatos vitában. Szerinte az MSZMP-nek két kérdést kell megválaszolnia: „Az egyik a Szovjetunióhoz való viszonyunk kérdése. […] Nekünk nyilatkozni kell arról, hogy [a] Szovjetuniót továbbra is példaképünknek tekintjük, hálásak vagyunk, hogy ismét segített nekünk, de ugyanakkor meg kell mondanunk, hogy miben kell új alapokra helyezni viszonyunkat [….] Meg kell mondani, hogy önállóak és függetlenek vagyunk […] Meg kell mondani, úgy ahogy érezzük és gondoljuk, úgy ahogy a Szovjetunió is gondolja és deklarálja, az egyenjogúság alapján."[16]

Feltehetőleg az új alapelvek rögzítésének szándékával született az az 1956. december 12-i keltezésű, aláírás nélküli dokumentum is, amely Apró Antal miniszterelnök-helyettesi iratai között maradt fenn, és „A szovjet–magyar viszony kérdéséhez"[17] címmel meglehetősen kritikusan elemzi a kétoldalú kapcsolatokat 1945-től 1956-ig. Olyan kérdéseket feszeget, amelyek előtte és még jóval később is tabunak számítottak (a szovjet hadsereg jelenléte, a Szovjetuniónak a volt magyarországi német tulajdonra támasztott, mintegy négy milliárd forintot kitevő – a dokumentum készítője szerint teljesen jogtalan és megengedhetetlen – követelése, az MDP és az SZKP közötti függelmi viszony). A dokumentum készítői javaslat formájában próbálták körvonalazni, hogyan képzelik el azt a politikai állásfoglalást a Szovjetunió részéről, amely „új és helyes" alapokra helyezhetné a szovjet–magyar viszony fejlődését. Ebben a tervezett szovjet nyilatkozatban a szovjet kormánynak kötelezettséget kellett volna vállalnia arra, hogy a magyarországi belső helyzet megszilárdulásával egy időben kivonja csapatait Budapestről, és amint a nemzetközi helyzet alakulása ezt lehetővé teszi, Magyarország területéről is, valamint arra, hogy a magyar kormánnyal közösen felülvizsgálja a két ország közötti gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat, a helyzetet a nyilvánosság elé tárja, és kijavítja mindazt, ami ezekben a kapcsolatokban hátrányosan érintette a magyar népgazdaságot. A nyilatkozatban annak is szerepelnie kellett volna, hogy az SZKP minden tekintetben az egyenjogúság alapjaira kívánja helyezni kapcsolatait a Magyar Szocialista Munkáspárttal. Sem a nemzetközi jelentőségű kérdések megvitatásától, sem a tapasztalatok kicserélésétől, sem az elvtársi tanácsoktól nem fog elzárkózni, de az MSZMP politikájának kialakítását, végrehajtását és vezetésének a kérdését a párt belügyének tekinti.

15 Szereda–Sztikalin (1993) 172. p.
16 Némethné–Sipos szerk. (1993) 157–158. p.
17 MOL XIX-A-2-gg 39. d.

A feljegyzésben rögzített vélemény nem vált hivatalos állásponttá,[18] de néhány probléma (mint pl. a Szovjetuniónak átadott német javak megváltásáért fizetendő tartozás elengedése) felkerült belőle az 1957 januárjában kezdődött gazdasági tárgyalások napirendjére. A magyar vezetés nem akarta kiélezni a kétoldalú viszonyt, s ebben nyilvánvalóan szerepet játszott Kádárék – elsősorban gazdasági szempontból – kiszolgáltatott helyzete. A szovjet pártvezetésnek küldött beszámolókból jól látszik, hogy a magyar pártvezető november folyamán számos alapvető kérdésben (az október 23-i események jellegének értékelése, a Nagy Imréhez való viszony, a többpártrendszer kérdése, a szovjet csapatok kivonása) feladta eredeti álláspontját, s decemberre maga is a keményebb politikai irányvonal egyik képviselőjévé vált. Kádár valószínűleg nem tudott szabadulni attól a gondolattól, hogy ha nem felel meg a szovjet igényeknek, egy hozzá képest „balra" álló garnitúrát bízhatnak meg a kormányzással. Félelme nem volt teljesen alaptalan, hiszen Rákosiék esetleges visszatérése gyakorlatilag egészen 1957 tavaszáig nyitott kérdés volt. Kádár valószínűleg azt is belátta, hogy nagyobb politikai mozgástérre csak úgy tehet szert, a gyámságtól csak abban az esetben szabadulhat meg, ha elnyeri a szovjet vezetés bizalmát. Ez pedig csak akkor sikerülhetett, ha teljesítette a szovjet követeléseket. (Ráadásul Kádáréknak nem csupán a szovjetek, de a tábor országai előtt is bizonyítani kellett, hogy képesek a rendet fenntartani és a hatalmat megszilárdítani.[19])

A Kádár-féle vezetés kiszolgáltatottságában nem kis szerepet játszott az a tény, hogy az 1956. október–novemberi fegyveres harcok, a sztrájkok, a nyersanyag- és energiahiány következtében a magyar gazdaság válságos helyzetben volt. Az ipari termelés 1956 novemberében csak 10%-a volt az előző három negyedév havi átlagának, a szénkitermelés gyakorlatilag szünetelt, az energiatermelés harmadára-negyedére esett vissza. A legsürgetőbb gazdasági problémák (élelmiszer-, nyersanyag- és energiaellátás) megoldása nélkül a politikai konszolidáció is lehetetlenné vált volna. Ebben a helyzetben azonban csak a Szovjetuniótól és a szocialista tábor országaitól remélhettek segítséget. 1956 végén–1957 elején a szovjet gazdasági segítségnyújtás létkérdés volt a Kádár-féle vezetés számára, s mivel Magyarország függősége egészen a rendszerváltásig nem enyhült, a gazdasági kérdések a kétoldalú kapcsolatokban mindvégig érzékeny politikai problémát is jelentettek.

Hruscsovnak írt november 23-i és december 11-i levelében Kádár a gazdasági katasztrófa elkerülése érdekében sürgős gazdasági és pénzügyi segítséget kért a szovjet kormánytól. A szovjet párt főtitkára december 14-i válaszlevelében késznek mutatkozott a gazdasági segítségnyújtásra; a konkrét magyar igények részbeni teljesítése mellett 200 millió rubel arany- és szabaddeviza-hitelt helyezett kilátásba.[20] Vá-

18 A dokumentumra valaki utólag, kézírással feljegyezte: „Nem hivatalos álláspont."

19 A november folyamán Magyarországra látogató román és keletnémet politikusok a szovjetekhez hasonló szellemben próbálták Kádárt a határozottabb és keményebb fellépés irányába elmozdítani. Lásd a magyar–NDK tárgyalásokról a német fél által készített és az SZKP-nak is eljuttatott feljegyzést. Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii (RGANI) f. 5. op. 28. gy. 395.

laszlevelében utalt arra is, hogy a felvetett további gazdasági kérdések megtárgyalására (a széntermelés helyzetének és perspektívájának vizsgálata) a szovjet delegáció akár december folyamán kész Budapestre utazni. A szovjet kormányküldöttség és a magyar gazdaságpolitikusok között 1956 decembere és 1957 januárja között több kétoldalú megbeszélésre került sor. A szénbányászat helyzetét vizsgáló szovjet szakemberek 1957. január 26-án találkoztak Apró Antallal, és részletes tájékoztatást adtak tapasztalataikról és észrevételeikről, valamint a magyar gazdasági helyzettel kapcsolatban kialakult véleményükről.[21] Ez a vélemény meghatározó fontosságú volt, hiszen a szovjet delegációt Pautyin, a szovjet tervhivatal első elnökhelyettese vezette, és január 15-én Budapesten megkezdődtek a magyar–szovjet gazdasági tárgyalások. Ennek során a magyarok három kérdéscsoportban akartak megállapodásra jutni: a kétoldalú gazdasági kapcsolatokban Magyarország számára okozott kár megtérítése, a magyar gazdasági helyzet stabilizálásához szükséges segítség, illetve a gazdasági struktúra átállításához igényelt beruházási hitel.[22]

1957. január 21-én a magyar fél átadott egy tájékoztató anyagot a szovjet kormánydelegáció részére a magyar népgazdaság fejlesztésének egyes kérdéseiről, amelynek az volt a funkciója, hogy megalapozza a magyar kormány beruházási hitelkérelmének indokoltságát.[23] A január 22-i tárgyalásokat magyar részről Kiss Árpád, szovjet részről Szemicsasztnov külkereskedelmi miniszterhelyettes vezette. A magyar tárgyaló delegáció összességében négymilliárd rubel beruházási hitel felvételének szándékáról tájékoztatta szovjet partnerét, amelyet elkezdett beruházások befejezésére, az energiaellátás fejlesztésére (ennek keretében a román gáz- és a szovjet villamosenergia-import mellett 100 MW-os atomerőmű megépítése is szerepelt volna), valamint a magyar népgazdaság egyes ágainak (híradástechnika, dízelmotorgyártás, műtrágyagyártás) fejlesztésére fordítottak volna.[24] Pautyin a magyar beruházási elképzelések célszerűségét és gazdaságosságát illetően több esetben kétségeinek adott hangot, és óvatosságra intette a magyar gazdasági szakembereket. Az atomerőmű tervezett megépítésénél a gazdaságossági számítások elvégzésének szükségessége mellett politikai szempontokra is felhívta a figyelmet: „ez egy olyan kérdés, amelyet szintén alaposan meg kell gondolni, nehogy úgy járjunk, mint a Dunai Vasmű esetével, hogy végül is az utca hangja szerint a Szovjetunió kényszerítette Magyarországot arra, hogy a Dunai Vasművet megépítse”.[25] (Az atomerőmű kérdése az akkori tárgyalások napirendjéről végül le is került, miután egyetértettek abban, hogy arról külön megállapodásra van szükség. Ugyancsak politikai megfontolásból vetette el a szovjet delegáció vezetője a széles nyomtávú vasútvonal megépítésének gondolatát.) Szemicsasztnov azt kérte magyar partnereitől, hogy kérésüket a tervezett

20 MOL M-KS-288. f. 9/1956/7. ő. e.

21 A megbeszélésről készült feljegyzést lásd MOL XIX-A-2-gg 39. d.

22 Feljegyzés a Szovjetunióval folyó gazdasági és pénzügyi tárgyalásokról. MOL M-KS-288. f. 23/1957/21. ő. e.

23 Tájékoztatás a szovjet kormánydelegáció részére a magyar népgazdaság fejlesztésének egyes kérdéseiről. MOL XIX-A-2-gg 39. d.

24 Uo.

25 Uo.

objektumok részletes leírásával, az építési költségek feltüntetésével, a gazdaságossági számításokat mellékelve, írásban is adják át, s azt a szovjet szervek majd tanulmányozni fogják. A tárgyalásokat értékelő Kiss Árpád elismerte, hogy néhány magyar kérést valóban alaposan meg kell vizsgálni, főleg abból a szempontból nehogy „túlerőltetett feladatok elé állítsuk" a gazdaságot, de szerinte a szovjet felet egyáltalán nem lepte meg, hogy a magyar fél ilyen összegű beruházási kölcsön igényével lépett fel.

A delegáció elutazása előtt Apró Antal még egy találkozást kezdeményezett a szovjet tervhivatal elnökhelyettesével, Pautyinnal. Az 1957. január 31-én lezajlott megbeszéléssel Aprónak az volt a célja, hogy megismerje a szovjet gazdaságpolitikus véleményét a magyar gazdaság helyzetéről, és tanácsot kérjen tőle a befejezetlen beruházásokra, a magyar export-import tervekre, a pénzügyi helyzetre vonatkozóan, mert mint írta: „A helyzetünk rendkívül nehéz, a gazdasági vezetés gyenge lábon áll, a politikai munka most kezd erősödni, a közgazdászok fejében zavarok vannak a kibontakozást illetően."[26]

Pautyin – miközben hangsúlyozta, hogy az elmondottak szigorúan magánvéleménynek tekintendők – éles kritikát fogalmazott meg a magyar gazdaságpolitikai elképzelésekkel, illetve az elképzelések hiányával összefüggésben. Szerinte annak ellenére, hogy sokat beszélnek a magyar sajátosságok figyelembevételének szükségességéről, ezeket szervezési kérdésnek tekintik, és a hangsúlyt nem a gazdasági fejlődés tényleges irányának meghatározására fektetik. Szerinte annak megismeréséhez nem frázisokra és a róla való beszélgetésre, hanem komoly, alapos és elmélyült munkára van szükség. A magyar gazdasági helyzet értékelésekor nem hagyta szó nélkül Magyarország hosszú lejáratú beruházási kölcsönre vonatkozó igényét sem. Pautyin szerint a kért négymilliárd rubel túlzott volt, az erre irányuló kérést alaposan meg kell indokolni. Erre szerinte azért is szükség lenne, mert a szovjet nép rendkívül nagy áldozatokat hoz. „Fontos, hogy a szovjet nép megértse azt, hogy Magyarország valóban rászorul a segítségre." A szovjet tervhivatal elnökhelyettese azt nem tagadta, hogy Magyarországnak bizonyos segítségre szüksége van: a műtrágyagyár megépítését illetően nem voltak aggályai, és egyetértett a Dunai Vasmű befejezésének szükségességével is, mert habár – mint elmondta – „ha annak idején részt vett volna az elhatározásnál, akkor ellenezte volna, most viszont már minden vita erről a kérdésről üres és meddő".[27]

A beszélgetés végén Pautyin ismételten aggodalmának adott hangot, amiért szerinte az Országos Tervhivatalnak nincsen megalapozott irányvonala, és erőteljesen hangsúlyozta a távlati fejlesztési terv kidolgozásának szükségességét. Szerinte habár az OT-ban sok jól képzett káder dolgozik, lényegében a régi terveket próbálják elég szerencsétlen módon átjavítani, ezért – mint mondta – „Nagyon szeretné, ha a kormány részéről is nagy súlyt helyeznének arra, hogy a Tervhivatal most már végre komolyan határozza meg néhány iparág sorsát, hogy az a sokat hangoztatott magyar sajátosság ne csak frázis legyen, hanem annak komoly anyagi alapot adjanak."[28]

26 MOL XIX-A-2-gg 39. d. 716-/17/57. II. 12.

27 Uo.

28 Uo.

A szovjet tárgyaló küldöttség február első napjaiban a magyar elképzelések egyeztetésére visszautazott Moszkvába. Mivel az egyezmény aláírása nélkül utaztak el, Kiss Árpád a szovjet nagykövet előtt aggodalmának adott kifejezést, hogy elutazásuk Magyarországon nem vált-e ki kedvezőtlen benyomást. Mindazonáltal Kiss Árpád, valamint Vályi Péter Andropovnál tett látogatásának valószínűleg az volt a funkciója, hogy a nagyköveten keresztül is igyekezzenek meggyőzni a szovjet vezetést a magyar kérések megalapozottságáról. A két magyar gazdaságpolitikus azzal érvelt, hogy „az ilyen hitelnyújtás politikailag kedvező lenne a szovjet kormánynak, mivel Magyarországon sok ember a gazdaságpolitikai hibákat összekapcsolja a Szovjetunió felelősségével ebben az ügyben”.[29]

Habár Pautyin elég egyértelműen és többször is elmondta, hogy a magyar hiteligényt túlzottnak és megalapozatlannak tartja, az 1957. márciusi magyar–szovjet tárgyalások előkészítésével foglalkozó magyar gazdasági szakemberek február 8-i feljegyzésükben ennek ellenére helyesnek tartották a négymilliárd rubel összegű, 1958–61 között folyósítandó hitel felvetését (habár perspektivikus fejlesztési tervek hiányában nem tudták még konkrétumokkal tételesen alátámasztani), és annak a véleményüknek adtak hangot, hogy a kormánytárgyalásokon változatlanul ezt az összeget kellene felvetni.[30]

A magyar kérés nyomatékosítása érdekében Apró Antal 1957. február 20-án 15 oldalas levéllel fordult Arisztov KB-titkárhoz, amelyben a magyar gazdasági nehézségek részletes bemutatása és a hitelkérelem indoklása mellett a magyar–szovjet pénzügyi tárgyalások során felvetődött öt kérdésben kérte a szovjet fél kedvező döntését.[31]

Az SZKP KB Elnöksége 1957. február 28-i ülésén tárgyalta a magyar kormánydelegációval folytatandó tárgyalások kérdéseit. A Szovjetunió Minisztertanácsa Elnökségének külgazdasági kérdésekkel foglalkozó bizottsága az SZKP KB-nak benyújtott előterjesztésében a Magyarországnak nyújtandó gazdasági és műszaki segítségnyújtásra 1750 millió rubelt, ebből 1957-re 1000 milliót javasolt. Ez az összeg magában foglalt 540 millió rubelnyi áruhitelt, valamint 240 millió rubel értékű szabadon felhasználható valutahitelt; a korábban felvett 154 millió rubelt kitevő hitelek törlesztésének elhalasztását 10 évre, 1961-től kezdve; Magyarország 458 millió rubelnyi fegyvervásárlási hitelének elengedését, valamint a német javak Magyarországnak történt eladása után fennmaradt tartozás leírását stb.[32]

Szemicsasztnov március 12-én nyújtotta át Kádár Jánosnak a szovjet kormány válaszát azokra a gazdasági kérdésekre, amelyeket a magyar és szovjet delegáció 1956. december–1957. január folyamán tár-

29 Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkoj Federacii (AVP RF) f. 077. op. 38. papka 192. gy. 5.

30 MOL XIX-A-2-gg 39. f. 1057/21/a.

31 Ezek a következők voltak: 1. a speciális szállítások (hadianyag) során keletkezett 470 millió rubel magyar adósság törlése; 2. a volt német javak kifizetésében fennmaradt 1047 millió forint adóság törlése; az 1950–55 közötti nem kereskedelmi fizetések során keletkezett magyar károk megtérítése mintegy 100 millió rubel összegben; 4. a 15 évre nyújtott korábbi hitel kamatfizetésének módosítása; 5. 244 millió rubel korábban nyújtott hitel törlesztésének átütemezése. MOL XIX-A-2-gg 39. d.

32 Furszenko red. (2003) 994. p.

gyalt. A szovjet fél majdnem minden magyar kérésnek eleget tett; az Apró Antal levelében felvetett kérések kedvező elbírálása mellett ígéretet tett arra, hogy megvizsgálják a magyarországi ipari üzemek építéséhez nyújtandó gazdasági és pénzügyi segítség kérdését (ennek mértékét későbbi tárgyalások határozták volna meg), egyetértett a Magyarország területén tartózkodó szovjet hadsereg által igénybevett szolgáltatások szabályozásában, és késznek mutatkozott a szovjet hadsereg magyarországi jogi státusára vonatkozó egyezmény megkötésére is.

A szovjet kormánytól érkezett válaszjegyzék azonban mintegy 520 millió rubel értékű áruhitelkérelmet utasított vissza, ami a magyar gazdaság számára rendkívül nehéz helyzetet teremtett. A végeredmény azonban kedvezően alakult: Hruscsov már az első tárgyalás alkalmával kilátásba helyezte a hitelkérdés újratárgyalását, s ígéretet tett arra, hogy a szovjet küldöttség tagjai még egyszer tanácskoznak arról „hogyan lehetne megtalálni azokat a lehetőségeket, hogy maximálisan kielégítsék a magyar fél kérését".[33] Magyarország végül 1957-ben 875 millió rubel áru- és devizahitelt kapott 1961-től kezdődő törlesztésre.[34]

Az 1957. március 20–28-i magyar–szovjet kormánytárgyalások legfontosabb, de nem az egyetlen napirendi pontja volt a gazdasági segítségnyújtás; a megbeszéléseken a magyarok értékelni szerették volna a korábbi viszonyt, és tisztázni akarták a magyar–szovjet kapcsolatok jellegét is.[35] A magyar Külügyminisztérium Kollégiumának 1957. március 5-i, a magyar–szovjet kormánytárgyalások előkészítésével foglalkozó ülésén az előterjesztő Mányik Pál (a szovjet relációval foglalkozó I. Politikai Osztály vezetője) a tárgyalások célját a következőképpen jelölte meg: „A magyarországi események és az október 30-i szovjet nyilatkozat után szükségessé vált, hogy a Szovjetunió rendezze a kérdéseket a népi demokratikus országokkal. A mi delegációnk tárgyalása a Szovjetunió vezetőivel azt a célt akarja elérni, hogy a viszonyt tisztázzuk, másodsorban újabb gazdasági segítséget akarunk kérni."[36]

A közös nyilatkozat magyar tervezetének előkészítésekor a legtöbb vitát az váltotta ki, hogy a kétoldalú viszonyban korábban tapasztalt gazdasági és politikai hibákat konkrétan felvessék-e. Szóba került a magyar urán és a forint–rubel árfolyamának a kérdése is, de mivel a gazdasági tárgyalások még nem fejeződtek be, nem jutottak egyetértésre abban a kérdésben, hogy erre a nyilatkozatban ki kell-e térni. A nyilatkozattervezetbe bekerült, hogy a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának kérdéseit külön egyezményben kell szabályozni, és megfogalmazták azokat az elveket is, amelyek alapján az ügyet magyar részről rendezni kívánták.

A korábbi kétoldalú viszony értékelésére és a Varsó Szerződés ügyének érdemi megvitatására vonatkozó magyar javaslat

33 Szereda–Sztikalin szerk. (1993) 306. p.

34 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/1957.

35 A kormány 317/1957. (III. 8.) számú, a magyar–szovjet kormánytárgyalások napirendjéről szóló határozata alapján a felvetendő politikai jellegű kérdések között szerepelt volna a két ország közötti kapcsolatok elemzése, valamint a Varsói Szerződés és a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kérdése. A határozatot lásd Baráth et al. szerk. (1998) 362–363. p.

36 MOL XIX-J-1-o 10. d. 00100/5-1957. március 5.

elvetését a szovjet küldöttség számára készített tárgyalási anyag már előrevetítette. Az SZKP KB Elnöksége 1957. február 28-i ülésén kapott meghatalmazás alapján a külügyminisztériumban elkészített tárgyalási direktívák arra utasították a szovjet tárgyaló delegációt, hogy állapodjanak meg a magyarokkal arról: a közös nyilatkozatban a magyar kormány nevében jelentsék ki, hogy „a szovjet csapatok Magyarország területén való ideiglenes tartózkodása szükséges és mindenekelőtt megfelel a magyar nép érdekeinek".[37] Abban az esetben, ha magyar részről felvetették volna az ideiglenesen Magyarország területén található szovjet csapatok jogi státusára vonatkozó egyezmény megkötésének kérdését, az utasítás úgy szólt: „elvben hozzá kell járulni ilyen megállapodás megkötéséhez, és meg kell említeni a közös közleményben. Ugyanakkor ne jelöljék meg a megkötés időpontját, állapodjanak meg a magyar küldöttséggel annak célszerűségéről, hogy ezt a kérdést később vizsgálják meg, figyelembe véve a magyarországi helyzet fejlődését. Célszerű a kommünikében olyan nyilatkozatot tenni, hogy a megállapodás megkötéséig mindkét fél konzultálni fog olyan ügyekben, amelyek a szovjet csapatok Magyarország területén való tartózkodásával összefüggésben felvetődhetnek."[38]

Mindazonáltal az 1957. márciusi moszkvai tárgyalások politikai szempontból sem tekinthetők eredménytelennek; Kádár János bizalmat kapott a szovjet vezetéstől, tárgyalópartnereitől ígéretet kapott arra, hogy Rákosi nem térhet vissza a hatalomba, és zöld utat kapott a büntetőeljárás megindításához Nagy Imre és csoportja ügyében. Rákosi SZKP KB-hoz írt levelének szóbahozása ugyan valószínűleg szerzett néhány kellemetlen percet Kádár Jánosnak, addigra azonban az SZKP KB Elnökségében már eldőlt: „Kádáron kívül nincs más figura – támogatni kell".[39] Ezt a szovjet vezetés oly módon is nyomatékosította, hogy határozatilag kötelezte Bulganyint: a március 27-i magyar–szovjet barátsági nagygyűlésen ítélje el a Rákosi–Gerő-féle vezetésnek a szocializmus építésében elkövetett hibáit.[40]

A kormánytárgyalásokról kiadott közös nyilatkozat és az abban tett ígéret a kétoldalú kapcsolatok egyezményes alapokra helyezéséről új szakaszt nyitott a két ország közötti viszony történetében. Az 1957. március 28-i deklaráció a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata mellett hosszú éveken keresztül hivatkozási alappá vált a diplomáciai kapcsolatok fejlődését elemző szovjet külügyi iratokban.

A kapcsolatok új alapokra helyezésére szovjet részről már a moszkvai tárgyalások előtt is történek apró gyakorlati lépések. Tyimofejev, a budapesti nagykövetség első titkára 1957. január végén a Külügymi-

37 AVP RF f. 077. op. 38. papka 193. gy. 17.

38 Uo.

39 Az SZKP KB Elnöksége 1957. március 27-én, a magyar–szovjet tárgyalások ideje alatt Molotov kérésére tűzte napirendre Rákosi március 25-i levelének megtárgyalását. Az Elnökségben Zsukov és Kaganovics azon felvetése ellenére, hogy nem kell a magyar pártügyekbe beavatkozni, végül egyöntetűen az a vélemény alakult ki, hogy nem célszerű Rákosi visszatérése Magyarországra. Döntés született arról, hogy a magyar delegációt megismertetik Rákosi levelével, és Bulganyin a nagygyűlésen is beszél majd Rákosi szerepéről. Furszenko red. (2003) 241–242. p.

40 *Pravda*, 1957. március 28.

nisztérium I. Politikai Osztályának vezetőjével, Mányik Pállal beszélgetve megemlítette, hogy hozzáfogott a magyar–szovjet egyezmények, megállapodások átnézéséhez azzal a céllal, hogy az esetleges hiányosságokat észrevételezze.[41] A kapcsolatok jellegének megváltozását mutatja az is, hogy 1957-től azok az intézmények is fokozatosan leépültek, amelyek korábban a magyarországi szovjet befolyást és ellenőrzést biztosították. A szovjet fél kezdeti vonakodása ellenére 1957 májusában megkötötték a szovjet csapatok ideiglenes magyarországi tartózkodására vonatkozó egyezményt, majd a következő évben az ehhez kapcsolódó megállapodásokat. Egyetértés alakult ki a két fél között a különböző magyar szerveknél dolgozó szovjet tanácsadók számának jelentős csökkentéséről is. 1958 őszén az SZKP KB levélben fordult az MSZMP Központi Bizottságához, és javaslatot tett az összes szovjet szakember visszahívására, hogy „a kölcsönös viszonyok elavult formái ne akadályozzák az államaink közötti barátság fejlődését és elmélyítését".[42] A magyar fél a szovjet felvetéssel teljes mértékben egyetértett, de hogy a munkában további fennakadás ne legyen, azt kérte, hogy a tanácsadók visszahívása ne egyik napról a másikra történjen, és szükségesnek tartotta, hogy szovjet egyetértés esetén a fegyveres erőknél és az uránbányászatban néhány tanácsadó maradjon Magyarországon.[43]

Az ellenőrzést hivatalból ellátó szovjet nagykövetek ugyan továbbra is fontos információs forrást jelentettek a szovjet vezetés számára, de a magyar belpolitikai helyzet alakításában játszott szerepük megszűnt. Kádár János attól sem riadt vissza, hogy Tyerentyij Stikov nagykövetet – aki egy fogadáson kritizálta a magyar hároméves tervet, és kifejtette, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásának sikere érdekében keményebben kell fellépni – alig egy évnyi magyarországi szolgálat után visszahívassa.[44] (Megtette ezt kisebb „vétség" esetén is. 1958. január elején azért kellett az egyik belügyi tanácsadónak távoznia, mert a BM-ben egy politikai rendezvényt követő italozás során Rákosi Mátyást éltette.[45])

Valószínűleg ezek az esetek is hozzájárultak a szovjet külügyminisztérium 1959. júliusi utasításának megszületéséhez, amely arra kötelezte a mindenkori szovjet nagykövetet, hogy tevékenysége során az SZKP XXI. kongresszusa és az SZKP KB megfelelő határozatait, a két ország között 1948. február 18-án megkötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt, valamint az 1957-ben és 1958-ban elfogadott egyezményeket tekintse irányadónak. A direktíva külön részletezte, hogy a nagykövetnek a politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok terén mely kérdésekkel kell elsősorban foglalkoznia (az egyezmények végrehajtásának ellenőrzése, a mezőgazdaság kollektivizálásának fejlődése, Magyarország külkereskedelmi kapcsolatainak alakulása, az ideológiai és kulturális élet helyzete, a szovjet kolónia életének és magatartásának figyelemmel kísérése). A nagykövetnek tanulmányoznia kellett Magyarország kül- és belpolitikai helyzetét (különös tekintettel a pártépítésre, káderpoli-

41 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 9. d. IV-138/2.

42 MOL M-KS-288. f. 9/1956/7. ő. e.

43 MOL M-KS-288. f. 5/95. és 98. ő. e.

44 Radványi (1972) 68. és 168. p.

45 MOL M-KS-288. f. 5/60. ő. e.

tikára, az értelmiség helyzetére), valamint a magyar gazdaság állapotát, és a legfontosabb eseményekről jelentenie kellett a szovjet külügyminisztériumnak. Az utasítás ösztönözte a szovjet diplomácia magyarországi képviselőjét, hogy alakítson ki bizalmas viszonyt a magyar vezető politikusokkal, de legyen tapintatos, és tanúsítson önuralmat. A direktíva előírta a nagykövet számára, hogy az országban tett utazásai és a különböző információk megszerzése során úgy járjon el, hogy az ne keltse a magyarokban a „felülvizsgálat" benyomását, és tevékenységével ne adjon alapot a szovjetellenes propaganda számára.[46]

A szovjet nagykövetség kötelező jelentéseiben külön figyelmet kellett szentelni annak, hogy az 1956. október 30-i szovjet kormánynyilatkozat elvei miként valósulnak meg a gyakorlatban. 1958. január végén kelt az a több mint 30 oldalas dokumentum, amelyben a budapesti szovjet nagykövet áttekintette a magyar–szovjet kapcsolatok alakulását a kormánynyilatkozat tükrében. A helyenként önkritikus elemeket is tartalmazó dokumentum főleg gazdasági anomáliákat emlegetett a két ország viszonyát terhelő problémák között: a kereskedelmi megállapodások nem teljesítése, rossz minőségű szovjet áruk szállítása, az export-import szállításokat bonyolító szovjet dunai hajózási társaság törvénytelen működése Magyarországon, a feldolgozásra a Szovjetunióba szállított magyar uránérc árának rendezetlensége, de említés történt a szovjet hadsereg magyarországi tartózkodásával összefüggő problémákról és a konzuli kapcsolatokban előforduló hiányosságokról is. Az elemzés kiemelte az 1957. május 27-i egyezmény kedvező hatását a magyar lakosság és a szovjet katonák közötti kapcsolatokra, de nem hallgatta el az ennek ellenére továbbélő problémákat: a magyar törvények be nem tartását, a szovjet katonák garázdálkodásait, a szovjet hadseregnél dolgozó magyar polgári személyek foglalkoztatásával összefüggő szabálytalanságokat. Ráadásul a szovjet fél az egyezményben rögzített feltételek ellenére továbbra sem volt hajlandó tájékoztatást adni a magyarországi szovjet csapatok létszámáról.

Legközelebb 1960 novemberében készült hasonló elemzés a két ország közötti kapcsolatokat illetően, amely arra a megállapításra jutott, hogy mindkét fél tiszteletben tartja a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozatában foglalt elveket, de az 1958-as külügyi dokumentumban felsorolt problémák némelyikének megoldására (pl. a szovjet árucikkek minőségi problémái, szállítási határidők be nem tartása) az önkritikus megközelítés ellenére nem került sor, s azok mint még megoldásra való kérdések ekkor (sőt az 1962-ben készült, a kétoldalú kapcsolatok alakulását áttekintő elemzésben is) újra előkerültek.

A szovjet külügyminisztérium V. Európai Osztályának munkatársa úgy vélte, hogy 1958 eleje óta nem fordítottak kellő figyelmet a magyar–szovjet kapcsolatok tanulmányozására, ezért több pontból álló intézkedéscsomagot fogalmazott meg a budapesti szovjet nagykövetség és a külügyminisztérium magyar referatúrája számára. Ennek értelmében a budapesti szovjet nagykövetségnek fokozottabb ellenőrzést kellett volna gyakorolnia a Magyarországon található szovjet szervezetek munkája fe-

46 AVP RF f. 077. op. 40. papka 205. gy. 12.

lett, össze kellett hangolnia tevékenységüket, és javaslatokat kellett tennie a Magyarországgal való kapcsolatokban esetleg fellelhető hibák és hiányosságok felszámolására. Ugyancsak a nagykövetség feladata lett volna, hogy figyelemmel kísérje a két ország közötti kereskedelmi és egyéb gazdasági egyezmények végrehajtását, és készítsen mélyreható elemzéseket a fogadó ország gazdasági helyzetéről. A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok jellegét érintő rágalmak és az ellenséges propaganda visszaverésének legjobb módját V. Barahnyin, a dokumentum készítője abban látta, ha mindkét ország sajtója nagy teret szentel a Magyarországnak nyújtott szovjet gazdasági segítség propagálásának. Végül a két ország közötti kapcsolatok további elmélyítése érdekében számos meghívásra és delegációcserére tett javaslatot.[47]

Mindezek természetesen nem jelentik azt, hogy a szovjet befolyásolás és nyomásgyakorlás teljes egészében megszűnt volna, az ötvenes években jellemző beavatkozásokra azonban – amelyek a magyar belpolitikában is fordulatot idéztek elő – sem Hruscsov, sem Brezsnyev alatt nem került sor. A Szovjetunióhoz való igazodási kényszer (különösen a külpolitikai vonalvezetésben) továbbra is megmaradt, és „tanácsok" is érkeztek, még ha áttételesebb formában is. Erre maga Kádár is utalt, amikor Hruscsov leváltását követően az új szovjet vezetéssel találkozott: a lemondatott pártfőtitkár sok dokumentumot küldött neki, nyilván nem cél nélkül; ilyenkor megköszönte a javaslatokat, de nem valósította meg azokat. (Más esetben, például a személyi kultusz maradványainak felszámolásában és a törvénysértések lezárásában egyértelműen kimutatható a szovjet példa hatása.)

Másfelől előfordult (ha nem is gyakran), hogy a magyar fél kért „tanácsot". Kádár 1957. szeptember végi, nem hivatalos moszkvai megbeszélései során – még mielőtt ez a kérdés a párt vezető testületében egyáltalán szóba került volna – szerette volna megismerni szovjet partnerei véleményét az MSZMP KB első titkári és a miniszterelnöki funkció szétválasztásáról. A találkozón jelen lévő Marosán György megjegyzése szerint ez a kérdés a magyar vezetést már 1957 januárja óta foglalkoztatta, de annak idején azt a „tanácsot" kapták, hogy várjanak még a döntéssel. Szuszlov a magyarok érvelését meggyőzőnek tartotta, de választ csak a magyar delegáció Kínából történő visszaérkezése utánra ígért.[48]

Az 1957. márciusi moszkvai tárgyalásokat követően rendszeressé váltak a két ország közötti párt- és kormánytárgyalások. Kádár János már 1957. szeptember végén, kínai látogatása alkalmával újból találkozott a szovjet vezetőkkel, s bár a megbeszélések nem hivatalos jellegűek voltak, a magyarok számára most is volt tétjük. Kádár János – miután rövid áttekintést adott a magyar belpolitikai helyzetről – szóba hozott néhány gazdasági jellegű kérdést. Az 1956. decemberi–1957. januári gazdasági tárgyalásokon magyar részről többször fel-

47 AVP RF f. 077. op. 44. papka 222. gy. 13.

48 AVP RF f. 077. op. 38. papka 193. gy. 16. A magyar delegáció tagjai Kínából hazafelé tartva valószínűleg ismét találkoztak a szovjet vezetőkkel, de erről a megbeszélésről nem rendelkezünk forrással. A miniszterelnöki funkciót 1958. január 28-tól Münnich Ferenc vette át Kádártól, a szovjet vezetés tehát feltehetően áldását adta a változtatásokra.

vetett beruházási hitel ügyében a márciusi tárgyalások alkalmával nem született döntés. Apró Antalnak a magyar kormány nevében Mikojanhoz intézett, 1957. augusztus 18-i levele mintegy 6,7 milliárd forint, azaz 1,5 milliárd rubel beruházási és áruhiteligényt tartalmazott (szemben a korábbi négymilliárddal).[49] Kádár kérése arra irányult, hogy az Apró Antal levelében foglaltaknak megfelelően a magyar és szovjet szakemberek között a hosszúlejáratú árucsere-forgalom és hitel kérdéseit érintő tárgyalásokra legkésőbb október végén kerüljön sor. Azt is kívánatosnak tartotta, hogy ugyanebben az időpontban vitassák meg a magyar és a szovjet ipar hosszú távú együttműködésének kérdéseit az erős- és gyengeáramú villamos berendezések, a készülékek egyes típusai és a dízelmotorok gyártásának területén. Több hónapos tárgyalás kezdődött, amelyet a december 18-i megállapodás zárt le. Az elért eredmények messze alatta maradtak a magyar várakozásoknak: a Szovjetunió mindössze 300 millió rubel beruházási, 15 millió rubel áruszállítási és 40 millió rubel szabaddeviza-hitel nyújtására kötelezte el magát.[50]

Ennek ismeretében nem tekinthető véletlennek, hogy amikor 1958. április elején Hruscsov – részben Kádár pozícióját megerősítendő – Magyarországra látogatott, a magyar pártvezető, kihasználva a kedvező lehetőséget, az április 3-i megbeszélések alkalmával újabb hiteligényeket vetett fel.[51] Hruscsov ígéretet tett a kérés teljesítésére (erre közlése szerint a szovjet ipar 1957-es teljesítménye lehetőséget adott), s szavát be is tartotta. Az 1958. májusi KGST-csúcstalálkozóval csaknem egy időben zajló magyar–szovjet gazdasági tárgyalásokon megállapodás született arról, hogy a Szovjetunió többek között 110 millió rubel hitelt nyújt a Tiszai Vegyi Kombinát felépítéséhez, és 30 millió rubel értékű fúróberendezések szállításával támogatja a kőolaj- és földgázkutatást.[52]

A szovjet gazdaság által kínált lehetőségek központi helyet kaptak a magyar gazdaságpolitikai elképzelésekben, ahogy a népgazdasági terveken is érződött. 1958 májusában – az 1961–65-ös második ötéves terv összeállításakor – a külkereskedelmi forgalom 17%-os növekedésével számoltak, ezen belül a szovjet export 54%-kal, az import 25%-kal nőtt volna. A magyar külkereskedelemben a tervek szerint a szovjet részarány 29%-ról 41%-ra emelkedett volna.[53]

Mikojan 1957 júniusában a Molotov–Malenkov–Kaganovics-féle pártellenes csoport leleplezésekor nem minden alap nélkül mondta, hogy Hruscsov annak érdekében, hogy elejét vegye a magyar lázadás megismétlődésének, következetesen támogatta a kelet-európai dolgozók „kártalanításának" politikáját, amellyel még a szovjet életszínvonal rovására is magasabb életszínvonalat biztosított számukra.[54]

A gazdasági segítségnyújtás mértékét azonban egyes szovjet gazdaságpoliti-

49 MOL XIX-A-2-gg 39. d.

50 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/1957. Lásd még a Minisztertanács 1958. január 16-i ülését. MOL XIX-A-83-a 1958/1. d.

51 A tárgyalásokról készült feljegyzést lásd Baráth–Feitl közread. (1993) 176–177. p.

52 MOL M-KS-288. f. 4/17. ő. e.

53 Baráth–Feitl közread. (1993) 168. p.

54 Zubok (1997) 65. p.

kusok, a szovjet külügyminisztérium egyes munkatársai és maga a budapesti szovjet nagykövet is túlzottnak tartotta. Az 1958. januári nagyköveti elemzés szerint a Szovjetunió a gazdasági segítségnyújtásban tovább ment, mint azt Magyarország népgazdasága fejlődésének általános feltételei diktálták volna. A szovjet külügyi elemzésekben már 1957 óta visszatérő elem volt a magyarok részéről állítólag megnyilvánuló „élősködő tendencia".[55]

A kétoldalú kapcsolatokat azonban ez nem terhelte meg. A szovjet Külügyminisztérium V. Európai Osztályának vezetője 1958 júliusában magyar partnerének azt mondta: „a két ország kapcsolatai annyira erősek és bensőségesek, hogy most már nem annyira a mennyiségre, hanem a minőségre kell törekedni."[56] Gyeduskin szorgalmazta a küldöttségek és munkadelegációk kölcsönös látogatásainak gyakoribbá tételét és a tapasztalatok rendszeres megvitatását. Mindkét fél egyetértett abban, hogy szükség van a két ország lakossága közötti közvetlen kapcsolat megteremtésére, a dolgozók széles körű érintkezésére, találkozóira, s ennek érdekében meg kell vizsgálni az utazások megkönnyítésével kapcsolatos problémákat, az üzemek és társadalmi szervezetek közötti közvetlen kapcsolat megteremtésének lehetőségét, és a két ország közötti baráti kapcsolatok elmélyítése szempontjából nagy súlyt kell helyezni a baráti társaságok munkájára.[57] A magyar–szovjet testvérüzemek, -városok állandó kapcsolatainak megteremtésére magyar részről tervezetet is készítettek, amelyet a Külügyminisztérium szovjet referatúrájának egyik munkatársa 1958. október 1-jén ismertetett a budapesti szovjet nagykövetség titkárával. A javaslatokkal szovjet részről elvben egyetértettek, de Oszipov követségi titkár annak a véleményének adott hangot, hogy nem lenne helyes felülről ráerőszakolni az egyes szervekre, hogy kezdeményezzenek ilyen jellegű kapcsolatokat.[58] A moszkvai magyar nagykövetség éves összefoglaló jelentése alapján a tömegkapcsolatok szélesítése terén 1958 jelentős eredményekkel zárult: „kezd megvalósulni pártunknak és kormányunknak az a célkitűzése, hogy a magyar és szovjet nép közötti kapcsolat ne csak a felső vezetők között és hivatalos vonalon legyen meg, hanem az a széles néprétegekre is kiterjedjen".[59] A moszkvai nagykövetség jelentésének ezt a részét a magyar Külügyminisztériumban túlzónak találták. Azt elismerték ugyan, hogy a nagykövetség által ismertetett adatok a tömegkapcsolatok fejlődéséről tanúskodnak, de az üzemek és intézmények közötti szervezett kapcsolatok megteremtésének még csak a kezdetén jártak, a köztük lévő viszony gyenge és alkalomszerű volt.[60] Nem igazolta a várakozásokat a Magyar–Szovjet Baráti Társaság és az 1958 februárjában megalakult Szovjet–Magyar Baráti Társaság tevékenysége sem. A magyar fél nagy reményeket fűzött a két társaság együttműködéséhez, különösen a

55 Lásd a budapesti szovjet nagykövetség által 1957 tavaszán és novemberében készített elemzést. AVP RF f. 077. op. 38. papka 195. gy. 35.

56 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 9. d. IV-138/2-1958.

57 Uo.; AVP RF f. 077. op. 39. papka 198. gy. 13.

58 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 9. d. IV-138/2-1958.

59 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/1958. A nagykövetség adatai szerint a delegációk nagy száma mellett kb. 20 ezer dolgozó járt a Szovjetunióban, illetve Magyarországon turistaúton az IBUSZ és az Inturiszt szervezésében.

60 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/1959.

tömegkapcsolatok kiszélesítésében és koordinálásában. A Szovjetunióban megalakult társaság azonban meglehetősen szűkös anyagi lehetőségekkel rendelkezett, így a két társaság együttműködési tervéből kihúztak minden őket anyagilag terhelő és komolyabb erőfeszítést igénylő akciót. A moszkvai magyar nagykövetség egyik titkára úgy jellemezte az együttműködési tervet, hogy „nesze semmi, fogd meg jól", és annak a véleményének adott hangot, hogy a szovjet fél a társaságnak nem szán komoly feladatot, „inkább politikailag tartják szükségesnek létezésüket, illetve annak puszta tényére van szükségük".[61] Ebben a tekintetben nem jelentett áttörést 1959 sem. Habár a különböző társadalmi szervezetek küldöttségeinek, az ún. barátságvonatok turistáinak száma az előző évihez képest növekedett, a testvérvárosok, -üzemek és intézmények közötti közvetlen kapcsolatok megteremtésében nem hozott eredményt.[62]

Magyar részről úgy vélték, hogy „a magyar–szovjet barátság ápolása a társadalom különböző rétegei körében nem megy automatikusan", ezért az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya, valamint a Tudományos és Kulturális Osztály 1960. február elején közös előterjesztést nyújtott be a Politikai Bizottságnak a kapcsolatok további erősítésére tett javaslatokkal. Az elfogadott határozat elsősorban a szovjet tudomány és kultúra népszerűsítésére helyezte a hangsúlyt, és továbbra is szorgalmazták a turistautakat, a barátságvonatok szervezését.[63]

A közvetlen kapcsolatok kialakítását nehezítette, hogy amíg a szovjet állampolgárok magáncélú magyarországi látogatásához nem volt szükség vízumra, a Szovjetunióba utazó magyaroktól ezt megkövetelték. (A szovjet külügyminisztériumban ezt a kölcsönösség és a felek egyenjogúsága elve megsértésének tekintették, s a magyarok számára a vízumrendszer megszüntetését javasolták.[64] A vízummentes magánutazást biztosító megállapodás a két ország között 1965. szeptember 15-én lépett életbe.)

A felső szintű kapcsolatok alakulásáról ugyanakkor mindkét kormány külügyi vezetői a legnagyobb elismeréssel szóltak. Mindez nem kis részben a Kádár és Hruscsov közötti egyre bensőségesebbé váló viszonynak is köszönhető volt.[65] Amikor 1959 júniusában Hruscsov Albániából hazafelé tartva néhány napot Budapesten töltött, a két ország közötti kapcsolatokról ő is azt mondta: „…kapcsolataink a lehető legjobbak, mind országaink, mind pártjaink, mind pedig – személyi vonatkozásban – országaink vezetői között. Nincsenek vitás kérdéseink, és ha elvétve akad is vita, azt mindig Apró elvtárs csinálja."[66] Hruscsov tréfás megjegyzésével a lényegre tapintott

61 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 3. d. I-124-1959.

62 XIX-J-1-j SZU TÜK. 9. d. IV-138/1-1960. Csak 1962-ben történt némi előrelépés, amikor a két állam közötti kulturális munkaterv alapján kezdtek kibontakozni a korábban már többször szorgalmazott városközi kapcsolatok. MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/2-1962.

63 MOL M-KS-288. f. 5/169. ő. e.

64 AVP RF f. 077. op. 44. papka 222. gy. 13.

65 Erről a bensőséges, baráti viszonyról árulkodik Hruscsov és Kádár levélváltásának hangneme is. Kádár János 1961. június 21-i levelében erről így írt Hruscsovnak: „Nem tudok és nem is akarok hízelegni, de Önnek szép szavak nélkül is tudnia és éreznie kell, hogyan viszonyulok én az Ön személyéhez." A levelet lásd Huszár szerk. (2002) 188–189. p. Kádár és Hruscsov kapcsolatáról részletesebben lásd Földes (2001a) 88–94. p.

66 Közli Békés (1998) 157. p.

rá, hiszen valóban a gazdasági tárgyalások alkalmával került sor elsősorban vitára, sőt 1959-től egyre szaporodtak a konfliktusok.

1958 májusában az 1961–65. évi kölcsönös áruszállításokról, valamint magyar ipari létesítmények fejlesztéséről és bővítéséről folyó tárgyalásokon a szovjet kormány – Kádár János tájékoztatása szerint külön magyar kérés nélkül – a magyar népgazdaság szempontjából fontos dolgokban további segítség- és hitelnyújtásra tett ígéretet. Teljesítették a magyar küldöttségnek azt a kérését is, hogy 1959-ben és 1960-ban bizonyos cikkekből (fenyőfűrészáru, bányafa, cellulóz, rotációs papír) emeljék fel a szállítási kontingenst. A tárgyalásokat magyar részről alapvetően eredményesnek ítélték, és úgy értékelték, hogy az ötéves terv döntő fontosságú nyersanyagai biztosítva vannak.[67] A magyar Külügyminisztériumban azonban már 1959 márciusában a végrehajtandó feladatok között jelölték meg a Szovjetunió hétéves terve és a magyar ötéves terv összehangolása keretében az 1958 júniusában egyeztetett külkereskedelmi előirányzatok felemelését, mivel véleményük szerint „csak így biztosíthatjuk II. ötéves tervünk termelési és fejlesztési előirányzatainak további növelését, ami okvetlenül szükséges jelenlegi lemaradásunk felszámolásához".[68] Az árucsere-forgalmi egyezmény bővítése érdekében Münnich Ferenc és Kádár János 1959. június 10-én levéllel fordultak Hruscsovhoz. A bővítő tárgyalásokra vonatkozó kérést azzal indokolták, hogy a magyar gazdasági szakemberek szerint az előző évek tapasztalatai alapján lehetővé vált, hogy a második ötéves terv kidolgozása során nagyobb fejlődési ütemmel számoljanak.[69]

A tárgyalásokra 1959. július 27. és augusztus 7. között került sor. Mint a beszámoló is említette, az a körülmény, hogy a bővítő tárgyalások kérdésében a párt és a kormány vezetői közvetlenül Hruscsovhoz fordultak, kedvezően hatott a tárgyalások menetére. Az 1958. júniusi megállapodáshoz képest az árucsere-forgalmat 2,7 milliárd rubellel sikerült bővíteni. Az 1961–65-ös időszakra magyar részről javasolt bővítés így is csupán 53%-ban valósult meg. A tárgyaló küldöttség az elért eredményeket kielégítőnek tartotta, szerintük a népgazdaság fejlődésének tervezett üteme és célkitűzései fenntarthatók maradtak, de a kielégítetlenül maradt igények miatt a népgazdaság egyes területein (műtrágyaellátás, színesfém és hengereltacél, nyersolaj) a feszültségek fennmaradásával számoltak.[70]

A magyar Külügyminisztérium a magyar–szovjet kapcsolatok 1960–61-re vonatkozó irányelveiben azt indítványozta, hogy csökkenteni kell az állandóan meg-megújuló segítségkérést a magyar gazdasági problémák megoldásához, mivel az utóbbi években nagyon megterhelték a szovjet felet.[71] Ennek ellenére 1960 második felében ismét a szovjet vezetéshez fordultak, hogy – tekintettel a magyar fizetési mérleg problémáira – nyújtsanak segítséget olyan árufajták szállításával, amelyeket egyébként kapitalista piacról kell beszerezni. Apró Antal beszámolója szerint a tárgyalások „elvtársias légkörben" folytak, s mintegy 110 millió rubelnyi többletszállításra kapott a

67 MOL M-KS-288. f. 4/17. ő. e.
68 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 3. d. I-23.
69 MOL M-KS-288. f. 9/1959/23. ő. e.
70 MOL M-KS-288. f. 5/144. ő. e.
71 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/2-1960.

magyar fél ígéretet. Összességében az 1960-as gazdasági tárgyalások eredményeképpen az 1961-es árucsere-forgalmat 25%-kal sikerült emelni – ez a Szovjetunió és a többi szocialista ország viszonylatában a legmagasabb volt –, de még így is jelentősen alatta maradt a magyar várakozásoknak.[72]

A magyar népgazdaság számára nehézséget okozott és a két ország közötti gazdasági kapcsolatokban némi feszültséget keltett az a szovjet felvetés, amely – a rubel értékének növeléséről hozott határozatból kiindulva – a rubel és a forint árfolyamának rendezését, valamint a Szovjetunió által nyújtott hitelek és klíringtartozások átszámítását javasolta. Az indítvány megtételekor szovjet részről hangsúlyozták, hogy ez egyik fél számára sem jelent majd sem hátrányt, sem előnyt.[73] Magyar részről meglehetős idegességgel és értetlenséggel fogadták a forint–rubel átváltási kulcsra tett szovjet javaslatot. A problémát az okozta, hogy míg a forint aranytartalma változatlan maradt, a rubelét 4,4-szeresre növelték, viszont az árfolyamjegyzésnél szovjet részről nem az aranytartalomból indultak ki, hanem mechanikusan tízzel osztottak, ami gyakorlatilag a forint aranytartalmának leértékelését jelentette, s a forintot a dollárral szemben is leértékelte volna. Erre a magyar vezetés politikai okokból sem volt hajlandó. A magyar tárgyalási stratégia ezért arra irányult, hogy elérjék, az árfolyamot 1961. január 1-jétől sehol se jegyezzék, s közben kezdjenek tárgyalásokat a probléma megoldására.[74] Az ügyben Nyers Rezső 1960 végén megbeszéléseket folytatott Moszkvában, azonban nem sikerült megállapodásra jutnia. Kádár János javaslatára a Politikai Bizottság 1960. december 28-án olyan határozatot hozott, hogy az ügy rendezése érdekében közvetlenül az SZKP KB Elnökségéhez fordulnak.[75] Kádár 1961. január 2-án kelt levelére Hruscsov január 26-án válaszolt, s egyetértését fejezte ki azzal a magyar javaslattal, hogy a rubel és a forint hivatalos árfolyamát a rubel új aranyalapjából kiindulva a két ország nemzeti bankjai rendezzék.[76]

A rubel–forint vitában a magyar fél számára is elfogadható, kedvező megoldás született, hamarosan azonban újabb nehézségek jelentkeztek. Hruscsov 1961. január végén levéllel fordult a testvérpártokhoz, és a kommunista és munkáspártok képviselőinek 1960. novemberi értekezletén elfogadott nyilatkozatra hivatkozva a hadseregek fegyverzetének korszerűsítését és a szervezeti rend megújítását indítványozta. A levél elismerte, hogy ez többletkiadásokat jelent majd az egyes országoknak, de kifejtette, hogy e nélkül nem biztosítható a hatékony védelem, és azzal érvelt, hogy „a jelen nemzetközi helyzet nem teszi lehetővé a rendszabályok hosszabb időre való elhalasztását”.[77] A hadseregfejlesztés üteméről és konkrét kérdéseiről 1961. február 15–16-án Czinege Lajos honvédelmi miniszter folytatott tárgyalásokat a VSZ Egyesített Fegyveres Erők Budapesten tartózkodó főparancsnokával, Grecsko marsallal. A Szovjetunió marsallja által javasolt korszerűsítés és átszervezés 1961 és 1965 között a terve-

72 MOL M-KS-288. f. 5/214. ő. e.
73 Hruscsov erre vonatkozó 1960. május 3-i levelét lásd MOL M-KS-288. f. 9/1960/23. ő. e.
74 MOL M-KS-288. f. 5/214. ő. e.
75 MOL M-KS-288. f. 5/215. ő. e.
76 A levélváltást lásd MOL M-KS-288. f. 9/1961/21. ő. e.
77 Uo.

zetthez képes 10,1 milliárd többletkiadást igényelt volna. Magyar részről úgy vélték, hogy a Grecsko marsall által javasolt fejlesztés anyagi terhei az ötéves tervbe nem építhetők be. Az MSZMP PB a kérdéssel kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy Magyarország nemzetközi kötelezettségeinek megfelelően maximálisan vegye ki a részét a szocialista tábor honvédő képességének erősítéséből, de ez a részvállalalás nem haladhatja meg az ország gazdasági teherbíró képességét, mert az végső soron nem erősítené, hanem gyengítené honvédő képességét. Viszont késznek mutatkoztak a tervidőszak utolsó két évében (1964–65) a tervezetten túlmenő fejlesztésre.[78]

1961 májusában azonban Kádár János és Münnich Ferenc miniszterelnök ismét közös levélben fordult Hruscsovhoz, és konzultációs lehetőséget, illetve segítséget kért a tőkés fizetési problémák megoldásához (szállítások bővítése, illetve hitelnyújtás és hitelek prolongálása).[79] A magyar kérésre ez alkalommal is pozitív válasz érkezett, ám az újabb segítségről és hitelkérésről az MSZMP KB Politikai Bizottságában is vita bontakozott ki, néhányan – elsősorban Kállai Gyula és Kiss Károly – kétségbe vonták, hogy feltétlenül szükség lenne rá.[80]

Az 1961 júliusában négy hétig zajló tárgyalások során megbeszélést folytattak a második ötéves tervről, a magyar–szovjet gazdasági együttműködés fejlesztéséről, valamint a gazdasági segítségnyújtásról. Apró Antal beszámolója szerint tapasztalható volt a szovjet segítőkészség, de már a tárgyalások elhúzódása is mutatta, hogy – elsősorban a szovjet népgazdaság belső problémái miatt – nehezebb lesz a megegyezés, mint korábban. A magyar tárgyalóküldöttség minden erőfeszítése ellenére nem sikerült elérni a nyersanyagszállítások 672 millió rubellel történő felemelését, a második ötéves tervhez mindössze 191 millió új rubel segítséget kaptak, az igényeltnek csupán 28%-át.[81]

A magyar vezetés számára intő jel lehetett volna, hogy a megbeszélések során a szovjet tervhivatal szakértői több ponton bírálták a tervet, elsősorban az anyagellátás hiányosságai miatt, de Apró Antal szerint „rámutattak egy sor olyan hibára is, amelyet a tervkészítés során és a következő évek gazdaságpolitikájában, különösen az ipari termelés ütemét, a népgazdaság szerkezeti átalakítását és anyagellátását illetően figyelembe kell venni. Különösen az ipari termelés mértékét illetően, hogy tovább ne adósodjunk el, és tartalékainkat ne éljük fel."[82]

A tanulságok levonása azonban egyelőre váratott magára. A KGST-ben részt vevő kommunista és munkáspártok képviselőinek 1962. június 6–7-i moszkvai tanácskozásán a magyarokkal külön megbeszélést folytató Hruscsov már egyértelművé tette, hogy a szovjet gazdasági segítségnyújtásnak is vannak határai. Mondanivalóját nem közvetlenül a magyaroknak címezte, de abból ők is érthettek. Hruscsov szerint véget kell vetni annak a helyzetnek, hogy az egyes országok népgazdasági terveiket 20–30%-os deficittel állítják össze, s utána konzultáció ürügyén a Szovjetuniótól pré-

78 MOL M-KS-288. f. 5/223. ő. e.

79 MOL M-KS-288. f. 9/1961/21. ő. e.

80 MOL M-KS-288. f. 5/232. ő. e.

81 MOL M-KS-288. f. 5/237. ő. e.

82 Uo.

selik ki a hiányt. A szovjet pártfőtitkár kijelentette: „A Szovjetunió tovább nem lesz jó nagybácsi!"[83]

Mindazonáltal a KGST tagországok kommunista és munkáspártjai képviselőinek 1962. júniusi értekezlete is szükségesnek tartotta a kétoldalú hosszúlejáratú megállapodások 1963–65-re szóló előirányzatainak bővítését. Az Országos Tervhivatal és a Külkereskedelmi Minisztérium által kidolgozott bővítési javaslatot júliusban adták át az illetékes szerveknek, amelynek alapján a tárgyalások szakértői szinten szeptember 18-án, a kormánydelegáció szintjén szeptember 25-én kezdődtek meg Moszkvában. Magyar részről olyan nyersanyagok szállításának bővítését kérték, amelyekből a Szovjetunió már az 1962-re vonatkozó áruszállítási megállapodás alapján nagyobb mennyiséget biztosított, mint amennyit az 1963–65. évekre a hosszúlejáratú kölcsönös áruszállítási megállapodás tartalmazott. Mindezt gépipari, könnyűipari és mezőgazdasági árukkal, mindenekelőtt főzelék- és gyümölcskonzerv szállításával kívánták ellentételezni.[84]

Az 1962. szeptember–november között lezajlott bővítő tárgyalások és az 1963. évi árucsere-forgalmi megállapodásról folyó megbeszélések azonban korántsem hozták meg a várt eredményt. Apró Antal már október 22-i, Kádárnak címzett levelében jelezte a nehézségeket: „Én már jó néhány tárgyaláson vettem részt, de ilyen nehéz és vontatott tárgyalásom még nem volt, majdnem minden tonna anyagért újból és újból fel kell lépni a különböző fórumokon."[85] Apróéknak a korábban elért átlagosan 20%-os bővítéshez képest 1963-ban csak 8%-os bővítést sikerült elérni. Ennél is nagyobb problémát jelentett azonban, hogy a kétoldalú árucsere-forgalomban kialakult mintegy 50 millió rubel magyar aktívum következtében szovjet részről – a mérleg egyensúlyba hozása érdekében – korlátozták a magyarországi importot. Ez az intézkedés Magyarországon kapacitás-kihasználási és foglalkoztatási problémákat idézett volna elő, ezért azzal a kéréssel fordultak a szovjet kormányhoz, hogy járuljanak hozzá egyfelől az 1963. évi árucsere-forgalom oldalanként 20-20 millió rubeles emeléséhez, másfelől 20 millió rubel értékű magyar áru átvételéhez a Szovjetunió által korábban nyújtott hitel határidő előtti visszafizetéseképpen.[86]

A kedvezőtlen tendenciák ellenére a magyar párt- és kormányküldöttség 1963. júliusi moszkvai tárgyalásain a magyar népgazdaság szempontjából ismét – ha nem is teljes sikert – legalább részeredményeket elkönyvelhetett. A szovjet kormány késznek mutatkozott öt évre, évi 3%-os kamattal „biztonsági alap" képzésére 20 tonna aranyat Magyarország rendelkezésére bocsátani, és vállalta 100 ezer tonna kokszolható és 150 ezer tonna ún. energetikai szén terven felüli szállítását. Habár ez a magyar részről felvetett kéréseknek csak egy kisebb csoportját érintette, a szovjet kormány a függőben maradt ügyekben (a magyar gyapot- és rézszükséglet kielégítésének olyan módon történő növelése, hogy Magyarország részt vesz a termelésnövelést célzó szovjetunióbeli beruházásokban; a Dunai Vasmű-

83 MOL M-KS-288. f. 47/732. ő. e.
84 MOL M-KS-288. f. 5/277. ő. e.
85 MOL M-KS-288. f. 47/732. ő. e.
86 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 5. d. IV-100/2–1962.

vel kapcsolatos szovjet segítségnyújtás; az 1964–65. évi árucsere-forgalom növelése stb.) is készen állt a további tárgyalásokra.[87]

A tárgyalásokat követően megkezdte munkáját a magyar kezdeményezésre létrejött magyar–szovjet együttműködési bizottság. A szovjet párt- és kormányküldöttség 1964. március végi–április eleji látogatását megelőzően már megkezdődött az 1966–70. évi népgazdasági fejlesztési elképzelések egyeztetése a két ország tervhivatala között, tárgyalások folytak a gépipar szakosításáról és a kooperációról, és elkezdték a szovjet beruházásokban való magyar részvétel lehetséges módozatainak kidolgozását.[88]

A gazdasági tárgyalásokon egyre gyakrabban jelentkező nézeteltérések nem ártottak a kétoldalú politikai kapcsolatoknak. 1960-ban a két nagykövet, Boldoczki és Stikov visszahívása hírének egyidejű közlése egyes vélemények szerint ugyan azt a benyomást keltette, mintha a magyar–szovjet kapcsolatokban esetleges hibák történtek volna,[89] erről azonban szó sem volt. 1963. március elején Kozlov, az SZKP KB egyik titkára a viszonyt a következőképpen jellemezte: „a jónak ugyan nincs felső határa, de pártjaink közötti kapcsolat ehhez a határhoz közel áll."[90]

Ennek vetett hirtelen véget Hruscsov 1964. októberi, Kádár számára mindenképpen váratlan leváltása. Kádár az SZKP KB plénumának időpontjában a magyar párt- és kormányküldöttség élén Lengyelországban tartózkodott; ott érte Brezsnyev telefonhívása, amelyben lakonikusan közölte vele Hruscsov leváltásának tényét, s ismerve Kádár Hruscsovhoz fűződő baráti viszonyát, igyekezett a magyar pártfőtitkárt megnyugtatni, hogy a magyar–szovjet kapcsolatokban nem történik változás, s a személyes barátság is változatlan marad.

Kádár, akit a közlés váratlanul és minden bizonnyal hideg zuhanyként ért, ekkor még érdemben nem reagált, információ hiányában nem is reagálhatott a hallottakra. Azt azonban kérte, hogy Gyenyiszov budapesti szovjet nagykövet tájékoztassa a történtekről a magyar pártvezetés tagjait, és ő is kapjon részletesebb tájékoztatást még lengyelországi tartózkodása alatt. A magyar vezetést Biszku Bélán keresztül Andropov, majd a Budapestre érkező elnökségi tag, Grisin informálta, Kádár János pedig a varsói szovjet nagykövettől, Arisztovtól kapott valamivel bővebb tájékoztatást.

Kádár az újabb, de még mindig meglehetősen szűkszavú információk ismeretében mondta el beszédét hazaérkezésekor a Nyugati pályaudvaron, amely egyértelmű kiállás volt Hruscsov és az általa követett politikai irányvonal mellett. Az SZKP KB döntésével szembeni nyilvános fellépését azonban nem csupán és nem elsősorban a megbuktatott szovjet pártfőtitkárral való személyes barátság motiválta. Kádárt a személyi változáson túl mindenekelőtt az izgatta – s aggodalmának a szovjet nagykövettel folytatott beszélgetései során minduntalan hangot is adott –, hogy változatlan marad-e a szovjet bel- és külpolitikai irányvonal.[91] Nem zárhatta ki, hogy abban az esetben,

87 MOL M-KS-288. f. 5/304. ő. e.

88 MOL M-KS-288. f. 5/329. ő. e.

89 MOL XIX-J-1-j SZU TÜK. 3. d. I-23.

90 MOL M-KS-288. f. 9/1963/12. ő. e.

91 Lásd a Kádár és Gyenyiszov 1964. október 20-i és 24-i beszélgetéséről készült feljegyzéseket. AVP RF f. 077. op. 47. papka 230. gy. 8.

ha a Szovjetunióban a keményebb vonal hívei kerülnek hatalomra, aktivizálódik az ő belső ellenzéke is.

Kádár 1964. október 24-i találkozásuk alkalmával említette Gyenyiszov nagykövetnek, hogy Brezsnyevtől meghívást kapott, amivel még november folyamán élni is kíván. A személyes találkozóra készülő Kádár azzal nyilván tisztában volt, hogy Brezsnyev nem könnyen felejti el a Hruscsov melletti nyílt színvallást. Annak is tudatában volt azonban, hogy mind politikai, mind gazdasági megfontolásokból jó viszonyt kell ápolnia az új szovjet vezetéssel is.[92]

A tervezett utazás előtt, november 2-án Kádár egy feljegyzést juttatott el a PB tagjainak, amelyben öt pontban ismertette azokat a kérdéseket (a Hruscsov leváltásával kapcsolatos magyar álláspont, a pártközi kapcsolatok, a nemzetközi munkásmozgalom kérdései, az SZKP külpolitikai irányvonalával kapcsolatos elgondolások, a magyar–szovjet kapcsolatok és együttműködés kérdései), amelyeket a találkozás alkalmával fel kívánt vetni. Mint személyes problémát szóba akarta hozni a vele szembeni bizalom kérdését is. Véleménye szerint, miután az SZKP KB Elnökségében olyan személyek kaptak helyet, akik korábban bizonyos kérdésekben vele szemben foglaltak állás (elsősorban az 1956. november eleji és 1957. tavaszi, személyével kapcsolatos véleménykülönbségekre utalt), tisztázni szerette volna, hogy az új vezetőknek vannak-e vele szemben politikai fenntartásaik. Kádár számára ez a kérdés morális kihívást jelentett, s erről mindenképpen beszélni akart az új szovjet vezetéssel, még abban az esetben is, ha „most ez pillanatnyilag tovább zavarná viszonyunkat a szovjet elvtársakkal". [93]

Hruscsov melletti szimpátiáját tüntetően azzal is kifejezésre akarta juttatni, hogy látogatásakor egy láda almát vitt Hruscsovnak (akinek szerinte az életfogytig jár), s a vezetőknek szánt ajándékok között Nyina Hruscsovának is volt egy csomag. (Ennek átvételekor az SZKP KB külügyi osztályának munkatársa, Ivanov állítólag meglepetésében a szemüvegét is levette.[94] A kapcsolat később sem szakadt meg velük. Kádár 1969-es moszkvai látogatásakor Kádár tolmácsa, Barta Istvánné a GUM áruház különtermében találkozott Hruscsov feleségével, s az akkor kért gyógyszert Kádár a moszkvai magyar nagyköveten keresztül juttatta el Nyina Hruscsovának.[95]) Kádár arra sem volt hajlandó, hogy a Szovjetunióban kiadás előtt álló korábbi beszédeiből kihúzza Hruscsov nevét, inkább a kézirat visszavételét fontolgatta.

92 Az utóbbinak az adott külön hangsúlyt, hogy Nyers Rezső éppen november 2-án terjesztette be az MSZMP KB Államgazdasági Bizottságának javaslatát a Szovjetuniónak törlesztendő hitelek részbeni prolongálására. A feljegyzés szerint Magyarország hiteltörlesztési kötelezettségei 1965-ben az éves szovjet exportnak mintegy 12%-át tették ki, s ennek az előterjesztő szerint a magyar népgazdaság képtelen volt eleget tenni. Amennyiben szovjet részről elfogadták volna a Speciális I. és Speciális II. keretében felvett hitelek visszafizetésének elhalasztását 1970 utánra, és hozzájárultak volna a 14 millió rubeles előtörlesztés összegének az 1965. évi törlesztési kötelezettségből való leírására, az mintegy 41 millió rubellel csökkentette volna a magyarok 1965-ös törlesztési kötelezettségét. MOL M-KS-288. f. 5/349. ő. e.

93 MOL M-KS-288. f. 5/349. ő. e.

94 MOL M-KS-288. f. 5/351. ő. e.

95 MOL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka.

Komócsin Zoltánnak a PB-ülésen tett azon megállapítását, miszerint nagyon nehéz lesz elérni azt, hogy „az a teljesen egyértelmű szinkron, ami megvolt addig a magyar–szovjet politikában helyreálljon sőt ez bizonyos fokig lazul”, senki nem vitatta.[96]

A Külügyminisztériumban a Szovjetunióval való kapcsolatokért felelős I. Területi Főosztály ezzel egyidejűleg készítette el javaslatát a magyar–szovjet kapcsolatok továbbfejlesztésére. A dokumentum készítői szerint a magyar diplomáciának Hruscsov leváltását követően is arra kell törekednie, hogy „konkrét javaslatokban is megmutatkozzon az az álláspontunk, hogy a Szovjetunióval való baráti kapcsolatok számunkra létfontosságúak, és ezeket valóban tovább kívánjuk erősíteni”.[97] A feljegyzés kitért arra, hogy a Szovjetunióban bevezetésre kerülő takarékossági intézkedések minden bizonnyal a szovjet–magyar külkereskedelmi kapcsolatokban is éreztetik majd hatásukat, ezért célszerű megvizsgálni, hogy a már korábban kialakított magyar elképzelések az új helyzetben reálisak-e, s a jövőben esedékes kétoldalú tárgyalásokra különös gonddal kell felkészülni. Ígéretet tett arra, hogy az osztály és a moszkvai magyar nagykövetség figyelemmel kíséri a Szovjetunióban zajló politikai folyamatokat, és a szükséges következtetések levonása érdekében jelzi, illetve értékeli a változásokat, felhívta azonban a nagykövetség munkatársainak a figyelmét arra, hogy kerüljenek minden Hruscsov felmentését, illetve a felmentés módszerét érintő vitát.

Kádár a látogatást eredetileg a november 10. és 20. közötti időpontra tervezte, közben azonban kiderült, hogy a testvérpártok legmagasabb szinten képviseltetik magukat az októberi forradalom moszkvai ünnepségein, ezért „erkölcsi kényszerből” az előrehozott látogatás mellett döntött. A moszkvai november 7-i ünnepségeket követően lezajlott tárgyalásokon Kádár kijelentette, hogy a tisztázó eszmecsere után az MSZMP nem akar többet a kérdéssel foglalkozni. Ezt szovjet részről megnyugvással fogadták, s Brezsnyev a jó kapcsolatok változatlanságát bizonyítandó jelezte: teljesítik a 200 ezer tonna takarmány szállítására vonatkozó magyar kérést. Ezt az ígéretet Koszigin is megerősítette Apró Antalnak az 1964. november végi gazdasági tárgyalások alkalmával.[98] A december 7-én véget ért tárgyalásokon a szovjet fél – annak ellenére, hogy Koszigin miniszterelnök szerint ők maguk is nehéz helyzetben vannak – késznek mutatkozott a magyar kormány november 3-i levelében foglalt egyéb kérések részbeni teljesítésére is: hozzájárultak 25 millió rubel hitel prolongálásához (az eredeti kérés 40 millióra vonatkozott) 1968–70 közötti törlesztéssel, valamint ígéretet tettek a terven felül kért nyersanyagból 14,5 millió rubel értékű áru leszállítására (az eredeti kérés 45 millióra vonatkozott). A tárgyalásokról készített magyar összefoglaló szerint a megbeszélések alkalmával szovjet részről nagy segítőkészséget és jóindulatot tapasztaltak, de szemmel látható volt az is, hogy a szovjet fél maga is súlyos belső problémákkal küszködik, elsősorban a lakossági ellátás terén.[99]

A szovjet vezetés gesztusa azt mutatta, hogy Hruscsov leváltása után is komolyan gondolják a két ország (és a két veze-

96 MOL M-KS-288. f. 5/349. ő. e.

97 MOL SZU TÜK. 101. d. IV-20/1965.

98 MOL M-KS-288. f. 47/735. ő. e.

99 MOL M-KS-288. f. 5/354. ő. e.

tő) közötti szívélyes baráti kapcsolatok fenntartását. Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes november 27-én Gyenyiszov nagykövettel folytatott beszélgetése során „szigorúan bizalmas” formában arról tájékoztatta partnerét, hogy Kádárra nagyon nagy benyomást gyakorolt az új szovjet pártvezetővel való találkozás. Erdélyi azt állította, hogy a PB zárt ülésén Biszku Béla, Nemes Dezső, Gáspár Sándor és Szirmai István gyakorolt nyomást Kádárra az SZKP KB októberi határozatának elítélését illetően. A külügyminiszter-helyettes által elmondottak egyetlen szépséghibája, hogy egy szó sem volt igaz belőle. Azt egyelőre nem tudjuk, mi motiválta az események ilyen utólagos beállítását, mindenesetre ez a közlés lehetővé tette Kádár számára, hogy presztízsveszteség nélkül kihátráljon korábbi állásfoglalása mögül.[100] Erdélyi fellépése nem is maradt eredmény nélkül, a szovjet nagykövet már a beszélgetést követő napon közölte Kádár Jánossal a jó hírt: Brezsnyev és Podgornij elfogadták a magyarországi vadászatra szóló meghívását abból a célból, hogy megerősítsék a személyes kapcsolatokat az MSZMP KB és a magyar kormány vezetőivel.[101]

A kötetlen találkozóra végül 1965 februárjában került sor. Krjucskov, a budapesti szovjet nagykövetség egykori titkára, ekkor már az SZKP KB nemzetközi osztálya magyar szektorának vezetője, aki maga is elkísérte a szovjet vezetőket, elég részletes leírást ad a találkozóról. Brezsnyev és Kádár először a kialakult rítus szerint kölcsönösen tájékoztatták egymást országaik belső helyzetéről, hangsúlyozták a két ország közötti barátság további erősítésének szándékát, majd a hivatalos rész lezárása után Kádár vadászatra hívta vendégeit. Krjucskov memoárja szerint a vadászatot követő vacsora már némileg oldottabb hangulatban zajlott le, s Kádár alkalmasnak találta az időt arra, hogy szóba hozza a magyar reform ügyét. Krjucskov szerint Brezsnyev nem vitatkozott, habár konkrét válaszokat nem adott, s azzal az ígérettel hárította el az ügyet, hogy ezekre a kérdésekre egyszer majd feltétlenül visszatérnek.[102]

A találkozóval mindkét részről elégedettek voltak, s az SZKP KB nemzetközi kapcsolatok osztályának munkatársa is úgy érzékelte, hogy a magyar–szovjet kapcsolatok visszatértek a rendes kerékvágásba. Zavaró tényező 1967-ig nem is volt érzékelhető. 1965 áprilisában, a harmadik ötéves terv összeállításakor a korábbiakhoz hasonlóan ismét a szovjet segítségre építettek a tervezők.[103] Mivel a tervhivatalok között folyó egyeztetés során a magyar igények és a szovjet elképzelések között mintegy 300 millió rubelnyi eltérés mutatkozott, a Politikai Bizottság jóváhagyásával Kádár április 29-én levélben fordult az SZKP KB-hoz. Kádár kötetlen eszmecserét javasolt, amelynek során a nemzetközi kommunista mozgalom és a külpolitika időszerű kérdései mellett a harmadik ötéves terv problémáinak megvitatására is javaslatot tett. A konkrét magyar igényeket a levél melléklete tartalmazta, s azok a következők voltak: a Szovjetunió az 1966–70-es években további 300 millió rubel összértékű áruszállítást irányozzon elő Magyarország felé, nyújtson 400 millió rubel értékű hitelt (ennek egy része az ebben az időszakban jelentkező

100 AVP RF f. 077. op. 47. papka 230. gy. 8.

101 Uo.

102 Krjucskov (2003) 76–78. p.

103 MOL M-KS-288. f. 5/ 364. ő. e.

mintegy 300–350 millió rubel magyar hiteltartozás prolongálása lett volna, a további 50–100 millió rubelt új, beruházási jellegű hitel folyósítása formájában kérték), valamint a Goszbank (szovjet állami bank) a már rendelkezésre álló 20 tonna arany hitelfedezeten túlmenően további 50 tonna arany hitelfedezettel álljon a Magyar Nemzeti Bank rendelkezésére arra az esetre, ha a tőkés piacon fizetési nehézségeink keletkeznének.[104]

Az 1965. május 23–29-én Moszkvában lezajlott tárgyalások[105] a gazdasági kérdéseket illetően részsikert hoztak: az 1966–70-es évekre a Szovjetunió mintegy 1900 millió rubel értékű nyersanyag és félkész áru szállítását vállalta; az ezen felül kért további 300 millió rubeles áruszállításból 120 milliós többletszállításra tett ígéretet, a 400 millió rubelnyi hitelkérésből 250 milliót teljesítettek, az arany hitelfedezet helyett pedig felajánlották, hogy a Szovjetunió nyugati bankjaiban Magyarország részére nyitott 60 millió dolláros hitelkeretet felemelik 85–90 millióra.[106] Az eredmény gazdaságilag így is kielégítőnek tűnt.

Szovjet részről most is akadtak olyanok, akik túlzottnak ítélték a Magyarországnak nyújtott segítséget. Kisebb diplomáciai zavart okozott és a szovjet nagykövetet többszöri kínos magyarázkodásra késztette Pavlov 1965. novemberi kijelentése. A Komszomol első titkára budapesti látogatásakor a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatokat érintve azt mondta, hogy a Szovjetunió Magyarországnak 17-szer annyi árut szállít, és bizonyos áruféleségeket csak szívességből vesz át.[107]

1966 folyamán több alkalommal is sor került Kádár és Brezsnyev kétoldalú találkozójára. Ezeken a megbeszélésen a kölcsönös tájékoztatás mellett a nemzetközi kérdések megvitatása dominált, a kétoldalú politikai és gazdasági kérdéseket a rendelkezésünkre álló feljegyzések szerint nem vagy alig vitatták. Semmi nem utalt arra, hogy a szovjet félnek kifogásai lennének a magyarországi belső folyamatokat illetően. Az első komolyabb konfliktusra 1967 elején került sor. A magyarországi gazdasági reform előkészítésével összefüggésben a párt Gazdaságpolitikai Bizottsága az MSZMP PB számára készített előterjesztésében javaslatot tett az ország csatlakozására a Nemzetközi Valutalaphoz és a Világbankhoz. A belépés politikai következményei miatt a Gazdaságpolitikai Bizottság kormányszintű konzultációt javasolt a szovjet féllel, s a

104 MOL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka.

105 A megbeszéléseken a gazdasági kérdések mellett szó volt a vietnami helyzetről, a Rapacki-tervről, a Varsói Szerződés szervezeti működésének megújításáról és a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiről is. Lásd Kádár János tárgyalási jegyzetét, valamint a küldöttség beszámolóját a PB előtt. (MOL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka és MOL M-KS-288. f. 5/367. ő. e.) A tárgyalások értékelését lásd: Földes (2001b) 105. p.

106 MOL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka.

107 MOL M-KS-288. f. 5/380. ő. e. A nagykövet szerint Pavlov azért ragadtatta magát ilyen kijelentésekre, mert helytelenül értelmezte Bíró József külkereskedelmi miniszterhelyettesnek a *Népszabadság* 1965. október 11-i számában megjelent interjúját. A cikk nagyra értékelte a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok eredményeit és a Szovjetunió részéről Magyarországnak nyújtott segítséget. A Komszomol első titkára feltehetőleg az interjúnak azzal a részével volt elégedetlen, amelyben Bíró József arra a kérdésre válaszolt, hogy milyen árakon kereskedünk a Szovjetunióval.

további lépéseket ennek eredményétől tette függővé.[108] A konzultációt június 26-án és 27-én folytatták le Moszkvában, s a PB-nek készített jelentés szerint „a megbeszélések jó, elvtársi légkörben folytak”. A tárgyalópartnerek abból az alapállásból indultak ki, hogy a belépés ügyében a döntési jog a magyaroké. A felvétel kérdésében a szovjetek nem foglaltak egyértelműen állást, s azt kérték, hogy arról folytassanak további egyeztetést. Ugyanakkor azonban nem rejtették véka alá aggályaikat sem: attól féltek, hogy az IMF-fel szemben vállalt kötelezettségek letérítik Magyarországot a szocialista nemzetközi együttműködés útjáról, s mivel a szervezetekben az amerikai gazdasági térhódítás eszközét látták, féltették a túlzott függéstől Magyarországot, ráadásul szerintük a magyarok túlbecsülték a belépés gazdasági előnyeit.[109] A nem egyértelmű szovjet álláspont ellenére a szovjet ellenérzéseknek voltak más jelei is. Ilku Pál és Gyemicsev júniusi megbeszélése során, amikor arról esett szó, hogy az imperialisták a szocialista országok elleni támadás súlypontját ideológiai területre helyezik át, Gyemicsev annak a véleményének adott hangot, hogy: „Az imperialista támadás eredményessége több ideológiai kérdés tisztázatlan voltára vezethető vissza. Nem véletlen, hogy csaknem valamennyi szocialista országban a gazdasági irányítás rendszerének reformján dolgoznak. E reformok elméleti alapjai ugyanakkor nincsenek kidolgozva. A kapitalisták ezt tudják, és ki is használják, erősen kihangsúlyozva propagandájukban, hogy e reformok lényegében a kapitalista rendszerhez való visszatérést jelentik.”[110]

Az egyértelmű és határozott szovjet állásfoglalás kimondására a magyar kormányküldöttség 1967. november 27–29-én Moszkvában folytatott tárgyalásain került sor. A megbeszélések során a magyar küldöttséget vezető Fock Jenő kezdeményezésére bizalmas jellegű külön megbeszélésre került sor közte és Koszigin miniszterelnök között. Fock Jenő annak a véleményének adott hangot, hogy habár minden jelentős politikai kérdésben egyetértenek, mind a nemzetközi munkásmozgalom, mind a külpolitika területén összehangoltan cselekszenek, nem elég szilárd a magyar vezetés iránt a bizalom. Fock kérte a magyar helyzet jobb megértését és figyelembevételét, s azt, hogy ennek ismeretében legyenek teljes bizalommal a magyarok iránt. Fock Jenő a katonai terhek túlzott mértékét, az NSZK-hoz való magyar viszony kérdését és a nemzetközi pénzügyi szervezetekhez való csatlakozás ügyét vetette fel mint olyan kérdéseket, amelyeket illetően a bizalom hiányát érezte. Koszigin az SZKP KB elnökségének tájékoztatása után tért vissza a kérdésre, s miután Fock továbbra is kitartott véleménye mellett, a megbeszélések meglehetősen feszült légkörben zajlottak le. Ennek során a szovjet fél következetesen tartotta magát ahhoz az állásponthoz, hogy az IMF-be és a Valutalapba való belépés kérdését együtt kell megbeszélni a többi szocialista országgal, mert az nemzetközi politikai jellegű kérdés, és nem egy ország gazdasági ügye. Fock Jenő a határozott visszautasítást látva a magyar vezetésnek azt mondta, hogy nem lenne helyes konzultáció nélkül továbblépni a belépés előmozdítására.[111]

108 MOL M-KS-288. f. 5/420. ő. e.

109 MOL M-KS-288. f. 24/1967/7. ő. e.

110 MOL XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka.

111 MOL M-KS-288. f. 5/441. ő. e.

A kétoldalú kapcsolatokat azonban az 1968-as év állította igazi próbatétel elé. A csehszlovákiai történésekkel összefüggésben a két vezető kapcsolattartása is sokkal intenzívebbé vált, Brezsnyev egyre gyakrabban élt a „telefondiplomácia" eszközeivel (volt olyan nap, amikor kétszer is telefonált), az információs anyagok gyakoribb cseréjére és számos két- és többoldalú konzultációs megbeszélésre került sor. Ennek során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a két vezető között az események hátterét, jellegét és a megoldási módot illetően is jelentős véleményeltérések vannak.[112] Nézetkülönbségek mutatkoztak ugyanakkor más, közvetve a magyarországi reform sorsát befolyásoló kérdésekben is. Erre való tekintettel a magyar vezetés 1968 májusában úgy döntött, hogy levélben fordul az SZKP vezetéséhez, és protokollmentes, nem hivatalos kétoldalú megbeszélést javasolt. A levéltervezet ennek szükségességét azzal indokolta, hogy: „A kétoldalú magyar–szovjet kapcsolatokban is, de még inkább a nemzetközi problémák, a szocialista országok között felmerülő kérdések megítélésében és kezelésében olyan lényegbevágó eltérést látunk mind tartalmi, mind a módszerek vonatkozásában az Önök és a mi állásfoglalásaink és magatartásunk között, amelyek bennünket nyugtalanítanak… Nálunk olyan benyomás alakult ki, hogy a mi elvi-politikai állásfoglalásainkkal, a módszerekre ajánlott javaslatainkkal szemben meg nem értés, fenntartás, sőt bizalmatlanság jelentkezik az Önök részéről, ugyanakkor az eltérő vélemények és módszerek kérdésében nem győznek meg bennünket arról, hogy az Önök magatartása lenne a helyes."[113] Kádár János és Komócsin Zoltán végül azonban mégis visszakozott, és a kényes kérdéseket feszegető levél elküldésének elhalasztását javasolta. A PB-t arra kérték, hogy a végleges döntés meghozatalakor mérlegeljék, hogy a csehszlovákiai helyzet miatti ideges légkör és a magyar kormányküldöttség hivatalos útját megelőző időpont alkalmas-e a levél elküldésére, s a problémák felvetésének ez-e a leghelyesebb módja.

A PB mindenesetre úgy határozott, hogy a továbbiakban is nagy figyelmet kell szentelni a fontos kérdésekben mutatkozó nézeteltéréseknek, amelyek zavarják a SZKP-val és más testvérpártokkal való együttműködést, a kérdést a PB-n belül napirenden kell tartani, s azt alkalmas időpontban és módon az SZKP-nál szóvá kell tenni. A PB megvizsgálandónak tartotta, hogy a nézetkülönbségeket kiváltó problémák közül melyeket lehet a magyar párt- és kormányküldöttség júniusi moszkvai látogatása alkalmával a hivatalos tárgyalási témák közé felvenni.[114]

Az 1968. június 27. és július 4. között lezajlott megbeszéléseken a rendelkezésünkre álló dokumentumok tanúsága szerint egyik fél sem említett „problémás" kérdéseket, mind Kádár, mind Brezsnyev pozitívan értékelte a kétoldalú kapcsolatokat.[115] Ezek a protokolláris megnyilvánu-

112 A kérdés legalaposabb feldolgozására lásd Huszár (1998).

113 MOL M-KS-288. f. 5/456. ő. e.

114 Uo.

115 Az Erdélyi Károly által készített összefoglaló szerint a kétoldalú kapcsolatok áttekintésekor Kádár a következőket mondta: „…viszonyunk tiszta, egészséges, elvtársi. Elégedettek vagyunk kapcsolataink alakulásával politikai, gazdasági és kulturális téren egyaránt. Minden feltétel megvan együttműködésünk további fejlesztésére."

lások azonban korántsem fedték a valóságot. A csehszlovákiai helyzet kialakulásának okait és az egyes fázisok megítélését illetően Kádár véleménye továbbra is eltért a hivatalos szovjet állásponttól. Az 1968. július közepén a szovjet vezetőkkel a Krímben folytatott megbeszéléseiről az MSZMP Központi Bizottságának és a Minisztertanácsnak augusztus 23-án, zárt ülésen adott közös beszámolója azonban nem a csehszlovákiai eseményekkel összefüggésben érdemel figyelmet, hanem azért, mert a csehszlovákiai helyzetértékelés kapcsán és ürügyén az 1956 utáni magyar helyzetet és annak szovjet megítélését és „kezelését" is szóba hozta; a XX. kongresszus szellemére és (nevének említése nélkül) a hruscsovi politikai gyakorlatra való utalásokkal ravaszul és taktikusan bírálta a szovjet vezetést.[116]

A csehszlovákiai helyzet értékelésével kapcsolatos különvéleményének a KGB elnöki minőségében 1968. december elején Budapestre érkező Jurij Andropovval való találkozása alkalmával is hangot adott. A beszélgetésnek ez alkalommal is volt a magyar–szovjet viszonyt érintő mozzanata. Kádár János – visszautalva Walter Ulbrichtnak a varsói találkozón elhangzott azon megállapítására, hogy Csehszlovákia után Magyarországon a sor – szóba hozta a bizalom kérdését. „A részleges véleményeltérés ellenére, miután mi mindig értettük és tiszteltük az SZKP-t, bennünk nem maradt semmi. Kell, hogy ez fordítva is így legyen. Ha ez nem így lenne, az rossz lenne nekünk, rossz lenne az ötöknek." A hat és fél órás, nyílt eszmecsere ellenére az álláspontok nem közeledtek.[117]

Egy 1969. február elején kelt magyar diplomáciai elemzés a politikai, gazdasági, kulturális kontaktusok száma, gyakorisága és szintje tekintetében 1968-at rendkívül intenzív évnek értékelte, nem rejtette azonban véka alá, hogy a kétoldalú együttműködés mellett a kapcsolatokban bizonyos feszültség volt érezhető. A feszültségek a dokumentum készítője szerint több területen érzékelhetők voltak: az árucsere-forgalomban tapasztalt negatív jelenségek miatt mindkét oldalon az indokoltnál nagyobb nyugtalanság volt tapasztalható, egyre több jel mutatott arra, hogy a Szovjetunióban a legkülönbözőbb szinteken meg nem értéssel fogadják a magyar gazdaságirányítási reformot, a magyarok viszont úgy érzik, hogy a szovjetek nem minden esetben tanúsítanak kellő megértést sajátos magyar problémáikat illetően, míg a szovjet félben olyan benyomások keletkeztek, hogy a magyarok egyes külpolitikai lépéseik tervezésekor nem veszik kellően figyelembe a szocialista tábor, illetve a Szovjetunió érdekeit. Mindezek a korábban megnyilvánuló teljes és feltétlen bizalom bizonyos mérvű csökkenéséhez vezettek. A legnagyobb aggodalmat azonban azt keltette, hogy vajon a szovjet belpolitika viszonylagos megmerevedése nem vezet-e áttéte-

Brezsnyev hasonló értékelést adott: „Pártjaink, kormányaink, népeink között igazi barátság, kölcsönös megértés van, s ez így lesz a jövőben is." MOL M-KS-288. f. 5/460. ő. e.

116 MOL M-KS-288. f. 4/94. ő. e. Kádárnak az ülésen elhangzott beszédét többször idézi és elemzi Huszár (1998) 253–257. p.

117 MOL M-KS-288. f. 7/44 és XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka. A Kádár és Andropov 1968. december 6-i beszélgetéséről készített feljegyzést lásd Vida közread. (1995).

lesen vagy közvetlenül a magyar belső helyzet alakulásával szembeni negatívabb hozzáálláshoz.[118]

1969. január 25-i keltezéssel született egy „Elgondolások a szovjet–magyar kapcsolatok távlati fejlesztésének megalapozására" című dokumentum „a Szovjetunió belső gazdasági problémái és az azok csökkentésére Magyarországon meglévő lehetőségek" mérlegelése alapján, amely abból indult ki, hogy a szovjet fél felé olyan „politikai gesztust" kell tenni, „amely megmutatná, hogy Magyarország nemcsak segítségért fordul a Szovjetunióhoz, hanem szerény lehetőségeihez mérten megpróbál hozzájárulni a szovjet elvtársak gondjai megoldásához". Készítői úgy vélték, a legcélszerűbbnek az látszik, „ha e politikai gesztust Kádár elvtárs tenné meg, aki a tőle megszokott közvetlenséggel és azzal a képességével, amellyel szándékai őszinteségét éreztetni tudja", kifejtené a magyar „segítségnyújtás" konkrét lehetőségeit.[119]

Arról dokumentumok hiányában nincs tudomásunk, hogy e „politikai gesztus" megtételére sor került-e, s ha igen, mikor és milyen körülmények között. Kádár János 1969. február 5. és 10. közötti szovjetunióbeli látogatása során (a zavidovói rezervátumban vadászott a szovjet vezetőkkel) az útról készített, rendelkezésünkre álló feljegyzés tanúsága szerint az előbbi konkrét kérdéseket nem érintették. A magyar–szovjet kapcsolatokat áttekintve Kádár ismét azt hangsúlyozta, hogy azok „elviek, tiszták, egészségesek. Mi őszinte módon, nyílt szívvel vagyunk a szovjet elvtársak iránt. Mindig össze tudjunk hangolni pozíciónkat, lépéseinket." Hasonló módon barátinak és őszintének nevezte a kapcsolatokat Brezsnyev is, s hozzátette: „A Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyar Népköztársaság a szovjet kommunisták hű szövetségese minden kérdésben. Ezt a viszonyt óvnunk, erősítenünk kell a jövőben is."[120]

Beigazolódott azonban az 1969. januári feljegyzésben emlegetett, a szovjet politika megmerevedésével kapcsolatos félelem. A Kádár személyével szembeni bizalmatlanság az SZKB KB Elnökségében nem oldódott, és 1969-től szaporodtak azok a jelek, amelyek arra utaltak, hogy a magyarországi reform egyre kevésbé tetszik a szovjet vezetésnek. Habár vannak olyan feltételezések, miszerint a szovjet vezetésben felmerült, hogy a „különutas" Kádárt is meneszteni kellene,[121] ő végül is a helyén maradt, de azon az áron, hogy cserébe fel kellett áldozni a magyar reformot és annak legkövetkezetesebb híveit.

118 XIX-J-1-u 14. d. Erdélyi Károly irathagyatéka.

119 Uo. A „segítségnyújtás" konkrét formájában Magyarország felajánlott volna kétmilliárd forint (50 millió rubel) értékű könnyűipari terméket azzal, hogy a Szovjetunió döntésére bízzák, mivel és mikor akarják ellentételezni, és kilátásba helyezték, hogy a Szovjetunió ilyen jellegű gondjain a későbbiekben is készek rendszeresen segíteni. Ezen kívül a magyar távlati tervekhez kért réz, cellulóz, műtrágya többletszállítás lehetővé tétele érdekében felajánlottak kb. 200 millió rubel nagyságrendű beruházási hozzájárulást.

120 Uo.

121 Lásd Huszár (2003) 236. p.

Irodalom

Baráth Magdolna–Feitl István (közread.): Két összefoglaló a magyar–szovjet kormánytárgyalásokról (1958. április). *Múltunk,* 1993. 4. sz. 163–188. p.

Baráth Magdolna–Feitl István–Némethné Vágyi Karola–Ripp Zoltán (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei 5. kötet. 1956. november 14.–1957. június 26.* Budapest, 1998, Napvilág.

Békés Csaba: Magyar–szovjet csúcstalálkozók 1957–1965. In Litván György (szerk.): *Évkönyv 1998. VI.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 143–183. p.

Békés Csaba: Vissza Európába: a magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990. In Bozóki András (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Hetedik kötet. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Új Mandátum. 792–825. p.

Földes György: Barátság felsőfokon. Kádár és Hruscsov. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Budapest, 2001[a], Rubicon–Aquila. 103–113. p.

Földes György: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Budapest, 2001[b], Rubicon–Aquila. 88–94. p.

Furszenko, A. A. (glav. red.): *Prezídium CK KPSZSZ 1954–1964. Tom 1. Csernovije protokolnije zapiszi zaszedanyij. Sztenogrammi.* Moszkva, 2003, ROSSZPEN.

Gál Éva–Hegedűs B. András–Litván György–Rainer M. János (szerk.): *A „Jelcin-dosszié". Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet.

Huszár Tibor: *1968. Prága–Budapest–Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció.* Budapest, 1998, Szabad Tér.

Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza. 1957. november–1989. június. 2. kötet.* Budapest, 2003, Szabad Tér–Kossuth.

Huszár Tibor (szerk.): *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989.* Budapest, 2002, Osiris.

Krjucskov, Vladimir: *Licsnoje gyelo*. Moszkva, 2003, Ekszmo–Algoritm-knyiga.

Némethné Vágyi Karola–Sipos Levente (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. 1. kötet. 1956. november 11–1957. január 14.* Budapest, 1993, Intera Rt.

Nyezsinszkij, L. Ny.–Cselisev, I. A.: O doktrinalnüh osznovah szovjetszkoj vnyesnyej polityiki v godi „holodnoj vojni". In L. Ny. Nyezsinszkij (red.): *Szovetszkaja vnyesnyaja polityika v godi „holodnoj vojni" (1945–1985). Novoje procstyenyije.* Moszkva, 1995, Mezsdunarodnije otnosenyija.

Orlik, I. I. (red): *Centralno-vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX. veka. I. tom. Sztanovlenyije „realnovo szocializma" 1945–1956.* Moszkva, 2000, Nauka.

Radványi János: *Hungary and the Superpowers. The 1956 Revolution and Realpolitik.* Stanford, 1972, Hoover Institution.

Smeljov, B. A. (red.): *Centralno-Vosztocsnaja Jevropa vo vtoroj polovinye XX. veka. Tom 2. Ot sztabilizacii k kriziszu 1966–1989.* Moszkva, 2002, Nauka.

Szereda, Vjacseszlav–Sztikalin, Alekszandr (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából.* Budapest, 1993, Móra.

Szereda, Vjacseszlav–Sztikalin, Alekszandr (red.): *Szovjetszkij Szojuz is vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti.* Moszkva, 1998, ROSSZPEN.

Vida István (közread.): Feljegyzés Kádár János és J. V. Andropov 1968. decemberi beszélgetéséről. *Társadalmi Szemle,* 1995. 1. sz. 84–94. p.

Zubok, Vlagyiszlav M.: Hatalmi harc a Kremlben és a magyar válság. In *Évkönyv 1996/1997. V.* Budapest, 1997, 1956-os Intézet. 55–66. p.

Szabó Csaba

MAGYARORSZÁG ÉS A VATIKÁN
EGYHÁZPOLITIKA A HATVANAS ÉVEKBEN

Kiinduló feltevés, periodizációs probléma

Hol kezdődnek a „hatvanas évek" az egyházpolitikában? Lehetséges korszakkezdet az 1961–63 közötti időszak, amikor megindult az óvatos kapcsolatkeresés a Vatikán és a szovjet blokk államai között. Ezekben az években erős aktivitás volt tapasztalható a magyar külpolitikában (az ország vezetői megpróbáltak kitörni az 1956 utáni elszigeteltségből), ugyanakkor a belső helyzetet a posztsztálinista diktatúra határozta meg, amely azonban a rendszer konszolidálásával párhuzamosan 1962–63-ra valamelyest átalakult, enyhült.

A katolikus egyház (a hívők tömegével egyetemben) – akárcsak a társadalom jelentős része – az új, oktrojált hatalom megszilárdulása során fokozatosan döbbent rá, hogy értelmetlen a nyílt ellenállás, szembenállás: az ötvenes, hatvanas évek fordulójától már korántsem volt olyan elutasító, sőt egyre inkább közeledett a hatalomhoz. Ezt a fordulatot erősítette a Vatikán keleti politikájában bekövetkezett változás. 1958 (XII. Pius[1] halála), de még inkább 1961 (Domenico Tardini[2] halála) után lassan közeledett a Vatikán a Szovjetunióhoz és szatellit államaihoz. Ez a kétségtelenül jó szándékú közeledés az érintett országok katolikus egyházai, valamint a hívők érdekében történt, és abból a feltételezésből indult ki, hogy a Szovjetunió hatalmának, a kommunizmus uralmának vége nem látható, tehát tartós fennmaradásra, együttélésre kell berendezkedni, akceptálva az adott kereteket: a kétpólusú világ követelményeit.

A hatvanas évek magyar egyházpolitikájának feldolgozásakor az 1956-os forradalom és szabadságharc következményeiből célszerű kiindulni. 1956 nem hagyományos korszakhatár az egyházpolitikában, mert a forradalom és szabadságharc bukását kö-

1 XII. Pius pápa – Eugenio Pacelli (1876–1958) római jogászcsaládból származott. 1917-től Bajorország, majd 1920-tól 1929-ig Németország pápai nunciusa. 1929-ben megkapta a bíborosi kalapot, és december 24-én a Vatikán államtitkára (külügyminisztere) lett. Az 1924–33 között Németországgal kötött konkordátumok alapvetően az ő nevéhez fűződnek. XI. Pius halála után, 1939. március 2-án Pacelli bíborost választották pápává. Erőfeszítéseket tett a háború elkerülése érdekében. A második világháború idején a Szentszék következetesen semleges politikai magatartást tanúsított. A hidegháború éveiben éles antikommunista politikát folytatott, a politikai kapcsolatoktól elvi alapon elzárkózott.

2 Domenico Tardini (1888–1961) vatikáni államtitkár, bíboros. 1921-től dolgozott az államtitkárságon, 1935 és 1937 között helyettes államtitkár. 1937-től 1952-ig a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára. 1952-től államtitkár, de csak 1958-tól bíboros. XII. Pius pápa kommunistaellenes politikájának következetes híve.

vetően mind a kommunista párt, mind pedig a magyar katolikus egyház lényegében 1956 előtti „szerepéhez" tért vissza. A párt vezetői a posztsztálinista, kemény fellépést alkalmazták az egyházakkal szemben: a felmerülő problémákat többnyire „adminisztratív úton", erővel oldották meg. A magyar katolikus egyház vezetői a mérsékelt ellenállást és mérsékelt együttműködést, a visszahúzódást, bezárkózást, a tiltakozást választották, akárcsak 1956 előtt. Ugyanakkor a pápa kérlelhetetlen kommunistaellenességével gyakran hozta kínos helyzetbe a magyar katolikusokat és vezetőiket, szakítópróbára kényszerítve őket. Miért nem tudott sem a katolikus egyház, sem pedig a pártállam a helyzet következményeihez alkalmazkodni, más módon reagálni? Minden jel szerint azért, mert egyáltalán nem voltak felkészülve az 1956-os forradalomra, semmilyen cselekvési alternatívával nem rendelkeztek. Ugyanakkor valami mégis megváltozott, megtört, emiatt a teljes visszatérés 1956 előtthöz mindkét fél számára lehetetlenné vált. A forradalom és szabadságharc meghatározó élmény minden individuum, minden társadalmi csoport, szervezet számára. Az állampárt és képviselői soha nem feledhették, hogy hatalmuk csakis a szovjet vezetés támogatásán múlik. 1956 után még nem változott az „aki nincs velünk, az ellenünk van" jelmondat. 1956 komoly traumája azonban fokozatosan hozzájárult ahhoz, hogy a pártvezetés lassan közeledjen, nyisson a társadalom felé. Az „aki nincs ellenünk, az velünk van" jelszót nem lehetett egyik napról a másikra érvényesíteni, csakis lépésenként, belső küzdelmek árán. Különösen igaz ez a megállapítás az egyházpolitikát illetően, mivel a „kemény kéz" hívei még a hetvenes, nyolcvanas években is érvényre juttatták akaratukat. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Magyarországon sem a pártállam vezetői, sem a római katolikus egyház irányítói nem tekinthetőek homogén csoportnak. A párton belül csakúgy léteztek különféle elképzelések, mint a katolikus egyházon belül. A közeledésnek, az erődemonstrációnak, a nyílt szakításnak éppen úgy megvoltak a hívei, mint az ellenzői. A különféle érdekek, blokkok az éppen aktuális időszaknak megfelelően hol erősebben jelentek meg, hol gyengébben.

A korszakkezdet meghatározásához hasonlóan problémát jelent a korszak végének kijelölése is. Az egyházpolitikailag kiemelkedő események (a Vatikán és a Magyar Népköztársaság közötti részleges megállapodás, illetve a II. vatikáni zsinat lezárása) a hatvanas évek közepére estek. Az évtized felénél azonban nem zárhatjuk le a korszakot. Olyan egyházpolitikai eseményt kell keresnünk a hatvanas évek végén, amely lényeges változást eredményezett. 1971-ben több olyan egyházpolitikai intézkedés is történt, amely a másfél évtizedes problémák lezárásának tekinthető. A pártállam egyházpolitikájának, de a külkapcsolatok további fejlődésének is komoly akadálya volt a Mindszenty-kérdés megoldatlansága. A Magyar Népköztársasággal szemben kemény politikai vonalat képviselő főpap 1971-ben – többszöri egyeztetés és kölcsönös garanciavállalás után – megszakította az Amerikai Egyesült Államok budapesti követségén 1956 óta tartó, 15 éves önkéntes száműzetését, és elhagyta Magyarországot. Valószínűleg Mindszenty helyzetének rendezésével kapcsolható össze, hogy prominens békepapokat oldott fel a Szentszék a kiközösítés alól, illetve hogy megszüntette a papok politikai

szerepvállalását tiltó rendelkezését. Más, szerényebb esemény is kapcsolódik ehhez az évhez. Miklós Imrét,[3] aki 1951 óta részt vett az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) munkatársaként a magyar egyházpolitika alakításában, ekkor nevezték ki az ÁEH elnökévé. Az ő stílusa is befolyásolta ettől kezdve a pártállam egyházakkal szembeni politikáját.

Mindezek alapján a „hatvanas évek" egyházpolitikáján az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésétől 1971-ig terjedő időszakot célszerű érteni. Ezért a továbbiakban a „hosszú hatvanas évek" egyházpolitikájának vizsgálatára vállalkozunk.

Lényegében két nagyon fontos tényező kölcsönhatása, állandó alakulása befolyásolta a hatvanas években a katolikus egyház és a pártállam viszonyrendszerét. A belpolitikai helyzet megszilárdulása, a párt és az államhatalom megerősödése 1956 után párhuzamosan zajlott a társadalom, jelen esetben a katolikusok fokozatos elbizonytalanodásával. Az összefüggés miatt utalnunk kell azon eseményekre, melyek az 1956 és 1971 közötti időszak kiindulópontját jelentették, és azt mindvégig meghatározták. Olyan fontos csomópontokat emelünk ki, amelyek hatása a „hosszú hatvanas években" végig, sőt azon túl is érvényesült (pl. a békepapi mozgalom átalakítása, az MSZMP kétvágányú egyházpolitikájának kialakítása, a hatvanas évek egyházpolitikai perei).

Mindezen túl, éppen a hatvanas években a magyar katolikus egyház miatt a Magyar Népköztársaság a nemzetközi politika érdeklődésének előterébe került, ráadásul ezúttal nem olyan negatív módon, mint 1956 kapcsán. Szükséges tehát, hogy a belpolitikai tényezők mellett a külpolitikai helyzet alakulását is feltárjuk. Jelen tanulmányban csakis a Vatikán és a Magyar Népköztársaság közötti kapcsolatfelvétel és az 1964-es részleges megállapodás körülményeinek feltárására van módunk. Ezáltal sajnos fontos kérdéseket most egyáltalán nem tudunk érinteni, mint például Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek helyzetének megoldását.

Feladatunkat csak akkor tekinthetjük valamennyire is befejezettnek, ha a bel- és külpolitikai elemzésekből kiindulva megpróbáljuk majd feltárni a hatvanas évek vallásosságát is.

Jelen tanulmányt csak kiindulónak tekintjük, amelynek segítségével szerencsés esetben sikerül a korszak bel- és külpolitikájának meghatározó tényezőit megismertetni az olvasóval.

3 Miklós Imre (1927–2003) a második világháború után a szakszervezeti ifjúmunkás-mozgalom különféle szervezeteiben végzett függetlenített munkát. 1951-ben, az alakulás után került az Állami Egyházügyi Hivatalhoz. 1952-ben már csoportvezető, fél év múlva a politikai osztály vezetője. 1959-től elnökhelyettes, 1971-től nyugdíjazásáig elnök, államtitkár.

A magyar katolikus egyház és a pártállam a „hosszú hatvanas években"

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc elbukása tragédiát jelentett a magyarság számára. A több ezer áldozat és a csaknem kétszázezer menekült elvesztése is hatással volt a magyar társadalom későbbi fejlődésére. Elsősorban fiatalok hagyták el a hazát, hogy szabaduljanak a várható megtorlástól, a lehetőségek korlátozott voltá-

tól, a kilátástalanságtól. A hatvanas évektől kezdve fokozottan hiányoztak azok a húszas, harmincas generációk, akik 1956–57-ben hagyták el az országot. Nemcsak a demográfiai összefüggésekre (pl. a várható születésszám csökkenése) gondolunk, hanem a társadalom szellemi veszteségére, a munkaerőhiányra is. Számos magyar értelmiségi is arra kényszerült 1956 után, hogy Nyugaton alapítson új egzisztenciát. Többek között orvosok, tudósok, művészek találták meg – gyakran életükben először – a hivatásukból fakadó perspektívákat a befogadó országokban.

1956 és következményei azonban nemcsak az emigránsok esetében jelentettek egyéni és kollektív tragédiát, hanem az itthon maradottak számára is. A legtöbb ember, aki nem azonosult a rendszerrel, lassan ráébredt, hogy az ellenállás értelmetlen a Szovjetunióval és annak hazai szövetségeseivel szemben, és a Nyugattól sem lehet segítségre számítani. Megpróbáltak mindent túlélni; ha érdekeik megkívánták, „összekacsintottak" a hatalommal, és a hatvanas évektől kezdve egyre inkább elfogadták a lehetőségek látszatát, a később „gulyáskommunizmusnak" nevezett életteret.

A nyugati országok lakossága mély szimpátiát tanúsított a magyar forradalom és szabadságharc ügye iránt, és elítélte a szovjet agressziót. A nyugat-európai nagyvárosok polgárai felvonulásokon és egyéb tömegrendezvényeken fejezték ki együttérzésüket a magyar forradalmárokkal, és gyakran vádolták saját kormányaikat passzivitással.

XII. Pius pápa több alkalommal megnyilatkozott az 1956-os magyar eseményekkel kapcsolatban. November 1-jén kiadott, *Laetemur admodus* kezdetű enciklikájában még örömét fejezte ki a Magyarországon és Lengyelországban bekövetkezett események miatt, amelyek a katolikus egyház számára is új reményeket keltenek.[4] November 5-én kelt *Datis nuperrime* kezdetű enciklikájában már a forradalom bukásával foglalkozott: „Azok a hírek azonban, amelyek ezt követően [a november 1-i enciklika után] jutottak el hozzánk, keserű szomorúsággal töltötték el lelkünket: mert szerte a magyarok városaiban, községeiben és falvaiban ismét olyan polgárok vére ömlik, akik lelkük mélyéből áhítják az igazi szabadságot; ami hazájuk belső rendjében már helyreállt, azt erőszakkal ismét felforgatták és elpusztították, és a vérző népre idegenek fegyvereivel kényszerítették rá a szolgaságot. Nem állhatjuk meg, hogy ezeket a gyászos eseményeket, amelyek nemcsak az összes katolikust, hanem az összes szabad nemzetet is megrendítő szomorúsággal és méltatlankodással töltik el, hivatalunkkal járó lelkiismeretünk parancsára meg ne sirassuk, és el ne ítéljük. Majd meglátják azok, akiknek parancsára e szomorú gaztettek történtek, hogy a népeket megillető szabadságot nem lehet eltörölni emberek vérének ontásával."[5] November 10-én rádióbeszédében emelte fel szavát a pápa Magyarország érdekében, amikor arra is kitért, hogy a világpolitika más eseményei sem vonhatják el a figyelmet a magyarokról.[6]

Mindszenty József esztergomi érsek november 4-én az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövetségén kapott menedékjogot. Az esztergomi érseki hivatal-

4 Adriányi (1990) 776. p.

5 *Acta Apostolicae Sedis* 1956, 748–749. p.

6 Uo. 787–789. p.

hoz küldött, november 5-én keltezett leveleiben a magyar békepapi mozgalom 11 prominens személyiségét eltiltotta minden egyházi és közéleti tevékenységtől.[7] Némelyik püspök már Mindszenty kiszabadulása előtt, a forradalom napjaiban menesztette az Állami Egyházügyi Hivatal által korábban az aulába helyezett békepapot, és helyettük megbízható vikárius, irodaigazgató foglalta el a pozíciót. Elsőként Kovács Sándor szombathelyi püspök mentette fel hivatalából kompromittált vikáriusát és irodaigazgatóját október 29-én. A következő nap pedig Dudás Gyula görög katolikus, Shvoy Lajos székesfehérvári, Badalik Bertalan veszprémi püspök és Grősz József kalocsai érsek is megtette ugyanezt.[8] Mindszenty József és a főpapok intézkedéseivel a békepapi mozgalmat lényegében sikerült lefejezni, egy időre lehetetlen helyzetbe hozni. A Zsinati Szent Kongregáció 1957. január 21-én a magyar főpapok rendelkezésével összhangban kiadott két dekrétumot. Az egyikben Horváth Richárdnak, a békepapi mozgalom egyik vezetőjének név szerinti kiközösítését mondta ki, és felfüggesztést helyezett kilátásba mindazon papok számára, akik nem a kánonok alapján kerültek hivatalukba. A másik dekrétum kivétel nélkül felsorolta az ÁEH által az egyes egyházmegyékbe vikáriusnak, illetve irodaigazgatónak kinevezett papokat, és őket a pápa parancsára tisztségükből elmozdította, ellenkezésük esetén kiközösítésüket helyezte kilátásba. Ugyanakkor a dekrétumban felsorolt személyeket a Szent Kongregáció alkalmatlannak minősítette egyházmegyei hivatali tisztségek, kanonokságok, székesegyházi, szemináriumi tisztségek és budapesti, valamint püspöki székhelyeken levő plébániák betöltésére.[9] A Zsinati Kongregáció 1957 nyarán minden katolikus papot felszólított, hogy egy hónapon belül a politikai tevékenységtől teljesen vonuljon vissza, különben kiközösítés vár rájuk. Mivel néhány érintett nem engedelmeskedett, a Sacra Congregatio Concilii 1958. február 2-án Beresztóczy Miklóst, Horváth Richárdot és Máté Jánost parlamenti tevékenységük és a békemozgalomban vállalt szerepük miatt kiátkozással sújtotta.[10] Természetesen a kiközösítések megítélése az egyházon belül sem volt egységes. Az intranzigens szembenállás ellenzői, a modus vivendire törekvő papság, akárcsak az egzisztenciálisan is érintett békepapok szerették volna elkerülni a nyílt összeütközést mind az államhatalommal, mind egyházukkal.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően a Kádár János által szovjet támogatással megalakított Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány egyáltalán nem élvezte az ország lakosságának bizalmát. A tényleges hatalom a szovjet csapatok mellett az egykori ÁVH-sok és hűséges MDP-párttagok köréből verbuválódott pufajkások, valamint a nagy gyárakban, üzemekben működő munkástanácsok kezében volt.[11]

7 Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-A-21-a. Állami Egyházügyi Hivatal – Elnöki iratok. 111/1956. Eln. A fogalmazványok megtalálhatók a Szalézi–Majthényi Házban, a Mindszenty-hagyatékban is, 26. dosszié.

8 Szántó (1992) 100–101. p.

9 Adriányi (1990) 777. p.

10 Uo.

11 A szovjet csapatokat csak december közepén vonták vissza laktanyáikba. A Kádár-kormány tárgyalásokat kezdett a munkástanácsokkal, hogy időt nyerjen. A munkástanácsokat csak december elején sikerült felszámolni.

A Magyar Dolgozók Pártjának közel milliós tagsága 1956 októberében gyorsan eltűnt. Az 1956. november 1-jén Kádár János által alakított utódpárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt taglétszáma 1956. december 1-jén 37 818 volt. Január, február folyamán a tagok száma hetente 8–12 ezer fővel növekedett, és elérte a 190 ezret. 1957 júniusában a párt már 345 733 tagot számlált. Köztük voltak a Nagy Imre örökségét valamilyen formában vállaló reformkommunisták éppúgy, mint a Kádár híveinek számító „középutasok” és a „keményutas” sztálinisták.[12]

A forradalom és szabadságharc leverését követően az állami és a pártszervekben is csak lassan indult meg a munka. Az Állami Egyházügyi Hivatal dolgozói november első felétől hetekig anélkül jártak be munkahelyükre, hogy bármilyen konkrét feladatuk lett volna. Zavaros, rendezetlen állapotok uralkodtak, csak december közepére sikerült stabilizálni a helyzetet.[13] Horváth János, az ÁEH elnöke 1956 decemberében három alkalommal is kérte Grősz József kalocsai érseket, hogy keresse fel Budapesten. Mivel az érsek a meghívásoknak nem tett eleget, Horváth személyesen utazott Kalocsára december 18-án. A megbeszélésről Grősz József másnap levelében értesítette püspöktársait.[14] Horváth János ÁEH-elnök közölte a kalocsai érsekkel, hogy a hivatal hamarosan átalakul, önállósága megszűnik, és a Művelődési Minisztérium alá rendelik.[15] Az egyházügyi megbízottakat minden egyházmegyéből visszavonják, tevékenységüket a megyei tanácsok munkatársai fogják – korlátozottan – folytatni. A megbeszélésen Horváth János ugyanakkor tiltakozott a püspököknek a forradalom alatt végrehajtott személyi döntéseit illetően. Szerinte a hivatal és az állam is elfogadja, hogy a főpap döntsön a falusi plébánosok és káplánok áthelyezéséről, de a városi plébánosok, vikáriusok, irodaigazgatók, dékánok diszpozíciójához minden esetben meg kell szerezni a hivatal hozzájárulását. Miután Grősz József levélben tájékoztatta püspöktársait a Horváth Jánossal folytatott megbeszélésről, 1957. január 23-ára püspökkari konferenciára hívta a főpapokat. Ennek eredményeként február 5-i dátummal levélben fordultak Kádár János miniszterelnökhöz, hogy a katolikus egyház sérelmeiről tájékoztassák.[16]

Időközben, 1957 januárjában a *Népszabadság* közölte a Kádár-kormány programját,[17] amely tartalmazta az egyházakkal kapcsolatos megállapításokat is. Nagyobb mozgásteret ígért az egyházaknak, ugyanakkor a még mindig érvényben lévő törvények és megállapodások szigorúbb betar-

12 Az MSZMP Intéző Bizottságának ülése. 1957. május 28. Jelentés a párttagság számának alakulásáról és összetételéről. MOL M-KS-288. f. 5/27. ő. e.; Romsics (2000) 408. p.

13 Az Állami Egyházügyi Hivatal 1956. novemberi napjairól Miklós Imre a 2002–2003-ban vele készített interjúban számolt be nekem.

14 MOL XIX-A-21-a. 266/1956. Eln.

15 Az Elnöki Tanács 1956. évi 33. törvényerejű rendelete (1956. december 31-ével) szüntette meg az Állami Egyházügyi Hivatalt, és azt a Művelődési Minisztérium Egyházügyi Hivatalaként alakította újjá. *Magyar Közlöny* 106. szám, Budapest, 1956. december 29., 613. p. Alig három év elteltével az Elnöki Tanács 1959. évi 25. törvényerejű rendelete (1959. június 2-tól) ismét a Minisztertanács felügyelete alá helyezve állította fel az Állami Egyházügyi Hivatalt. *Magyar Közlöny* 61. szám, Budapest, 1959. június 2., 522. p.

16 Salacz (1988) 150–152. p.

17 *Népszabadság,* 1957. január 6.

tását követelte. A kormány kilátásba helyezte, hogy a közeljövőben az aktuális problémákról tárgyalásokat kezd az egyházakkal.

Az 1956 végi, 1957 eleji egyházpolitikai eseményekből világosan megállapítható, hogy semmi lényegi változás sem következett be a pártállam és a katolikus egyház viszonyában. Az ÁEH átalakítása, az egyházügyi megbízottak visszahívása taktikai lépés volt csupán, a probléma felszíni kezelése a lényeget egyáltalán nem érintette. Az ÁEH-t látszólag a második vonalba helyezték azzal, hogy alárendelték a Művelődési Minisztériumnak, de sem személyi állományában, sem pedig módszereiben, feladataiban nem történt változás, az Egyházügyi Hivatal továbbra is az egyházak ellenőrzésére hivatott csúcsszerv maradt. A püspöki aulákba az ÁEH által beültetett, a püspök és környezete feletti közvetlen ellenőrzést gyakorló személyek olyan mértékben kompromittálódtak, olyannyira népszerűtlenek voltak, hogy visszahívásuk lényegében szükségszerű lépésnek tekinthető. Egyébiránt már januárban újabb „ellenőröket" kaptak az egyházmegyék, ezúttal miniszteri biztosnak nevezték őket, de feladataik megegyeztek a korábbi egyházügyi hivatali megbízottakéval.

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának Intéző Bizottsága 1957. március 5-én tárgyalta a Horváth János egyházügyi hivatali elnök által előterjesztett egyházpolitikai kérdéseket.[18]

Az elnök szerint az egyházak és az állam kapcsolatát az ellenforradalom előtt a normális, jó viszony jellemezte. Csak az ellenforradalom idején sikerült az egyházak, elsősorban a katolikus egyház reakciós elemeinek magukhoz ragadniuk a vezetést. Horváth János azt javasolta, hogy azokat a reakciós, megbízhatatlan papokat, akiket a főpapok az állammal lojális békepapok eltávolítása után egyházi hivatalhoz juttattak, gyorsan el kell távolítani az aulákból. Az Egyházügyi Hivatal nem tűrheti, hogy a püspökök az államhoz hűséges békepapokat a hivatal engedélye nélkül áthelyezzék.[19] Az államnak eleve nagyobb határozottságot és erőt kell mutatnia az egyházi állások betöltésénél. A kormánynak egyértelműen ki kell nyilatkoztatnia, hogy Mindszenty József semmilyen egyházi funkciót nem tölthet be. A legreakciósabb püspököket internálni kell, egyházi működést számukra nem lehet engedélyezni, helyettük káptalani helynökök kerüljenek az egyházmegyékbe.[20] Ugyancsak el kell rendelni miniszteri biztosok kiküldését az egyházmegyei központokba. Az ellenforradalom alatt tanúsított magatartásuk miatt 15–20 papot haladéktalanul közbiz-

18 Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága Intéző Bizottsága ülése. 1957. március 5. MOL M-KS-288. f. 5/17. ő. e. A dokumentumot közli Ólmosi (1991) 29–33. p.

19 A forradalom és szabadságharc idején Vácra visszatért Pétery József püspököt már 1957 februárjában ismét Hejcére internálták. Kisberk Imre segédpüspököt, akit Shvoy Lajos hívott 1956 októberében Székesfehérvárra általános helynöknek, Dunabogdányba internálták 1957 tavaszán. Eltanácsolták hivatalából Szabó Imre címzetes püspököt, budapesti vikáriust is, aki végrehajtotta Mindszenty József békepapokat kiközösítő rendelkezéseit.

20 Az Egyházügyi Hivatal elnöke Shvoy Lajos székesfehérvári, Badalik Bertalan veszprémi, Kovács Sándor szombathelyi és Kovács Vince váci püspökök internálását helyezte kilátásba, végül csak Badalik Bertalant internálták Hejcére 1957 augusztusában.

tonsági őrizetbe kell venni.[21] Az egyik legfontosabb, hosszú időre meghatározó intézkedésként bekerült az előterjesztésbe, hogy az Elnöki Tanács haladéktalanul alkosson törvényerejű rendeletet „az állam legfőbb felügyeleti jogának gyakorlásáról" az egyházak felett.[22] A tervezetben szerepelt a célkitűzés, hogy a sajtóban, rádióban le kell leplezni a Vatikánt és egyes püspököket, mivel tevékenységükkel az ellenforradalmat támogatták, és ellenkeztek az állam és a katolikus egyház között érvényben levő (1950. évi) megállapodással. Ismételten támogatni kívánták az egyházon belüli „haladó papokat", akiket szerephez kell juttatni az országos békemozgalom különböző egyházi tagozataiban. Felvetődött már az Országos Békemozgalom Katolikus Bizottságának megalakítása, sőt annak hetilappal *(Katolikus Szó)* való támogatása is.

A tervezetben ellensúlyozni próbálták az egyházra nézve szigorú intézkedéseket, ezért néhány látszatkedvezményt is beépítettek. Lehetővé tették korlátozott számban hittankönyvek, biblia, ima- és énekeskönyvek megjelenését. Néhány korábban erőszakkal elvett egyházi ingatlant (pl. az egri érseki könyvtárat) visszaszolgáltattak. Ugyancsak bekerült az előterjesztésbe a fakultatív vallásoktatás kérdése.[23]

Az előterjesztést a Központi Bizottság minimális módosításokkal elfogadta. A határozatok hosszú időre (a hetvenes évekig változtatás nélkül, de lényegét tekintve egészen a rendszerváltozásig) irányt szabtak a kommunista párt egyházpolitikájának.

Horváth János március 9-én közleményt adott ki Mindszenty József helyzetéről.[24] Ennek lényege, hogy a bíróság az esztergomi érseket 1949-ben teljesen jogszerűen ítélte életfogytig tartó fegyházra, amit 1955-ben enyhítettek, mivel Mindszenty Józsefet házi őrizetbe helyezték. Horváth János szerint az érsek büntetését önként, amnesztia nélkül szakította meg, amikor 1956. október 30-án Budapestre ment. Ugyancsak Mindszenty József bűne-

21 A letartóztatások és számonkérések már korábban, szinte a forradalom és szabadságharc bukását követően megkezdődtek. Őrizetbe vették például Turchányi Albert Egont (1956. november 9.), aki Mindszenty József Budapestre érkezése után négy napig az érsek titkáraként tevékenykedett. Ő irányította az Állami Egyházügyi Hivatal Pasaréti úti épületének Mindszenty nevében történt lefoglalását, amit később egy koncepciós perben rablássá minősítettek. A letartóztatások folyamatosan zajlottak. Az államvédelem 1957. március 2-i jelentése szerint 10 papot tartóztattak le rövid időn belül. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL) O-13405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 223. p.

22 Az előterjesztést követően rendkívül gyorsan kiadta az Elnöki Tanács az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendeletet az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról. Minden olyan kinevezéshez, megbízáshoz, elmozdításhoz, amelyik a pápa hatáskörébe tartozott, ezután a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának előzetes hozzájárulása kellett. A művelődési miniszter hozzájárulása kellett a püspökök által foganatosítható kinevezésekhez, áthelyezésekhez. *Magyar Közlöny* 35. szám, Budapest, 1957. március 24., 221–222. p.

23 A vallásoktatásról szóló 21/1957. számú kormányrendelet értelmében az 1956 előtti módon, az iskola falain belül, fakultatív rendszerben, szigorú ellenőrzés mellett érvényesülhetett a hitoktatás. *Magyar Közlöny* 35. szám, Budapest, 1957. március 24., 222. p.

24 MOL XIX-A-21-c. Állami Egyházügyi Hivatal – Adattár. Iktatószám nélkül letéve a 94. dobozban. A kommüniké kivonatosan megjelent a *Népszabadság* március 10-i számában is. A dokumentumot teljes terjedelmében közli Ólmosi (1991) 34. p.

ként említi a dokumentum az érsek 1956. november 3-i rádiószózatát, amelyben a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendje ellen lázított. A közlemény leszögezte, hogy Mindszenty József többé Magyarországon semmiféle egyházi funkciót sem tölthet be.

Két nappal a kommüniké megjelenése után az Egyházügyi Hivatal elnöke megbeszélésre hívta a katolikus főpapokat. Horváth János felvázolta az elmúlt időszak eseményeit, és megállapította, hogy az 1956-os ellenforradalomig az egyház és az állam kapcsolata kiegyensúlyozott volt, de ez október 23-a után megváltozott. A rendkívül hosszú bevezető (15 oldal) után az elnök lényegében hat pontban összefoglalta javaslatait. 1. A 22/1957. számú Elnöki Tanács által kiadott rendelet értelmében a püspökök minden jóvá nem hagyott diszpozíciót tárgyaljanak meg az Egyházügyi Hivatallal. 2. Azokat a személyi kérdéseket, amelyekhez a pápa hozzájárulása is szükséges, a püspöki kar együttesen rendezze az állammal. 3. A püspöki kar támogassa az Országos Béketanácsot, és segítse elő a Katolikus Bizottság létrejöttét. 4. A püspöki kar tegyen nyilatkozatot a jelenlegi helyzetben az állam mellett. 5. A püspöki kar adjon reális tájékoztatást a Vatikán számára az 1956. október 23. óta történt eseményekről. 6. Az egyes főpapok járjanak el azokkal a lelkészekkel szemben, akik az 1956-os októberi események során törvénytelen, kormány- és szovjetellenes tevékenységet fejtettek ki.[25]

Grősz József kalocsai érsek reagált elsőként Horváth János beszédére. Kifejtette, hogy az egyháznak is érdeke a viszony rendezése, de sérelmeiket nem hallgathatják el. A békepapok Zsinati Szent Kongregáció általi kiátkozásával kapcsolatban megemlítette, hogy a magyar főpapoknak semmiféle lehetőségük sincs a Vatikán álláspontjával szembehelyezkedni. A diszpozíciók vonatkozásában a püspököknek küzdeniük kell az állami beavatkozás ellen, mert arra sem az 1950-es megállapodás, sem pedig az ÁEH létrejötte nem teremtett jogot az állam számára. A többi püspök is hozzászólt, és sorolták a katolikus egyházat ért sérelmeket, főként az internált egyháziak helyzetét, az állam által kikényszerített áthelyezéseket.[26]

A főpapok az 1957. április 9-én tartott püspökkari konferencián részletesen foglalkoztak a Horváth János által felvetett kérésekkel. Megállapodtak, hogy Grősz József kalocsai érsek, Papp Kálmán győri és Rogács Ferenc pécsi püspök folytatja a tárgyalást az Egyházügyi Hivatal elnökével. Hosszan tartó vita után végül megállapodtak, hogy nagy változtatásokkal, de elfogadják Horváth javaslatait. A püspökök abban reménykedtek, hogy a tárgyalásokkal időt tudnak nyerni.[27] A püspöki karról vezetett államvédelmi jelentésekből egyértelműen kiderül, hogy a főpapok között nem volt összhang, véleményük határozottan eltért. Némelyek nagyot tévedtek. Mihez akartak egyáltalán időt nyerni? Mit akartak elérni, mit reméltek az időhúzástól? Valóban elhitték, hogy a tárgyalások során a diktatórikus kormányzat terveit, akaratát befolyásolhatják, megváltoztathatják? Valójában elfogadtak minden követelést, lassan hozzáidomultak a rendszerhez.

A párt lapja április 11-én közölte a magyar püspökök közleményét, amelyben el-

25 Salacz (1988) 158. p.

26 Uo. 159. p.

27 ÁSZTL O-13405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 252. p.

ismerték a Kádár-kormányt, és reményüknek adtak kifejezést, hogy a jövőben a függőben lévő kérdések rendezésében megtörténik a megegyezés. Ugyanitt elítéltek a főpapok minden olyan törekvést, amely a Magyar Népköztársaság társadalmi rendje ellen irányul.[28]

Az Egyházügyi Hivatal sürgető feladata volt, hogy mielőbb rendezze a békepapok helyzetét. Mindszenty József és a püspökök intézkedései nyomán, majd pedig a Zsinati Szent Kongregáció kiközösítő határozatának következtében a békepapi mozgalom gyorsan szétesett. Az állam ugyan nem hagyta magukra a prominens békepapokat, igyekezett nekik jó plébániát juttatni, de a helyzet általános megoldásra várt. Már az Egyházügyi Hivatal 1957 tavaszán kelt különböző dokumentumaiból is világosan kiolvasható hogy az Országos Béketanács alkalmas lehet a katolikus papok befogadására. A hivatal elképzelései szerint a katolikusoknak is a protestáns egyházak béketevékenységéhez hasonló mozgalmat kellene kiépíteniük. Ez lényegében új néven, új szervezetben, de a régi békepapok által alkotott bizottságként működött volna az Országos Béketanács kereteiben. A katolikus püspökök ezt a változatot elutasították, és elsősorban Endrey Mihály egri segédpüspök javaslatára egyéni elképzeléssel álltak elő. Ennek értelmében egy bizonyos fokig önállóságot élvező új szervezet jött létre, és ennek keretei közt folyt a katolikus békemunka. Az 1950-ben állami segítséggel életre hívott Katolikus Papok Országos Békebizottsága feloszlott, helyette létrejött az Országos Béketanács Katolikus Bizottsága, amelyben a legfőbb szerep a Hamvas Endre csanádi püspök elnöklete alatt korábban exponált békepapoknak jutott. Emellett megalakult Grősz József elnökletével az Opus Pacis mozgalom, amely elvileg önállóan működött, de összhangban az Országos Béketanáccsal és annak Katolikus Bizottságával.[29]

Az Opus Pacis életre hívásában kétségkívül nagy szerepet játszottak a katolikus főpapok, de lényegében minden az Egyházügyi Hivatal tervei szerint történt. Horváth János 1958. május 5-én aktuális egyházpolitikai beszámolójában teljesen egyértelműen nyilatkozott: „Az ellenforradalom következtében felbomlott katolikus papi békebizottság helyett létrehozattuk a püspöki karral az Opus Pacis bizottságot. A püspöki kar ezt a tervet azzal a szándékkal fogadta el, hogy így végérvényesen felszámolhatja a papi békemozgalmat, minimumra csökkentheti a papok ilyen irányú tevékenységét, s az Opus Pacison keresztül mindenben az egyházi vezetés intencióit érvényesítheti. Az Opus Pacis bizottságnak a papi békemozgalommal szemben előnye az, hogy megnyilatkozásai a püspöki kar és az egyház nevében hangzanak el, de hátránya az, hogy az állam politikájának és a békemozgalom célkitűzéseinek megfelelő megnyilatkozásait számos esetben csak a püspöki karra gyakorolt közvetlen állami nyomással lehet elérni …"[30]

28 *Népszabadság,* 1957. április 11. 9. p. Némelyik püspök nagyon komoly hibának tartotta a hűségnyilatkozatot. Rogács Ferenc az eseménnyel kapcsolatban feljegyezte naplójában: „Alea iacta est. A bizalomnyilvánítás minden eddigi eredményt meghiúsított. A püspöki kar elvesztette nemcsak a csatát, hanem a háborút is." Idézi Salacz (1988) 194. p.

29 Pál (1995) 125–133. p.

30 MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály (APO). Jelentés az egyházpolitikai helyzetről és javaslatok a hely-

A püspöki kar az Opus Pacis megalakításakor talán abból a feltételezésből indult ki, hogy azáltal valóban jelentéktelen tényezővé tudja degradálni a korábbi békepapi mozgalmat, illetve annak vezetői elveszítik állami támogatásukat. A cél elérése érdekében egyre több békepapot vettek fel munkatársaik közé, sőt lassan ők alkották a többséget is. Tekintettel a tényre, hogy Hamvas Endre egyre gyakrabban működött együtt az állammal, és hogy Grősz József – magas kora miatt is – egyre enerváltabbá, egyre engedékenyebbé vált, az elképzelés, hogy a békemozgalmat a főpapok kézben tudják tartani, és lassan elérik annak felszámolását, eleve kudarcra volt ítélve. Éppen az ellenkezője történt: a korábban népszerűtlen békepapok érezhették úgy, hogy tevékenységüket a püspökök legalizálják. Sem az Opus Pacis, sem pedig a békemozgalom nem szűnt meg, sőt minden egyházmegyében elterjedt, kényszerítve a teljes papságot, beleértve a főpapokat is, hogy állami, békemozgalmi feladatokban közreműködjenek.[31]

Egy államvédelmis jelentésből kiderül, hogy a titkosszolgálat összesen 143 ügynököt foglalkoztatott 1957-ben a katolikus reakció vonalán (a forradalom és szabadságharc alatt 21-en dekonspirálódtak). Az államvédelem három fő cél megvalósításáért dolgozott 1956 előtt:

„1. Felderítés és pozitiv politikai befolyás érvényesítése céljából beépülni a római katolikus egyház legfelső vezetésébe, a püspöki karba.

2. A római katolikus egyház illegális, ellenséges tevékenységének felderítése és annak megakadályozása.

3. A római katolikus egyház központjának, a Vatikánnak ellenünk irányuló ellenséges tevékenységének felderítése, a létrehozott illegális csatornák átfogása, vagy ilyenek létrehozása ú.n. »játszmás ügyek« folytatása céljából és a Vatikánba való ügynöki beépülés a Hírszerző Osztállyal közösen.

A fenti célok megvalósítását – amellett, hogy az ellenforradalmi események után egyéb megtorló és preventív intézkedések kerültek előtérbe – ma is érvényesnek tekintjük, és operatív munkánkat ilyen irányban folytatjuk."[32]

A Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Egyházügyi Tanács meghívására 1958 áprilisában magyar papi küldöttség utazott a Szovjetunióba. A kéthetes utazás egyik célja az volt, hogy a delegáltak (14 római katolikus, kilenc református és négy evangélikus egyházi személy) megismerjék a Szovjetuniót és annak egyházpolitikáját, hazaérkezésük után pedig propagandanyilatkozatokat adjanak ki. A résztvevők személyére az Egyházügyi Hivatal készítette el a javaslatot, és azzal a belügyminisztérium II/5-c, egyházi reakcióval foglalkozó alosztálya is egyetértett. A Hollós Ervin alezredes, osztályvezető által összeállított belügyis jelentésből kitűnik, hogy a 27 küldött között hét ügynök és két hivatalos kapcsolat volt, ugyanakkor az út kiváló lehetőséget kínált további személyek beszervezésére.[33]

zet javítására. 1958. május 5. MOL M-KS-288. f. 22/4. ő. e. A dokumentumot közli Ólmosi (1991) 39–52. p.

31 Adriányi (1979) 120–121. p.

32 ÁSZTL O-13405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 280. p.

33 ÁSZTL O-13405/3-a. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 48–49. p.

A katolikus delegáltak, köztük például Hamvas Endre csanádi püspök, Brezanóczy Pál egri apostoli adminisztrátor, Radó Polikárp teológiai professzor és az *Új Ember* felelős szerkesztői tisztét ellátó Saád Béla szovjetunióbeli utazása ambivalens véleményeket váltott ki a papok és a hívek körében. Az Egyházügyi Hivatal havi hangulatjelentései és az államvédelem ügynöki jelentései jól visszaadják a katolikus társadalom egy részének csalódottságát. Az internált Badalik Bertalan veszprémi püspök szavai valóban kifejezőek: „Döbbenetes, hogy ennyire jutottunk."[34]

A szovjet útról készített összefoglaló jelentés egyrészről értékelte a hazatért egyházi személyek nyilatkozatainak hatását, másrészről kifejtette az út eredményét az államvédelem szempontjából. A küldöttek kivétel nélkül pozitívan nyilatkoztak útjukkal kapcsolatban, de szűk körben hangot adtak lesújtó véleményüknek is. Hamvas Endrével kapcsolatban például az államvédelem feljegyezte: „Ha röviden akarja összefoglalni, hogy az egyházi élet terén mi van a Szovjetunióban, akkor azt kell mondania, hogy az eljárás az egyházzal szemben ugyanaz, mint nálunk. Vagyis teljesen helytelen lenne azt mondani, hogy vallásszabadság van, csak kultusz-szabadság van. Kultuszszabadság alatt azt érti, hogy lehet misézni, prédikálni, keresztelni, gyóntatni. Hogy vallásszabadság nincs, azzal támasztja alá, hogy nincs joga az egyháznak iskolákat és más intézményeket felállítani."[35] Az ilyen és hasonló magánvéleményeket az államvédelem megfigyelte és feljegyezte, de nyilvánosan minden résztvevő tetszésének adott hangot szovjet tapasztalatait illetően, ezt pedig elsősorban az Egyházügyi Hivatal használta ki propagandacéljaira.

Az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. június 10-i ülésén rögzített jegyzőkönyv tanúsága szerint a párt elsőrendű feladatának tekintette az egyház elleni harcot, ugyanakkor némi, elsősorban módszerbeli változtatásokat helyezett kilátásba a PB a jövőre nézve. Az Egyházügyi Hivatal elnökének, Horváth Jánosnak az előterjesztése utáni vitában Kádár János is megnyilatkozott: „mi a klerikalizmus ellen tűzzel-vassal, golyószóróval és börtönnel is harcolunk, mert nálunk nem klerikális, tehát papi uralom van, hanem munkás-paraszt uralom. […] A klerikalizmus elleni harc egységes rendszert képez, amire megvannak a megfelelő eszközeink, egészen a belügyminisztériumig. A vallásos világnézet felszámolása, a tudományos világnézet elterjesztése is rendszeres harcot kíván meg, ami sokoldalúan folyik. De ott már a döntő szerep a kulturális szerveké. Ott is kell persze egy rendszer, ami kezdődik az iskolával és végig beletartozik minden, egészen a TIT-ig. […] a klerikalizmus ellen harcolni kell még öt évig, és a vallásos világnézet ellen még két generáción át."[36]

A magyar kommunista párt egyházpolitikájában az „átnevelés, befolyásolás" mindig is nagy jelentőségű volt, de 1958-tól

34 MOL XIX-A-21-d. Állami Egyházügyi Hivatal. Visszaminősített TÜK iratok. 007-38, 007-43; Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXIII. 102. c. Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának TÜK iratai 0018-1/1958; ÁSZTL O-13405/3-a. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 53–54. p.

35 ÁSZTL O-13405/3-a. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 55. p.

36 Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése. 1958. június 10. MOL M-KS-288. f. 5/82. ő. e.

újfajta tartalommal gazdagodott. Az adminisztratív eljárások mellett egyre hangsúlyosabbá vált az ideológiai nevelés, a propaganda. Az újdonság abban rejlik, hogy a pártállam és a különböző szervek a rendőrséggel és államvédelemmel egyetemben korábban szinte kizárólag a reakciósnak minősített egyházzal, az illegális szerzetesekkel foglalkoztak, azokat akarták felszámolni. 1958-tól kezdve az Egyházügyi Hivatal és az MSZMP értékelése szerint a reakciós egyház elenyésző bázisát akár öt éven belül is fel lehet számolni. Éppen ezért fontosabb a vallásos tömeg átnevelése, mert ha azt sikerül az egyház irányában passzívvá formálni, akkor a reakciónak egyáltalán nem marad táptalaja, a passzív emberek világnézetét pedig könnyebb lesz majd átalakítani. Az MSZMP vezetése kiemelten fontosnak tartotta a felvilágosító munka erősítését, és ebben az Agitációs és Propaganda Osztálynak is nagyobb szerepet szánt. Ettől a mozzanattól lényegi változás következett be az MSZMP egyház elleni magatartásában, az egyházpolitikában. Az államvédelem jelentősége és nagyfokú önállósága alig csökkent, de egyre inkább beleszóltak az egyházpolitika irányításába a pártállam kulturális, propaganda jellegű szervei. Az ötvenes években a pártelit egyházpolitikai ügyekben elsődlegesen az ÁVO/ÁVH-ra támaszkodott, és az ÁEH is csak másodszerepet kapott, Kádárék viszont egyenrangúvá emelték az Egyházügyi Hivatalt és az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Osztályát. A felvilágosító, nevelő munkába hatékonyan kapcsolták be az iskolákat, tanárokat, tanárképzést, sajtót, rádiót, filmeket, a könyvkiadást, az egész tudományos és kulturális életet. „A vallás elleni világnézeti harcot és az ateista nevelő munkát tudományos alapokra kell helyezni. E munkában a Tudományos Akadémiára, a Filozófiai Intézetre, a Történettudományi Intézetre és a TIT-re fontos feladatok hárulnak."[37] 1958-tól kezdve két fronton zajlott az egyház elleni harc. Néha az agit-prop, néha az államvédelem került jobban előtérbe, gyakran annak függvényében is, hogy éppen hogyan alakultak a párton belüli hatalmi és erőviszonyok.

A magyar katolikus egyház fejlődésének, sőt létének is fontos tényezője volt a papképzés. Már a Rákosi-korszakban felszámolták a püspöki székhelyen működő szemináriumok jelentős részét, és minimalizálták a felvehető kispapok számát. A forradalom után az eseményekben való részvételük miatt több kispappal szemben is eljárt a rendőrség.[38] Néhány év múlva a kispapok ismét egyházpolitikai problémát okoztak az Állami Egyházügyi Hivatal és a püspöki kar viszonyában. A Budapesti Központi Szeminárium kispapjai 1959. január 23-án megtagadták a békepapi mozgalom gyűlésén való részvételt,[39] amiért 14 diakónust elbocsátottak. A többi hallgató szolidaritást vállalt velük, így az 1960/61-es

37 Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése. 1958. július 22. MOL M-KS-288. f. 5/87. ő. e.

38 Harci eseményekbe nem kapcsolódtak be katolikus papok, sem pedig kispapok, de a forradalmárokat segítették ruhával, élelmiszerrel, lelki vigasszal, egyházi irodalommal. Vö. Szántó (1992) 79–83. p. Kispapok is részt vettek Mindszenty József utasítására az Állami Egyházügyi Hivatal épületének megszállásában és az irattár elkobzásában. BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK iratai. 4016/1957. Turcsányi Albert Egon.

39 A dékánon keresztül a püspöki kar rendelte el a kispapok részvételét a gyűlésen, amire végül hárman mentek el. ÁSZTL O-13405/3-a. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 215–216. p.

tanévben hetvenen hagyták abba tanulmányaikat, és csak tizenhét diák maradt a szemináriumban.[40]

A szeminaristák megmozdulásának komoly következményei voltak. A püspöki kar február 17-én tárgyalta az eseményeket, az Egyházügyi Hivatal minden feltételét kénytelenek voltak elfogadni. Néhány professzort nyugdíjaztak, és bevezették a Hittudományi Akadémián a marxizmus–leninizmus tanainak oktatását. A főpapok közül Shvoy Lajos székesfehérvári püspök emelte fel erélyesen a szavát a kizárt kispapok érdekében. Javasolta, hogy vegyék fel a vidéken még működő szemináriumokba az elcsapott diákokat, de ezt Hamvas Endre, a vidéki szemináriumok nyugalmát féltve, ellenezte.[41] Az egyik kizárt kispap társait összegyűjtötte, és titokban befejezték tanulmányaikat. 1959 decembere és 1960 márciusa között néhány püspök mintegy húsz kizárt kispapot titokban felszentelt, és többségüket el is helyezték papi szolgálatra különböző egyházmegyékben.[42]

A hatvanas évek elején az államhatalom a világi papság, az egykori szerzetesek és világi hívők egy részét fokozottan veszélyesnek, reakciósnak minősítette, mivel már az ötvenes években is illegális tevékenységet, például engedély nélküli hitoktatást, gyermeknevelést folytattak. A különféle női és férfi szerzetesrendek tagjait az államvédelem különösen kiemelten kezelte, mert a népköztársaság elsőrendű ellenségeinek tartotta az egykor szervezett közösségekben élő, 1951 után azonban az egész országban szétszóródott embereket. Olyasféleképp tekintett rájuk az államvédelem, mint a Vatikán „szabadcsapataira” vagy illegális agitátoraira. A regnumi atyák például rendjük feloszlatása, templomuk felrobbantása és rendházuk államosítása (1951) után is hivatásuknak megfelelően foglalkoztak a katolikus gyermekek szellemi és testi nevelésével.[43] Esetükben az operatív szakasz megfigyelésük kezdetétől, 1952 februárjától nyolc évig tartott. Már az ötvenes években 11 ÁVH-ügynök működött az atyák, neveltjeik, illetve azok szülei között. Lényegében mindent tudtak a regnumiakról, tevékenységüket ellenőrzés alatt tartották annak ellenére is, hogy az atyák valóban illegális módszerekkel dolgoztak. Például a budai hegyekben rendezett sportversenyeket, számháborúkat vagy a szokásos, gyakran 200 körüli résztvevővel megtartott „tavaszi szemlét” nagyon alaposan előkészítették. A gyerekek a csoportvezető atyával, esetleg szülői kísérettel, kis csoportokban különböző időben és más-más helyszínekről indultak el a hegyekbe, a megbeszélt helyen találkoztak, és lebonyolították az előkészített rendezvényt. Az atyák tíz-húsz gyermekkel foglalkoztak egy csoportban. Találkoztak a szabadban, kisebb csoportokkal a templomokban, vagy rossz idő esetén valamelyik szülő lakásán. A foglalkozások jellegét a gyerekek kora szerint határozták meg. A kicsikkel többet játszottak, sőt az idősebbe-

40 Adriányi (1988) 222–225. p.

41 ÁSZTL O-13405/3-a. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 219. p.

42 ÁSZTL O-12302 /2. Endrey Mihály dossziéja. 56–60. p.

43 Egy ÁVH-s tiszt javaslatára nyitották meg a regnumi atyákról 1952 februárjában az első dossziét. Tevékenységüket az államvédelem minden rendelkezésre álló eszközzel (a telefonlehallgatástól a postatitok megsértésén keresztül az ügynökök beszervezéséig) ellenőrizte. ÁSZTL O-11516/1-2a. „Regnum” csoportdosszié.

ket is bevonták a nevelésükbe. A nagyobb gyerekekkel és a középiskolásokkal többet beszélgettek. Gyakran rendeztek „szellemi olimpiákat" is. A résztvevőket felkészítették a megmérettetésre zenéből, történelemből, irodalomból, művészetekből és természetesen hittanból is. Ezt a fajta tevékenységet váltakozó intenzitással, de szünet nélkül végezték az atyák 1960 végéig, amikor november 22-én többeket letartóztattak közülük.[44]

Más csoportok is dolgoztak egy közös, de az egyházi vezetés által egyáltalán nem irányított, állami oldalról pedig éppen üldözött cél érdekében: a katolikus gyermeknevelésért. Kényszerből vállalták az illegális munkát, de abból a meggyőződésből, hogy a gyermekeknek szükségük van alternatívára az állami ateista oktatással szemben. Később az atyák elleni perekben vádként fogalmazódott meg, hogy tudatosan készültek egy katolikus elit kinevelésére rendszerváltás esetén. Talán nem volt ez olyan tudatos, mint ahogyan az államvédelem koncepciógyártói feltételezték, de tény, hogy az atyák által nevelt generációk már csupán azért is kiemelkedtek kortársaik közül, mert másfajta műveltséget és morált sajátítottak el. A papok nevelési módszerei hasonlóak voltak a Regnum-páterekéhez, anélkül, hogy nekik bármilyen kapcsolatuk lett volna más illegális szervezetekkel. Nemcsak a fővárosban működtek ezek a titkos katolikus közösségek, hanem vidéken az ország több pontján is. Körülbelül ezer fiatallal foglalkoztak összesen.

Az MSZMP Politikai Bizottságának 1960. június 21-i ülésére meghívták Hollós Ervint, a Belügyminisztérium II/5-ös alosztályának vezetőjét, akinek a belső reakció elhárítása tartozott a feladatkörébe – beleértve az egyházi reakciót is. A belső reakcióról folytatott vitában Hollós kiemelte, hogy „…az illegális klerikális szervezetek a legnagyobbak. A többi szét van esve. […] A klerikális szervezkedéseknél nagy nehézség, hogy rengeteg fiatalt vonnak be. Azt látjuk, hogy szinte versenyfutás van közöttük, hogy ki tud több fiatalt bevonni. Ez nekünk azért is jelent nehézséget, hogy sokkal tovább kell dolgoznunk, hogy megtaláljuk a vezető centrumokat. De ha csak ezeket a fiatalokból álló csoportokat számoljuk fel, nem találjuk meg az eszmei vezetőket, akik az egészet szervezik."[45]

A Politikai Bizottság határozata szabad kezet adott az államvédelemnek az „illegális klerikális erők elleni harcban". Fel kellett deríteni az illegális hierarchiát, a külföldi kapcsolatokat. Az illegális csoportokat operatív eszközökkel is bomlasztani kellett, felszámolásuk esetén el kellett érni, hogy az illegális munkát végző papokat a püspöki kar is vonja felelősségre. A belügyminisztérium szerveinek ebben a munkában együtt kellett dolgozniuk az Állami Egyházügyi Hivatallal is.

1960 novembere és 1961 februárja között csaknem száz személyt tartóztatott le az államvédelem, és további három-négyszáz embert érintett az állami, rendőrségi eljárás. A különböző csoportokról már évek óta vezetett dossziék és a vizsgálat során

44 ÁSZTL O-11516/1-2-a. „Regnum" csoportdosszié; ÁSZTL V-146695/1-22. „Regnum" vizsgálati dosszié; Dobszay (1991).

45 Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése. 1960. június 21. MOL M-KS-288. f. 5/188. ő. e.

feltárt adatok alapján az államvédelem specialistái összeállítottak egy koncepciót. Így született meg a „Fekete Hollók" összeesküvése a Magyar Népköztársaság megdöntésére.[46] A különböző katolikus közösségek tagjait összekeverték, összevonták különböző perekben, úgy manipulálták a tényeket, mintha az egymástól valójában elszigetelt csoportosulások egységes összeesküvésben munkálkodtak volna. A regnumi atyák egy részét még önálló perben ítélték el,[47] de néhányat kiemeltek közülük. Két egymástól független perben ítélték el azokat a nővéreket is, akik valamennyien világi hivatással rendelkeztek, de illegálisan a ciszterci rend szabályzata szerint éltek egy közösségben. Az ő lelki gondozójuk volt Lénárd Ödön piarista szerzetes, akit mégsem a nővérekkel együtt, egy perben ítéltek el, hanem egy másik illegális szervezkedésben résztvevőkkel együtt.[48] Ugyancsak 1961-ben ítélték el Szántó Konrád ferences atyát, a szentendrei ferences gimnázium tanárát, aki 1957. november 2-án osztályával a Kerepesi úti temetőben felkereste az 1848/49-es forradalom és szabadságharc emlékhelyeit. A páter rövid beszédet tartott, a diákok kokárdát tűztek kabátjukra. A temető kijáratánál a rendőrség az atyát azonnal letartóztatta, de kihallgatás után elengedték. Később ismét letartóztatták és elítélték.[49] Ezeket az egymástól teljesen független ügyeket, személyeket kapcsolta össze az államvédelem, hogy bizonyítsa a katolikus reakció elszántságát és veszélyességét.

A püspöki kar 1961. március 15-én, még azelőtt, hogy bármiféle ítélet, elmarasztalás is született volna a letartóztatott papok, szerzetesek, hívek ügyében, körlevelet bocsátott ki: „A püspöki kar tudomást szerzett arról, hogy aktív szolgálatban lévő katolikus papok és szolgálaton kívüli szerzetesek ellen államellenes szervezkedésben való részvétel miatt eljárás indult. […] A Magyar Püspöki Kar, híven az 1950-ben aláírt megállapodáshoz, a leghatározottabban ellene van bármilyen államellenes cselekedetnek. Minden egyházi személyt vagy alkalmazottat, aki államellenes szervezkedésben részt vesz, vagy ilyen tevékenységet támogat, mint a magyar nép ellen vétőt, elítéli. Nem engedhető meg, hogy felelőtlen elemek a katolikus egyházat – bármely formában is – államellenes célokra használják fel. …"[50]

Az 1960–61 fordulójától a katolikus egyházzal szemben kezdődő kemény államvédelmis fellépés nagyon jól beleillik az 1958. június–júliusi egyházpolitikai határozatok által kijelölt keretekbe. Teljes erővel zajlott a vallásos tömegek ideológiai átnevelése, azokkal az egyháziakkal és hívőkkel szemben pedig, akikkel kapcsolatban semmi remény sem mutatkozott a legalább rendszersemleges magatartás elérését illetően, az államvédelem a szokásos kemény sztálinista módszerekkel lépett fel. Világos a képlet, maga alá gyűri a rendszer azt, aki nem simul bele.

Az 1958-ban kezdődő kétvágányú egyházpolitika lényegében a hetvenes évekig változatlanul érvényben maradt. Akkor az

46 ÁSZTL O-11802/1-29. „Fekete Hollók" csoportdosszié.

47 BFL XXV. 4. f. 9228/1961. A Regnum-per Werner Alajos és társai ellen.

48 BFL XXV. 4. f. 9220/1961. Havass Géza és társai, valamint BFL XXV. 4. f. 9229/1961. Csapody Etele és társai.

49 BFL XXV. 4. f. 9218/1961. Szántó Konrád ügye.

50 MOL-XIX-A–21-c. (63. doboz). Teljes terjedelemben közli Havasy (1990) 176. p.

államvédelem és az Állami Egyházügyi Hivatal, illetve az Agitációs és Propaganda Osztály lényegi egyenrangúságát egyházpolitikai ügyekben az utóbbiak előnyére, azok erősítésével módosította a pártvezetés. 1971-ben még papokat tartóztattak le és ítéltek el államellenes tevékenység miatt, de 1977-ben már az utolsó magyar katolikus pap, Lénárd Ödön is kiszabadult a börtönből. Persze az államvédelem továbbra is kiemelten fontosnak tartotta a katolikus egyházat, egészen a rendszerváltozásig működött a belügyminisztériumon belül az egyházi reakció elleni alosztály. De az egyházügyi kérdéseket a hetvenes évektől már egyre inkább az ÁEH és az agit-prop osztály intézte.

A nemzetközi politika és a magyar egyházpolitika

A világpolitikai helyzet csak nagyon lassan változott az 1956-os magyar események és a szuezi válság után. A két nagyhatalom kapcsolatát egyáltalán nem lehet békésnek nevezni, legalább két évtizedig még alig oldódott a bizalmatlanság és rivalizálás. A politikai elemzők gyakran felfedezni vélték a mindkét fél részéről már ezekben az években tapasztalható komoly lépéseket a „békés egymás mellett élés" irányába. A két nagyhatalom kapcsolatrendszerét és így a világpolitikát is egyfajta kettősség jellemezte. A Szovjetunió részt vett a leszerelési konferenciákon, és határozott engedményekre is hajlandónak mutatkozott. Atomkísérleteit időről időre szüneteltette. Ugyanakkor éppen ebben az időben emelkedett a rakétakísérletek száma mind a Szovjetunióban, mind az Egyesült Államokban. Ugyancsak az ötvenes évek második felében indult komoly versengés a két hatalom között a mesterséges holdak előállítása terén. Az amerikai elnök kihirdette az Eisenhower-doktrínát, amelynek értelmében az USA katonai segélyt helyezett kilátásba az arab országok számára kommunista beavatkozás esetén. A Szovjetunió jelentős gazdasági segélyben részesítette Egyiptomot, ugyanakkor ezzel egy időben Hruscsov azt is kijelentette, hogy a Szovjetunió nem támogatja Kína agresszív külpolitikáját. A német kérdés az ötvenes évek végén is terhelte a nemzetközi politikát. A berlini válság megoldására ültek össze Genfben az érdekelt államok külügyminiszterei. Ezt követte Nixon amerikai alelnök szovjetunióbeli és lengyelországi látogatása, majd 1959 szeptemberében Nyikita Szergejevics Hruscsov kéthetes körútja az Amerikai Egyesült Államokban.[51] Mindezek az események is hozzájárultak a kelet–nyugati kapcsolatok nagyon lassú enyhüléséhez.

1958. október 9-én, 19 éves uralkodás után elhunyt XII. Pius pápa. Amikor a bíborosi kollégium XII. Pius utódjává Angelo Giuseppe Roncallit, a 77 éves velencei bíborost választotta, mindenki csupán átmeneti megoldásra gondolt. Senki sem hitte a Vatikánban, mint ahogyan sehol a világon, hogy XXIII. János pápa[52] a vatikáni politi-

51 Lukacs (1970) 118–122. p.; Medvegyev (1989) 182–186. p.; Borhi (1994) 82–98. p.; Johnson (2000) 560–567. p.; Ruff (2001) 3–39. p.

52 XXIII. János pápa – Angelo Giuseppe Roncalli (1881–1963) vatikáni diplomataként Balkán-szakértőnek számított. 1925-től Bulgáriában, 1934-től 1944-ig Törökországban és Görögországban működött. 1944 és 1953 között franciaországi nuncius. 1935-től velencei pátriárka és bíboros. 1958-ban választották pápává.

kának új irányvonalat ad majd. Igaz, az első látható változásokra csak 1961 után, a rendkívül konzervatív vatikáni államtitkár, Domenico Tardini halálát követően került sor.

A pápaválasztás aktivizálta a kelet-európai külképviseleteket, külügyminisztériumokat és természetesen a titkosszolgálatokat is. A magyar külügy- és belügyminisztérium jelentéseiből egyértelműen kitűnik, hogy változásokat reméltek a Vatikán keleti politikáját illetően. Bíztak benne, hogy XXIII. János, elődjétől eltérően, a kommunista államokkal szemben kissé rugalmasabb politikát fog képviselni.[53] A Vatikán keleti politikájának elismert kutatója, Hansjakob Stehle szerint viszont sem a Vatikánban, sem pedig Kelet-Európában nem tápláltak reményeket a politikusok az új pápát illetően, mivel XXIII. János megválasztása kompromisszumnak volt tekinthető.[54]

A Szentszék és a magyar főpapok kapcsolatairól a magyar belügyminisztérium II/5–c alosztályán (egyházi elhárítás) készült jelentés, továbbá egy részletesen kidolgozott terv a püspökök és a Magyar Népköztársaság, valamint a Vatikán képviselői közötti lehetséges tárgyalásokra vonatkozóan bizonyítja, hogy az államvédelem jó előre igyekezett felkészülni minden lehetőségre.[55] A tervezgetés nem minden alap nélkül történt. XXIII. János 1959 februárjában Velencébe hívta a magyar, a csehszlovák, a lengyel és a litván főpapokat. Grősz József kalocsai érsek, a Magyar Katolikus Püspöki Kar vezetője óvatosságra intette püspöktársait. Úgy vélte, hogy amennyiben az állam engedélyezi olaszországi útjukat, annak eredménye rendkívül kérdéses lesz. A magyar főpapok kénytelenek lennének a pápát valósan tájékoztatni a magyarországi katolikusok helyzetét illetően, de ez a magyar államnak nem állna érdekében. Ugyanakkor a pártállam vezetőinek azt is szem előtt kellene tartaniuk, hogy a magyar püspökök végre konkrét információkat adhatnának a Vatikánban, és így ott nem csak az emigráns papok kedvezőtlen hírei érvényesülnének.[56]

Az MSZMP PB 1959. május 12-i ülésén foglalkozott XXIII. János pápa megválasztásával és a magyar főpapok velencei meghívásával. A Politikai Bizottság tagjai a vatikáni politikai változásokat csupán taktikai lépésként értelmezték, ezért határozatban mondták ki, hogy a korábbi magyar egyházpolitikát minden változtatás nélkül folytatni kell. A magyar kormánynak és a kommunista pártnak minden eszközzel arra kell törekednie, hogy a magyar püspökök és a Vatikán kapcsolatai tovább szűküljenek, a békepapságot a papság egészével, saját főpapjaikkal szemben is támogatni kell. A püspökök olaszországi kiutazását a PB éppen a Vatikán és a Magyar Népköztársaság közötti rossz kapcsolatra hivatkozva utasította el. A határozat értelmében a Politikai Bizottság fontosnak tartotta, hogy a baráti szocialista országokat tájékoztassák, és közösen dolgozzák ki a Vatikánra vonatkozó álláspontjukat.[57]

A kelet-európai kommunista pártvezetők, beleértve a magyarokat is, ekkor még semmiféle fogadókészséget nem mutattak

53 ÁSZTL O-13405/3-a. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 198–202. p.

54 Stehle (1993) 284. p.

55 ÁSZTL O-13405/3-a. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 198–232. p.

56 Uo. 231–232. p.

57 Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1959. május 12. MOL M-KS-288. f. 5/130. ő. e.

egy lehetséges modus vivendi iránt. A magyar belügyminisztérium II/5–c alosztályának munkatársai 1959 tavaszán találkoztak egy megbeszélésen csehszlovák kollégáikkal (az Államvédelem III/c alosztályáról). A találkozóról készült jelentés szerint a két titkosszolgálat egybehangzóan taktikai lépésként értékelte XXIII. János megválasztását és a kelet-európai katolikusok felé irányuló vatikáni közeledést egyaránt. Megállapodtak, hogy a továbbiakban is szorosan együttműködnek a katolikus egyházzal szemben.[58]

Éppen ebben az időben fokozódott az egyházak, elsősorban a katolikus egyház állami, titkosszolgálati ellenőrzése. Az ügynöki jelentések, a vizsgálatok, megfigyelések száma állandóan nőtt. Újabb és újabb államellenes katolikus csoportokat fedtek fel. Lehetséges, hogy a kommunista egyházszakértők a pápa óvatos kezdeményezését teljesen félreértették, de az is elképzelhető, hogy saját forgatókönyvüket akarták a Vatikánra erőltetni.

XXIII. János pápa első alkalommal 1959. január 25-én hirdette meg programját a Szent Pál-székesegyházban összegyűlt bíborosok előtt. A pápa kijelentette, hogy a katolikus egyház belső reformját a II. vatikáni zsinattól várja. Első körlevelében („Ad Petri cathedram") a pápa 1959. január 29-én megismételte és a nyilvánosság elé tárta szándékát a zsinat összehívását illetően. Ugyancsak ebben az írásában határozta meg a Szentszék célját a népek közötti béke megvalósításában és az egyház egységének (ökumené) helyreállításában.[59] XXIII. Jánosnak nem volt semmilyen konkrét reformprogramja, csupán remélte, hogy egy egyetemes zsinat határozatai megkönnyítik a katolikus egyház számára a kapcsolódást a modern világhoz.

Az új pápa első szociális enciklikája („Mater et magistra") 1961. május 15-én, hetven évvel a „Rerum novarum"[60] után jelent meg. Ebben XXIII. János hitet tett amellett, hogy az Isten minden embernek földi javakat adott, éppen ezért minden embernek joga van a magántulajdonhoz. De a kiáltó vagyoni különbségek, a lelkiismeretlen pénzhajhászás és az emberek, valamint nemzetek kizsákmányolása megsértette az igazságot és a társadalom érdekeit.[61]

Ebben az enciklikában a pápa békülékeny politikája már jól tetten érhető, még akkor is, ha XXIII. János felemelte a szavát azok ellen, akik a világ számos országában évek óta kegyetlenül üldözik a katolikusokat.[62]

„Valami alakul a világban …" jegyezte meg XXIII. János pápa, amikor 80. születésnapján, 1961. november 25-én kézhez vette a szovjet kormány gratulációit.[63]

A magyar vezetés 1961 óta egyre gyakrabban jelezte fogékonyságát a Vatikánnal való kapcsolatok felvételét illetően. A különböző magyar követek, megbízottak minden alkalommal ugyanazt a választ kapták:

58 ÁSZTL O-13405/3-b. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar. 264–270. p.

59 Szántó (1985) 653. p.

60 A XIII. Leó pápa (1878–1903) által 1891-ben a munkáskérdésről kiadott „Rerum novarum" kezdetű enciklika határozta meg a katolikus egyház szociális és társadalompolitikáját a XX. század első felében.

61 *Acta Apostolicae Sedis* 1961, 401–464. p.

62 Hürten (1999) 25. p.

63 Stehle (1993) 283. p.

a Magyar Népköztársaságnak a tárgyalásokhoz a hagyományos diplomáciai utat kell választania. Ennek ellenére magyar részről továbbra is titkos úton próbálták felvenni a kapcsolatot a vatikáni diplomatákkal. Egy magyar küldöttség 1962 májusában bizalmasan felkereste a Bécsben tartózkodó Monsignore Agostino Casarolit,[64] és meghívta Magyarországra. A szentszéki helyettes államtitkár egy későbbi időpontra elfogadta a meghívást. Talán részben a bécsi találkozónak köszönhetően, illetve a kapcsolatok további elmélyítésére utazhatott ki egy magyar főpapi küldöttség (Hamvas Endre szeged-csanádi és Kovács Sándor szombathelyi püspök, valamint Brezanóczy Pál apostoli kormányzó) a II. vatikáni zsinat megnyitására Rómába.[65]

A magyar külügyi aktivitásnak komoly alapja volt. A Magyar Szocialista Munkáspárt 1962. november 20–24. között tartotta VIII. kongresszusát, ahol deklarálták, hogy Magyarországon a szocializmus alapjait lerakták. Kádár János konszolidálta hatalmát a hatvanas évek első felére, de külpolitikailag – különösen a nyugati kapcsolatokat illetően – az ország továbbra is elszigetelt maradt.

Az ENSZ gyakran foglalkozott 1956 után a magyar ügyekkel, és többnyire elmarasztaló határozatokat fogadott el Magyarországgal szemben.[66] A magyar külpolitika lépéskényszerbe került, minden szinten kereste az összeköttetéseket a Nyugattal.

A kapcsolatok normalizálása céljából titkos tárgyalások kezdődtek a Magyar Népköztársaság és az Amerikai Egyesült Államok megbízottai között. A megbeszéléseknek köszönhetően jött létre 1962. október 20-án egy megállapodás: az USA az ENSZ közgyűlésével elfogadtatta a magyar kérdés levételét a napirendről (1962. december 18.). A magyar kormány általános amnesztiát hirdetett ki (1963. március 21.). 1963 folyamán Magyarország külpolitikai elszigeteltsége jelentősen csökkent, különösen miután a diplomáciai kapcsolatokat Nagy-Britanniával és Franciaországgal is sikerült nagyköveti szintre emelni.[67]

64 Agostino Casaroli (1914–1998) bíboros, államtitkár. A Vatikáni Államtitkárság Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának levéltárosa 1940-től. 1961-től a kongregáció titkárhelyettese. 1963-ban tárgyalások céljából Budapestre és Prágába utazik. 1964-ben a Vatikán nevében aláír a Magyar Népköztársasággal egy részleges megállapodást. 1967-ben a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkára, a pápa püspökké szenteli. 1973-ban Helsinkiben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet külügyminiszteri találkozóján a Vatikánt Casaroli képviseli, 1975-ben a pápa rendkívüli követeként ő írja alá a záródokumentumot. 1979-ben bíborossá kreálják, kinevezik államtitkárrá. Több alkalommal is képviseli a pápát mint rendkívüli követ a világ számos országában. 1989-ben Casaroli írta alá a magyar Parlamentben Magyarország és a Szentszék közötti diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről szóló egyezményt. Decemberben lemond államtitkári posztjáról, fiatalkorú rabok körében végez lelkipásztori munkát.

65 Adriányi (1990) 778. p.

66 Az ENSZ 1959. november 26-i közgyűlése napirendre tűzte – a magyar küldöttség ellenkezése ellenére – a magyar kérdést. A kisebbségek védelmére és a diszkrimináció megszüntetésére felállított bizottság ugyancsak 1959-ben a magyar egyházak helyzetével foglalkozott. Az Állami Egyházügyi Hivatal a magyar külügyminisztérium megbízásából részletes jelentést készített az egyházak helyzetéről. MOL XIX-A-21-d. 0030/1959.

67 A külpolitikai események összefoglalásához Romsics (2000) 412. p.; Borhi (2000) 214–219. p.; Garadnai (2001) 118. p.

Ebben az időben nemcsak a magyar külügyminisztérium mutatott a szokottnál nagyobb aktivitást – természetesen a Szovjetunió jóváhagyásával –, de megindult egy rendkívül óvatos diplomáciai közeledés Róma, Washington és Moszkva között is. Ennek eredményeként a hatvanas évek nemzetközi viszonylatban is jelentős magyar egyházpolitikai eseményének megvalósulásában nem csak a magyar fél játszott szerepet.

XXIII. János pápa 1962. október 11-én megnyitotta a katolikus egyház második vatikáni, sorrendben 21. zsinatát.[68] A két nagyhatalom kapcsolata ebben az időben különösen feszült volt a szovjetek kubai rakétatelepítése miatt. Ebben a kényes politikai helyzetben különösen fontos volt, hogy a zsinaton senki ne provokálja a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat.

A zsinat előkészítésében közreműködő berlini érsek, Alfred Bengsch már májusban hangot adott véleményének, miszerint a zsinati atyáknak kerülni kell a kommunizmus elítélését.[69]

Az olasz miniszterelnök, Amintore Fanfani 1962 decemberében találkozott Frol Romanovics Kozlovval, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkárával, Hruscsov megbízható hívével. Fanfani megemlítette a lehetőséget, hogy a szovjet kormány diplomáciai kapcsolatot létesíthetne a Vatikánnal. Az olasz miniszterelnök elmondta még, hogy az Egyesült Államok is kapcsolatot kíván létesíteni a Szentszékkel, de a pápa fontosabbnak tartja a Szovjetunióval a kapcsolatok rendezését. Néhány nappal később ugyanebben az ügyben kereste fel La Pira, Firenze katolikus polgármestere a szovjet nagykövetet Rómában. December 13-án Hruscsov személyesen fogadta Norman Cousin[70] amerikai közvetítőt, aki megkísérelte a szovjet pártvezetőt rávenni a Vatikánnal való kapcsolatfelvételre. Decemberben tanácskozott a szovjet kommunista párt központi bizottsága a túlnyomórészt katolikus lakosságú kommunista országok pártvezetőivel, a lengyel Wladyslaw Gomułkával, a magyar Kádár Jánossal és a csehszlovák Antonín Novotnýval, valamint a jelentős francia kommunista párt vezetőjével, Maurice Thorezzel. Korábban már az olasz kommunista pártvezetőkkel is egyeztettek. A megbeszélések központi témájaként tárgyalták a kommunista országok lehetséges közeledését a Vatikánhoz. Kádár János 1963. január 10-én Budapesten közölte a szovjet nagykövettel, hogy a Magyar Népköztársaság és a Vatikán közötti diplomáciai kapcsolatok felvételének nagy jelentősége lenne. A jövőben más szocialista országok számára is megnyílna a lehetőség, amit mindenképpen támogatni kellene. Egy ilyen közeledés ugyan az egyház számára is kínálna némi reményt, valójában azonban a szocialista rendszer számára lenne hasznos.[71]

68 A zsinaton összesen 2540 főpap vett részt (Európából 1041, Amerikából 956, a többi földrészről 543). 18 nem katolikus egyház vezetői is elfogadták a pápa meghívását. Ez volt az egész egyháztörténet legnagyobb egyetemes zsinata. Bővebben lásd Szántó (1985) 657. p.; Gergely (1982) 379. p.

69 Stehle (1993) 287. p. és 391–392. p.

70 Norman Cousin amerikai újságíró, John Fitzgerald Kennedy elnök munkatársa, a *Saturday Review* főszerkesztője. A kubai rakétaválság idején eredményesen működött közre a szovjet–amerikai tárgyalásokban.

71 T. Varga (1991) 27–28. p.

1963 márciusában Franz König bécsi érsek Hamvas Endre püspök meglátogatására hivatkozva beutazó vízumot kért Magyarországra, és előre jelezte, hogy találkozni akar Mindszenty Józseffel az amerikai követségen.[72]

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága 1963. április 2-án foglalkozott első alkalommal a Vatikánnal történő kapcsolatfelvétellel.[73] A PB számára a javaslatokat az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztálya dolgozta ki 1963 márciusában.[74] A vatikáni tárgyaló féllel szemben képviselni kívánt legfontosabb magyar feltételek már az április 2-ai PB ülésen kialakultak.

Három fontos ügyben akartak eredményt elérni. Hajlandónak mutatkoztak a Mindszenty-kérdés megoldására, ezzel kapcsolatban feltételként fogalmazták meg, hogy amennyiben Mindszenty a jövőben semmiféle politikai tevékenységet sem vállal, szabadon, de rehabilitáció nélkül elhagyhatja Magyarországot. A másik megoldásra váró kérdés kilenc új főpap kinevezése volt. Helyettük évek óta apostoli adminisztrátorok (pl. Esztergomban, Veszprémben, Vácott, Egerben) és vikáriusok (pl. Kalocsán) irányították az egyházmegyéket. Ennek a problémának a megoldását a magyar vezetők összekötötték a Vatikán által 1958 februárjában kiátkozott három békepap ügyének rendezésével.[75] A magyar pártvezetés határozottan ellenezte, hogy a Szentszék apostoli vizitátort küldjön Magyarországra. Ugyanakkor hozzájárult Franz König bécsi érsek magyarországi látogatásához, aki már 1963. április 19-én felkereste Mindszenty József esztergomi érseket az amerikai követség épületében. König érsek XXIII. János pápa akaratának megfelelően azt szerette volna megtudni, hogy Mindszenty hajlandó lenne-e kiutazni Rómába, és ott egy kúriai hivatalt elfogadni. Így a pápa újra betölthette volna az esztergomi érseki széket. Mindszenty József a lehetőséget udvariasan, de határozottan elutasította.[76] A megbeszélés hatására készítette el az esztergomi érsek 1963. május 3-án azt a levelet, amelyben részletesen beszámolt a pápának egyéni sorsáról, és megindokolta döntését.[77] Ezzel meghiúsult az egyik magyar feltétel.

XXIII. János pápa 1963. április 11-én adta ki utolsó enciklikáját („Pacem is terris"), amelyből világosan kiolvasható a Vatikán keleti politikájában bekövetkezett változás. Újszerű volt az enciklika abban a tekintetben is, hogy nemcsak a papsághoz szólt, hanem a vallásos emberek tömegeihez is. A pápa elismerte, hogy a polgári világból egy rész kiszakadt, és ott az egyház helyzete gyökeresen megváltozott. Különösen az enciklika harmadik része vált ismertté, amely az ellenséges politikai rendszerekkel

72 Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1963. április 2. MOL M-KS-288. f. 5/296. ő. e.; MSZMP KB APO Tájékoztató a magyar kormány képviselői és a Vatikán megbízottja között történt tárgyalásról. 1963. május. MOL M-KS-288. f. 22/7. ő. e./1963.

73 Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1963. április 2. MOL M-KS-288. f. 5/296. ő. e.

74 MOL M-KS-288. f. 22/7. ő. e./1963. MSZMP KB APO 0022-7/b/1963; agit/334/2.

75 A kérdést azért tartotta fontosnak a PB, mert a kiátkozott békepapok közül kettő, Beresztóczy Miklós és Horváth Richárd az 1963. februári választások eredményeként bekerült a parlamentbe.

76 Mindszenty (1989) 451. p.

77 A bíboros eredeti levéltervezete (1963. május 3.) a Mindszenty-hagyatékban a Budapesti Szalézi–Majthényi Házban, 61/a dosszié.

és a leszereléssel foglalkozott.[78] Kelet-Európában jelként értelmezték az enciklikát. A „Pacem in terris" jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a párbeszéd megkezdődhetett a Szentszék és a kommunista rendszer államai között.[79]

Hamvas Endre püspök 1963. április második felében levelet küldött a Vatikánba, amelyben jelezte, hogy a magyar kormány kész fogadni a Vatikán megbízottját, és közölte, hogy a tárgyalások előkészítésére Brezanóczy Pál apostoli kormányzóval együtt kiutazhatnak Rómába. Hamvas püspök azt a választ kapta, hogy ne Rómába, hanem Bécsbe utazzanak, és ott vegyék fel a kapcsolatot Agostino Casarolival, a Vatikáni Államtitkárság Rendkívüli Egyházügyek helyettes titkárával. A két magyar főpap április 29-én Bécsbe utazott, és a kormány nevében meghívta Magyarországra a vatikáni diplomatát.[80]

Agostino Casaroli 1963. május 7-én találkozott első alkalommal Prantner Józseffel, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökével, és ezzel megkezdődtek a kétoldalú titkos tárgyalások a Vatikán és a Magyar Népköztársaság között.[81] A tárgyalások menetéről Prantner József részletesen tájékoztatta a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságát.[82]

Casaroli közölte tárgyalópartnereivel, hogy semmilyen megállapodás aláírására nincsen felhatalmazva. Kizárólag a magyar fél álláspontját kívánta megismerni, hogy arról a pápát tájékoztathassa. A helyettes államtitkár kifejtette, hogy a Szentszék rendkívül nehéz helyzetben van, mivel szeretné feloldani az ellentmondást a kommunista rendszer elismerése és a kommunista ideológia elutasítása között. Hangsúlyozta, hogy a Szentszék részéről megvan a kellő hajlandóság, hogy a Vatikán és a Magyar Népköztársaság kapcsolatait normalizálja.

Az új püspökök kinevezését illetően nem sikerült a tárgyaló feleknek egyezségre jutni. Agostino Casaroli elmondta, hogy a pápa az állam jogát a püspökök kinevezésére sohasem ismerheti el. Javasolta, hogy a jövőben a püspöki kar elnöke küldje el a jelöltek listáját a Vatikánba. A pápa döntene, de az új főpapnak az állam jóváhagyását is meg kellene szereznie. Az ÁEH elnöke élesen ellenezte a javaslatot, kifejtve, hogy az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet az állam számára teljes értékű jogot biztosít a kinevezéseket illetően, és ebben a kérdésben nem változhat semmi. A Magyar Népköztársaság a jövőben csakis olyan főpapokat fogad el, akik nemcsak az egyház, hanem az állam iránt is lojálisak. Ezzel kapcsolatban felmerült a két internált, házi őrizetben tartott püspök (Pétery József és Badalik Bertalan) esete is. A magyar megbízottak nyitva hagyták a

78 *Acta Apostolicae Sedis* 1963, 257–304. p.; Szántó (1985) 653–654. p.; Gergely (1982) 377. p.

79 Hürten (1999) 26. p.

80 MSZMP KB APO Tájékoztató a magyar kormány képviselői és a Vatikán megbízottja között történt tárgyalásról. 1963. március. MOL M-KS-288. f. 22/7. ő. e./1963.

81 Magyar részről Prantner József mellett Puja Frigyes, a Külügyminisztérium képviselője, Miklós Imre, az ÁEH elnökhelyettese és Lippényi Ferenc, az ÁEH tolmácsa vett részt a tárgyaláson. A magyar katolikus egyház részéről senkit sem hívtak meg, de Casaroli két alkalommal is találkozott Hamvas Endrével, illetve Brezanóczy Pállal.

82 Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1963. május 14. MOL M-KS-288. f. 5/300. ő. e.

kérdést, de jelezték, hogy a további megbeszéléseken nem zárkóznak el a probléma mindkét fél részére elfogadható megoldásától.[83]

Casaroli kifejtette, hogy a Szentszék engedménynek tekinti a magyar klérustól megkövetelt állami hűségesküt, és letételét az érintett egyházi személyek lelkiismeretére bízza. Kívánságként fogalmazta meg, hogy az eskü szövegében legyen valamilyen utalás a katolikus papi hivatásra. Ezt a problémát hamar meg is oldották: egy mellékmondattal kiegészítették a szöveget, ennek következtében a papság csak úgy tett esküt, „ahogyan püspökhöz vagy paphoz illik" (sicut decet Episcopum vel sacerdotem).

A püspökök hivatalgyakorlásának szabadságával és az állami ellenőrzéssel kapcsolatban a pápa meghatalmazottja kifejtette, hogy a Vatikán nem utasítja el azokat az intézményeket, amelyek az egyházi ügyekkel foglalkoznak, de a püspökök mellett működő egyházügyi megbízottakat – akik az egyházat belülről ellenőrzik, és beavatkoznak az egyház belső életébe – igen. Agostino Casaroli kifogást emelt amiatt is, hogy a püspököknek nincsen lehetőségük a kapcsolatok szabad felvételére a Vatikánnal. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a Szentszék a Magyar Katolikus Püspöki Kar és a Magyar Népköztársaság közötti 1950-es megállapodást nem tartja érvényesnek, mivel egyedül a Vatikán jogosult az ekkora horderejű egyezmények megkötésére. Prantner József azzal érvelt, hogy a magyar püspökök egyházmegyéiket szabadon vezetik, a főpapok és a Vatikán kapcsolatait pedig a hidegháború miatt korlátozták.

A szabad vallásgyakorlás problémáján belül Casaroli kiemelte a szerzetesrendek helyzetét, a gyermekek vallásos nevelésének és a hittantanításnak az ügyét, a papi szemináriumok állapotát és az egyház anyagi függőségét. A magyar tárgyaló fél válaszában kifejtette, hogy a szerzetesek problémáját 1951-ben megoldották. A hittantanítás semmilyen gondot sem okoz, ha mégis, a konkrét eseteket az egyház képviselőinek bevonásával kivizsgálják. Az ÁEH elnöke szerint az egyházak éppen annak köszönhetően tudják tevékenységüket folytatni, hogy állami támogatást kapnak, így pénzhiány miatt nem kell aktivitásukat korlátozniok.

A Szentszék el kívánta érni, hogy a II. vatikáni zsinatra több magyar püspök is kiutazhasson. Ennek a lehetőségét Prantner József nem zárta ki.

Egyéb, kisebb horderejű kérdéseket is megemlített Casaroli a tárgyalások során, például azt, hogy néhány pap politikai, társadalmi szerepvállalása a Vatikán szerint tarthatatlan. A békepapi mozgalom megsértette a római katolikus egyházat, mivel az egyházfegyelem fellazult. A magyar tárgyaló felek azzal érveltek, hogy a békepapi mozgalmat haladó papok hívták életre, és az már nem egy kis csoport, ugyanis a papság nagyobbik része a mozgalomhoz tartozik.

Casaroli felvetette, hogy kívánatos lenne a jövőben, ha sikerülne konzuli kapcsolatokat kiépíteni a Szentszék és a Magyar

83 A két püspök sorsa tulajdonképpen már az április 2-ai PB-ülésen megoldódott, mivel határozat született arra nézve, hogy Pétery József váci és Badalik Bertalan veszprémi püspök a házi őrizetet elhagyhatja, de csakis egyházmegyéjükön kívül élhetnek, és hivatalukat nem gyakorolhatják. MOL M-KS-288. f. 5/296. ő. e. Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1963. április 2.

Népköztársaság között, még ha nem hivatalos minőségben is. Azt a választ kapta, hogy a magyar kormány ezt az új lehetőséget alaposan megvizsgálja.

Casaroli szerette volna a magyar püspökök véleményét és álláspontját is kivétel nélkül megismerni. Prantner József a tárgyalások titkos voltára hivatkozva ezt a lehetőséget megtagadta.

Magyar részről csak három kérdést vetettek fel.

A Mindszenty-üggyel kapcsolatban Prantner József a Vatikán álláspontját tudakolta. Casaroli elmondta, hogy a pápa az esztergomi érseket semmiképpen nem akarja döntésre kényszeríteni, a megoldás egyedül Mindszenty József szándékán múlik. A Szentszék azonban lehetségesnek tartja, hogy Mindszenty a magyar katolikus egyház érdekében rábeszélhető lesz arra, hogy elhagyja az országot.[84]

A magyar kormány megbízottja felszólította Casarolin keresztül a Vatikánt, hogy a Magyar Népköztársaság ellen tevékenykedő emigráns magyar papokat ne támogassa, valamint kérte a Szentszék közbenjárását a magyar korona és a koronázási ékszerek hollétének kiderítésében. Casaroli megígérte, hogy tájékozódni fog az ügyben.

Prantner József az MSZMP PB május 14-i ülésén a tárgyalásokat eredményesnek minősítette. Úgy értékelte a helyzetet, hogy a Vatikán igyekezete a kapcsolatok normalizálását illetően a többi szocialista ország számára is példaértékű lehet, ezért fontosnak tartotta, hogy a testvérpártokat, különösen a szovjet, a lengyel, a csehszlovák és a keletnémet kommunista pártok vezetőit mielőbb értesítsék a tárgyalások lefolyásáról.[85]

Három héttel azután, hogy Agostino Casaroli első megbeszéléseit befejezte Budapesten, Rómában elhunyt XXIII. János pápa (1963. június 3.). Mindösszesen öt évig ült Szent Péter trónján, mégis elég volt számára az idő, hogy megváltoztassa a Szentszék keleti politikáját.

A bíborosok testülete kétnapos konklávé után a milánói érseket, Giovanni Battista Montinit választotta meg XXIII. János utódjának. Az új pápa, VI. Pál[86] nem folytatta következetesen elődje politikáját.[87] Mégsem szakadtak meg a tárgyalások Róma és Budapest között.

Az első, 1963. május 7–9. között Budapesten zajló megbeszéléseket további három tárgyalási forduló követte, váltakozva Rómában és Budapesten.[88] 1963. október 1–5.

84 Antonio Casaroli május 8-án meglátogatta Mindszenty Józsefet az amerikai követségen, és több órán keresztül beszélgettek. A május 14-i PB ülés jegyzőkönyve szerint semmilyen információval sem rendelkeztek a megbeszélés tartalmát illetően. Casaroli (2001) 92–98. p.

85 Már 1963. május 17-én el is készült a jelentés. MOL M-KS-288. f. 22/7. ő. e./1963. MSZMP KB APO 0022–18/1963.

86 VI. Pál – Giovanni Battista Montini (1897–1978) 1922-től a vatikáni államtitkárságon dolgozott, 1937 és 1952 között helyettes államtitkár, 1952-től nem bíboros rangú államtitkár, 1954-től Milánó érseke. 1958-ban XXIII. János pápa első bíborosa. Miután 1963-ban a konklávé megválasztotta pápának, vezette és bezárta a II. vatikáni zsinatot.

87 A II. vatikáni zsinat folytatása során hamar kiderült, hogy VI. Pál és környezete a XXIII. János által kijelölt politikai irányvonaltól el kíván térni. VI. Pál első enciklikája („Ecclesiam suam") a korai reményeket is eloszlatta. Gergely (1982) 385–386. p.; Stehle (1993) 293–294. p.

88 Az egyes tárgyalási fordulókon megbeszélt kérdéseket részben a Magyar Országos Levéltárban őrzött egykori MSZMP PB, az MSZMP KB APO, a Külügyminisztérium és az Állami Egyházügyi Hivatal elnöki iratai, valamint

között Prantner József és Miklós Imre Rómában tartózkodott, ahol Agostino Casarolival és Luigi Bongianino apostoli nunciatúrai tanácsossal folytattak tárgyalásokat (a tolmács, akárcsak Budapesten, Lippényi Ferenc volt). A legfontosabb kérdésként a vatikáni diplomaták újra szóba hozták az egyházmegyék kormányzásának általános helyzetét. Mindkét fél különféle módokat és lehetőségeket sorolt fel a püspöki székek betöltésére vonatkozóan. Ismét napirenden volt az állameskü kérdése, valamint az egyházmegyék kormányzásának szabadsága, a börtönben lévő és állásukból felfüggesztett papok sorsa, az egyház pasztorációs tevékenysége, a papneveldék és a szerzetesrendek helyzete. Az iskolai hitoktatás és az ifjúság vallásos nevelése, akárcsak az első tárgyalási fordulóban, Rómában újra előkerült. Tárgyaltak már Budapesten is a papság politikai tevékenységéről, a papi békemozgalomról, az Opus Pacisról. A magyar fél a már Budapesten is felvetett három témával érkezett Rómába: a Magyar Népköztársaság elleni támadások külföldi katolikus intézmények és emigráns személyek részéről; a Mindszenty-ügy; a magyar korona.[89]

A következő fordulóra ismét Budapesten került sor 1964. március 13–24. között. Ugyanazok a tárgyalópartnerek ültek egymással szemben, mint Rómában (Casaroli, Bongianino, Prantner, Miklós). A tárgyalt kérdések alig tértek el az előző két fordulóban felvetett témáktól: az egyházmegyék kormányzására, a püspöki székek betöltésére és a kormányzás biztosítására vonatkozó javaslatok; az állameskü; az egyházmegyék kormányzásának szabadsága, ezen belül az egyházügyi biztosok helyzete; a püspökök és a Szentszék kapcsolata; a papság politikai tevékenysége, a papi békemozgalom, az Opus Pacis; a magyar katolikus papi emigrációval kapcsolatos feladatok; a Mindszenty-ügy.[90]

A tárgyaláson Casaroli konkrét személyi javaslatot fogalmazott meg az üres püspöki székek betöltésére: Hamvas Endre csanádi püspököt kalocsai érseknek; Brezanóczy Pált az egri főegyházmegye vezetésére címzetes püspök, apostoli kormányzónak, esetleg érseknek; Cserháti József káptalani helynököt a pécsi egyházmegye élére címzetes püspöknek, apostoli kormányzónak vagy megyéspüspöknek; Ijjas József kalocsai egyházmegyés papot Hamvas Endre helyére a csanádi egyházmegyébe címzetes püspöknek, apostoli kormányzónak vagy megyéspüspöknek; Bánk Józsefet, a Budapesti Hittudományi Akadémia tanárát győri segédpüspöknek; Winkler József szombathelyi lelkészt szombathelyi megyéspüspöknek.

Az MSZMP PB 1964. május 13-án tárgyalta a javaslatot. A Casaroli által felvetett személyeket elfogadták, a római nagykövetnek kellett szóban közölnie a vatikáni diplomatával, hogy ha a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke felterjeszti a listát az Elnöki Tanácsnak, azt a tárgyalások további menetétől függetlenül el is fogadják.[91]

az általam Miklós Imrével 2001–2002-ben készített interjúk alapján sikerült rekonstruálni.

89 Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1963. október 29. MOL M-KS-288. f. 5/318. ő. e.; valamint MOL M-KS-288. f. 22/7. ő. e./1963. MSZMP KB APO 0022–35/1963.

90 Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1964. március 27. MOL M-KS-288. f. 5/330. ő. e.; MOL XIX-J-1-j. Külügyminisztérium TÜK iratok. IV–14. Vatikán. 1964. május 7.

91 Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1964. május 13. MOL M-KS-288. f. 5/334. ő. e.

Adriányi Gábor véleménye szerint az új főpapok közt a pápának csak egyetlen jelöltje volt. A Vatikán ezzel lényegében hajlandóságot mutatott arra, hogy a hierarchia fennmaradása érdekében akceptálja a Magyar Népköztársaság jelöltjeit.[92] A rendszerváltozás után Magyarországon nyilvánossá vált levéltári források egyértelműen cáfolják a korábbi feltételezést, hogy a tárgyalások során mindenben a magyar érdek érvényesült. Valójában a főpapok kérdésében kompromisszumos megoldás alakult ki, amit ezután is szem előtt tartottak. A Vatikán többnyire eleve olyan papot jelölt, akiről lehetett tudni, hogy a magyar kormány is elfogadja. Ritkán mégis előfordult szakítópróba, ilyenkor kivétel nélkül a magyar álláspont jutott érvényre. 1964 után egyetlen főpap sem foglalta el székét az állam hozzájárulása nélkül. Abban az esetben, amikor a Vatikán jelöltjét a magyar állam nem támogatta, mindig a Vatikán lépett vissza.

Az újabb tárgyalási fordulóra Rómában került sor 1964. június 9–14. között változatlan résztvevőkkel. A megbeszélésen egy kivétellel a már korábban is tárgyalt kérdések kerültek elő: az egyházmegyék kormányzása; a püspöki székek betöltése; a papság politikai tevékenysége; a papi békemozgalom, az Opus Pacis; a magyar katolikus papi emigrációval kapcsolatos feladatok; a Mindszenty-ügy. Az új téma: a Pápai Magyar Egyházi Intézet felállítása Rómában.[93]

Száll József római nagykövet 1964. június 26-án kelt levelében arról tájékoztatta Péter János külügyminisztert és Prantner Józsefet, hogy Casaroli áttanulmányozta a magyar fél olaszul megküldött jegyzőkönyvtervezetét, és abban csak minimális, inkább nyelvi, stilisztikai javításokat tett. Száll nagykövet beszámolt arról is, hogy a vatikáni diplomata hosszasan fejtegette álláspontját a jegyzőkönyv „gentlemen's agreement" formáját illetően. Ennek lényege, hogy ez a forma lehetőséget kínál mindkét félnek, hogy rögzítse álláspontját, ami a későbbiekben további eredményt hozhat. A Vatikán általában „modus vivendi" jellegű megállapodásokat köt, de ez csak abban az esetben lehetséges, ha a felek álláspontja semmiben sem tér el, jelen esetben pedig még korántsem ez a helyzet.[94]

A tárgyalások még folytak, de mind a Vatikánban, mind pedig a magyar pártközpontban kialakultak már a konkrét megállapodás keretei. Az MSZMP PB 1964. augusztus 11-i ülésén Orbán László[95] beterjesztése alapján foglalkoztak a tagok a Vati-

92 Adriányi (1979) 123. p.

93 Az MSZMP KB ülésének jegyzőkönyve 1964. július 10. MOL M-KS-288. f. 4/69. ő. e.; valamint MOL XIX-J-1-j. IV–14. Vatikán. 102/FÖN–1964.

94 MOL XIX-J-1-j. IV-14. Vatikán. 101/FÖN–1964.

95 Orbán László (1912–1978) Nógrádverőcén jómódú polgári családban született. Az érettségi után jogot tanult Bécsben, Miskolcon és Szegeden. A jogi diploma megszerzése után fél évig Londonban gazdasági és politikai főiskolán tanult. 1938-ban belépett a KMP-be. 1939-től a *Népszava* munkatársa. 1942 májusától illegalitásba kényszerült, majd a Békepárt KB tagja. 1945-től 1947-ig nemzetgyűlési, 1947-től 1953-ig, majd 1958-tól haláláig országgyűlési képviselő volt. 1945 és 1950 között a KV Propaganda Osztályának vezetője. 1955. január eleje és 1956. január 20. között oktatásügyi miniszterhelyettes. 1956. október 6-án beszédet mondott a Rajk-per áldozatainak újratemetésén. 1956 novemberétől az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője, 1962-től vezetője. 1967-től a művelődésügyi miniszter első helyettese, majd művelődésügyi államtitkár. 1974. június 21-től kulturális miniszter.

kánnal folytatott tárgyalásokkal. Itt már tényként kezelték, hogy a püspöki kinevezések, a papok állampolgári esküje és a Római Magyar Intézet ügyében létrejött a megállapodás. Elhangzott az is, hogy a tárgyalások végén jegyzőkönyvben kell rögzíteni az eredményeket, és hogy a Prantner József ÁEH elnök által aláírt okmányok jellege „gentlemen's agreement" legyen. A PB már azzal is foglalkozott, hogy milyen jellegű kommünikét adjon ki az aláírást követően az MTI.[96]

Az utolsó tárgyalási fordulóra Budapesten, 1964. szeptember 7–15. között került sor, változatlan résztvevőkkel. Újból megbeszélték a már mindkét fél által elfogadottakat, majd tovább finomították az álláspontot a még vitás kérdésekben. Így újra szóba került lényegében minden eddigi ügy: az egyházmegyék betöltése és a püspöki kinevezések; az egyes püspökök személyi helyzete; a hűségeskü a Magyar Népköztársaságra és alkotmányára; a püspöki aulákba küldött biztosok kérdése; az egyházmegyék kormányzásának szabadsága; az érintkezés az ordináriusok és a Szentszék között; a letartóztatott és felfüggesztett papok és szerzetesek ügye; a szemináriumok, szerzetesrendek és kongregációk helyzete; az iskolai vallásoktatás és a lelkigondozás szabadsága; a papság polgári tevékenysége; a magyar emigráns papság; a Pápai Magyar Egyházi Intézet Rómában; a Mindszenty-ügy.[97]

A másfél évig elhúzódó tárgyalások eredményeként a Szentszék és a Magyar Népköztársaság megbízottai 1964. szeptember 15-én lényegében egy okmányt (atto) és egy ahhoz kapcsolódó jegyzőkönyvet (protocollo) írtak alá. A tárgyalópartnereken kívül jelen volt Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes és Száll József római nagykövet. Az okmányban a két fél rögzítette, hogy készek a további eszmecserére, azzal a szándékkal, hogy lehetőleg teljesebb és konkrétabb megállapodásokhoz jussanak el. A jegyzőkönyv a tárgyalások során szóba került összes kérdést tartalmazta, azokat is, amelyekben nem jutottak megegyezésre.

A magyar főpapok kinevezése ezután a magyar kormány és a Szentszék közvetlen megbeszélése alapján történt, ez volt az „agreement" talán legfontosabb pontja. Nemcsak a jegyzőkönyvben rögzítették a megállapodást, hanem az első számú mellékletben részletekbe menően szabályozták a kérdést. A korábbi tárgyalások eredményeként, a jegyzékben meghatározott módon 1964. szeptember 15-én Hamvas Endre szegedi püspököt kinevezték kalocsai érsekké, és vele együtt kineveztek öt címzetes püspököt, közülük négyet apostoli kormányzóvá.

A jegyzék második melléklete tartalmazta a római Pápai Magyar Egyházi Intézetre vonatkozó megállapodást. Mindenképpen nagy jelentőségű volt, hogy az intézetbe Magyarországról kiküldött teológusok kerültek, akiket a katolikus egyház vezetése gondosan választott ki, de akik természetesen csakis az állami szervek hozzájárulásával utazhattak ki Rómába, ahonnan kiváló képzéssel tértek haza.[98]

96 Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1964. augusztus 11. MOL M-KS-288. f. 5/341. ő. e.

97 Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1964. szeptember 22. MOL M-KS-288. f. 5/344. ő. e.; MOL XIX-J-1-j. IV-14. Vatikán. 1964. szeptember 12–15.

98 Az Állami Egyházügyi Hivatal részletesen foglalkozott az intézet átadás-átvételével, a kiküldendő személyekkel.

Casaroli a megállapodás aláírása után így fogalmazott: „… A megállapodás valójában egy hosszú, átgondolt, közös megállapodáson nyugvó munkának a befejezése. A Szentszék a létrejött megállapodásban elsősorban egy újabb fejlődés alapját szeretné látni, mintsem egy egyszerű végcélt. De ugyanakkor távol áll attól, hogy ne lássa, vagy ne értékelje megfelelően azokat a konkrét eredményeket, amelyekhez eljutottunk. A Magyar Népköztársaság kormánya és a Szentszék között a mai napon vállalt kötelezettségek betű szerinti és eszmeileg hűséges teljesítésétől függ majd annak tényleges lehetősége, hogy a megkezdett munka a jövőben eredményesen folytatódjék …”[99]

Részlet Prantner Józsefnek, az ÁEH elnökének nyilatkozatából: „…Megelégedéssel fogadjuk, hogy egyes kérdések tekintetében a Vatikánban is tért hódított a Magyar Népköztársaság fejlődésének reálisabb értékelése, és a szocialista országok megnövekedett tekintélye következtében megnyilvánult a készség a kapcsolatok rendezésére. E reális politikát folytatva lehetővé válik, hogy az állam és az egyház viszonyában még megoldásra váró más kérdések is rendeződjenek.”[100]

Agostino Casaroli az aláírt dokumentumokat előszeretettel minősítette „intesa practicanak”, azaz gyakorlati megegyezésnek. Valóban jól jellemzi az eredményt ez a két szó. Megtörtént a kapcsolatfelvétel, és ez nagy jelentőségű lépés volt, ugyanis 1945. április 6-a óta, amikor Angelo Rotta pápai nuncius elhagyta Magyarországot,[101] mindinkább beszűkültek a vatikáni–magyar kapcsolatok. Az egypártrendszer kiépülése, a diktatúra megerősödése után a főpapok csakis illegálisan, egy-egy nagykövetségen keresztül tudtak levelezni a Szentszékkel. Ezt ki is használták a korszak koncepciós pereiben a letartóztatott papokkal szemben.[102] Az 1964. évi részleges megállapodás lehetőséget teremtett a tárgyalások folytatására. Hivatalos kapcsolat jött létre a Szentszék és a Magyar Népköztársaság között, de a magyar főpapok és a Vatikán között is. Egyre több főpap utazhatott egyre gyakrabban Rómába. Közvetlenül a megállapodás aláírását követően, szeptember 18-tól november 23-ig Hamvas Endre kalocsai érsek vezetésével vettek részt püspökök a II. vatikáni zsinaton. November 14-én a pápa személyesen is fogadta a magyar főpapokat. A zsinat utolsó, negyedik ülésszakán kilenc magyar püspök vett részt 1965. szeptember 9-e és december 10-e között. Valószínű, hogy a kiutazások engedélyezése csak a Vatikán megtévesztését szolgálta, hiszen

MOL XIX-A-21-a. R-41-5-12-1965.; Gergely (1996) 285. p. és Stehle (1993) 298. p. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar államvédelem a katolikus egyházat erős kontroll alatt tartotta, a Vatikánt különösen kiemelt célterületként kezelte, ezért a Pápai Magyar Intézetbe is igyekezett ügynökeit beépíteni. ÁSZTL O-14963/2. „Canale”.

99 A szöveget Miklós Imre bocsátotta a rendelkezésemre.

100 *Népszabadság*, 1964. szeptember 16.

101 Angelo Rotta (1872–1965) érsek, pápai nuncius távozását a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetője követelte azzal az indokkal, hogy a külföldi követségek mindazon tagjainak el kell hagyniuk Magyarországot, akiket még a háború alatti magyar kormányok idejében akkreditáltak. A pápa követének különleges helyzetét egyáltalán nem vették figyelembe, mint ahogy a több ezer zsidó és egyéb menekült háború alatti megsegítésében szerzett érdemeire sem voltak tekintettel. Beke (1994) 173. p.; Lombardi (1998) 69–83. p.

102 Szabó (2001) 24. p., valamint a 3. és 19. dokumentumok.

az előre alaposan felkészített főpapok azt a látszatot keltették Rómában – és egyáltalában Nyugaton –, mintha Magyarországon minden a legnagyobb rendben lenne a katolikus egyház körül.[103] A tárgyalások mégis szinte megszakítás nélkül folytak a Vatikán és a Magyar Népköztársaság képviselői között a hatvanas években éppúgy, mint a következő évtizedekben. Bármelyik fél kezdeményezhette az újabb találkozót, ha vitás kérdést akart tisztázni.

Az 1964. évi részleges megállapodás akár kísérletnek is felfogható. A „laboratórium" Magyarország, a kísérlet tárgya a katolikus egyház, a kísérletet pedig a Szentszék és a Szovjetunió végezték. Nagy kockázatot nem vállaltak, hiszen a tízmilliós Magyarország a hat és fél millió katolikus hívővel nem jelentett komoly tétet. A kelet-nyugati kapcsolatok fejlődése érdekében, a szocialista országok jobb megítélése céljából lehetett vállalni a magyar–vatikáni közeledést. Kíváncsian figyelték Moszkvában csakúgy, mint Prágában, Pekingben, Havannában vagy a többi szocialista fővárosban, hogy milyen eredménye lesz az 1964-es részleges megállapodásnak. Meddig lehet továbblépni, lehet-e újabb megállapodásokra számítani? Egyébként a magyarországi események tökéletesen beleillettek a szocialista tábor hruscsovi – később brezsnyevi – kettős elvű politikai elképzeléseibe. A szocializmus kereteit semmilyen szempontból sem lehetett veszélyeztetni, ugyanakkor nagyobb önállóságot kaptak az egyes országok, hogy nemzeti sajátosságaik figyelembevételével építsék a szocializmust.

További jelentős haszonnal is járt Moszkva és szövetségesei számára az 1964-es részleges megállapodás. A Vatikán kapcsolatai papokkal, hívőkkel, különféle szervezetekkel csaknem a világ valamennyi országát behálózták, ezáltal eljutottak a Vatikánba a legkülönbözőbb információk. A Magyar Népköztársaság a Szentszékkel történt kapcsolatfelvétel után lényegében csatlakozott ehhez az információs közeghez. Róma is konkrét értesülések birtokába jutott a magyar, sőt néha egyéb közép- és kelet-európai ügyekben, de a magyarok is megtalálták a maguk hírforrásait a Vatikánban, nem kizárólag egyházi ügyekben, sőt nem is kizárólag magyar vonatkozásokban.[104]

A magyar klérust intenzíven foglalkoztatta a Vatikánnal kötött részleges megállapodás. Az Állami Egyházügyi Hivatal jelentéseiből egyértelműen kiderül, hogy az információhiány a papság és a hívek körében a legkülönbözőbb feltételezések kialakulásához vezetett. Az állammal lojális békepapok a Vatikán és a Magyar Népköztársaság közötti kapcsolatok normalizálásától saját pozíciójuk erősödését, a felfüggesztett papok pedig helyzetük rendezését remélték. A konzervatív, az állam által reakciósnak minősített papság elutasította a megegyezést, mivel szerintük éppen a leg-

103 Adriányi (1990) 780. p.

104 Berlinben, a Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik hivatalban dolgozó munkatársak megerősítettek abban, hogy a szocialista országok között a külföldi hírszerző munkában területi felosztás létezett, amelyben a Vatikán Magyarországnak jutott. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2003 folyamán jelentős mennyiségű iratot vett át az egykori titkosszolgálatok utódaitól. Ezek feldolgozása, értékelése lényegében még el sem kezdődött, de máris megállapítható, hogy a Magyar Népköztársaság nagyon komoly ügynöki hálózatot épített ki a Vatikánban.

fontosabb kérdésekben, mint például Mindszenty József helyzete, a szerzetesrendek visszaállításának lehetősége, a hitoktatás szabadsága, semmiféle megoldás sem született.[105]

Az 1964. szeptember 15-én aláírt részleges megoldást követően alig egy év múlva, 1965. június 14. és 21. között Rómában tanácskozott Prantner József és Miklós Imre, valamint Agostino Casaroli és Luigi Bongianino. Értékelték a részleges megállapodás óta eltelt időt, kölcsönös szemrehányásokkal illették egymást a megállapodással ellentétes viselkedésért. A vatikáni megbízottak leginkább az újabb letartóztatásokat kifogásolták.[106] A magyar kormány megbízottjai ismételten felvetették a papi békemozgalom vezetőit sújtó dekrétumok 1957 óta napirenden lévő ügyét, valamint a vatikáni rádió Magyar Népköztársaság elleni támadásait. Casaroli javasolta, hogy a vitás kérdések tárgyalására a Szentszék és a magyar kormány között ezentúl rendszeres, félhivatalos kapcsolatokat alakítsanak ki.[107] Hat év alatt, 1965 júniusától 1971 szeptemberéig, amikor Mindszenty József esztergomi érsek, bíboros elhagyta Magyarországot,[108] tizenkét alkalommal tárgyaltak Rómában vagy Budapesten a Vatikán és a Magyar Népköztársaság megbízottai.

A kölcsönös, kétoldalú megbeszélések intenzitása a Mindszenty-kérdés megoldása után sem csökkent. Casaroli első magyarországi útja óta 1979 végéig 36 alkalommal tanácskoztak a tárgyaló felek, és a rendszerváltozásig eltelt negyedszázadban több mint félszázszor, lényegében félévente. Az intenzív megbeszélések eredményeként lassan normalizálódtak a kapcsolatok. Mindkét fél hosszú együttmunkálkodásra rendezkedett be úgy, hogy távlati célokat talán nem is tűztek maguk elé, csakis aktuális ügyeket kívántak megoldani. Állandó „kis lépésekkel” próbálták érdekeiket érvényesíteni, kölcsönösen apró engedményeket, eredményeket elérni. Ebbe a folyamatba beleillettek azok a magas szintű látogatások is, amikor például a pápa magánkihallgatáson fogadta Lázár Györgyöt, a minisztertanács elnökét (1975. november 13.), vagy személyesen találkozott Kádár Jánossal, az MSZMP első titkárával és feleségével, valamint Puja Frigyes külügyminiszterrel (1977. június 9.). A magyar egyházpolitika és egyházi külpolitika a szocialista rendszer keretein belül önálló utat járt be a hatvanas évek közepétől. A kétoldalú intenzív kapcsolatokban 1965-től 1989-ig semmiféle változás sem következett be. Talán részben ennek is tulajdonítható, hogy a rendszerváltozás a vatikáni diplomáciát éppolyan váratlanul, felkészületlenül érte, mint a magyar diplomatákat, pártvezetőket, vagy éppen az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársait, vezetőit és a magyar katolikus klérust.

105 BFL XXIII. 102. c. 0018/18/1964; 0018/23/1964.

106 1964–65-ben ismét letartóztattak több katolikus papot, egykori szerzetest illegális hitoktatás és gyermeknevelés miatt. A vád ezúttal is államellenes szervezkedés volt. A perek közül kiemelkedik a regnumi atyák második pere. BFL XXV. 4. f. 9824/1965. Emődi László és társai.

107 MSZMP KB APO Emlékeztető. 1965. július 1. MOL M-KS-288. f. 22/12. ő. e./1965.; Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése. 1965. április 27. MOL M-KS-288. f. 5/364. ő. e., valamint Az MSZMP Politikai Bizottságának ülése. 1965. július 30. MOL M-KS-288. f. 5/370. ő. e.

108 Mindszenty József bíboros kiutazásához lásd Ólmosi (1991); Mészáros (2001); Szatucsek (2002); Balogh (2002) 307–317. p.; Adriányi (2003).

Irodalom

Adriányi, Gabriel: Der ungarische Episkopat nach dem II. Weltkrieg. In ders. (hrsg.): *Die Führung der Kirche in den sozialistischen Staaten Europas.* München, 1979, Berchmans, 107–129. p.

Adriányi Gábor: Egy kispap élete Magyarországon, 1954–1960. In Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje.* München, 1988, Görres Gesellschaft. /Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 9./ 211–225. p.

Adriányi, Gabriel: Die Ostpolitik der Päpste Pius XII., Johannes XXIII. und Paul VI. (1939–1978) am Beispiel Ungarns. In ders. (hrsg.): *Papsttum und Kirchenreform. Festschrift für Georg Schwaiger zum 65. Geburtstag.* St. Ottilien, 1990, EOS, 765–786. p.

Adriányi, Gabriel: *Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn. Der Fall Kardinal Mindszenty.* Herne, 2003, Schäfer.

Balogh Margit: *Mindszenty József.* Budapest, 2002, Elektra.

Beke Margit: Angelo Rotta apostoli nuncius (1930–1945). In Bertényi Iván–Dóka Klára (szerk.): *Magyar egyháztörténeti évkönyv.* Budapest, 1994, METEM, 165–174. p.

Borhi László: *Az Egyesült Államok és a szovjet zóna. 1945–1996.* Budapest, 1994, História–MTA Történettudományi Intézet.

Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőtérben 1945–1968.* Budapest, 2000, Ister.

Casaroli, Agostino: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989).* Budapest, 2001, Szent István Társulat.

Dobszay János: *Így vagy sehogy – Fejezetek a Regnum Marianum életéből.* Budapest, 1991, Regnum Marianum.

Garadnai Zoltán: A magyar–francia diplomáciai kapcsolatok története. 1945–1966. *Külpolitika,* 2001. 1–2. sz. 112–152. p.

Gergely Jenő: *A pápaság története.* Budapest, 1982, Kossuth.

Gergely Jenő: A 20. században (1918–1995). In Zombori István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve.* Budapest, 1996, METEM, 255–292. p.

Havasy Gyula (vál. és szerk.): *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989. Dokumentumgyűjtemény.* Budapest, 1990, a szerző kiadása.

Hürten, Heinz: Leitlinien der Politik des Hl. Stuhls gegenüber Faschismus, Nationalsozialismus und Kommunismus 1922–1978. *Forum für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte.* 1999. 1. sz. 13–30. p.

Johnson, Paul: *Modern kor.* Budapest, 2000, XX. Század Intézet–Kairosz.

Lombardi, Lapo: Magyarország és a Szentszék a hidegháború hajnalán. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok.* 1998. 1–2. sz. 69–83. p.

Lukacs, John: *Konflikte der Weltpolitik nach 1945.* München, 1970, Deutscher Taschenbuch.

Medvegyev, Roy A.: *Hruscsov. Politikai életrajz.* Budapest, 1989, Laude.

Mészáros István: *Mindszenty és az „Ostpolitik”.* Budapest, 2001, Kairosz.

Mindszenty József: *Emlékiratok.* Budapest, 1989, Szent István Társulat.

Ólmosi Zoltán (vál. és bev.): *Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen.* Budapest, 1991, Lex.

Pál József: *Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon 1950–1989.* Budapest, 1995, Egyházfórum.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2000, Osiris.

Ruff Mihály: Új helyzet, új feladatok a magyar külpolitikában 1963–1964-ben. *Múltunk,* 2001. 4. sz. 3–39. p.

Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje 1948–1964.* München, 1988, Görres Gesellschaft. /Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 9./

Stehle, Hansjakob: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten.* Zürich, 1993, Benziger.

Szabó Csaba (szerk. és bev.): *A Grősz-per előkészítése 1951.* Budapest, 2001, BFL–Osiris.

Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* 2. köt. Budapest, 1985, Ecclesia.

Szántó Konrád: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház.* Miskolc, 1992, Szent Maximillian.

Szatucsek Zoltán: Makacs öregúr vagy nemzetmentő vátesz? Diplomáciai egyeztetések Mindszenty József sorsáról 1970–1971-ben. In Majthényi György–Ring Orsolya (szerk.): *Közel-múlt. Húsz történet a 20. századból.* Budapest, 2002, MOL. 20–34. p.

T. Varga György: Nemzetközi enyhülés és egyházpolitika. *História,* 1991. 5–6. sz. 27–28. p.

Varga Zsuzsanna

ILLÚZIÓK ÉS REALITÁSOK AZ ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUS TÖRTÉNETÉBEN*

Az 1968. január 1-jén bevezetett gazdaságirányítási reform történetével bőséges szakirodalom foglalkozott 1989 előtt,[1] történeti munkák, közgazdasági és politológiai feldolgozások egyaránt. A rendszerváltás után azonban a korábban titkosított levéltári anyagok felszabadulása nem adott új lendületet a téma további vizsgálatának.

Saját kutatásaim során, miközben arra összpontosítottam, hogyan alakult a hatalom és az agrártársadalom közötti érdekérvényesítési folyamat a Kádár-korszak első évtizedében, gyakran ütköztem olyan kérdésekbe, melyek valamiképp az új gazdasági mechanizmushoz kötődtek. A jelen tanulmányban arra vállalkozom, hogy gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásaim eredményeiből bemutassam azokat, amelyek kiegészítik, néhány ponton módosítják eddigi ismereteinket a reformról.

A dolgozat kronologikus rendben követi nyomon az 1968-as reform történetét. Az agrárium történései mind az előzményeket tárgyaló első, mind a megvalósult reformról szóló második részben fontos szerephez jutnak: részint új információval szolgálnak, részint rávilágítanak olyan kérdésekre, melyek újragondolást, további kutatást igényelnek.

A téma bekapcsolását nemcsak azért tartom szükségesnek, mert a reformmal foglalkozó munkák alig fordítottak figyelmet rá, hanem azért is, mert általa új megközelítés nyílik az 1968-as reform tanulmányozásához. Ismeretes, hogy az új gazdasági mechanizmus történetét azzal szokták kezdeni, hogy 1963-ban Nyers Rezső gazdaságpolitikai KB-titkár létrehozott egy tizenkét főből álló informális, személyes közgazdasági tanácsadó testületet, az ún. agytrösztöt.[2] Javaslataik nyomán 1964-ben a párt gazdasági vezetőkből és közgazdászokból álló szakértői bizottságot kért fel, hogy részletesen dolgozza ki a későbbi átfogó reform tervezetét. Az említett momentum azért érdemel különös figyelmet, mert a szakirodalom nemcsak a reform előtörténeténél, hanem a későbbi fejleményeinél is döntően a „felülről”, a párt és a kormányzat szintjéről jövő kezdeményezésekre koncentrál. Ugyanakkor fel se merül az „alulról” jövő nyomás, vagy éppen a „felülről” és az „alul-

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatómunkát az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj elnyerése tette lehetővé.

1 Néhány fontos mű ezek közül: Antal (1985), Berend (1983, 1988), Bródy (1983), Földes (1989), Hare et al. eds. (1981), Kornai (1987), Lengyel (1989), Pető (1986/87), Pető–Szakács (1985), Szamuely vál. és szerk. (1986).

2 Részlet a Nyers Rezsővel 1987 nyarán készített interjúból. In Ferber–Rejtő (1988) 20. p.

ról" jövő impulzusok kölcsönhatásának lehetősége. Természetesen nem tüntetésekre gondolok, hanem kevésbé látványos, ám annál eredményesebb nyomásgyakorló folyamatokra, közülük is elsősorban az agrártermelők többnyire informális érdekérvényesítésére.

A reform előtörténete

Ismert és kevéssé ismert előzmények

A hatvanas évek első harmadára a KGST-tagországokban általános problémává vált a gazdasági növekedés lelassulása, a mezőgazdasági termelés elégtelensége, a műszaki, tudományos lemaradás, a külső és belső egyensúly feszültségeinek éleződése.[3] E gazdasági nehézségek jelentkezése meglehetősen kínos helyzetet teremtett, mivel néhány évvel korábban még a fejlett tőkés országok utolérése és elhagyása volt napirenden a térségben.

„Az SZKP azt a feladatot tűzi ki, hogy a következő 20 év alatt el kell érni a nép olyan életszínvonalát, amely magasabb lesz, mint bármelyik tőkés országban. […] A történelem folyamán először teljesen és végérvényesen megszűnik az a helyzet, amelyben az emberek valamiben hiányt szenvednek. […] A párt feladatul tűzi ki, hogy a következő tíz esztendőben hazánkat a világ első ipari hatalmává tegyük, hogy mind az ipari termelés abszolút méretét, mind az egy főre jutó ipari termelés méretét tekintve fölénybe kerüljünk az Egyesült Államokkal szemben. […] Ám ez csak az első állomás, itt nem állunk meg. A második évtizedben – 1980-ig – hazánk az egy lakosra jutó ipari és mezőgazdasági termelés tekintetében messze maga mögött fogja hagyni az Amerikai Egyesült Államokat."[4]

Ezek a nagyszabású ígéretek a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1961 októberében megtartott XXII. kongresszusán, Hruscsov előadói beszédében hangzottak el. A Szovjetunió látványos rakétatechnikai sikerei nyomán az SZKP vezetése egyértelműen megfogalmazta célkitűzéseit: a legfejlettebb tőkés országok – közülük is főleg az Egyesült Államok – utolérését, sőt túlszárnyalását. Az ekkor meghirdetett „világelsőségi" program azon az ideológiai tételen alapult, mely szerint a szocialista rendszer felsőbbrendű, mint a kapitalista, s ez a felsőbbrendűség megmutatkozik a gazdasági teljesítmény tekintetében. A szocializmust építő országok a történeti fejlődés új szakaszába érve megteremtik a kapitalizmussal szembeni gazdasági fölényt.[5] Erről az axiómáról azóta bebizonyosodott, hogy illúzió, viszont az általunk vizsgált korszakban még megkérdőjelezhetetlen alapigazságként hatott.

Az SZKP utópisztikus célkitűzéseivel szemben – mint már említettük – a gazdasági reálfolyamatok egészen más képet mutattak. A felgyűlt feszültségek és ellentmondások kikényszerítették a változást. A Szovjetunióban 1962 őszén indult meg

3 Antal (1985) 89., 112. p.; Hare et al. eds. (1981) 3–22. p.; Nove (1977) 85–119. p.; Pető–Szakács (1985) 393–421. p.

4 *A kommunizmus…* (1961) 213–214. p.

5 A szocialista ideológia főbb tételeinek elemzésére lásd Kornai (1993) 81–93. p.; Szamuely (1987).

a reformvita, s a különféle kísérletek az 1965 szeptemberében elhatározott gazdaságirányítási reformhoz vezettek. Ezt a programot előterjesztőjére, az akkori szovjet miniszterelnökre utalva „Koszigin-reformként" szokták emlegetni.[6] Az NDK-ban az „Új Gazdasági Rendszer" (Das Neue Ökonomische System, NÖS) már 1963 közepétől életbe lépett.[7] Csehszlovákiában 1965 januárjában született meg a döntés a gazdaságirányítási rendszer reformjáról.[8]

A térségben zajló reformmunkálatok nagy részét áthatotta az illúzió, hogy a központi tervezés minősége korszerű matematikai módszerek és számítógépek alkalmazásával megjavítható. E nézet képviselői a tervutasításos gazdaságirányítás problémáinak okát végső soron a központi tervezés által használt tervszámítási eljárások fejletlenségében vagy kidolgozatlanságában, a megfelelő matematikai apparátus és számítástechnikai bázis hiányában látták. A szocialista gazdaság racionális működését a programozási és optimalizálási eljárások gyors fejlődésétől várták.[9]

Ugyanebben az időszakban a magyar vezetés is hasonló gazdasági, tervteljesítési problémákkal szembesült. A kollektivizálással párhuzamosan az iparosítás is felgyorsult. A vezetés tartani akarta életszínvonal-politikai ígéreteit, ráadásul 1961-től kezdve az 1957-ben felvett hiteleket is törleszteni kellett. Ehhez járult még a Varsói Szerződésben vállalt magyar kötelezettségek növekedése. Az összetorlódott feladatok miatt a második ötéves terv (1961–65) során igen hamar megmutatkoztak a kifulladás jegyei.[10] A termelés mennyiségi növekedése nem volt összhangban sem a minőségi, sem a gazdaságossági követelményekkel; egyre nagyobb eladhatatlan készletek halmozódtak fel. Lelassult a nemzeti jövedelem növekedése; fizetésimérleg-problémák jelentkeztek; adósságállományunk mind tőkés, mind szocialista relációban gyorsuló ütemben nőtt.[11] Magyarországon azért is volt különleges súlya a gazdasági szférában jelentkező feszültségeknek, mert veszélyeztették az éppen ekkorra kiteljesedő bel- és külpolitikai konszolidáció sikereit.[12]

A magyar gazdasági reform előzményeit vizsgálva a szakirodalom egyrészt a belső gazdasági problémákat, másrészt pedig a kedvező nemzetközi környezet jelentőségét hangsúlyozza. Arra viszont nem ad választ, hogy a hasonló gondok ellenére az MSZMP vezetése miért nem a tervszámítási eljárások tökéletesítése irányában kereste a kiutat. Miért választott a magyar vezetés a KGST-tagországok többségétől eltérő utat?

Ebben szerepet játszott az iparszervezet 1962–64. évi átalakításának kudarca. A tervutasításos rendszer működési problémáit a régi reflexeknek megfelelően elő-

6 Bornstein (1985); Nove (1977) 307–316. p.

7 Roesler (1993) 9–23. p.

8 Šik (1968) 46–110. p.

9 Kornai (1993) 424–428. p.; Szamuely vál. és szerk. (1986) 32. p.

10 Berend (1983) 414–447. p.; Földes (1995) 27–38. p.; Pető–Szakács (1985) 403–408. p.

11 A gazdasági, tervteljesítési gondok kiéleződése, s az egyre kritikusabb helyzettel való szembesülés különösen jól megragadható a PB-ülések jegyzőkönyveiben. Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS-288. f. 5/312., 337., 352., 363. ő. e.

12 Erről bővebben lásd Kende (1991) 79–95. p.; Rainer (2003) 73–91. p.

ször nálunk is átszervezésekkel, a vállalati méretek és szervezeti keretek megváltoztatásával igyekeztek megoldani. Ez a problémakezelés Magyarországon – nem függetlenül a többi szocialista országban akkoriban zajló hasonló átszervezési kampányoktól – legfőképpen az 1962–64-es iparátszervezési akcióban bontakozott ki. A szervezeti keretek átformálása következtében 1963–64 folyamán 1338-ról 840-re csökkentették az iparvállalatok számát. Az eredeti elképzelés a középirányító szervezetek kiiktatását is célul tűzte ki, ez azonban nem valósult meg maradéktalanul. A nagy ipari átszervezés – a várakozásokkal ellentétben – nem járt együtt a termelékenységi mutatók javulásával,[13] ugyanakkor nagy hatással volt a döntési kompetenciákra, azaz jelentősen megnövelte a nagyvállalati vezetők érdekérvényesítő erejét.

Fontos befolyásoló erővel bírt az is, hogy Magyarországon az ötvenes években már részletesen kidolgozott reformelképzelések halmozódtak fel a tervgazdaság működési problémáinak megjavítására. Az előzmények 1954-ig nyúlnak vissza, amikor Nagy Imre miniszterelnök elrendelte egy átfogó gazdaságpolitikai munkaprogram kidolgozását.[14] Erre azonban már nem maradt elég idő az 1955 elején bekövetkező fordulat miatt. Az átfogó gazdasági reform kérdése 1956–57 fordulóján került újra napirendre.[15] Az MSZMP vezetése elrendelte a tervgazdaság működési rendszerének felülvizsgálatát. Az 1957 elején 11 szakbizottságban meginduló reformmunkát a Közgazdasági Bizottság fogta át, s ennek élén Varga István nemzetközi hírű közgazdászprofesszor állt. Azonban amikorra elkészült a reformbizottság javaslatainak első része, megváltozott a kérdés politikai megítélése. Az elkészült reformanyagok döntően azért vesztették el aktualitásukat, mert a szocialista országok, s főleg a Szovjetunió nagyarányú áru- és devizahitelei lehetővé tették, hogy az öröklött gazdasági problémákat hagyományos gazdaságpolitikai eszközökkel oldják meg. Az ötvenes években megfogalmazódott reformnézetek felelevenítése a politikai légkör változásával, 1963–64-től vált lehetővé. Az persze korlátozó tényezőként jelentkezett, hogy a tervezetek korábban mindig a fiókba kerültek, ezért a gyakorlat próbája elmaradt. Éppen ezért volt az eddigieknél nagyobb jelentősége annak, hogy a hazai gazdaságnak volt egy szektora, ahol többéves tapasztalat bizonyította: gyakorlatilag tervlebontás nélkül is biztosítható a termelés. Ez a szektor nem volt más, mint a mezőgazdaság, ahol 1956 után kötelező beszolgáltatási rendszer és kötelező tervmutatók nélkül folyt a termelés.[16] Az állam a korábbi gazdasági kényszerítő eszközök helyett kereskedelmi módszerekkel, a mezőgazdasági termelők érdekeltségének biztosítására törekedve szervezte kapcsolatait az árutermelő parasztsággal és a termelőszövetkezetekkel. Tehát 1956 után a gazdaság egyik alapvető szektorában, ha korlátozottan is, de érvényesültek a piaci hatások.

13 Vígvári (1991); Voszka (1984) 131–141. p.

14 Szamuely vál. és szerk. (1986) 15., 57–100. p.; Péteri (2001) 47–79. p.

15 Berend (1983) 33–122. p.; Szamuely vál. és szerk. (1986) 24–30., 189–263. p.

16 Donáth (1977) 160–165. p.; Orbán (1972) 179–195. p.; Pető–Szakács (1985) 433–439. p.; Valuch (2000) 286–302. p.

Megújulóban az agrárpolitika

A mezőgazdaságban felhalmozódott tapasztalatok két főbb csomóponthoz köthetők: egyrészt 1956-hoz, másrészt pedig az 1959–61 közötti kollektivizáláshoz.

Az 1956 novemberében hatalomra került Kádár-kormány éppen a mezőgazdaságnál vezetett be, illetve vett tudomásul látványos enyhítéseket. Érvényben hagyta a Nagy Imre-kormány rendelkezését a kötelező begyűjtés eltörléséről, s ígéretet tett az erőszakos kollektivizálás megszüntetésére. A hatalom tehát – miközben a legkeményebb eszközökkel számolt le a politikai ellenfeleivel – kezdettől fogva kereste a társadalommal való kiegyezés lehetőségeit is. A leghatásosabbnak az életszínvonal-politika bizonyult.[17] 1956 előtt ugyanis az erőltetett iparfejlesztés egyik fontos forrása éppen a lakossági fogyasztás alacsony szinten tartása volt. Az életszínvonal-politika teljesülése ekkoriban – és még hosszú ideig – elsősorban az élelmiszerellátáson múlt, hiszen az emberek jövedelmük döntő részén még élelmiszert vásároltak.[18] Ez nem meglepő, hiszen a magyar társadalom széles tömegeinek szegényes, hiányos és gyakran egyoldalú táplálkozása nemcsak 1945 előtt, hanem még az ötvenes években is jellemző volt. Így hát a korai Kádár-korszakban elemi erővel jelentkezett az emberek bőséges táplálkozás iránti igénye.

Az életszínvonal-politika kiemelt szerepe miatt 1956 után stratégiai jelentőségűvé vált a mezőgazdasági termelés növelése és ezzel összefüggésben az agrártermelők ösztönzése. A hatalom és az agrártársadalom közötti viszony rendezéséhez először a korábbi agrárpolitika kirívó feszültségein kellett enyhíteni. Ezt szolgálta a kötelező beszolgáltatási rendszer eltörlése, a téeszből való kilépés, sőt a téeszek feloszlásának engedélyezése is. Megszüntették a kötelező vetési terveket, valamint az értékesítési kényszert.[19] Az MDP agrárpolitikájától elhatárolódva kijelentették, hogy mind a szövetkezeti, mind a magángazdálkodás támogatandó.[20] 1957 első felében tehát úgy tűnt, hogy az MSZMP hosszabb távon számol a mezőgazdaság többszektorúságával.

A begyűjtés eltörlésénél érdemes egy gondolat erejéig elidőzni, ugyanis ezzel a lépéssel a tervgazdaság egyik megváltoztathatatlannak hitt elemét szüntették meg, ráadásul a szocialista országok közül elsőként Magyarországon.[21] A gazdaság egyik stratégiai jelentőségű ágazatában a többcsatornás értékesítés révén újra teret engedtek az áru- és pénzviszonyoknak, s kiderült, hogy ilyen módon a korábbinál magasabb színvonalon biztosítható a lakosság ellátása.[22]

1958 végén azonban hirtelen fordulat következett be az MSZMP agrárpolitikájában, mivel a szocialista országok – szovjet kezdeményezésre – sorra nekiláttak, hogy befejezzék a kisüzemi mezőgazdaság át-

17 Földes (1989) 49–73. p.; Kende (1991) 79–95. p.; uő. (2003) 9–17. p.

18 Forgács (1964).

19 *Törvények…* (1957) 62., 68–69., 263–265. p.

20 Ez tükröződött az 1957 júliusában kiadott Agrárpolitikai tézisek c. dokumentumban is. Lásd Ságvári–Vass sajtó alá rend. (1973) 102–122. p.

21 Wädekin (1982) 65. p.

22 Az Élelmezésügyi Minisztérium előterjesztése az MSZMP Politikai Bizottságához az új felvásárlási rendszer eredményeiről és tapasztalatairól. 1957. november 19. MOL M-KS-288. f. 28/1957/13. ő. e.

alakítását szövetkezeti nagyüzemi mezőgazdasággá.[23] Ezzel igen nehéz feladat elé került az MSZMP. Egyrészt azért, mert a kollektivizálás meggyorsítása a parasztságnak tett korábbi ígéretek feladását jelentette, másrészt mert az ötvenes évek mindkét kolhozosítási kampánya kudarcot vallott. Ráadásul az újabb átszervezésnek nagyon nagy tétje volt: a kádári vezetésnek mindenképp bizonyítania kellett rátermettségét Moszkva előtt.

A kollektivizálási kampány kezdetén, 1958–59 telén az ország szántóterületének mindössze 13%-a volt a téeszek kezében, 1961. március végén pedig már közel 70%-a. Ezzel párhuzamosan a szövetkezeti tagok száma 169 ezerről 1,2 millióra nőtt, s ez azt is jelentette, hogy míg az átszervezés kezdetén a mezőgazdaságból élők 80%-a tevékenykedett a magángazdaságokban, addig a kampány végére 75%-uk már a termelőszövetkezetek tagja lett.[24]

Formailag tehát sikeres volt a kollektivizálás, azonban már az átszervezés alatt és után is súlyos problémák jelentkeztek. Az átszervezés megkezdését követő hat év (1960–65) átlagában a mezőgazdasági termelés éppen csak elérte 1958–59 átlagát. Évekig tartó ellátási gondokat idézett elő, hogy a kollektivizálás alatt az ország állatállománya – a juh kivételével – számottevően csökkent, s a kondíciója is romlott.[25] A termelőszövetkezetek túlnyomó többsége – az indulás nehézségeivel, a felszerelés, a munkaerő és a munkakedv hiányával, elégtelenségével küszködve – évekig nem tudta bizonyítani a nagyüzem fölényét.

Hasonló nehézségek a közép-kelet-európai szocialista országok frissen kollektivizált mezőgazdaságában is jelentkeztek. Ezeket a gazdasági gondokat, feszültségeket az ottani döntéshozók a mezőgazdaság párt- és állami irányításának átszervezésével akarták megoldani. A további központosítás során általában egységes irányítás alá vonták a termelőszövetkezeteket és az állami gazdaságokat, s a korábbinál nagyobb területű közigazgatási egységeket alakítottak ki.[26]

A hazai vezetés behatóan tanulmányozta ezeket az átszervezéseket, ám végtére egyiket sem tekintette kötelező érvényű mintának. Kádár János az 1962. február 9-ei központi bizottsági ülésen így nyilatkozott erről. „Látjuk a testvérpártok bizonyos tapasztalatait, és káröröm nélkül, de látnunk kell és tudnunk kell, örvendenünk kell, hogy nem másztunk bele olyanba, mint a bolgár elvtársak. […] Nem kevesebb problémát jelentett ez az NDK-ban is, a cseheknél is. […] *A Szovjetunió tapasztalatai sokkal pozitívabbak, mint más testvérpártoknak a tapasztalatai, csak az a legnagyobb baj, hogy ezek közül oly keveset lehet a mi viszonyaink között alkalmazni, mert teljesen mások a viszonyok, elvtársak.*”[27]

Ez az állásfoglalás az MSZMP agrárpolitikájának formálódásában fontos útel-

23 Donáth (1977) 166–175. p.; Orbán (1972) 217–258. p.; Pető–Szakács (1985) 440–454. p.

24 Fazekas (1976) 129., 137. p.

25 Pető–Szakács (1985) 466–474. p.

26 Erről bővebben lásd Komjahov (1962); Nove (1978) 468–488. p.; Karcz ed. (1962) 1–21., 29–50. p.; Wädekin (1982) 44–62., 119–137. p.

27 Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1962. február 9-ei üléséről. MOL M-KS-288. f. 4/45. ő. e. (Kiemelés – V. Zs.)

ágazást jelentett. Egyrészt megkímélték a magyar mezőgazdaságot olyan balsikerű átszervezésektől, mint amilyenekre ez idő tájt a szocialista országok többségében, s idehaza az ipar területén is sor került. Másrészt pedig az MSZMP vezetése hosszabb távra is elismerte az átszervezés alatt átmeneti jelleggel, taktikai engedményként alkalmazott problémakezelés jogosultságát, melynek lényege az volt, hogy több termelés csak úgy várható el a téeszektől, ha biztosítják a termelői érdekeltséget.[28]

Az MSZMP vezetésének e pragmatikus döntése kényszerhelyzetben született. A kollektivizálás formai sikere, gyors befejezése ellenére a hatalom szembesült azzal, hogy be tudja ugyan kényszeríteni az agrártermelőket a téeszbe, de azt már nem tudja elérni, hogy ott szorgalmasan, lelkiismeretesen dolgozzanak. Ráadásul a mezőgazdaságból kiáramlott több százezer kereső munkaerejét sem lehetett belátható időn belül gépesítéssel pótolni.[29] Ilyen feltételek közepette a Kádárék által vállalt jóléti paktum biztosításához élelmiszerimporthoz kellett folyamodni, ami viszont hosszú távon nem volt tartható.

1961-re tehát egyértelművé vált: az a törekvés, hogy a létrehozott téeszeket igazi nagyüzemekké változtassák, beleütközik az adott anyagi korlátokba és a meglévő eszközök átcsoportosítása ellen ható erők törekvéseibe.[30] Világossá vált, hogy az életszínvonal-politika és a kivitel szempontjából egyaránt fontos mezőgazdasági árutermelés növeléséhez – elegendő gépesítés, beruházás híján – még évekig szükség lesz a magyar paraszt munkaszeretetére, szorgalmára csakúgy, mint a háztáji gazdaságok termelési eszközeire, épületeire. Fontos hangsúlyozni, hogy a hatvanas évek közepéig a téeszekben hagyományos, kézi munkára alapozott gazdálkodás folyt.[31]

A hatalom kényszerhelyzetbe került. 1956 tapasztalatai és a vállalt életszínvonal-politika miatt kénytelen volt megkötni az első kompromisszumokat a parasztsággal. A téesztagság ebben a „tárgyalási" helyzetben elérte, hogy a háztájiban több állatot tarthasson, részes művelést vállalhasson, természetben kapja a prémiumot stb. Ezek a józan paraszti követelések azonban sok szempontból ütköztek a sztálini kolhozformával. Mivel a kádári vezetés nem akart szembefordulni a szovjet modell alapvető dogmáival, a tagság érdekeltségének megteremtésére alkalmas munkadíjazási, munkaszervezeti megoldásokat a gyakorlatban engedélyezték, de évekig nem legalizálták.[32]

A korábbi hivatalos álláspont szerint a szocialista mezőgazdaság immanens lényege volt a munkaegység, a brigádszervezet stb., s ennek értelmében aki ezek helyett mást akart, az a szocializmust tagadta. A hatvanas évek elejétől viszont az országos vezetés ideiglenes engedményként eltűrte, tudomásul vette, a későbbiekben pedig egyre inkább támogatta, hogy a téeszek a szovjet kolhozformától eltérő, a saját adottságaikhoz igazodó megoldásokat alkalmazzanak. A korrekciós politika kezdeményezésében és kivitelezésében nagy szerepet játszott Fehér Lajos, Erdei Ferenc, Keserű János, Csizmadia Ernő, Hont János.[33]

28 Varga (2001) 58–66. p.
29 Uo. 73. p.
30 Pető–Szakács (1985) 380–412. p.; Stark (1973) 201–213. p.
31 Fazekas (1976) 187. p.
32 Varga (2001) 66–71., 82–91. p.
33 Uo. 58–66. p.

Reformimpulzusok fentről és lentről

A téeszek helyi kezdeményezéseivel enyhíteni lehetett a tagság és a téeszüzem szintjén jelentkező érdekeltségi problémákon. Mivel azonban a téeszek jogi szabályozása, gazdasági környezete továbbra is a szovjet modellhez igazodott, a helyi kezdeményezések hatóereje korlátozott volt. Ez a felismerés és a Fehér Lajos köré tömörülő „agráriusok" nyomása szerepet játszott abban, hogy 1961–62 fordulóján az MSZMP Politikai Bizottsága átfogó reformmunkálatot indított, melynek befejezését 1963 végére tervezték.[34] Ez három területre terjedt ki: a mezőgazdaság új ár-, adó- és pénzügyi rendszerének kidolgozására, a mezőgazdasági irányítás felülvizsgálatára és az új termelőszövetkezeti törvény megalkotására.

A komplex igénnyel induló munkálat új, stratégiai elemet jelentett az MSZMP agrárpolitikájában. Fontos azonban azt is hozzátenni, hogy nagyon szorosan kapcsolódott az előzőekben leírt gyakorlati engedmények taktikájához. Éppen az alulról jövő kezdeményezések tapasztalatainak és a téeszek pénzügyi problémáinak hatására került az érdekeltség kérdése a reformtörekvések középpontjába. A pénzügyi részt koordináló Országos Tervhivatal anyagaiban ez így fogalmazódott meg: „A mezőgazdasági termelés irányításának fő eszköze az anyagi érdekeltség helyes alkalmazása. Minden egyéb, különben fontos befolyásolási eszköz felhasználásától csak akkor várható komoly és tartós eredmény, ha azt az anyagi ösztönzéssel is alátámasztjuk, vagy legalábbis az anyagi érdekeltség nem hat ellentétes irányba."[35]

Ezt a felismerést nagymértékben elősegítette, hogy kibontakozóban volt egy sajátos „párbeszéd" a hatalom és a téeszek között, amelynek keretében az országos vezetés figyelemmel kísérte a téeszek gyakorlatában formálódó érdekeltségi megoldásokat. Ez nemcsak azt jelentette, hogy a Központi Bizottság Mezőgazdasági Osztálya és a Földművelésügyi Minisztérium rendszeresen gyűjtötte az információkat a helyi munkadíjazási, munkaszervezeti stb. kezdeményezésekről, hanem azt is, hogy a tudományos kutatóintézeteket is bevonták az elemző munkába. Az egyik ilyen műhely az Erdei Ferenc vezetése alatt álló MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet, a másik pedig az MTA Közgazdaságtudományi Intézete volt.[36]

34 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1961. szeptember 26-ai üléséről. MOL M-KS-288. f. 5/245. ő. e.; Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1962. február 9-ei és március 28–30-ai üléséről. MOL M-KS-288. f. 4/45. és 4/47–48. ő. e.

35 Az Országos Árhivatal Mezőgazdasági és Élelmiszer Osztályának előterjesztése a mezőgazdaság szocialista átszervezésének előrehaladásával előtérbe kerülő ár-, adó- és pénzügy-politikai teendők irányelveiről. 1963. február. MOL M-KS-288. f. 28/1963/43. ő. e.

36 Az MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézete 1953 óta évente mintegy száz téeszre kiterjedően folytatott megfigyelést, melyet a helyi kezdeményezésekre is kiterjesztettek. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében pedig 1958 szeptemberében „A termelőszövetkezeti jövedelemelosztás módjainak vizsgálata" címmel kezdődött kutatás, mely kiterjedt mind az elosztás gyakorlati problémáira, mind elméleti kérdéseire. A kutatók széleskörű adatgyűjtésre alapozva feldolgozták és elemezték a konkrét jövedelemrészesedési formákat és módszereket, valamint alkalmazásuk feltételeit. A KB Mezőgazdasági Osztály feljegyzése az agrár-közgazdasági és üzemszervezési kutatások helyzetéről és az ez irányú feladatokról. 1958. június. MOL M-KS-288. f. 28/1958/3. ő. e.

Év elején a földművelésügyi miniszter az előző év tapasztalatainak elemzése után közzétette a termelőszövetkezeti jövedelemelosztás és munkadíjazás módozataira vonatkozó ajánlásait.[37] Ebben konkretizálta – és egyben engedélyezte – az egyébként nem legális munkadíjazási, munkaszervezeti formákat. Ezt követően a sajtó, valamint a tanácskozások, tanfolyamok fórumain a párt- és állami funkcionáriusokat is megismertették a javasolt érdekeltségi megoldásokkal.[38]

E sajátos párbeszéd révén évről-évre mind több helyi kezdeményezés került át a tiltott, illetve a tűrt kategóriából a támogatottba, s ezáltal folyamatosan bővült a téeszek mozgástere. Továbbra is gondot okozott azonban, hogy ezeket a jogi szabályozás nem tükrözte. A hatvanas évek első felében tehát a termelőszövetkezetek életét de jure és de facto jellemző viszonyok között igen nagy különbségek mutatkoztak.

Egy ilyen helyzetben sok múlott a területi irányítás engedélyezési gyakorlatán. Az MSZMP-apparátus többségét az egykori MDP-tagok alkották, közülük még sokan ragaszkodtak az ötvenes években rögzült tételekhez. Így például ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetben a szocialista munkaszervezet uralkodó formája a termelőbrigád, a szocialista elosztásé pedig a munkaegységrendszer. Az ilyesfajta dogmatizmus miatt a párt és tanácsi vezetők sok helyütt arra az álláspontra helyezkedtek, hogy „minden meg van tiltva, ami nincs kifejezetten megengedve". Ugyanakkor az országos párt- és állami vezetés a politikai struktúra formális és informális csatornáin keresztül azt az irányelvet közvetítette, hogy „ami tételesen nincs megtiltva, az meg van engedve". Ebből adódóan az országos vezetés pragmatista agrárpolitikája nagy helyi eltérésekkel valósult meg.[39]

A hatvanas évek első harmadában az országos vezetés tapasztalatai azt mutatták, hogy a gyakorlatban eltűrt ösztönzési megoldások nemcsak a téesztagság gyarapodását szolgálják, hanem a több és minőségi termelés révén az állam érdekeit is. A reformmunkálatok egyik meghatározó törekvése tehát arra irányult, hogy a jogi szabályozást összhangba hozzák a téeszek gazdálkodási gyakorlatában bevált, ugyanakkor az eredeti alapszabály előírásaitól eltérő üzemszervezési, munkaszervezési és munkadíjazási megoldásokkal. „Törvényi meghatározás nélkül is kialakult a termelői szövetkezésnek az a típusa, amelyet az új törvény védeni és fejleszteni kíván. […] *Az új törvénnyel tehát alapvetően a fejlődés által szükségessé tett korrekciókat kell végrehajtani.*"[40]

A munkálatok másik célkitűzése az volt, hogy eltávolítsák a szovjet kolhozmodell azon kötöttségeit, melyek mind a tagság, mind a téeszüzem szintjén jelentkező érdekeltségi problémák rendezését akadályozták, s egyúttal kijelöljék a továbblépés

37 Ilyen dokumentum első alkalommal 1961-ben jelent meg. Lásd Javaslatok… (1961).

38 A *Népszabadság* mellett megkülönböztetett figyelmet érdemel a párttagság informálását szolgáló *Pártélet* c. folyóirat.

39 Kutatásaim során nemcsak a megyék, hanem a járások között is nagy eltéréseket találtam az agrárpolitika alkalmazásában. Lásd Varga (1997).

40 Előterjesztés a Mezőgazdasági Bizottsághoz az új termelőszövetkezeti törvény előkészítésével kapcsolatos főbb vitás kérdések eldöntésére. 1962. szeptember 16. MOL M-KS-288. f. 28/1962./2. ő. e. (Kiemelés – V. Zs.)

irányát. A téesztörvény tervezete a termelőszövetkezetek jövőbeni fejlődéséhez két alapelvet rögzített.[41] Egyrészt kimondta, hogy a téesz olyan mezőgazdasági nagyüzem, mely az önálló elszámolás elve alapján vállalati jellegű gazdálkodást folytat. Másrészt pedig a téesz szervezeti és gazdasági önállóságát hangsúlyozta. A termelőszövetkezeti önállóságot a törvény két irányban rögzítette. Egyfelől kifejezte, hogy a szövetkezet gazdái maguk a tagok, tehát ügyeiket saját maguk intézik. Másfelől arra is utalt, hogy bizonyos mértékben a téeszek is az állami irányítás alá tartoznak, ez az irányítószerep azonban nem jelentheti a téesz tagjaival és vagyonával való rendelkezést. Ennek értelmében az államigazgatási szervek nem hozhatnak olyan határozatot, amely a termelés, a gazdálkodás, a jövedelemelosztás stb. mikéntjére vonatkozik.[42]

A téeszek önálló elszámolásának és vállalati jellegű gazdálkodásának megteremtéséhez nemcsak a közgazdasági és a jogi szabályozáson kellett változtatni, hanem az állami irányító szervezeten is, hiszen számos döntési jogosítványt át kellett csoportosítani a termelőszövetkezetekhez. A mezőgazdasági reform meghatározó vonása volt, hogy a termeléstől az értékesítésen keresztül a jövedelemelosztásig mindvégig a gazdálkodói önállóság kiszélesítésének lehetőségeit keresték.[43]

1963-ra elkészültek a mezőgazdasági reformjavaslatok.[44] Jóváhagyásukat azonban – a gazdaságban makro- és mikroszinten jelentkező, már említett problémák miatt – 1963–64 fordulóján elhalasztották.[45]

A mezőgazdasági reformcsomag ennek ellenére lendületet adott az általános gazdasági reformmunkálatok megindításának. Világossá tette ugyanis, hogy a gazdaság különböző területein jelentkező problémák egymással olyan mértékben összefüggnek, hogy csak együttesen kezelhetők. Az egyes részterületekre irányuló, még oly radikális intézkedésektől nem várható megoldás.

A mezőgazdasági reformcsomag megmutatta, hogy milyen irányban kell a megoldást keresni. Jól jelzi ezt a vonatkozó KB határozat egyik kulcsmondata: „A gyakorlati tapasztalatok azt igazolják, hogy alapvetően helyes a termelés gazdasági eszközökkel, az ár-, hitel- és beruházás-politika, a tervezési, felvásárlási és támogatási rendszer útján történő irányítása.”[46]

Habár a mezőgazdasági reformcsomag nem került nyilvánosságra,[47] mégis nagy szerepet játszott a reformgondolat elterjesz-

41 Az új termelőszövetkezeti törvény vitaanyaga. 1963. január. MOL M-KS-288. f. 28/1963/4. ő. e.

42 Vitaanyag a termelőszövetkezetek állami irányításáról. 1963. január 22. MOL M-KS-288. f. 28/1963/4. ő. e.

43 Erről bővebben lásd Varga (2000).

44 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1963. december 10-ei üléséről. Napirend: 1. Előterjesztés a mezőgazdaság állami irányító szervezetéről. 2. Előterjesztés a mezőgazdasági ár-, adó- és pénzügyi rendszer továbbfejlesztésének irányelveiről. 3. Előterjesztés mezőgazdasági politikánk kérdéseiről. MOL M-KS-288. f. 5/322. ő. e.

45 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1964. február 4-én megtartott üléséről. Napirend: 1. Mezőgazdasági politikánk kérdései. MOL M-KS-288. f. 5/326. ő. e.; Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1964. február 20–22-i üléséről. Napirend: 2. Mezőgazdasági politikánk kérdései. MOL M-KS-288. f. 4/66-67. ő. e.; Jelentés a Központi Bizottság számára a mezőgazdaság helyzetéről. Uo. 68. ő. e.

46 A Központi Bizottság határozata a mezőgazdaság helyzetéről. MOL M-KS-288. f. 4/68. ő. e.

47 A KB 1964. február 20–22-i határozatát megjelentették a sajtóban a KB ülés után, annak a fejezetnek a kivételével,

tésében, szalonképessé tételében, ugyanis a reformmunkálatokba – azok átfogó jellege miatt – számos minisztériumot, országos főhatóságot és kutatóintézetet bevontak. Kulcspozíciót töltött be Nyers Rezső, részint pénzügyminiszterként, részint gazdaságpolitikai KB-titkárként. Egy interjúban az 1968-as reform előzményeiről szólva utalt arra, hogy a Pénzügyminisztérium, a KB Államgazdasági, valamint Mezőgazdasági Osztálya részvételével a mezőgazdaság ár-, adó- és pénzügyi rendszerének felülvizsgálatáról 1963-ban elkészített anyag „a mezőgazdaság vonaláról már belement a gazdasági mechanizmus kérdéseibe. … *lényegében ez már az „ősmechanizmus" kérdésfelvetése volt agrárvonalon.*"[48]

Mivel a téeszeknél nagyon értékes gyakorlati tapasztalatok gyűltek össze a piac, az anyagi érdekeltség, a vállalati önállóság szerepével kapcsolatban, nem meglepő, hogy az általános reformmunkálatok során tudatosan törekedtek arra, hogy a szövetkezeti szektorban jól bevált üzemszervezési, gazdálkodási, vállalkozási formákat az állami tulajdonú vállalatokban is hasznosítsák.[49]

Ezek után joggal merül fel a kérdés, hogy ha ilyen jelentős volt a mezőgazdasági reformmunkálat, akkor miért nem beszéltek róla? Miért maradt rejtve? Ennek egyrészt ideológiai oka volt. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek „modernizációs" szerepe a rendszer két alapvető axiómájával is ütközött. Az egyik azt mondta, hogy a szocializmusban a munkásosztályé a vezető szerep, a másik pedig az állami tulajdon magasabbrendűségét hangoztatta. Mindkét ideológiai tételt megcáfolta, hogy a „modernizációs" gondolat nem az iparból jött, s éppen az alacsonyabb rendűnek titulált szövetkezeti szektorban felhalmozódott tapasztalatokat igyekeztek hasznosítani az állami tulajdonú vállalatokban.

A hallgatásban szerepet játszott az is, hogy Kádárék nem akartak ideológiai téren összeütközésbe kerülni a szovjet vezetéssel, a mezőgazdaság „modernizációs" szerepének elismerése viszont egyet jelentett volna a szovjet modell „kitűnőségének" megkérdőjelezésével. Ez a szovjet modell a negyvenes évek végétől érvényesült a közép-kelet-európai térségben, s azt ígérte, hogy erőltetett ipar- (főleg nehézipar-) fejlesztéssel rövid idő alatt leküzdhető az elmaradottság. Mi több, a kapitalizmusnál fejlettebb, termelékenyebb gazdaság hozható létre.

Az ötvenes évek válságfelhalmozó gazdaságpolitikája után Kádárék, kényszerhelyzetben ugyan, de képesek voltak tudomásul venni a realitásokat. Köztük azt, hogy a szovjet típusú modernizációs kísérlet végletekig való erőltetése egy olyan országban, mint Magyarország sok problémát okoz. Köztudott, hogy az ország nyersanyagban és energiában szegény, ugyanakkor a klimatikus és talajviszonyok kedvezőek. Történelmileg nagy tapasztalatok halmozódtak fel az agrártermelésben. Mindez azt jelentette, hogy Magyarországon a mezőgazdaság sokkal inkább húzóágazattá válhatott, mint a nehézipar.

Az MSZMP az elméletei vita helyett pragmatista úton kereste a választ erre a

mely az általam vizsgált kérdéseket s a róluk hozott döntést tartalmazta. *Népszabadság,* 1964. február 23.

48 Ferber–Rejtő (1988) 20. p. (Kiemelés – V. Zs.)

49 Juhász (1988); Szamuely vál. és szerk. (1986) 316–340. p.

kihívásra. A mezőgazdaságban tudomásul vették az áru- és pénzgazdálkodás olyan elemeit, melyeket a tervgazdaság eredeti modelljében fölöslegesnek, sőt zavarónak tartottak. A piaci racionalitásról összegyűlt tapasztalatokat aztán a gazdaság többi szektorába is igyekeztek átültetni. A pragmatista agrárpolitika abban is megmutatkozott, hogy a pártvezetés figyelembe vette az agrártermelők egyéni és csoportérdekeit.

Ez az előzmény a későbbiekben is erősen hatott, hozzájárult ahhoz, hogy a magyar vezetés akkor is kitartott a reform mellett, amikor más KGST-országokban alábbhagyott a reformhangulat, s ahhoz is, hogy Magyarországon valósult meg a térségben – Jugoszláviát nem számítva – a leginkább radikális, elméletileg is újat hozó reform.

A megvalósult reform

A változások mélysége és radikalizmusa

Az 1968. január 1-jével életbe lépett új gazdasági mechanizmussal kapcsolatban alapvető kérdés, hogy milyen horderejű átalakulást eredményezett. A válaszadást nehezíti, hogy a rendelkezésre álló elsődleges és másodlagos források egykori készítői többnyire nem igyekeztek valós mélységükben bemutatni a változásokat.

Maga a pártvezetés az új gazdasági mechanizmus körüli propagandában tudatosan törekedett arra, hogy a változások jelentőségét csökkentse, s inkább a fokozatosságot, a politikai folyamatosságot hangsúlyozza. Pető Iván tanulmányában rámutatott, hogy ez a sajátosság az MSZMP irányvonalából következett, a párt az 1956-os tapasztalatok birtokában a stabilitás fenntartására, a radikális változtatások helyett a korrekciós problémakezelésre törekedett.[50] Ez a törekvés végigkísérte a reform bevezetését megelőző éveket. A vezető politikusok beszédeiben, valamint a napi- és szaklapokban publikált írásokban is az a megközelítés vált általánossá, hogy a fejlődés adott szintje teszi szükségessé a változásokat, azaz az extenzív fejlesztés tartalékai kimerültek, az intenzív fejlődés új eszközöket kíván.

Ez az érvelés már az első olyan cikkben is felbukkan, amelyben még csak óvatos utalás történt a gazdaságirányítási rendszer módosításának, továbbfejlesztésének szükségességére. 1964 elején a *Társadalmi Szemle* hasábjain Nyers Rezső, a gazdaságpolitikai ügyekért felelős KB-titkár az irányítási rendszer módosítását a gazdasági fejlődés adott szintje által napirendre tűzött feladatként jellemezte. A későbbiekben még sokszor visszatért ez a megállapítás.

„A szocialista tervgazdálkodás lényegét semmiképpen sem volna helyes valamely tervezési vagy irányítási módszerhez kötni. A szocializmus marxista–leninista gazdasági koncepciójába az irányítási módszerek széles változata, sőt a módszerek, mechanizmusok időnkénti változtatása is belefér, mi több, bele is tartozik.

Két okunk van rá, hogy a gazdaságirányítási módszereket és ösztönzőket felülvizsgáljuk. Az egyik az, hogy gazdaságpolitikai céljaink közül egyesek különösen előtérbe kerültek; […] a műszaki fejlesztés, a külkereskedelmi hatékonyság, a termelé-

50 Pető (1986/87) 63. p.

kenység, a gazdaságosság. […] Mostani vizsgálódásunknál az alapelv az lehet, hogy a vállalati cselekvést közelebb hozzuk a népgazdasági érdekhez, a központi tervben foglalt fő feladatokhoz. […] Az irány az legyen, hogy a vállalatoknak valamivel nagyobb önállóságot, manőverezési lehetőséget biztosítunk a népgazdasági terv keretén belül, és ezzel együtt nagyobb felelősséget is."[51]

Néhány hónappal később az MSZMP KB Államgazdasági Bizottságánál[52] már elkészült a javaslat „a gazdasági vezetés továbbfejlesztésére vonatkozó munka irányítására és programjára". 1964. július 21-én megszületett a döntés. „A Bizottság úgy határozott, hogy […] beindítja a gazdasági vezetés átfogó felülvizsgálatát, amely kiterjed a termelési, árképzési, ösztönzési, pénzügyi, finanszírozási, gazdálkodási rendszerünkre és a gazdaság szervezetére."[53]

Az előkészítő munkálatok nyomán az MSZMP Központi Bizottsága 1964. december 10-én döntött arról, hogy két év alatt el kell végezni az érvényben lévő gazdasági mechanizmus kritikai értékelését, és ennek alapján ki kell alakítani a gazdasági mechanizmus korszerűsítésének átfogó koncepcióját.

„A Központi Bizottság […] szükségesnek tartja a jelenlegi gazdasági mechanizmus (beleértve a tervezési, a pénzügyi, az ár- és anyagi érdekeltségi rendszert) átfogó, kritikai felülvizsgálatát és a helyzetnek megfelelő módosítását. A továbbfejlesztéssel elérendő cél legyen a népgazdaság össztermelőinek hatékonyabb felhasználása, a vállalati önállóság és felelősség növelése, valamint a bürokratizmus visszaszorítása.

A mechanizmus egészének felülvizsgálatát a Központi Bizottság Államgazdasági Bizottságának irányításával, a szakértők munkájára támaszkodva kell 1966 év elejéig elvégezni és a Központi Bizottság elé terjeszteni. A felülvizsgálatnak a közvetlen gyakorlatot is szolgálnia kell. Azokat a változtatásokat, melyek megértek és végrehajthatók, már menetközben is be kell vezetni a gyakorlatba."[54]

A központi bizottsági ülésről csak egy rövid közleményt jelentettek meg a lapokban.[55] Ebből azonban egyáltalán nem derült ki, hogy megszületett a reformot kezdeményező felső szintű döntés. Így tehát miközben a szakértők bevonásával megindult a gazdaságirányítási rendszer felülvizsgálata, a lakosság még mit sem tudott az előkészítő munkákról.[56]

Az 1964. decemberi KB-határozat nyomán tizenkét munkabizottság alakult. 1965 nyaráig elvégezték a helyzet kritikai vizsgálatát, és az értékeléseik alapján összeállított alapkoncepciót a Központi Bizottság 1965. november 18–20-ai ülése emelte

51 Nyers (1964) 19. p.

52 Ez a bizottság volt felelős a legfelsőbb, átfogó döntések előkészítéséért. Tagjai közé tartozott a reform előkészítésének időszakában: Fehér Lajos, Fock Jenő (a PB és a kormány tagjai), Németh Károly és Nyers Rezső (a KB titkárai), Párdi Imre és Szurdi István (a KB gazdasági kérdésekkel foglalkozó osztályainak vezetői), valamint Ajtai Miklós (az Országos Tervhivatal elnöke).

53 Berend (1988) 217. p.

54 Az idézet egy 1968-ban publikált tájékoztatóból való. Lásd Vass szerk. (1968) 107. p.

55 *Népszabadság*, 1964. december 12.

56 Valamivel több információt kapott a közvélemény 1965 februárjában a költségvetés országgyűlési vitájából, valamint 1965 áprilisában Nyers Rezső interjújából. *Népszabadság*, 1965. február. 11., április 25.

határozattá.[57] Az akkor elfogadott „Kiinduló irányelvek" alapjában véve a reform minden lényeges elemét tartalmazta, s így meghatározta a további változások jellegét. A KB-ülésről a napilapokban megjelent szűkszavú közlemény ugyanakkor egyáltalán nem érzékeltette az elhatározott változások mértékét. „A Központi Bizottság állást foglalt a gazdaságirányítás reformjának szükségessége mellett […] helyesli a reform kiindulópontjául megjelölt irányelveket, amelyek a tervezés megalapozottságának növelésére, a vállalati önállóság és felelősség bővítésére, a dolgozók anyagi érdekeltségének fokozására vonatkoznak."[58] A nyilvánosság előtt tehát továbbra is fenntartották azt a látszatot, hogy a tervezett reform nem megy túl a szokásos korrekciós intézkedéseken. Viszont a pártapparátusnak szóló ún. belső tájékoztató már jóval világosabban fogalmazott a tervezett változások jellegéről.

A reformmunkálatok további szakaszában már a részletes irányelvek kidolgozása folyt, ez a munka 1966 tavaszán zárult le. A végső döntést a Központi Bizottság 1966. május 25–27-i ülése hozta meg.[59] A KB-határozat és Nyers Rezső gazdaságpolitikai KB-titkár előadói beszéde teljes terjedelemben megjelent a napilapokban, s ezáltal a szélesebb közvélemény is értesült a tervezett változások részleteiről.

A reformkoncepció 1966. májusi közzététele és a reformintézkedések 1968. január 1-jei bevezetése között eltelt másfél esztendőben az agitációs és propagandaapparátus hangsúlyozta, hogy a tervezett változások az egész társadalom érdekeit szolgálják, s a reform megvalósítása egybeesik minden dolgozó személyes érdekeivel. A közvetlen előnyök hangsúlyozásával akarták megteremteni a lakosság utólagos azonosulását a reformmal.[60]

Az eddigiekből tehát kiderült, hogy a hivatalos politika megnyilatkozásai (pl. a KB-, PB-határozatok, illetve a vezető politikusok beszédei) nem könnyítik meg annak felmérését, hogy milyen horderejű változásokat hozott az 1968-as reform. Az átalakulás mélységének feltárásához a korabeli reform-közgazdaságtani irodalom sem ad egyértelmű útmutatást, éppen a tudomány és a politika között folyó „reformalku" sajátosságai miatt.[61] A reformer közgazdászok célja az volt, hogy írásaikkal megnyerjék a politikusokat a tervezett intézkedéseknek. Mivel a várható következmények ismerete esetleg elbizonytalanította volna a politikai döntéshozókat, a közgazdászok eleve nem érzékeltették teljes egészében, hogy mit is jelentenek valójában a javasolt változások.[62]

A magyar gazdasági reformfolyamattal foglalkozó számos gazdaságtörténeti, közgazdasági és politológiai munka felhasználása során sem árt némi forráskritika. A Kádár-korszakban keletkezett bőséges irodalommal kapcsolatban – néhány kivételtől eltekintve – a fő gondot az jelenti, hogy a „reform-történetírás" funkciója – a reform-közgazdaságtanhoz hasonlóan –

57 A KB ülésen elfogadott irányelveket és az előadói beszédet csak 1968-ban publikálták. Lásd Vass szerk. (1968) 235–272. p.

58 *Népszabadság,* 1965. november 21.

59 Vass szerk. (1968) 304–454. p.

60 Tőkés (1998) 98–107. p.

61 E sajátos „párbeszéd" jellegzetességeire lásd Kovács (1984).

62 Rév (1990).

ideologikus volt. Hozzá kell azt is tenni, hogy ezek a feldolgozások többnyire nem alapultak, ekkoriban még nem is alapulhattak igazán kiterjedt levéltári kutatómunkán.

Ha végigtekintünk a reform történetét tárgyaló könyvek, tanulmányok keletkezési dátumán, kiderül, hogy a nyolcvanas évek első felében vált intenzívvé a téma kutatása. Tehát éppen az elhúzódó gazdasági és társadalmi válság időszakában, amikor a kiútkeresés elsődleges fontosságúvá tette annak tisztázását, hogyan és miért fékeződött le az 1968-as reform. Ez a sajátos genezis magyarázza, hogy a nyolcvanas évekbeli elemzések főleg a hiányosságokra koncentráltak. Úgy vélem, hogy az egyoldalú megközelítés miatt rendkívül indokolt a meglévő feldolgozások kritikai újragondolása, amihez számomra a jelen dolgozatban az illúziók és realitások kettős szempontrendszere szolgál iránymutatóul.

A KGST-tagországokban 1963–64-től eluralkodó „reformhangulat" ellenére a szocialista országok nagy többsége számára a tervutasítás gyakorlatának és elméletének kritikája még tabu maradt. A magyarországi reformmunkálatok során azonban nemcsak megkérdőjelezték, hanem el is vetették a kötelező tervutasításokat. Az 1968-as reform nagy vívmánya volt, hogy a döntően állami tulajdonon alapuló szocialista gazdaság újnak tekinthető modellje jött létre.[63] Hozzá kell azonban tenni, hogy azt idehaza sem vitatták, hogy a megoldást továbbra is a szocialista tervgazdálkodás keretein belül kell keresni. Ezt a véleményt táplálta számos, még a tervgazdaság „hőskorából" hozott illúzió.

Az egyik alapvető illúzió szerint objektíve létezik a népgazdasági optimum (más megfogalmazásban: a közérdek). Ehhez kapcsolódva továbbra is tartotta magát a másik illúzió, hogy ezt az optimumot csak a központi irányító szervek tudják felismerni. S végül a harmadik illúzió szerint a központ által felismert optimumot, illetve közérdeket utasításokkal meg lehet valósítani.[64]

E három illúzió közül csak az utolsó módosult annyiban, hogy a központilag kiszámítható optimumot nem tervutasításokkal, hanem gazdasági szabályozókkal akarták elérni. A koncepció lényege az volt, hogy a tervgazdaság rendszerébe be kell illeszteni a piaci mechanizmusok (ár, nyereség, adó, hitel stb.) bizonyos elemeit. Eszerint az új mechanizmus jobb eszközöket teremt az addigi (!) célok megvalósításához, hiszen az állam – főleg a pénzügyi szabályozás eszközeivel – a központ által kívánatos irányba tudja terelni a folyamatokat. Ezt nevezi a szakirodalom szabályozási illúziónak.[65]

A korábbitól eltérő eszközökkel, de fennmaradt a gazdaság központi irányítása. Antal László terminológiájával élve: egy indirekt gazdasági mechanizmus jött létre. A hagyományos „tervlebontásos" rendszer megszüntetetését követően éves és ötéves tervek továbbra is készültek, ezekben meghatározták a gazdaságfejlesztés fő célkitűzéseit és arányait, de a terveket már nem bontották le vállalati szintre. Az új mechanizmusban a vállalatok számára már nem írták elő kötelezően, hogy mit, miből és mennyit termeljenek. A korábbi kötelező erejű, közvetlen tervutasítások helyett köz-

63 Kornai (1993) 501–504. p.

64 Antal (1985) 128–133. p.

65 Uo. 146–166. p.

vetett gazdasági szabályozókra tértek át. Ez a vállalati jövedelmek részbeni elvonását, a hitelnyújtás, a bérek, az árak, a valutaárfolyamok és a külkereskedelem szabályozását jelentette.

A váltás önmagában is számos pozitívummal járt. A tervlebontás bonyolult, nehézkes gépezetének megszüntetésével, a termelési és egyéb gazdálkodási döntések jelentős részének decentralizálásával elvileg egyszerűbb lett a központi gazdaságirányítás céljainak, elképzeléseinek keresztülvitele.[66] A naturális formában előírt tervfeladatokat felváltó pénzügyi mutatók magukkal hozták a pénzben, költségekben és elérhető haszonban való gondolkodást (még ha ezek nagyságát központilag erősen befolyásolták is). Megkezdődött a piac és a pénz szerepének átértékelődése.[67] A kereskedelmi módszerek előtérbe helyezését nagymértékben elősegítette, hogy az addigi naturális gép-, termelőeszköz- és anyagkiutalás helyett bevezették a termelőeszköz-kereskedelmet. A termelő és forgalmazó szervezetek és vezetőik korlátozott, de valóságos önállóságot kaptak, központi utasítások végrehajtóiból bizonyos kérdésekben döntéshozókká váltak.

A pozitív változások mellett a reform fogyatékosságaira, végig nem vitt célkitűzéseire is utalni kell. A reform gyengeségeit a szakirodalom egy része azzal magyarázza, hogy az 1966-os reformkoncepció a reform bevezetéséig jelentősen szűkült, azaz megkülönbözteti a reform 1966-ban elfogadott koncepcióját és az 1968-ban bevezetett reformot. A kettő között a különbséget a szerzők döntően abban látják, hogy a bevezetett változások a tervezettnél jóval szűkebb körre korlátozódtak az időközben – döntően a politikai stabilitás érdekében – beépített „fékek" miatt. Más elemzések a politikai vezetés óvatossága, kockázatmérséklő magatartása mellett azt is megemlítik, hogy amikor a reformkoncepció átkerült az állami vonalra, erőteljesen hatni kezdett az apparátus érdeke: a korábbi viszonyok lehetőség szerint mérsékelt változtatása.

Elismerve az eddig érintett tényezők szerepét, én bizonyos koncepcionális okokra is szeretném felhívni a figyelmet. Több elemzés is hangsúlyozza, hogy a vezetés a reformot kizárólag mint a gazdaság jobb működését elősegítő változást volt hajlandó kezelni, ezért nem került sor sem az ideológiai tételek, sem a gazdaságpolitikai célkitűzések újragondolására.

Ha belegondolunk olyan változatlanul hagyott ideológiai tételbe, miszerint a szocialista berendezkedés biztosítja a fogyasztói árak stabilitását, akkor belátható, hogy ez az axióma már az 1966-os koncepciónál is korlátozó erővel hatott. Itt egy olyan két évtizede érvényesülő, egyre inkább politikai igényként megfogalmazott tézisről volt szó, mely kimondta: a szocializmustól idegen az árak emelkedése, sőt a kapitalizmussal szembeni fölény egyik fontos ismérve az árak stabilitása. Az árrendszer esetében a reformelképzelések azt a követelményt

66 Az más kérdés, hogy a szabályozók működésével párhuzamosan, a különböző érdekcsoportok nyomására megjelentek a kivételek, a mentességek, a támogatások stb. Tehát a közvetett módszerekkel való szabályozás mellett fennmaradt a központi gazdaságirányító szervek rendszeres és operatív beavatkozása. Ezt bővebben lásd uo. 166–183. p.

67 Szamuely (1988) 37. p.

fogalmazták meg, hogy az árak jelezzék a termelés költségeit, a piac értékítéletét és (hatósági áraknál) a gazdaságpolitika szándékait.[68] Ugyanakkor a változatlan gazdaságpolitikai prioritások mellett sem a költségek, sem a vásárlói vélemények nem válhattak igazán hangsúlyossá, hiszen az állam árhatóságai éppen különféle gazdaságpolitikai megfontolásokból (pl. az iparfejlesztés elsősége) „térítették el" az árakat. Tehát az árpolitika módosítása nem járhatott együtt gyökeres termelői-fogyasztói árrendezéssel, sem pedig az ennek megvalósításához nélkülözhetetlen bér- és jövedelempolitikai reformmal.

A vállalati gazdálkodás átalakítása során a legfőbb féket a teljes foglalkoztatottság fenntartása jelentette. Ebből következően elvonták a vállalati nyereség egy részét, s a központi újraelosztás révén támogatták a veszteséges üzemeket. Hasonló megfontolások miatt maradtak bizonyos kötöttségek a vállalatok bérgazdálkodásában és beruházási politikájában is. Ez utóbbinál ráadásul erőteljesen hatott az a korábbi nézet is, hogy a szocialista tervgazdaságban – a kapitalizmustól eltérően – a beruházási döntéseknek centralizáltaknak kell lenniük. A beruházási döntések meghozatala és finanszírozása annyiban módosult, hogy a nagy termelő beruházásokat meghagyták a központi döntések hatáskörében, s a vállalatok illetékességét csupán a „szinttartó" és a kisebb fejlesztő beruházásokra terjesztették ki.[69] Ilyen módon tehát eleve szűkre szabták a vállalati önállóság hatókörét.

Ugyancsak óvatosságból, tudatosan zárták ki a reformkoncepció hatóköréből az adminisztrációs, kormányzati apparátus és a vállalati szervezet átalakítását. E politikai kompromisszum következtében olyan gazdasági berendezkedés jött létre, amelyben „[…] a piaci döntéshozási autonómiával felruházott, jövedelemérdekeltségtől vezérelt vállalatok formailag továbbra is az állami gazdaságirányítási hierarchia alsó láncszemét alkották. Tevékenységük értékelése, vezetőik kinevezése, elbírálása, jutalmazása vagy megbüntetése olyan államigazgatási szervek feladata maradt, amelyek gazdálkodási tevékenységet nem folytattak, s forma szerint gazdasági döntéseket sem hozhattak, hiszen nem rendelkeztek a döntéseik realizálásához szükséges anyagi eszközökkel sem."[70]

Ráadásul az irányítás módszereit, az irányító szervek és a vállalatok kapcsolatát illetően is számos illúzió hatotta át a reformirányelveket. A már említett szabályozási illúzió szerves következménye volt az a nézet, hogy a szabályozók alkalmasak a vállalati és társadalmi érdek összhangjának kialakítására. Ez közvetve azt is sugallta, hogy az érdekek (társadalmi, vállalati és egyéni) eltérése szükségszerűen átmeneti. Ugyanakkor a reálszféra folyamatai azt mutatták, hogy a szocializmusban is objek-

68 A legfőbb közvetett szabályozóvá az árrendszer vált, de mivel tartottak az infláció elszabadulásától, nem liberalizálták teljesen az árakat. Az árrendszeren belül három típus különült el: rögzített ár, hatósági megkötések között mozgó ár, szabad ár. Habár ez a változás jelentős újítás volt, mégsem tudta elősegíteni a gazdasági tisztánlátást. Erről bővebben lásd Kornai (1993) 535–550. p.

69 A magyar reformerek átvették W. Brus lengyel közgazdász azon tételét, hogy az egyszerű újratermelést a vállalatokra kell bízni, a bővített újratermelést viszont az állam hatáskörében kell tartani. Brus (1966).

70 Szamuely vál. és szerk. (1986) 52. p.

tív termelési viszonyok léteznek, s a termelésben különböző helyet elfoglaló emberek gazdasági érdekei eltérnek egymástól, ezek összehangolására pedig nem mindig képesek a központilag meghatározott szabályozók. A reform bevezetését követően komoly problémák származtak abból, hogy a politikai döntéshozók nem készültek fel arra, hogy a gazdasági változások társadalmi konfliktusokat szülhetnek, illetve nem tudták, hogy ezeket milyen keretben lehet kezelni.[71]

A mezőgazdaság a reform kísérleti terepe?

Az 1968-as reformról folytatott diskurzusok néhány főbb pontjának áttekintése után a mezőgazdasági reform ügyét is szeretném bevonni a vizsgálódásba. A gazdasági mechanizmus sorsával foglalkozó munkák e kérdésben általában megelégszenek az 1966–67-ben bevezetett intézkedések felsorolásával. A jelen dolgozatba nem fér bele az agrárreform részletes bemutatása, de néhány olyan kérdésre szeretnék kitérni, melyeket a gazdasági reformról kialakult nézetekkel összevetve lényeges összefüggések megvilágítására nyílik lehetőség.

A mezőgazdaság területén az új gazdasági mechanizmus bevezetését két évvel megelőzve már lényegi változtatásokra került sor. Ez a fáziseltolódás azonban már korábban is érzékelhető volt, hiszen 1965 nyarán a gazdaságirányítás egészére vonatkozó alapkoncepció még csak formálódóban volt, az agrárviták viszont már döntően gyakorlati és részkérdésekről folytak. Például a gépállomások felszámolása, a téeszeknél felhalmozódott hitelek elengedése. 1966-ban, amikor az MSZMP KB elfogadta az új mechanizmus részletes irányelveit, a mezőgazdaságban sor került a termelői árak felemelésére, s ezáltal megállt az agrárolló évek óta tartó nyílási folyamata. 1967-ben – miközben még folyt a gazdaságirányítási reform előkészítése – életbe lépett két fontos agrártörvény, s létrejöttek a téesztagság érdekképviseleti szervei.[72]

Ezt a jelentős fáziseltolódást az eddigiekben általában azzal magyarázták, hogy „a mezőgazdaság a reform kísérleti terepe” volt.[73] Felmerül azonban a kérdés, hogy mennyiben volt itt szó a hatalom tudatos törekvéséről. A tanulmány első részéből – úgy vélem – kiderült, hogy e sajátos aszinkronitás valójában egyrészt az alulról, a termelőszövetkezeti szintről jövő kezdeményezésekből, másrészt az irányítószervek és a téeszek közötti interakciókból következett. Ezek a sokszor informális érdekérvényesítési folyamatok teszik érthetővé azt is, hogy a mezőgazdasági reform számos kérdésben radikálisabb megoldást hozott, illetve olyan területeket is érintett, melyeket az általános reformmunkálatból kizártak.

Tabunak számított a hivatalos ideológia is. A változatlanul konzervált tételek mellett azonban bizonyos témakörökben revízióra került sor, s ezek közül a legfontosabbak éppen a mezőgazdaságot érintették. A legfőbb módosulások az érdekviszonyok és a tulajdonformák megítélésében mentek végbe.

71 Földes (1989) 109–111. p.

72 Varga (2001) 129–143. p.

73 Csizmadia (1984) 229–271. p.; Fazekas (1976) 167–182. p.; K. Nagy (1989) 171–191. p.; Orosz–Für–Romány szerk. (1996) 503–530. p.

Az érdekviszonyok terén a reform bevezetésével fokozatosan teret nyert az a felfogás, hogy a szocialista társadalomnak is természetes jellemzője az elkülönülő érdekű társadalmi csoportok léte. A korábbi szocialista axióma szerint a társadalmi (az össznépi, a népgazdasági) érdeknek kellett alárendelni az egyéni, a csoport- (a vállalati, téesz) érdeket. A reformfolyamat során viszont a csoportérdek is „szalonképessé" vált.[74] Éppen a téeszek fejlődése bizonyította, hogy a szövetkezeti üzem alkalmas szintér lehet az egyéni és a társadalmi érdek összehangolására.

Az 1968-as reform elismerte a gazdaság többszektorúságát. „Tervgazdálkodásunkat a szocialista tulajdon mindkét formájának – az állami és a szövetkezeti tulajdonformának (beleértve a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságát) – együttes fejlesztésére alapozzuk. A szocialista szektor döntő fölénye mellett a jövőben is fenntartandó kiegészítő szerepében a magánszektor, beleértve a kisipart, a kiskereskedelmet, a termelők piaci kereskedelmét és a nem parasztok kisegítő gazdaságát."[75]

Korábban a hivatalos ideológia csak a következetesen szocialistának nevezett állami tulajdont ismerte el modellértékűnek. Minden más tulajdonforma, így az ún. nem következetesen szocialista szövetkezeti tulajdon mint ideiglenes engedmény szerepelt. Azzal, hogy a szövetkezeti tulajdont is következetesen szocialistának ismerték el Magyarországon, jelentős ideológiai korrekcióra került sor. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a politikai döntés – ismerve a szocialista országok között jelentkező szemléletbeli különbséget s a dogmatikus csoportok türelmetlenségét – nem volt kockázatmentes. Elég csak arra utalni, hogy ez idő tájt például a Szovjetunióban a kolhozokat tömegesen alakították át szovhozokká, az utóbbi tulajdonforma felsőbbrendűségére hivatkozva.[76]

A régi ideológiai diszkrimináció kiiktatásának különös aktualitást adott, hogy az MSZMP vezetése jelentős lépésre szánta el magát a földtulajdonviszonyok terén. Magyarországon a kollektivizálás következtében a szövetkezetek használatába került föld tulajdonjoga nem változott. A téeszekben használt összes terület közel háromnegyed része magántulajdonban, egynegyed része pedig állami kézben volt. Ugyanakkor a szövetkezeti tagok magántulajdonát erősen korlátozták.[77]

A kollektivizálás lezárulása után azonban növekedni kezdett az a földterület – a tagok egy részének kilépése, elvándorlása, elhalálozása következtében –, amelynek tulajdonosa nem dolgozott a szövetkezetben, de a szövetkezettől földjáradékra, illetve használati díjra tarthatott számot. Sőt a jogszabályok értelmében földjének, örökrészének kiadását is igényelhette a közös gazdaságtól. A téeszek – maguk mögött tudva az irányítószervek támogatását – nem adták ki a földet, így az folyamatos

74 Vass szerk. (1968) 402–409. p.

75 Uo. 305. p.

76 1965 és 1970 között a szovhozok száma 3288-cal nőtt, a kolhozoké ugyanennyivel csökkent. Lásd Ciepielewski (1977) 278., 281. p.; Wädekin (1982) 44–62. p.

77 A tulajdonos a földjét nem adhatta el, tulajdonával birtokosként sem rendelkezett, s a föld használatának mikéntjét a téesz-alapszabályzat határozta meg. A tulajdonos rendelkezési joga az örökösödési jogon kívül gyakorlatilag megszűnt, elvi tulajdonjoga elismeréseként viszont igényt tarthatott földjáradékra. Szakács (1989) 61. p.

konfliktusok, bírósági ügyek forrásává vált.[78] A hatvanas évek első felében tehát a termelőszövetkezeti földhasználat a gyakorlatban tulajdoni jelleget öltött.

Kádár János 1966 őszén a következőképpen jellemezte a földkérdésben kialakult feszültségeket: „Meg kell azt is mondani, hogy betű szerinti törvénysértés ebben a dologban jelenleg nincs, hiszen mindenféle elnöki tanácsi rendelkezésekkel meg kormányrendeletekkel szabályozzuk az életben ma ezt a kérdést, de tulajdonképpen az Alkotmány alaptörvényével ellentétes helyzet van, és a valóságban mi tulajdonképpen folyamatos törvénysértést is elkövetünk. Az alaptörvények ugyanis biztosítják a tulajdont az állampolgárnak. Ez így is van, s a tulajdon mindeddig biztosítva volt, de azzal a kis fenntartással, hogy a tulajdonával mindent tehet, csak egyet nem: nem rendelkezhet vele."[79]

Az 1967. évi IV. törvény ezt a bonyolult helyzetet a szövetkezeti földtulajdon létrehozásával akarta rendezni.[80] Ehhez azonban régóta érvényesülő ideológiai tételeket kellett újragondolni, ami egyáltalán nem ment könnyen. A mezőgazdasági reformon belül e kérdés megoldása húzódott el legtovább, s ez váltotta ki talán a legtöbb vitát.[81] Alátámasztja ezt a következő idézet, újra a párt első titkárától.

„A szocialista gyakorlat eddig nem ismert olyat a szocialista országokban, hogy a föld szövetkezeti tulajdonban legyen. […] Hogy itt bizonyos korábban hirdetett elvi tételekkel kell szembenézni, ez kézenfekvő! Az elvtársak ismerik – sok éven át foglalkoztunk vele, hirdettük, tanultuk, magoltuk, oktattuk stb. – a szocialista tulajdon kétféle formáját. Következetesnek neveztük az állami tulajdont a szocialista államban, nem következetes szocialista tulajdonnak pedig a szövetkezeti tulajdont. […] Ezzel szembe kell nézni. Mi a Politikai Bizottságban egy kicsit foglalkoztunk ezzel a kérdéssel is, és az a vélemény alakult ki – reméljük, helyesen –, hogy maga a tétel vitatható, és nem volt talán jó. Valahogy *nekünk elméletileg még tisztázni kell, hogy egy szocialista államban, szocialista társadalmi viszonyok között el kell ismernünk a szövetkezeti tulajdont is következetesen szocialista tulajdonnak.*

Mert mi van a gyakorlatban? Az első kérdés: most lehetséges és meg akarjuk nyitni az útját, hogy állami tulajdonban lévő föld szocialista tulajdonná váljon. Hát ha mi nem tudunk teljes meggyőződéssel válaszolni arra, hogy a szövetkezeti tulajdon is következetes szocialista tulajdon, akkor retrográd lépést hajtunk tulajdonképpen végre, mert következetes szocialista tulajdonból nem következetes szocialista tulajdont csinálunk, illetve engedjük, hogy csináljanak. Tehát ez egy nagyon fontos elvi kérdés a mi számunkra, mint kommunisták számára. *A Politikai Bizottságban* – ismétlem – *az a vélemény alakult ki, hogy a szövetkezeti tulajdont is következetes szocialista tulajdonnak kell tekinteni.*"[82]

78 A földtulajdoni és a földhasználati viszonyok továbbfejlesztésének útjai, feltételei, módszerei. FM Földbirtokpolitikai Osztály. MOL M-KS-288. f. 28/1965/14. ő. e.

79 Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1966. október 13-i üléséről. MOL M-KS-288. f. 4/83. ő. e.

80 *Mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény…* (1968) 265–322. p.

81 A termelőszövetkezeti földek tulajdonával és használatával kapcsolatos vitás kérdések. MOL M-KS-288. f. 28/1966/3. ő. e.

A következetes és nem következetes szocialista tulajdon közötti különbségtétel feloldásával lehetővé vált az addig használatilag szövetkezeti vagy állami, de formálisan még magántulajdonban lévő földek szövetkezeti tulajdonná minősítése.[83] Az 1967-es földtörvény szakaszhatárt jelentett a magyar földtulajdon történetében. Életbe lépésével minden korábbinál nagyobb horderejű intézkedést foganatosítottak a földmagántulajdon felszámolását célzó, közel két évtizede tartó folyamatban.

A gazdasági reform történetével foglalkozó szakirodalom nemcsak az ideológiai és a tulajdonviszonyok terén hangsúlyozza a változatlanságot, hanem a gazdaságirányítás intézményrendszerét illetően is. Az agrárszférában végbemenő változások e tekintetben is figyelmet érdemelnek.

Az 1964. februári KB-ülésen döntés született arról, hogy a gépállomásokat 1965 végéig fel kell számolni, s a helyükön gépjavító telepeket szükséges szervezni.[84] Ezzel a lépéssel a mezőgazdasági termelőszövetkezetek irányításának egyik fontos, még a szovjet kolhozmodellhez tartozó elemét szüntették meg. A gépállomások 1961–64 között megindult lassú átszervezése (három év alatt 235-ről 143-ra csökkent a számuk) az említett KB-határozat nyomán jelentősen felgyorsult. 1966-ban már csak 33 gépállomás működött. 1961 és 1965 között a téeszek kb. 11 ezer különféle (szántó-, univerzális, lánctalpas) traktort, 4505 cséplőgépet és 302 kombájnt vásároltak meg a gépállomásoktól.[85] Habár a vásárlással nagy anyagi terhet vállaltak magukra a szövetkezeti gazdaságok, végeredményben mégis az előnyök domináltak. A gépi technika szövetkezeti tulajdonba kerülésével a téeszek régi törekvése teljesült. A függetlenedés terén nagy előrelépést jelentett, hogy az erő- és munkagépekkel a téesz többé már nem mint megrendelő, hanem mint tulajdonos, saját gazdasági érdekének és szükségletének megfelelően, szabadon rendelkezett.

Ugyancsak fontos intézményi változás volt a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM) felállítása.[86] Megalakulásával – a földművelésügyi és az élelmezésügyi tárca összeolvadásával – ésszerű struktúra jött létre, egy kézbe került a mezőgazdasági termelés, felvásárlás, forgalmazás és az ipari feldolgozás is. Ez a lépés azonban jóval több volt a kormányzati szervezet egyik elemének praktikus átszervezésénél. Fontos koncepcionális változás húzódott meg mögötte: az élelmiszergazdaság elvének elfogadása.[87] Ez a modernizációs gondolat máig nem vesztette el aktualitását. A vertikális integráció szükségességének elfogadása ráadásul nemcsak makro-, hanem mikroszinten is jelentkezett. Lehetővé vált, hogy a téeszek a mezőgazdasági alaptevékenység mellett élelmiszer-feldolgozással és -értékesítéssel is foglalkozzanak.[88]

82 Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1966. október 13-i üléséről. MOL M-KS-288. f. 4/83. ő. e. (Kiemelés – V. Zs.)

83 A folyamat részleteiről lásd Szakács (1992).

84 Vass szerk. (1968) 63–64. p.

85 Fazekas (1976) 194–195. p.

86 Az 1967. évi 8. számú törvényerejű rendelet értelmében a Földművelésügyi Minisztérium, az Élelmezésügyi Minisztérium és az Országos Erdészeti Főigazgatóság, valamint az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal összeolvadásával létrejött a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM). Lásd Boreczky főszerk. (1993) 323–326. p.

87 Csizmadia (1973) 39–55. p.

88 Zsuffa (1972).

Az agrárszférán belüli szervezeti, intézményi változások között lényeges lépés volt a termelőszövetkezetek érdekképviseletének létrehozása is. A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa (TOT) és a területi szövetségek 1967-ben alakultak.[89] Az állam és a termelőszövetkezet viszonyában bekövetkezett elmozdulás hatására újra elővették a termelőszövetkezetek érdekképviseletének 1957-ben félretett gondolatát. Nem kis vitával ugyan, de elfogadta a legfelső politikai vezetés is, hogy a termelőszövetkezeti parasztok érdeke képviseletre és védelemre szorul, s egyúttal azt az elvet is, hogy erre az érdekeltek választott szervei hivatottak.[90]

Az 1968-as gazdasági reform fontos célkitűzése volt a nyitás a kapitalista világ felé. Ennek fontos állomása lett volna Magyarország belépése a Nemzetközi Valutaalapba (IMF) és a Világbankba.[91] 1967 folyamán a magyar kormány képviselői tárgyalásokat kezdeményeztek a kapcsolatok felvétele érdekében. E nagy horderejű kérdésben a magyar félnek természetesen konzultálnia kellett a szovjet vezetéssel, amely erőteljes ellenállást tanúsított az IMF-tagság ügyében. Azzal érveltek, hogy „az IMF csak látszólag ENSZ-intézmény, valójában amerikai befolyás alatt áll."[92] Ez a hozzáállás meghiúsította a magyar csatlakozási törekvést.

Érdekes párhuzam, hogy ugyancsak 1967-ben próbálkozott meg Magyarország az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezetébe (FAO) való belépéssel is. Habár itt is voltak fenntartásai a Szovjetuniónak, mely nem volt a szervezet tagja, ez a kísérlet mégis sikerrel járt.[93] 1967-ben Magyarország tagja lett a FAO-nak. A következő évben a FAO vezetője ötnapos látogatást tett Magyarországon, 1970-ben pedig Budapesten rendezték meg az FAO európai konferenciáját.[94]

A hatvanas–hetvenes évek fordulójától a mezőgazdaság termelési eredményei egyre több delegációt vonzottak Magyarországra. Svéd, angol, nyugatnémet stb. küldöttségek után a hetvenes évek közepén az Amerikai Egyesült Államok mezőgazdasági minisztere is ellátogatott Budapestre. A következő évben magyar kollégája utazott az USA-ba, hogy tanulmányozza az ottani mezőgazdaságot, a farmerszerve-

89 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1966. január 4-i üléséről. MOL M-KS-288. f. 5/384. ő. e.; Előterjesztés a Szövetkezetpolitikai Munkaközösséghez a termelőszövetkezetek együttműködésének és érdekképviseletének működési irányelveiről. 1967. február 20. MOL M-KS-288. f. 38/3. ő. e.; Előterjesztés a Szövetkezetpolitikai Munkaközösséghez a téeszek területi szövetségeinek létrehozásáról. 1967. május 26. Uo. 6. ő. e.

90 A téeszek a szövetségekhez önkéntesen, a szövetkezeti közgyűlés határozata alapján csatlakoztak; minden tagszövetkezet küldöttje útján vett részt a területi szövetség munkájában és irányításában; a szövetségekben nem érvényesült az alá- és fölérendeltség, azaz sem a tagszövetkezetek nem voltak alárendelve szövetségüknek, sem pedig a területi szövetségek és a TOT között nem volt hierarchikus kapcsolat. A termelőszövetkezetek gazdálkodását és szervezeti működését alapvetően érintő jogszabályokban, ár- és pénzügyi intézkedésekben miniszteri szinten a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának vétójoga volt. Ha a vélemények eltértek, akkor az illetékes miniszter a vitás kérdést döntés végett köteles volt a kormány elé terjeszteni még akkor is, ha a rendelkezés kiadása egyébként miniszteri hatáskörbe tartozott. Lásd Szemes (1970).

91 Erről bővebben lásd Földes (1995) 39–51. p.

92 Uo. 52–53. p.

93 A szerző interjúja Romány Pállal. 2003. szeptember 12.

94 Gunst et al. (2003) 312. p.

zetek és a kutatási hálózat munkáját.[95] A példák sorát még sokáig lehetne folytatni, de talán az eddigiek is bizonyítják, hogy az agrárdiplomácia milyen fontos szerepet játszott az egyoldalú, keleti orientáció felszámolásában. A tudományos és kereskedelmi kapcsolatok bővítésével a nyugati agrárvilág termelési tapasztalatai beáramolhattak Magyarországra.

Már az eddig áttekintett intézkedések is érzékeltették, hogy a gazdasági reformon belül a legradikálisabb változásokra épp az agráriumban került sor. S hogy nem esetleges, véletlenszerű körülmények együtthatásaként alakult ez így, bizonyítja a beruházások megoszlásának korabeli változása. Az 1966 júniusában törvényerőre emelt III. ötéves terv még a nehézipar (alapanyagipar) fejlesztési prioritásait tükrözte. A végrehajtás során azonban a beruházások ágazati megoszlása több tekintetben jelentősen eltért a tervtől. Az ipar – és azon belül elsősorban a nehézipar – részesedése 1968-tól csökkenni kezdett, a mezőgazdaságé 1968-tól, a nem termelő ágazatoké – azon belül a kommunális területeké – 1969-től növekedett. Az 1971–75-re szóló IV. ötéves terv előirányzatai további eltolódást mutattak a mezőgazdaság javára.[96] Egyetértek Ungvárszki Ágnessel, aki úgy értékelte ezt az átrendeződést, hogy „két évtizedes »bűvös határok« dőltek meg: az ipar részesedése a szocialista szektor beruházásaiból 40% alá, a nehéziparé 30% alá csökkent, a mezőgazdaságé és a nem anyagi területeké 20% fölé emelkedett."[97]

A reformmal kapcsolatos korabeli hivatalos megnyilatkozások mindvégig a gazdaságpolitika változatlanságát hangsúlyozták, s ezt a tételt a szakirodalom is átvette. Ugyanakkor a beruházások megoszlásában bekövetkező eltolódás, az agrárgazdaság módosuló megítélése azt mutatja, hogy mégiscsak gazdaságpolitikai változás következett be, de ezt az átrendeződést nem tudatosították a nyilvánosság előtt.

Ez a jellegzetesség – ahogyan már többször utaltunk is rá – gyakorlatilag végigkísérte az agrárreform történetét. Romány Pál, aki a hatvanas években az MSZMP KB Államgazdasági, majd Gazdaságpolitikai Osztályának munkatársa, később osztályvezető-helyettese, majd pedig 1975-től mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter lett, így jellemezte ezt a sajátos kettősséget: „A fundamentalista agrárpolitikai elvektől szükségképpen el kellett szakadni. Nem kísérte mindig szerencse ezt a törekvést, időnként más volt a mértékadó hazai és a nemzetközi közeg elvárása is. Ezért is tekinthető jellemzőnek, hogy »kifelé« meg a belföldi »ortodoxia« számára az agrárpolitika változatlansága volt a nyomatékosan ismételt tétel, a gyakorlatban pedig a rendszeres felülvizsgálat, a mozgástér praktikus tágítása, a változtatás érvényesült."[98]

Kitekintés – „itt most megállunk a reformpolitikával"

Nem kevésbé ellentmondásosan alakult a mezőgazdaság megítélése az 1968-as reform bevezetését követően. Korábban ez a szektor jobbára kívül esett a gazdasági reformra irányuló figyelem látókörén, a hetvenes évek elejétől viszont ennek éppen a fordítottja figyelhető meg. Kiválóan érzékelhe-

95 Uo. 315. p.
96 Pető–Szakács (1985) 531–534. p.
97 Ungvárszki (1989) 48. p.
98 Romány (2001) 123. p.

tő ez a tendencia a korabeli sajtóban. A megszaporodó agrártémájú cikkek többsége főleg a termelőszövetkezetek melléküzemágairól, a téesztagság gyorsan emelkedő jövedelem-színvonaláról írt – erősen kritikus hangon. A termelőszövetkezetek állandó jelzője lett az „ügyeskedő", az „indokolatlan haszonra törekvő" és a „csoportérdeket hajszoló". Mindezzel párhuzamosan a vezető politikusok nyilatkozataiban is megjelentek a szövetkezeti tulajdonforma gyengeségeit, illetve a csoportérdek visszásságait ostorozó kijelentések.

Ezek az ideológiai kirohanások még furcsábbnak tűnnek annak ismeretében, hogy 1968-at követően a gazdaság egyik legdinamikusabban fejlődő ágazata éppen a mezőgazdaság, azon belül is a termelőszövetkezeti szektor volt.[99] Az agrártermelés gyors felfutása egyrészt megalapozta a hazai élelmiszer-fogyasztás kiegyensúlyozott növekedését, másrészt lehetővé tette az agrártermelők életviszonyainak látványos fejlődését, harmadrészt pedig az agrárexport bővülése révén hozzájárult a külkereskedelmi mérleg javulásához is. A mezőgazdaság kiemelkedő teljesítményéből tehát nemcsak az agrártermelők, hanem az egész lakosság és maga az állam is profitált. Éppen ezért nagyon különös, hogy e sikerágazat ellen a hetvenes évek első felében sokrétű támadás bontakozott ki.[100]

A termelőszövetkezetek szigorodó gazdasági, adminisztratív és büntetőjogi megítélése csak egy példa abból az összetett, ellentmondásos folyamatból, amelynek még a megnevezésében sem jutott megegyezésre a szakirodalom. A reform történetével foglalkozó munkák egyaránt használják a lefékeződés, a megtorpanás, a leállítás, sőt a visszarendeződés fogalmakat. Már a megnevezés körüli bizonytalanság is jelzi, hogy a reform sorsában a hetvenes évek elején bekövetkező „félfordulattal" kapcsolatban még számos megválaszolatlan probléma van. Most, másfél évtizeddel a rendszerváltás után legfőbb ideje, hogy a szisztematikus kutatás megkezdje a kérdések feltárását.

99 A nemzeti jövedelem 1968 és 1971 között éves átlagban 6,2%-kal nőtt. Ebben az időszakban a termelőszövetkezeti szektor növekedése 9,4% volt. Fazekas (1976) 259–260. p.

100 A téeszellenes offenzíva ideológiai, gazdasági és jogi dimenzióiról bővebben lásd Varga (2003).

IRODALOM

ANTAL LÁSZLÓ: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján.* Budapest, 1985, KJK.

BEREND T. IVÁN: *Gazdasági útkeresés 1956–1965.* Budapest, 1983, Magvető.

BEREND T. IVÁN: *A magyar gazdasági reform útja.* Budapest, 1988, KJK.

BORECZKY BEATRIX (főszerk.): *A magyar állam szervei 1950–1970.* Budapest, 1993, MOL.

BORNSTEIN, M.: Improving the Soviet Economic Mechanism. *Soviet Studies*, 1985. 1. sz. 1–30. p.

BRÓDY ANDRÁS: A gazdasági mechanizmus bírálatának három hulláma. *Közgazdasági Szemle,* 1983. 7–8. sz. 802–807. p.

Brus, W.: *A szocialista gazdaság működésének általános problémái.* Budapest, 1966, KJK.

Ciepielewski, J.: *A Szovjetunió gazdaságtörténete.* Budapest, 1977, Kossuth.

Csizmadia Ernő: *Bevezetés az élelmiszergazdaságtanba.* Budapest, 1973, Akadémiai.

Csizmadia Ernő: *Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság.* Budapest, 1984, Kossuth.

Donáth Ferenc: *Reform és forradalom.* Budapest, 1977, Akadémiai.

Fazekas Béla: *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon.* Budapest, 1976, Kossuth.

Ferber Katalin–Rejtő Gábor: *Reform(év)fordulón.* Budapest, 1988, KJK.

Forgács Tibor: Életszínvonal, fogyasztás és áruforgalom. *Közgazdasági Szemle,* 1964. 3. sz. 369–372. p.

Földes György: *Hatalom és mozgalom (1956–1989).* Budapest, 1989, Reform–Kossuth.

Földes György: *Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986.* Budapest, 1995, Maecenas.

Gunst Péter–Estók János–Fehér György–Varga Zsuzsanna: *Agrárvilág Magyarországon, 1848–2002.* Budapest, 2003, Argumentum–Magyar Mezőgazdasági Múzeum.

Hare, P. G.–Radice, H. K.–Swain, N. (eds.): *Hungary: A Decade of Economic Reform.* London, 1981, Allen–Unwin.

Javaslatok a jövedelemelosztás és munkadíjazás formáira a termelőszövetkezetekben. *Mezőgazdasági Értesítő,* 1961. január 11. 9–14. p.

Juhász Pál: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság? *Medvetánc,* 1988. 1. sz. 199–207. p.

K. Nagy Sándor: *A mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom történeti útja I.* Budapest, 1989, k. n.

Karcz, J. F. (ed.): *Soviet and East European Agriculture.* Berkeley–Los Angeles, 1962, University of California Press.

Kende Péter: *A párizsi toronyból. (Válogatott politikai írások, 1957–1989).* Budapest, 1991, Cserépfalvi.

Kende Péter: Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2003. XI. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet. 9–17. p.

Komjahov, V.: Ulucssenyije rukovodsztva – vazsnoje szredsztvo podjoma szelszkovo hozjajsztva. *Ekonomika Szelszkovo Hozjajsztva,* 1962. 8. sz. 20–29. p.

A kommunizmus építőinek kongresszusa, 1961. október 17–31. Részlet az SZKP XXII. kongresszusának anyagaiból. Budapest, 1961, Kossuth.

Kornai János: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és valóság. 1–2. *Gazdaság,* 1987. 2. sz. 5–46. p., 3. sz. 5–40. p.

Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, 1993, HVG Rt.

Kovács János Mátyás: A reformalku sűrűjében. (Nyilvános vita a „reform reformjáról".) *Valóság,* 1984. 3. sz. 30–55. p.

Lengyel László: *Végkifejlet.* Budapest, 1989, KJK.

Mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény. Földjogi törvény. Budapest, 1968, KJK.

Nove, A.: *The Soviet Economic System.* London, 1977, Allen–Unwin.

Nove, A.: *An Economic History of the USSR.* Hardmondsworth, etc., 1978, Penguin Books.

Nyers Rezső: Az ötéves terv derekán. *Társadalmi Szemle,* 1964. 2. sz. 3–21. p.

Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon.* Budapest, 1972, Akadémiai.

Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete.* Budapest, 1996, Mezőgazda.

Péteri, György: New Course Economics: The Field of Economic Research in Hungary After Stalin, 1953–56. In *Intellectual Life and the First Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953–56.* Trondheim, 2001, Norwegien University of Science and Technology. /Trondheim Studies on East European Cultures & Societies, No. 6/

Pető Iván: A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén. *Medvetánc,* 1986. 4. sz.–1987. 1. sz. 63–100. p.

Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I.* Budapest, 1985, KJK.

Rainer M. János: *Ötvenhat után.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet.

Rév István: A bizonytalanság mint hatalomgyakorlási technika. In uő et al. (szerk.): *Gazdaság- és társadalomtörténeti szöveggyűjtemény a szocializmus magyarországi történetének tanulmányozásához. II.* Budapest, 1990, Aula. 658–676. p.

Roesler, J.: *Das Neue Ökonomische System (NÖS). Dekorations- oder Paradigmenwechsel. (Forscher- und Diskussionskreis DDR-Geschichte).* Berlin, 1993, Gesellschaftswissenschaftliches Forum–Helle Panke.

Romány Pál: A „változatlan agrárpolitika” változásai, 1957–1989. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról.* Budapest, 2001, Rubicon–Aquila. 122–131. p.

Ságvári Ágnes–Vass Henrik (sajtó alá rend.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* 2. bőv. kiad. Budapest, 1973, Kossuth.

Šik, O.: *A szocialista áruviszonyok.* Budapest, 1968, Kossuth–KJK.

Stark Antal: *Terv és valóság.* Budapest, 1973, Kossuth.

Szakács Sándor: Reform (?) az agrárszektorban. *Aula,* 1992. 2. sz. 71–77. p.

Szakács Sándor: A reform kérdése és a termelés. *Agrártörténeti Szemle,* 1989. 1–4. sz. 56–115. p.

Szamuely László (vál. és szerk.): *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése. 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása.* Budapest, 1986, KJK.

Szamuely László: Szocializmusfelfogás, modernizáció és reform Magyarországon, I–II. *Világosság,* 1987. 4. sz. 211–216. p., 5. sz. 336–344. p.

Szamuely László: Szándékok és korlátok. (Töprengés Berend T. Iván tanulmányának olvasása közben.) *Valóság,* 1988. 5. sz. 34–41. p.

Szemes Lajos: *A mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekképviselete.* Budapest, 1970, Akadémiai.

Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1956. Budapest, 1957.

Tőkés Rudolf: *A kialkudott forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990.* Budapest, 1998, Kossuth.

Ungvárszki Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948–1988).* Budapest, 1989, KJK.

Valuch Tibor: Agrárkérdések és a magyar falu 1956–57-ben. In Kőrösi Zsuzsanna–Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 2000. VIII. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet. 286–302. p.

Varga Zsuzsanna: A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekérvényesítési küzdelmei a korai Kádár-korszakban. In Radics Kálmán (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXIV. kötet.* Debrecen, 1997. 239–268. p.

Varga Zsuzsanna: Mezőgazdasági reformmunkálatok (1961–1964). *Múltunk,* 2000. 2. sz. 253–282. p.

Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Budapest, 2001, Napvilág.

Varga Zsuzsanna: Hatalom, büntetőjog és termelőszövetkezetek Magyarországon az 1970-es években. *Jogtörténeti Szemle,* 2003. 4. sz. 10–21. p.

Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966.* Budapest, 1968, Kossuth.

Vígvári András: A magyar gazdasági reformfolyamat néhány kérdéséről. *Múltunk,* 1991. 4. sz. 106–113. p.

Voszka Éva: *Érdek és kölcsönös függőség.* Budapest, 1984, KJK.

Wädekin, K-Eu.: *Agrarian Policies in Communist Europe.* The Hague/London, 1982, Allanheld, Osmun Publishers–Martinus Nijhoff Publishers.

Zsuffa Ervin: *A termelőszövetkezetek kiegészítő tevékenységének továbbfejlesztése.* Budapest, 1972, Kossuth.

Germuska Pál

A HADITECHNIKAI TERMELÉS ÉS AZ ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUS*

Bevezetés

Az 1968. január 1-jével Magyarországon életbe léptetett, majd 1972–74 között több vonatkozásban visszavont gazdaságirányítási reformintézkedéseket sokan sokféle szempontból vizsgálták a következő harminc évben.[1] Mára többé-kevésbé kialakult a közmegegyezés a magyar reform megítélésében. Eszerint a szocialista blokk országai közül a legradikálisabb gazdasági változtatásokat hazánkban hajtották végre, a legszélesebb kört érintően és a legmélyrehatóbban.

A magyar reform azonban, amint arra Kornai János is rámutatott kritikai politikai gazdaságtanában,[2] érintetlenül hagyta a klasszikus szocialista rendszer számos fundamentumát. A magyarországi reformált („piaci") szocialista gazdaságban 1968 után ugyan a tervutasításos rendszert indirekt szabályozás váltotta fel, ám továbbra is az állami bürokrácia kezében maradtak a vállalatalakítással, -megszüntetéssel, -átalakítással, valamint a menedzserek kinevezésével kapcsolatos döntési jogkörök. Számos vonatkozásban jelentős deregulációt hajtottak végre a magyar irányítási szisztémában. Gyakorlatilag megszűnt a parancsgazdaság, az állami vállalatok termelésének közvetlen irányítása, ám fennmaradtak a központi anyaggazdálkodás és elosztás maradványai. A termelővállalatok részben önálló exportot folytathattak, viszont az importkeretek és a még szigorúbb devizakorlátozások kevéssé változtak. A technológia megválasztásában és a gyártmányfejlesztésben is növekedett a vállalati önállóság, de a központi hitelnyújtást vagy az importengedélyek megadását feltételekhez kötötte az irányító apparátus. Elég széles maradt a maximált vagy hatósági áras termékek köre. Az állam továbbra is foglalkoztatási korlátokkal akadályozta a szabad bérmegállapodást munkaadó és munkavállaló között. Elvileg egységessé vált az adórendszer, de igen gyorsan növekedett a (részben) kivételezett vállalatok köre, s a hitelügyletekben is az egyedi döntések és az állandó bürokratikus beavatkozások domináltak. Csökkent az állam által finanszírozott beruházások, fejlesztések aránya, s nőtt a bankhitelek szerepe. A központi bürokráciától függetlenül végrehajtott beruházások aránya ugyanakkor minimális maradt.[3]

* A tanulmánnyal kapcsolatos kutatásokat a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával végeztem.

1 A bőséges irodalomból csak néhányat kiemelve: lásd Berend (1988), Kornai (1987), Pető–Szakács (1985), Révész (1990).

2 Lásd Kornai (1993) 17–21. fejezet.

3 Lásd részletesen Kornai Uo. 504–509. p.

Dolgozatomban egy napjainkig titokzatos gazdasági szektor, a hadiipar vizsgálata alapján kívánok további adalékokkal szolgálni a magyarországi mechanizmusreform történetének megismeréséhez. A haditechnikai termelést folytató vállalatok körében (az egyszerűség kedvéért: a hadiiparban) fennmaradt az utasításos rendszer, s csak korlátozott mértékben jutottak szerephez az indirekt irányítási eszközök. A honvédelmi és gazdasági vezetés igyekezett a reformokat a szektor határain kívül rekeszteni, ám a gazdaságban bekövetkezett változások minduntalan „begyűrűztek" a hadiiparba is, operatív beavatkozásokra kényszerítve a döntéshozókat. A gazdaságirányítási reform ugyan alig öt évvel elindítása után elbukott, de még a hadiipar és a hadsereg irányítóinak szemléletmódját is átalakította: a katonai szempontok mellett immár közel egyenrangú szerephez jutottak a gazdaság(osság)i aspektusok is.

Magyarországon a hatvanas évek elején – a szocialista blokk többi országától eltérően – a hadiipart visszacsatolták a polgári termeléshez, s ezzel párhuzamosan felszámolták az önálló hadiipari főhatóságot is.[4] Ebben a reintegrációban már szerepet játszott a gazdaságosság és a hatékonyság követelménye is,[5] amellett, hogy anakronisztikus volt egy 80%-ban civil termékeket gyártó szektor elválasztása a gazdaság többi részétől. Ekkortól – számos speciális kiegészítéssel – az általános szabályozórendszert alkalmazták a hadiiparban is, ami sokkal komolyabb változást jelentett a szektorban, mint később az 1968-as reformok.

A Varsói Szerződés (VSZ) keretében 1961-től beindított nagyszabású hadseregfejlesztési program jelentős hazai és szövetségesi megrendeléssel látta el a magyar hadiipart. A haditechnikai termelésben a hatvanas évek középére sikerült kialakítani bizonyosfajta nemzetközi munkamegosztást és szakosítást a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) Hadiipari Állandó Bizottsága (HÁB) koordinációjával. Ez a magyar ipar számára kifejezetten előnyös volt, hiszen jelentős és stabil piacokhoz jutott, aminek köszönhetően az évtized második felében évről-évre több hadiipari cikket tudott exportálni. A kivitel dinamikáját ráadásul újabb piacok meghódítása is segítette: 1967-től a Közel-Kelet arab országaiban is mind több magyar gyártású katonai termék talált gazdára.[6]

Mindezen tényezőknek köszönhetően a haditechnikai értékesítés 1970-ben 24%-kal haladta meg az egy évvel korábbit, és közel kétszerese volt az 1966. évinek. Öt év alatt 18 milliárd forintnyi haditechnikai terméket értékesítettek a hazai fegyveres testületeknek és a külpiacokon. A hadiipari tevékenység néhány ágazatban 1970-re meg is haladta a gépiparon belüli átlagot: a közlekedési eszközök gyártásából 7%, a híradástechnikából 15%, a fémtömegcikk-iparból 9% volt katonai célú.[7] A hetvenes évek első felében töretlenül fejlődött tovább a magyar hadiipar. 1971–75 között a hadiipari értékesítés évi átlagos növekedési üteme 8%-ot ért el. Évente négy–hét milliárd forintnyi, a IV. ötéves terv során (1971–75) kö-

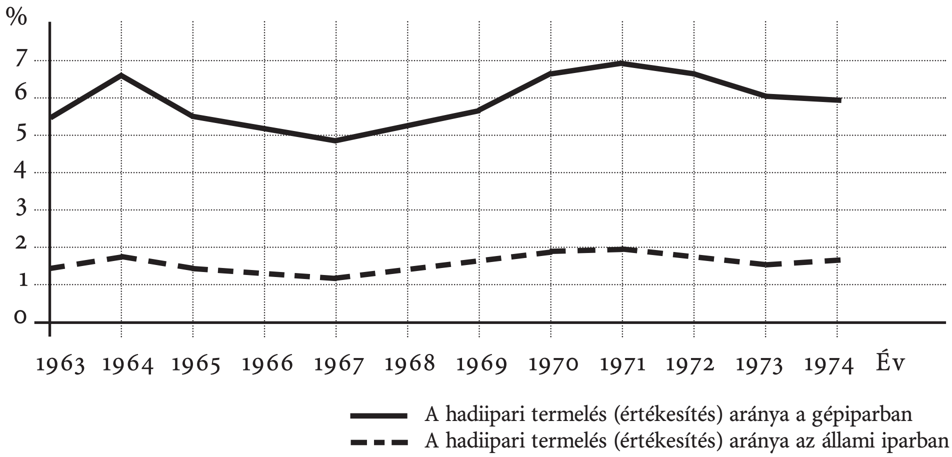
4 Lásd erről Germuska (2003a).

5 Jávor (1993) 22. p.

6 A közel-keleti magyar haditechnikai export első lépéseiről lásd Germuska (2003b).

7 *A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában* (1971) 3–4. p.

zel 33 milliárd forintnyi haditechnikai cikket sikerült eladni.[8] Ennek megfelelően a hadiipari termelés és értékesítés részaránya mind az állami iparon, mind a gépiparon belül növekedett. (1. ábra. Az 1971 utáni visszaesés oka az ipari és gépipari termelés általános növekedése, ami miatt a hadiipar nagyobb termelési volumene is kisebb részarányt képviselt csak.)

1. Ábra. A hadiipari termelés (értékesítés) aránya a gépipar, illetve az állami ipar teljes termeléséhez viszonyítva[9]

Az általános gazdasági reformintézkedések adaptációja során a hadiipart irányító hatóságok célja mindvégig az volt, hogy a hatékonyság javítása mellett fenn lehessen tartani a termelővállalatok direkt irányítását. Ez a kettős célkitűzés számos ellentmondáshoz vezetett, amelyek jól mutatták a reform korlátait és visszásságait is. A hadiipar vizsgálata tehát alkalmas arra, hogy eddig ismeretlen, új szempontokat hozzunk be az 1968-as magyar kísérlet tanulmányozásába. Dolgozatommal arra teszek kísérletet, hogy az 1968 és 1975 közötti időszakot áttekintve felmérjem a mechanizmusreform hatásait a gazdaság egy viszonylag zárt szektorában; bemutassam az új szabályozórendszernek a hadiiparra kidolgozott kiegészítő elemeit; és elemezzem a haditechnikai termelést folytató vállalatok helyzetét az új körülmények között.

8 *A hadiipari tevékenység 1975. évben* (1976) 3–5. p.

9 *A hadiipar helyzetének és szerkezetének alakulása 1963-1967 évek között* (1968); *A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben* (1969); *A hadiipar tevékenysége 1969. évben* (1970); *A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában* (1971); *A hadiipari tevékenység 1971. évben* (1972); *A hadiipari tevékenység 1972. évben* (1973); *A hadiipari tevékenység 1973. évben* (1974); *A hadiipari tevékenység 1974. évben* (1975).

A gazdasági reform a hadiiparban

A gazdasági mechanizmus reformjának ötlete nem a hadsereg vagy a hadiipar vezetőinek fejében született, s nem is tudni arról, hogy ebben a körben bármiféle változtatási igény jelentkezett volna. Ami persze nem jelenti azt, hogy a haditechnikai termelést folytató vállalatoknál ne adódtak volna problémák a szabályozás bonyolultságából és a túlzott központosításból. E vállalatoknak 1968 előtt is tehertételt jelentettek a nem vagy alig kihasznált, ám állami utasításra fenntartott hadiipari kapacitások, legfeljebb az így keletkező ráfizetést nem számszerűsítették. A reform egyik eredménye tehát a szektorban éppen az volt, hogy pontosan ki kellett mutatni a civil és haditechnikai termelés jövedelmezőségét, s el kellett különíteni az utasításos és a piaci termelésből adódó esetleges veszteségeket is.

Kevéssé ismert, ám vizsgálatunk szempontjából lényeges momentum, hogy a mechanizmusreform előkészítése során 1965–66-ban két alapkoncepció kristályosodott ki: az „A" és „B" variáns. Az „A" változat legfontosabb téziseit úgy összegezhetnénk, hogy az utasításokat ki kell iktatni az irányítási rendszerből, közvetett szabályozással, az anyagi érdekeltségre építve, nagyobb vállalati önállóságra támaszkodva hatékonyabban működtethető a gazdaság. A „B" változat a tervutasításokat az irányítási rendszer lényegéhez tartozó és továbbra is megtartandó eszközének tekintette. Az előkészítő vitákban az „A" variáns kerekedett felül, és 1968. január 1-jével az lépett életbe a civil gazdaságban.[10] Ugyanakkor a hadiiparban – gyakorlatilag a „B" variánst megvalósítva – az utasításos irányítási rendszer finomított változatát vezették be az általános szabályozók adaptálásával.

A reformintézkedések adaptálása a hadiiparra

Az Országos Tervhivatal (OT) Általános Szervezési (azaz katonai) Főosztálya és a Honvédelmi Bizottság (HB)[11] kiindulópontja eleve az volt, hogy a honvédelem szükségleteinek kielégítése az új gazdasági mechanizmusban is változatlanul alapvető feladat. A fegyveres erők és testületek ellátását, illetve a nemzetközi katonai kötelezettségek teljesítését a piaci törvények továbbra sem befolyásolhatják, tehát a tervutasításos irányítást nem lehet megszüntetni. A piaci hatások és a honvédelmi érdekek között törvényszerűen fellépő ellentmondásokat a gazdaság irányító szerveinek kell operatív intézkedésekkel feloldaniuk.[12]

Az ebben az időben még részleteiben ki nem dolgozott reformelképzelések várható hatását elsők között a Magyar Néphadsereg vezérkara értékelte 1967 márciusá-

10 A mechanizmusreform kidolgozása során felmerült koncepciókról lásd részletesen Vígvári (1989).

11 A Honvédelmi Bizottság a Minisztertanácsnak a védelmi, rendészeti és hadiipari ügyekben kizárólagosan eljáró szűkebb kabinetje volt, amely szigorúan titkos jelleggel működött. Határozatai a Minisztertanács döntéseivel egyenrangú jogszabályok voltak, amelyek azonban soha nyilvános közlönyben nem láttak napvilágot. Elnöke a mindenkori miniszterelnök volt, tagjai pedig a belügyminiszter, a honvédelmi, a nehézipari és a kohó- és gépipari miniszter, valamint az OT elnöke. A Munkásőrség országos parancsnoka tanácskozási joggal szintén részt vett a testület munkájában.

12 Dobák (1984) 9. p.

ban.[13] A hadsereg vezetése érthetően elégedett volt a bejáratott szisztémával. A reform előtt érvényben lévő centralizált és tervutasításra épülő gazdálkodási rendszer megfelelő feltételeket biztosított a hadiipari termelésnek és a háborús felkészülésnek. A védelempolitika szempontjából elsőrendű igény volt, hogy az új gazdasági mechanizmus megindításával sem gyengülhet az ország hadigazdálkodási potenciálja, és csak olyan gazdaságirányítási rendszer létrehozása engedhető meg, amely biztosítja ezen potenciál hatékony növelését. Leszögezték ugyanakkor, hogy a háborús gazdálkodásra való felkészülés nem lehet akadálya a mechanizmusreform bevezetésének, és a mozgósítási felkészülés minden intézkedésének kompatibilisnek kell lennie az új feltételekkel.

A vezérkar elemzése – a néphadsereg gazdálkodását érintő, ehelyütt nem részletezendő kérdéseken túl – kiterjedt a haditechnikai termelést folytató vállalatokra is. A háború (mozgósítás) esetére kiépített hadiipari kapacitások és tartalékok, amelyek szinten tartásához foggal-körömmel ragaszkodott a hadsereg, békeidőben csak részlegesen vettek részt a termelésben. Emiatt fenntartási költségeik nem voltak arányban jövedelmezőségükkel. A tervutasításos rendszerben a vállalatok ugyan nem voltak különösen érdekeltté téve, ám a mozgósítási kapacitások fenntartása külön terhet sem jelentett számukra. Előre látható volt viszont, hogy az új mechanizmusban a kihasználatlan kapacitások és a felhalmozott készletek rontani fogják az eredményességi mutatókat. Ezért a vezérkar a következő alapelveket fogalmazta meg: a hadiipari kapacitások és tartalékok fenntartásával járó költségek és anyagi többletráfordítások ne hozzák hátrányos helyzetbe az ilyen termelésre kijelölt vállalatokat; a hadiipari kapacitások béketermelésben való felhasználása nem jelenthet külön jövedelmi forrást; a hadiipari kapacitások és tartalékok fenntartására kötelezett vállalatokat érdekeltté kell tenni azok megőrzésében és szinten tartásában.

A kapacitás megőrzésének költségeit tehát nem szándékoztak a vállalatra terhelni. A haditechnikát gyártó vállalatoknál ráadásul olyan többletköltségek is adódtak, amelyek a civil vállalatoknál eleve nem jelentkeztek. Így például a függetlenített státusban foglalkoztatott iparszervezési előadók, polgári védelmi beosztottak és fegyveres ipari őrök fizetése, a hadiipari törzsgárda megtartása polgári termékek gyártása esetén, a hadiipari gyártmányok dokumentációjának nyilvántartása és rendszeres, naprakész pontosítása. Mindezeket a központi utasítás nyomán keletkező pluszköltségeket feltétlenül állami költségvetésből megtérítendőnek tartotta a vezérkar.[14]

A magyar gazdasági és katonai vezetésnek még egy igen jelentős körülményre kellett tekintettel lennie: a KGST-n belüli haditechnikai együttműködés érdekeire. A blokk többi országában ugyanis még a civil szektorban sem terveztek hasonló mélységű változtatásokat, nemhogy a hadiiparban. Ezért az OT katonai főosztálya már a mechanizmusreform előkészítési szakaszában kijelölte a változtatások korlátait: „… a szocialista állam közvetlen be-

13 Magyar Néphadsereg (MN) Vezérkara 4. Csoportfőnökség: A Honvédelmi Minisztérium és a népgazdaság kapcsolatának várható alakulása az új gazdasági mechanizmusban. 1967. március. Hadtörténeti Levéltár (HL) MN 1967/T 102/05/541.

14 Uo.

avatkozását, irányítását a haditechnikai termelés területén biztosítani kell, sőt a várható ellenhatások érvényesülése, megakadályozása érdekében tovább kell tökéletesíteni a haditechnika előállításával kapcsolatos központi irányítás és tervezés módszerét.”[15]

Magyarország nemzetközi szerződésesekben vállalt haditechnikai kötelezettségeinek teljesítése érdekében 1967 márciusában az OT irányelvekben rögzítette az új gazdasági mechanizmus körülményei között érvénybe lépő munkarendet. (Ezt röviddel később a Hadiipari Kormánybizottság határozatilag tette a haditechnikai nemzetközi együttműködés alapelveivé.[16]) Az irányelvek összeállítói valószínűsítették, hogy az új rendszerben a vállalatok a termelékenység növelése és az önköltség csökkentése érdekében a nemzetközi együttműködésből adódó előnyöket is szeretnék kihasználni. Az OT Általános Szervezési Főosztálya ugyanakkor kizártnak tartotta, hogy a KGST HÁB keretében már megkötött nemzetközi megállapodásokból bármiféle gazdaságossági szempontok alapján ki lehessen hátrálni. Sőt leszögezték, hogy „kötelezettségeink maradéktalan teljesítése alapvető feladat marad az elkövetkező, 1970-ig terjedő időre. A gazdaságossági szempontok újszerű vizsgálatát már most is fokozatosan, de főleg az 1970 utáni haditechnikai termelésnél és fejlesztésnél, az ezzel kapcsolatos nemzetközi együttműködésnél kell elvégezni. […] A vállalati döntésekben kifejeződő önállóságot […] a még meg nem kötött nemzetközi kétoldalú megállapodásoknál kell érvényesíteni.”[17]

A tervhivatal távlati (1970 utánra vonatkozó) prognózisa sem volt sokkal derűlátóbb a táboron belüli együttműködést illetően: „A jelenlegi helyzetet figyelembe véve az új mechanizmus módszerei a külső kapcsolatoknál nem érvényesülnek olyan gyorsan, mint az országon belüli kapcsolatoknál. […] … előbb-utóbb [ugyan] szükségessé válik a nemzetközi együttműködés mechanizmusának reformja is, […] a közeli időszakban [azonban] nem számíthatunk arra, hogy lényeges, gyors változások következnek be a KGST-n belül. […] Ebből következik, hogy a hazai mechanizmus alapján a hadiipar területén bevezetésre kerülő új módszerek (amelyek mindenekelőtt egy-egy kérdés jobb előkészítésével, a gazdasági-műszaki tényezők körültekintőbb felmérésével párosulnak) nem minden esetben lesznek összhangban a KGST-n belüli országok közötti együttműködés módszerével.”[18]

Az OT jelezte, hogy a termelővállalatok önállóságát és egyedi döntési jogát számos tényező korlátozta a nemzetközi együttműködés terén (is), mint például: a

15 OT Általános Szervezési Főosztály: Az új gazdasági mechanizmus alapelveinek érvényesítése a hadiipari nemzetközi együttműködésben. 1967. március. Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-F-17-s 40. d.

16 Pénzügyminisztérium: Gazdasági mechanizmus reformjának előkészítésével kapcsolatban a fegyveres testületek, valamint a haditechnika területén a Honvédelmi Bizottság és Gazdasági Bizottság határozatok alapján elvégzendő további feladatok. 1967. augusztus. MOL XXIX-L-5-b 52. d.

17 OT Általános Szervezési Főosztály: Az új gazdasági mechanizmus alapelveinek érvényesítése a hadiipari nemzetközi együttműködésben. 1967. március. MOL XIX-F-17-s 40. d.

18 Uo. A következő idézet ugyaninnen.

honvédelem anyagi-műszaki feltételeinek maximális biztosítása; a katonapolitikai szempontok érvényesítése a haditechnikát előállító termelőkapacitások létrehozására; az ország devizahelyzete, ami esetleg egyes haditechnikák hazai gyártásmegszervezését elengedhetetlenné teszi; a katonai titoktartás szabályainak betartása. A tervhivatal mindezek alapján leginkább arra látott lehetőséget, hogy a különféle nemzetközi szakosítási és gyártáskooperációs döntések előkészítése során meghallgassák az érintett magyar vállalat vezetőit és szakértőit. Kimondatott az is, hogy a „vállalat nélkül őt érintő gazdasági-pénzügyi következménnyel járó feladatvállalás nem eszközölhető". A vállalati érdekek és egyéb speciális szempontok összehangolását továbbra is a Hadiipari Kormánybizottságnak (HKB) kellett ellátnia,[19] amely a KGST-együttműködési ügyek koordinálását is végezte. Változás csak annyiban volt várható a reform bevezetését követően, hogy a HKB az előterjesztések egy részét a szakosításban vagy gyártáskooperációban anyagilag is érdekelt vállalatokkal dolgozza (dolgoztatja) ki. Az OT a kellően megalapozott távlati (vállalati) döntéshozatal érdekében kívánatosnak tartotta, hogy a Honvédelmi Minisztérium (HM) vezérkari vonalon, a HKB pedig a KGST Hadiipari Állandó Bizottságában szorgalmazza a haditechnikai termékek perspektivikus nómenklatúrájának rendszeres EFEF-ajánláskénti[20] kidolgozását és pontosítását.

A KGST HÁB keretén belüli nemzetközi együttműködés fontos területe volt még a távlati termelés-fejlesztési és beruházási tervek összehangolása, ami ugyancsak alapjaiban határozta meg egy-egy termelővállalat hosszú távú lehetőségeit. A terveket a HÁB keretein belüli egyeztetés és összehangolás céljából a tagországoknak meg kellett küldeniük a KGST Iroda Hadiipari Osztályának. Az osztálytól visszakapott összesítés alapján lehetett megismerni a többi tagország távlati elképzeléseit, és az érdekelt vállalatok bevonásával kialakítani a tervegyeztető tárgyalásra a magyar álláspontot.

A nemzetközi kötelezettségekre vonatkozóan a márciusi tervhivatali irányelveket alapul véve 1967 májusában fogadta el a Honvédelmi Bizottság „a fegyveres erők és testületek anyagi-technikai ellátásának, valamint a hadiipar tervezésének és gazdálkodásának elveiről a gazdaságirányítás új rendszerében" című (13/187/1967. sz.) határozatát.[21] Az elvi kereteket rögzítő HB-határozat, amelyet szintén az OT katonai főosztálya dolgozott ki, kettős célt jelölt meg: egyrészt növekedjék a fegyveres testületek önállósága, és eszközeikkel szabadon rendelkezzenek; másrészt a gazdálkodás rendszere olyan legyen, hogy csak a legszükségesebb pontokon és mértékben térjen el a népgazdaság egészére érvényes

19 A HKB munkájában az OT, a Honvédelmi Minisztérium, a Kohó- és Gépipari Minisztérium és a Külkereskedelmi Minisztérium képviselői vettek részt.

20 EFEF: a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek Főparancsnoksága.

21 A határozat a HB anyagainak kutatási korlátozásai miatt nem áll rendelkezésre, csak tervezete, illetve a határozat kivonata. OT Általános Szervezési Főosztálya: Előterjesztés(-tervezet) a Honvédelmi Bizottsághoz. 1967. március., illetve Nehézipari Minisztérium Iparszervezési Főosztálya: Feljegyzés NIM Igazgatási Főosztály, Zavadzky Jenő főosztályvezető elvtárs részére – HB-határozat haditechnikai tevékenységről a gazdaságirányítás új rendszerében. MOL XIX-F-17-s 25. d.

mechanizmustól, az adminisztratív intézkedések ne zavarják a hatósági beavatkozásoktól mentes gazdasági szektort.

A határozat két fő részből állt: a fegyveres testületek anyagi és technikai ellátása tervezésének és gazdálkodásának elveiből, illetve a hadiipar tervezésének és gazdálkodásának elveiből. (Mivel szempontunkból csak az utóbbi érdekes, kizárólag ezt ismertetem részletesebben.)

A határozat leszögezte, hogy a hadiipar területén olyan gazdálkodási és tervezési rendszert kell megteremteni, amely biztosítja, hogy a vállalatoknál a haditechnikai termelés és fejlesztés gazdaságossága elérje legalább a polgári tevékenységükből adódó átlagos eredményességüket; a védelem szempontjából nélkülözhetetlen, ám az adott vállalatnak gazdaságtalan feladatokból adódó problémákat a kormányzatnak kell megoldania.

Rögzítették, hogy a legfontosabb haditechnikai feladatokat a Honvédelmi Bizottság hagyja jóvá, és utasítás formájában adja ki. A középtávú terv kötelező mutatói közé a következők tartoztak: a legfontosabb haditechnikai termékek termelése és elosztása, összevontan az egész tervidőszakra; a legfontosabb műszaki fejlesztési témák a fejlesztés befejezésének határidejével; az állami költségvetésből finanszírozott egyedi nagyberuházások kategóriájába tartozó haditechnikai beruházások témánként; az exportszállításokkal kapcsolatos szabályozók (például szubvenciók, egy összegben).

A rövid távú haditechnikai tervet az operatív irányítás eszközeként aposztrofálta a határozat. A kiemelt feladatokat (a számítási anyagul szolgáló éves terv szerves részeit) a HB utasításos jelleggel hagyta jóvá: évente 30–40 kiemelt terméket és ugyanennyi fejlesztési feladatot. Az utasítások a következőkre terjedtek ki: a legfontosabb haditechnikai termékek termelése és elosztása; a legfontosabb műszaki fejlesztési feladatok; az állami költségvetésből finanszírozott vagy támogatott újonnan induló haditechnikai beruházások; a haditechnikai műszaki fejlesztési feladatok finanszírozásához szükséges pénzügyi eszközök; szükség szerinti egyéb intézkedések (például a vállalati szempontból gazdaságtalan feladatok finanszírozása).

A haditechnikai termékek sajátos jellegére hivatkozva a határozat engedélyezte „ösztönző külön nyereség" felszámítását egyrészt a kötött gazdálkodásból eredő hátrányok ellensúlyozására, másrészt annak a gépiparban alkalmazott elvnek az érvényesítésére, miszerint az átlagosnál korszerűbb terméknél indokolt a magasabb nyereségszázalék megállapítása.

A haditechnikai termelés ösztönzése érdekében plusz nyereségkulcsok beépítését engedélyezték: lőszereknél és műszaki robbanóanyagoknál +4%-ot; fegyvereknél +2,5%-ot; híradástechnikai eszközöknél és műszereknél +2%-ot; egyéb haditechnikai eszközöknél +1%-ot.

A haditechnikai területén a hatósági export-import engedélyezéssel kapcsolatos feladatokat a Külkereskedelmi Minisztériumra (KKM) bízták. E feladatok közé tartozott egyebek mellett a Varsói Szerződésen kívüli országokba történő exportnál a kormányzati engedélyezések lebonyolítása, valamint szovjet licenc alapján gyártott termékek

esetén a szovjet engedélyek beszerzése. A haditechnikai külkereskedelmi feladatok lebonyolítását az erre a célra korábban létrehozott Technika Külkereskedelmi Vállalatra (TKV) bízták. A határozat arra is kitért, hogy ha haditechnikai termék exportja miatt egy vállalat szubvencióra szorul, akkor a haditechnikai tevékenységét a civil termelésétől elkülönítve kell vizsgálni. Ehhez pontosan definiálták is, hogy mi számít haditechnikai terméknek és szolgáltatásnak.[22]

A műszaki fejlesztés finanszírozásában lényeges változást nem hozott a HB-határozat. A fejlesztéseket a tényleges ráfordítás mértékében a gyártmányfejlesztési alapból, kamatmentes hitelből kellett fedezni, ami a sorozatgyártás során térül meg.[23] (Ellentétben a civil szektorban megszokott módtól, ahol a termékcsoportok alapján százalékosan megállapított és az árban képződő műszaki fejlesztési alapból finanszírozták.) A gyártmányfejlesztési alapból azonban a vállalatok a technológia korszerűsítését nem finanszírozhatták, arra esetenként külön költségvetési juttatást kellett igényelni.

A haditechnikai beruházások lebonyolításának előírásánál nem tértek el az általános gyakorlattól. Az utasításos jelleg és a határidők betartásának különös fontossága miatt azonban az átlagosnál kedvezőbb preferenciákat kívántak biztosítani.

A kiépített haditechnikai kapacitások üzemképes állapotban való megőrzésének kötelezettségét változatlanul fenntartották. A használaton kívüli (ún. hidegtartalékba helyezett) álló- és forgóeszközök konzerválása és raktározása miatt jelentkező többletköltséseket 1968. január 1-jei hatállyal az állami költségvetésre terhelték, és a vállalatok felmentést kaptak ezen eszközök értékcsökkenési leírásának, illetve eszközlekötési járulékának költségként való elszámolása alól.

A további részletek kidolgozásának koordinálására az OT Általános Szervezési Főosztálya kapott felhatalmazást.

A haditechnikai tervezés módszerének és menetének, a műszaki fejlesztés finanszírozási rendszerének, az árrendszernek, a haditechnikai beruházások rendjének, a haditechnikai kapacitások megőrzésének, valamint a speciális export-import kérdéseinek a szabályozását az érintett tárcák a nyár folyamán dolgozták ki. Ettől függetlenül 1967. június végén a KGM – az ismertetett HB-határozat, valamint egyes OT-állásfoglalások alapján – előzetes tájékoztatót adott ki haditechnikai termelést folytató vállalatai számára az új gazdaságirányítási rendszerben érvényes hadiipari tervezési és gazdálkodási elvekről.[24] Arról, hogy a vállalatokkal ismertetett új elvek ki-

22 Haditechnikai terméknek és szolgáltatásnak minősültek mindazon kész- és félkész (fegyver, lőszer, páncélostechnikai, valamint katonai finommechanikai, optikai, híradástechnikai, lokátortechnikai, repülőtechnikai, gépjármű, műszaki vegyvédelmi és egészségügyi) termékek, illetve ezek alkatrészei és javításai, amelyek közvetlenül vagy közvetve a fegyveres erők és testületek, továbbá a speciális külkereskedelem céljait szolgálták, és polgári forgalomba nem, vagy csak külön engedéllyel kerülhettek. Uo.

23 A határozatban kifejtett érvelés szerint a szektor jellegéből, a szakaszos termelésből adódóan általában akkor képződött műszaki fejlesztési alap, amikor alig folyt fejlesztés, a fejlesztés időszakában viszont éppen hogy minimális alap állt volna rendelkezésre.

24 KGM Terv- és Munkaügyi Főosztály: Tájékoztató. A hadiipar tervezésének és gazdálkodásának elvei a gazdaságirányítás új rendszerében. 1967. június 27. MOL XXIX-F-207-b 17. d.

váltottak volna valamilyen reakciót, egyelőre nincsen tudomásunk, ami talán a szektor katonás fegyelmével magyarázható.

1967 augusztusában a Pénzügyminisztérium (PM) munkaprogramot állított össze a gazdasági reform előkészítésével kapcsolatban a fegyveres testületek és a hadiipar területén elvégzendő feladatokról.[25] Ennek fő pontjait azért érdemes idézni, mert ezekből kiderül, valójában hányféle kérdésben kellett operatív intézkedést hozni a hadsereg és a hadiipar zökkenőmentes működésének biztosításához. A reformintézkedések HB által jóváhagyott irányelveit a következő témákban és területeken kellett végrehajtási utasításokká kidolgozni.

A fegyveres testületek anyagi-technikai ellátásával kapcsolatban: a fegyveres testületek ellátásának új tervezési rendszere; a K–II. és ÁRHI (azaz a fegyveres erők és testületek, továbbá büntetés-végrehajtás, valamint tartalékgazdálkodási) beruházások.

A haditechnikai tervezéssel és gazdálkodással kapcsolatban: a haditechnikai tervezési kérdések; a haditechnikai termékekre vonatkozó szállítási szerződéskötési kötelezettségek; a speciális külkereskedelem; a műszaki fejlesztés finanszírozása; a haditechnikai beruházások; a használaton kívül helyezett haditechnikai kapacitások finanszírozása; a nemzetközi együttműködés; az információ- és adatszolgáltatási rendszer; a javítóvállalatok anyag- és készletgazdálkodása; a haditechnikai termékek új árainak kialakítása.

A szabályok kidolgozása 1967 őszén zajlott le, egészen szűk szakmai körben. Nem tudni arról, hogy a Magyar Néphadsereg Vezérkarán, az OT Általános Szervezési Főosztályán, a Pénzügyminisztérium Testületi Szervek Önálló Osztályán, a Magyar Beruházási Bank II. sz. (bizalmas) fiókján, a Kohó- és Gépipari Minisztérium (KGM) Általános Szervezési Főosztályán és a Nehézipari Minisztérium (NIM) Iparszervezési Főosztályán kívül más érdemben részt vett volna az egyeztetésekben. Talán megfelelő dokumentumok hiányában, de egyelőre nem leltem nyomát annak, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága illetékes osztályai beleszóltak volna. A gazdasági mechanizmusreform védelmi szektorra gyakorolt hatásának vizsgálata – úgy tűnik, mindvégig – a katonai és gazdasági szakirányítás terrénuma maradt. A pártvezetés sem foglalkozott semmilyen formában e kérdésekkel. Kizárólag az MSZMP Politikai Bizottsága 1967. november 28-i ülésén, a honvédelem helyzetéről szóló jelentés kapcsán került szóba érintőlegesen a mozgósítás esetére fenntartott hadiipari kapacitások helyzete. Ám ennél is mindössze annyit állapított meg összefoglaló zárszavában Kádár János, hogy a hadiipari cikkek előállítását a továbbiakban is folyamatosan termelő és nem elkülönített, mozgósítás esetén újraindítandó üzemekkel kell megoldani.[26]

25 PM: Gazdasági mechanizmus reformjának előkészítésével kapcsolatban a fegyveres testületek, valamint a haditechnika területén a Honvédelmi Bizottság és Gazdasági Bizottság határozatok alapján elvégzendő további feladatok. 1967. augusztus. MOL XXIX-L-5-b 52. d.

26 Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottsága 1967. november 28-i üléséről. MOL M-KS-288. f. 5. cs. 440. ő. e. 98–114. p. A Czinege Lajos által az ülésre beterjesztett írásos jelentés hiányzik a jegyzőkönyv mellől.

Az 1968. január 1-jétől érvényes szabályozórendszer

A hadiipari szektort érintő reformintézkedések mintegy összegzéseként az OT Általános Szervezési Főosztálya 1967 decemberében adta ki a haditechnikai tervezés új rendjét.[27]

Az új szisztéma indoklásában a tervhivatalnak a nemzetközi együttműködés szabályozásánál már megismert álláspontja köszönt vissza: „A haditechnikai tevékenység a legszorosabb kapcsolatban áll a védelmi ágazat alapvető célkitűzéseivel. Ezeket a felsőbb párt- és kormányszervek hagyják jóvá, és ezért indokolt, hogy a legfontosabb haditechnikai és fejlesztési feladatok […] a haditechnikai tevékenység tervéhez kapcsolódva kötelező jelleggel, illetve utasítások formájában kerüljenek megvalósításra. Habár emellett célul tűztük ki, hogy a haditechnikai tervezés és gazdálkodás rendszere az új mechanizmusban olyan legyen, hogy a gazdasági ösztönzők a haditechnikai feladatok megoldásának irányába hassanak, és eltérés csak a szükséges mértékben legyen, mégis – a védelmi feladatok sajátos jellege miatt – fennáll az a körülmény, hogy e területen a vállalati és társadalmi érdek nehezebben hangolható össze."[28]

A haditechnikai vállalatok mozgásterét a honvédelmi érdekekre hivatkozva igencsak szűkre szabták. A legfontosabb feladatokra vonatkozóan döntő szerepük maradt az előírásoknak és utasításoknak. Az 1967. májusi HB-határozathoz képest új elemként jelent meg a hosszú távú (10–15 éves) haditechnikai tervkoncepció kidolgozásának igénye, amelynek csak orientáló szerepet szánt a tervhivatal. Kötelező jellegűek voltak viszont a középtávú (5 éves) haditechnikai tevékenység tervei, amelyeket a HB hagyott jóvá, és elsősorban a termelésre való felkészülést szolgálták. A rövid távú (éves) haditechnikai tervnél a HB a tervhez kapcsolódóan utasítás formájában hagyta jóvá a kiemelt feladatokat. Az utasítástól csak úgy lehetett eltérni, ha a HB módosította.

A komplex hosszú távú haditechnikai terv célja a perspektívák meghatározása volt, elsősorban a népgazdasági hosszú távú tervekkel való összhang érdekében, valamint hogy az egyes népgazdasági ágazatok fejlesztési koncepcióinak kidolgozásánál a védelmi szempontokat érvényesíteni lehessen.

A középtávú terv szabta meg a következő öt év fejlődését és feladatait: a hazai fegyveres erők és testületek igényei a KGST keretén belül egyeztetett haditechnikai nómenklatúra szerint; a KGST keretei között multilaterálisan és kétoldalúan egyeztetett szakosítási és tervfeladatokról szóló kormányegyezmények; a szakosítási és kooperációs szerződések; és a hazai termelési és fejlesztési lehetőségek figyelembevételével.

A középtávú haditechnikai terv termelési és elosztási, műszaki fejlesztési, beruházási, valamint ipari speciális import fejezetekből állt össze, továbbá tartalmazta a tervhez kapcsolódó szabályozó eszközöket s azok várható nagyságrendjét. A haditechnikai termelési és elosztási tervfejezet

27 OT Általános Szervezési Főosztály: A haditechnikai tevékenység új tervezési rendjének szabályozása. 1967. december. MOL XIX-F-17-s 25. d. A szabályozórendszer további részleteiről, valamint azok későbbi változásairól lásd Csobay (1998).

28 OT Általános Szervezési Főosztály: A haditechnikai tevékenység új tervezési rendjének szabályozása. 1967. december. MOL XIX-F-17-s 25. d.

kötelező tervmutatókból és számítási anyagból állt. Az előbbi a nómenklatúrából kiválasztott legfontosabb haditechnikai termékek termelésének és elosztásának sarokszámait tartalmazta összevontan az egész tervidőszakra. A számítási anyag értékmutatókból állt: a kötelező termékek évenkénti bontású, valamint az egyéb termékek részben mennyiségi, részben érték szerinti felsorolásából. A műszaki fejlesztési terv szintén két részre bomlott: a számítási anyag jellegű kutatási kísérleti tervre, illetve az új gyártmány-bevezetési tervre, amelyben viszont már kötelező mutatók is szerepeltek. A kiemelt műszaki fejlesztési témákat (pontos befejezési határidővel) szintén a HB hagyta jóvá.

A haditechnikai beruházási terv része maradt a megfelelő ágazat állóeszköz-fejlesztési tervének. E terv tartalmazta a Honvédelmi Bizottság által jóváhagyott jelentős beruházások kötelező sarokszámait (a beruházás előirányzata, a hitelfelvétel feltételei stb.), valamint számítási anyagként a kisebb volumenű beruházások fő számait (költségelőirányzatuk a létrehozandó kapacitás és az üzembe helyezés adataival).

A hadiipar speciális importtervében összesítetten és évenkénti bontásban is közölni kellett a haditechnikai feladatok végrehajtásához elengedhetetlen, a speciális külkereskedelem csatornáin keresztül beszerzendő alkatrészek és anyagok megvásárlásához igényelt devizakeretet.

A középtávú terv szöveges részében ki kellett térni a haditechnikai feladatok végrehajtásánál figyelembe veendő szabályozókra és intézkedésekre, különös tekintettel az állami visszatérítés irányelveire és mértékére; a haditechnikai árszabályozás irányelveire; és az esetleg szükségessé váló egyéb állami preferenciák irányelveire.

Az éves haditechnikai tervet az operatív irányítás eszközének tekintették. A kiemelt feladatokat a Honvédelmi Bizottság utasításjelleggel hagyta jóvá. Az éves terv a középtávúhoz hasonló szerkezetben épült fel. A termelésről és elosztásról szóló résznél mintegy 30–40 utasításos termelési feladatot írt elő a HB. A többi hadiipari termék a számítási anyagban szerepelt részben konkrét mennyiségi, részben értékbeni előirányzatokkal. Az éves műszaki fejlesztési tervfejezetben szintén 30–40 feladatot rögzítettek utasításosan, féléves ütemezésben.

Az éves haditechnikai beruházási tervnek utasításként kellett tartalmaznia a tárgyévben megindítandó egyedi nagyberuházásokat; a célcsoportos (azaz nem egyedi, de központi döntés alapján induló) beruházások tárgyévre felhasználható előirányzatát; a tárgyévi elkülönített hitelkeret összegét és a tárgyévi beruházások deviza-előirányzatát.

Az éves haditechnikai terv intézkedési részének tartalmaznia kellett a feladatok végrehajtásához rendszeresen szükséges szabályozóeszközöket és az eseti intézkedéseket. A kétféle intézkedést a HB elé kellett terjeszteni jóváhagyásra vagy tudomásulvételre. Az első csoportba tartoztak: a haditechnikai műszaki-fejlesztési feladatok (beleértve a kivételes esetként, közvetlen állami költségvetésből finanszírozandó általános jellegű haditechnikai kutatások és kísérletek, valamint gyártástechnológiai korszerűsítések) finanszírozásához szükséges pénzügyi eszközök; a használaton kívül helyezett

hadiipari kapacitások megőrzésével kapcsolatos költségek; a haditechnikai exportnál szükséges állami visszatérítés mértéke.

A második csoportba olyan intézkedések tartoztak, amelyek a haditechnikai feladatok utasításos jellege miatt válhattak szükségessé: például egyedi, operatív szabályozók, amelyeket általánosan alkalmazni nem célszerű, s így sem a népgazdasági, sem pedig a speciális szabályozóeszközök közé nem lehet felvenni. Ilyenek például: a hadiipari beruházások végrehajtásával kapcsolatos intézkedések (szerződési kényszer, sorolás stb.); egyes átfogó haditechnikai árpolitikai intézkedések; a haditechnikai kapacitások csak részben (ki)használt álló- és forgóeszközeivel kapcsolatos intézkedések; egy-egy vállalat haditechnikai tevékenységéből önhibáján kívül adódó, a vállalat anyagi helyzetét hátrányosan érintő problémák rendezése.

Az OT erőltette, hogy a középtávú terv alapján a legfőbb haditechnikai termékek előállítására a felhasználók és a szállítók között több évre szóló szerződések jöjjenek létre, hogy az importalkatrészek megrendelése ezek alapján történhessen.[29]

A haditechnikai tevékenységgel kapcsolatos gazdálkodásban bekövetkezett változások fő vonásai a fentebb már idézett KGM-tájékoztatóból rekonstruálhatók.[30] Minden haditechnikai termékre szállítási szerződéskötési kötelezettség lépett életbe, az utasításos termékeknél a kötelezettség a mennyiségre és a határidőre is vonatkozott, egyéb haditechnikai termékeknél a mennyiség és a határidő a gyártó és a megrendelő megállapodásán alapult.

A haditechnikai műszaki fejlesztés költségeit három formában finanszírozták az új rendszerben. A sorozatgyártásra előirányzott termékek fejlesztési költségeit a gyártmányfejlesztési forgóalapból; az általános jellegű haditechnikai kutatásokat és kísérleteket, valamint egyes gyártástechnológiai korszerűsítéseket állami költségvetési juttatásból; a sorozatgyártásra (még) elő nem irányzott fejlesztéseket a megrendelő fegyveres testület költségvetéséből.

A fedezetet az első két esetben a PM, harmadikban a megrendelő biztosította.

Általános irányelvvé lépett elő, hogy a haditechnikai termékek árának fedeznie kell a termelés költségeit, biztosítania kell az önálló gazdálkodáshoz elengedhetetlenül szükséges nyereséget, valamint az állami befizetések költségét. A haditechnikai termeléssel szorosan összefüggő költségeket (fegyveres őrség, hidegkapacitások költségei stb.) a polgári termelés költségeitől külön kellett kezelni, ezeket részben a hadiipari cikkek árában jeleníthették meg a vállaltok, részben költségvetési juttatásként igényelhették. A haditechnikai termelés ösztönzése érdekében a szabályozók – a korábban említett 1–4 százalékponttal – magasabb nyereségkulcs beépítését engedélyezték.

A haditechnikai cikkek exportjánál az árat – a civil termékekhez hasonlóan – devizaszorzóval számították ki.

29 OT Általános Szervezési Főosztály: A haditechnikai tevékenység új tervezési rendjének szabályozása. 1967. december. MOL XIX-F-17-s 25. d.

30 KGM Terv- és Munkaügyi Főosztály: Tájékoztató. A hadiipar tervezésének és gazdálkodásának elvei a gazdaságirányítás új rendszerében. 1967. június 27. MOL XXIX-F-207-b 17. d.

A haditechnikai termékek árának megállapítása a kötött gazdálkodásnak megfelelően döntően hatóságilag történt. Bizonyos értékhatár felett (sorozatban gyártott termékeknél 1,5 millió Ft/év, egyedi gyártásúaknál 350 ezer Ft/darab) maximált ár, ezen összeghatár alatt megállapodásos ár volt alkalmazható (azaz a vállalat és a megrendelő egyezett meg az árban). A hadiipari cikkek 70–80%-a eleve az első körbe tartozott. Az értékhatár feletti haditechnikai cikkek árának megállapítására külön tárcaközi bizottságot hoztak létre: a Hadiipari Ármegállapító Bizottságot, amely vita esetén árhatósági jogkörrel döntött. Haditechnikai cikkeknél is alkalmazhatók voltak a sürgősségi, minőségi stb. felárak, de árengedmények is. Ezeket állapíthatták meg ugyancsak kölcsönös megegyezéssel.

A haditechnikai beruházások között – a polgáriakhoz hasonlóan – kétfélét különböztettek meg: az állami, illetve a vállalati döntési jogkörbe tartozókat. Az állami beruházások közé tartoztak az egyedi nagyberuházások (amelyeket a HB hagyott jóvá) és az általános hitelfeltételeknek meg nem felelő, de szükségesnek ítélt beruházások. Mindkettőt állami kölcsönből vagy kölcsönből és költségvetési juttatásból finanszírozták. A vállalati beruházásoknak két forrása lehetett: saját alap és közép- vagy hosszú lejáratú bankhitel.[31]

Az 1968. január 1-jétől életbe lépő új szabályozás tehát igyekezett kizárni mindenfajta piaci tényezőt a hadiipari szektorból. Ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy a tervutasításos rendszer minimális változtatásokkal egészen 1989-ig tovább élt a hazai gazdaság egy jelentős szeletében.

Haditechnikai termelés az új körülmények között

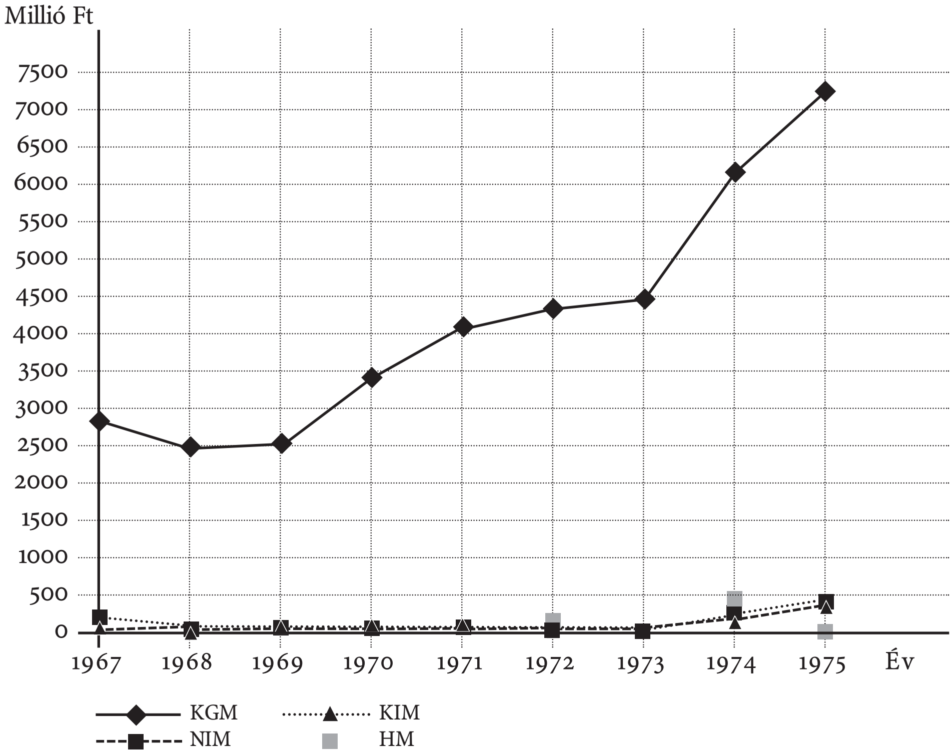
Az 1968-as esztendő újabb jelentős növekedési periódus kezdetét jelentette a hadiiparban. A fellendülés motorja a kedvező külpiaci körülményeknek köszönhetően az export volt: hét év alatt megduplázódott a haditechnikai termelés értéke: az 1967-es 2,5–3 milliárdról 1975-re 7,7 milliárd forintra nőtt (2. ábra).

Ezekben az években a hadiipari termelés struktúrája – egy hosszabb távú trendbe is illeszkedően – fokozatosan átalakult, részben az egyes termékcsoportok eltérő gazdaságossági mutatói miatt. Egyre drasztikusabban csökkent a fegyverek, lőszerek és robbantóeszközök termelése, emelkedett viszont a híradástechnikai és műszeripari termékek értékesítése. Az új, közel-keleti felvevőpiacoknak köszönhetően néhány évre új lendületet kapott a hazai löveggyártás is, a katonaijármű-gyártás pedig megtartotta a hadiipari termelésen belüli 30%-os részesedését.

A KGST HÁB keretében kialakított és kétoldalú haditechnikai szállítási szerződésekben rögzített késztermék- és kooperációs megrendelések biztos és tervezhető piacot jelentettek a vállalatoknak, viszont ha nem sikerült az előzetes egyeztetési tárgyalások során megfelelően érvényesíteni a vállalat érdekeit (a szerződéses ár például még a termék önköltségét sem fedezte), akkor évekre előre prognosztizálható volt

31 Uo.

a ráfizetés. A hatvanas–hetvenes évek fordulóján fellendülő tőkés export esetében más volt a helyzet, mert ott a mindenkori világpiaci árakhoz kellett (lehetett) igazítani a magyar termékek árát, s így döntő többségük jelentős nyereséggel volt értékesíthető. Ezek a körülmények együttesen befolyásolták a hadiipari szektor gazdaságosságának és működőképességének fenntartása érdekében szükséges állami beavatkozás mértékét és összegét.

2. ÁBRA. A hadiipari értékesítés alakulása 1967 és 1975 között. (*Megjegyzés: az 1968 és 1973 közötti adatok csak az utasításos termékek értékét tartalmazzák.*)[32]

Az új szabályozórendszer egyik alapelve volt, hogy az utasításos rendszerből eredő hátrányokért az államnak kell kompenzációt nyújtania. Ám a reform nem várt hatásaként a vállalatoknál számos addig lappangó vagy nem kellően komolyan vett, 1968 januárjától azonban súlyos veszteségek forrásává váló probléma került felszínre. A gazdaságirányítás emiatt kényte-

32 *A hadiipar helyzetének és szerkezetének alakulása 1963–1967 évek között* (1968); *A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben* (1969); *A hadiipar tevékenysége 1969. évben* (1970); *A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában* (1971); *A hadiipari tevékenység 1971. évben* (1972); *A hadiipari tevékenység 1972. évben* (1973); *A hadiipari tevékenység 1973. évben* (1974); *A hadiipari tevékenység 1974. évben* (1975); *A hadiipari tevékenység 1975. évben* (1976).

len volt állandó módosításokkal, „speciális kiegészítő szabályozók” beépítésével biztosítani az alapelv betartását.[33] A haditechnikai vállalatok stratégiai meggondolásokból különféle kedvezményekben („preferenciákban”) részesültek a termékforgalmazás, az árképzés, a műszaki fejlesztési költségek finanszírozása, a beruházások, a munkaköri bérpótlék és a hadiipari kapacitások megőrzése terén. Tekintettel arra, hogy a legnagyobb költségvetési szerepvállalásra a kapacitások fenntartásában és az exportban volt szükség, ezért ezt a két problémát részletesebben is körüljárjuk majd.

A haditechnikai kapacitások kihasználtsága és finanszírozásuk

A mozgósítás esetére rögzített hadiipari kapacitások megőrzése rövid időn belül termelésbe állítható eszközállomány tartalékolását jelentette, és ebből következően egy meglévő technikai színvonalat konzervált. Ez különösen ott teremtett ellentmondásos helyzetet, ahol több éve nem gyártott és ezért gyártási és javítási körülményeiben nem fejlesztett termék, illetve az ehhez tartozó termelési kapacitás megőrzése volt a feladat: elsősorban a lőszergyártásban és a hadivegyiparban. Az ilyen üzemek rekonstrukciója is csak részleges megoldást jelentett, hiszen ilyenkor a beruházás célja elsődlegesen az adott kapacitás fenntarthatóságának biztosítása volt, s csak másodlagosan a műszaki színvonal emelése (aminek ráadásul korlátot szabott a meghatározott technológia is). Ugyanakkor a híradástechnikai és műszeripari kapacitások korszerűsítését a békeigények folyamatosan biztosították.[34]

A tetemes kihasználatlan kapacitással küzdő hadivegyiparban már 1968 folyamán kiütköztek az addig csak lappangó problémák. Egy 1968 tavaszán (a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság Fegyveres Szervek Főosztálya megbízásából) lezajlott vizsgálat többek között a NIM vállalatainál rögzített hadiipari kapacitásokkal kapcsolatos nehézségekre hívta fel a figyelmet. A NIM, a KGM, az OT és a HM szakembereiből alakult vizsgálóbizottság megállapította, hogy a hidegtartalékban lévő kapacitások megóvására előirányzott nyolcmillió forint a termelőberendezések szinten tartására is csak töredékesen volt elegendő. A hidegkapacitások rekonstrukcióját – több százmilliós nagyságrendű beruházási igényt prognosztizálva – elkerülhetetlennek ítélték. A melegkapacitások esetében (melyeknél a vállalatok eszközlekötési járulékot és értékcsökkenési leírást is fizettek) arra figyelmeztettek, hogy azok természetes elhasz-

33 Az OT szakemberei 1971-ben a következőképpen értékelték a hadiiparral kapcsolatos szabályozás helyzetét: „Az új gazdasági mechanizmus beindulásakor úgy véltük, hogy a kapacitásmegőrzési költségek finanszírozásán túlmenően egyéb preferenciák nyújtása a haditechnikai vállalatok vonatkozásában nem indokolt. Az eltelt három év tapasztalatai alapján úgy látszik, hogy egyre több eltérés szükséges, s a haditechnikai termékeket előállító vállalatok részére nyújtandó preferenciák bővülnek.” OT Általános Szervezési Főosztálya: Az 1970. évi eredmények alapján a haditechnikai tevékenység hatásának értékelése a fontosabb haditechnikai termékeket kibocsátó vállalatok gazdasági helyzetére. 1971. június. MOL XIX-F-6-v 104. d.

34 OT Általános Szervezési Főosztálya: Előterjesztés(-tervezet) a Honvédelmi Bizottsághoz. Jelentés a haditechnikai „M” célú kapacitások kiépítésének, megőrzésének és finanszírozásának helyzetéről, valamint további teendőkről. 1977. július 27. MOL XIX-F-17-s 168. d.

nálódásán a lelkiismeretesen elvégzett karbantartással nemigen lehet segíteni. E kapacitások csekély kihasználtsága miatt az itt zajló termelésből nem képződött megfelelő nagyságú vállalati alap ahhoz, hogy a tényleges és az erkölcsi elhasználódást ellensúlyozni lehessen.[35]

A NIM 1968 októberében már kénytelen volt a HB-hoz fordulni az új körülmények között jelentkező nehézségekkel.[36] A minisztériumhoz tartozó haditechnikai vállalatoknál a hadiipari kapacitások jelentősége és szerepe mindinkább csökkent, ami több tényezőre is visszavezethető volt: a haditechnikai termékek gyártása mind a vállalatok, mind az egész ágazat termelésében egyre kisebb súllyal szerepelt; a polgári termékek fejlesztése folyamatos és nagyobb volumenű volt, mint a haditechnikaiaké; a hadiipari kapacitások polgári célú hasznosítása – stagnáló műszaki színvonaluk, s az ebből következő a kedvezőtlen termelékenységi és önköltségi mutatók miatt – egyre nehezebben volt biztosítható.

Lévárdi Ferenc nehézipari miniszter továbbra is fenntartandónak ítélte a rögzített hadiipari kapacitások rendszerét. Ugyanakkor jelezte, hogy bár a tárca vállalatai mennyiségi és minőségi szempontból is képesek kielégíteni a mozgósítási igényeket, a rögzített kapacitások szinten tartási és rekonstrukciós beruházásai mind halaszthatatlanabbak. A hadiipari kapacitással rendelkező NIM-vállalatok haditechnikai termeléssel le nem kötött gépeit, berendezéseit, épületeit részben polgári termékek előállításával hasznosították: a 247 millió forint értékű haditechnikai cikk mellett 426 millió forintnyi polgári terméket is gyártottak 1968-ban. A HB 13/187/1967. sz. határozat alapján a vállalatokat leginkább sújtó terhet, a hidegtartalékban lévő kapacitások állagmegóvásának nyolcmillió forintos költségét az állam átvállalta. További 81 millió forintnyi állami dotációval megoldhatónak tűnt a hadiipari kapacitások kihasználatlanságából eredő többletköltségek fedezése is, ám a 10%-ot átlagosan éppen csak meghaladó kihasználtság (1. táblázat) tartós veszteségességet vetített előre. A legrosszabb leterhelési mutatók ráadásul éppen a kulcsfontosságú robbanóanyag-ipari vállalatoknál jelentkeztek, amelyeknek helyzetét még az elavult technológia is nehezítette.

A NIM a haditechnikai vállalatai nyereségességének biztosítása érdekében az említetteken túl szükségesnek tartotta az export fokozását, a haditechnikai igények távlati felmérését, valamint újabb polgári termékek gyártásba vételének elősegítését gazdasági ösztönzőkkel.

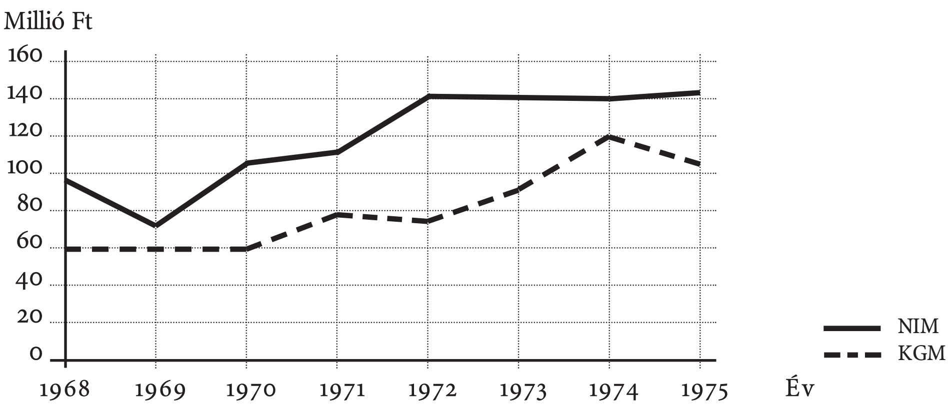
35 Zárójelentés. (A HB 3/188/1967. számú határozata alapján a népgazdasági „M" kapacitások, anyagtartalékok és az ezekkel összefüggő költségvetési előirányzatok felhasználásának ellenőrzése.) 1968. április 6. MOL XIX-F-17-s 40. d.

36 Előterjesztés a Honvédelmi Bizottsághoz. A Nehézipari Minisztérium területén lévő hadiipari kapacitások helyzetéről, az új gazdasági mechanizmus körülményei között jelentkező gazdasági problémákról. 1968. október 15. MOL XIX-F-17-s 40. d.

37 Kimutatás a Nehézipari Minisztérium területén a HB által rögzített kapacitásokról. (HB előterjesztés melléklete.) Uo.

A VÁLLALAT NEVE	A HADIIPARI KAPACITÁSOK ÁTLAGOS KIHASZNÁLTSÁGI FOKA (%)
Nitrokémia Ipartelepek	10,9
Péti Nitrogénművek	0,0
Észak-magyarországi Vegyiművek	7,2
Bányagyutacsgyár	16,2
Ipari Robbanóanyaggyár	0,0
Hungária Műanyagfeldolgozó Vállalat	10,0
Budapesti Vegyiművek	0,0
Reanal Finomvegyszergyár	44,0
Egyesült Gyógyszer- és Tápszergyár	8,0
Biogal Gyógyszergyár	6,6
Országos Gumiipari Vállalat	11,8
Átlagosan	*10,4*

1. TÁBLÁZAT. A rögzített hadiipari kapacitások átlagos kihasználtsági foka 1968-ban[37]

3. ÁBRA. A NIM és a KGM vállalatainak rögzített hadiipari kapacitások fenntartása címén kifizetett állami támogatás összege 1968 és 1975 között[38]

A NIM végül 93 millió forint állami dotációt használt fel 1968-ban, miközben a KGM területén a lőszergyártó, illetve ilyen jellegű rögzített kapacitású vállalatokat mintegy 60 millió forint kapacitás-fenntartási támogatásban kellett részesíteni.[39] 1969-ben a KGM-nél az előző évivel megegyező összeget, a NIM vállalatainál kb. 20 millió forinttal kevesebbet fordított a költségvetés erre a célra.[40] (A kapacitástámogatások 1968 és 1975 közötti alakulását lásd a 3. ábrán.)

38 *A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben* (1969); *A hadiipar tevékenysége 1969. évben* (1970); *A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában* (1971); *A hadiipari tevékenység 1971. évben* (1972); *A hadiipari tevékenység 1972. évben* (1973); *A hadiipari tevékenység 1973. évben* (1974); *A hadiipari tevékenység 1974. évben* (1975); *A hadiipari tevékenység 1975. évben* (1976).

39 *A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben* (1969) 12–13. p.

40 *A hadiipar tevékenysége 1969. évben* (1970) 11–12. p.

A honvédségi és a lőszeripari kooperációs igények csökkenése miatt a hadivegyipar kapacitásait a későbbiekben sem sikerült nagyobb mértékben lekötni. Sőt 1970-ben még a tervelőirányzathoz képest is csökkent mind a tüzérségi, mind a gyalogsági lőpor termelése. Így a balatonfűzfői Nitrokémia Ipartelepek és kelet-magyarországi „tükörüzeme", a sajóbábonyi Észak-magyarországi Vegyiművek (ÉMV) 107,5 millió forintot, a tervezettnél 12 millióval több szubvenciót volt kénytelen igényelni. Ez különösen annak fényében óriási összeg, hogy a NIM egész haditechnikai termelése alig haladta meg a 300 millió forintot.[41] Összehasonlításképpen érdemes megjegyezni, hogy 1970-ben a KGM vállalatai 60 millió forint kapacitástámogatás mellett 3,38 milliárd forint értékű haditechnikai cikket állítottak elő.[42]

A növekvő kapacitási dotációk az OT figyelmét is felkeltették, különösen hogy a támogatás 60%-át egyetlen vállalat, az ÉMV emésztette fel. (A borsodi robbanóanyaggyárat a hazai békebeli igényekhez képest jelentősen túlméretezték, az ötvenes évek közepétől állandóan kapacitáslekötési problémákkal küzdött.) Ezért 1971 májusában az OT Általános Szervezési Főosztálya levélben szólította fel a NIM Iparszervezési Főosztályát, hogy vizsgálja meg, mi módon lehetne az ÉMV-nek folyósítandó dotációt csökkenteni vagy megszüntetni: a haditechnikai termelés hidegtartalékba helyezésével és a polgári termelés szinten tartásával, vagy a hidegtartalékba helyezés mellett a polgári termelés jelentős fejlesztésével.[43]

A NIM Közgazdasági Főosztálya válaszában egyértelműen a dotáció fenntartása mellett érvelt. Az ÉMV polgári termékeinél ugyanis jelentős áremelést nem lehetett végrehajtani, tehát ilyen formában nem lehetett „keresztfinanszírozni" a haditechnikai veszteségeket. A speciális termelés hidegtartalékba helyezése ugyan – változatlan polgári termeléssel számolva – 80 millióról 40 millióra csökkentette volna a dotációs igényt, de akkor a hidegtartalék fenntartási költsége nőtt volna 10 millióval, a TNT-gyártást más hazai üzemben kellett volna megszervezni, és a vállalat fejlesztési alapját még mindezeken túl fel kellett volna tölteni. Ráadásul a legveszteségesebb üzem hidegtartalékba helyezése esetén a szakképzett törzsgárda is szétszéledt volna. Ugyanakkor az ÉMV-nek a polgári termékek felfuttatására sem volt módja, mert a szóban forgó üzem berendezései nem voltak konvertálhatók civil termelésre. Új gyárberendezések beszerzésére a vállalatnak nem volt pénze, fejlesztési hitelre pedig – rossz pénzügyi mutatói miatt – nem is számíthatott. A közgazdasági főosztály vezetője mindezek alapján így summázta véleményét: „Az ÉMV dotációjának az elbírálásánál mindenekelőtt abból a ténykelyzetből kell kiindulni, hogy a vállalatot milyen céllal hozták létre, mivel az alapításnál a fő profil a speciális termelés volt, ebből adódik, hogy a megváltozott körülmények következtében

41 NIM: Jelentés a Honvédelmi Bizottság részére. A NIM 1970. évi haditechnikai tervének teljesítése. 1971. február 12. MOL XIX-F-17-s 59. d.

42 *A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában* (1971) 7., 12. p.

43 Az OT Általános Szervezési Főosztályának levele Zempléni Pál NIM Iparszervezési Főosztálya vezetőjéhez az Észak-magyarországi Vegyiművek haditechnikai kapacitás terhelésének vizsgálata tárgyában. 1971. május 15. MOL XIX-F-17-z TÜK 8. d.

a létrehozott objektumok költségkihatásait nem viselhetik a polgári termékek. A kihatások egy része tehát az alapítót kell hogy terhelje."[44] Az egykori rossz döntés következményei tehát visszaháramlottak az államra.

Az ÉMV működésben tartott üzemeinek amortizáltságát megerősítik az adatok is: a vállalat TNT-üzeme egykori (1951-es) bruttó 51 millió forintos beruházási értékével szemben 1971-ben alig 18 millió forintos könyv szerinti értéket képviselt – gyakorlatilag nullára írt gépekkel, ingatlanárban. A vállalat a NIM Iparszervezési Főosztályának benyújtott jelentésében félmilliárd forintnyi állami beruházást tartott (volna) szükségesnek: 300 milliót a polgári termelés és a kommunális szolgáltatások, további 200 millió forintot a haditechnikai termelés korszerűsítésére.[45] 1971 szeptemberében egy robbanóanyag-ipari szakemberekből álló bizottság 210 millió forint értékű beruházást tartott szükségesnek az ÉMV-nél: egy zárt technológiájú svéd gyárberendezés megvásárlását javasolták a TNT-üzem korszerűsítése érdekében.[46]

Úgy tűnik, az illetékesek drágállották beruházást, mert a IV. ötéves terv során nem született döntés a megkezdéséről. Ehelyett szóba került, hogy a szintén alacsony kihasználtságú gyalogságilőpor-gyártást állítsák le az ÉMV-nél. Ehhez viszont a Honvédelmi Bizottság nem járult hozzá. Így azután az OT és a PM hiába érvelt a dotáció csökkentése mellett, a NIM el tudta fogadtatni az ÉMV évi 110 millió forint támogatási igényét az 1972–75 közötti időszakra.[47] (A sajóbábonyi gyár korszerűsítésére csak a nyolcvanas évek elején került sor, miután 1979 júniusában egy súlyos üzemi baleset következtében gyakorlatilag megsemmisült a TNT-üzem.[48])

A másik, még elavultabb és ugyancsak állandóan támogatásra szoruló hadivegyipari üzem, a Nitrokémia Ipartelepek sem volt sokkal jobb helyzetben. A balatonfűzfői gyár ötvenéves lőporüzemeinek veszteségeit a NIM Iparszervezési Főosztálya is feltétlenül megtérítendőnek tartotta mindaddig, amíg sikerül megkezdeni a rekonstrukciót.[49] 1972-ben részben dűlőre vitték a régóta halogatott ügyet: a Honvédelmi Bizottság 1972 júliusában határozatot hozott a Nitrokémia tüzérségilőpor-üzemének korszerűsítéséről, és a munkát 1973 elején megkezdték. A gyalogságilőpor-üzem esetében azonban egyelőre hiába hivatkoztak az alkalmazott technológia veszélyességére, a késztermék ingadozó minőségére, a nagyarányú selejtre és a magas termelési önköltségre is.[50]

44 A NIM Közgazdasági Főosztályának Árosztálya levele Zempléni Pál NIM Iparszervezési Főosztály vezetője részére az Észak-magyarországi Vegyiművek hadiipari terhelésének kérdése tárgyában. 1971. június 15. MOL XIX-F-17-z TÜK 8. d.

45 Jelentés az ÉMV hadiipari tevékenységének értékeléséről. 1971. október 15. MOL XIX-F-17-s 59. d.

46 Jelentés. 1971. szeptember 5. MOL XIX-F-17-v 35. d.

47 A NIM Iparszervezési Főosztály feljegyzése Trethon Ferenc elvtárs, a [NIM] Közgazdasági Főosztály vezetője részére a speciális termelés dotációs igénye tárgyában. 1971. augusztus 17. MOL XIX-F-17-z TÜK 8. d.

48 Az ÉMV folyamatos rendszerű TNT-üzemének beruházási engedélyokiratát lásd: HL OT 14. d.

49 A NIM Iparszervezési Főosztály feljegyzése Trethon Ferenc elvtárs, a [NIM] Közgazdasági Főosztály vezetője részére a speciális termelés dotációs igénye tárgyában. 1971. augusztus 17. MOL XIX-F-17-z TÜK 8. d.

50 Nitrokémia Ipartelepek: Javaslat a gyalogságilőpor-gyártó üzem korszerűsítésére. 1972. október 25., illetve

A KGM területén hasonló problémákat okozott a rögzített hadiipari kapacitások megőrzése, szinten tartása. 1971-ben összesen 23 gépipari vállalat 74,8 millió forint állami költségtérítésben részesült mozgósítási kapacitásainak fenntartására. (Ebből 9,8 millió a hideg-, 65 millió forint a melegkapacitásokra jutó dotáció volt.)[51] Az Általános Géptervező Iroda (ÁGTI) 1971 őszén 14 haditechnikai termelést folytató KGM-vállalat helyzetét vizsgálva elemezte a rögzített kapacitások helyzetét.[52] Megállapította, hogy a mozgósítás esetére lefoglalt géppark átlagos életkora üzemenként 14–34 év. A gépek műszaki állapota, avultsága, megmunkálási pontossága alig, vagy csak egyre növekvő munkaidő-ráfordítással biztosította az előírt minőségi követelmények betartását. Bár a vállalatok többsége igyekezett korszerűsíteni meglévő gépparkját, a problémákat megoldani nem tudták. Ugyanis a rögzített kapacitások cseréjét gátolta a hadiipari termelés részarányának a csökkenése is, eleve kétségessé téve egy esetleges fejlesztési hitel visszafizetését. Az ÁGTI jelentése egyes vállalatok gépállományáról lesújtó képet festett. A Danuvia Központi Szerszám- és Készülékgyárban például a cserére javasolt fegyvergyártó célgépek 95%-a nullára leírt, 18–40 éves masina volt, a gyalogsági fegyvert gyártó Fegyver- és Gázkészülékgyárban a gépek átlagos életkora 31 év volt, az Alumíniumgyárban a hüvelygyártásnál használt 30 éves présgépek olyannyira elhasználódtak, hogy a pontossági követelményeknek már nem feleltek meg.

A legifjabb gépekkel a Finomszerelvénygyár és a Magyar Optikai Művek rendelkezett, gépparkjuk átlagéletkora éppen meghaladta a 11, illetve 13 évet.

Az ÁGTI csak központi költségvetési segítséggel látta megoldhatónak az elavult géppark cseréjét, mivel a vállalatok a saját fejlesztési forrásaikat egyéb célokra már tíz évre előre lekötötték, illetve folyamatban lévő beruházásaik miatt amúgy is hitelt törlesztettek. A tervezőiroda közel 800 millió forintra becsülte az egyszeri fejlesztés költségét, amelyet hosszú lejáratú hitel és/vagy költségvetési juttatás formájában kellett volna a vállalatok rendelkezésére bocsátani. A hideg- és melegkapacitások megőrzésére kifizetett állami dotációból a 14 vizsgált vállalat közül a legmagasabb összegeket a lőszergyártó, illetve a tartalékba helyezett lőszergyártó gépsorokat fenntartó vállalatok kapták: Finomszerelvénygyár (5 millió), Hajdúsági Iparművek (9,2 millió), Ipari Műszergyár (10 millió), Bakony Művek (5,7 millió), Ipari Szerelvény és Gépgyár (14,5 millió), Mátravidéki Fémművek (5,3 millió forint).[53]

Az ÉMV veszteségeinek finanszírozására létrejött egyezség alapján 1972-től 1975-ig évi 140 millió forint körül stabilizálódott, és lényegesen már nem emelkedett a NIM területén a kapacitástámogatási igény. A KGM-nél szintén egy jól körülhatárolható vállalatcsoport, az előbb is emlí-

HB 3/232/1972. sz. határozata a Nitrokémia Ipartelepek tüzérségi lőporgyártó üzemének korszerűsítéséről. MOL XIX-F-17-n TÜK 12. d.

51 Lásd KGM Közgazdasági és Ellenőrzési Főosztálya, illetve a PM Ipari Főosztálya levélváltását. 1971. április 28., illetve 1971. május 25. MOL XIX-L-1-c 63. d.

52 Általános Géptervező Iroda: Tanulmány a rögzített „M" kapacitáshoz foglalt, békeidőszakban üzemelő – időközben elhasználódott – gépek és berendezések cseréjének műszaki és gazdasági megoldására. 1971. október 6. MOL XIX-L-1-c 64. d.

53 Uo.

tett lőszergyártó cégek szorultak rá az állami apanázsra, amely a tovább rosszabbodó kihasználtsági mutatók miatt 1972 és 1974 között másfélszeresére növekedett (3. ábra).

A rögzített hadiipari kapacitások fenntartásának és finanszírozásának helyzetét nagyobb időtávlatot áttekintve 1977-ben vizsgálta az OT Általános Szervezési Főosztálya. A vizsgálati jelentésből kiderül, hogy 1971 és 1975 között az állami költségvetésből nem kevesebb mint 1 milliárd 132 millió forintot fizettek ki 26 haditechnikai termelést folytató vállalatnak, 94%-ban a hadivegyipari gyáraknak és a velük kooperáló lőszergyártó üzemeknek. A használaton kívül helyezett eszközök, hidegkapacitások fenntartása 108 millió forintot, a csak részlegesen kihasznált, de termelésben tartott, melegkapacitások veszteségeinek pótlására 1024 millió forintot fordított a költségvetés. A (hadi-)híradástechnikai vállalatok, amelyeknek a gyártókapacitásai egyszerűen konvertálhatóak voltak a polgári termelésre, nem léptek fel érdemi kompenzációs igénnyel még akkor sem, ha eszközeik kihasználtsága nem volt százszázalékos.[54]

A hetvenes évek első felében tehát egyre növekvő összegeket emésztett fel az ötvenes évek elején nagyszabású hadműveletekre méretezett mozgósítási kapacitások passzív fenntartása. A szorosan egymásra utalt robbanóanyag- és lőszergyárak mind súlyosabb pénzügyi és technológiai válsághelyzetbe kerültek: csökkenő termelési volumenük miatt a fejlesztések elmaradtak, s így már nem tudtak megfelelni a kor minőségi követelményeinek, és elestek a bővülő exportban rejlő lehetőségek kihasználásától is.[55] A civil termékekre való átállás ismét csak beruházásokat igényelt volna, e vállalatok tehát teljes egészében az államra voltak utalva.

Ösztönző jellegű állami támogatások

Az előzőekben vizsgált kapacitás-fenntartási dotáció a kötelező központi utasítások nyomán keletkező veszteségek finanszírozását szolgálta. Voltak azonban a dinamikusan fejlődő haditechnikai vállalatok növekedését segítő, ösztönző jellegű támogatások is: a bérpótlék, a műszaki fejlesztési támogatás, valamint az 1972-től bevezetett vállalati forgóalap-kiegészítés.

A hadiiparban foglalkoztatott kvalifikált munkaerő megtartása mind nehezebb volt a hatvanas évek utolsó harmadában. Egyre több bonyolult, precíz szakmunkát kívánó új haditechnikai terméket vettek gyártásba, s dinamikusan nőtt a termelés volumene is, ugyanakkor a dolgozói létszámot nem sikerült kellő mértékben növelni, és a bérszínvonal sem tartott lépést a megnövekedett feladatokkal.[56] Ezért – a

54 OT Általános Szervezési Főosztálya: Előterjesztés(-tervezet) a Honvédelmi Bizottsághoz. Jelentés a haditechnikai „M" célú kapacitások kiépítésének, megőrzésének és finanszírozásának helyzetéről, valamint további teendőkről. 1977. július 27. MOL XIX-F-17-s 168. d.

55 Szimptomatikus jelenség, hogy a TKV a Közel-Keletre eladott hazai gyártású fegyverekhez a lőszert egy idő után már inkább bolgár, lengyel stb. lőszerek reexportjával biztosította, mert a hazai lőszergyártó vállalatok nem tudtak versenyképes árat biztosítani a magyar külkereskedő cégnek.

56 OT Általános Szervezési Főosztálya: Az 1970. évi eredmények alapján a haditechnikai tevékenység hatásának értékelése a fontosabb haditechnikai termékeket kibocsátó vállalatok gazdasági helyzetére. 1971. június. MOL XIX-F-6-v 104. d.

vállalatok, illetve a két ipari minisztérium kezdeményezésére – a Honvédelmi Bizottság 1970 decemberében irányelvként mondta ki, hogy a hadiipar területén foglalkoztatott dolgozókat kiemelt bérezésben kell részesíteni. A KGM, az OT és a Munkaügyi Minisztérium 1971 áprilisára dolgozott ki konkrét javaslatot, amelyet a HB hagyott jóvá. A HB-határozat szerint 1971. május 1-jei hatállyal kilenc KGM alá tartozó vállalatnál[57] 10%-os bérpótlék volt fizethető a haditechnikai termelésben részt vevő dolgozók számára, hatnál szerény alapbéremelést, további háromnál minimális alapbéremelést és év végi részesedést engedélyeztek (összesen közel 60 millió forint értékben). A 10%-os bérpótlék kiterjesztését minden haditechnikai vállalatra kívánatosnak tartották, de a költségvetési korlátok miatt nem volt megvalósítható.[58]

1972-ben hadiipari bérpótlékban 11 kiemelt KGM- és HM-vállalatnál 19 ezer fő részesült, egy-egy dolgozó így törzsbérének 10%-ával kapott magasabb alapbért. 1973-ban a bérpreferencia immár a hadiipari termelés 75%-át előállító 15 vállalatra terjedt ki: 20 ezer fő részesült ilyen különjuttatásban. A hadiipari bérpótlékot egy évvel később kiterjesztették a legtöbb haditechnikával foglalkozó cégre: 1974-ben 19 (16 KGM-hez, két NIM-hez és egy HM-hez tartozó) vállalatnál 24 ezer főnek fizették a 10%-os különpénzt. 1975-ben több mint 10%-kal nőtt a bérpótlékra fordítható támogatási keret, amelynek 92%-át továbbra is a KGM használhatta fel.[59]

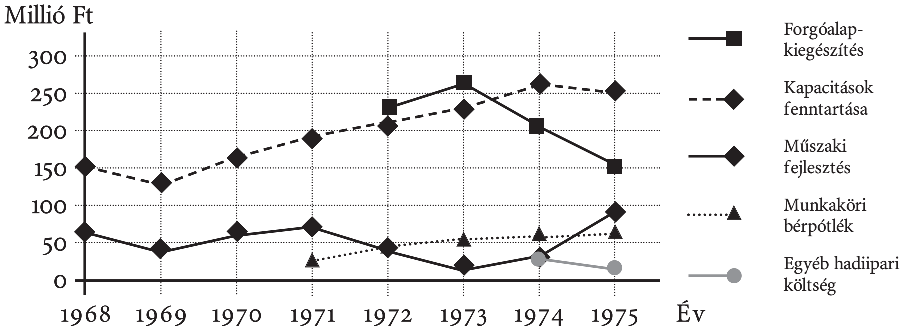
A költségvetési juttatások jelentős és fontos tétele volt a műszaki fejlesztések finanszírozásának támogatása. 1968 és 1975 között a KGM vállalatai több mint 400 millió forintot kaptak ezen a jogcímen, a NIM-nél ugyanezen nyolc év alatt erre mindössze 12 millió forintot igényeltek. (Az állami támogatások cél szerinti megoszlásának változását lásd a 4. ábrán.)

1972-től az iparirányítás tekintélyes összeget fordított a fejlődőképes cégek forgótőkéjének feltöltésére-pótlására annak érdekében, hogy biztosítsa a termelés folyamatos növeléséhez szükséges likviditást. Az első évben 227 millió forintot fizettek ki ezen a címen, főként a KGM híradástechnikai vállalatainak. 1973-ban az állami pénzügyi juttatás legnagyobb mértékben, 16%-kal éppen a forgóalap-kiegészítésnél nőtt, ennek 60%-át egyetlen cég, a Finommechanikai Vállalat kapta. 1974-ben a forgóalap-kiegészítés már az állami juttatások egyharmadát tette ki, legnagyobb része (150 millió forint) ismét a Finommechanikai Vállalatnak jutott. 1975-ben 25%-kal csökkent ez a keret, így jóval alatta maradt a kapacitás-fenntartási támogatások összegének.[60]

57 Finommechanikai Vállalat, Mechanikai Laboratórium, Gamma Optikai Művek, Videoton, Telefongyár, Pestvidéki Gépgyár, Híradótechnikai Vállalat, Labor Műszeripari Művek, Magyar Vagon- és Gépgyár.

58 A HB 6/220/1971. sz. határozata, illetve Munkaügyi Minisztérium–OT–KGM: Előterjesztés a Honvédelmi Bizottság részére. A haditechnikai termelést dinamikusan növelő vállalatok bérpreferálása. HL OT 118. d.

59 *A hadiipari tevékenység 1972. évben* (1973) 11–12. p.; *A hadiipari tevékenység 1973. évben* (1974) 10–11. p.; *A hadiipari tevékenység 1974. évben* (1975) 10–11. p.; *A hadiipari tevékenység 1975. évben* (1976) 10–11. p.

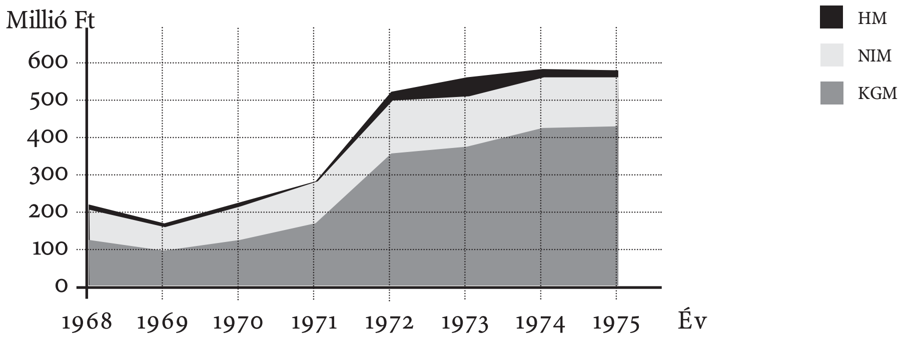
4. ábra. A haditechnikai termelést folytató vállalatoknak kifizetett állami támogatások cél szerinti megoszlása 1968 és 1975 között[61]

A különféle állami támogatásokat végigtekintve érdemes számvetést készíteni azok nagyságrendjéről a KSH korábban is idézett hadiipari statisztikái alapján. Ha a hideg- és melegkapacitások veszteségeinek finanszírozásán túl számba vesszük a forgóalap-kiegészítésre, a műszaki fejlesztésre, a munkaköri bérpótlékra, valamint az „egyéb" hadiipari pluszköltségek fedezetére nyújtott szubvenciókat, akkor kiderül: csak a IV. ötéves terv időszakában 2,5 milliárd forintot fizetett ki az állami költségvetés e célokra. Ez az 1971–75 között értékesített 33 milliárd forintnyi haditechnikai termékhez viszonyítva igen jelentős összeg. (A haditechnikai dotációk minisztériumok közötti megoszlásának 1968 és 1975 közötti alakulását lásd a 5. ábrán.) Nem mellékes ugyanakkor, hogy a hadiipari árbevétel 7,5%-át kitevő dotáció segítségével sikerült tartós növekedési pályára állítani a szektort.

A különféle adatsorokat összevetve (4. és 5. ábra) az is megállapítható, hogy KGM haditechnikai vállalatainál az állami támogatás legnagyobb részét (több mint egymilliárd forintot) fejlesztésre és korszerűsítésre fordították, a NIM területén viszont a meglévő állapot konzerválása emésztette fel a dotációkat. A gazdaságirányítás szűklátókörűségére utal, hogy a hadivegyipar esetében 1971–75 között inkább évenként „csepegtetve" kifizettettek a költségvetéssel 670 millió forintot ahelyett, hogy ennek a kétharmadából egyszeri döntéssel megkezdték volna a szükséges rekonstrukciókat. A későbbi események bebizonyították, hogy a beruházások halogatásával csak elnyújtották a robbanóanyag-ipari vállalatok válságát, még hosszabb távon terhelve ezzel az állami költségvetést.

60 *A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben* (1969); *A hadiipar tevékenysége 1969. évben* (1970); *A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában* (1971); *A hadiipari tevékenység 1971. évben* (1972); *A hadiipari tevékenység 1972. évben* (1973); *A hadiipari tevékenység 1973. évben* (1974); *A hadiipari tevékenység 1974. évben* (1975); *A hadiipari tevékenység 1975. évben* (1976).

61 Uo.

5. ábra. A haditechnikai termelést folytató vállalatoknak kifizetett állami támogatások megoszlása 1968 és 1975 között[62]

Az exporthoz kapcsolódó támogatások

A haditechnikai vállalatok többségénél az export gyors növekedése – a bővülő piaccal és a belföldinél magasabb nyereséggel – jelentősen hozzájárult a gazdaságossági mutatók javulásához. Ez alól kivételt leginkább az amúgy is gondokkal küszködő lőszergyártó cégek képeztek, amelyeknek a KGST tagországokkal kötött szállítási szerződései állami szubvenciók nélkül további veszteséget jelentettek volna.

Az 1968-ban exportszubvencióban részesített vállalatok (Bakony Művek, Mechanikai Művek, Magyar Vagon- és Gépgyár, Vörös Csillag Traktorgyár Gödöllői Gyáregysége) a hadiipari kivitel több mint 40%-át képviselték. Termékeik támogatás nélkül egytől egyig veszteségesek lettek volna: az NDK-nak a régi árakon eladott lőszerek csakúgy, mint a Győrben előállított páncélozott járművek. Ezzel szemben a híradástechnikai vállalatok már ekkor is 10–15%-os nyereséggel exportálták termékeiket.[63] Az OT adataiból tudható továbbá, hogy egyedül a Magyar Vagon- és Gépgyárnál közelítettek egymáshoz a civil és katonai célú termelés visszatérítési igényei: 4 forint/rubelt, illetve 3,80 forint/rubelt tett ki a dotációjuk. A Videotonnál a polgári exportot kellett támogatni rubelenként 15 forinttal, s a haditechnikait nem. A lőszergyártó cégeknek viszont éppen a civil kivitelük volt dotációmentes, miközben a lőszerexport állami hozzájárulás nélkül nem lett volna megvalósítható.[64]

1969-ben a haditechnikai terméket exportáló 16 vállalatból csak három (a Bakony Fémmű, a Mechanikai Művek és a gödöllői gyár) részesült mintegy 68 millió forintnyi állami visszatérítésben. A három vállalat az összes hadiipari export 30%-át

62 *A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben* (1969); *A hadiipar tevékenysége 1969. évben* (1970); *A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában* (1971); *A hadiipari tevékenység 1971. évben* (1972); *A hadiipari tevékenység 1972. évben* (1973); *A hadiipari tevékenység 1973. évben* (1974); *A hadiipari tevékenység 1974. évben* (1975); *A hadiipari tevékenység 1975. évben* (1976).

63 *A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben* (1969) 12–13. p.

64 OT Speciális Területek Hosszútávú Tervezési Bizottság Hadiipari Szakbizottsága: A magyar hadiiparban folyó haditechnikai tevékenység értékelése 1950–1970 időszakra. 1968. december. HL OT 2. d.

szállította ki, s a szubvenció exportforgalmuk 16%-át tette ki. A legnagyobb mértékben, 51 millió forinttal dotált tüzérségi lőszerek nyereségszintje így 3–4%-os volt, anélkül viszont 13%-os árbevétel-arányos veszteséget kellett volna elkönyvelni. Az exportált gyalogsági lőszereknél viszont még a szubvencióval növelt árbevétel sem fedezte az önköltséget. Az összes hazai haditechnikai export 36%-át adó két híradástechnikai vállalatnál (Finommechanikai Vállalat és Mechanikai Labor) viszont a támogatás nélkül exportált termékek nyereségszintje elérte a 20–25%-ot.[65]

1970-ben a hadiipari terméket exportáló 18 vállalatból mindössze négy részesült állami visszatérítésben (Mechanikai Művek, Bakony Művek, Gödöllői Gépgyár, Telefongyár). Az exporttámogatás háromnegyedét ekkor is a tüzérségi lőszerek kivitelére kellett kifizetni. A lőszerek szubvencióigénye tehát állandósult, ami a hosszú távú KGST-szerződések árnyoldalát mutatta: az önköltségnél olcsóbban, gazdaságtalanul kicsi szériában sokfajta lőszert kellett szállítani a szövetségeseknek.[66]

1969-ben és 1970-ben a tőkés piacokra szállított haditechnikai export után nem kellett dotációt fizetni. Többek között ennek volt köszönhető, hogy a hadiipari kivitel szerényebb mértékű állami támogatásra szorult, mint a civil gépipar: 1969-ben 4,20 Ft, 1970-ben 3,70 Ft volt a 100 Ft exportra jutó visszatérítés, szemben a 9,70, illetve 7,40 forinttal.[67]

1971-ben a dinamikusan bővülő szocialista export az előző évinél 40%-kal kevesebb dotációval valósult meg, mivel a növekedés főként híradástechnikai és finommechanikai termékeket érintett. Mondhatni, hagyományosan a két nagy lőszergyártó vállalat (Bakony Művek és Mechanikai Művek) részesült mintegy 40 millió forintnyi állami visszatérítésben.[68]

1972-ben a hadiipari export növekedése továbbra is kétszámjegyű volt, mintegy 18%-os. Állami visszatérítésre változatlanul az említett lőszergyártó cégek szorultak, összesen 38 millió forint értékben. Ez a dotáció viszont már exportbevételüknek több mint egy ötödét tette ki.[69] Ami nem kevesebbet jelent, mint hogy a kapacitás-fenntartási, illetve a kiviteli támogatások hiányában a hazai lőszergyártás néhány év alatt csődbe ment volna.

Az 1968 és 1972 között külföldön értékesített 9,2 milliárd forint értékű haditechnikai termék 20%-ánál kellett állami segítséget nyújtani a veszteségesség elkerülése érdekében (6. ábra). Öt év alatt 306 millió forint dotációt fizettek ki 1,8 milliárd forintnyi – szocialista piacra irányuló – export után,[70] tehát az árbevétel egy hatodát kitevő összeggel kellett utófinanszírozni a rászoruló vállalatokat.

65 *A hadiipar tevékenysége 1969. évben* (1970) 10–11. p.

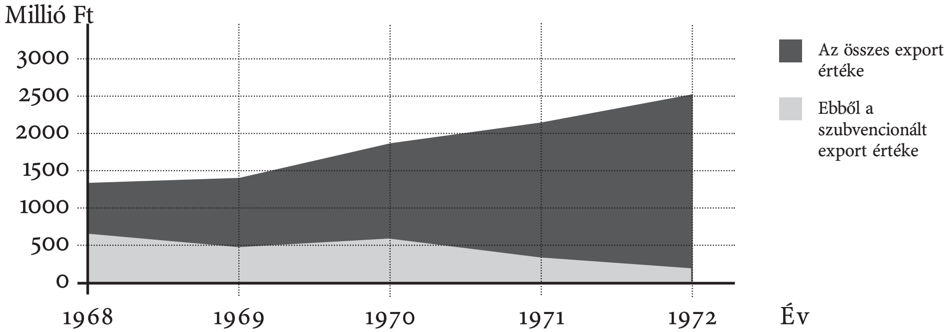
66 *A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában* (1971) 11–13. p.

67 OT Speciális Területek Hosszútávú Tervezési Bizottság Hadiipari Szakbizottsága: A magyar hadiiparban folyó haditechnikai tevékenység értékelése 1950–1970 időszakra. 1968. december. HL OT 2. d.

68 *A hadiipari tevékenység 1971. évben* (1972) 12–14. p.

69 *A hadiipari tevékenység 1972. évben* (1973) 11–12. p.

70 *A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben* (1969); *A hadiipar tevékenysége 1969. évben* (1970); *A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában* (1971); *A hadiipari tevékenység 1971. évben* (1972); *A hadiipari tevékenység 1972. évben* (1973).

6. ábra. Az 1968 és 1972 között lebonyolított összes magyar haditechnikai export értéke és ebből a szubvencionált export értéke. *(Megjegyzés: 1973 utánról nincsen KSH adat az exporttámogatásokról.)*[71]

Az 1967-től meginduló harmadik világbeli szállítások általában olyan profitot hoztak, hogy nem szükségeltetett állami beavatkozás. Sőt, az ilyesfajta igények megelőzésére 1970-ben a Honvédelmi Bizottság külön határozatban szögezte le, hogy tőkés exportra csak támogatást nem igénylő hadiipari termék szállítható. A kapacitáskihasználási problémákkal küzdő termelővállalatok azonban egyre erősebb nyomást gyakoroltak a NIM-re és a KGM-re, hogy a civil exportjukhoz hasonlóan a haditechnikai után is járjon visszatérítés, mert ilyen dotációval már „versenyképessé" válnának. A Honvédelmi Bizottság végül 1972 márciusában adta be a derekát azzal az indoklással, hogy „amennyiben a hadiipari export a Magyar Néphadsereg korszerűsítését, vagy más fontos jelentős érdeket szolgál, a polgári tőkés exporthoz hasonlóan preferálható".[72] (Ebben az esetben nem kivételt tettek a hadiipari vállalatokkal, hanem csak azokat a kedvezményeket kapták meg, amelyek a civil vállalatokat is megillették.) 1972-től tehát a tőkés piacokra irányuló exportnál a haditechnikai cikkek ugyanolyan szubvenciókban részesülhettek, mint a civil termékek: átlagosan 15–18 forint visszatérítést lehetett igényelni dolláronként a katonai járművek, lőszerek stb. kiviteléhez. A HB intézkedésének köszönhetően utóbb sikerült például több millió dollár értékben páncélozott szállítójárműveket eladni a Közel-Keleten, s további megrendeléseket szerezni.

A korabeli érvelés szerint az exporttámogatás még mindig olcsóbb és kedvezőbb volt a vállalat és az állam számára egyaránt, mint a kapacitás-fenntartás finanszírozása.[73] Megfelelő adatok hiányában ne-

71 *A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben* (1969); *A hadiipar tevékenysége 1969. évben* (1970); *A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában* (1971); *A hadiipari tevékenység 1971. évben* (1972); *A hadiipari tevékenység 1972. évben* (1973).

72 TKV: Jelentés Bíró József külkereskedelmi miniszter elvtárs részére a Honvédelmi Bizottság 1972. március 23-i ülésén dr. Jávor Ervin elvtárs által tett észrevétellel kapcsolatban. 1972. március 31. Belügyminisztérium Központi Irattára Miniszteri közvetlen iratok. 1972/99. 5. p.

73 Lásd például: OT Speciális Területek Hosszútávú Tervezési Bizottság Hadiipari Szakbizottsága: A magyar ha-

héz lenne számokkal is alátámasztani ezt az állítást. Ám az bizonyos, hogy az eszközök folyamatos termelésben tartásával meg lehetett tartani a szakemberállományt, esély nyílott a vállalati fejlesztési alapok feltöltésére, s az új piacok megismerésével-megszerzésével javulhatott a vállalat alkalmazkodóképessége.

A haditechnikai termelés jövedelmezősége

Láthattuk, hogy az állami támogatások többsége a veszteségek eltüntetését és a likviditási gondok elkerülését szolgálta. A különféle dotációk meglehetősen nehézzé teszik a haditechnikai termelés valós jövedelmezőségének a kimutatását.[74] Egységes struktúrájú és részletes, vállalati szintű adatok nem állnak rendelkezésre, csak néhány korabeli (főként tervhivatali) felmérésre lehet hagyatkozni. A hatósági árszabás és a haditechnikai vállalatok monopolhelyzete miatt ráadásul az egyes hadiipari termékek ára (a jövedelmezőség egyik legdöntőbb tényezője) mesterségesen kreált szám volt. Lényegében csak az exportált cikkek esetében lehetett valamifajta objektív(ebb) megméretésről beszélni.[75] Az OT szakemberei – az előző közel két évtized adatait figyelembe véve – azt is megállapították, hogy a szérianagyságnak döntő szerepe van a gazdaságosságban. Nyereséget többnyire csak a külpiacra is kikerülő haditechnikai termékeknél lehetett elérni. (Kivéve a géppisztoly-, illetve a katonai tehergépkocsi-gyártást, ahol a hazai igények képesek voltak lekötni a termelési kapacitásokat.[76]) A két nagy hadivegyipari vállalatnál (Nitrokémia, ÉMV) – amelyek a csődöt eleve csak az állami támogatások révén tudták elkerülni – jövedelmezőségi helyzetről nemigen lehetett beszélni, így ilyen vizsgálatokra a NIM haditechnikai vállalatainál nem is került sor a tárgyalt időszakban.

A KGM adatai arra mutatnak, hogy a haditechnikai termelés jövedelmezősége a hatvanas–hetvenes évek fordulóján – valószínűleg nem a reformintézkedéseknek, hanem inkább a termelésbővülésnek és a növekvő exportlehetőségeknek köszönhetően – javult. A felügyelete alá tartozó hadiipari vállalatoknál 1968-tól 1972-ig az árbevétel 94%-kal, a nyereség viszont 154%-kal emelkedett. A vállalatcsoport állami költségvetéssel való kapcsolatára jellemző, hogy 1968-ban a haditechnikai termelés során elért nyereség támogatástartalma 38,7% volt, szemben a gépiparban általános 30,2%-kal. 1972-re megfordult az arány: a hadiiparnál 13,5%-ra csökkent a dotációtartalom, miközben az általános gépiparban továbbra is 27% maradt.[77]

1971 első félévében az OT Általános Szervezési Főosztálya is vizsgálta a haditechnikai termelés jövedelmezőségi viszo-

diiparban folyó haditechnikai tevékenység értékelése 1950–1970 időszakra. 1968. december. HL OT 2. d.

74 Csobay József szerint ez egyenesen lehetetlen is. Lásd Csobay (1998).

75 E tényre is a tervhivatal szakemberei hívták fel a figyelmet: OT Speciális Területek Hosszútávú Tervezési Bizottság Hadiipari Szakbizottsága: A magyar hadiiparban folyó haditechnikai tevékenység értékelése 1950–1970 időszakra. 1968. december. HL OT 2. d.

76 Uo.

77 Minisztertanács Titkársága: Tájékoztató [Szekér Gyula miniszterelnök-helyettes részére] a magyar hadiipar fejlődéséről, távlati terveivel kapcsolatos elképzelésekről és problémáiról. 1979. szeptember 20. MOL XIX-A-2-ma 31. d.

nyait: 25 KGM-hez tartozó, az összes hazai hadiipari termelés 90–95%-át reprezentáló vállalatnál elemezték az 1968 és 1970 közötti gazdasági mutatókat.[78] A vizsgált vállalatoknál 1970-ben 40%-kal haladta meg a haditechnikai termelésből származó árbevétel az előző évit, két vállalatnál (a Labor Műszeripari Műveknél és a Híradótechnikai Vállalatnál) az egész árbevétel-növekmény a katonai cikkek értékesítéséből keletkezett. A haditechnikai tevékenység nyeresége a 25 vállalatnál 1969-től 1970-ig 28%-kal nőtt, ami jelentősen meghaladta a 8,6%-os gépipari átlagnövekedést. Az eredmény javulása a termelési volumen emelkedése mellett leginkább a terméköszszetétel kedvező változásának és az exportnak volt köszönhető. A haditechnikai vállalatok két harmada 1969-ben és 1970-ben is több mint 10%-os, ötödük pedig kiemelkedően magas (20% feletti) eszközarányos nyereséggel termelt.

A jövedelmezőség láthatóan nem volt korrelációban a haditechnikai termelés részarányával, sokkal inkább egy-egy iparághoz volt köthető: a műszeripari és híradástechnikai cégek döntő többsége stabilan nyereséges volt, a lőszergyártók és az azokkal kooperáló vállalatok, a járműgyártók és a kézifegyvergyárak gazdaságossági mutatói viszont rendre rosszabbak (2. táblázat). A hadiipari cégek többségének pénzügyi helyzete ugyanakkor instabil volt a változó ütemű termékkibocsátás, az új gyártmányok bevezetésénél fellépő problémák, a kooperációs zavarok és az importanyagok kiszámíthatatlan és dömpingjellegű beérkezése miatt. A tervhivatal szakemberei öszszességében úgy ítélték meg, hogy a gyártmányösszetétel alakulásától függően inkább a nyereség csökkenésére, mint növekedésére lehet számítani a hadiipari vállalatoknál. Előre jelezték továbbá, hogy az elégtelen sajáttőke-ellátottság miatt bizonyosan növekedni fog a hadiipari vállalatok forgóalap-juttatási igénye.[79]

Az OT aggodalmai azonban, úgy tűnik, nem igazolódtak. Kezdetben még az 1973-as olajárrobbanás nyomán kibontakozó nemzetközi gazdasági válság hatása is elkerülte a hazai hadiipari vállalatokat. 1975 utolsó hónapjaiban – 1974. évi adatokon alapulóan – a Pénzügyminisztérium mérte fel a vállalatcsoport helyzetét. A vizsgálat[80] tizenkét, a KGM 7,8 milliárd forintos összegű haditechnikai termelésének három negyedét reprezentáló gépipari vállalatára, illetve 36 termékre terjedt ki. Célja az volt, hogy feltárja: a hadiipari termékek gazdaságossága hogyan helyezkedik el az adott ágazaton, alágazaton, vállalaton, termékcsoporton belül. Az adatok tanúsága szerint a tizenkét vállalat átlagosan 15,3%-os – a gépipari átlagot egy százalékponttal meghaladó – árbevétel-arányos nyereséget ért el. Kizárólag a haditechnikai termelést figyelembe véve két lőszergyártó cég (a Bakony Művek és a Mechanikai Művek), a Csepel Autógyár, valamint a Finommechanikai Vállalat rontotta csak le a többiek eredményét 6–10%-os nyereségarányával (3. táblázat).

78 OT Általános Szervezési Főosztálya: Az 1970. évi eredmények alapján a haditechnikai tevékenység hatásának értékelése a fontosabb haditechnikai termékeket kibocsátó vállalatok gazdasági helyzetére. 1971. június. MOL XIX-F-6-v 104. d.

79 Uo.

80 PM: Jelentés a Hadiipari Kormánybizottság részére a hadiipari termékek gazdaságossági, árképzési és szakosodási kérdéseinek vizsgálatáról. 1976. január. MOL XIX-F-6-ae 33. d.

A VÁLLALAT NEVE	A HADITECHNIKAI TERMELÉS RÉSZARÁNYA (%)	ESZKÖZARÁNYOS NYERESÉG (%)
Finommechanikai Vállalat	71,1	12,3
Mechanikai Laboratórium Híradástechnikai Vállalat	64,2	11,6
Híradótechnikai Vállalat	61,9	16,2
Pestvidéki Gépgyár	43,1	11,3
Bakony Művek	37,6	4,1
Labor Műszeripari Művek	36,8	12,8
Mechanikai Művek	36,7	17,0
Eletromechanikai Vállalat	36,1	10,4
Fegyver- és Gázkészülékgyár	34,9	7,0
Ipari Szerelvénygyár	24,9	7,0
Gamma Művek	24,3	24,5
Budapesti Vegyipari Gépgyár	20,7	20,9
Finomszerelvénygyár	20,2	15,3
Videoton	17,5	19,9
Mátravidéki Fémművek	14,5	10,4
Csepel Autógyár	13,1	6,7
Telefongyár	12,6	16,8
Diósgyőri Gépgyár	10,9	11,8
Magyar Vagon- és Gépgyár	10,6	9,1
Magyar Optikai Művek	10,6	23,8
Hajdúsági Iparművek	10,1	17,3
Ipari Műszergyár	8,8	9,3
Alumíniumgyár	8,3	21,7
Danuvia Szerszámgépgyár	5,0	16,2
Hűtőgépgyár	1,8	26,9
25 vállalat átlaga	*25,4*	*14,4*
KGM gépipar átlaga	–	*13,2*

2. TÁBLÁZAT. Az eszközarányos nyereség alakulása a KGM 25 haditechnikai termelést folytató vállalatánál, 1970

A vállalat neve	Árbevétel-arányos nyereség (%)				
	vállalati	haditechnikai tevékenységé	belföldi haditechnikai értékesítésé	haditechnikai exporté	
				szocialista	tőkés
Diósgyőri Gépgyár	15,1	29,8	7,8	19,6	34,5
Csepel Autógyár	6,1	10,7	10,1	35,0	–
Magyar Vagon- és Gépgyár	18,2	18,7	13,8	16,2	28,2
Finommechanikai Vállalat	12,8	10,5	22,8	4,5	34,4
Mechanikai Laboratórium Híradástechikai Vállalat	20,0	25,4	20,1	31,2	16,8
Telefongyár	9,0	11,8	10,4	12,1	–
Videoton	21,3	24,3	19,8	25,5	–
Gamma Művek	21,7	27,4	28,6	15,2	–
Bakony Művek	16,2	8,2	1,1	0,7	28,4
FÉG	14,5	17,7	16,4	90,9	–
Mechanikai Művek	9,2	6,2	20,5	13,9	3,2
Mátravidéki Fémművek	15,9	20,1	14,8	–	34,3
KGM gépipar átlaga	*14,3*	*15,3*	*14,4*	*13,2*	*31,1*

3. táblázat. Az árbevételarányos nyereség alakulása a KGM 12 haditechnikai termelést folytató vállalatánál, 1974

A táblázat adataiból egyértelműen látható, hogy a haditechnikai termelés nyereségessége – a különféle támogatásoktól nyilván nem függetlenül – rendre meghaladta a civil termelését. A hadiipari export jövedelmezősége – különösen tőkés relációban – jelentősen meghaladta a belföldi értékesítését. Exportszubvencióban (mintegy 30 millió forintnyi állami visszatérítésben) is csak a blokk országaiba kiszállított lőszerek után kellett részesíteni az említett két nagyüzemet. A belföldi értékesítésnél a „reális" nyereséget eleve biztosították a hatósági árak. A számokból az is kiviláglik, hogy miért éppen a Finommechanikai Vállalatnak volt szüksége az állandó forgóalap-kiegészítésre: a cég értékesítésében döntő részt kitevő szocialista export alacsony profitja nem biztosította a kellő forgótőkét.

A haditechnikai cikkek szempontjából vizsgálva a helyzetet megállapítható volt, hogy a 36 termék 70%-át a gépipari átlagot elérő vagy meg is haladó nyereséghányaddal értékesítették. A szerényebben jövedelmező cikkek (lőszerek, egyes távközlési berendezések) rendre szovjet licenc alapján, KGST-szakosítás keretében, szocialista exportra készültek, és árukat a – magyarénál jóval nyomottabb – szovjet árszinthez kellett igazítani. Ugyanakkor a polgári termelést felülmúló jövedelmezőséget a szektornak éppen a többi szakosított termék (híradástechnika, járművek, légvédelmi lövegek) biztosította, amelyeknél kedvező árat sikerült a hatvanas évek második felében megálla-

píttatni, nagy szériában készültek, s begyakorlottságuknak köszönhetően gyártási önköltségüket még lejjebb is lehetett szorítani.

A PM mindezek alapján kedvezően ítélte meg a IV. ötéves terv időszakának hadiipari jövedelmezőségét (legalább is a KGM területén). Az 1976–80 közötti időszakra szóló előrejelzés azonban már borúlátóbb volt. Ugyanis a haditechnikai termékstruktúra Magyarország számára rosszul alakult (több kiemelkedően nyereséges termék szakosított gyártása 1975-ben befejeződött), a külpiaci hatások alapvetően kedvezőtlenebbek voltak, és az általunk gyártott haditechnika már korántsem tartozott – még szocialista viszonylatban sem – a legkorszerűbbek közé. Ráadásul az újonnan szakosításra felajánlott termékek („Brusznyika" rádióvevő, „Vasziljok" automata aknavető) – ismét csak szovjet árbázison kalkulált – árából veszteség volt prognosztizálható.

A PM-jelentés következtetései jól mutatták az előző fél évtizedben végbement szemléletbeli változást is. A dokumentum összeállítói ugyanis leszögezték, hogy a hadiipar megítélése (immár) legalább annyira gazdaságossági, mint védelmi kérdés. Belföldön a szabályozórendszer alapvetően biztosította a jövedelmezőséget, viszont a blokkon belüli együttműködésnél komolyabb erőfeszítéseket tartottak szükségesnek a hadiipari szakosítások előkészítésénél, hogy reális és elfogadható exportárakat lehessen kialkudni a magyar gyártású termékekre, részegységekre, alkatrészekre. „Alapvetően arra kell [tehát] törekedni, hogy a konkrét [hazai] gyártásbevezetés csakis olyan hadiipari termékekre történjék, amelyeknél a fejlesztés és a gyártás gazdasági feltételei megfelelnek az általános gazdaságossági követelményeknek. Ettől eltérni csak védelmi és politikai indokok és egyedi elbírálás alapján lehet" – szólt a konklúzió.[81]

A probléma az volt, hogy az említett honvédelmi és (nemzetközi) politikai okokból a veszteségesnek ígérkező haditechnikai termékek gyártását is vállalta a magyar iparirányítás. A következő – 1976–80-ra szóló – ötéves haditechnikai terv összeállítása során ugyanakkor a korábbinál hangsúlyosabb szerepet kaptak a gazdaságossági szempontok. Doró György vezérőrnagy, az OT katonai elnökhelyettese a jövedelmezőséget szem előtt tartva további struktúraváltást javasolt a hadiiparban. A jelentős anyagigényük miatt gazdaságtalan termékek helyett (mint például a páncélozott járművek) újabb híradástechnikai és műszeripari cikkek gyártásba vételét szorgalmazta Huszár István OT-elnöknek készített 1975. júliusi feljegyzésében. Doró a hatékonyság javulását és a dotációs igény csökkenését várta a hadivegyipar tovább már nem halogatható, ám mintegy félmilliárd forintra rúgó rekonstrukciójától is.[82] A hadiipari

81 Uo. Idézet helye: 15–16. p.

82 Doró György [OT-elnökhelyettes]: Feljegyzés Huszár István elnök elvtárs részére. Tájékoztató a hadiipari tevékenység 1976–80. évi beruházási előirányzatairól és az ezzel kapcsolatos feladatokról. 1975. július. HL OT 4. d. A NIM Iparszervezési Főosztálya ezzel szemben egymilliárd forintnyi állami támogatást tartott volna műszakilag indokoltnak az 1976–80 között végrehajtandó hadivegyipari beruházásokra. Lásd NIM Iparszervezési Főosztály: Tárgyalási anyag Gór Nagy Sándor államtitkár elvtárs részére a Doró György vezérőrnagy, OT elnökhelyettes elvtárssal a tárca hadiipari termelésével kapcsolatban folytatandó megbeszéléshez. 1975. március. MOL XIX-F-17-s 98. d. Az ötéves tervben természetesen az OT álláspontja érvényesült.

fejlesztéseket, beruházásokat és termelési kérdéseket eldöntő bonyolult alkumechanizmusban aztán hátrább sorolódtak a financiális szempontok, de talán már az is eredménynek tekinthető, hogy a hadiiparban fenntartott utasításos rendszerbe a „kommerciális" szemlélet beszivárgott.

Összegzés

A szektorban érvényes szabályozórendszer miatt a haditechnikai vállalatok többsége szinte észre sem vette, hogy 1973–74-ben bizonyos reformintézkedéseket visszavontak, s az állami bürokrácia megpróbálta ismét operatív(abb)an irányítani a gazdaságot. Az 1973 őszétől kialakuló gazdasági krízis is jó ideig elkerülte a haditechnikát gyártó vállalatokat. Értékesítési lehetőségeik nem változtak: a hosszúlejáratú kereskedelmi megállapodások biztosították a piacokat, az árak stabilak voltak, a termékeknek alig volt tőkés országból származó importtartalma, a gépipari tartós fogyasztási cikkek belső felvevőpiaca széles volt, és ezek termelői árát nem érintette az árváltozás.[83] A negatív hatások inkább csak a hetvenes évek utolsó harmadától érvényesültek, ám a KGST-együttműködés során elszenvedett veszteségeket a tőkés piaci expanzióval akkor is sikerült ellensúlyozni. A hetvenes évek végére mindazonáltal a hadiipari termelésben számos megoldásra váró probléma és ellentmondás gyűlt össze: a forráshiánnyal küszködő állami költségvetésnek mind jelentősebb tehertételt jelentett az utasításra termelő és fejlesztő haditechnikai vállalatok finanszírozása; az új haditechnikai termékek bevezetése az egységes VSZ-szabványok miatt nagyon időigényes volt, ami növelte a gyártásfelkészülés költségkockázatait; a termékek előállítási költsége növekedett, de az eladási ár nem tartott vele lépést, sőt a szovjet export esetében időnként az önköltségi ár alatti szintet lehetett csak elérni; mivel a műszaki fejlesztés döntően szovjet licencek átvételével történt, a gyártási dokumentációk hosszadalmas honosítása alatt elavulttá vált a termék, miközben a folyamatos műszaki módosítások tovább növelték a termelési költségeket; a mozgósítási készenlét-felkészülés miatt a gyártási készséget hosszú évekig fenn kellett tartaniuk a vállalatoknak, miközben a géppark folyamatosan avult, a szakembergárda kiöregedőben volt vagy elvándorolt; az egy-egy termék gyártásba vételéről született döntés és a megvalósítás között olyan hosszú idő telt el, hogy a személyi felelősség megfoghatatlanná vált; a gyártmánystruktúra meghatározása kívül esett a vállalatok hatáskörén, a termékszerkezetet a gazdaságossági kérdések kevéssé befolyásolták.[84]

Egyfelől igaz tehát, hogy a szabályozórendszer (pontosabban a szinte egyénre

83 Jávor Ervin, az OT egykori katonai elnökhelyettese húsz év távlatából is túlértékelte a hazai hadiipar hetvenes évekbeli szerepét és lehetőségeit: „Túlzás nélkül lehet állítani, hogy ebben az időben … az ország iparának legsikeresebb ágazata lett a hadiipar, és a sikerágazati jellegét továbbiakban is megtarthatta, mert ennek minden feltétele megvolt." Jávor (1993) 24. p.

84 Minisztertanács Titkársága: Tájékoztató [Szekér Gyula miniszterelnök-helyettes részére] a magyar hadiipar fejlődéséről, távlati terveivel kapcsolatos elképzelésekről és problémáiról. 1979. szeptember 20. MOL XIX-A-2-ma 31. d.

szabott „preferenciarendszer") jól vizsgázott, növekedési pályára állította és általában nyereségessé tette a haditechnikai termelést. Másfelől viszont az államnak stratégiai érdekek alapján vagy fél tucat, gyakorlatilag életképtelen haditechnikai vállalatot kellett életben tartania. (Amihez persze hozzá kell tenni, hogy a hadiipari vállalatok különleges jelentőségüknél fogva a világon mindenhol más megítélés alá esnek, mint a civil termelőüzemek.[85]) A hazai hadiipar fejlesztése ugyanakkor kritikus pontokon maradt el: rövid távú érdekektől vezetve éppen a kisebb, gyorsa(bba)n konvertálható kapacitások kiépítésére nem találtak forrást a költségvetésben. A gyorsan romló belső és külső egyensúlyi körülmények között aztán még kevésbé lehetett elfogadtatni a kizárólag „keményvalutáért" importálható korszerű hadiipari gyárberendezések és gépek megvásárlását.

A mechanizmusreform utáni magyar haditechnikai termelés vizsgálatából – előfeltevéseimmel ellentétben – éppen az derült ki, hogy a hadiiparban tapasztalható problémák alig különböztek a civil szektorban észlelhetőktől. A gazdaságirányítási szisztémát és a gazdasági szabályozórendszert nem lehet tehát kivételezett területeket fenntartva megváltoztatni, kudarcot vallott az a törekvés, hogy a haditechnikai termelést még valami módon szeparálják a civil gazdaságtól. Ugyancsak figyelemre méltó általános tanulság, hogy a hazai civil gazdaságban alkalmazott „A" reformváltozat és a hadiiparban bevezetett „B" verzió a működés során érdemben alig-alig tért el egymástól. A jellegzetességeik éppen azért konvergáltak, mert a reform nem volt olyan mélységű, hogy megváltoztathatta volna a rendszer „genetikai" programját, a bürokratikus működést.[86]

Hipotetikus kérdés, hogy lehetett volna-e másként eljárni a reform során a hadiiparral kapcsolatban. Valószínűnek tartom, hogy adott viszonyok között nem. Ugyanis eleve lehetetlen volt akár csak kvázipiaci viszonyokat teremteni a szektorban úgy, hogy Magyarországon (néha még az egész KGST-ben is) egy-egy haditechnikai termékcsoportot monopóliumként egy-egy vállalat állított elő. Bizonyos, hogy ha a haditechnikai termelést nem bástyázták volna körül mindenféle védőintézkedéssel és dotációval, akkor a termelővállalatok fontos katonai termékek gyártásával is felhagytak volna – gazdaságossági okokból. Ilyen cikkek importbeszerzése viszont a korabeli nemzetközi politikai és kereskedelmi viszonyok között nyilvánvalóan lehetetlen volt. (Arról nem is szólva, hogy egyetlen állam sem hagyatkozhat stratégiai termékekből kizárólag behozatalra, hiszen ezzel nemzeti szuverenitását veszélyeztetné.) Az adott nemzetközi konstellációban és hazai politikai-gazdasági helyzetben így aztán egészen 1990-ig fennmaradt a hadiipar irányításának és működésének ez az ellentmondásos, ám annál sikeresebb módja.

85 Lásd erről részletesen Burrows (2003).

86 A közgazdasági irodalom – a civil gazdaság adatai alapján – a jelenséget úgy összegezte, hogy 1968 után a tervalku helyébe a szabályozóalku lépett. Lásd Kornai 504–509. p.

Irodalom

Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja.* Budapest, 1988, KJK.

Burrows, Gideon: *A fegyverkereskedelem.* Budapest, 2003, HVG Rt. /Tények – Lényeg/

Csobay József: A magyar hadiipar virágzása, 1968–1988. *Haditechnika,* 1998. 2. sz. 76-82. p.

Dobák Dezső: *Népgazdasági mechanizmus hatása a Magyar Néphadsereg gazdálkodására.* Kézirat, 1984. /HL Tanulmánygyűjtemény 2./

Germuska Pál: A magyar hadiipar a hatvanas évek elején. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* Budapest, 2003[a], 1956-os Intézet. 90–128. p.

Germuska Pál: A közel-keleti magyar haditechnikai export kezdetei. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2003, XI. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2003[b], 1956-os Intézet. 79–91. p.

A hadiipar helyzetének alakulása 1968. évben. Budapest, 1969, KSH.

A hadiipar helyzetének alakulása a III. 5 éves terv időszakában. Budapest, 1971, KSH.

A hadiipar helyzetének és szerkezetének alakulása 1963–1967 évek között. Budapest, 1968, KSH Középgépipari Osztály.

A hadiipar tevékenysége 1969. évben. [Budapest,] 1970, KSH.

A hadiipari tevékenység 1971. évben. [Budapest,] 1972, KSH.

A hadiipari tevékenység 1972. évben. [Budapest,] 1973, KSH.

A hadiipari tevékenység 1973. évben. [Budapest,] 1974, KSH.

A hadiipari tevékenység 1974. évben. [Budapest,] 1975, KSH.

A hadiipari tevékenység 1975. évben. [Budapest,] 1976, KSH.

Jávor Ervin: *A magyar honvédelmi gazdaságpolitika és a hadiipar fejlődéstörténete (1945–1990), valamint következtetések és elgondolások a rekonstrukciójához.* Kézirat. 1993. /HL Tanulmánygyűjtemény 2./

Kornai János: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és valóság. I–II. *Gazdaság,* 1987. 2. sz. 5–46. p.; 3. sz. 5–40. p.

Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, 1993, HVG Rt.

Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka.* Budapest, 1985, KJK.

Révész, Gábor: *Perestroika in Eastern Europe: Hungary's Economic Transformation, 1945–1988.* Boulder, Colo, 1990, Westview Press.

Vígvári András: Az 1968-as mechanizmusreform előkészítésekor felmerült két koncepcióról. *Fordulat,* 5. sz. (1989). 1–26. p. http://tek.bke.hu/fordulat/tart.htm

Kalmár Melinda

AZ OPTIMALIZÁLÁS KÍSÉRLETE
REFORMMODELL A KULTÚRÁBAN 1965–1973

„Nem teljesen világos még, hogy milyen lesz a cenzúra szerepe."
(*A kulturális irányítás reformjának alapelvei* [1])

„…nálunk a kultúra nem kereskedelmi, hanem ideológiai kérdés."
(*Az új gazdaságirányítás bevezetésével kapcsolatos tapasztalatok a kulturális területen* [2])

A reformműködés

A reformok önmozgása

Az ötvenes évek első felére a szocialista gazdaságok szerkezetének aránytalanságai mély válságba sodorták a kelet-közép-európai országokat, s világossá vált, hogy a dolgozó tömegek életszínvonalával kapcsolatos célkitűzéseket nem sikerül megvalósítani. A frissen kollektivizált mezőgazdaság nem tudott megfelelni a lakosság növekvő szükségleteinek, ahogyan a fogyasztási cikkeket előállító ipar sem. Az ötvenes évek közepén lezajlott első reformkísérletek még csak a modellbeli aránytalanságok megszüntetésére tettek kísérletet: elsősorban az iparszerkezet átalakítására a fogyasztás javára, a mezőgazdaság elhanyagolásának megszüntetésére, a centralizált politikai irányítás és a bürokrácia túltengésének enyhítésére, s végül, de nem utolsósorban a tömegek életszínvonalának ha nem is látványos, de látható emelésére.

A gazdaság egyes elemeit ekkor átalakítani kényszerülő szovjet és kelet-európai vezetés nem a szocialista modell mélyreható megváltoztatására törekedett; sem ekkor, sem később. Az átalakítás, az elmozdulás a korábbi működési elvektől mégis hosszú távon visszafordíthatatlan következményekkel járt a formáció integritására és fennmaradására nézve. Ha mégoly következetlenek voltak is a reformok, mégsem csak a gazdasági struktúrát formálták át, hanem az öntevékenységről, a társadalmi aktivitásról, s közvetve a demokratikus lehetőségekről alkotott nézeteket is. A gazdasági kényszer szülte reformok önmozgása azonban nagyobb mértékben alakította át a társadalmi tudatot, mint azt a kezdeményezők akarták. De a gazdasági reformok hatására elkerülhetetlenül átrendeződtek az addig koherensnek tűnő ideológiai elemek, majd a szocializmusról alkotott kép is. Néhány évtized elteltével megérett a politikai rendszer elkerülhetetlenül átfogó reformjának gondolata is, végül pedig minden átalakult.

Optimalizálás

A magyar párt – miután az 1956 utáni első nehéz évtizedet túlélte – maga is igazodott a hatvanas évek többé-kevésbé általános reform-korszelleméhez. Az 1966-os IX. kongresszuson ennek értelmében demonstratív módon összegezte, mit tekint az MSZMP

1 A kulturális irányítás reformjának alapelvei. 1967. január 19. MOL M-KS-288. f. 41/75. ő. e. Tárgyalta az Agitációs és Propaganda Bizottság 1967. május 18-i ülése.

2 Előterjesztés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére. Az új gazdaságirányítás bevezetésével kapcsolatos tapasztalatok a kulturális területen. 1969. május. MOL M-KS-288. f. 41/117. ő. e.

a fennállása óta legfontosabb feladatoknak: az első években az „ellenforradalom fegyveres leverését és a konszolidációt", majd a mezőgazdaság átszervezését. A párt harmadik legfontosabb feladatának a gazdasági rendszer reformját nevezte meg.

A reform egyik sarkalatos pontja volt, hogy csökkentse a rendszer fenntartásának ekkorra már elviselhetetlennek tűnő *anyagi és technikai* terheit, s ezzel mérsékelje a fenntarthatóság körüli gazdasági és politikai feszültségeket. Az egyik legnyilvánvalóbb törekvés ezért arra irányult, hogy megszüntesse a központi költségvetésre háruló állandó nyomást. Ugyanakkor a bonyolultabbá váló világgazdasági közegben, s a differenciáltabb gazdasági követelmények közepette nemcsak a költségvetésre nehezedő követeléseket kellett mérsékelni, hanem a nehézkessé vált központi irányítás, az intézményi működés *technikai túlterheltségét* is. A rendszert ezért oly módon kellett átstrukturálni, hogy a gazdasági szereplők önálló mozgástere nagyobb legyen. A reformerek olyan gazdasági szerkezetben gondolkodtak, amely a centralizált központi alapokkal és a központi irányítással szembeni folytonos társadalmi követeléseket redukálni tudja. Hogy ezt elérjék, a különböző gazdasági szereplőket valamelyest érdekeltté kellett tenni az önfenntartásban, öntevékenyebbé a termelésben, illetve a gazdálkodásban.

A társadalmi-gazdasági cselekvés bővülő körei már önmagukban is veszélyt jelentettek a korábban szigorúan szuperstrukturális berendezkedésre nézve. A bizonytalanságot azonban tovább fokozta, hogy az öntevékenység előmozdítása érdekében újabb politikai-ideológiai engedményre kényszerültek: az új szemlélettel kialakított reformrend egyes területeken elismerte, sőt korlátozott mértékben ugyan, de még ösztönözte is a vállalati nyereséget. Ez pedig az egyenlőtlenség forrása volt,[3] s mint ilyen, újabb ideológiai konstansokat kérdőjelezett meg, destabilizálva a rendszer legfőbb összetartó elemeit. A destabilizálódás veszélyét elkerülendő a szovjet és kelet-közép-európai pártvezetés – nyilván a virágzó szociológiai kutatások és elméletek hatására is – olyan *optimalizáló modellben*[4] gondolkodott, amely egyszerre tar-

3 „A jelenlegi költségvetési rendszerben a szervek »érdekeltsége« főleg abban nyilvánul meg, hogy a költségvetéssel szemben a legnagyobb igényt támasztják." A javaslat szerint ezért érdekeltté kell őket tenni a bevételi források feltárásában, a takarékosabb, hatékonyabb gazdálkodásban. Irányelvek a költségvetési szervek gazdálkodási rendszerének reformjára. 1966. május. MOL XIX-I-4-ggg. 36. d. Polinszky Károly miniszterhelyettes, miniszter iratai.

4 Az előterjesztések fő gondolati motívuma, hogy az anyagi hatásokkal járó kulturális célokat – a társadalompolitika részeként – úgy kell meghatározni, hogy a társadalom rendelkezésére álló anyagi eszközökkel „optimálisan egyezzenek". Előterjesztés a Gazdaságpolitikai és az Agitációs és Propaganda Bizottsághoz a gazdasági mechanizmus kulturális vonatkozású kérdéseiről. 1967. május 12. MOL M-KS-288. f. 41/75. ő. e.
A rendszer optimalizálásának különböző aspektusai és lehetőségei a tudomány különböző területeit folyamatosan foglalkoztatták. Ekkoriban többek között Hegedüs András – lengyel vizsgálatokra hivatkozva – jelentetett meg tanulmányt a *Valóság* 1965/3. számában Optimalizálás-humanizálás címmel arról, hogy milyen elvek alapján, s milyen feltételek között lehet az irányítási rendszert átalakítani. A politikai gondolkodás ekkor már nem egy esetben támaszkodott azokra a tudományos kutatásokra és teóriákra, amelyeket részben maga is ösztönzött. Ugyanebben az évben a lengyel sajtó vitacikkeket közölt az optimális tervezésről és az optimális döntések mate-

totta szem előtt a *stabilizálás és a dinamizálás* kettős követelményét. Ezért *ideológiai pufferelemeket* épített be a reform által érintett területeken, s különösen látványosan a kultúrában, hogy a szükségszerű átalakítás káros mellékhatásait valahogyan feltartóztassa vagy lokalizálja. A korszak meghatározó jegye ezért mindenekelőtt a sokak által emlegetett ambivalencia.

Ezek az ambivalens törekvések, amelyek hatékonysági és ideológiai szándékokat egyszerre jelenítettek meg, a hatvanas évek második felében a kultúrában sajátos intézményi formákat hívtak életre. Egyfelől közvetlenül átalakították a kultúra működési kereteit, illetve feltételeit, másfelől a reform közvetve is előidézett nem lebecsülendő ideológiai és kulturális-tudati változásokat.

Magyarázom a mechanizmust

A kulturális szféra a gazdasági reformmal eleinte csak az általános ideológiai alapozásban való kötelező részvétel kapcsán érintkezett. A gazdasági mechanizmus reformjának bevezetését rendkívül széleskörű, differenciált és alaposan előkészített központi propaganda kísérte, amelynek célja nemcsak az aktuális és praktikus ismeretek közvetítése volt, hanem a korábbi archaikus politikai-ideológiai társadalomszemlélet – központi irányítással, de végső soron össznépi erővel történő – óvatos *áthangolása* egy alapvetően másfajta, s egy lényegileg más korszakra reagáló valóságértelmezésre. Ezt akkoriban úgy mondták: mindenkinek át kell térni a „közgazdasági szemléletre".

Noha a reformszándék már a hatvanas évek első felétől egyértelmű volt, a kiterjedt és intenzív propaganda csak 1966 tavaszán, a májusi KB ülés után,[5] Nyers Rezső ott elhangzott beszámolójának a sajtóismertetésével kezdődött. A referátum ötezer példányban jelent meg *Kiinduló irányelvek a gazdaságirányítási rendszer reformjára* címmel, s kilencven párt-, állami, tömegszervezeti és gazdasági fórumon vitatták meg. A propaganda szervezésére létrehoztak egy Mechanizmus Propaganda Bizottságot, amely gondoskodott az új gazdasági irányelveket tartalmazó brosúrák megjelentetéséről,[6] továbbá egy tanulmánykötet és egy „korszerű" címszavakkal ellátott közgazdasági lexikon kiadásáról is. A reform-előkészítéssel kapcsolatban a könyvkiadók feladata többek között az volt, hogy az 1966-os, de főként az 1967-es kiadói tervekben messzemenően figyelembe

matikai módszeréről. (O. Lange, K. Porwit, H. Grenieski cikkei, *Nowe Drogi* 1965. 2. sz.) S mivel a szovjet–lengyel–magyar szociológiai kutatások ebben az időszakban laza összehangoltságban folytak, feltehető, hogy az optimalizálásra való törekvés a politikában sem volt sajátos, egyedülálló magyar akció.

5 Az MSZMP KB határozata a gazdasági mechanizmus reformjáról. 1966. május 25–27. In Vass szerk. (1968) 451–481. p.

6 A Mechanizmus Propaganda Bizottság öt brosúra kiadásáról döntött a következő témakörökben: A népgazdaság központi irányításának új módszerei; Az ipari és kereskedelmi vállalatok helyzete és működése az új gazdasági mechanizmusban; A mezőgazdaság az új gazdaságirányítási rendszerben; A tanácsok szerepe és feladatai, a mechanizmus az új gazdaságirányítási rendszerben; A párt és a szakszervezetek feladatai az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésének előkészítésében. A szerkesztőbizottság vezetője Lakos Sándor volt, tagjai: Garamvölgyi Károly és Havas Péter.

vegyék az új mechanizmus ismertetésének, alkalmazásának és népszerűsítésének követelményeit. A Kossuth Könyvkiadó ezen túlmenően központi ajánlásra kiadott egy nagyméretű plakátot és egy tablósorozatot is a III. ötéves terv népszerűsítésére, amely egyben szemléletesen mutatta be a főbb reformcélkitűzéseket.

De a politikai-ideológiai változtatás jelentőségére való tekintettel nem maradhatott ki a szocialista tudat közgazdasági szemléletű átformálásának feladatából egyetlen más oktató, ismeretterjesztő, információs fórum sem. A különböző szintű és funkciójú nappali és esti iskolák, a párt- és tömegszervezetek, a kiadók, az elektronikus és írott sajtó a Mechanizmus Propaganda Bizottságtól mind testre szabott feladatokat kaptak. A televízió például elkészítette népszerű rajzfilmsorozatát, amelyben a kissé elvont mesefigurának tűnő, de azért szokatlanul szimpatikus értelmiségi, *Dr. Agy* mindenki számára érthetőnek szánt módon elmesélte-elemezte az új gazdasági rendszer fogalmait, várható előnyeit és kisebb részben nehézségeit is. A sorozat emlékezetes maradt, szlogenje pedig – a „magyarázom a mechanizmust" – túlélte a felemás reformkísérletet; a köznapi beszélgetésekben még sokáig vicces, önironikus fordulatként használták arra, hogy hogyan és hányféleképpen is lehet értelmezni, magyarázni a mindig változni kényszerülő, ám mégis mindvégig nehezen változó szocializmust.

Közgazdasági közeg

A propagandafeladatokat tehát a kulturális szféra még a megszokott rutinnal teljesítette, mert ez a korábban kialakult intézményeit nem érintette. A hatvanas évek második felétől azonban már sorra készültek azok a tervezetek, amelyek fontos változtatásokat javasoltak több kulturális terület működésében. A tervezetek helyzetértékelései abból indultak ki, hogy az évtized végére vitathatatlanul megváltozott a konstelláció a kultúra körül, kialakult a meghatározó *közgazdasági közeg,* s ezzel összefüggésben megváltozott a kultúra fogalma is. Ennek egyik nyilvánvaló jele volt a művelődés és a kultúra határainak hirtelen *tágulása,* a fontossági sorrend megváltozása a különböző kulturális szereplők között. Az elmozdulásra jellemző, hogy a kultúra értelmezése és jelentőségének megítélése erősen tendált a valóban *tömegeket* érintő formák és intézmények felé, s ennek nyomán a korábban erősen preferált elit műfajokkal szemben most az oktatás és a közművelődés kapott kiemelt szerepet. (Megjegyzendő, hogy – amint a későbbiekben látni fogjuk – látszólagos ellentmondásként a reform mégis ezeket a területeket érintette a legkevésbé.) A kultúrát körülvevő közeg változásának másik fontos jellemzője volt, hogy a század második felében a fejlett civilizációkban a szellemi és ideológiai szféra területén a kultúra fajsúlyos konkurenseként megjelent a tudomány. A kultúra helyzetét különösen nehezítette *a tudomány és a piac nyílt kapcsolata,* vagyis a tudomány közvetlenül is megjeleníthető hasznossága a társadalom életében. De nemcsak a piacon jelent meg a konkurens tudomány, hanem egyre inkább kiemelten preferált területté vált az állami támogatások rendszerében is Keleten és Nyugaton egyaránt. Mindezek következtében a szocialista kultúra koncepciója

fellazulni látszott a piaci kényszerben, ebben az új, világméretekben is meghatározó „közgazdasági közegben".[7]

A kultúra értelmezése

A magyar pártvezetés érzékelte a világ fejlettebb régióiban zajló átalakulásokat, s ezért az ötvenes évek második felétől a kultúra értelmezése idehaza is jelentős módosuláson ment keresztül. Az ideológiai és művelődési szempontból is nagy jelentőségű 1958-as művelődéspolitikai határozat a kultúra fogalmát már ennek megfelelően tágan értelmezte, s ettől kezdve ez a meghatározás rendkívül összetett, sokrétű területeket foglalt magában, s még a sorrend sem volt lényegtelen. Az első és legfontosabb művelődési ágazat az oktatás volt, ezt követte a népművelés, majd a sport és a művészetek. Az oktatás kiemelt helyét a munkaerő újratermelésében való közvetlen részvétele biztosította, a népművelésnek és a művészetnek „csak" a tudatformálásban, az indoktrinációban volt közvetlen feladata. A hatvanas évek második felében azonban ezek a területek – bár az intenzív tudatformálás továbbra is fontos lett volna – a kiemelt kulturális ágazatok közül a második helyre szorultak az égetően fontossá vált termelési-hatékonysági szempontok miatt. Az átstrukturált rendszerben az irodalom és a művészetek helyét, nem véletlenül, éppen a gazdasági irányelvek megjelenése után kibocsátott ideológiai irányelvekben határozták meg újra, nyilvánvalóan a további félreértések elkerülése végett. A szorosan vett művészeti területek közé az évtized végén a következőket sorolták: könyvkiadás és -terjesztés, filmgyártás és -forgalmazás, színházi és zenei intézmények, képzőművészet. A korábban privilegizált irodalmat szervezési és ideológiai megfontolások alapján a könyvkiadáshoz kapcsolták. Új besorolása tükrözte a szemléletváltozást, a gazdasági mechanizmus és a közgazdasági gondolkodás terjedésének hatását, amelynek nyomán most a kulturális vállalati szféra egyik altartományába került. Másfél évtized elteltével Köpeczi Béla a következőképpen jellemezte a korszak változásait: „Lehet természetesen azt mondani, hogy az [1958-as] irányelvek *bizonyos mértékig* túlbecsülték az eszmék jelentőségét a társadalom világnézeti nevelésében. Igaz ez, és ezt különösen 1968 óta tapasztaljuk, hogy a gazdasági folyamatok néha nagyobb, meghatározóbb, a mindennapi életet erősebben érintő hatást gyakorolnak."[8]

7 „…ez a közgazdasági közeg, amelynek körülményei között kell élni és gazdálkodni". Jegyzőkönyv a Művelődésügyi Minisztérium pártbizottsága és hivatalvezetői kibővített üléséről. 1967. július 7. MOL XIX.-I-4-ggg. 48. d.

8 Köpeczi (1984) 30. p.

Az eltartott szocializmus

Ideológia és szocialista modell kapcsolatában különös, szinte etalonjellegű jelentősége lehet annak, ahogyan a hatvanas évek végétől a gazdasági mechanizmus reformja és a szocialista kultúrpolitika elvei keresztezték egymást. A kultúra ugyanis indikátorként jelezte, hogyan reagál a nehezen változó, ámde nagyon is érzékeny ideológiai „szektor" a reformra. A kultúrát érintő reformelképzelések mindvégig abból indultak

ki, hogy a művelődés (az egészségüggyel együtt) *rendszeralkotó etalon,* amelynek lényegi elemei nem változhatnak, következésképp az új mechanizmusban sem lehet fő szempontja a gazdaságosság. A kulturális reformideológia így folyton két szempont: a gazdasági-reformáló és a politikai-megtartó között ingadozott. A reformnak ez az önkorlátozása a kultúra területén egyértelműen jelezte a politikai intézményrendszer átalakíthatóságának határait.

Mielőtt a reform kulturális vonatkozásainak kidolgozásával megbízott apparátus hozzákezdett volna a magyar elvek kidolgozásához, körülnéztek a tábor más országaiban, vajon szomszédaink hogyan hangolják össze a kultúra irányításának fontos szempontját a kultúra egyre nehezebben kigazdálkodható eltartásával. A felmérés során alapvetően kétféle gyakorlatról számoltak be. A legtöbb szocialista országban tulajdonképpen minden cenzurális szűrőkön keresztülment kulturális terméket támogattak. Ezek az országok kombinálták az adminisztratív politikai kényszert és a gazdasági ösztönzést, úgy, hogy főként az alig titkolt cenzúra dominált. A költségvetés csakis a cenzúrázott kulturális termékeket támogatta, de azokat is szigorúan differenciálva, a kultúrpolitikai elfogadhatóság kategóriái szerint. Ennek a módszernek feltétlen előnye volt, hogy nagyobb teret hagyott a cenzúra számára, és ellenőrizhetőbbé tette a kultúra egészét. A hatvanas évek közepére azonban egyre nyomasztóbb teherként jelentkeztek a szisztéma hátrányai is: semmiképp sem volt ugyanis rentábilisnak mondható.

Lényegesen eltérő gyakorlat csak Jugoszláviában alakult ki, ahol a folyamatban lévő gazdasági reform megváltoztatta a kultúra irányítását és finanszírozási elveit is. 1965 nyarától minimálisra szűkítették a központi támogatások módozatait és kereteit, s megszüntették a kulturális vállalatok és intézmények korábbi védettségét. A kulturális termelést ezzel lényegében „piacosították” és a rentabilitás elvére helyezték. A következő évben hasonló piacosítással kísérletezett Csehszlovákia is, különösen a filmgyártás és -forgalmazás területén.

Ez a módszer hatékonyabb és anyagilag kifizetődőbb volt, de csökkentette a cenzúra lehetőségeit, s tágabb értelemben a kultúra befolyásolásának esélyeit is. Jugoszlávia és Csehszlovákia példája éppen ezért aggodalmat keltett a magyar pártvezetésben a szocialista kultúra jövőjét illetően, mivel attól tartott, hogy a piaci liberalizálás következtében eltűnhetnek a tudati átnevelést szolgáló ideológiai művek, miközben mindent kiszorítanak a divatos szórakoztató tömegkulturális műfajok, többek között a ponyva- és képregény.[9] Az áttekintett szocialista példák itthoni értékelése ezért mindjárt a reformtervek kidolgozásának kezdetén behatárolta a hazai indoktrináció átalakíthatóságának kereteit.

A kultúra piacosítása során a kommersz műfajok elkerülhetetlen virágzásánál is nagyobb veszélyt jelentett a rendszer fellazulása, vagyis a *spontaneitás* megjelenése a működésben. A reform-előkészítő apparátus jelentős része attól tartott, hogy az eleinte még *tervezhetően* spontán folyamatok később majd ellenőrizhetetlenné válva kikerülnek a központi befolyás alól, s ki-

9 Előszó a kulturális irányítás reformjának elveihez. 1967. január 12. MOL XIX-I-4-ggg. 48. d.

kezdik a modell irányíthatóságát. A gazdasági, társadalmi és tudati folyamatokat nehezen befolyásolhatóvá vagy befolyásolhatatlanná teszik, rosszabb esetben pedig felpuhíthatják a rendszer fő jellemzőit, s ezzel veszélyeztetik az *egésznek* az integritását. A művelődési minisztérium pártbizottsági ülésén a referátum előadója ebben a kérdésben úgy fogalmazott: a szocialista társadalom nem engedheti meg magának azt a „luxust", hogy a spontán gazdasági folyamatok, vagyis a gazdaság önmozgása túlságosan megerősödjön, mert a kultúra területén a szocialista szempontok érvényesülése továbbra is egyértelmű igény.[10] A másik probléma a spontán piaci mechanizmusban az, hogy mindenki koordinálatlanul azt ad ki, amit akar. A reform-előkészületek során mindjárt ki is derült, hogy éppen ezért nemcsak a legfelső szintű kulturális vezetés érdekelt a piacosodás korlátozásában, hanem maguk a kulturális vállalatok is. Siklós Margit, a Kiadói Főigazgatóság főigazgató-helyettese például szintén a tervgazdálkodás részleges fenntartása mellett érvelt, mondván, hogy ésszerűtlennek tartaná, ha a kiadók között olyan verseny alakulna ki, amely „összezavarná a frontokat, s népgazdaságilag is, és gazdasági összhatásában is káros jelenségekre vezetne."[11]

A reform-előkészítők így aztán a különböző érdekek és megfontolások között lavírozva olyan hibrid kulturális-piaci megoldásokban gondolkodtak, amelyek végső soron a gazdasági reform alapvető dilemmáját jelenítették meg. Hogyan lehet a piaci értékmérőt beengedni a szocializmusba úgy, hogy az ne gyengítse a modellt, hanem éppen ellenkezőleg: hozzájáruljon annak biztonságosabb és kevésbé költséges működéséhez. Az *optimális modellt* keresték tehát, amelyben mindkét kiemelten fontos feltétel teljesül: az irányíthatóság és a rentabilitás. Olyan szocializmust, amelyet részben eltart a rendszeren belül lokalizált és korlátozott kapitalizmus.

Keretszempontok és keresztszempontok

A magyar kulturális reformelképzelések ezért egyfelől abból indultak ki, hogy a kultúra nagyobb mértékben járuljon hozzá önmaga eltartásához, másfelől abból, hogy a központi hatalom befolyásolási eszközei ezen a területen semmiképp se csökkenjenek, sőt ha lehet, még gyarapodjanak is. Az apparátus konzervatívabb tagjainak, s azoknak, akik főként a politikai-ideológiai stabilitást tartották szem előtt, e tekintetben megegyeztek az érdekeik az éppen ekkoriban kialakulóban lévő – alapvetően a szociális alapozású kulturális eszmét védő – kulturális lobbival. Mindannyian amellett érveltek, hogy a reform nem sértheti a kulturális érdekeket. Az eredmény: az új módon kialakított gazdaságirányítási elemek mindvégig erősen keveredtek a hatósági elemekkel. A kettős cél elérése érdekében az új gazdasági mechanizmus a kultúra területét alapvetően két mezőre bontotta: szocialistára és piacira. A felosztás legfőbb elve az volt, hogy a többé-kevésbé piaci elven működtetendő *vállalati kulturális* szektor nagymértékben hozzájárulhasson

10 Jegyzőkönyv a Művelődésügyi Minisztérium pártbizottsága és hivatalvezetői kibővített üléséről. 1967. július 7. Uo.

11 Kivonat az intézményi és vállalati vezetők részére az 1967. július 14-én tartott konzultáció alkalmával felvett jegyzőkönyvből. Uo.

a – főként szociális és ideológiai szempontokat preferáló – *szocialista kulturális szféra* eltartásához. Piaci rentabilitás és ideológiai protekcionizmus harmonikus egysége látszott ekkor megvalósulni egy rövid történelmi időben.

Az MSZMP vezetése korábban is kísérletezett már a gazdaság és a kultúra összekapcsolásával, de egészen más megközelítésben. A hatvanas évek elejétől a kultúrpolitika igyekezett a társadalmi békét erősen provokáló hatalmi, adminisztratív beavatkozások számát és súlyát csökkenteni, ezért a kultúra szereplőit főként gazdasági eszközökkel akarták ösztönözni arra, hogy az ideológiai-politikai elvárásoknak megfelelő műveket alkossanak, illetve forgalmazzanak. A későbbi magyar reformelképzelések tehát meríthettek tapasztalatot a korábbi gyakorlatból is, amikor kialakították a gazdasági mechanizmus kulturális vonatkozásairól szóló álláspontjukat. Az eltérés a két korszak között azonban nem jelentéktelen elvi, megközelítésbeli különbséget tükrözött. A költségvetés korábban az egész kulturális szférát közvetlenül finanszírozta, azaz saját zsebből fizette az ideológiai kivitelezés és benne az egész kultúra költségeit, a gazdasági mechanizmus új rendszerén belül viszont némi áttételen keresztül az ágazat piacosított részének kellett volna „támogatnia" a nem gazdasági szempontok alapján működő kulturális szereplőket. A hatvanas évek második felében bevezetett reform ezzel a módszerrel *a szocialista gazdasági kényszer* területén új korszakot nyitott, s nemcsak a kultúrában, hanem általában a modell általános értelmezésében is.

A gazdaságirányítási rendszer kultúrára vonatkozó reformját a Művelődésügyi Minisztérium Kollégiuma 1966. február 21-én tárgyalta, és elrendelte reformmunkálatok megkezdését. Az előkészítést azonban végigkísérte a korszakra olyannyira jellemző ambivalencia. A szakértői kollégium határozatában például az állt, hogy a kultúrpolitikai célkitűzések maradéktalan érvényesítése mellett fokozottabban kell törekedni a gazdasági szempontok érvényesítésére és a rentabilitás növelésére,[12] ugyanakkor a későbbi tervezetek azt hangsúlyozták, hogy nem lehet a „kulturális termelés" egyedüli meghatározója a spontán piaci igények kielégítése, mert annak ellentmondanak a szocializmus ideológiai, kulturális vagy éppen szociális szempontjai. A reform bevezetéséhez közeledve a gazdaságosságtól az ideológiai megfontolások irányába történő elmozdulás még inkább jellemző. A kulturális „lobbi" minden előterjesztésben hangsúlyozta, hogy ezt a területet a változások közepette is védetté kell nyilvánítani, s nem lehet a piaci szempontoknak alárendelni. Ennek értelmében a kultúra olcsóságát biztosítani kell, s ezért nem térhetnek át nemhogy a nyereséges, de még az önköltségi elvre sem, mert az veszélyeztetné a szociális vagy a kulturális-ideológiai célok megvalósítását. A kultúrpolitika irányítói úgy vélték, ha később kiderülne, hogy a kulturális hadállásokat túlbiztosították, akkor még mindig könnyebb lesz utólag engedményeket tenni, mint visszavenni azt, amit egyszer már kiengedtek a kezükből. 1970-re, amikor felülvizsgálják majd a mechanizmus működését, kiderül, hogy melyik irányban érdemes továbbmenni.

12 Javaslat a művelődésügyi gazdasági irányítás rendszerének felülvizsgálatával, a szükséges módosításra vonatkozó javaslatok kidolgozásával kapcsolatos munkák megkezdésére. 1966. május. MOL XIX.-I-4-ggg. 36. d.

A költségvetésre nehezedő nyomás valamelyes enyhítésére inkább felemás ideológiai engedményekre szánták el magukat, csakhogy a struktúra a lényegét tekintve változatlan maradjon. Javasolták például, hogy a film- és a könyvszakma vizsgálja meg a kulturális-politikai okokból különleges áldozatokat jelentő nemzetközi kötelezettségek ügyét. Ezek a terhek nyilvánvalóan a szocialista kulturális kapcsolatokból származó központi ideológiai vállalásokból származtak, s egy részüket ilyenformán, a szükségszerű takarékosságra hivatkozva igyekezett a magyar vezetés lerázni magáról. Javasolták azt is, hogy inkább emeljék a – szociálisan és ideológiai szempontból egyébként kiemelt fontosságú – tankönyvek árát, de a tankönyvkiadás deficitjét ne hárítsák át a könyvkiadásra.[13]

A kollégiumi döntés után a kulturális élet gazdasági mechanizmusának elveire vonatkozó magyar javaslatokat egy főbizottság irányításával dolgozták ki négy munkacsoportban, mintegy hatvan szakértő részvételével. A szakértők által előterjesztett és a pártapparátus által véglegesre formált szakmai javaslatok valójában a kormány 1967. augusztus 8-i határozatát készítették elő, amely végül összegezte a *gazdasági mechanizmus elveinek alkalmazási módjait a művelődésügy területén.* A javaslatokat 1967. május 18-án a pártközpont Gazdaságpolitikai Bizottsága és az Agitációs Propaganda Bizottság is tárgyalta, és állásfoglalásuk világosan jelezte, hogy a reform szempontjából két csoportra, egy nagyobbra és egy kisebbre osztják majd az egyébként most már tágan értelmezett kulturális területet. Végleg a fontosabb csoportba került a szocializmus fennállása alatt végig kiemelten, *jellegzetesen és elengedhetetlenül szocialista* attribútumnak tekintett, minden szempontból szocialista elvű oktatás, s ide került a népművelés, de még a sport is. A művészet a másik, kisebb, kevésbé fontos csoporthoz tartozott.

A két csoport szétválasztását ugyan ekkoriban még jelentősen nehezítette az a körülmény, hogy a hetvenes évek első feléig (1974-ig) az oktatás-nevelés, a népművelés és a szűkebben értelmezett kulturális terület közös minisztérium alá tartozott. Problémáik viszont igencsak eltérőek voltak, és – ezért vagy másért – nem különösebben hatékony apparátussal rendelkeztek. Ekkor, a hatvanas évek fordulóján a KB illetékes bizottságai a reform kapcsán mégis rákényszerültek arra, hogy a különböző funkciókat valamelyest szétválogassák, s hogy felmérjék az átalakítások várható rizikófaktorait is. A reform hatósugarának mérlegelése során úgy döntöttek, hogy az átfogóbb és átgondoltabb változásokat, s egyben komolyabb anyagi erőforrásokat igénylő területek átalakítását egyelőre elhalasztják, s csak a szűkebb értelemben vett kulturális szférában terveznek fontosabb, érzékelhető módosításokat. Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a tervezési, pénzügyi és állami irányítás ésszerűsítésére az oktatásban, a népművelésben és a sportban is törekedni kell.

Az 1967-es augusztusi minisztertanácsi határozat lényegében ezeket az alapelveket fogalmazta meg. Leszögezte, hogy az évtized végéig az említett területeken nem várható komolyabb változtatás, csupán az

13 A kulturális irányítás reformjának alapelvei. 1967. január 19. MOL M-KS-288. f. 41/75. ő. e.

irányítás új rendjéhez igazodó ésszerűsítés.[14] A reform így elsősorban a művészetekkel kapcsolatos tevékenységeket érintette, s ezek mintegy kísérleti terepül is szolgáltak a kultúra és gazdaság reformkapcsolatának kidolgozására.

A kormányhatározat nyomán a leginkább költségigényes területek közül a *művelődési intézmények* működésére vonatkozó reformok ezért egyelőre kimerültek a takarékosság hangoztatásában. Ennek értelmében az alapkövetelmény az ellátás *szinten tartása* volt: a kulturális célok mindenütt legyenek összhangban az anyagi eszközökkel, vagyis a rendelkezésre álló pénzügyi kerettel. A szinten tartásnak ez a „takarékos" elve azonban ekkor már csak arra volt elegendő, hogy halogassa az egyre sürgetőbben jelentkező problémák megoldását; többek között a romló állagú színházak, mozik és népművelési intézmények rekonstrukcióját. Nem lehetett kétséges, hogy a halogatás miatt ezek az igények néhány év múlva egyszerre jelentkeznek majd, s a terület finanszírozásának hosszan tartó válságát idézhetik elő.

A másik nagy és hasonlóan költségigényes szféra az oktatás volt. Ezzel kapcsolatban a legtöbb előterjesztés, s maga a kormányhatározat is csak ellentmondásosan utalt egy majdani reformra. Leszögezték, hogy a lakosságnak nyújtott juttatások és kedvezmények rendszerében, illetve színvonalában 1970-ig nem terveznek lényeges változtatásokat, de jelezték, hogy a későbbiekben ezeket is felül kell vizsgálni.[15] A felülvizsgálat szempontjainak néhány eleme pedig már ekkor körvonalazódott. A távlati tervek egyfelől arra irányultak, hogy a hatékonyság, a minőség elvét, s annak anyagi vonzatát valahogyan az oktatásban (de mindenekelőtt a tanulásban) is érvényesítsék. Másfelől pedig arra, hogy a képzéssel kapcsolatos terhek egy részét, ha differenciáltan is, de a társadalom közvetlenül átvállalja. Ezek azonban csak hosszú távú célok voltak. Az oktatás területén uralkodó elveket ekkor még főként politikai-ideológiai szempontok határozták meg, a reform és a közgazdasági szemlélet így csak néhány részterületen mutatkozott. Ideológiai-politikai elvi alapon ingyenes maradt az általános iskolai, a gyógypedagógiai és a középfokú oktatás, valamint a dolgozók általános iskolai oktatása, s ezen nem is szándékoztak változtatni. A tankönyvek és tanszerek ára továbbra is dotált volt. Rövid távon változatlanok maradtak a diákoknak nyújtott szociális juttatások is (a diákotthon, a tanulószoba, a menza, a napközi stb.), de a tervezetek arról szóltak, hogy a szülőknek ezekért később majd anyagi helyzetük szerint *differenciáltan* térítést kell fizetniük. Hosszú távon ingyenes, illetve – teljesen, félig vagy egynegyed részben – önköltséges kategóriákat terveztek.

Ezek a szociális szempontok, még ha halogatták is a problémák megoldását, a rendszer logikáját tekintve egyértelműek és követhetők voltak. A tandíjak és az ösztöndíjazás elveit azonban már jelentős mértékben összekuszálták az ellenkező előjelű törekvések: az egymásnak nem egyszer ellentmondó költségvetési *keretszempontok* és az egymást is gyakran keresztül-kasul

14 Határozatok Tára. 27. sz. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 2046/1967. (VIII. 8.) számú határozata a gazdasági mechanizmus elveinek alkalmazásáról a művelődésügy területén.

15 Irányelvek a költségvetési szervek gazdálkodási rendszerének reformjára. 1966. május. MOL XIX-I-4-ggg. 36. d.

felülíró piaci-, illetve ideológiai *keresztszempontok.* Mindezek már a reformkorszak következetlenségeit mutatták. A törvény egyfelől kiindulópontként előrevetítette a tanulmányi ösztöndíj és a szociális támogatás különválasztását, s ennek megfelelően előírta, hogy a felsőoktatási tandíjak összegét elsődlegesen a hallgatók tanulmányi eredményei alapján kell differenciálni. Ugyanakkor fenntartották azt az elvet is, hogy közben a szociális helyzetet alaposan mérlegelni kell. Hasonlóan politika-ideológiai szempontból rendkívül fontos etalonnak számított a társadalmi ösztöndíjrendszer is, amelynek deklarált célja a vidék munkaerő-ellátásának tervszerűbb biztosítása és a szociális szempontból rászorult tehetséges gyermekek továbbtanulásának segítése volt. Ezért az új gazdasági mechanizmus viszonyai között egyáltalán nem merült fel, hogy megszüntessék; csak a szükséges ésszerűsítések kidolgozását javasolták.

Politikai csoportok a párton belül

A gazdasági mechanizmus reformja tehát valójában a kultúra szűkebben vett régióit érintette: az úgynevezett kulturális és művészi „termelést és szolgáltatást". De a kultúra működését és finanszírozását ez a törvény valóban új konstrukcióban helyezte el, amelynek két alappillére: a nemkívánatos termékek nyereségének elvonása *kulturális járulék,* s a kívánatos termékeket ösztönzése *kulturális támogatás* formájában.[16] A miniszter a pénzügyminiszterrel és az Országos Anyag és Árhivatal elnökével egyetértésben járulékot állapíthatott meg (vethetett ki) több kulturális termékre és szolgáltatásra. Olyanokra, amelyek csak a szórakozást szolgálták, vagy – a tárca vezetője szerint – nem számítottak közérdekűnek, s csak szűk kört érdekeltek, ugyanakkor még nem tartoztak a cenzúra hatáskörébe. A járulék a Kulturális Alapba folyt be, amelyet teljes jogkörrel a művelődési miniszter kezelt. Ebből lehetett támogatni részben az alkotókat, részben az alkotásokat (azaz közvetve a kiadókat) és a forgalmazásban közvetlenül résztvevőket is.

A szocialista rendszer keretein belül maradva a Kulturális Járulék és a Kulturális Alap, vagyis a központi támogatás fenntartása *együtt* valósíthatta meg azt a professzionálisnak mondható elgondolást, hogy bár a gazdaságosság a kulturális szférában is fontos szempont, bizonyos területeit mégis mentesíteni kell a rentabilitás nyomasztó terhe alól. Méghozzá úgy, hogy a nyereséges szektor eltartsa a piactól nem függőt. A szocialista és a piaci szempontoknak ezt a kényes rangsorolását a reformot előkészítő elemzések mindig szem előtt

16 A Gazdaságpolitikai és az Agitációs és Propaganda Bizottság számára készített javaslat összefoglaló elve erre a következő volt: „Társadalmi fejlettségünk jelenlegi fokán, a közönség jelentős része kulturális igényének és ízlésének mai színvonalán nyereségesek általában a kulturálisan megtűrt alkotások; a kultúrpolitikailag fontos művek általában anyagi támogatást igényelnek. A társadalmi és vállalati érdek összehangolásának, valamint a közönség befolyásolásának *egyik eszköze* a *Kulturális Alapból* való támogatás, a *másik eszköze* pedig a kulturálisan megtűrt termékekre kulturális járulék kivetése. A Kulturális Alapból való támogatás során világosan meg kell különböztetni a termék és a közönség (bizonyos társadalmi rétegek) támogatását." Előterjesztés a Gazdaságpolitikai és az Agitációs és Propaganda Bizottsághoz a gazdasági mechanizmus kulturális vonatkozású kérdéseiről. 1967. május 12. MOL M-KS-288. f. 41/75. ő. e.

tartották: „A kulturális és gazdasági érdekek jelenleg, ha nem is antagonisztikusan, de ellentmondóak, s a piaci igények korlátlan kielégítése jelentősen növelhetné a gazdaságosságot, de lerombolná azt, amit kulturálisan építettünk.”[17]

Az a kulturális építmény, amelyről ez az előterjesztés beszél, a vágyott *szocialista tömegkultúrának* a nyugati tömegkultúrától eltérő modellje volt, amelynek éppúgy jellemzője kellett hogy legyen a politikai (és ritkábban ízlésbeli) ellenőrzés biztonsága, mint a jó színvonalú kultúra mindenki számára elérhető, alacsony árai. A szocialista tömegkultúrának ez az államilag formált *utópikus karaktere* kétségkívül kialakult, s ilyenformán a sajátos szocialista tömegkultúra létezését kétségbe vonni értelmetlen lenne. Más kérdés, hogy a kapitalista tömegkultúra kevésbé ideális termékei egyre erősebb konkurenciát jelentettek az olcsó, de minőségi kultúrának.

Az előterjesztéseket megfogalmazó kulturális lobbi viszont többek között éppen azzal érvelhetett egy továbbra is védendő, protekcionista kultúrpolitika fenntartása mellett, hogy a társadalom nagy részéhez még mindig nem jut el a kultúra. A KSH 1966-os adatait hozták fel bizonyítékként, mely szerint a munkások 40%-a, a mezőgazdasági fizikai dolgozóknak pedig csak 18%-a olvasott rendszeresen. És nemcsak az arányokkal, hanem a minőséggel is baj volt. A pártapparátus 1967-ben készült elemzése úgy fogalmazott, hogy a kultúrát igénylők jelentős része megrekedt a közízlés nem kielégítő fokán.[18]

A tömegek leszakadásáról szóló érveket a hatvanas évek elejének szociológiai kutatásai is alátámasztották. A mobilitás valóban lelassult, s a társadalom különböző rétegei nem azonos eséllyel juthattak hozzá sem a gazdasági, sem a kulturális javakhoz.[19] A kultúrpolitika vezetői és az apparátus ezért mindvégig azt hangoztatták, hogy a gazdasági mechanizmus alapelveit nem mechanikusan, hanem csak „megfelelően” lehet adaptálni a kulturális intézményekre. Egyetlen előterjesztés sem feledkezett meg annak hangsúlyozásáról, hogy ezen a területen nem érvényesülhetnek spontán piaci folyamatok, s nem lehet kizárólag a gazdaságosság az alapvető szempont. A legfontosabbnak tartották ezzel szemben, hogy az új körülmények között is megőrizzék egyfelől a kultúra hozzáférhetőségét, másfelől a politikai ellenőrzés, azaz a cenzúra esélyeit. A hangsúlyok azonban eltérőek voltak a különböző csoportok argumentációiban, s ezek a különbségek a szocialista tömegtársadalom kultúrafelfogásának két egymáshoz kapcsolódó elemét jelenítették meg. A egyik elem az indoktrináció, amelynek célja a hatalmi folytonosság és a stabilitás biztosítása. A kultúrának mint

17 A kulturális terület problémái a gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatban. 1967. január 9. MOL XIX-I-4-ggg. 48. d.

18 Általában a nem korszerűen alakuló magyarországi fogyasztási struktúráról lásd például Berend (1980).

19 A társadalmi rétegződésről szóló munkák közül érzékenyen érintette a politikai vezetést Hegedüs András A szocialista társadalom strukturális modellje és a társadalmi rétegződés c. cikke a *Valóság* 1964. májusi számában. Fő tézise, hogy már nem elégséges a tulajdonviszonyok szerinti struktúra vizsgálata, fontosabb lett a munkamegosztásban elfoglalt hely a rétegződési egyenlőtlenségek a jövedelem, műveltség, életvitel terén. A teória később könyvben is megjelent. Hegedüs (1971), a korszak szociológiai kutatásaira: Szántó (1998).

közvetítőnek ebben jelentős szerepet szántak, s már csak ezért sem függhetett pusztán a gazdasági nyereségességtől. Az ideologikus kultúrafelfogás másik eleme az egyenlőség és a szociális gondoskodás elve, amely magában foglalta, hogy a szocializmusban a kultúra nem lehet pusztán áru, és semmiképp sem lehet a tömegek számára megfizethetetlen. A két szempont – a cenzurális és az utópikus – szétválaszthatatlan kombinációja határozta meg azt a sajátos kultúrafelfogást, amelynek hatására a hatvanas évek reformkísérleteiből végül is két politikai irányvonal emelkedett ki a párt vezetésén belül. Az egyik irányzat a két ideológiai elem közül a hatalmi – cenzurális és indoktrináló – funkciót tartotta fontosabbnak, s ennek érdekében igyekezett a reformokat a megfelelő ideológiai-politikai keretek között tartani. A másik irányzat inkább azt hangsúlyozta, hogy elsősorban a szociális kultúra eszméje az, ami védendő: meg kell őrizni a kultúra olcsóságát és a minőségi szelektálás lehetőségét is; központilag persze, és nem a piac által. A reformvitákban konfrontálódó politikai argumentálás közepette az utóbbi csoport elképzelései lassan távolodni kezdtek a legitimáló hatalmi célzatú *ideológiától* a reflektáló, utópikus színezetű *eszme* felé, amely nemcsak a jelen politikai állapot fenntarthatóságát tartotta szem előtt, hanem az elképzelt, optimálisnak vélt megoldásokat is.[20]

A két csoport argumentációja és körülhatárolható álláspontja azonban csak fokozatosan, éppen a reformok provokálta közegben fejlődött ki. Ugyanakkor a *szociális-szocialista kultúra* védelmezőinek megjelenése a közgazdasági mezőben halványan, de jelezte egy valódi baloldali színezetű virtuális platform alakuló körvonalait a kommunista rendszeren belül. A hatvanas évek második felétől a párt kulturális vezetésének ez a két formálódó csoportja – a megközelítés különbözősége miatt érthető módon – nem teljesen azonos megfontolásokból küzdött a harmadik, újonnan színre lépő (vagy legalábbis ekkortól látható) csoporttal, a gazdasági vezetőkkel és szakértőkkel. Ők a két másik csoporttal szemben a piaci tényezők rendszerfrissítő jelentőségét hangsúlyozták. A kultúra sajátos, rendszerspecifikus tulajdonsága és ideológiai etalon szerepe miatt látványosan jelenítette meg a hatvanas évek második felének ideológiai meghasonlását. A keretszempontok és keresztszempontok ütközése, a technokrata lobbi és a szocialista értékeket egyre inkább eszmei alapra helyező baloldali szocialista lobbi első küzdelme már jelezte a párton belüli ideológiai-politikai orientációk erőteljes differenciálódását.

Kulturális vállalatok

A hatvanas évek gazdaságirányítási reformja az egymást keresztező szempontoknak köszönhetően megkímélte, de nem kerülte el teljesen a kultúrát. A kormányhatározat a nem piaci elven működő kulturális intézmények számára továbbra is előírta a teljes vagy részleges támogatást, de megfogalmazta azt is, hogy a kulturális jellegű anyagi termelésnek és szolgáltatásnak azért fokozatosan igazodnia kell az új irányítási

20 Az ideológia integráló-legitimáló és reflexív-utópikus tartalmának, illetve funkciójának határozott megkülönböztetésére lásd Riceour (1997).

rendszerhez. Ennek egyik formája az, hogy ezek az intézmények, illetve termelőegységek nyereségérdekelt vagy önköltséges vállatokká alakulnak át. A kormányhatározatot előkészítő előterjesztések azonban már jelezték, hogy a piaci gazdálkodásra való átállás csak részleges lesz, mert az ideológiai preferenciák e tekintetben is mindvégig világosak maradtak. A kultúrpolitika vezetői ugyanis megmakacsolták magukat, és kikötötték: az új helyzetben nem szűkülhetnek a kultúra befolyásolásának lehetőségei, s ezért nem akarnak további kulturális „engedményeket" tenni gazdasági okokból. A kulturális vállaltok így, a sikeres ideológiai elhárításnak köszönhetően továbbra is védettséget élveztek, s ennek keretében a javaslatok a központi támogatások összegének további növelését tervezték. Ezt részben azzal indokolták, hogy a termelői árrendezés és a bevezetett új adók, illetve az egyéb kötelezettségek minden bizonnyal még az addig jövedelmező kulturális területek nyereségét is csökkenthetik, sőt esetleg meg is szüntetik. De nemcsak a támogatások relatív növelését érte el a kulturális lobbi, hanem azt is, hogy a terület jelentős része mentesüljön a „pusztán nyereséglefölözést célzó" magas eszközlekötési járulék és az illetményadó fizetése alól.[21]

A vállalatok átalakulásának ösztönzése során a tervezetek megkülönböztették az alapvetően nyereségérdekelt és az önköltséges vállaltokat. A nyereségérdekeltek közé tartozott a könyv-, a film- és a hanglemezgyártás, illetve -forgalmazás, továbbá a képzőművészeti vállalatok, amelyek más termelő vállaltokhoz hasonlóan működtek, nyereségükből fejlesztési és részesedési alapot képezhettek. Különböztek viszont a gazdasági szféra más ágaitól abban, hogy „kultúrpolitikai célok megvalósítása érdekében" a Kulturális Alapból támogatást kaphattak, s ugyanakkor egyes termékeik után kulturális járulékot fizettek. Mindemellett – szintén eltérően más gazdasági egységektől – sajátos ideológiai (mondhatnánk közvélemény-formáló) és közvetlen cenzori feladatokat is elláttak.

A színházak, a zenei intézmények (például az Országos Rendező Iroda, a Nemzetközi Koncert Igazgatóság és a Filharmónia), továbbá a Cirkusz és Varieté Vállalat, a tanszergyártás és -forgalmazás önköltség-érdekeltségűek voltak. Ez azt jelentette, hogy a működésükhöz szükséges kiadásaiknak a bevételekkel egyensúlyban kellett lenniük. Nyereséget nem termeltek, ennek megfelelően fejlesztési és tartalékalapjuk sem volt, rendelkeztek viszont a központi támogatásból igazgatói alappal. A cél az lett volna, hogy valami módon ezek a vállatok is növeljék a bevételeiket, illetve más forrásokból pótolják a működéshez szükséges forrásokat, s ezzel az állami dotáció csökkenhessen. Bankhiteleket vehessenek fel például, vagy a sport- és népművelő intézmények a „bevétel fokozása céljából" vendéglátó egységeket működtethessenek.[22]

A színházakkal kapcsolatban mutatott a kulturális vezetés talán a legnagyobb

21 A kulturális terület problémái a gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatban. 1967. január 9. MOL XIX-I-4-ggg. 48. d.

22 Előterjesztés a Gazdaságpolitikai és az Agitációs és Propaganda Bizottsághoz a gazdasági mechanizmus kulturális vonatkozású kérdéseiről. 1967. május 12. MOL M-KS-288. f. 41/75. ő. e.

bizonytalanságot. A színház egyszerre volt kereskedelmi tevékenység és kiemelt kulturális terület, amelynek ideológiai jelentőségét nem becsülték alá. Ezért a színházak reformműködésére alternatív javaslatokat terjesztettek elő. Az egyik szerint a színházak maradjanak – a gazdasági szférától távol tartott – védett intézmények, bizonyos vállalatszerű elemeket alkalmazva. A másik javaslat az volt, hogy az Állami Operaház és a Nemzeti Színház kivételével alakuljanak át önköltség-érdekeltségű vállalatokká.

A kulturális intézményrendszer új eleme lett volna a reformidőszakban jellemző trösztösödés. A kulturális lobbi azonban ehhez a legtöbb területen nem járult hozzá, mert egy fedél alá kényszerültek volna a piaci és a nem piaci alapon működő intézmények, s ettől főként az utóbbiak érdekeit féltették. Ugyanakkor a filmszakmában és a kulturális külkereskedelem területén voltak összevonások. A hét filmgyártó vállalatot trösztösítették, a Művelődésügyi-, a Pénzügy-, a Külügy- és a Külkereskedelmi Minisztérium és a KKI részvételével Kulturális Külkereskedelmi Tanács alakult, a Kultúra Külkereskedelmi Vállalt viszont a Művelődésügyi Minisztérium irányítása alá került. A racionalizáló koncepciók körében tervezték a különálló irodalmi, képzőművészeti és zenei alapok összevonását is azzal a céllal, hogy az összevont alapot csak a művészeknek nyújtott szociális támogatás céljára használhassák fel.[23] S voltak olyan javaslatok is, amelyek szerint a Művészeti Dolgozók Szakszervezetét addigi formájában meg kellene szüntetni, s olyan rendszert kialakítani, amelyben a művészi tevékenység szabad szellemi pályának számít.[24]

Az intézményrendszer felemás átalakítása során még inkább szembetűnő az érdekek bonyolult szövevénye azokon a területeken, amelyek egyszerre kötődtek a kulturális és a már részben piacosított szektorhoz. Ilyen volt például a könyvkiadás. A kiadók a zavaros viszonyok közepette igyekeztek annyi előnyt kiszorítani maguknak, amennyit csak lehetett, s a helyzetet kihasználva egyre nyilvánvalóbb önállósulási törekvésekkel álltak elő. Igaz, hogy kettős szorításban voltak: működésüket egyaránt nehezítette a nyomdai szektor haszonelvűsége és a politikai vezetés ideológiai szempontjai. De talán éppen ezért, maguk is kettős természetű követelésekkel álltak elő. A kulturális reform előkészítésének során erőteljesen lobbiztak amellett, hogy a nyomdák a kiadókhoz hasonlóan a kultúrpolitika részei legyenek, ne vonatkozhassanak rájuk a piaci szabályok, hogy ne továbbíthassák azok hatásait a kiadók felé: „[…] ha a kulturális szempontok megállnak a nyomdák kapujában, mert ott már más mechanizmus elvei érvényesülnek, akkor megbukik az egész rendszere annak, amit védeni akarunk a kulturális területnek [sic!].”[25] A Kiadói Főigazgatóság viszont azt az általános kiadói aggodalmat közvetítette központi kulturális vezetés-

23 Feljegyzés a Gazdaságpolitikai Bizottság és az Agitációs és Propaganda Bizottság május 18-i üléséről. 1967. május 26., uo.

24 Előterjesztés a Gazdaságpolitikai és az Agitációs és Propaganda Bizottsághoz a gazdasági mechanizmus kulturális vonatkozású kérdéseiről. 1967. május 12., uo.

25 Jegyzőkönyv a Művelődésügyi Minisztérium pártbizottsága és hivatalvezetői kibővített üléséről. 1967. július 7. MOL XIX.-I-4-ggg. 48. d.

hez, hogy a kulturális alap valójában a cenzurális jogok kiterjesztése, s így a vállalati önállóságot csökkenti, ami ellentmond a reform hirdetett elveinek.

Reformárak

A kettős elvű reformrendszer a fenyegető tendenciák ellenére néhány vonatkozásban mégis határozottan ígéretesnek mutatkozott a kultúrpolitika számára. A párt vezetése azt remélte: némi decentralizálással és folyamatos forrásátcsoportosítással el lehet érni, hogy a gazdasági felelősséget elsősorban az érdekelt alkotóműhelyek viseljék, miközben minden fontos politikai döntés – s a költségvetésből származó dotáció – a központi irányítás kezében marad. Az ideológiai szempontból legfontosabb műveket így továbbra is az állam finanszírozza, miközben a „csak" fogyasztói igényeket kielégítő kulturális termékek költségeit a kiadóknak kell majd előteremteniük a kereskedelem, illetve a forgalmazás nyereségéből.

S mivel a kultúra területén folytonosan keveredtek az ideológiai és piaci értékmérők, ennek megfelelően pedig a hatósági és a gazdaságirányítási elemek,[26] a termékek *előállítása és az árképzés* között nem voltak és nem is lehetettek szoros összefüggések. Mielőtt a reformárképzés kialakítására sor került volna, a szakértők az akkori árakat elhelyezték egy igen egyszerű koordináta-rendszerben. Megállapították, hogy a kulturális termékek és szolgáltatások ára a többi fogyasztási cikkhez képest egyértelműen igen kedvező, más országokhoz viszonyítva pedig: a kapitalista árakhoz képest alacsony, néhány szocialista országéihoz képest viszont magas. A probléma ugyanakkor az volt, hogy a társadalom nagy része a megfizethető árak ellenére továbbra sem olvasott, illetve s a szocialista tömegek ízlése és kulturális igénye nem változott lényegesen. Ezért a javaslatok készítői úgy vélték, hogy a kultúrpolitikai és szociális szempontokat ezentúl sem lehet figyelmen kívül hagyni. Az Anyag és Árhivatal 1967. szeptemberi javaslata, amelyet a kulturális szolgáltatások fogyasztói árreformjáról a Gazdaságpolitikai Bizottságnak küldött, ezzel összhangban megismételte az Agitációs és Propaganda Bizottság év eleji politikai állásfoglalását, mely szerint: „Az új körülmények között is meg kell őrizni a kultúra olcsóságát, és biztosítani kell azt, hogy a kultúra termékei a tömegek számára hozzáférhetőek maradjanak."[27] A határozatot előkészítő tervezetek egyik alapvető tétele éppen ezért az volt, hogy a kulturális termékek és szolgáltatások árát nem lehet az előállításhoz kötni. A könyvkiadásban vagy a filmek esetében ugyan javasolták az előállítási költségek csökkentését, de kiemelték, hogy az árak továbbra sem függhetnek közvetlenül a ráfordításoktól, ezért az állam támogatására ezután is szükség lesz. Javasolták, hogy a közérdekű kulturális termékek ára, a színház, a zenei rendezvények, a mozi három-négy legolcsóbb helykategóriája maradjon az akkori

26 A gazdasági és hatósági funkció szétválasztására csak a Képzőművészeti Alap esetében tettek igen bizonytalan javaslatot. Jegyzőkönyv a Művelődésügyi Minisztérium pártbizottsága és hivatalvezetői kibővített üléséről. 1967. július 7. Uo.

27 A kulturális terület problémái a gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatban. 1967. január 9. MOL XIX-I-4-ggg. 48. d.

szinten – bár esetenként lehet mozgó árakat alkalmazni –, a többi kategória árát pedig differenciáltan fel lehet emelni. A kormányhatározat kimondta, hogy a kulturális termékek ára és a honoráriumok ugyan felülvizsgálhatók, de ez nem eredményezheti az árszínvonal számottevő emelkedését.

Az ideológiai alapelvek a kultúra területén mindezek figyelembevételével igen szilárdaknak bizonyultak a reform-előkészületek során, mert az Árhivatal is azt tekintette fő követelménynek, hogy az árak a kultúrpolitikai célkitűzéseknek megfeleljenek, s ezért csak olyan mértékű fogyasztói áremelkedést javasolt, amely a „lakosság tervezett jövedelemviszonyai mellett" megvalósítható. Ugyanakkor a hivatal megfontolásra ajánlotta olyan rugalmas árrendszer bevezetését, amely „a fogyasztók értékítéletével párosulva" elősegíti a gazdasági eredmény fokozását. Az előzetes becslések szerint például ha a könyvkiadásban a szebb és keresettebb kiadványok árai megközelítően 20%-kal emelkednek, akkor 30–40 millió forintos áremelkedést, illetve dotációcsökkenést lehet elérni hatósági áremelés nélkül. A jövedelemátcsoportosítás támogatottjait mindeközben kulturális propagandával is védeni kell, ügyelve annak a beidegződésnek az elhárítására, hogy az „olcsó" alkotást egyben értéketlennek tekintik. Az *Olcsó Könyvtár* kiadásának kedvező tapasztalatai erre megfelelőnek ígérkeztek. A képzőművészeti termékek általában már nem élveztek ilyen egységes védettséget, vásárlásukat nyilván nem tartották tömegjelenségnek, így e tekintetben a kulturális árpolitika tervezői rövid időn belül nem is prognosztizálhattak nagy változást. Az előterjesztések ezekre a termékekre a szabad árformát javasolták, ami azonban egyértelmű áremelkedést jelentett. Árcsökkenést csak a képeslapok forgalmazása terén vártak, mivel esetükben a tervek a terjesztés monopóliumának megszüntetését javasolták.

A mozik és a színházak számára *hatósági megkötéssel mozgó árrendszert* terveztek, amelynek részletes utasításai azonban már messze túlmutattak az árképzés problémáin. A tervek a „fizetőképesebb és igényesebb" fogyasztókat érintő drágább és jobb helyek árának emeléséről szóltak, s ez a „réteghelyzet-rétegtudat"[28]

28 A társadalmi rétegződés és egyenlőtlenség intenzív vizsgálata Nyugaton a negyvenes évektől indult meg azt követően, hogy megjelent Talcott Parsons tanulmánya a rétegződés értékek és értékelések alapján való megközelítéséről (Parsons 1940). Ennek hatása érződött az ötvenes évek második felétől ismét virágzásnak induló hazai szociológiai kutatásokban is. A politikai döntéshozók érdekeltek voltak a tudományos eredmények felhasználásában, mivel azonban ezek gyakran alapvető ideológiai etalonokat érintettek, a vezetés igyekezett mind a következtetések köreit, mind pedig a nyilvánosságra kerülés lehetőségeit korlátok között tartani. A politika és a tudomány viszonyát mindvégig ez a kettősség jellemezte. A KB ideológiai határozatának vitáján például kiemelten bírálták a szociológiai kutatásoknak ezt az irányát, mondván, hogy az a polgári szociológia módszerére támaszkodva és a „társadalmi rétegződés bonyolultságára hivatkozva az osztálytagozódás szerepét csökkenti." (A KB irányelvei a párt időszerű ideológiai feladataira. A testület vitája. Jegyzőkönyv. 1965. március 11–13. MOL M-KS-288. f. 4/73–74. ő. e.) A nyilvánosan megjelent ideológiai és szociológiai határozatok azonban tartózkodtak ennek a kérdésnek az exponálásától. (E viszonyról lásd majd részletesen a szerző készülő, a kommunista ideológia és formáció viszonyát elemző monográfiáját.) Az ekkor megindult szociológiai vizsgálódások változó keretek között, de később is folytatódtak, ezek

látens tudomásulvételét jelentette, vagyis azt, hogy hallgatólagosan elfogadták a társadalom anyagi és kulturális differenciáltságát, amelyet erős ideológiai ellenszélben a szociológia évek óta hangoztatott. A közgazdasági közegben gondolkodó pártvezetés tehát, anélkül, hogy ezt nyíltan hangoztatta volna, már ekkor megkülönböztette a – nem csak nagyon szűk kört érintő – szocialista luxusfogyasztást a tömegfogyasztástól. A különleges elbírálás alá eső, kifejezetten szórakoztató vagy az átlagnál nagyobb költség- és devizaigényű produkcióknál jelentősebb helyáremelkedést hagyott jóvá. Ugyanez az elv vonatkozott a sajtótermékekre is: a napilapokra rögzített, a legolvasottabb politikai és kulturális, illetve népművelő időszaki sajtótermékekre pedig maximált árformát javasoltak. A lakosság szűkebb körét érintő társadalmi, kulturális, gazdasági, műszaki és ismeretterjesztő lapok és folyóiratok viszont szabad árformát kaptak. A jelmezkölcsönzés ugyanígy a szűkebb kört érintő elit- vagy másképpen a luxusfogyasztás körébe tartozott, s ezért az új gazdasági mechanizmus bevezetése után annak díjai is szabadon szárnyalhattak, központi kötöttségek nélkül.

Reform és ízlés

A reformkorszak nyereségét tehát a kultúrában főként a szórakoztató tömegcikkeket előállító vállalatok termelték, a járulékot pedig a kevésbé vagy egyáltalán nem nyereséges, ámde kultúrpolitikai szempontból fontosnak ítélt kulturális termékek kapták. Az alapelv úgy szólt, hogy meg kell szüntetni azt a gyakorlatot, amelyben az eszmeileg, művészileg jó, vagy az általános népművelés szempontjából nagy fontosságú művek ugyanolyan támogatást élveznek, mint azok a termékek, amelyektől semmi más nem várható, mint az, hogy ízlésesen elszórakoztassák az embereket. A kultúrából nyert forrásokkal, gazdasági ösztönzőkkel ily módon nemcsak a kulturális termelés ideológiai vonulatait akarták befolyásolni, hanem nagyon tudatosan a közönség ízlésének alakulását, azaz a szocialista tömegkultúra arculatát is. A kulturális vezetés úgy vélte, a gazdasági reform bevezetése ezen a területen a szocialista *művelődéspolitika új szakaszát* jelenti, amelyben egyes területek rentabilitását más területek minőségi javításával lehet majd összekapcsolni. „Sikerülhetne elérni, hogy ne minden kulturális produktumot (a Hamletet és a Csárdáskirálynőt egyaránt) tekintsenek az emberek a szocialista állam kulturális termékének. Sikerülhetne elérni az adminisztratív eszközök csökkentését, s a művészetek irányítása helyett a szocialista társadalom szükségleteinek megfelelően egyre inkább a művészetek támogatása lenne az uralkodó. […] Csökkenhetne az eszmei és művészi érték szempontjából jelentéktelen, se népnevelő feladatot, se szórakoztató-ipari feladatot el nem látó alkotók és művek száma, amelyeket ma betiltani nem lehet, mert semmi ártó vagy kártékony nincs benne, de az, ami szürkítő hatással van a magyar kulturális életre [sic!].”[29] Részben ezt a célt szolgálta a kulturális termékek és szolgáltatások zsűrizése is. A „kulturális érdekek, a közízlés védelmében” a művelődésügyi miniszter –

egyik darabja az MSZMP Társadalomtudományi Intézetének kutatásait összegező kötet: Kolosi et al. szerk. (1980).

29 Előszó a kulturális irányítás reformjának elveihez. 1967. január 12. MOL XIX-I-4-ggg. 48. d.

az illetékes miniszterekkel egyeztetve – a közvetlen irányítása alá nem tartozó vállalatok kulturális és művészeti jellegű termékeinek forgalomba hozatalára előírhatta az engedélyeztetési, illetve zsűrizési kötelezettséget, amely igyekezett adminisztratív vagy gazdasági kényszer útján korlátozni a nem megfelelőnek ítélt termékek megjelenését.[30] A járulékfizetés és az úgynevezett giccsadó legtöbbször ugyanazt jelentette. Az új rendszer bevezetésének tapasztalatairól szóló 1969. májusi előterjesztésben a járulékoltatásról a következő olvasható: „Fékezte a giccs terjedését, illetve a művészileg, eszmeileg rangos tevékenység érdekében lehetőséget nyújtott a szórakoztatási igények kielégítéséből eredő haszon lefölözésére." A későbbi közművelődési koncepció körvonalai kezdenek ezzel kibontakozni.

Cenzurális reformfogalmak

A központi elosztás és a nyereségességi szempontok kettőssége furcsa módon rendezte át, illetve piacosította az ötvenes évek második felétől használt cenzurális megfontolásokat. A „szocialista piachoz" való kényszerű alkalmazkodás ugyanis sajátosan befolyásolta a *tiltás, tűrés és támogatás* 1957-ben kialakított kategóriáit.[31] Az új korszaknak megfelelően piacosabb megfogalmazásban jelenítették meg a kívánatos hivatalos ideológiai-művészi trendet. Az ideológiai szempontból *fontos* műveket tehát alacsony áron, állami támogatással forgalmazták. A politika számára *nem fontos, de még megtűrhető* alkotások csak akkor jelenhettek meg, ha nyereséget ígértek, vagy legalább önfenntartók voltak. *Bizonyos nem fontos,* de szintén *még megtűrhető* műveket csak akkor engedélyeztek, ha az állam számára egyértelműen bevételt jelentettek, nyereséget hoztak.[32] Az állami támogatás differenciálása a következő indoklással történt: „[…] jelentősen támogatjuk a szocialista kultúrpolitika megvalósítását elősegítő műveket, kevéssé, vagy egyáltalán nem támogatjuk a csak szórakoztató, s azt sem mindig színvonalasan megoldó termékeket." Ettől azt remélték, hogy a gazdasági kényszer befolyásolhatja a művészeti termelést, többek között csökkentheti „a tehetségtelen, de a közönséget megnyerni tudó" művek számát.[33] Az ideológiai preferenciák – mindezeket figyelembe véve – a hatvanas évek második felében ezért a következő praktikus-utilitarista megfogalmazásokban kerültek elő: a „nagyon *kell*" vagy „*kell*" kategóriához tartozók közvetlen vagy közvetett állami támogatást kapnak. A „megengedhető" vagy „eltűrhető"

30 A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 2046/ 1967. (VIII. 8.) számú határozata.

31 Lásd Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a könyvkiadásról. 1957. november 21. „A szépirodalmi könyvkiadók támogassák a szocialista realista törekvéseket, azokat az irodalmi irányzatokat, amelyek a szocialista realizmus irányába mutatnak. A helytelen nézeteket is tartalmazó, vitatható műveket megfelelő marxista előszóval jelentessék meg, s ugyanakkor határozottan zárkózzanak el az ellenséges munkák megjelentetése elől." A határozat az elveket világosan kimondta, s ezt követően ezek az elvek a legváltozatosabb megfogalmazásokban kerültek elő, anélkül, hogy a hármas felosztás lényegét tekintve megváltozott volna, mígnem jelzésszerűen csak három T-ként emlegették. Ságvári–Vass szerk. (1964) 153. p.

32 Előszó a kulturális irányítás reformjának elveihez. 1967. január 12. MOL XIX-I-4-ggg. 48. d.

33 Uo.

művek éljenek meg, ahogy tudnak, esetleg még fizessenek is. Az eltűrhetetlen alkotásokra az előterjesztések semmilyen egyértelműen körülhatárolt kifejezést nem használnak, úgy is mondhatnánk, ezekről majdnem szemérmesen szólnak. Csak megjegyzik, hogy ezekre az esetekre a vezetés a továbbiakban is fenntartja a „politikai vétójogot".[34]

A kombinált cenzurális és piaci megfontolások között külön említést érdemelnek még az – elvben és ritkán – engedélyezett *egyéni kiadások*. A javaslatok ennek felvetésével mentek legközelebb a cenzúra és a szabad piac érintkezésének határmezsgyéjéhez. Vagy ha úgy tetszik, ez volt a szocialista öncenzúra és a kapitalista haszonelvűség kombinációs teherbírásának igazi kísérleti terepe. Olyan művek esetében – vetették fel az előterjesztések –, amelyeknél politikai-közerkölcsi vagy egyéb ok nincs, ami ezt lehetetlenné tenné, az alkotók maguk „fektetnének a létrehozandó műbe", maga az alkotó kap lehetőséget műve megjelentetésére, életre hívására. De mindjárt hozzá is tették: ez egyúttal ellenőrzése is az alkotóműhelyek politikai munkájának, vagyis cenzurális éberségének, s ugyanakkor a kulturális politika helyes gazdálkodásának is.[35]

A reform tehát a kultúra területén – bármily felemás volt is – láthatóan igyekezett a közgazdasági közeg biztosította ideológiai mozgásteret a lehető legnagyobb mértékben kihasználni. Az *optimalizáló kettős elv*, az ideológiai és a piaci határozta meg a honoráriumok rendszerének újragondolását is. Az 1967 májusában készített javaslat például kifejtette, hogy az addig alkalmazatott „*tól-ig*" rendszer valamennyi területen felülvizsgálatra szorul. Nagyobb rést kell alkalmazni az eszmeileg és művészileg kiváló és a „csak szórakoztató" művek támogatása között.[36] Ennek megfelelően a reform során az új magyar szépirodalmi művek ívhonoráriumának felső határát 50%-kal – kétezerről háromezer forintra – tervezték megemelni, s ugyanekkor növelték a színházi rendezők honoráriumát, illetve a tévé és rádió által fizetett tiszteletdíjakat is. Az alkotók ösztönzése mellett azoknak a kereskedelemi dolgozóknak az anyagi érdekeltségét is növelték, akik az ideológiai megfontolásokból preferált könyvek forgalmazása során a közönséggel közvetlenül kapcsolatba kerültek. A nagyobb árrés, a jutalék és célprémium minden bizonnyal a boltok jól látható polcaira helyeztette a *nagyon kell* és a *kell* kategóriába sorolt műveket. „A 80 Ft-os Passuthból a könyvkereskedelem csak fillérekkel részesedne, de az Olcsó Könyvtárban megjelent Solohov Csendes Don-ból vagy más klasszikusokból, illetve Sánta Ferenc: Húsz órá-jából, vagy más új magyar művekből sokkal jelentősebb összeggel." Ami a könyveknél a differenciált árrés, az a filmeknél a differenciált kölcsönzési díj volt. „Filmnél: a Hófehérke és a hét vagány kópiájáért a moziüzem az összbevétel 50%-át fizetné, más filmekért nem kellene fizetnie, ugyanakkor lennének – ha nem is nagy számban – olyan jelentős szocialista alkotások, amelyekért a MOKÉP részesülne a helyár-bevételből."[37]

Az új gazdasági mechanizmus mindezeken túl, az érdekeltség növelésének szán-

34 A kulturális terület problémái a gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatban. Uo.

35 Előszó a kulturális irányítás reformjának elveihez. Uo.

36 A kulturális terület problémái a gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatban. Uo.

37 Előszó a kulturális irányítás reformjának elveihez. 1967. január 12. Uo.

dékától vezettetve más területeken is változásokat hozott, amelyek apró, de mégsem jelentéktelen repedéseket okoztak a szocializmus intakt építményén. Az átalakítások egyik célja ugyanis – összhangban az általános gazdaságpolitikai elképzelésekkel – az volt, hogy a kulturális szellemi termelés exportképessége növekedjék, méghozzá elsősorban a Nyugat irányába. A szellemi export ösztönzése érdekében viszont úgy vélték, kívánatos biztosítani az alkotóművészek és tudósok méltányos devizaellátását. A javaslatok ezért amellett foglaltak állást, hogy célszerű lenne lehetővé tenni, hogy a szerzői jog, találmány, licence és művészeti előadói díjbevétel egy részét az előadóművész, illetve tudós személyi számlájára helyezhesse, ezáltal az érdekeltek devizával rendelkezhessenek.[38] „Más kérdés, hogy meg kell találnunk a megoldási módozatot a népi demokratikus országok és a Szovjetunió felé is…"[39] A mechanizmus reformja tehát, ha látványos alkotói szabadságot nem is, de kicsivel több személyes devizatartalékot azért hozott a művészetek és a tudomány néhány képviselője számára.

Hatások és hatásvizsgálatok

A gazdasági mechanizmus közegének megváltozására jellemző volt, hogy ebben az időszakban a politikai és gazdasági döntések nyomán megindult folyamatok elsődleges értelmezői már nem az apparátus hangulatjelentései és óvatos-szubjektív elemzései voltak. A tudatosan előidézett változásokat valódi hatásvizsgálatok követték, amelyek egyre inkább szakértőkkel és egyre professzionálisabb módszerekkel dolgoztak, s amelyek egyaránt kitértek a strukturális és a tudati következmények, illetve a várható fejlemények értékelésére. A hatásvizsgálat komolyabb, szakértői formája tehát friss, formálódó műfaj volt.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetésével kapcsolatos első tapasztalatokat először 1969 tavaszán elemezték, három bizottságban, melyeknek képviselői elsősorban a film, a könyvkiadás és a színházak problémáit tekintették át. A könyvkiadásban a korábbi félelmekkel ellentétben nem csökkent a kortárs magyar irodalom számaránya és példányszáma, de feltűnő arányeltolódások mutatkoztak a kiadói gyakorlatban: a várakozásokat is felülmúlóan megnőtt a krimik kiadása. A Kossuth Könyvkiadótól felvett rendelésekben 80%-ra emelkedett a kalendáriumok és szépirodalmi könyvek aránya, a Szépirodalmi Könyvkiadó kiadványaira föladott rendeléseken pedig mindössze öt szerző – Passuth László, Hajnóczy Rózsa, Szilvási Lajos, Dallos Sándor és Molnár Gábor – osztozott. Az arányeltolódás azonban inkább a szabadság palackból kiszabadult szelleméből következett, mintsem a gazdasági mechanizmus jótékony piaci hatásából. A kiadók korábban is jövedelmező kiadványaik nyereségéből fedezték a ráfizetésesek veszteségét, s így a kulturális alap számára elvont jövedelem a korábbiakhoz képest csökkentette a nyereségüket. Ennek az lett a következménye, hogy – a

38 Előterjesztés a Gazdaságpolitikai és az Agitációs és Propaganda Bizottsághoz a gazdasági mechanizmus kulturális vonatkozású kérdéseiről. 1967. május 12. MOL M-KS-288. f. 41/75. ő. e.

39 Jegyzőkönyv a Művelődésügyi Minisztérium pártbizottsága és hivatalvezetői kibővített üléséről. 1967. július 7. MOL XIX.-I-4-ggg. 48. d.

kiesést pótlandó – esetenként a kiadók maguk is céltámogatást kértek. Mindent összevetve: a kiadók önállóságuk korlátozásának eszközét látták a kulturális alapban, amelynek tervezett kulturális-ideológiai hatása ekkor még nemigen érződött. A járulékoltatás egyébként sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mert ilyen címen a központi alapba a jelentés szerint az első évben csak 11 813 700 forint folyt be, s ez nem volt elegendő a tervezett hatékony kulturális szabályozásra. Ekkor kezdtek fellángolni a későbbiekben is folytatódó komoly hatásköri-pénzügyi viták, többek között amiatt, hogy a más tárcához tartozó, de a művészeti tevékenységet is folytató vállalatok – ilyen volt például a Hollóházi és a Herendi Porcelángyár – mentesültek a járulékfizetési köztelezettség alól, s ezért nyereségük egy részét nem lehetett közvetlenül viszszaforgatni a kulturális szférába.

Az orientáló gazdasági kényszerítő elemnek szánt támogatások hasonlóan csekély hatását lehetett csak kimutatni a filmszakma területén. A reform következményei itt is sokkal inkább tudati, felszabadító jellegűek voltak, s ennek nyomán például a forgalmazás gyakorlatában egyértelműen „szabad szellemű" változások mentek végbe. A mozinézők száma ugyan általában csökkent, elsősorban annak következtében, hogy megszüntettek jó néhány gazdaságtalanul működő, 16 mm-es filmet játszó kismozit. A csökkenő tendencián belül ugyanakkor 20%-kal, azaz *kétmillióval megnőtt a nyugati filmek nézőszáma,* s ugyanennyivel csökkent a szocialista országokból származó filmek behozatala. Ezt a tendenciát csak részben tudta szépíteni év végére a feljövőben lévő magyar filmgyártás néhány közönségsikert aratott filmje. A képző- és iparművészet területén hasonló volt a helyzet. A hirtelen szabadabbá váló fogyasztói kereslet, a „szabadabban fogyasztó" itt is kifogott az ízlésbefolyásoló igényekkel fellépő kultúrpolitikán. A giccsimportban pedig látványosan mutatkoztak meg a mechanizmus rései. Az iparművészeti tárgyak forgalmának alakításában a járulékoltatás elsődleges célja az lett volna, hogy a giccses dísztárgyak tömegét kiszorítsák a piacról. De hiába csökkentették a gyártók a termelést, a kereskedelem akkora készlettel rendelkezett, hogy a piacon változatlanul nagy volt az árubőség. Másfelől: mivel a járulékoltatás nem érintette a behozatalt, a hazai „giccskiesést" importtal pótolták.

A kommercializálódás tendenciái egyértelműek voltak. A palackból kiszabadított reformszellem hatására előtűnt a magyar társadalom különböző rétegeinek egymástól igencsak eltérő kulturális állapota. A reform hatásának első, 1969-es értékelése ezért már nem csekély elégedetlenséggel állapította meg, hogy a nyereségérdekeltség módot ad a piac „elmaradottabb igényeinek az eddigieknél határozottabb jelentkezésére", azaz: a mechanizmus érvényesítése felszínre hozza, és bizonyos mértékig tükrözi a kulturális fogyasztók – a magyar társadalom – tényleges kulturális állapotát.[40] „Nemcsak arról van szó, hogy egyes társadalmi rétegek nem jutottak túl a kulturált szórakozás igényén, hanem arról is, hogy a XX. század második felében, a szocialista társadalom felépítésének időszakában

40 Előterjesztés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére. Az új gazdaságirányítás bevezetésével kapcsolatos tapasztalatok a kulturális területen. 1969. május. MOL M-KS-288. f. 41/117. ő. e.

a szórakoztatásnak is igényesebbnek kell lennie a száz, illetve harminc év előttinél."[41] A kedvezőtlen trendet látva 1969 májusában a Művelődési Minisztérium azt javasolta a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának, hogy helyezzék elvi alapokra a kommerszigények „kielégítésének mértékrendszerét". Ekkoriban azonban ez az elméleti igény már nem azt jelentette, hogy a bizottság pártapparátusbeli tagjai néhány hét vagy hónap alatt összeütöttek valamit. A javaslat arra vonatkozott, hogy tudományos intézeteket bízzanak meg azzal, hogy a politika számára is hasznosítható módon határozzák meg a művészetek szórakoztató szerepének ágazatonkénti és műfajonkénti sajátosságait, „hasznos és káros változatait", mert a helyes irányvonal meghatározása a kommersz területén csak tudományos alapon biztosítható.[42]

A kulturális és politikai vezetésnek tehát a reform hatására új problémákkal kellett szembenéznie, s ezek között a (nyugati típusú) tömeges szórakozás mint műfaj csak az egyik veszély volt; igaz, a legfontosabbak közül való. A kultúra társadalmi helyét és szerepét most a gazdasági reformátalakulással szoros összefüggésben kellett újragondolni. A megváltozott konstelláció alapos felmérését s az ezzel járó ideológiai következtetéseket nem lehetett elkerülni.

A reformideológia

Miközben a gazdasági mechanizmus reformja a kulturális termelés különböző szektorai között új rangsort alakított ki, az ideológia önállósított fogalmi keretben jelent meg, világosan és egyértelműen leválva a kulturális ideológiai paraméterekről. Ami az ideológia rendszerbeli önmeghatározását illeti, 1957–58 intenzív dekrétumkidolgozó folyamatát majd egy évtizednyi – egészen eddig az időszakig tartó – viszonylagos ideológiai stabilitás követte. A kommunista ideológia exegézisében hasonlóan intenzív szakasz éppen 1965–66 volt, amely azonban ismét kiemelkedő jelentőségű a formáció változásait, a strukturális elmozdulásokat mindig is jól tükröző ideológia formálódásában. S ez az új paraméterekkel artikulált ideológia hosszú távon módosulásokat indukált a politikai praxis, a formáció szerkezetében is.

1965–66-ban több olyan helyiérték-meghatározó ideológiai állásfoglalás jelent meg, amely a formáció preferált értékei között is új sorrendet alakított ki, sőt új értékeket jelölt meg. Az elvi átrendezés érthetően közelről érintette a szorosan vett ideológiai területeket; azokat az ún. tudati szférákat, amelyek a reform során fontos elméleti kísérleti terepnek számítottak, hiszen az indoktrionáció feladata főként ezekre hárult. Sorra jelentek meg az állásfoglalások a szocialista realista látásmódról, az oktatási reformról, a szociológiáról, a televízió munkájáról, a tudományszervezésről és a tudományos kutatásról. Ezek az állásfoglalások mintegy appendixként, alkalmazott ideológiai tézisekként követték az

41 A kulturális irányítás reformjának alapelvei. 1967. január 19. MOL M-KS-288. f. 41/75. ő. e.

42 Előterjesztés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére. Az új gazdaságirányítás bevezetésével kapcsolatos tapasztalatok a kulturális területen. 1969. május. MOL M-KS-288. f. 41/117. ő. e.

1965-ös ideológiai irányelveket. Jelentőségüket azonban nemcsak az adta, hogy közvetlenül kapcsolódtak ehhez a szokatlanul explicit módon kinyilatkoztatott ideológiai iránymeghatározáshoz, hanem az is, hogy ekkor jelentek meg a KB gazdaságpolitikai irányelvei, amelyek közvetve ugyan, de egyértelműen befolyásolták ezeknek az ideológiai kvázihatározatoknak az értelmezését. Az irodalom és a művészetek helyét az új koordináta-rendszerben az ideológiai és a gazdasági reformról szóló irányelvek együttesen jelölték ki.[43]

Az irodalom és a művészetek hivatásáról kiadott 1966-os nyári állásfoglalást az egy évvel korábbi szocialista realizmusról szóló, meghatározatlan műfajú pártdokumentum körüli tapasztalatok is inspirálták. A szocialista realizmus fogalmának tágításával a magyar pártvezetés részben komoly ideológiai engedményeket tett, részben utólag befogadott az ideológiába olyan elméleti fejleményeket, amelyeket már úgysem lehetett eltagadni. Ez a kedvező változás kétségtelenül növelte a magyar irodalom későbbi legális mozgásterét, ugyanakkor a dokumentumot övező vita során a kulturális vezetés számára kiderült, hogy az irodalomelméletről szóló, túlságosan elvontnak tűnő irodalmi kérdéseket hasznos lenne konkrétabb politikai összefüggésekhez is kötni, elkerülendő a továbbiakban az esetleg messze vivő félreértéseket. Az elvi-politikai tisztázás a következő kérdéseket érintette elsősorban: 1. A művészetek és az irodalom helye/fajsúlya a szocialista formációban és az ideológiában. 2. A megváltozott politikai környezetből, a koegzisztenciából adódó ideológiai problémák kulturális értelmezése.

Művészetek a kettős nyitásban

Az irodalom és a művészetek hivatásáról készült állásfoglalás 1966 nyarán a párt gazdaságpolitikai irányelveivel szinte egy időben jelent meg. A reform körüli propaganda nem győzte eléggé hangsúlyozni, hogy az ideológia középpontjában most már a közgazdasági szemlélet és az ezzel összefüggő gazdasági és tudományos gondolkodás áll. A szocialista gazdaság átalakítási kényszerét kísérő ideológiai – és nem kis részben politikai – átrendeződésben így az irodalom és a művészetek látványosan veszítettek korábbi ideológiaközvetítő szerepükből. A sajtóval szembeni, egy évtizeddel korábbi alulmaradást követően ez volt az irodalom súlyvesztésének második nagy hulláma. Az irodalmi kultúrát lassan mindenütt felváltotta a technikai kultúra, amelyben az irodalmiság helyébe a tömegtájékoztatás és a tudomány formái és logikája léptek.

43 Az irányelveket tárgyaló 1965. március 11–13-i KB-ülésen Szirmai István ebben a kérdésben a következőképpen fogalmazott: „A politikai összeütközések ma elsősorban gazdasági és társadalmi területen jelentkeznek, és csak másod- vagy harmadsorban esztétikai-művészeti területeken. Ezért próbáltuk megfogni a beterjesztett dokumentumban a gazdasági és társadalmi kérdések ideológiai oldalát, és ezért nem foglalkoztunk részletesebben az irodalmi, művészeti alkotások különböző stílirányzataival, esztétikai problémákkal." MSZMP KB 1965. március 11–13. MOL M-KS-288. f. 4/73–74. ő. e. Ugyanezt fogalmazzák meg előzőleg a PB 1965. február 16-i ülésén is. Szirmai ekkor hozzáteszi: amit ezekben a kérdésekben tudni kell, arról tájékozódni lehet a *Társadalmi Szemlé*ben megjelent szocialista realizmusról szóló tanulmányból. MOL M-KS-288. f. 5/359. ő. e.

Az irodalom helyét az indoktrinációban már önmagában is jelezte az, hogy 1965-ben megjelent egy valódi ideológiai határozat, amely nem bújt sem irodalmi, sem művelődéspolitikai, sem más egyéb szöveg mögé. Az ideológia nyíltan definiálta önmagát; mondhatnánk, pechére éppen egy nem túl karakteresre sikerült határozatban. Nyílt megjelenése azonban jelezte, hogy önálló elméleti területté akar válni, s ezzel megindult útkeresése egy professzionálisabb önkifejezés felé, amelynek végpontján a nyolcvanas évek második felétől már olyan politikai döntéshozatali mechanizmus, illetve imázsformálás állt, amelyet részben a politológia, részben pedig más szaktudományok készítettek elő. Az irodalom hivatalosan is kiemelt ideológiaközvetítő szerepét a politikai gyakorlatban már majd egy évtizeden át egyébként is tudatosan mellőzték, a hatvanas évek közepén azonban – a gazdasági reform és a professzionalizálódó irányítás közegében – az irodalom és művészetek társadalmi hivatásáról szóló állásfoglalásban most már világosan kodifikálták is.

Más megfontolások azonban arra késztették a kultúrpolitikai vezetést, hogy továbbra is óvatosan bánjon ezzel a területtel, mert a „kifejezetten ideológiai természetű" kultúrát[44] a gyanús nézetek gyűjtőhelyének tartották. Olyan tudati képződménynek, amelyben az ellenséges vagy divergáló nézetek nyíltabban – és sokak számára világosabb formában – jelentkeznek, mint a gazdaságban vagy a politikában. Az irodalom és a művészetek ilyenformán tehát mégis kitüntetett szerephez jutottak a rendszer életében, de már nem mint az indoktrináció eszközei, hanem mint indikátorok, a szabadságvágy fokmérői. Politikának és irodalomnak a szétválasztására éppen ezért nagyon is szükség volt, mert bár a politika nem tartott igényt az irodalom és a művészetek feltűnő ideológiahirdetésére, az irodalom egy csoportja vonakodott kivonulni a politikából, és nem akart a hagyományos közéletiségéről lemondani. Felelevenedtek a reformkori eszmék, az írói váteszelméletek különböző formái, az ötvenes évek első felének kiválasztottságot sugalló hamis tudata, de 1956 lázadó íróinak emléke is élénken élt a művészeti közéletben. A kulturális vezetés érzékelte, hogy az irodalom – különösen egy elbizonytalanodó, átrendeződőben lévő gazdasági és politikai környezetben – a formálódó ellenzéki eszmék és magatartások egyik kifejezőjévé válhat.[45] Az állásfoglalás ennek a folyamatnak igyekezett valahogyan elejét venni, gondosan elválasztva egymástól a szocializmus-kompatibilis eszméket és kifejezési formákat a továbbra is inkompatibilis irányzatoktól, áramlatoktól, formáktól és nézetektől.

44 Vass szerk. (1968) 484. p.

45 „Az irodalom politikai szerepének még ma is lappangó túlbecsülése tehát a nacionalista színezetű revizionista hagyományértelmezés és a dogmatizmus együttes hatására vezethető vissza. Ennek az előítéletnek egyaránt foglyai azok, akik az irodalom megkülönböztetett szerepét ellenzéki éllel, s azok is, akik éppenséggel a politika vélt érdekében hangoztatják.[…] Mindkét szélsőség gyakran azokra az emlékekre támaszkodik, amelyeket az írók egy részének az ellenforradalommal kapcsolatos szerepe idéz fel. Sokak elfelejtik azonban, hogy akkor ezek az írók a határozottan politikai erőként jelentkező revizionizmusnak voltak a másodhegedűsei. Helytelen az irodalom egy részének akkori szerepét annak mai megítélésével – akár öntudatlanul is – összekapcsolni, mert azóta gyökeresen megváltoztak a politikai feltételek." Uo. 492–493. p.

Az ellentétek és árnyalatok megkülönböztetését különösen fontossá tette a hatvanas évek közepén már egyértelműen érzékelhető kettős nyitás ideológiai és szellemi hatása. Egyfelől a belső nyitás, a gazdasági reform tárt ki kapukat, amikor – szándéktalanul – a liberalizmus szellemét terjesztette, s ez kihatott az irodalmi életre is. „Úgy vélik, hogy sok minden, ami tegnap tilos, elítélendő volt, ma lehetséges és méltánylandó" – panaszolja az állásfoglalás a művészi kritika előretekintő eszmei rugalmasságát bírálva.[46] Másfelől a külső nyitás, a koegzisztencia teremtett keskeny átjárókat a két rendszer között, amelyeken keresztül éppúgy beszivároghatott a nyugati kapitalista tömegkultúra megannyi kétes terméke, mint a nívós egzisztencialista irodalom. És mindkettővel baj volt. Az egyikkel az, hogy konkurenciát teremtett a szocialista típusú tömegkultúrának, továbbá felülíró reflexiót a szocialista életmódnak, s végső soron kritikus alternatívát magának a szocializmusnak. A másikkal viszont az volt a gond, hogy az egzisztencializmus és a hozzá erősen kötődő nyugati újbaloldali kultúra a keleti kommunista etalontól eltérő dimenzióba helyzete az elkötelezettség fogalmát. Példaként az állásfoglalás a Gruppe 47-et, Camus-t és Dürrenmattot említette. A nyugati baloldali eszmeáramlatok egy részét és a tömegkultúra termékeinek többségét gyűjtőnéven polgári dekadenciának nevezték, s úgy vélték, hogy ez a két rendszer közötti ideológiai harc „legexponáltabb" területe, mivel ennek hátterében egyáltalán nem formai kérdésekről, hanem határozott világnézeti tartalmakról folyik a vita. Ami a modern, jórészt egzisztencialista irodalomnak és a tömegkulturális szórakoztató termékeknek a szocialista befogadóra gyakorolt hatását illeti, az aggodalom nem volt teljesen alaptalan, hiszen ezek oly nagyon, szinte a megtévesztésig „hasonlítottak" a valóban szórakoztató vagy valóban elgondolkodtató művészi alkotásokhoz.

Szocialista tömegkultúra

A gazdasági reformkorszak közegében kialakított kulturális állásfoglalás folytatta a szocialista típusú tömegkultúra szorgalmazását, de a korábbiakhoz képest bonyolultabb, differenciáltabb megközelítésben. A kulturális kereslet nyíltabb megjelenése – még a részleges piacosítás körülményei között is – felszínre hozta azokat az ízlésbeli, művelődésbeli különbözőségeket, amelyeket korábban az egységet demonstráló kultúrpolitika elrejtett. A szocialista piac kiemelte azokat a kulturális mintákat, amelyek a magyar társadalmat ekkoriban jellemezték. S a kulturális vezetés ezekkel egyáltalán nem volt elégedetett. Nem csak arról volt szó, hogy szembe kellett néznie a XX. századi szórakoztató műfajok minden addiginál hatékonyabb terjedésével, s ennek gyakorlati és elméleti problémáival; s főként a tömeges nyugati típusú és szellemiségű szórakoztatás politikai és társadalmi következményeivel, illetve a művelődésre gyakorolt hatásával. Aggasztó volt az is, hogy a kommunista rendszer a negyvenes-ötvenes években lezajlott kulturális forradalmával maga is teremtett olyan művelődésbeli és ízlésbeli hagyományokat, amelyek mostanra már igazi teherré váltak, s amelyektől éppen ezért a hatvanas évek vezetése már szabadulni igyekezett. A hazai társadalom

46 Vass szerk. (1968) 494. p.

nagy részének ízlése, kulturális igénye ugyanis messze elmaradt attól, amit egy modern korszakban, a XX. század második felében, egy többrétegű és feszített versenyben akárcsak egy kelet-közép-európai kommunista pártvezetés is látni szeretett volna.

A reformkörnyezet látens piaci pluralizmusa tehát arra ösztönözte a kulturális vezetést, hogy ne csak a járulékoltatás és árképzés kérdéseiben határozza meg preferenciáit, hanem az ízlés kérdéseiben is többé-kevésbé világosan kijelölje a kívánatos trendeket. Vagyis, *központi elosztású kultúra* lévén, tisztáznia kellett, hogy perspektivikusan általában milyen művészi megközelítéseket fogad el követendő mintának. Még az elfogulatlan utókor számára is meglepő következtetésre jutottak. Elméleti kiindulópontként felmérték, hogy milyen kulturális viszonyokkal kell számolni, s a kép, amelyet kaptak, vegyes volt, és nem kifejezetten biztató. Úgy vélték: a társadalom kulturális állapotát alapvetően *három generáció* ízlése jellemzi. Az első nemzedék még a két világháborúban iskolázódott, s ezt részben a konzervatív klasszikus ízlés vagy a kispolgári kulturális minták jellemezték. A következő generáció nevelője, a népi demokrácia ugyan már befogadhatta volna a friss XX. századi kulturális hatásokat, de a korai – tömörítő, szűk határokat engedélyező – indoktrináció következtében éppen hogy elzárkózott ezektől. Helyette a negyvenes–ötvenes évek fordulójának kultúrpolitikája a *XIX. századi* realizmusra épülő, didaktikusan megfogalmazott és *epikus* gondolatiságú műveket pártfogolta, mert ez a nagy tömegek kulturális „felemelésére" s az ideológia biztosra menő közvetítésére egyaránt alkalmasnak mutatkozott. „A kulturális forradalom feladata az volt, hogy megismertesse a tömegekkel az irodalom, a művészetek hazai és külföldi klasszikusait. Ennek a nagy horderejű történelmi feladatnak a megvalósulása óriási mértékben emelte a művészi kultúra és ízlés színvonalát, de azzal is együtt járt, hogy sokaknál egy XIX. századi ízléseszményt konzervált. Ezt a dogmatikus művészetszemlélet és kultúrpolitika is elősegítette, mely elzárta a közönséget a XX. századi izmusokra is építő szocialista (és polgári) művészet értékeitől. A helyzet e téren, főleg 1957 után megváltozott, s ennek egyik következménye az ízlés manapság mindinkább érezhető, generációk szerinti megoszlása. Az utolsó tíz esztendőben felnőtt fiatalok sokkal otthonosabbak a XX. századi művészetek világában, mint azok, akiknek ízlésvilága a Horthy-rendszer gazdasági és kulturális elnyomatása idején alakult ki, vagy akié a népi demokrácia első évtizedében meglehetősen egyoldalúan formálódott."[47]

A hatvanas évek második felében az ízlésnek, a művelődésnek s a világ komplex és differenciált értelmezésének ez az ízlésvilág már gátjává vált, majd azzal fenyegetett, hogy az általános műveltségben elmaradt munkaerő nem lesz képes helytállni a kapitalizmussal folytatott sorsdöntő gazdasági versenyben. A kultúra és ízlés követendő mintáinak újrafogalmazása a gazdasági reform átalakításának korszakában alapvetően ezen a felismerésen alapult. A változás befolyásolásakor a kultúrpolitika alakítóinak elsősorban három problémát kellett szem előtt tartaniuk. Az egyik a tömegkultúra hatása és az emberek tömeges igénye a szórakozásra egy politikailag engedé-

47 Uo. 501. p.

kenyebb korszakban, a másik az elitkultúra tolerálható politikai kereteinek kialakítása, a harmadik pedig az anakronizmussá vált epikus világnézet átalakulásának hivatalosan is megtámogatott szorgalmazása.

Ami a tömegkultúra terjedését illeti, a közgazdasági szemlélet térhódításának egyik következményeként a legfelső szintű vezetésben is kialakult az a vélekedés, hogy a tömegek természetes igényeit a kultúrában sem szabad alábecsülni. „A gazdaságirányítás reformjából a legközvetlenebbül azt a következtetést lehet levonnunk, hogy a művészetpolitika kialakításában reálisabban kell számolnunk az igényekkel és a szükségletekkel."[48] A hazai közönség nagy része pedig határozott megkönnyebbüléssel fogadta a „liberalizálás" következtében megszaporodó, korántsem egyenletes színvonalú szórakoztató könyveket, filmeket és színdarabokat. A kultúrpolitikai vezetés álláspontja a tömegkultúrával kapcsolatban ezért kettős volt. Egyfelől korlátozó: politikai-ideológiai megfontolásból korlátozták vagy cenzúrázták a szocializmust nem támogató, illetve ellenségesnek tartott műveket; igyekeztek gátat vetni a nyugati kommersz kulturális termékek nagymértékű beáramlásának; többek között a járulékoltatással arra törekedtek, hogy a kizárólag szórakoztató kultúra és a magas kultúra között – központilag garantáltan – megfelelőek legyenek az arányok, az utóbbiak javára. Másfelől a reformkorszak kulturális vezetése e területen is engedékenyebb volt, mint korábban: például elismerte a szocialista ember jogát a szórakozásra. „Minden dolgozó emberben jogos igény él könnyebb, humoros, szórakoztató, vidám művek, könyvek, darabok, zeneszámok, filmek, tv-műsorok stb. iránt. Ennek a reális szükségletnek a magas színvonalú kielégítése kulturális és művészeti életünk elsőrendű feladatai közé tartozik."[49] Az egyik felismerést pedig követte a másik. A pártvezetés megfogalmazta azt az igényét, hogy a közönség ízlésbeli és művészeti kultúra szerinti rétegződését a tudomány segítségével, a szociológia eszközeinek felhasználásával mérjék fel. Az 1966-os művészeti állásfoglalás e tekintetben a jövő politikai döntés-előkészítési mechanizmusának új vonásait tükrözte, s megjelenítette a korszak ideológia trendjeit: a vezetés elfogadta, hogy nem az ideológiai előfeltevés, hanem a tudományos, professzionális felmérés ad a politikai praxis számára megbízható támpontként szolgáló reális helyzetképet[50] például a kultúra területén többek között a műsor- és terjesztési politika „ha kell, strukturális" átalakításához.

A strukturális átalakítás terve látensen már a tömegkultúra új korszakának el-

48 Vass szerk. (1968) 502. p.

49 Uo. 500. p.

50 „Az irodalom, a művészetek elméleti, kritikai és művészetpolitikai megközelítésében nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani minden olyan kérdésnek, amely a művészet és a közönség kapcsolatát érinti, ezen belül a széles művészeti közvélemény igényeinek és állásfoglalásainak. Tudományos eszközökkel kell felmérni a közönség művészi kultúra és ízlés szerinti megoszlását, helyzetét éppúgy, mint mozgásirányait, feltárva ezek anyagi, társadalmi, életforma- és világnézeti feltételeit, valamint nemzedéki tényezőit. A reális helyzetkép kialakításának elsősorban arra kell irányulnia, hogy feltárja a falu és a város művészeti kultúrája közötti szintkülönbséget, valamint a munkásosztály kulturális helyzetét. Ezzel kapcsolatban bátorítani kell a nálunk még csak gyerekcipőben járó irodalom- és művészetszociológiát." Uo. 509. p.

ismerését előlegezte. S ennek messzemenő következményei voltak a kultúraközvetítő *médiumok* szerepének rangsorolásában is. A hagyományos művészetek a politikai hasznosság szempontjából egyre inkább háttérbe szorultak, s hatványozottan nőtt a nagy hatósugarú médiumok, a televízió, a rádió és a napilapok jelentősége. A reformkorszak új kultúrafelfogása megváltoztatta a média és a kultúra kapcsolatát. Már az ideológiai irányelveket tárgyaló KB-ülés vitáján is felvetették, hogy a korszakra jellemző ideológiai dokumentumnak a korábbiaknál lényegesen hangsúlyosabban kell tárgyalnia a média szerepét, s kevésbé kiemelten az előző korszakban (azaz az ötvenes évek első felében) preferált hagyományos kulturális kifejezési formákat, például az irodalmat.[51] A gazdasági mechanizmus irányelveivel párhuzamosan megjelent politikai állásfoglalás pedig, amelynek címe is világosan utalt arra, hogy célja az irodalom és a művészetek helyének újraértelmezése, egyértelműen leszögezte: a tévé hatalmas kultúrpolitikai jelentősége mellett nemzetközi tapasztalat, hogy elkerülhetetlenül csökken más kulturális területek jelentősége.[52]

Az is nyilvánvalóvá vált, hogy nemcsak a közvetítésben, hanem a „művészeti tömegkultúra" alakításában is a nagy tömeghatású médiumokra érdemes elsősorban építeni. A médiától magukat idegenkedve távol tartó, az egyelőre még vonakodó írókat arra ösztönözték, hogy ne becsüljék alá ezeket a megjelenési fórumokat, s ne becsüljék le a közönségigényt sem. Vegyék fel a kapcsolatot a tévé vezetőivel, igyekezzenek az új kifejezési formákhoz alkalmazkodni, s írjanak minél több olyan művet, amelyet a tévé vagy a rádió műsorára lehet tűzni.[53] Az elméleti szakembereket arra sarkallták, hogy vegyék figyelembe a kultúra új megjelenési formáit, s dolgozzák ki az ezekre vonatkozó megfelelő esztétikai elméleteket. Hasonló prioritásokat ajánlottak a felsőoktatásban folyó képzésre is. „E téren különösen a film, valamint a televízió és rádió sajátos műfajait megértető esztétikai nevelés szorul fejlesztésre. Ez átalakíthatná az irodalomkutatás monopóliumára épülő szűk körű esztétikai nevelést is, amelynek gazdagítását a társadalmi-technikai fejlődés egyre inkább meg-

51 Révész Géza: „[…] a Rádió, Televízió, talán a film szerepe és jelentősége a szocialista öntudat kialakítása, a mi ideológiai munkánk szempontjából alaposabban legyen aláhúzva, mint most van. Nem akarom lebecsülni az irodalom szerepét, de azért a Kortársat, meg az Új Írást, meg egyebeket olvassa egy szűk kör, amely igen jelentős, mert értelmiségi és hat rájuk, de hát a televíziót, mondták, hogy azt 3 és fél, 4 millió ember nézi, és az nagyon hat. […] a Rádió, a Televízió mint a tömegekre ható és rendkívül fontos tényezőknek a szerepét azért jobban kellene kifejteni." A KB irányelvei a párt időszerű ideológiai feladataira. A testület vitája. Jegyzőkönyv. 1965. március 11–13. MOL M-KS-288. f. 4/73–74. ő. e. Ekkor a Rádió körülbelül kétmillió-háromszázezer előfizetővel rendelkezett, így már majd minden családban volt rádió, a tévére pedig hétszázezren fizettek elő.

52 Előszó a kulturális irányítás reformjának elveihez. 1967. január 12. MOL XIX-1-4-ggg. 48. d.
Ideológiai társhatározatként a tévéről is adtak ki eligazítónak szánt dokumentumot, de ez még bizonytalan hangvételű volt, pontos útmutatásokat nem tartalmazott, inkább csak a tévé jelentőségének elismerését deklarálta. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a televízió munkájáról. 1966. május 23. Vass szerk. (1968) 292–298. p.

53 A témát tárgyalta többek között az Írószövetség 1964. szeptember 24-i elnökségi ülése is. MOL XXVIII-I-12. 15. d.

követeli."[54] Ha nem is nagyon látványosan, de a szocializmus keretei között is kezdetét vette tehát a *médiakorszak,* amelyben a politika és a média, illetve a kultúra egy rétege megkezdte hosszú távú együttműködését.

A reformszellem azonban a kulturális vezetés embereit a médiával kapcsolatban is találékonnyá tette. Hamar rájöttek arra, hogy a tömegkommunikációs eszközök népszerűsége anyagi kárpótlást nyújthat a velük szemben hátrányba került műfajoknak. „A televíziós közvetítés állandóan emelkedő nyereségéből a kulturális gazdálkodás országosan egységes rendje érdekében támogatni kell azokat a kulturális területeket, amelyek a televízió magyarországi bevezetése előtt nyereségesek voltak."[55] Minden bizonnyal ehhez hasonló, haszonelvű megfontolások befolyásolták a kulturális vezetést akkor is, amikor a politikai agitatív propaganda és az ideológiai szlogenek helyett a valódi reklámban rejlő lehetőségeket fontolgatta. Az elmozdulást az 1966-os állásfoglalás még csak óvatos megfogalmazásban jelezte, azzal, hogy a művészeti termékek propagandájának az eddigieknél differenciáltabbá, tudatosabban alkalmazkodóvá, ötletesebbé, és mindennek révén hatásosabbá kell válnia. A valódi reklám azonban a későbbiekben egyre inkább teret nyert a szocialista piacon, s a kulturális termékek kínálatában is.

A szocialista tömegkultúra tehát most modernebb megfogalmazásban, de ismét győzni látszott a szocialista elitkultúra fölött. A politika figyelme egyértelműen a nagy tömeghatású kulturális formák felé fordult, s úgy tűnt, hogy az úgymond magas kultúrával kapcsolatban már csak az érdekelte: miként kezelje a nemkívánatos művészi vagy politikai tendenciákat. A helyzet bonyolultságát mutatja ugyanakkor, hogy az elitkultúra, bár valóban teret veszített a tömegkultúrával szemben – legyen az nyugati vagy keleti, kapitalista vagy szocialista –, nyert is valamit a reformkorszak kettős stratégiája révén. Az irodalom és a művészetek új helyét meghatározó állásfoglalás ugyanis kifejtette, hogy a megtűrt, de nem szimpatikus művek is közönségre találhatnak, de csak szűk körben, semmiképpen sem a nagy tömeghatású kulturális közvetítőkön keresztül. Ezek számára maradtak a korlátozott példányszámú kiadványok és a zártkörű vagy kiscsoportos kiállítások, illetve vetítések.[56]

Posztmodern a kommunista ideológiában

A hatvanas évek magyar kulturális vezetése törekedett arra, hogy az irodalomról és a művészetről kinyilatkoztatott nézetei tükrözzenek valamit a változó világból. Ezért az a sajátos helyzet állt elő, hogy a modernizmussal szenvedélyesen kísérletező alkotókat erőteljesen korlátozta tevékenységükben, és abban is, hogy a közönséghez eljussanak,

54 Vass szerk. (1968) 500. p.

55 Előszó a kulturális irányítás reformjának elveihez. 1967. január 12. MOL XIX-1-4-ggg. 48. d.

56 „A párt- és az állami irányításnak elsősorban a széles hatósugarú, nagy tömeghatású fórumok, mindenekelőtt a televízió, a rádió és a sajtó, a művészeti ismeretterjesztés és a népművelés munkájában kell a szocialista eszmeiség, a művészeti demokratizmus, általában a szocialista realizmus követelményeinek érvényt szereznie. A terjesztési politika differenciálásával (könyvek kiadása korlátozott példányszámban, stúdióelőadások) teret és lehetőséget adhat a szűkebb érdeklődési körre számot tartó hazai és külföldi alkotások publikálására is." Vass szerk. (1968) 505. p.

ugyanakkor a magyar közönség ízlését általában egyoldalúnak és éppen a modern korszellemhez képest elmaradottnak tartotta. A pártdokumentum szorgalmazta, hogy a befogadói ízlés távolodjon el a *mimetikus* (közvetlen hasonlóságon alapuló) és az *epikus* (lineáris elvű) művészeti szemlélettől, amely éppúgy jellemezte a XIX. századi „klasszikus realizmuson nevelkedett ízlést”, mint a fiatalok által kedvelt tömegkulturális szórakoztató alkotások egy jelentős részét. Az állásfoglalás szerzői úgy vélték, hogy Sánta Ferenc sokat vitatott *Húsz óra* című regényét vagy Somogyi József *Szántó Kovács*-szobrát nem feltétlenül csak ideológiai vagy politikai okokból érték bírálatok, hanem azért is, mert ábrázolási technikájuk a megszokottnál elvontabb, a regény szerkezete például „elüt a XIX. századi epika folyamatos építkezésétől”, s ezért sokak számára érthetetlen.

A párt vezetése ezzel – legalábbis elvi szinten – irányt vett egy *elvontabb,* bonyolultabb, összetettebb, *nem lineáris* művészi *világkép* propagálása és ideológiai megfogalmazása felé. Persze azt azért nem akarták, hogy a magyar kultúrát valamiféle elburjánzó modernizmus jellemezze, vagy hogy sikerrel járjanak a „szocialista egzisztencializmus” megteremtésére irányuló törekvések. De kétségtelen, hogy a hatvanas évek reformjait kísérő ideológiai fellazulásban szemük előtt egy olyan sajátos, szabályozható kultúra víziója lebegett, amely félig piaci, de nem nyugati típusú, alapvetően modern, de még a szocializmusnak elkötelezett. S mindezt egyfelől ez elitkultúra korlátozásával, másfelől a hazai közönség ízlésének átformálása révén széles körben – minőségi szocialista tömegkultúraként – még el is lehessen fogadtatni. Az új szocialista tömegkultúra ideológiájának keresésekor az MSZMP kultúrpolitikai vezetése lavírozott a nyugati dekadens modernizmus és a nyugati tömegkultúra Szküllája, illetve a többségében elmaradott magyar kulturális ízlés Kharübdisze között.

A lojalitás formái

A gazdasági mechanizmus teremtette átmeneti helyzetben az ideológiára különösen nagy teher hárult, mivel egyes tételek módosítása elkerülhetetlen volt, a túlzott elmozdulás azonban végzetes következményekkel járhatott volna. A kultúra pedig – a hagyományos megközelítés sodrában – még mindig az ideológiai artikuláció egyik legkiemeltebb helye volt, pró és kontra egyaránt.

„A nem marxista nézetek kevésbé érvényesülhetnek a gazdasági vagy a politikai életben, mint az ideológiában, ezért a – kifejezetten ideológiai természetű – kulturális élet gyűjtőhelye a társadalmunkban meglévő, de másutt érvényesülni nem tudó, ellentmondásos álláspontoknak.”[57] – foglalta össze az 1966-os pártdokumentum. Ezért, noha az irodalomról és a művészetekről szóló dokumentumot egyértelműen le akarták választani a professzionalizálódó ideológiáról, a megjelent állásfoglalás több olyan jelentős ideológiai tételt is tartalmazott, amelynek a megváltozott konstelláció következményeit kellett tudatosítania. A pártosság kritériumainak meghatározását például most is – mint általában – az irodalmi-művészeti irányelvekre hagyták.

57 Uo. 484. p.

A pártosság értelmezése a hatvanas évtized második felére az egyre dúsuló külső hatások közepette magától is meglehetősen fellazult, ezért nem lehetett tovább halogatni, hogy a pártosság-lojalitás aktuális kategóriáit meghatározzák, lecövekeljék, különösen a mozgásban lévő gazdasági-politikai és ideológiai viszonyok között. A művészi elkötelezettség körülírása megfelelő elméleti (kísérleti) terepnek mutatkozott az újraértelmezés számára.

A rendszer számára elfogadható magatartás ekkoriban a feltétel nélküli *pártosság* és a tisztázatlan értelmű *elkötelezettség* közötti skálán mozgott. A fellazulás okai összetettek voltak. A szocialista realizmus fogalmának kitágítása belülről, a szakma felől kérdőjelezte meg a pártosság korábbi értelmezését, vagyis azt, hogy ki állíthat elő szocializmus-kompatibilis műveket. De nem kevésbé voltak fontosak a külső, közvetett hatások sem. A gazdasági mechanizmus reformjának liberalizáló, a formációs ideológiát több ponton felpuhító hatása, másfelől pedig a Nyugaton folyó társadalomelméleti viták a modernizmusról és az elidegenedésről. Nyomukban pedig a szkeptikus nyugati baloldal mindkét formációt kritizáló, s gyakran nehezen kategorizálható nézetei. Hozzájárult még mindehhez az atomkorszak történelmi pesszimizmusa, az aktuális politikai feszültségek a táborok között és a táborokon belül (Vietnam és a szovjet–kínai viszony), s idehaza még mindehhez a gazdasági reform prognosztizálható nehézségeitől való félelem, de az évtized közepén még a forradalom közelgő tízéves évfordulója is. A kulturális vezetés tehát igyekezett iránymutató állásfoglalásokkal és többé-kevésbé egyértelmű kategóriákkal leírni, mit is vár értelmiségétől a következő, nem éppen zavartalannak ígérkező időszakban.

A pártosság és az elidegenedés körüli viták szorosan összefüggtek, az ideológiai határozat – az ekkoriban folyó elidegenedés-vita ellenére – mégsem vesztegetett túl sok szót a jelenség elemzésére. A hazai értelmiségi közvéleményt azonban ez erősen foglalkoztatta, s ezért el is várta, hogy az első explicit ideológiai dokumentum foglalkozzon egy ilyen nagy jelentőségű elvi problémával. De mint arról már korábban szó volt, az 1965-ös állásfoglalás fókuszában ennél nagyobb volumenű, a nemzetközi politikai és a gazdasági reformmal összefüggő formációs/strukturális problémák álltak. A pártvezetés ezért ekkor elhárította magától a világnézeti árnyalatok értékelését, s részben értelmiségi belügynek minősítette az elidegenedésről szóló vitát is. Később azonban, amikor a nagyszabású kinyilatkoztatáson túl voltak, éppen a politikai elkötelezettséggel való összefüggése miatt – többek között az irodalmi és művészeti ügyek kapcsán – mégis visszatértek a kérdésre.

Az állásfoglalás készítői újra elővették Lenin pártosságról írott, s a rendszer fennállása során oly sokszor – szinte példabeszédként – idézett 1905-ös cikkét. A lenini szövegek újra felélénkült exegézisében pedig kirajzolódtak a kommunista elkötelezettség fokozatai az engedelmes pártkatonáétól a – fenntartással fogadott – nyugati baloldali humanistáéig. A helyes Lenin-értelmezés rögzítésére már csak azért is szükség volt, mert a szocialista realizmusról folytatott 1965-ös vita során az irodalomelméleti szakemberek kísérletet tettek arra, hogy most már teoretikusan is igazolják: Lenin

valójában nem várta el az íróktól és a művészektől a feltételen pártosságot.[58] Az irodalom és a művészetek hivatásáról kiadott 1966-os állásfoglalás ezért a zavaros időkben elébe akart menni a további fellazító spekulációknak, s leszögezte: a helyzet az, hogy Lenin nagyon is úgy értette, hogy a művész legyen pártos, és ez az elvárás a lényeget tekintve semmit sem változott.

Lenin valóban nem sok teret akart hagyni a szabad művészeteknek és a szabad gondolkodásnak, a magyar pártvezetés állásfoglalása ezért kétségtelenül közelebb állt a valósághoz, mint az irodalmármesterkedés. Kár, hogy ez az igazság egyet jelentett az irodalom és a művészetek korlátozásának ideológiai megokolásával. Valami azért mégis változott, mert a dokumentum nem elhanyagolható mértékben finomított az elkötelezettség-lojalitás eredeti értelmezésen, amikor kimondta, hogy a szocialista realizmusnak és a pártosságnak nem csupán a munkásosztály (eredeti/egységes) ideológiája az alapja, hanem attól elválaszthatatlanul a folyton alakuló munkásmozgalom is. „A pártosság a művészetek és a társadalmi valóság közt *nem általában,* hanem a munkásosztály, a párt politikája révén teremt *történelmileg konkrét* kapcsolatot."[59] Az 1966-os sajátos indoklás tehát egyfelől paradox módon ideológiai tézisben tagadta az ideológia jelentőségét, s ezzel megerősítette azt a prakticista politikai elvet, amellyel a kádárizmust általában jellemezni szokták; praktikusan felülírta az eredeti tanokat, s teoretikusan is megfogalmazta a mindenkori praxis előnyét az ideológiával szemben. Másfelől azonban alapja volt a lojalitás újraértelmezésének is, mert egyértelművé tette: a lojalitáshoz már nem feltétlenül szükséges a szervezeti elkötelezettség, mert a világnézeti azonosulás a döntő: általában a szocializmus, de főként a magyar szocializmus elfogadása, s ha ez nem megy, a divergens/disszidens nézetek elhallgatása.[60] Ez a megfogalmazás megkönnyítette, hogy a humanista elkötelezettséget a mindenkori politikai aktualitásoknak megfelelően értelmezzék, s ezzel a nyugati baloldal számára további engedményeket tegyenek, ha szükséges. De még fontosabb, hogy újrafogalmazták a saját rendszeren belüli lojalitás mibenlétét. Az állásfoglalás ugyanis deklarálta, hogy a pártosság mindenkor változó kategória, s hogy – legalábbis elvben – már nem kötődik közvetlenül a párt szervezeti kereteihez. A pártosságnak ez a szekularizált értelmezése elmozdult a párttól, s azt sugallta, hogy a társadalom nagy ré-

58 Ez az interpretáció a Lukács-vitát követően újra és újra felbukkant annak érdekében, hogy az irodalmat és a művészeteket ki lehessen szabadítani a pártelkötelezettség fogságából. A leginkább rendszeres érvelést e mellett a későbbiekben Gránitz István vonultatta fel, akinek aktuális politikai intenciói rendkívül szimpatikusak, ámde Lenin rugalmas politikai szándékát illetően aligha helytállóak. Gránitz (1981).

59 Kiemelés – K. M. Az utókor érezhet némi elégedettséget: nincs tökéletes cenzúra. Így kerülhetett a pártállásfoglalás idézett szövegébe a *valóság* szó helyett *válság.*

60 „A hangsúly a hatalom megragadása után – ahogyan a húszas évek más irodalmi-művészeti érdekű párthatározatai is mutatják – a pártosság szervezeti, fegyelmi kritériumairól áthelyeződött a világnézetiekre. A párthoz való tartozás elhatároló és tömörítő tendenciáját a húszas években a társadalmi rend iránti hűség egyetemesebb, nemcsak a párttagokra, hanem az útitárs-írókra is kiterjedő igénye, a pártirányítás közvetlen érvényét pedig a közvetett érvényesítés rendszere váltotta fel." Vass szerk. (1968) 487. p.

szének főként a (szocialista) *állam* iránt kell elkötelezettnek lennie.[61] A párton belül a lenini elveknek megfelelően ugyan továbbra sem lehettek eltérő elveket hirdető frakciók, de *a párton kívüli pártosság* kritériumait – kvázikodifikáltan – a mindenkori szocializmus éppen aktuális elvárásaihoz való beleegyező igazodáshoz kötötték. Tudjuk persze, hogy ez éppen elég volt, s hogy a nómenklatúra a rendszer bukásáig fennmaradt, s ez meghatározta a szocialista „állampolgár" mozgásterét. A lojalitás és elkötelezettség kritériumainak tágabb értelmezésű újrafogalmazása mégis olyan ideológiai elmozdulást jelzett, amelynek hatása hosszú távon érvényesült, s nem hagyta érintetlenül magát a politikai praxist sem.

Nyereségérdekeltség vagy eredményérdekeltség

A gazdasági reform hatását a kultúrára az MSZMP KB 1972. novemberi határozata alapján 1973-ban vizsgálták újra. Kiderült, hogy 1968 és 1972 között 9%-kal növelték a kultúra támogatását, így a kulturális cikkek és szolgáltatások ára lényegében nem változott. A helyzetet értékelő határozati javaslat nyugodtan megállapíthatta, hogy a kulturális terület gazdálkodását *a kulturális érdekek károsodása nélkül* sikerült „összefüggésbe hozni" a gazdaságirányítási reform után létrejött gazdasági környezettel. Az érdekeltség alapját képező nyereségérdekeltség általános bevezetése jórészt formális maradt, mert a gazdasági eredmények kialakulását, illetve az érdekeltségi alapok nagyságát főként az állami támogatás befolyásolta.[62] A reform ezért nem teljesíthette a hozzá fűzött reményeket. Az összegző jelentés csalódottan konstatálta, hogy a reform nem segítette olyan mértékben a kultúra befolyásolását, mint várták. A vállatok a piaci fuvallatot megérezve önálló érdekérvényesítésbe kezdtek, miközben a költségvetési forrásokról továbbra sem akartak lemondani. Az elemzők úgy vélték, hogy ezek a vállaltok a nyereségérdekeltséget helytelenül értelmezték, a gazdasági előnyöket a kulturális szempontok elé helyezték, s végül a központi szerveknek kellett ezeket a döntéseket, illetve folyamatokat „korrigálni". A korrigálás azt jelentette, hogy a szórakoztató könyvek példányszámát maximálták, a színházi műsortervekbe közvetlenül beleszóltak, a filmforgalmazás érdekeltségi rendszerét menet közben átszervezték. Az alkotóműhelyeket és az alkotókat sem sikerült megfelelő differenciáltsággal ösztönözni a várt szocialista alkotások előállítására. Erre sem a támogatások összege, sem a kulturális szolgáltatások árszínvonala, sem a honoráriumok nem adtak elég mozgásteret. A dotáció általában sem követte a művelődési igényekben bekövetkezett változásokat, s emiatt alacsony hatásfokú volt. 1972-ben például a nettó állami támogatás kétharmadát a mozik fenntartására, üzemeltetésére fordították. A reform tehát *kultúrpolitikai-ideológiai korrekciókra* szorult, olyanformán, hogy „egyértelműen a szocialista társadalom számára

61 Ezt fogalmazta meg az ideológiai konferencia beszámolójának a tervezete is: „állampolgári hűségre és felelősségtudatra neveljük az embereket". Az Agit. Prop. Bizottság ülése 1964. június 24. MOL M-KS-288. f. 41/26. ő. e.

62 A kulturális terület gazdasági szabályozásának módosítását előkészítő bizottság előterjesztése a KB Agit Prop Bizottság, valamint a Gazdaságpolitikai Bizottság részére. 1973. szeptember 27. MOL M-KS-288. f. 41/211. ő. e.

fontos és értékes kulturális, művészeti tevékenységet segítse." Ez egyfelől az állami támogatás további növelését jelentette, másfelől azt, hogy a *nyereségérdekeltségi formát* lényegében megszüntetni javasolták. Helyébe a határozat megfogalmazása szerint: a kulturális és gazdasági tevékenység értékelését egyaránt számba vevő *eredményérdekeltségi rendszert* kell bevezetni, amely a kulturális intézmények és vállalatok vezetőinek és dolgozóinak anyagi érdekeltségét elsődlegesen a kultúrpolitikai eredményekhez köti.

Hasonló korrekciós tervek készültek az árrendszer reformjára is, s ezekben keveredtek a kulturális-politikai-ideológiai és ízlésbeli korlátok a szociális megfontolásokkal. A szociálkultúra megfontolásainak megfelelően a munkásoknak és fiataloknak szánt alkotások és termékek esetében az alacsony árszínvonal nem változhatott. Ugyanakkor erősödött a „luxus" kulturális cikkek és a lektűrök adóztatásának tendenciája. Az alkotói honoráriumokat is differenciáltan kezelték: „kétlépcsőssé" alakították, ami azt jelentette, hogy az első rész a mű előállítását segítette elő kultúrpolitikai megfontolások alapján, a második rész pedig tartalmazta a szakmai és közönségértékelést, azaz a piaci szempontokat.

A határozatban az állt, hogy a szükséges változásokat folyamatosan kell végrehajtani, de legkésőbb 1976. január 1-jéig, a vállalati gazdálkodásra vonatkozó szabályozó módosításokat pedig döntően 1974. január 1-jével kell bevezetni.[63]

Összefoglalva: A kultúra a szocializmus egyik kiemelten rendszerspecifikus területe volt, ezért az itt kialakított kettős struktúra/vegyes gazdaság modellszerűen jelezte a reformok mögött álló ambivalens elgondolásokat és erőteljes ideológiai tartalmakat. Ez azt jelentette, hogy a *stabilizálás-dinamizálás* kettős célkitűzésének megfelelően a kulturális termelés ideológiai szempontból kevésbé fontos részét átengedték a piacnak, miközben a másik részében megerősítették a szocialista vonásokat. A nem szocialista típusú tömegkultúra beengedése ugyan engedmény volt a rendszer teljes intaktsága felől nézve, de azzal kecsegtetett, hogy a rentábilis, kapitalista típusú szektor eltarthatja a szocialistát. A politikai vezetés tehát abban reménykedett, hogy a piaci működést lokalizálni lehet, a szocialista szektort pedig ennek nyereségéből finanszírozni úgy, hogy lényegi jellemzői mintegy érintetlenek maradjanak.

A párt reform-előkészítő szakemberei az egyébként szűkebben értelmezett kulturális területet – azaz a művészeteket – nagyon is tág kontextusban helyezték el: a rendszer ideológiai etalonjainak az összefüggéseiben. A reform időszakára már részben kialakultak, részben éppen annak hatására formálódtak azok a társadalmi tényezők, amelyek a szocialista vonások megtartásában határozottan érdekeltek voltak. Az előzőekhez tartoztak a konzervatív ideológiai beállítottságú pártvezetők és az apparátus hatalmi satus quóban leginkább érdekelt csoportjai. Az új keletű érdekcsoport/lobbi a szocialista értékeket többé-kevésbé meggyőződéssel hangoztatta, s főként az új gazdasági-technokrata lobbival szemben a korábban preferált vagy támogatott területek – többek között a kultúra – minőségi és szociális érdekeit védte. Kezdett kialakulni a

63 Uo.

társadalmi támogatottságuk is, a legkülönbözőbb megfontolásokat közvetítve. A kulturális lobbi felbukkanása egyben a baloldali színezetű szocialista irányzat megjelenését is jelentette. Jelentette ugyanakkor a hatalmi apparátuson belül az utópikus reflexiót a fennálló gyakorlat felett, másképpen fogalmazva: az eszme kontrollját az ideológiában. Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy a központi támogatásokban erősen érdekelt kulturális szféra kevésbé volt érdekelt egy radikális reform végigvitelében, mert ez veszélyeztette volna a kulturális vezetés (közvetve az egész politikai vezetés) befolyását az ideológiában/az indoktrinációban, s ellentétben állt volna a hirdetett vagy meggyőződéssel hitt baloldali kulturális eszmékkel is.

Az idegen elem, a piaci szektor lokalizálása a rendszeren belül nem volt eléggé sikeres, a reformnak ezért – különösen az úgynevezett tudati szférában – számos visszafordíthatatlan mellékhatása volt. Ezek között kiemelendő, hogy: 1. Szétválogatta a kultúra rentábilis működési formáit és a nem gazdaságosakat. Ezeket korrelációba állította, hosszú távon pedig előrevetítette a gazdasági szempontból kevésbé hasznos kulturális formák leértékelését. Másképpen ezt úgy szoktuk megfogalmazni, hogy a kultúra jelentősége rohamosan csökkent az egyre inkább haszonelvű társadalom életében. 2. A reform ezzel párhuzamosan kiemelte az olyan kulturális-ideológiai és politikai közvetítő formák korszerűségét, amelyek jelentőségét addig nem eléggé mérte fel a pártvezetés. Korlátozott keretek között, szocialista módra, de azért kezdetét vette a médiakorszak a kelet-közép-európai régióban is. Ez az elmozdulás az ideológiaközvetítő rendszerben továbbgyűrűző hatásokat indukált. Nagymértékben befolyásolta az indoktrináció nyelvezetét, s vele a politikai gondolkodás természetét, látensen pedig a politikai nyilvánosság alakulását és lehetőségeit is. A szűken értelmezett kultúrának azonban ez nem kedvezett. Tovább erősödött vele szemben a nagy „tömeghatású" közvetítőeszközök, a televízió, a rádió és a napilapok szerepe. 3. A nyugati típusú tömegkultúra megjelenése a korlátozott hazai kulturális piacon arra késztette a politikai-ideológiai vezetést, hogy a korábbiaknál karakteresebben fogalmazza meg, mit is ért szocialista tömegkultúrán. Ezért ösztönözték az elméleti kutatásokat szinte minden érintett tudományos területen (szociológia, szociálpszichológia, művészetelmélet, művelődéstörténet, irodalomelmélet stb.). Másfelől körvonalazódott a társadalom nagy tömegeinek szociális-kulturális hálóját megteremtő közművelődés-politika is. 4. Arra a kérdésre, hogy létezett-e szocialista tömegkultúra, vagy volt-e legalább körülhatárolható víziója, talán ennek a korszaknak a vitái adhatnak leginkább választ. A szocialista tömegkultúra olyan, nagyrészt központilag irányított kultúra, amelyben az ideológiai-politikai-cenzurális érdekeket legalább annyira lehet érvényesíteni, mint a szociális szempontokat és ízléspreferenciákat is tekintetbe vevő központi szelektálást. Ezeket a rendszer többé-kevésbé megvalósította, s bár nem volt az eredménnyel maradéktalanul elégedett (és mi sem), átmeneti időre mégis biztosította azt, amit szocialista tömegkultúrának nevezett. 4. A reform tudati hatása volt talán a legjelentősebb: kiszabadította a palackból a liberalizálódás szellemét, s ennek éppúgy voltak strukturális, mint egyáltalán nem lebecsülendő tudati következményei. Az ideológiában ezeknek

az új elveknek az artikulálódása már nemcsak addig kialakult folyamatok utólagos megerősítését jelentette, hanem kényszertől hajtva ugyan, de olyan folyamatok akaratlan indukálását is, amelyek végül a rendszer lebomlásához vezettek.

Irodalom

Berend T. Iván: Utunk a hetvenes évtizedig. In Stier Miklós (szerk.) *Az 1970-es évtized a magyar történelemben. MTA Nyelv- és Irodalomtudományok, a Filozófia és Történettudományok, és a Gazdaság és Jogtudományok Intézetének közgyűlési együttes ülése.* Budapest, 1980, MTA.

Gránitz István: Lenin és az irodalom. In Nyírő Lajos–Veres András (szerk.) *A marxista irodalomelmélet története.* Budapest, 1981, Kossuth.

Hegedüs András: *A szocialista társdalom struktúrájáról.* Budapest, 1971, Akadémiai.

Kolosi Tamás–Papp Zsolt–Gombár Csaba–Pál László–Barta János (szerk.): *Réteghelyzet-rétegtudat.* 1980, Kossuth.

Köpeczi Béla: Művelődéspolitikai alapelveink dokumentuma. In Agárdi Péter (szerk.) *Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok, 1977–1983.* Budapest, 1984, Kossuth.

Parsons, Talcott: An Analytical Approach to the Theory of Social Stratification. *American Journal of Sociology*, May, 1940.

Riceour, Paul: Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia.* Budapest, 1997, Osiris–Láthatatlan Kollégium.

Ságvári Ágnes–Vass Henrik (szerk.) *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* Budapest, 1964, Kossuth.

Szántó Miklós: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években.* Budapest, 1998, Akadémiai.

Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966.* Budapest, 1968, Kossuth.

Kovács Gábor

FORRADALOM, ÉLETMÓD, HATALOM, KULTÚRA
A POLITIKAI GONDOLKODÁS JELLEMZŐI A HATVANAS ÉVEKBEN

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy voltak-e a hatvanas évek politikai gondolkodásában olyan közös jegyek, amelyek alapján egyáltalában jogosult e kérdéskörben a „hatvanas évek" megjelölés használata. Maga a kérdés kiváltképpen akkor válik érdekessé, ha nemcsak az ún. nyugati, hanem a korabeli magyar politikai gondolkodás vonatkozásában is feltesszük. Ekkor azonban egy másik problémával is szembe találjuk magunkat, nevezetesen azzal, hogy beszélhetünk-e egyáltalában a hatvanas évek bürokratikus szocializmust építő posztsztálinista Magyarországán politikai gondolkodásról. Explicit módon kifejtett politikai elméletről – a nyilvánosságból teljesen kizárt és belső emigrációba kényszerített Bibó Istvánét leszámítva – valóban nem lehetett szó. A különböző, elméleti módon kifejtett politikai opciók nem jelenhettek meg olyan módon a nyilvánosságban, ahogyan Csehszlovákiában 1968 augusztusáig bizonyos fokig lehetséges volt. Egy 1988-as kerekasztal-beszélgetésben Ludassy Mária a hatvanas évek marxista filozófiájának reneszánszára visszatekintve joggal állapította meg: „[…] mai szemmel önkritikusan meg kell jegyeznünk, hogy gyönyörű dinamikus antropológiánk volt, emancipációs történetfilozófiánk, de politikai filozófia, az, hogy milyen legyen a szabadságintézmények rendszere, föl sem merült ebben az 1968–73 közötti korszakban."[1]

Ez igaz az évtized 1968-at megelőző szakaszára is, mindazonáltal azt mondhatjuk, hogy akkor még a marxista filozófia különböző kérdéseiről szóló folyóiratvitákban ha kódoltan és burkolt formában is, de megjelentek bizonyos politikaelméleti koncepciók. Még inkább igaz ez a korszakot lezáró olyan kiadatlan művekre, mint az 1970–72 között Bence György, Kis János és Márkus György által írt, a korabeli értelmiségi zsargon által csak *Überhaupt*-könyvként emlegetett *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* címűre, vagy Konrád György és Szelényi Iván 1973–74-es könyvére – *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* –, melynek kvalitásait az a tény is jelzi, hogy szerzőinek a hatóságok kivándorló útlevelet ajánlottak fel.[2] De ebből a szempontból ugyancsak fontos kordokumentum Lukács György 1968-as eredetileg németül írott szövege,[3]

1 *Kiűzetés…* (1988) 3. p.

2 Ennek a történetét, a könyv születésének körülményeit a később az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem által kiadott, s 1989-ben változatlan formában Budapesten is megjelenő kötet előszavában Szelényi Iván részletesen leírja: Konrád–Szelényi (1989) 5–17. p.

3 Lukács (1985).

amely németül 1985-ben, magyarul 1988-ban jelent meg *A demokratizálódás jelene és jövője* címmel.[4]

Tisztáznunk kell a korszakolás kérdését is. Mikor kezdődtek és mikor értek véget a hatvanas évek? Kutatási programunk többi résztvevőjéhez hasonlóan én is alkalmazhatónak vélem a hosszú hatvanas évek fogalmát. Magyar vonatkozásban ily módon a két korszakhatár 1958 és 1973, az ún. kádári konszolidáció kezdete, illetve a gazdasági reform leállítása. 1973 egyébként a politikai eszmetörténet szempontjából különösképpen relevánsnak tűnik, hiszen ez az ún. filozófusper éve, amely véget vetett a marxizmus pluralizálására vonatkozó elképzeléseknek. A korszak politikai történéseire reflektáló nyugati politikai gondolkodás esetében már nem ilyen könnyű kijelölni a határpontokat, azonban szellemi-politikai, de társadalomtörténeti vagy gazdaságtörténeti vonatkozásban itt sem estek feltétlenül egybe az évtized elejét és végét jelző naptári dátumokkal. Legalábbis a végpont nem: ez mindenképpen 1973, az olajválság éve, amely egy nagyon határozott gazdasági és társadalmi átalakulás kezdete, vele párhuzamosan lassanként megváltozott a hatvanas éveket jellemző politikai-ideológiai közeg is. 1968 természetesen kitüntetett dátum mind Nyugaton, mind Keleten: egyfelől a párizsi diáklázadások, másfelől pedig a csehszlovákiai bevonulás éve volt ez, fontos határvonal a tárgyalt korszakon belül. Egyszerre jelezte a diákmozgalmak felfelé ívelő időszakának lezárását és a létező szocializmus reformálhatóságával kapcsolatos remények végét. A már említett két magyar mű, az *Überhaupt*-könyv és *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* éppen azért érdekes, mert bár már ezen a határponton túl születtek, a szerzőik intellektuális és egzisztenciális élményanyagát tekintve feltétlenül a hatvanas évek produktumai.

Ezen a ponton elérkeztünk a probléma lényegéhez: hiszen a kérdés éppen az, hogy milyen is volt az a politikai-szellemi közeg, amely meghatározta a korszak politikai gondolkodását. Nos, a hatvanas évek a baloldali politikai gondolkodás dominanciájának jegyében teltek. Ez a tétel Nyugat és Kelet vonatkozásában egyformán helytálló, azonban nem ugyanazt jelenti. A bürokratikus szocializmus országaiban természetesen egyáltalán nem volt szó a politikai eszmék szabad piacáról. Mint majd Magyarország esetében látni fogjuk, a marxizmus reneszánszának igénye a kanonizált marxizmus határainak tágítását jelentette, és szó sem lehetett másféle filozófiáról. Ezzel szemben Nyugaton a baloldal, mindenekelőtt annak a *new left*nek, tehát újbaloldalnak nevezett irányzata egy valóban plurális filozófiai-politikai-ideológiai piacon tett szert átmenetileg domináns pozícióra. A korszak politikai gondolkodásában azok az újbaloldal által tematizált kérdések kerültek a középpontba, amelyeket a címben már jeleztem: forradalom, életmód, hatalom, kultúra. Ezek a fogalmak többnyire összekapcsolódtak, a korszak kedvelt toposza volt az életmód forradalma, a kulturális forradalom, a hatalomról beszélve pedig aligha lehet elkerülni az establishment vagy a system, vagyis a *Rendszer* – utóbbi nagybetűvel – kifejezések használatát. Ezek a fogalmak egymással összekapcsolódva egy jellegzetes gondolkodási stílust jelenítettek meg. Erre

4 Lukács (1988).

azok a politikai gondolkodók is reflektálni voltak kénytelenek, akik egyébként egyáltalában nem tartoztak az újbaloldalhoz.

A nyugati újbaloldalnak számottevő hatása volt a magyarországi marxizmusra is. Lukács György és a Lukács-iskola, valamint a következő generációhoz tartozó Lukács-óvoda fiatal gondolkodói ugyanúgy figyelemmel kísérték a nyugati eszmei és politikai fejleményeket, az ottani vitákat, mint a szociológus Hegedüs András. Az *Überhaupt*-könyv gondolatmenetének kiindulópontja pedig éppenséggel a nyugati és keleti fejlemények összevetése volt. A szerzők a hetvenes évek elején úgy látták, hogy 1968 kétségkívül fordulópontot jelentett a hatvanas évek történetében: „1968 lezárta (kisebb vagy nagyobb jelentőségű, de valamennyi nyugat-európai országra kiterjedő válsággal zárta le) az új radikális törekvések kibontakozásának első korszakát. Jóllehet a kapitalista társadalom működésének irracionalitása okozta rosszérzés és elégedetlenség új típusú megnyilvánulásai egyre szélesebb körökben gyűrűznek tovább, a szervezett mozgalom lendülete érzékelhetően megtört. […] Kelet-Európában feledésbe merültek a gyakorlati gazdasági módosításokat bevezető ideológiai viták, amelyekben azok is hangot kaptak, akik szélesebb és radikálisabb társadalmi változások ígéretét vélték felfedezni a gazdasági rendszer átalakulásában. A radikális ideológusoknak rezignált búcsút kellett venni reményeiktől, a reformista közgazdászok pedig a gazdasági mechanizmusok ésszerűsítésének terén ténylegesen kialakult lehetőségek kiaknázásra szorítkoznak."[5]

Ugyanakkor rámutatnak arra, hogy a keleti és nyugati történések látszólag azonos fázisú mozgása mögött nagyon különböző tartalmak rejtőzködtek: „Ám a remények és csalódások útjának párhuzamossága megtévesztő képet alakít ki az összefüggésekről. […] A két mozgalomban olyan erők, olyan törekvések munkáltak, amelyek jóllehet egyformán a szocializmus terminológiájában fejezték ki magukat, homlokegyenest ellenkező értelmet tulajdonítottak a szocializmus megvalósításának. Az egyik oldalon arról beszélnek, hogy a szocializmus nem valósulhat meg a tolerancia elvének érvényesülése, a képviseleti demokrácia intézményeinek folyamatos működése nélkül, a másikon mint a manipulatív represszió egy formáját leplezik le a toleranciát, s kimutatják, hogy a képviseleti demokrácia csupán a valójában antidemokratikus döntési mechanizmusok díszlete."[6]

A nyugati politikai gondolkodás a hatvanas években

Az ötvenes évek második felének ideológiai apálya után az újbaloldal a kortársak számára váratlan módon jelent meg a politikai színen. Ekkoriban ugyanis meglehetősen közkeletű vélekedés volt az, hogy az ideológiák kora véget ért, s a politikai kérdések már nem képesek olyan szenvedélyeket ébreszteni, mint korábban. Raymond Aron 1957-es, az értelmiségiek ópiumának nevezett baloldali politikai mítoszokról szóló könyvét azzal a jövendöléssel zárta le, hogy az ipari társadalom korszakában a politikai eszmék vonzereje csökkenni fog. Ugyan továbbra is

5 Bence et al. (1992) 11. p.

6 Uo. 11–12. p.

lesznek viták liberalizmus és szocializmus között, ám az ilyesféle ideológiai preferenciákat mind nehezebb lesz koherens doktrínaként megjeleníteni.[7] Ennek egyik okát abban látta, hogy a piacgazdaságon és a totális tervezésen alapuló rendszerek gazdasági intézményrendszere közelíteni fog egymáshoz.[8] Daniel Bell az ötvenes évek végén ugyancsak úgy vélekedett, hogy a nyugati világban a XIX. századból származó nagy politikai ideológiák kimerülőben vannak. Ez érvelése szerint a marxizmusra is áll, aminek a legfőbb oka az, hogy a modern kapitalizmusban a tulajdon kérdése elveszítette korábbi jelentőségét, s helyét a technikai tudás vette át. Az ideológiából – melyen ő cselekvésbe átplántált eszméket értett – szerinte elillant az az emocionális töltet, amelyből mozgósító erejét nyerte. A nyugati világban a főbb kérdéseket illetően konszenzus van: a legtöbb értelmiségi elfogadja a jóléti államot, a decentralizált hatalmi rendszer szükségességét, a vegyes gazdaság rendszerét és a politikai pluralizmust.[9] Bell ugyan felfigyelt az újbaloldal megjelenésére, de nem tulajdonított ennek különösebb jelentőséget. Olyan fiatal értelmiségiek mozgalmának gondolta, akik nem vonták le a régi típusú baloldali mozgalmak csődjéből a megfelelő következtetéseket, s akik rendelkeznek ugyan a szükséges szenvedéllyel és energiával, ám nincsenek világos fogalmaik arról, hogy miként is kellene megújítani a szocializmus eszméjét.

Hamarosan kiderült azonban, hogy az ideológia végéről szóló jóslatok tévesek. Az ötvenes évek után a nyugati világban társadalmi és ideológiai értelemben egyaránt mozgalmas időszak következett. Az újbaloldal az Amerikai Egyesült Államokban született, de hamarosan megjelent Nyugat-Európa országaiban is, és komoly hatással volt a kelet-európai marxizmusra. A hivatalos marxizmus ambivalens módon viszonyult hozzá: a világkapitalizmus elleni harcban szövetségesnek tekintette, ugyanakkor veszélyes eretnekségnek tartotta. A marxizmus reneszánszát kívánó kelet-európai gondolkodók számára azonban mindenképpen fontos inspirációt jelentett. A magyarországi elidegenedés-vita és antropológiai vita például a hasonló francia vitákra reflektált, olyannyira, hogy néhány tanulmány fordítása magyarországi folyóiratokban is megjelent. Az a tény, hogy az újbaloldal az egyébként társadalmilag és politikailag egymástól sok tekintetben nagyon is különböző USA-ban, Franciaországban és Nyugat-Németországban egyformán feltűnt, továbbá az a körülmény, hogy mindenütt összekapcsolódott a diákmozgalmakkal, jelzi, hogy a különbségek ellenére mégis lennie kellett egy közös társadalmi-ideológiai közegnek, amely a felbukkanását megmagyarázza. A kérdés erősen foglalkoztatta a kortárs gondolkodókat, baloldaliakat és nem baloldaliakat egyaránt.

Az előbbiekben idézett Daniel Bellhez hasonlóan már az ötvenes években sokan rámutattak arra, hogy a modern kapitalizmus működésmódjai a második világháború után jelentősen megváltoztak. Az amerikai C. Wright Mills, John Kenneth Galbraith, vagy éppen a francia Raymond Aron és Jacques Ellul elmélete sok tekintetben persze nagyon is különbözött egymástól, ám magyarázatuk fő elemei figyelemre méltó

7 Aron (1977) 309. p.
8 Uo. 311–312. p.
9 Bell (1988) 402–403. p.

hasonlóságokat mutattak. Mindenekelőtt egyetértettek abban, hogy a modern kapitalizmus – ellentétben a marxi jóslattal – nem a növekvő elnyomorodás, hanem a növekvő anyagi bőség társadalma. A különböző fejlett országok társadalmi rétegződésére vonatkozó statisztikák a maguk ellentmondásaival együtt is azt mutatták, hogy csökken a hagyományos, többnyire fizikai munkát végző munkásosztály létszáma, s dinamikusan nő az egyre bonyolultabb technológiai apparátusokat kezelő és kiszolgáló alkalmazotti rétegeké, vagyis a tudás és a szakképzettség szerepe ugrásszerűen megnő. Mindez ráirányította a figyelmet a technológia szerepére. A hatvanas évek újbaloldali technológiakritikájára jelentős hatást gyakorló Jacques Ellul az állította, hogy a technológia imperatívusza minden egyéb tényezőt maga alá gyűrve határozza meg a modern technológiai társadalom szerkezetét.[10] Ő volt az, aki a technokrácia később nagy karriert befutó fogalmát bedobta a köztudatba. Úgy vélte, hogy az új korszak uralkodó osztálya a technokrácia, amely a régi, tőketulajdonnal bíró uralkodó osztályt háttérbe szorítva, a technológiai hatékonyság mindenható elvét szem előtt tartva vezeti a társadalmat. Mások, ha nem is mentek ilyen messzire, abban azért egyetértettek, hogy a hagyományos kapitalizmus társadalmát felváltó új ipari társadalom szerkezetét tekintve sok szempontból alapvetően különbözik elődjétől. A régi munkásosztály számarányának csökkenéséről s az ún. fehérgallérosok számának emelkedéséről már volt szó, de ugyanilyen sokat írtak a szakértők és a menedzserek szerepének és hatalmának növekedéséről. Abban a tekintetben persze komoly nézetkülönbségek voltak, hogy ennek az új társadalomnak a működésmódjai mennyire demokratikusak. C. W. Mills sok vitát kavaró könyvében a demokrácia színfalai mögött működő hatalmi elitekről írt, Raymond Aron vagy Robert Paul Wolf viszont vitatták ezt a tézist, és az ipari társadalom nyugati formáját pluralisztikusnak és demokratikusnak tartották. A liberális Raymond Aron úgy nyilatkozott, hogy ha összehasonlítjuk az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió jelenlegi állapotát azzal, ami a köztársaság alapító atyáinak, illetve a szocializmus XIX. századi prófétáinak a szeme előtt lebegett, akkor ez az összevetés mindenképpen az Egyesült Államokra vet kedvező fényt.[11]

Alain Touraine hatvanas évekbeli írásaiban a változások olyan átfogó szociológiai értelmezésére törekedett, amellyel támpontokat adhatott az újbaloldal számára. Mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, hogy a hagyományos marxista ihletésű osztályelemzés többé már nem szolgálhat kizárólagos fogalmi eszközül a megfigyelő számára. Rámutatott a társadalmi integráció megváltozott módjaira és arra, hogy a munkakonfliktusok elveszítették politikai céljaikat.[12]

Az újbaloldal teoretikusai megállapították, hogy a munkásosztály már nem bír forradalmi erővel, mivel integrálódott a kapitalizmusba. Ez azonban a marxi elmélet egyik alaptételének revízióját igényelte. Arról a tézisről van szó, mely szerint a kapitalizmus megdöntése a munkásosztály történelmi hivatása, vagyis ennek az osztálynak kell lennie a szocialista forradalom szubjektumának, a sokszor ironikus érte-

10 Ellul (1964).

11 Aron (1994) 90. p.

12 Touraine (1971) 40. p.

lemben használt kifejezéssel élve a kapitalizmus sírásójának. A problémát kétféleképpen akarták megkerülni. Vagy megkísérelték más csoportokat megtenni a jövendő forradalom hordozójának – ez esetben a diákság vagy különböző marginális helyzetben lévő rétegek jöhettek szóba –, vagy pedig megpróbálták bebizonyítani azt, hogy – bár társadalmi pozíciója megváltozott – a munkásosztály mégsem szűnt meg egy leendő forradalmi átalakulás potenciális hajtómotorja lenni. Ez az elképzelés hívta életre az új munkásosztály koncepcióját, amelyre az amerikai újbaloldal írói is hivatkoztak, de a korabeli magyar politikai gondolkodásra mindenekelőtt a francia André Gorz és Serget Mallet által kifejtett formájában hatott. A teória kiindulópontja az az elképzelés volt, hogy a technológia fejlődése maga után vonja a munkásosztály szakképzettségének erőteljes emelkedését; ez viszont olyan új igények és szükségletek kialakulását segíti elő, amelyek ezt az új munkásosztályt érdekeltté teszik a kapitalizmus megdöntésében.

Alain Touraine az osztályszempontok mellett a különböző szervezeti hierarchiák növekvő társadalmi szerepére hívta fel a figyelmet, valamint arra, hogy a modern kapitalizmusban a munka immár csak az egyik integráló tényező, továbbá hogy az individuális és csoportidentitásnak mind erőteljesebb elemévé lesz a fogyasztás. Touraine ezzel kapcsolatban a hatvanas évek baloldali gondolkodásának kedvenc toposzát használva azt a konklúziót vonta le, hogy a kizsákmányolás társadalmát az elidegenedés társadalma váltotta fel. Másokhoz hasonlóan ő is felhívta a figyelmet a technokrácia növekvő társadalmi súlyára, illetve arra, hogy míg a korábbi uralkodó osztályokhoz való tartozásnak a tulajdon volt a kritériuma, most ezt egyre inkább felváltja a felsőfokú oktatási intézményekben megszerezhető szakképzettség.

Ugyancsak Touraine volt az, aki – komparatív módon vizsgálva a hatvanas évek diákmozgalmait – rámutatott arra, hogy jóllehet a különböző országok oktatási krízise mögött nagyon eltérő társadalmi-politikai konstelláció húzódott meg, mindazonáltal közös volt a technológiai társadalom igényei által életre hívott egyetemi tömegoktatás megjelenése, az egyetemi ifjúság növekvő társadalmi szerepe, egzisztenciális bizonytalansága, valamint az egyetem bürokratizálódása által kiváltott frusztrációja.[13]

De mit is jelentett a hatvanas évek újbaloldalisága, s miben különbözött a hagyományos baloldaltól? Ennek a tanulmánynak nem célja az újbaloldal és az ezzel összekapcsolódó diákmozgalom eseménytörténetének ismertetése, hiszen bennünket a hatvanas évek politikai gondolkodásának szerkezete, annak sajátos ideologémái érdekelnek. Tény azonban az, hogy az Amerikai Egyesült Államoknak kitüntetett helye volt ebben a történetben; ott volt ugyanis a mozgalom szülőhelye. Itt a közvetlen előzmény éppenséggel a régi, hagyományos baloldaliság szétesése volt. A hatvanas évek elején a néger polgárjogi mozgalomra, a hagyományos *university*t felváltó *megaversity* létéből következő oktatási válságra, valamint a kiépülő fogyasztói társadalom növekvő életszínvonalának tényeire már nemigen lehetett választ adni a marxi elnyomorodási elméletre támaszkodva. Massimo Teodori, az amerikai újbaloldal kutatója dokumentumgyűj-

13 Uo. 86–139. p.

teményének monografikus igényű bevezető tanulmányában öt olyan ismérvet sorolt fel, amelyek szerinte *a new left*et megkülönböztetik történelmi elődjétől.[14] Ezek a következők: 1. Erős igény az egyén morális forradalmának megvalósítására, amely összekapcsolódik az élet összes területére kiterjedő nonkomformizmussal, végső soron az életmód forradalmával. 2. Története során az egyes elszigetelt tiltakozó akciók fokozatosan olyan átfogó mozgalommá nőttek össze, amely a korporatív liberalizmus technokrata rendszerét bírálva mind radikálisabbá vált, abban az értelemben, hogy elutasította a „Rendszert". 3. A mozgalom radikalizálódása során fokozatosan elvetette a nyomásgyakorlásra és az érdekalapú koalíciókra törekvő politikát, és mindinkább a közvetlen akciót tekintette a posztindusztriális társadalom sajátos társadalmi kontextusának megfelelő politikai módszernek. 4. A mozgalom határozottan nem ideológiai jellegű, abban az értelemben, hogy a problémák megoldására nem kínál koherens és kötelező jellegű doktrínát, ám különböző csoportjai egyaránt vallják a participatív demokrácia eszméjét. 5. A *new left* szervezeti értelemben elhatárolja magát a régi baloldaltól, ugyanis elveti az avantgárd jellegű ideológiai párt és az ezzel együtt járó fegyelmezett párttagság gondolatát. Decentralizált jellegű, a szervezeti és strukturális pluralizmus híve. A tagszervezetek működésükben a közvetlen demokrácia önkormányzati alapelveit követik, elvetik az intézményesült politikai bürokráciát, a vezetők és a tagok megkülönböztetését. Végül, a mozgalom nem kizárólagos jellegű, vagyis az ideológiai pluralizmus alapján áll. Teodori rámutat arra is, hogy az amerikai újbaloldal szociológiai összetétele is erősen különbözik harmincas évekbeli elődjétől, amennyiben ennek társadalmi bázisát nem a különböző etnikumú bevándorló csoportok jelentik, hanem az angolszász eredetű amerikai középosztály gyermekei.

A laza, hálózatszerű jellegből persze számtalan probléma is adódott. A spontaneitás, az ad hoc reagálás, a decentralizáltság nagyfokú rugalmasságot tett lehetővé, ám a mozgalom a szó hagyományos értelmében vett országos politikai párttá nem tudott, és – jóllehet erről éles viták zajlottak – nem is akart válni. Az amerikai eset ebben a vonatkozásban példaértékűnek tekinthető, mert nagyon hasonló kérdések merültek fel Nyugat-Németországban és 1967–68-ban Franciaországban is. Mindenütt feltették ugyanis azt a kérdést, hogy milyen típusú politizálás lenne kívánatos. A dilemma abban állt, hogy a hagyományos parlamenti politizálás az újbaloldal filozófus- és diákteoretikusai számára az olyannyira gyűlölt Rendszerbe való beilleszkedéssel volt egyenértékű, függetlenül attól, hogy ez a Rendszer Johnson Amerikáját, De Gaulle Franciaországát, vagy éppen Erhard Nyugat-Németországát jelentette. Az aktivista jellegű, közvetlen akciókra épülő politizálás viszont nem tudott tartós hatást elérni. Amerikában, de másutt is felmerült az ellenintézmények kiépítésének gondolata; kiindulópontjaik a mozgalom helyi szervezetei lettek volna. A hagyományos politika elutasítása és az emberi élet egészét átalakító, a politikai szférát átlépő forradalom motívuma pedig összekapcsolódott egy ellenkultúra megteremtésének igényével.

14 Teodori ed. (1969) 36–37. p.

Teodori előbb idézett definíciója persze voltaképpen egy újbaloldali öndefiníciója, nyilvánvaló, hogy egy külső szemlélő által adott meghatározás ezzel nem feltétlenül esik egybe. Roger Scruton a nyolcvanas években az újbaloldali gondolkodókról írott monográfiájában úgy vélte, hogy üzenetük voltaképpen nagyon egyszerű volt. Az újbaloldalnak szerinte ugyanis alapvető meggyőződése volt az, hogy minden hatalom elnyomó jellegű, ezért a hatalom intézményének felszámolásától várta a társadalmi igazságosság megvalósulását. Ez utóbbit pedig összekötötte a felszabadulás gondolatával.[15] Scruton definíciója persze talán túlságosan is leegyszerűsítő, mert a mozgalomban kétségkívül jelen levő anarchista tradíciót teszi meg közös ismérvnek, ám vitathatatlanul igaza van abban, hogy központi elem az egyéni felszabadulás-felszabadítás mozzanata. Utóbbiból következik az egyén felszabadítását megvalósító forradalom motívuma, amely két dolgot is jelentett az újbaloldal gondolkodói számára. Egyrészt szó volt a politikai intézmények forradalmáról, amelytől a burzsoá képviseleti demokrácia látszatintézményeinek megszüntetését, de legalábbis reformját, a decentralizált jellegű hatalomgyakorlást lehetővé tevő közvetlen vagy participatív demokrácia megvalósítását várták. A politikai forradalmat azonban nem tartották elégségesnek, úgy vélték, hogy ennek össze kell kapcsolódnia az életmód forradalmával. Ez utóbbival kapcsolatban hangsúlyozták a fiatal generációk szerepét, sokszor osztályként, mégpedig a rendszerbe integrálódó munkásságnak a marxi elméletben megjövendölt szerepét átvevő forradalmi osztályként írva le őket.

Ezek az elképzelések – tehát forradalom, elidegenedés, participáció és antikapitalizmus – egy sajátos eszmetörténeti konstellációba ágyazódtak bele. Mindenekelőtt a nagyon lazán értelmezett marxizáló tradíciót kell itt említeni, középpontjában az 1844-es Marx-féle *Gazdasági filozófiai kézirat*okban kifejtett elidegenedés-elmélettel, szembeállítva egymással a fiatal Marxot, a filozófust és az idős Marxot, a közgazdászt. Mindenképpen említeni kell Trockij és az anarchista szocializmus eszméinek a jelenlétét. Erősen hatott – mindenekelőtt Nyugat-Németországban – a húszas évek ún. baloldali kommunizmusa, főleg Karl Korsch és Lukács György, utóbbi elsősorban a *Történelem és osztálytudat* című fiatalkori könyvével. Nyugat-Németországban közvetlen befolyása volt a frankfurti iskolának mind az újbaloldalra, mind pedig a diákmozgalomra, jóllehet ez a kapcsolat korántsem volt konfliktusmentes; e tekintetben elég utalni Habermas és Marcuse vitáira a diákokkal.[16] A frankfurti iskola kritikai elmélete azonban jelentős mértékben meghatározta az amerikai újbaloldal kapitalizmuskritikáját is, ami nem véletlen, hiszen az iskola a nácizmus elől Amerikába menekült, így a háború alatt megjelent, de hatását a hatvanas években kifejtő könyvük, *A felvilágosodás dialektikája* a fasizmus mellett az amerikai élményekből táplálkozott. A mű kultúriparról szóló, talán legtöbbet emlegetett fejezete pedig mindenekelőtt a modern amerikai kapitalizmus manipulációs mechanizmusait és társadalomintegráló módszereit kritizálta igen erősen. Az iskola első generációjához tartozó Herbert Marcuse –

15 Scruton (1985) 1–9. p.

16 Erre vonatkozóan lásd: Weiss (2000) 128. p., illetve Wiggershaus (1995) 597–655. p.

egy ideig az újbaloldal és a diákmozgalom ünnepelt filozófusa – hatvanas évekbeli, angolul írott és Amerikában megjelent műveiben, az *Erosz és civilizáció*ban, vagy *Az egydimenziós ember*ben ezt a kritikai hangnemet folytatta, tudatosan elegyítve a marxi koncepciót és a freudizmust. Franciaországban a hatvanas években Jean Paul Sartre kísérelte meg a marxi elmélet újraértelmezését; ő a marxizmust az egzisztencialista hagyománnyal próbálta meg ötvözni.

Az újbaloldal politikai eszméit tehát – mind eszmetörténeti forrásaikat, mind pedig tartalmukat tekintve – meglehetősen erős eklekticizmus jellemezte. Ezért az előzőekben vázlatosan megrajzolt eszmetörténeti-ideológiai körkép után célszerűnek látszik két olyan gondolkodó politikai eszmevilágának a rekonstruálása, akik kétségkívül meghatározó személyiségei voltak a nyugati újbaloldali gondolkodásnak, s akiknek eszméire Magyarországon is reagáltak. Herbert Marcuséről és Theodore Roszakról van szó. A rekonstrukció mindenekelőtt Marcuse *Az egydimenziós ember* című 1964-es könyvét és Roszak *Az ellenkultúra megteremtése* című 1968-as művét veszi alapul, de ahol szükséges, az elemzésbe mindkét gondolkodó esetében bevonunk egyéb írásokat is. A fő szempont az lesz, hogy a forradalom, életmód, hatalom és kultúra fogalmai hogyan függenek össze.

*Az egydimenziós ember*ben Marcuse *A felvilágosodás dialektikája* gondolatmenetét folytatva a modern kapitalizmus hatalmi rendszerét elemzi. A könyvet ma már ritkán emlegetik, de a maga idejében bestsellernek, mintegy az újbaloldal egyik szakrális szövegének számított, bár szerzője később tagadta azt, hogy a mozgalom ideológusa lenne.[17] Népszerűségének egyik titka az is lehetett, hogy sokkal oldottabb stílusú, sokkal kevésbé érezhető rajta az a filozófiai szakzsargon, amely az átlagolvasó számára meglehetősen nehezen megközelíthetővé teszi például *A felvilágosodás dialektikájá*t.

A mű kiindulópontja már az első oldalakon világosan kirajzolódik: „Társadalmunkat az jellemzi, hogy a centrifugális társadalmi erőket inkább Technikával, mintsem Terrorral gyűri le, a lenyűgöző teljesítőképesség és az emelkedő életszínvonal bázisán."[18] Marcuse sok korabeli ortodox marxistától eltérően nem próbálja meg a marxi elnyomorodás-koncepciót valamiféle metaforikus magyarázattal megmenteni, hanem abból indul ki, hogy Marx e tekintetben tévedett. Ő is alapvető fontosságot tulajdonít a modern technológiának, amely a kapitalizmus számára a társadalmi integráció új eszközeit teremtette meg. A technológiának az egész könyvben kiemelt szerep jut, olyannyira, hogy Marcuse – a határozottan technofób Roszakkal ellentétben – éppen ebben látja a potenciális kitörési pontot a modern kapitalizmus világából. Ez azonban csak halvány reménysugár marad, amely alig-alig világítja be a könyv rendkívül komor perspektíváját. A borúlátás oka is megfogalmazódik már az első oldalakon: a modern ipari társadalom integrálja az ellentéteket, a burzsoázia és a proletariátus egyaránt érdekelt a status quo fenntartásában, ami persze azt is jelenti, hogy a proletariátus megszűnt forradalmi osztály lenni.

17 Marcuse (1969b).

18 Marcuse (1990) 12. p.

Ebből következően a társadalomkritika státusa is kétségessé vált. Ha ugyanis nem lehet a társadalomban olyan erőket felmutatni, amelyeknek érdekében áll a rendszer forradalmi átalakítása, akkor a kritika nem több üres fogalmi absztrakciónál. Ilyen viszonyok között ugyanis maga a nonkomformizmus válik értelmetlenné. A technika segítségével gyakorolt társadalmi kontrollhoz nincsen szükség erőszakra, mert a javak bősége garantálja az ellenállás leszerelését, másfelől a termelőapparátus totalitáriussá válását is maga után vonja, mert a hatalmassá nőtt fogyasztás révén ez a termelőapparátus immáron nemcsak a munka szféráját irányítja, hanem a magánéletbe is behatol. Ilyenformán a modern ipari társadalom technikai univerzuma politikai univerzummá, mégpedig zárt politikai univerzummá alakul át, benne elveszítik létalapjukat azok a politikai szabadságjogok, amelyekért oly sok harc folyt a korábbi polgári korszakban. Ez azért lehetséges – fejtegeti Marcuse, mert ezek a fennállóval szembenálló kritikai eszmék voltak, ám ennek a kritikának többé már nincsen társadalmi alanya, hiszen a fennálló minden kritikát képes magába integrálni. „A fejlett ipari társadalomban a technikai haladás jeleként kényelmes, súrlódásmentes, józan és demokratikus szabadságnélküliség uralkodik”[19] – állapítja meg némiképpen Tocqueville-re emlékeztető módon. A polgári demokrácia intézményrendszere ebben az új helyzetben csupán pszeudopluralizmust tesz lehetővé:

„A represszív Egész uralma alatt a szabadság az uralom hathatós eszközévé tehető. Az emberi szabadság fokának meghatározása szempontjából nem az a döntő, hogy az egyén milyen tág keretek között választhat, hanem hogy *miből* választhat és *mit* választ. A szabad választás kritériuma sohasem lehet abszolút, de nem is teljesen viszonylagos. Az urak szabad megválasztása nem küszöböli ki az urakat vagy a szolgákat. A javak és szolgáltatások gazdag sokfélesége közötti szabad választás nem jelent szabadságot, ha ezek a javak és szolgáltatások a gürcöléssel és szorongással teli élet fölötti társadalmi kontrollokat – vagyis az elidegenülést – tartják fönn. S ha az egyén spontán módon újratermeli a rákényszerített szükségleteket, ez nem hoz létre autonómiát, csupán a szabályozások hatékonyságáról tanúskodik.”[20]

Később az előző gondolatnak ellentmondva viszont azt fejtegeti, hogy ez a társadalom mégsem az elidegenülés társadalma, mert a rendszerbe tökéletesen integrált egyén oly mértékben azonosul a rákényszerített társadalmi szereppel, hogy voltaképpen még elidegenülésről sem lehet szó, mert hiányzik az ehhez szükséges, a boldogtalan tudatban megnyilvánuló belső distancia. Emiatt persze még rosszabbak a változás esélyei, hiszen az egyén boldogan és dalolva olvad egybe a „Fennállóval”.

A kulcskérdés Marcuse számára is a szükségletek kérdése. A represszív tolerancia – ezzel a címmel egy tanulmányt is írt[21] – társadalmának stabilitását ugyanis nézete szerint végső soron a szükségletek manipulálása biztosítja. A státusfogyasztás körének kibővülése ugyanis nem a társadalom demokratizálódásának a jele, hanem a status quót fenntartó integráció finomodásának és tökéletesedésének: „Ha a munkás

19 Uo. 23. p.

20 Uo. 30. p.

21 Marcuse (1965).

és főnöke ugyanazt a televíziós műsort élvezi és ugyanazokra az üdülőhelyekre jár, ha a gépírónő ugyanolyan vonzóan van kikészítve, mint munkáltatójának lánya, ha a négernek Cadillacje van, ha mindnyájan ugyanazt az újságot olvassák, akkor ez a hasonulás nem az osztályok megszűntét jelzi, hanem azt, hogy milyen mértékben részesedik az alávetett lakosság ama szükségletekből és kielégülésekből, amelyek a Fennálló fönntartását szolgálják."[22]

Voltaképpen itt is az ún. radikális szükségletek problémájáról van szó. Ez a kérdés más szerzőknél a már röviden érintett új munkásosztály-problematika kapcsán merült fel, és arra vonatkozott, hogy ennek az új munkásosztálynak vannak-e olyan radikális szükségletei, amelyek a kapitalizmus rendszerének forradalmi átalakítására ösztönzik. Azonban Marcusénál a két problémakör nem kapcsolódik össze, mert ő meg van győződve arról, hogy a munkásosztály véglegesen és reménytelenül integrálódott a rendszerbe.

A gondolatmenetnek ezen a pontján ismét csak a technika bukkan fel olyan archimedeszi pontként, amelyből esetleg megváltoztatható az egyébként reménytelen helyzet. Marcuse egy hosszas gondolatmenetben kifejti, hogy az ipari társadalom a technológia fejlődése következtében immár nagyon közel van ahhoz a stádiumhoz, amelyben a létfenntartásra irányuló szükségletek kielégítéshez szükséges munkaidő a töredékére csökken, a társadalom tagjai idejük nagy részét szabad időként birtokolják. Ekkor bekövetkezik a létezés pacifikálásának állapota, vagyis – mondja Marcuse, átvéve az ismert marxi koncepciót – az ember a szükségszerűség birodalmából átlép a szabadság birodalmába.[23] Voltaképpen tehát azt a marxista elgondolást alkalmazza, mely szerint a termelőerők fejlődése egy adott ponton túl a termelési viszonyok megváltozását eredményezi. Azonban a koncepció logikája itt megbicsaklik, hiszen korábban azt fejtegette, hogy az ipari társadalom egyik fő jellemzője éppenséggel a szabad idő gyarmatosítása, az ebben jelentkező szükségletek kommercializálása, tehát nem világos, hogy miként jöhetne szóba a szabad idő mint kitörési pont. Ez ismét csak akkor volna lehetséges, ha ki tudna mutatni olyan radikális szükségleteket, amelyek alanyukat a kapitalista viszonyok átalakítására ösztönzik. A gondolatmenet azonban ennél a pontnál megtorpan, ami érthető is, hiszen a könyv egyik kiinduló hipotézise éppen az, hogy a rendszer minden centrifugális erőt tökéletesen képes integrálni. Igaz, hogy emellett felvesz egy másik kiinduló hipotézist is, nevezetesen azt, hogy mégis csak vannak olyan erők, amelyek képesek a status quo felrobbantására, azonban ez a második hipotézis mindvégig az is marad, szemben az elsővel, amelyet nemcsak a könyv egyes gondolatmenetei, hanem egésze nagyon is meggyőző módon támaszt alá. Minden ellenáll ugyanis a minőségi változásnak; a modern ipari társadalom technikai univerzuma áttörhetetlen egydimenziós politikai univerzummá alakul át. Ebben az egydimenziós politikai univerzumban az uralom átváltozik adminisztrálássá – mondja Marcuse –, ami az osztálykonfliktusok gyengülését eredményezi. Ezzel voltaképpen ugyanazt fogalmazza meg, mint a már említett Alain

22 Marcuse (1990) 30. p.

23 Uo. 38. p.

Touraine, aki írásaiban ugyancsak a társadalom uralmi apparátusának növekvő szervezetszerűségére mutatott rá.

A modern kapitalizmusra többé már nem érvényes Marx értéktöbblet-elmélete – fejtegeti Marcuse –, mert az érték forrása nem a munka, hanem a technológia által biztosított és egyre növekvő hatékonyság. Ezen a ponton mutat rá a technika ambivalens szerepére: arra, hogy ez potenciálisan ugyan kitörési pontot jelent, azonban aktuálisan éppenséggel „a technológia fátyla" az, ami eltakarja a valóságos viszonyokat.[24] Ez tehet arról, hogy a fejlett ipari civilizáció rabszolgái nem ismerik fel létük eszközlét mivoltát, azt, hogy bár boldog és elégedett rabszolgák, de mégiscsak rabszolgák, Marcusénak a freudista terminológiára utaló kifejezésével: szublimált rabszolgák. Ez a tézis persze ismét csak gyengíti a technika felszabadító potenciáljára vonatkozó elképzelést.

Marcuse – aki *Az egydimenziós ember* előtt nem sokkal könyvet is szentelt a szovjet marxizmus kritikai elemzésének[25] – a szovjet típusú bürokratikus szocializmust az ipari társadalom egyik változatának tartja, azonban túlbecsüli technológiai versenyképességét, mert úgy véli, hogy itt az egyéni profitszerzés motívumának és a kapitalista rendszerbe beépített pazarlás hiányának következtében – és a gazdasági tervezésnek köszönhetően – hosszabb távon jobban fog érvényesülni a hatékonyságot szem előtt tartó technológiai imperatívusz. Ezzel együtt látja azt, hogy a szovjet ipari társadalom a fejlődés alacsonyabb fokán áll, mint a nyugati, és politikai értelemben ott diktatúráról van szó. Ám – s ez az eddigiek alapján nem meglepő – relativizálja a két politikai rendszer közötti különbséget, mondván hogy itt valójában az ipari társadalomra jellemző adminisztráció két típusáról van szó: Keleten totális adminisztráció, míg Nyugaton plurális adminisztráció kormányozza az alávetett társadalmat, azonban célját tekintve a nyugati plurális adminisztráció ugyanúgy akadályozza az egyén felszabadulását.[26] Alapvetően mindkét oldalon baj van a rendszer racionalitásával – mondja –, ugyanis egyik oldalon a nagyvállalkozók hajlandók lemondani a tőkés rendszer alapelvéről, a szabad versenyről, a másik oldalon a szocializmus építése a fokozódó uralom körülményei között folyik.[27] Mindazonáltal úgy látja, hogy lehet számítani a szovjet típusú rendszer liberalizálódására, tehát a status quo megváltoztatására. Erre szerinte az adhat elméleti lehetőséget, hogy itt – a nyugati helyzettel ellentétben – a termelési folyamatba nem épült be az új politikai osztály és a közvetlen termelők ellentéte, ezért a politikai osztály itt eltávolítható anélkül, hogy a társadalom alapvető intézményeit meg kellene változtatni. Nem sokkal ezután viszont úgy véli – az eddigieknek némiképpen ellentmondva –, hogy ennek a változásnak forradalom formájában kell végbemennie: „Az igazság másik fele az, hogy még mindig hátra van a mennyiségi változásnak minőségibe való átcsapása: az Államnak, a Pártnak, a Tervnek stb. mint önálló, az egyénekre rákény-

24 „A gyűlölet és frusztráció elveszíti sajátos céltábláját, s az egyenlőtlenség és leigázottság újratermelődését a technológia fátyla burkolja." Uo. 54. p.

25 Marcuse (1958).

26 Marcuse (1990) 74. p.

27 Uo. 166–167. p.

szerített erőknek az eltűnése. Amennyiben ez a változás a társadalom anyagi alapját (az államosított termelési folyamatot) érintetlenül hagyná, pusztán *politikai* forradalomról beszélhetnénk. Ha azonban önrendelkezéshez vezetne magában az emberi egzisztencia bázisában, ti. a szükséges munka dimenziójában is, akkor az a történelem legradikálisabb és legteljesebb forradalma lenne."[28]

Nem nehéz észrevenni, hogy itt Marcuse voltaképpen a hatvanas évek újbaloldali gondolkodásának kedvelt toposzára, a szabad termelők társulására utal, ami többek között a Márkus György–Bence György–Kis János-féle *Überhaupt*-könyvnek is központi kérdése. Arról, hogy a szabad termelők társulásának megvalósítása milyen intézményi változást igényelne, Marcuse a könyv végén csak annyit mond, hogy a központosított hatalom és a közvetlen demokrácia valamiféle kombinációjára lenne szükség mind Keleten, mind pedig Nyugaton. Az eltérő fejlettségi fok miatt ennek Nyugaton a represszív termelékenység leépítésével, a túlfejlettség megszüntetésével, a túlságosan magas, a már tárgyalt negatív következményekkel járó életszínvonal csökkentésével, végső soron tehát az életmód valamiféle forradalmával kellene együtt járnia. Azt azonban Marcuse most sem tudja megmondani, ki is lehetne ennek a változásnak a szubjektuma. Miután látja, hogy a munkásság nem jöhet szóba, könyvét a marginális társadalmi csoportok forradalmának utópikus víziójával zárja le: „Az egydimenziós társadalom totalitárius tendenciái hatástalanná teszik a tiltakozás hagyományos módjait és eszközeit, sőt talán veszélyessé is, hiszen fenntartják a népszuverenitás illúzióját. Ebben az illúzióban van némi igazság: »a nép«, amely azelőtt a társadalmi változás élesztője volt, »fölemelkedve« a társadalmi kohézió élesztője lett. A fejlett ipari társadalom új módon rétegzett jellege inkább ebben, mintsem a javak újraelosztásában és az osztályok egyenlősítésében ragadható meg.

A konzervatív tömegbázis alatt azonban ott van a számkivetettek, a kívülállók altalaja: a más rasszba tartozó, más színű kizsákmányoltak és üldözöttek, a munkanélküliek és munkaképtelenek. Ők a demokratikus folyamatokon kívül léteznek: életük maga az elviselhetetlen viszonyok és intézmények megszüntetésének legközvetlenebb, legvalóságosabb szükséglete. Az ő szembenállásuk tehát forradalmi, még ha tudatuk nem is az. Szembenállásuk kívülről sújt le a rendszerre, s ezért nem is vezethető le a rendszeren belül; elementáris erő, amely megsérti a játékszabályokat, s ezzel leleplezi, hogy a játékot cinkelt lapokkal játsszák. [...] Az a tény, hogy kezdik visszautasítani a játékban való részvételt, talán egy korszak végének kezdetét jelzi.

Semmi sem utal arra, hogy ez jó vég lenne. [...] De fennáll az esélye annak, hogy ebben a periódusban újra találkozhat a két történelmi véglet: az emberiség legfejlettebb tudata és legkizsákmányoltabb ereje. Ez csupán esély, semmi több. A kritikai társadalomelmélet nincs birtokában olyan fogalmaknak, amelyek át tudnák hidalni a jelen és jövő közötti szakadékot; minthogy nem tartalmaz ígéretet és nem mutat sikert, negatív marad. Így akar hű maradni azokhoz, akik – remény nélkül – a Nagy Megtagadásnak adták és adják az életüket."[29]

28 Marcuse (1990) 66. p.

29 Uo. 280–281. p.

Az egydimenziós ember végső konklúziója jól érzékelteti, hogy a mű a reménytelenség könyve. A *Great Refusal*, a Nagy Megtagadás nem több mutatós, heroikus gesztusnál, egyáltalában nem derül ki, hogy miért vezetne ez a rendszer átalakulásához. A bőség társadalmának kisemmizettjei és számkivetettjei, kezükben kockakővel, fejükben pedig a kritikai elmélet fogalmaival – meglehetősen abszurd kép ez. Az újbaloldalra ugyancsak nagy hatást gyakorló Theodore Roszak joggal mutatott rá az elképzelés irrealitására, mikor megjegyezte, hogy azok a marginális rétegek, amelyektől Marcuse a forradalmat várta, nem a rendszer megdöntését, hanem a bőség társadalmába való bejutást akarják. Marcuse maga is érezte álláspontjának gyengeségét, ugyanis a felszabadulásról szóló, 1969-es esszéjében ismét csak visszatért a forradalom alanyának problémájához.

Az írás kiindulópontja az, hogy vállalni kell az utópizmust, mert a fejlett kapitalizmus világában az utópia nem azt jelenti, aminek ne lenne helye az adott történelmi univerzumban, tehát nem olyasvalamit, ami pusztán észbeli konstrukció, hanem olyan lehetőséget, amelyet a Fennálló represszív struktúrái nem engednek kibontakozni.[30] Ezeket a lehetőségeket a modern technológia hordozza.

Tehát Marcuse továbbra is fenntartotta a technika felszabadító potenciáljába vetett hitét, és emellett megismételte a munkásosztály integrációjáról szóló korábbi tézisét. Azonban ez utóbbit – amint arra recenziójában Kelemen János rámutatott[31] – módosította. Ugyanis itt már úgy vélekedett, hogy a munkásosztály objektív értelemben még mindig forradalmi erő, szubjektív értelemben viszont konzervatív és rendszerintegráló tényező.[32] Ebből a koncepcióból egyenesen következik az az elképzelés, hogy a munkásosztály tudatát kell megváltoztatni, mégpedig oly módon, hogy képes legyen a rendszer által rákényszerített hamis igények meghaladására. Marcuse a már korábbi műveiből jól ismert freudista fogalmi apparátus segítségével arra következtetésre jutott, hogy ehhez egy új szenzibilitás kialakításán keresztül vezet az út, tehát valamiféle pszichikai forradalomra van szükség. A gondolatmenetnek azonban – amint arra Kelemen János is felhívta figyelmet – tagadhatatlanul van egy olyan olvasata, hogy a forradalmat akkor is végre kell hajtani, ha az istenadta nép nem akarja, hiszen ez az istenadta nép manipulált hamis tudatával nem ismeri fel a maga valódi szükségleteit.[33] Ebből pedig elég direkt módon következik a jó szándékú, felvilágosítói attitűddel megáldott, a társadalmat akarata ellenére is felszabadítani igyekvő élcsapat gondolata.

Bence György a Kelemen János recenziójánál két évvel korábbi, 1968-as tanulmányában részletesen elemezte a diákmozgalmak és Marcuse kapcsolatát.[34] Az írásra a későbbiekben a hatvanas évek magyar politikai gondolkodásának tárgyalása során még visszatérünk, mert az *Überhaupt*-könyv egyik publikált előzményének tekinthető. Ebből most csak azt a megállapítást idézzük, mely Marcuse ötvenes és hat-

30 Marcuse (1969a) 3–4. p.
31 Kelemen (1970) 107–108. p.
32 Marcuse (1969a) 16. p.
33 Uo. 17. p.
34 Bence (1968).

vanas években született könyveinek pesszimizmusára hívja fel a figyelmet. Marcuse nézeteinek legtömörebb és legtalálóbb jellemzését Bibó István adta 1971–72-es nagy esszéjében, *Az európai társadalomfejlődés értelmé*ben. A szövegből kiderül, hogy Bibó ismerte *Az egydimenziós ember*t, mert értékelésében a könyv előbb már idézett befejező gondolatmenetére hivatkozik: „Marcuse rámutatott, hogy maga a szervezett munkásság is ennek az okos kapitalizmusnak az árnyékában a hatalomnak, másodosztályú szinten ugyan, de részesévé vált, tehát maga is megszűnt végsőleges forradalomra hajló réteggé lenni. Erre Marcuse abból a dogmából kiindulva, hogy forradalomnak lenni muszáj, és döntően szükséges változás másképpen, mint forradalommal, nem történhetik meg, kénytelen egy keserves és kínban fogant seregszemlét csinálni a társadalom alapvető termelési apparátusán kívül eső marginális társadalmi tényezők között: egyetemi ifjúság, elnyomott faji csoportok, a társadalmon kívüli vagy a szélére szorított különböző rétegek; de nem mondja meg, hogy ezek együttvéve hogyan és honnan volnának képesek a hatalomátvétellel is járó forradalom hordozóivá lenni.”[35]

Theodore Roszak 1969-es könyve, *Az ellenkultúra megteremtése* Marcuse művéhez hasonlóan az újbaloldal, illetve a diákmozgalmak sokat emlegetett szövege volt.[36] Roszak lényegében egyetértett Marcuséval abban, hogy a modern ipari társadalom egydimenziós társadalom, amely képes az ellene irányuló erőket és tendenciákat maradéktalanul magába asszimilálni, felszámolva a saját alternatíváit. Azonban a tekintetben, hogy ez ellen mit lehet tenni, igencsak különbözött a véleménye a frankfurti iskola filozófusáétól. Hogy a marginalitás forradalmának koncepcióját elutasította, azt már láttuk: Roszak szerint a koncepció azért alapvetően elhibázott, mert a társadalom marginális rétegei nem a bőség társadalmának felszámolását, hanem a bőségből való részesedést akarják. Ami azonban kettejüket elválasztja egymástól, az a technológia szerepének különböző megítélése. Marcuse az egydimenziós valóságból való kitörés eszközének tartotta a modern technológiát, Roszak viszont minden baj forrását ebben látta. Politikai koncepciója és forradalom-felfogása egyenes módon következett ebből a nézetéből. Gondolatmenetének kiindulópontja a technokrácia Jacques Ellultől kölcsönzött fogalma. Nézete szerint ugyanis a modern ipari társadalmak – függetlenül attól, hogy magántulajdonon alapuló tőkés társadalomról vagy kollektivisztikus, magát szocialistának nevező társadalomról van szó – lényegében véve technokratikus társadalmak. Magát a fogalmat Roszak a következőképpen definiálta: „Technokrácián azt a társadalmi formát értem, amelyben az ipari társadalom eléri szervezeti integrációjának a csúcsát. Ez az az ideál, amelyet az emberek általában szem előtt tartanak, amikor modernizálásról, korszerűsítésről, racionalizálásról, tervezésről beszélnek. Olyasféle megkérdőjelezhetetlen imperatívuszokat felmutatva, mint a hatékonyságra, a szociális biztonságra, az embereket és az erőforrásokat magában foglaló átfogó jellegű tervezésre, a bőség mind magasabb szintjére és a kollektív emberi hatalom mind meggyőzőbb megnyilvánulásaira való törekvés, a technokrácia eltünteti az ipari

35 Bibó (1986) 54. p.

36 Roszak (1969). Az ellenkultúra fogalmára vonatkozóan lásd Biró (1987).

társadalom anakronisztikus jellegű folyamatossági hiányait és szakadásait. Az az aprólékos szisztematizáció, amelyet egykor Adam Smith olyannyira dicsért nevezetes szöggyáráról beszélve, ma az élet minden területére kiterjed, olyan emberi szerveződést teremtve, amely vetekszik az általunk létrehozott technikai szervezet pontosságával. Ily módon olyan korszakba jutunk el, amelyben a vállalkozói tehetség működésének terét kiterjesztve az ipari komplexumot körülvevő egész emberi világ áthangszerelésére vállalkozik. Politika, nevelés, szabadidő, szórakozás, a kultúra egésze, sőt mint később látni fogjuk, a tudattalan késztetések mind tiltakoznak a technokrácia ellen. Ugyanis ezek mind a tisztán technikai jellegű vizsgálódás és a tisztán technikai jellegű manipuláció tárgyaivá váltak. Az egész vállalkozás célja az, hogy egy olyan új társadalmi organizmust hozzon létre, amelynek egészsége azon múlik, hogy sikerül-e fenntartani a technológia szívdobbanásainak folyamatosságát."[37]

Ez a helyzet Roszak szerint egyfajta technokrata totalitarizmust eredményez, amelynek kulcsfigurája a szakértő, aki nemcsak a közélet szerkezetét határozza meg, hanem az intim szféra olyan területein is a megfelelő szaktudás birtokosának pozíciójában lép fel, mint a szexualitás vagy a gyermeknevelés és a szórakozás. A technokrácia térnyerését elősegíti az, hogy saját tevékenységét apolitikusnak tünteti fel; a politikusok jönnek, mennek, a technokrácia pedig marad, és tetteit a technikai imperatívusszal legitimálja. Roszak lényegében tehát egyetért Marcuséval abban, hogy a rendszer totalitárius jellege tökélyre fejlesztett asszimilációs képességéből fakad, ugyanis ennek az eredménye a teljes integráció.[38] Roszak a hagyományos baloldal kritikájaként fogalmazza meg azt a tézisét, hogy az nem ismerte fel: a fő szempont immár nem a profitmotívum, mert ez alárendelődik a teljes integráció és a tökéletes társadalmi kontroll igényének. A fő ellenfél nem a kapitalizmus, hanem a technokráciát vezérlő technológiai imperatívusz. Ilyenformán a kapitalizmus vége nem jelenti a technokrácia végét, amint azt a kelet-európai kollektivisztikus társadalmak példája is bizonyítja. Ugyanis a technokrácia nem a kapitalizmus, hanem az ipari társadalom szülötte.

Ennek a koncepciónak kettős következménye van. Egyfelől Roszaknak föl kell tennie azt a kérdést, hogy vajon melyik társadalmi réteg lehet a változtatás potenciális kiindulópontja, másfelől pedig arra is választ kell adnia, hogy ennek a forradalomnak milyen is legyen a természete. Ami az első kérdést illeti, ebben a tekintetben forradalmi osztályként nála föl sem merül a munkásosztály. Ezt a szerepet véleménye szerint legnagyobb eséllyel az ifjúság tudja betölteni. Ez a koncepció tette művét a diákmozgalmak résztvevői között oly népszerűvé. Az amerikai *new left*tel összefonódó diákmozgalmak egyik fő tézise ugyanis pontosan az az állítás volt, hogy az ifjúság önálló társadalmi erőt jelent. Roszak könyve ennek az igazolását kísérelte meg. Érvelése szerint az amerikai ifjúság egy nagyon sajátos társadalmi-politikai és kulturális miliőben nőtt föl. A hatvanas évekbeli fiatal korosztály a bőség társadalmát természetes adottságnak tekintette. Ez volt az a generáció, amely a középosztály körében általánossá vált liberális gyermeknevelési gyakorlat

37 Roszak (1969) 5–6. p.

38 Uo. 14. p.

következtében visszautasította az autoritás minden formáját. Roszak határozott kritikai éllel azt is megfogalmazza, hogy e gyermeknevelési módszer következtében ennek a középosztályi nemzedéknek egy része infantilizálódott, eleve adott emberi jognak tekinti a gondtalan és szabad életet, s nem olyan valaminek, amihez az út a személyes erőfeszítésen és a felelősségvállaláson keresztül vezet. Mindazonáltal szerinte a technokrata Amerika burzsoáziájának legfőbb potenciális ellensége nem a gyárakban dolgozó jól fizetett munkásság soraiból kerül ki, hanem a saját reggelizőasztalánál ülő elkényeztetett gyerekei közül.[39]

Mivel támasztja alá Roszak ezt a meglepően hangzó állítását? Miért lehet ez az elkényeztetett ifjúság forradalmi erő? Válaszának, amellyel könyvének kiinduló hipotézisét akarja megalapozni, meggyőző ereje erősen vitatható. Két dolgot tart ugyanis fontosnak: egyfelől azt, hogy ez a középosztályi fiatalság még nem kényszerült rá a rendszerbe való beilleszkedésre. Másfelől pedig azt, hogy ez a korosztály képzettsége révén kritikus szemléletű: látja a távolságot a hivatalosan vallott eszmények és a valóság között. Az eredmény Roszak szerint az, hogy visszautasítja az integrálódást a vidám robotok társadalmába. Érdekes módon nem teszi fel azt az egyébként eléggé kézenfekvő kérdést, hogy vajon ez a kritikai attitűd nem csupán átmeneti diszpozíció eredménye-e.

Ez persze nem véletlen, hiszen a későbbiekben kifejtett koncepció az ellenkultúráról és az életmód forradalmáról az ifjúságnak mint forradalmi osztálynak a tézisére épül. Roszak generációs forradalommal számol, amely még csak a kezdetén tart. A hatvanas évek végének helyzetét a munkásmozgalom chartista fázisához hasonlítja. Úgy véli, hogy a tiltakozás nem fog eltűnni akkor, amikor a hatvanas évek nemzedéke megöregszik, mert a protest-szellemet átadja az őt követő generációknak. Ez a születőben levő ellenkultúra segítségével lehetséges.

Azonban ez az ellenkultúra még csak kezdeményekben létezik, nagyrészt még csak olyan potencialitás, amit ezután kell létrehozni. Roszak könyvének címe erre utal. Az életmód forradalmának közege az ellenkultúra kell hogy legyen. Azonban ez a forradalom nem intézményes forradalom, hanem az emberi személyiség forradalma. A technokráciát nem lehet megszüntetni pusztán pártok vagy új intézmények segítségével. Roszak nagyon rezignáltan nyilatkozik a politikai forradalom lehetőségeiről. Szerinte a XX. század elmúlt ötven éve jó bizonyíték a politikai forradalom végső haszontalanságára. Ez ugyanis legfeljebb a technokrácia erődjének tornyait cseréli ki, azonban maga az épület sértetlenül megmarad.[40] Ez a véleménye abból a meggyőződésből fakad, hogy végső soron az individuális attitűdök határozzák meg a politikai intézmények szerkezetét, tehát egy valóban eredményes forradalomnak mindenekelőtt ezeket az emberi attitűdöket kell megváltoztatnia. Roszak életforma-forradalma Marcusénak azt a dilemmáját próbálja megoldani, hogy miként lehetséges a tökéletesen integrált egydimenziós társadalom társadalmi-politikai univerzumának felrobbantása. Az újbaloldal által használt közkeletű

39 Roszak (1969) 34. p.

40 Uo. 55. p.

toposzt, a participatív demokráciát Roszak ugyancsak az életmód forradalmának szempontjából értékeli. Ez ugyanis nézete szerint egy kisközösségekből álló társadalom politikai formájaként képzelhető el csupán. Az ellenkultúra számára a hagyományos politikai célok nem elégségesek. Példaként a társadalmi igazságosság fogalmát említi. Ennek követelése – mondja – a hagyományos baloldal alapvető tétele. Ez azonban önmagában kevés, mert csupán a marginális rétegek bebocsátását követeli az ipari társadalomba, nem pedig annak megszüntetését. Ezen a ponton ő is szóba hozza a munkásszövetség kérdését. Az 1968-as francia tapasztalatokra, illetve Gabriel és Daniel Cohn-Bendit könyvére hivatkozva úgy vélekedik, hogy a munkások a tulajdonosokhoz és a technokratákhoz hasonlóan érdekeltek a növekvő termelékenységben és hatékonyságban, vagyis a technokratikus rend stabilizáló tényezői. Ebből következően a sokat hangoztatott munkásellenőrzés sem érheti el célját, sőt hozzájárulhat a rendszer még olajozottabb működéséhez. A participáció könnyen válhat a hivatalos politika jelszavává. Roszak nézete szerint tehát a munkásellenőrzést célul kitűző demokratikus szocializmus sem jelent valóságos megoldást, mert a technokrácia az ezen az elven működő termelési egységek koordinálása révén megtartja a maga hatalmát és befolyását.[41] A szakértők pozíciójának megszüntetése csak az ezek végső legitimációját jelentő tudományos világkép uralmának megszüntetése révén lehetséges. Ehhez pedig az út az ellenkultúra megteremtésén keresztül vezet. Ugyanis a már említett pszichikai forradalom csak ennek közegében lehetséges. Roszak meggyőződése szerint csak ez a forradalom tudja felszámolni az elidegenedést; pusztán az intézmények megváltozását célul kitűző politikai forradalom erre nem lehet képes.[42] Roszak a pszichoanalízistől és a hippimozgalomtól a pszichedélikus szerek használatáig sorra veszi azokat a kulturális mozgalmakat, amelyekből megteremthető lenne az az ellenkultúra, amelyben lehetővé válna az egyén felszabadulását eredményező terapeutikus forradalom. Végső cél – amint azt az 1968-as párizsi jelszavak már megfogalmazták – a képzelőerő és az emberi kreativitás helyreállítása; új közösségi és politikai formák kialakítása csak az így létrejövő új emberi személyiség bázisán lehetséges. Roszak ebben a célkitűzésben – annak perszonalista beállítottsága miatt – mint lehetséges szövetségest tartja számon az újbaloldalt.

Az új embernek új világkép is kell; ennek az ember lényegi erőit mozgósító transzcendens világképnek kell lennie. Roszak 1973-as könyvében ebből a meggyőződéséből fakadóan nyilatkozik úgy, hogy fő célja a politikai élet vallási dimenzióinak feltárása. Sokatmondó a könyv címe: *Where the Wasteland Ends*, vagyis *Ahol az Átokföldje véget ér* – utalás T. S. Eliot híres 1922-es versére. Fő célként ebben a művében is a forradalmat jelöli meg, amelyet itt posztindusztriális forradalomnak nevez, s amelynek fő célja az ipari civilizáció átalakítása és a kisközösségek társadalmának megvalósítása. Itt egyértelműen elutasítja azt a gondolatot, hogy a kelet-európai kommunizmust a nyugati kapitalizmussal szemben politikai opciónak lehetne tekinteni. Mint kifejti, a marxizmus–leninizmus fejlődés-

41 Uo. 206–207. p.

42 Uo. 97. p.

ideológiája a XIX. századi polgári szcientizmus komikus karikatúrája.[43] Mindazonáltal itt finomítja a technokráciára vonatkozó korábbi tételét. Megállapítása szerint ugyanis tagadhatatlan, hogy a nyugati politikát továbbra is a demokrácia nyelve és ikonográfiája uralja. Ez a politika azonban elitista jellegű, továbbá a technokrácia ideáljai és intézményei segítségével belülről bomlasztja ezt a demokratikus homlokzatot. A helyzet másutt is ez; a technokrácia mindenütt alkalmazkodik a helyi viszonyokhoz. Ennek következtében a különböző ipari társadalmakban a technokrácia különböző típusai jönnek létre. Ezek egyike sem tiszta forma, Roszak fattyú (bastardized) technokráciának nevezi őket. A nyugati változat *lágy technokrácia,* mely a bőséggel és manipulációval integrál, a kelet-európai kollektivista variáns ellenben terrorral, valamint kemény represszív ideológiai kontrollal. Roszak a *torz technokráciákhoz* azokat sorolja, amelyekben a technológiai imperatívusz rasszista és nacionalista ideológiával keveredik. Ebbe a típusba tartozott a náci Németország. Végül jellegzetesen harmadik világbeli formának tartja az *operett-technokráciákat,* ahol a kormányzó elit preindusztriális környezetben próbálja megteremteni a modern technológia szigeteit. A változatok közös jellemzője a technológiai hatékonyságra törekvés, amelyet azonban nagyon eltérő hatásfokkal tudnak csak megvalósítani.[44]

Roszak politikai opciója az új életformamodellekre épülő, erősen transzcendens beállítottságú kisközösségi társadalom, amely alternatívákat tud felmutatni az indusztriális-nagyvárosi életmóddal szemben. Ennek megvalósításában szerinte támaszkodni lehet az anarchista szocialista tradíciókra.[45] Elképzelése – mondja – nem valamiféle primitív törzsiséghez való visszatérést jelent, hanem emberléptékű technikát és erre épülő közösségiséget. (Roszak későbbi műveiben egyre erősebb a misztikus hangvétel, ezek kívül is esnek a tárgyalt korszakon, azonban jelezni kell, hogy politikai elképzelései nem maradtak visszhangtalanul: a nyolcvanas években megerősödő zöld mozgalmak egyik ideológiai forrását jelentették.)

Politikai gondolkodás Magyarországon

Aligha kell különösebben bizonygatni, hogy Magyarországon a hatvanas években a gazdasági, társadalmi és politikai helyzet alapvetően különbözött a nyugatitól. A bőség társadalma itt az ideológiai szövegekben is csak mint megvalósítandó cél jelent meg. Mindazonáltal a nyugati újbaloldal vitái és elképzelései itt sem maradtak visszhang nélkül. Politikai vitákról abban az értelemben, hogy bennük különböző politikai opciók jelentek volna meg – ahogyan az Amerikában és Nyugat-Európában történt – nem lehetett szó, a politikai gyakorlat és elmélet a párt monopóliuma volt. Azonban, miután az MSZMP 1962-es VIII. pártkongresszusa kimondta, hogy Magyarországon megszűntek a tőkés restauráció feltételei, a társadalomtudományok bizonyos mozgástérre tettek szert.[46] Változás következett

43 Roszak (1973) 20. p.
44 Uo. 38–44. p.
45 Uo. 388. p.
46 Csizmadia (1995) 17–77. p.

be az MSZMP kultúr- és tudománypolitikájában, illetve az értelmiséghez való viszonyában. Az Agitációs- és Propaganda Osztály, valamint a Tudományos és Kulturális Osztály és a Kultúrpolitikai Munkaközösség a Politikai Bizottság számára készített 1964–65-ös anyagokban megfogalmazta azt az elképzelést, hogy a pártnak az értelmiség megnyerése érdekében ösztönöznie kell a társadalomtudományos vitákat.[47] Az 1964-es párthatározat egyfelől deklarálta a témaválasztás szabadságát, másfelől pedig leszögezte, hogy az nem sértheti meg a párt elveit és gyakorlatát. Azt remélték, hogy a viták hozzá fognak járulni a marxista pártosság növekedéséhez, emelik a marxista–leninista ideológia színvonalát. A leginkább ideológiai és politikai töltettel bíró két tudomány, a szociológia és a filozófia számára ezzel megnyílt a lehetőség arra, hogy tudományos szakkérdésekkel foglalkozzék. A szakirodalomban – különösen a gazdasági reformmal kapcsolatos viták idején – felbukkantak bizonyos politikai elképzelések, amelyeket nyíltan megfogalmazni nem lehetett, rejtett üzenetként a „sorok között" jelentek meg, az olvasónak kellett dekódolnia őket. A dolgot nehezítette, hogy a mozgástér a pártban zajló frakcióharcok aktuális állásának megfelelően változott, amit többnyire egyes szerkesztők leváltása, a publikálás lehetőségeinek szűkítése jelzett a korabeli értelmiség számára.

A következőkben a folyóiratvitákat nem fogjuk részletesen ismertetni és elemezni, bennünket ezekből ugyanis csak a témánk szempontjából releváns pontok érdekelnek. Az első, az elidegenedés-vita a *Valóság*ban zajlott le 1964–65-ben, Hegedüs András, a folyóirat akkori – egy évvel később már le is váltott – főszerkesztője kezdeményezte. Kezdetei voltaképpen még 1962-re nyúltak vissza, amikor Vajda Mihály *Kommunizmus és elidegenedés* címmel előadást tartott a Filozófiai Intézet tudományos ülésszakán. 1962 azért is jelentős dátum, mert ebben az évben jelent meg Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok* című fiatalkori írása magyar nyelven. Ez a sokáig lappangó és először csak az ötvenes években publikált mű nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is felkavarta a kanonizált marxizmus állóvizét, és nagy vita indult arról, hogy melyik Marx az autentikus szerző, a fiatal filozófus, vagy az idős közgazdász, illetve hogyan viszonyulnak egymáshoz a két periódus írásai. Magyarországon Lukács György és tanítványai ezt követően tűzték ki célul a „vissza Marxhoz" jelszó jegyében a marxizmus reneszánszát. Az elidegenedés az említett fiatalkori Marx-írás központi fogalma volt, s a vita arról folyt, hogy létezik-e ez a szocializmusban.

A *Valóság*-vita első szerzője, a fiatal nemzedékhez és a Lukács-tanítványok köréhez tartozó Almási Miklós – miután definiálja a fogalmat – írásában arra a következtetésre jut, hogy az elidegenedés a szocialista társadalomnak is létező jelensége: „Ma még legtöbbször csak ott tartunk, hogy sejtjük, kísérletezzük azokat a gazdasági-társadalmi formákat, melyek a szocializmus egészséges fejlődésének menetét gyorsíthatják. Nem mondhatjuk tehát, hogy a közvetlen – gazdasági és közéleti – demokráciának a kiépítésében már túljutottunk a személyi kultusz által okozott torzulásokon. Ebben az irányban haladunk, de az elidegenedés anyagi-társadalmi szerkezete a ma

47 Lehmann (2003).

jelensége is."[48] Ezt teljesen a megszüntetni nem lehet, hiszen a modern társadalom és gazdaság nem képzelhető el bonyolult munkamegosztás nélkül, ám hatása csökkenthető. Gyógyszerként Almási a hatékony társadalmi cselekvést, a társadalmi folyamatokban való személyes részvételt ajánlja. Voltaképpen a nyugati újbaloldali vitákban ekkoriban gyakorta felmerülő és a Jugoszláviában is alkalmazott munkásönigazgatás gyakorlatára céloz, jóllehet magát a fogalmat nem mondja ki: „[…] ha a munkásnak alkalma nyílik munkája szervezeti feltételeinek formálására, ha valamilyen fórumon beleszólhat az általa termelt áru előállításába, üzemének »politikájába«, gazdaságába, saját életfeltételeinek formálásába – azonnal csökken az elidegenedés hatása."[49] Ezután a szerző a *Gazdasági-filozófiai kézirat*okra hivatkozva bírálja a francia marxizmust, mivel az nem tesz különbséget eldologiasodás és elidegenedés között. Ennél azonban fontosabb az a kitétel, melyben az ún. szocialista kispolgáriság kérdéséhez szól hozzá. Ebben Erdei Ferencnek a *Kritiká*ban 1963-ban megjelent írására hivatkozva visszautasítja azt a nézetet, mely a növekvő személyi fogyasztásban a szocializmustól idegen jelenséget lát. Ezt a kérdéskört összekötve az elidegenedés problematikájával, a bürokráciában, nem pedig a fogyasztásban jelöli meg a szocialista elidegenedés egyik lehetséges forrását: „Mi a kispolgári tendenciák mögött – a vitában felmerültek mellett – elsősorban az elidegenedés rugóit érezzük. Mert önmagában az anyagi-társadalmi lehetőség, az életszínvonal emelkedése még nem okvetlenül vezet nyárspolgárisághoz. A frigidaire és TV birtokában is lehet valaki forradalmár. Akkor válik kispolgárrá, ha érdeklődésének, tevékenységének túlnyomó hányadát vagy éppen lényegét ezeknek a javaknak a megszerzése, élvezete, az ezzel való reprezentálás tölti ki. Abban a pillanatban, amikor az egyén társadalmi érdeklődését, cselekvését bürokratizáljuk, mikor túlméretezett intézkedéseink nyomán háttérbe szorul társadalmi öntevékenysége – ezek a pusztán anyagi célok önállósulnak, öncéllá változnak."[50]

A vitában két álláspont alakult ki. Egyik oldalon Almásinak azt a tézisét vitatták, hogy az elidegenedés a szocializmus természetéből következő jelenség, s ezzel szemben azt a nézetet hangoztatták, hogy a szocialista társadalom még létező kapitalista maradványainak és zárványainak a következményeként vannak bizonyos ellentmondások, ám ezek nem azonosak a kapitalizmusból ismert elidegenedéssel; tehát szocialista elidegenedés nem létezik. Ezt az álláspontot képviselte a vitát lezáró Kossuth klubbeli ankéton, illetve 1965-ös könyvében Vörös Gyula,[51] illetve Fukász György.[52] Lick József szerint a szocializmusban van elidegenedés, azonban ez nem azonos a kapitalizmusban létezővel.[53] A másik álláspont képviselői Almási véleményét támogatták. Ezek közé tartozott Ágh Attila, aki szerint az elidegenedés kérdését formációelméleti szempontból kell megközelíteni. Szerinte is létezik szocialista elidegenedés, ennek forrása ugyanis az árutermelés, mert a szocializmusban egyszerre van jelen tervgazdálkodás és árutermelés, illetve a kettő el-

48 Almási (1964) 10. p.
49 Uo. 12. p.
50 Uo. 17. p.
51 *Vita…* (1965), 5. p, illetve Vörös (1965).
52 Fukász (1964) 51. p.
53 Lick (1964) 35–36. p.

lentmondása. Ugyanakkor bírálja Almási antropológiai megközelítését és azt a feltételezést, hogy a participáció, a társadalmi részvétel ellenszere lehet a szocialista elidegenedésnek, ugyanis azt kiküszöbölni szerinte csak a munkamegosztás megszüntetésével lehetne.[54]

A Lukács-tanítvány Márkus György közvetett módon szólt hozzá a vitához Marx fiatalkori műveit elemző tanulmányában.[55] Márkus ebben az írásában 1966-os *Marxizmus és „antropológia"* című könyvének gondolatait előlegezve meg, a marxi életmű lényegének a történeti antropológiai megközelítést tartotta. Marx fiatalkori művei azért fontosak, mert ezekben explicit módon kifejti azokat a filozófiai álláspontokat, amelyeket a *Tőké*ben alárendel a közgazdasági megközelítésnek. Erre a megfogalmazásra azért érdemes felfigyelni, mert ebben voltaképpen már benne van az *Überhaupt*-könyv egyik alapgondolata, az emancipációs marxi filozófia és a marxi közgazdaságtan közti ellentmondás középpontba állítása. Márkus bírálta azt a megközelítést, amely a marxizmus lényegének a természettudományi törvényszerűség mintájára értelmezett társadalomtudományi törvényszerűséget tartja. Ez ugyanis fatalizmushoz vezet, és szemben áll az emberi szabadságra vonatkozó marxi intencióval. Márkus tanulmánya végén leszögezi: a marxizmus mindenekelőtt sajátos módszert jelent. Ez a motívum ismét csak előre mutat: ugyanis ebben már benne van 1968-as, a marxizmus pluralisztikus felfogását kifejtő tanulmányának alapgondolata.

Az elidegenedés-vitának mindenesetre volt legalábbis egy politikai következménye: az 1964-es Ideológiai Konferencia elmarasztalta a folyóiratot, a főszerkesztőt, Hegedüs Andrást pedig *Optimalizálás és humanizálás* című tanulmánya miatt revizionistának minősítette. A folyóirat élére átmenetileg Ortutay Gyulát nevezték ki, akit ez év novemberében Wirth Ádám váltott fel. A folyóirat még ebben a hónapban újabb vitát indított, amelynek tárgya az antropológia volt. Ez is hónapokon keresztül tartott, és a *Valóság*on kívül más folyóiratokra is kiterjedt. Ennél számunkra azonban tanulságosabb az az előbb említett írás, amelyet Hegedüs András még főszerkesztőként a *Valóság* 1965/3-as számában publikált *Optimalizálás és humanizálás* címmel, és amelyet az irányítási rendszer korszerűsítéséről indítandó vita bevezetőjének szánt. A tárgyalt problémának, amely visszaköszönt az *Überhaupt*-könyvben, nyilvánvaló módon politikai-politológiai felhangjai voltak, amennyiben különböző politikai és irányítási módszereket vetett össze. A fő szempont – amint azt már a cím is jelzi – a hatékonyság optimalizálásának és az emancipációnak a viszonya volt. Hegedüs összehasonlította az egyszemélyi vezetést a bizottsági irányítással, s arra a következtetésre jutott, hogy a bizottsági forma önmagában még nem garanciája a nagyobb fokú demokráciának, mert sokszor a bürokrácia melegágya. Ez nyilvánvaló politikai kritika volt. Hegedüs a bizottsági formát a közvetlen demokráciával állította szembe: „Az ésszerű keretek között tartott bizottsági módszer mellett két, egymással látszólag ellentétes tendenciát kellene összeegyeztetni és kifejleszteni: részint a közvetlen demokrácia formáit alkalmazni minden esetben, ahol

54 Ágh (1964) 60. p.

55 Márkus (1964) 9–26. p.

erre reális lehetőség van (ha ez nem sérti az optimalizálás követelményét), részint becsületet szerezni a komoly munkára és ismeretre alapuló egyéni szakvéleményeknek, a döntések korszerű színvonalú szakmai előkészítésének. […] Maga az élet, az eleven társadalmi szükséglet követeli a dialektikus szemléletmódot; a képviseleti és a közvetlen demokrácia formáinak fejlesztésével egyidejűleg a személyes felelősség jelentőségének növelését és a felelősségvállalás megbecsülésének fokozását."[56]

Az írás végén a szerző – aki nyilvánvalóan ismerte a témával kapcsolatos nyugati baloldali szociológiai irodalmat – kitért a szocialista menedzserek és szakértők problémájára, s fölvetette azt a kérdést, hogy ezek a szocializmusban is képezhetnek-e privilegizált társadalmi réteget. Ezt nagyon is reális lehetőségnek tartotta: „Egy nagyon elterjedt sematikus-dogmatikus álláspont szerint a szocializmusban csak technikai alá- és fölérendeltségi viszonyról beszélhetünk, mert a szocialista tulajdonviszonyok létezése a személyi függőség mindenféle fajtáját kizárttá teszi. Ebben az álláspontban – a marxizmussal szöges ellentétben – a tulajdonviszonyok, reális létezésüktől függetlenedve mint jogi viszonyok jelennek meg. A tényleges társadalmi helyzetben ugyanis, mindenekelőtt a konkrét munka, a kereset, az emberek képzettségének és képességének különbsége, továbbá a vezetői tevékenység szükségszerű elkülönülése következtében újra meg újra megteremtődik a lehetősége a személyi alárendeltség kialakulásának."[57]

Végül is Hegedüs tanulmánya a technokrácia problémájának egyik korai magyar felvetése volt. Ez a probléma aztán az egy évtizeddel későbbi Konrád–Szelényi-könyv központi kérdése lett.

1968 magyar viszonylatban nemcsak a politikai eseménytörténet miatt érdekes, hanem azért is, mert a csehszlovákiai és nyugat-európai események és a gazdasági reform körüli viták hatására az időszak szociológiai és filozófiai írásaiban felerősödött a politikai dimenzió. Politikai eseménytörténet és elméleti reflexió lehetősége és módja persze összefüggött, ezért röviden ki kell térnünk ennek az évnek néhány eseménytörténeti vonatkozására. Mindenekelőtt a két társadalomtudomány, a filozófia és a szociológia helyzetében beállt változásokra kell utalni. Az Agitációs és Propaganda Bizottság már 1968-at megelőzően is többször foglalkozott a Hegedüs András vezette Szociológiai Kutatócsoport és a Filozófiai Intézet helyzetével. A Szociológiai Kutatócsoporttal kapcsolatban mindenekelőtt Hegedüs tevékenységét kritizálták, akinek 1968-as munkássága újabb bírálatra adott okot, mert ebben az évben megjelent írásait, mindenekelőtt a *Kortárs*ban 1968 júniusában *A társadalmi fejlődés alternatíváiról* címmel publikált tanulmányát az Agitációs és Propaganda Bizottság politikailag és ideológiailag aggályosnak minősítette. A pártszerveket aggasztották a dogmatikus és a reformszárny között a Filozófiai Intézetben zajló viták. Végül is a kétfrontos harc taktikájának megfelelően mindkét felet elmarasztalták.[58]

Az 1968. augusztusi prágai bevonulás után már bizonyos személyes retorziókra is

56 Hegedüs (1965) 19. p.

57 Uo. 32. p.

58 Lehmann (2003).

sor került. A bevonulás idején a jugoszláviai Korcsulán egy filozófiakonferencián résztvevő filozófusok az AFP francia hírügynökségnek adott interjúban elítélték a bevonulást, s az ezt kimondó nyilatkozatot öten aláírták: Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor.[59] Ugyanakkor a Szociológiai Kutatóintézet párttaggyűlésén is elítélték a bevonulást. Az aláírók közül a párttagokat kizárták a pártból, valamennyi aláíró ellen állami fegyelmi vizsgálatot indítottak, eltiltották őket a külföldi utazásoktól, illetve publikációs korlátozásokat léptettek velük szemben életbe. Azonban egyéb adminisztratív intézkedésre nem került sor, az az álláspont fogalmazódott meg, hogy a jobboldali revizionista filozófusokat politikai vitában kell legyőzni. Hegedüs Andrást viszont eltávolították a Szociológiai Kutatócsoport éléről. Ezzel egy időben – ismét csak a kétfrontos harc szellemében – a dogmatikusok vezéralakjának tartott Szigeti Józsefet leváltották a Filozófiai Intézet igazgatói posztjáról. A helyzet mindenesetre az 1973-as filozófusperig még nem mozdult el egyértelműen és végérvényesen a represszió irányába.

Hegedüs Andrásnak *A társadalmi változás alternatíváiról* címet viselő, már említett, a pártszervek figyelmét felkeltő tanulmánya tehát még az augusztusi események előtt jelent meg. Ebben a már tárgyalt *Optimalizálás és humanizálás* című írás gondolatmenetét folytatta. A kiindulópont három lehetséges hatalmi struktúra megkülönböztetése: az össztársadalmi érdeket képviselő centralizált szakigazgatás, a társadalmi önigazgatás, illetve az első kettő kombinációja, amelyet Hegedüs a weberi terminológiát felhasználva definiál: ez a szakigazgatási hatalom és társadalmi uralom kombinációja. A tipológiát a három típus történeti bemutatása követi. Az össztársadalmi érdeket képviselő szakigazgatás jellegzetes példájaként a Szovjetunió és a kelet-európai népi demokráciák jelennek meg. A legfőbb tanulság ebben a vonatkozásban a szerző érvelése szerint az, hogy szakképzett bürokráciára a szocializmusnak is szüksége van. Ugyanakkor lényeges, hogy a mozgalmi káderek és a műszaki értelmiség mellett megjelent nevető harmadikként a szocialista menedzser figurája.[60] Hegedüs szerint ennek az igazgatási-hatalmi struktúrának a legfőbb negatívuma az, hogy az apparátusok káderállományát adó kelet-európai kommunista pártokban jól megfigyelhető tendencia a pártagok között a közvetlen termelők – vagyis a munkások és parasztok – számarányának csökkenése. Ez a megállapítás a bürokratikus szocializmus egyértelmű kritikája, s ezt olvasva világossá válik, hogy az Agitációs és Propaganda Bizottság miért is tartotta aggályosnak az írást. Hegedüs szerint a társadalmi önigazgatás Jugoszláviában kidolgozott modellje ennek az első típusnak a hibáit próbálta meg kiküszöbölni. Az eredményeket azonban ambivalensnek tartja, mert úgy ítéli meg, hogy

59 A nyilatkozat szövege a következő: „Mint a szocialista rendszer fejlődéséért felelős marxisták és kommunisták, úgy véljük, hogy a Varsói Szerződés bizonyos tagállamainak beavatkozása komoly veszélyt jelent a szocializmus fejlődésére és a marxi elmélet megújhodására, amely az utóbbi időben kezdődött meg. Bármilyen következményeket is von maga után, kötelességünknek tartjuk, hogy mindent megtegyünk a hiteles szocializmus és a tényleges szocialista demokrácia fejlődéséért. In Csizmadia összeáll. (1995) 13. p.

60 Hegedüs (1968) 847. p.

a jugoszláv modellben a helyi termelési egységekben a menedzsment lényegében megtartotta döntési pozícióját, miközben a döntések felelőssége az önigazgatási szervekhez került át. Ezért van szükség a harmadik típusra, amelyben a szakigazgatási apparátusok hatalmát a közvetlen termelők uralmának kell kontrollálnia. Ennek alapvető feltétele az, hogy a közvetlen termelők az apparátus ellenőrzésére független szakértőket tudjanak alkalmazni. (Mint majd látni fogjuk, a Bence–Márkus–Kis-féle *Überhaupt*-könyv a közvetlen termelők társadalmának megvalósíthatóságával foglalkozó részében átveszi ezt a koncepciót.) Hegedüs írása az ideológiai anatémát a párt szerepére vonatkozó koncepciójával váltotta ki. A szerző szerint ugyanis megérett a helyzet arra, hogy a lenini párt hatalmi tényezőből a szakigazgatási apparátus fölött kontrollt gyakorló társadalmi hatalom eszközévé váljék. Hegedüs szerint Magyarországon erre a lépésre kiváló alkalmat jelent az új gazdálkodási rendszer bevezetése: „Ebből a szempontból is *rendkívül jelentősnek tekinthetjük az új gazdálkodási rendszer bevezetését,* illetve az ezért kibontakozó mozgalmat. Még akkor is, ha ez elsősorban nem is azt bizonyítja, hogy az új helyzet adta társadalmi célok és szükségletek már világosan megfogalmazódtak, hanem inkább arról az *erőről* tanúskodik, amely *a kialakult viszonyok elemzését követeli a párton belül és arról a határozott szándékról,* amely a társadalmi haladás *érdekében hajlandó a legmesszebbre menő változtatásokra is.*”[61]

Hegedüs András írásának politikai reformot sürgető hangvétele jól illeszkedik az egy hónappal előbb, a *Kortárs* májusi számában megjelent Lukács György-interjúhoz. Ebben az idős filozófus kifejtette, hogy a „vissza Marxhoz” felfogás jegyében szükség van a marxista filozófia pluralizálására: „Előre mi csak azt mondhatjuk meg, hogy vissza kell térni a marxizmus alapjaihoz, és most következik az az időszak, amelyben az emberek experimentálnak és megvitatják a problémákat. […] Én, amennyiben módomban volt kompetens elvtársakkal beszélni, mindig azt a véleményt képviseltem, adjanak szólásszabadságot ennek a marxista álláspontnak is, mint egyik véleménynek a marxizmuson belül, és tekintsük a lehetőségeket úgy, mint a most megindult, épp a marxizmus becsületének teljes helyreállításáért vívott teoretikus harc fontos periódusát, amelyben minden jó szándéknak szólásszabadságot kell adni, és bízzuk a történelmi tényekre, mely nézetek fognak mint igazi marxista nézetek, végül megszilárdulni.”[62]

A folyóirat júliusi számában Lukács tanítványa, Márkus György ugyanezzel a témával foglalkozott.[63] Heller Ágnes 1968 novemberében – tehát már a korcsulai aláírás után – az *Új Írás*ban szólt hozzá a marxizmus státusáról szóló vitához. Ő azt a nyugati marxizmus-kritika által sokszor hangoztatott véleményt fogalmazta meg kérdés formájában, hogy vajon üdvözüléstan-e a marxizmus.[64] Válaszában arra a következtetésre jutott, hogy a marxizmus nem tekinthető valamiféle kriptoteológiának, mert nem tételez fel a történelem mögött

61 Hegedüs (1968) 853. p.

62 Gyertyán–Simon (1968) 748. p.

63 Márkus (1968).

64 Heller (1968) 103–105. p.

működő transzcendens erőket, viszont bizonyos értelemben tekinthető evilági megváltástannak, mert az emberi nembeli lényeg megvalósítását, az elidegenedés leküzdését tűzi ki célul. Egyéni szempontból azok, akik a marxizmust választják, értelmet találnak ebben a választásban, ez az értelemadás azonban megint csak nem azonos a vallási megváltástanokból ismert túlvilági boldogsággal.

Politikaelméleti témát dolgozott fel Lukács *A demokratizálódás jelene és jövője* című, eredetileg németül megírt 1968-as esszéje. Jóllehet – mint azt Vajda György visszaemlékezése révén tudjuk[65] – a mesterüknél jóval radikálisabb tanítványok számára ez az írás csalódást jelentett, mindazonáltal Lukács ebben mégiscsak a kelet-európai bürokratikus szocializmussal szembenálló politikai modellt rajzolt fel. Kiindulópontja az, hogy a szocialista országok számára nem reális választási lehetőség a nyugati típusú polgári demokrácia, mert az adott nemzetközi konstellációban ez feltétlenül egy görögországihoz hasonló politikai puccsot, a tábornokok uralmát eredményezné.[66] A nyugati demokráciáról Lukács egyébként a nyugati újbaloldal egyes alakjaihoz nagyon hasonlóan vélekedik: manipulatív pszeudodemokráciának tartja.[67] Szerinte a szocialista országoknak a sztálinista bürokratikus szocializmus és a valódi szocialista demokrácia között kell választaniuk, amely az 1917-es tanácsrendszer hagyományaihoz visszanyúló közvetlen demokráciát jelenti. Az írásban Lukács tőle szokatlanul éles hangnemben bírálja a létező szocializmus gyakorlatát: „[…] a tömegek öntevékenysége nemcsak az úgynevezett nagypolitikából tűnt el csaknem teljesen, hanem – mondhatnánk: elsősorban – saját mindennapi életük szabályozásából is. […] formálisan, verbálisan igen sok kérdés intéződik a formális demokrácia valamennyi szabályának betartásával (általános választójog, titkos szavazás stb.). Az előzetes bürokratikus manipuláció, a bürokratikus nyomás stb. azonban már oly hatalmas, hogy a szavazások általában úgyszólván semmit sem árulnak el a tömegek valóságos kívánságairól, ellenszenveiről, hangulatairól stb., hogy az 1917-es reális helyzetet úgy kell tekintenünk, mint ami réges-rég a múlté."[68] Végső konklúziója azonban mégiscsak az, hogy a párt vezető szerepének meg kell maradnia: „A marxisták szemében már e kevés, de alapvető tény nyomán is világos, hogy itt olyan aktivitásról van szó, amelynek szükségképpen csak a kommunista párt lehet természetes mozgató és vezető ereje."[69]

A politikai gondolkodás történetének szempontjából ugyancsak fontosak Bence György és Kis János 1968-ban és 1969-ben megjelent írásai. A két szerző a Lukács-óvoda tagja, illetve a Lukács-iskolához tartozó Márkus György tanítványa volt.[70] Ezek a publikációk voltaképpen a hamarosan megszülető *Überhaupt*-könyv előtanulmányai voltak. Bence György írásában Marcuse és az újbaloldali diákmozgalom viszonyát elemzi.[71] Kiindulópontként rámutat arra, hogy a nyugati krízis okai között kiemelt helyen szerepelt az egyetemek válsága. A di-

65 Csizmadia (1995) 39. p., illetve 467. p. 5. jegyzet.
66 Lukács (1988) 58–59. p.
67 Uo. 43–44. p.
68 Uo. 163. p.
69 Uo. 192. p.
70 A Lukács-iskola, illetve -óvoda viszonyát illetően lásd Csizmadia (1995) 29–31. p.
71 Bence (1968).

ákok alapvetően az egyetem bürokratizálódása, az óriásegyetem mint szervezeti forma ellen tiltakoztak. Bence a nyugati elemzőkhöz hasonlóan hangsúlyozza, hogy az egyetem szakembergyárrá való átalakulása a kapitalizmus természetének megváltozásából következik. Az újbaloldalnak a kelet-európai szocializmushoz való viszonyát illetően fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy az újbaloldal voltaképpen balról kritizálja a kelet-európai viszonyokat.[72] (Ez a téma az *Überhaupt*-könyv már idézett bevezetőjében köszön majd vissza, ahol a szerzők a keleti és nyugati mozgalmak alapvető diszkrepanciájára hívják fel a figyelmet.) Bence ezt követően nyomon kíséri Marcuse pályafutását egészen a hatvanas évekig, amikor is írásaiban a pesszimista hangnem válik uralkodóvá. A represszív toleranciáról szóló tézist azért kritizálja, mert az a fejlett ipari társadalmat egydimenziósként ábrázolva a filozófus gondolkodását is egydimenzióssá teszi. Bence szerint ugyanis Marcusét ez akadályozza meg abban, hogy észrevegye azokat az új kapitalizmus által életre hívott radikális szükségleteket, amelyek az új munkásosztályhoz kapcsolódnak. Ebből a gondolatmenetből mindenekelőtt a radikális szükségletek és az új munkásosztály fogalmára érdemes felfigyelni, mert ezek az *Überhaupt*-könyv gondolatmenetének is központi kategóriái lesznek. Bence írásának végső konklúziója mindenesetre az, hogy az újbaloldalnak túl kell lépnie Marcusén.

Kis János 1969-es, *Rejtett forradalom* című írása voltaképpen a Bence-tanulmány problematikáját folytatja. A szerző ebben a vázlatnak szánt eszmefuttatásban ugyanis az előző, az 1968-as év májusának fényében veszi szemügyre a francia diákmozgalom teoretikus előzményeit. Az elemzés két műre koncentrál. Serge Mallet *Új munkásosztály* című 1963-as, illetve André Gorz *A munkásosztály stratégiája és a neokapitalizmus* című 1965-ös könyvére. Kis sorra veszi ezeknek a műveknek sajátosan újbaloldali fogalmait a neokapitalizmustól és a forradalom alanyának kérdésétől az új munkásosztály és a radikális szükségletek kérdésköréig. A gondolatmenet középpontjában az a tétel áll, hogy az új munkásosztály képességeinek autonóm mivolta hívja életre az új munkásosztály alkotó kreativitásából fakadó radikális szükségleteket. Mindebből egyenesen következik a részvétel, a participáció iránti igény. Mivel az új munkásosztály radikális szükségleteinek kielégítése nem lehetséges a kapitalizmus viszonyai között, felmerül a változtatás mikéntjének problémája. A hatalom megragadására vonatkozó jelszót át kell értékelni. Ez nem jelenthet többé a mindennapi célok fölötti végcélt, hanem be kell illeszteni a mindennapi praxisba. Ez a lényege a forradalmi reformok Gorz által kidolgozott politikájának, amelyet Kis azért tart fontosnak, mert túllép a régi revolúció–evolúció dichotómián, mégpedig oly módon, hogy a kettőt összekapcsolja. A rendszerátalakító cselekvésnek a munkahelyekről kell kiindulnia, ahol a munkásellenőrzés szervei révén megvalósítható az üzemi demokrácia, és fokozatosan kiterjeszthető az üzemen kívülre. Egy ponton az evolúció minőségi változást, revolutív jellegű átalakulást eredményez.[73] Kis János vázlatának a gondolatmenetei és kategóriái ismét csak visszaköszönnek az

72 Bence (1968) 97. p.

73 Kis (1969) 96. p.

Überhaupt-könyvnek ezeket a kérdéseket tárgyaló eszmefuttatásaiban, azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy ott a szerzők sokkal kritikusabban szemlélik az új munkásosztály teóriájához fűzött várakozásokat.

Az új munkásosztály és a radikális szükségletek problémája mellett egy harmadik jellegzetesen nyugati újbaloldali toposz is felbukkant az évtized végének írásaiban; ez pedig az életmód forradalma. Kenedi János 1969-ben megjelent esszéjében a hippimozgalmat kifejezetten amiatt tartotta fontosnak, mert a szeretet középpontba helyezésével új életformamodellt próbál a fogyasztói életformával szembeállítani, a hippi apolitikusság voltaképpen a hagyományos politizálás csődjére adott válasz.[74] Az életmód forradalmának problematikáját teoretikus igénnyel Heller Ágnes és Vajda Mihály fejtette ki 1970 októberében megjelent közös tanulmányában, amelyet a *Kortárs* szerkesztősége vitaindítónak szánt.[75] Az írás kiindulópontja az, hogy tudatosan kell törekedni a mindennapi érintkezési formák átalakításra, ugyanis a hatalmi struktúrák megváltoztatása önmagában nem elégséges. A mindennapi érintkezési formák kikristályosodási pontja a család, ezért a teendőket a kommunizmus perspektívájából szemlélve célszerű az életmód megváltoztatását ott kezdeni. Azonban az állami gyermeknevelési intézetek felállítására vonatkozó utópikus kommunista elképzelések elhibázottak, mivel helytelen a gyermeknevelés és a nemek közötti kapcsolat szétválasztása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a polgári monogám család lenne az egyetlen lehetséges opció. Mindenekelőtt különbséget kell tenni a polgári család gazdasági és társadalmi funkciója között. A gazdasági funkció ma már idejét múlta, hiszen a család nem termelési, hanem fogyasztási egység. Ellenben nagyon is élő a társadalmi funkció, amelynek lényege a konform személyiségtípus újratermelése. A család autoriter jellege azonban megakadályozza, hogy a gyermek megtanuljon közösségben élni, s ugyancsak a család az, amely létrehozza a tulajdonosi tudatot.[76] A szerzőpáros figyelemre méltónak tartja azt, hogy a sztálinizmus éppenséggel ezt a polgári monogám családformát erősítette meg. Az általuk ajánlott opció a kommuna, a kommunista társadalom családtípusa, mivel egyedül ebben nem termelődik újra a bírásra beállított személyiségtípus. Az általuk elképzelt kommuna azonban nem termelési egység, nem a Fourier-féle falanszterhez hasonló szervezet, hanem a mindennapi együttélés színtere. A kommunában – a hagyományos monogám családdal ellentétben – nincsenek szexuális kapcsolatokra vonatkozó értékpreferenciák, egyformán legitimnek számít a promiszkuitás és a monogám kapcsolat. A szerzők szerint ez azzal az előnnyel jár, hogy csökken az üres rutinon, a megszokáson és az anyagi jellegű megfontolásokon alapuló együttélések száma. A gyermekek a kommunában – miközben kapcsolatuk a felnőttekkel megmarad – gyermekközösségben élnek, ami elősegíti a demokratikus készségek korai kialakulását. A gyermekek számára mindez azt jelenti, hogy nincsenek fix érzelmi preferenciáik, mert nemcsak vér szerinti szüleik, hanem a kommuna minden tagja gyermekeként kezeli őket. Ez ismét csak a birtoklási attitűd, az enyém-tiéd tudat ki-

74 Kenedi (1969) 127. p.
75 Heller–Vajda (1970) 1655–1665. p.
76 Uo. 1659. p.

alakulása ellen hat. A Heller és Vajda által elképzelt kommuna világnézetét tekintve plurális jellegű, az együttélésre vonatkozó közös alapelveken kívül semmit nem ír hivatalosan elő a tagok számára. Végső soron a szerzők a kommunát azért tartják fontosnak, mert – jóllehet nem tekinthető mindent megoldó csodaszernek – a mindennapi élet szintjén az új, kommunista jellegű társadalmi struktúrák kikristályosodási pontja lehet.

Magyarországon – a politikai gondolkodás története felől nézve – a hatvanas éveket két kiadatlan monográfia zárta le. Egyfelől a Bence György–Kis János–Márkus György szerzőhármas könyve, a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*, illetve Konrád György és Szelényi Iván műve, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* A már többször emlegetett *Überhaupt*-könyv szintetizáló típusú mű, amelyben egyszerre van jelen a marxizmus reneszánszának igénye, a nyugati újbaloldal nézeteinek elméleti feldolgozása és a hatvanas évek magyar filozófiai és szociológiai vitái. Megjelenését már nem engedélyezték, sőt a könyv az egyik döntő vádpont volt az 1973-as filozófusperben. A kiindulópont a kelet-európai és a nyugati hatvanas évek szembeállítása: ugyanis a keleti és nyugati baloldal másként értelmezte a szocializmust. Ebből következik a könyv alapkérdése: összeegyeztethetőek-e az áruviszonyok a szocializmussal? A következőkben a vaskos mű gondolatmenetének két központi fogalmára összpontosítunk – azok politikaelméleti konzekvenciái miatt –, a radikális szükségletek kérdésére, illetve a szabad termelők társulása megvalósíthatóságának problémájára.

A szerzők problematikusnak tartják a marxi válságelmélet alkalmazását a modern kapitalizmus viszonyaira, különösen a profitráta süllyedésére vonatkozó tételt.[77] Ebből következett Marx másik tévedése, a munkásosztály elnyomorodására vonatkozó prognózis, amelyre a későbbi fejlemények empirikusan rácáfoltak. A fő baj pedig az, hogy Marx a szocialista gazdaság működési modelljét a korabeli munkásosztály szűkös és változatlan módon újratermelődő szükségletstruktúrájára alapozta, és a létező szocializmus gazdasági rendszere, a bürokratikus hiánygazdaság elméletileg erre az elképzelésre alapozódik. Marx nem tudott mit kezdeni a munkásság emelkedő életszínvonalának lehetőségével. A stagnáló szükségletek feltételezésével viszont nem lehet megalapozni a kapitalizmusból kifelé mutató radikális szükségletek létezését. Ez belső ellentmondást is jelent a marxi korpuszban, mivel a dinamikusan gyarapodó emberi szükségleteket feltételező történetfilozófus Marx és a korabeli munkásosztály statikus szükségletstruktúrájából kiinduló közgazdász Marx elképzelései szemben állnak egymással.

A XIX. század végén már látható volt az ellentét a marxi teória és a valóság között, mert a munkásosztály gazdasági és politikai ellenintézményei révén elérte bérszínvonala és életszínvonala emelkedését. Ám ez forradalmi potenciáljának csökkenését eredményezte. Ebből a helyzetből a munkásmozgalomban három különböző értelmezési kísérlet született meg, az *ortodox marxizmus*, a *revizionizmus* és az *anarcho-szindikalizmus*.[78] Az első az elmélet és gyakorlat közötti diszkrepanciát oly módon oldotta fel, hogy a kapitalizmus objek-

77 Bence et al. (1992) 223. p.

78 Uo. 261. p.

tív ellentmondásainak tanával metafizikává változtatta a marxizmust, a revizionizmus elfogadta a nyilvánvaló tényeket, ám lemondott a kapitalizmus meghaladására vonatkozó marxi intencióról, míg az anarchoszindikalizmus feltételezte, hogy a tények ellenére mégiscsak léteznek radikális szükségletek, s ezeket kierőszakolt forradalmi akciókkal próbálta meg felszínre hozni. A hatvanas években – mondják a szerzők – mindhárom irányzat csődöt mondott. Ebből a helyzetből a kiutat azt jelentheti, ha sikerül megalapozni a radikális szükségletek koncepcióját. E tekintetben – a nyugat-európai újbaloldal 1968-as veresége ellenére – reményt adnak az új életproblémákat jelző életmódmozgalmak. Ez adja a feminizmus, az ökológiai mozgalom – tehát mai szóval a különböző identitásmozgalmak – és az ifjúsági ellenkultúra jelentőségét. A radikális szükségletek problematikája – akárcsak Kis János már érintett vázlatában – itt is összekapcsolódik az új munkásosztály teóriájával. Utóbbit igen lényegesnek tartják a könyv szerzői, mert ez a radikális szükségleteket nem a fogyasztásban, hanem a termelésben próbálja megalapozni.[79] Mindazonáltal óvnak az elmélet túlzásaitól, mert ezzel kapcsolatban fennáll egyfajta sience fiction szocializmus vagy technikai utópizmus lehetősége. Ugyanis az a magas fokú kreativitást és autonómiát életre hívó technikai-képzettségi színvonal, amelyhez a kapitalizmus keretei között ki nem elégíthető radikális szükségletek kapcsolódnak, csak a termelők igen kis része számára jelent valóságosan létező tényezőt. Azonban az elmélet elégséges alapot ad arra, hogy „van bizonyos tapasztalati valószínűsége annak a feltevésnek, hogy a modern kapitalizmus viszonyai közt új típusú radikális szükségletek fejlődhetnek ki."[80]

A könyvnek a szabad termelők társulásának megvalósíthatóságával foglalkozó utolsó fejezete az előzőhöz képest perspektívaváltást jelent, mert míg a radikális szükségleteket tárgyaló részben a marxi elmélet relevanciája a modern kapitalizmussal kapcsolatban merül fel, itt ez a kérdés elsősorban a kelet-európai szocializmusra vonatkozik. Vajon tényleg választani kell-e egy racionális és dinamikus, áruviszonyokon alapuló társadalom és a társadalmi viszonyok humanizálását célul kitűző társadalom között? Igenlő válasz esetében ki kell jelenteni, hogy a marxi szocializmus megvalósíthatatlan: „Ha le kell mondanunk arról, hogy a jelen forradalmi harcaiból kialakuló és a mai elidegenedett állapotokat radikálisan meghaladó társadalomban összeegyeztethetővé válnak az optimalizáció és humanizáció követelményei, akkor magáról a szocializmus marxi eszméjéről kell lemondanunk. Optimalizáció és humanizáció összekapcsolódása nem valamiféle kései aufklérista maradvány […] Nem a tudomány és technika minden társadalmi problémát automatikusan kiküszöbölő fejlődésével kapcsolatos illúziókról van itt szó, hanem Marx legalapvetőbb és ma is időszerűnek tekinthető történetfilozófiai gondolatairól."[81]

A kelet-európai példa bizonyítja, hogy piaci mechanizmusok nélkül a szocializmus szabadságnélküli szocializmussá válik, ilyenformán a piaci szocializmus teóriája itt éppen a humanizáció marxi követelményeit elégíti ki. Azonban ebben az esetben

79 Uo. 284. p.
80 Uo. 292. p.
81 Uo. 296. p.

föl kell tenni azt a kérdést, hogy szocializmus és piac összekapcsolása nem jelenti-e az elidegenedés fennmaradását. A szerzők válasza erre az, hogy a piac és a szocializmus összekapcsolását előfeltevésként elfogadva valóban nem lehet ezt kizárni, a kérdés ezért inkább az, hogy lehetséges-e olyan intézményrendszer kiépítése, amelynek segítségével kontrollálni és határok között lehet tartani az elidegenedést. Vagyis fenn kell tartani a profitelvet, mert e nélkül nem lehetségesek piaci viszonyok, ám érvényesülésének körét korlátozni kell.[82] De ebben az esetben újabb probléma merül fel. Ezt a szabályozó szerepet az állam látja el. De vajon ebben az esetben mi a különbség az ugyancsak állami beavatkozással operáló neokapitalizmus és a piaci szocializmus között?[83] Mint kiderül, a különbség nem annyira a gazdaságban, hanem a gazdaságnak a társadalomhoz való viszonyában van. Ez azonban még mindig nem igazi válasz a kérdésre, mert ezt a viszonyt az állam szabályozza. Tehát: mitől lesz egy lényegében kapitalista alapon működő gazdaság állama nem kapitalista? Az nem válasz, ha azt mondjuk, hogy a szocialista piacgazdaságban az állam nem az egyéni tőkések állama, mert a hatalom nemcsak a tulajdonosi mivoltból, hanem az irányítási pozícióból is fakadhat. Ezzel a könyv eljut a menedzserek és technokraták problémájához, vagyis Hegedüs András már tárgyalt tanulmányának alapkérdéséhez. A szerzők megoldása ugyancsak az övére emlékeztet, amennyiben az állami hatalmat szerintük is társadalmi uralommal kell ellenőrizni, oly módon, hogy a helyi gazdasági egységeknél az állami szakapparátus önigazgatási szervek által gyakorolt ellenőrzését kell megvalósítani. Ennek egyik feltétele független szakértők alkalmazása – szükséges, de nem elégséges feltétel. Új típusú közösségekre is szükség van, mert a modern társadalmakban az egyén védtelenül áll szemben a tömegkommunikáció, az oktatás és a szervezés eszközeinek nagy és bonyolult koncentrációjával, függetlenül attól, hogy az így létrejött szervezetek állami vagy magántulajdonban vannak-e.[84]

A könyv gondolatmenetének ezen a pontján a szerzők egy sajátos – a nyugati újbaloldalon többeknél, többek között Theodore Roszaknál is felbukkanó – koncepciót fejtenek ki. Miközben explicit módon nem foglalnak állást a többpártrendszer kérdésében, fölvetik olyan típusú közösségek megalakításának szükségességét, amelyek nem politikai szervezetek, hanem közvetlenül a mindennapi tevékenységekből, a mindennapi életből nőnek ki. Erre azért lenne szükség, hogy el lehessen kerülni a minden politikai szerveződésben elkerülhetetlenül jelentkező strukturális sajátosságot; azt hogy a tagság vezetőkre és vezetettekre válik szét. Voltaképpen itt is a participáció, a közvetlen demokrácia problémájáról van szó. A szerzők sorra veszik, hogy az emberi élet melyik szférájában volna lehetséges ilyen szervezetek megalakítása. A lakóhelyet vagy a családot nem tartják alkalmas terepnek, hanem – André Gorz teóriáját felhasználva – a munkahelyet jelölik meg az ilyesfajta szervezetek ideális terrénumának. Ilyenformán a koncepció visszakanyarodik a munkásönigazgatás eszméjéhez: „Ideológiatörténeti terminusokban megfogalmazva: egy olyan struktúra kialakítása

82 Bence et al. (1992) 314–316. p.

83 Uo. 328. p.

84 Uo. 341–342. p.

a feladat, amely ésszerűen egyesíti a központosított tervgazdaság marxista és az autonóm termelők egyesülésének szindikalista eszméjét."[85] Ezek az új típusú szervezetek a termelői demokrácia bázisai lennének, mégpedig olyan bázisok, amelyek egyszerre tartják szem előtt a humanizáció és a profitelvű racionalizáció szempontjait. Utóbbit azért, mert a közvetlen termelők részesednének gazdasági egységük profitjából, ezért személy szerint is érdekeltek lennének a gazdasági hatékonyság növelésében. Alapkérdés az, hogy ezek az önigazgatási szervezetek független szakértőket tudjanak alkalmazni, modern viszonyok között ugyanis kompetens döntéseket az önigazgatási szervek nem tudnak hozni. Azonban itt felvetődik a kérdés: mi garantálja, hogy ezekben a szervezetekben a profitelvű racionalizáció nem kerekedik a humanizáció szempontja fölé? Az üzemi demokrácia ehhez ugyanis csak az intézményes keretfeltételeket biztosítja, más szóval szükséges, de nem elégséges feltétel: „De ha el is fogadjuk, hogy nem kivihetetlen az üzemszervezet ilyen radikális átalakítása, ebből még nem következik, hogy a közvetlen termelők élni is fognak a munkásellenőrzés és a termelés szűkebb egységeiben érvényesülő közvetlen termelői demokrácia által kínált lehetőségekkel. […] Amíg az emberek életének egésze továbbra is a „bírás" törekvése körül szerveződik meg, amíg az emberek legfőbb életérdeküknek a fogyasztási javak egyre növekvő tömegének megszerzését tekintik, addig mind az össztársadalmi, mind a közvetlen termelési viszonyok szocialista átalakulása üres lehetőség marad."[86]

A könyv befejező része erre a kérdésre próbál meg valamiféle választ adni. A megoldást – amint azt az előbbi idézet is bizonyítja – a mindennapi élet szerkezetének megváltoztatásában, illetve az egyéni attitűdök és célok átformálásában: végső soron a mindennapi élet forradalmában látják a szerzők. Eközben szinte észrevétlenül ismét változik a szín, mert az itt felmerülő problematika, az ellenkultúra és az életforma-kísérletek kérdése a hatvanas évekbeli nyugati újbaloldal jellegzetes témája volt – e tekintetben elég Roszak könyvére utalnunk –, Heller és Vajda tárgyalt cikke Magyarországon kivételnek számított. Ennek oka elég nyilvánvaló: az ellenkultúra a fogyasztói társadalom életviszonyaira adott válasz volt, fogyasztási javak olyan bőségét feltételezte, amelyet Kelet-Európában éppen a szerzők által felvázolt piaci szocializmusnak kellett volna megteremtenie.

Konrád György és Szelényi Iván könyve, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* az *Überhaupt*-könyvtől eltérően az 1973-as filozófusper Rubiconján túl íródott, ezért szerzői már nem is reménykedtek abban, hogy művük megjelenhet. A könyv ugyanis a kelet-európai szocializmus alapját képező legfőbb ideológiai tabu, a munkásosztály vezető szerepére vonatkozó tétel cáfolatát tűzte ki célul. Az írás kiindulási hipotézise az, hogy a kelet-európai szocializmusok duális szerkezetű társadalmak, amelyekben az uralkodó osztály az értelmiség, a kizsákmányolt osztály pedig éppenséggel a munkásság. A szerzők elképzelésüket az „új osztály"-elméletek közé sorolták, s állításuk szerint tulajdonképpen Milovan Gyilas teóriáját gondolták tovább. Az az állítás, hogy az értelmiség Kelet-Eu-

85 Uo. 353. p.

86 Uo. 365. p.

rópában osztályként jelenik meg, persze erősen vitatható, a későbbiekben éppen emiatt érte a könyvet a legtöbb kritika, s utóbb a nyolcvanas években maga Szelényi is megpróbálta finomítani ezt a tételt.[87] A kérdés ugyanis az, hogy vajon mi is az a közös nevező, amelynek alapján az egymástól társadalmi státusban és hatalmi pozícióban nyilvánvalóan oly különböző értelmiségi csoportok ugyanabba a társadalmi osztályba tartoznak. Mivel a tulajdonhoz való viszony e tekintetben nem jöhet szóba, voltaképpen egyedül csak a közös osztálykultúra tudata jelenik meg ilyen közös jegyként.[88] Szelényi 1978-ban írt bevezetőjében a következőképpen fogalmazta meg könyvük célját: „Tanulnunk kell tehát az államszocialista társadalmak kritikájából, de nem azért, hogy elvessük a szocializmus eszméjét. A legfontosabb soron következő feladatunk, hogy munkálkodjunk a szocializmus egy alternatív modelljének az elméletén. Bár e könyvben e végső kérdésekkel nem foglalkoztunk, de az államszocializmus szociológiai kritikájával hozzá kívántunk járulni egy új, önigazgató szocializmus elméletéhez, mely nem az újraelosztó, központi tervező apparátus körül szerveződő osztály uralma, hanem, a »közvetlen termelők szabad társulása«”.[89]

Az a fogalmi keret, amelyben a könyv mozog, a weberi bürokrácia- és legitimitáselmélettel, valamint Polányi Károly redisztribúciós teóriájával kiegészített marxi osztályelmélet. Emellett a gondolatmeneteket érezhetően inspirálta Hegedüs András hatvanas évekbeli bürokráciakritikája. A kiindulási hipotézishez kapcsolódik egy másik lényeges segédhipotézis, az, hogy a racionális redisztribúción alapuló kelet-európai szocializmus nem a nyugati fejlődés valamiféle eltorzulása, hanem a kelet-európai tradíciókból szervesen kinövő gazdasági-társadalmi-politikai rendszer, a nyugati piacgazdaság és – az ezekben az években Tőkei Ferenc munkássága révén ismertté vált – ázsiai termelési mód között álló szuverén civilizációs mintázat.[90]

A racionális redisztribúció fogalmában a szerzők tehát Polányi Károly elgondolásából indulnak ki. Polányinál a redisztribúció fogalma az önszabályozó piac fogalmával áll szemben, gazdaság és politika két lehetséges viszonyát ábrázolja. A redisztribúció többek között a nagy archaikus keleti birodalmaknak azt a működésmódját írta le, amelyben a politika a társadalmi többletterméket elsajátítja és újra szétosztja, tehát meghatározza a gazdaság működését, míg az önszabályzó piac az újkori nyugat-európai társadalmakban alakult ki, s jellemzője az, hogy a dinamikusan növekedő gazdaság működését a kereslet és kínálat elvén működő árupiacok határozzák meg. Szelényi és Konrád a racionális redisztribúció fogalmával egy olyan képletet akart leírni, amely – ellentétben az archaikus redisztribúcióval – ugyancsak a gazdasági növekedést tűzi ki célul, ám amelyben a gazdaság működését nem a szokások, de nem is az árupiacok, hanem a tervekben megtestesülő politikai akarat szabja meg. Ennek működtetője a teleologikus redisztributor szerepében fellépő értelmiség, a szocializmus lényege ugyanis a növekedésre irányuló társadalmi teleológia.[91]

87 Erre vonatkozóan lásd: Vajda (1990), illetve Szelényi (1990) 51–98. p.
88 Konrád–Szelényi (1989) 106. p.
89 Uo. 11. p.
90 Uo. 27–28. p.
91 Uo. 111. p.

A könyv lényegi mondandója a kelet-európai értelmiségnek a magyar tapasztalatok általánosításán alapuló fenomenológiája. A szerzők bürokrácia és értelmiség általuk határozottan elutasított szembeállítását az értelmiség transzcendens-nembeli és történeti-genetikus fogalmának megkülönböztetésével próbálják meg feloldani. Az előbbi fogalom bevallottan támaszkodik Mannheim Károly szabadon lebegő értelmiségről szóló koncepciójára, az utóbbi viszont a konkrét társadalmi szerepekbe és érdekviszonyokba beágyazódott értelmiségit jelenti. A történelmi utat leíró esszéisztikus gondolatmenetekben az értelmiség három stációban jelenik meg: a középkori preindusztriális társadalomban rendi pozícióban, a nyugat-európai piacgazdaságban rétegként, a kelet-európai racionális redisztribúció társadalmaiban pedig osztályként.

Ennek az értelmiségi osztályhatalomnak a felismerését a sztálinizmusban – amely a kelet-európai szocializmus első szakasza, azonban a kelet-európai redisztributív rendszereknek már harmadik alakváltozata – akadályozza az a tény, hogy a hatalmat az értelmiségnek csak egy része, mégpedig a rendi vonásokat mutató pártbürokrácia elitje birtokolja. A rendi jelleg itt azt jelenti, hogy az irányítási csúcspozíciókba kerüléshez korántsem elegendő az értelmiségi jellegű, magát a teljesítményelvvel legitimáló szakértelem; ehhez mindenekelőtt korábbi munkásmozgalmi érdemek, vagyis egy privilegizált státus birtoklása szükséges. A szocializmus második szakaszának – melynek kezdete Hruscsov nevéhez köthető – lényege ebben az interpretációban az, hogy abban a hatalmat addig monopolisztikusan birtokló értelmiségi rend kompromisszumot kénytelen kötni az addig általa kiirtandó politikai ellenségként kezelt többi értelmiségi csoporttal, mindenekelőtt pedig a technokráciával, s a hatalmi monopólium helyett meg kell elégednie a hegemón pozícióval. A szocializmus második szakaszának tartalmát tehát a régi értelmiségi rend és a technokrácia pozícióharca adja. A technokrácia ebben a harcban sajátos kétarcúságot mutat; egyfelől szervilista történelmi reflexei folytán hajlik arra, hogy elismerje a pártbürokrácia vezető szerepét, másfelől viszont autonómiát szeretne magának, bár általában nem ismeri fel, hogy az általa követelt gazdasági reformok politikai reformokat is vonnak maguk után. A technokráciának függetlenségi harcában csak akkor van esélye sikerre, ha meg tudja nyerni szövetségesül az értelmiség többi rétegét, illetve a munkásosztálynak a rendszer piaci elemeinek erősítésében érdekelt részét. Konrád és Szelényi 1974 nyarán még nem biztosak abban, hogy a hetvenes évek elején a technokrácia rovására egész Kelet-Európában előretörő rendi erők győzelme végleges-e, vagy pedig – párhuzamba állítva az eseményeket az 1850-es és 1860-as évek történéseivel – ez a neoabszolutizmus egy újabb kiegyezés előjátéka csupán. Ha így lesz, akkor – a szerzők szerint – esély van arra, hogy ez a kiegyezés a kelet-európai szocializmus harmadik szakaszát nyitja meg. Ez nemcsak az uralkodó rend és a technokrácia racionális hatalommegosztása és a rend politikai bürokáciává való professzionalizálódása, hanem mindenekelőtt a társadalom pluralizálódása miatt jelenthet minőségileg új fejleményt. Ugyanis ebben a helyzetben nemcsak az értelmiség veti le addigi álcáit, és fogalmazza meg magát nyíltan osztályként, hanem a marginális értelmiség bizonyos csoportjainak segítségével a munkás-

ság is artikulálja saját érdekeit, és létrehozza saját intézményeit, tehát a rendszer egy evolutív változás keretében átalakul valami mássá, ami ki nem mondottan egyfajta harmadik út a kapitalizmus és a represszív szocializmus között: „Ha tehát az értelmiség egyes tagjai nyíltan megfogalmaznák a redisztributív értelmiség osztályhatalmának legitimációs elvét, logikájuk továbbragadná őket a munkaerő tulajdonosok alternatív legitimációs elvének megfogalmazásához, s egyszersmind egy olyan értelmiségi osztályhatalom ideologisztikusabb igényéhez, amely föltételezve a redisztribúció érett és a jelenleginél racionalizáltabb gyakorlatát, lehetővé tenné a fent említett alternatív legitimációs elvre támaszkodóan a munkásönigazgatás különböző helyi és országos léptékű szervezeteinek kiépülését, más szavakkal a munkásosztály ellenhatalmának szerveződését a racionális redisztribúció gazdasági integrációs modelljén belül, amelylyel kapcsolatban joggal felvetődhet a kérdés, hogy az vajon még racionális redisztribúció lenne-e?”[92]

Végül – ám egyáltalában nem utolsósorban – egyvalakivel kell még nagyon röviden foglalkoznunk. Ez pedig a már említett Bibó István, aki voltaképpen az egyetlen valódi magyar politikai gondolkodó ebben az időszakban. Ám Bibó nagyon sajátos helyzetben volt. 1963-ban szabadult ki a börtönből, s ezt követően teljes elszigeteltségben élt, s csak majd az hetvenes évek második felében fedezte fel munkásságát a formálódó magyar ellenzék. Ennek a felfedezésnek az eredménye a Festschriftnek induló, de az ünnepelt halála miatt tisztelgő kötetté váló *Bibó-emlékkönyv*, az első magyar szamizdat. Bibó munkásságának a tárgyalt időszakra vonatkozó részét nem hagyták érintetlenül a hatvanas évek politikai gondolkodásának eddig tárgyalt témái és jellegzetességei. Tudatosan figyelte a hatvanas évek politikai történéseit, és a Statisztikai Hivatal Könyvtárának könyvbeszerzéssel foglalkozó munkatársaként hozzá tudott jutni a korszak nyugati politikaelméleti irodalmához is. A hagyatékban föllelhető könyvlisták és olvasmánykivonatok alapján elég pontos képet tudunk rajzolni arról, hogy mit olvasott, és milyen kérdések foglalkoztatták ebben az időszakban. *Az egydimenziós ember* című Marcuse-könyvről megfogalmazott – a korábbiakban már idézett – véleménye bizonyítja, hogy figyelemmel kísérte a nyugati újbaloldal fejleményeit. Benda Gyulától tudjuk, hogy amikor ő 1968-ban hazatért Franciaországból, Bibó nagy érdeklődéssel hallgatta beszámolóját a diákmegmozdulásokról. De követte a hazai fejleményeket is. Eljutott hozzá a Konrád–Szelényi-könyv kézirata, és Dénes Ivánnak kifejtette, hogy mennyire nem ért egyet a műnek azzal a gondolatával, hogy az értelmiség történelmi alakváltozatainak utolsó stációja az uralkodó osztállyá válás.

Bibó István utolsó nagy összefoglaló műve, *Az európai társadalomfejlődés értelme* címmel kiadott, eredetileg magnetofonba diktált esszé nemcsak az egész életmű összefoglalása, hanem annak is bizonyítéka, hogy politikai koncepciója sok tekintetben magán viselte a hatvanas évek politikai gondolkodásának jellegzetességeit. A marxizmus reneszánszáról folyó hazai és külföldi viták persze nem nagyon érdekelték; írásának egyik alapvető vonása éppen a marxizmussal szembeni nagyon határo-

92 Konrád–Szelényi (1989) 307–308. p.

zott kritikai attitűd. Magát nem marxista, de szocialista gondolkodóként definiálta, akihez közel állt az anarchista szocializmus tradíciója, melyet liberalizmussal, népi radikalizmussal, valamint kereszténységgel ötvözött. A létező szocializmusnak és a kapitalizmusnak a funkció nélküli mamuttulajdon – legyen az állami vagy magántulajdon – és az értékmentes hatékonyság miatti bírálata, a munkásönigazgatás és a decentralizált hatalmi rendszer iránti vonzódása, technokráciakritikája sok tekintetben rokonítja őt az újbaloldal gondolatvilágával: „A politikai és morális ideológiákat megfogalmazó értelmiséggel szemben a szervező értelmiségnek sokszor mutatkoznak olyan megnyilvánulásai, melyek azt mutatják, hogy a szakszerűtlen tömegközbeszólást, népszavazást, parlamentarizmust, demokratikus formákat, önkormányzatot, munkásönkormányzatot a saját magas szintű értelmiségi munkája megzavarásának tekinti csupán. Megint olyan veszedelemről van szó, amely a kapitalizmusban és kommunizmusban egyaránt fenyeget, a kapitalizmusban a gazdasági technokraták, a kommunizmusban az egypárt funkcionáriusai, úgy is mondhatnánk: a politikai szervezés technokratái a hordozói ennek a veszélynek. […] végeredményben tehát az a furcsa helyzet van, hogy a szocializmus megvalósításának vagy megvalósítási programjának az árnyékában ugyanolyan értelmiségi diktatúra jön létre, mint a technokrácia világában, s ez még akkor is így van, hogyha ezt az értelmiségi diktatúrát munkásszármazású emberek fejtik ki, mert hiszen nem az az érdekes, hogy milyen származású az, aki az értelmiségi diktatúrát kifejti, hanem az, hogy az értelmiségi funkció gyakorol diktatórikus vagy nyomasztó társadalmi fölényt a nem értelmiségi funkciókat gyakorlókkal szemben.”[93]

Ugyanakkor Bibó határozottan bírálta az újbaloldalnak a parlamentáris demokráciával szembeni averzióját és intézményellenességét: „Nyugaton a szabadságintézmények bizonyos fokú működése sértetlenül megvan, tehát a szabadságprogram Nyugaton az ifjúság részéről nem léphet fel a szenvedélyek akkora erejével, hiszen bizonyos dolgokban nyitott kapukat dönget […] nem látja meg az ellenfelet. Az egész fennálló hatalmi rendszer, az establishment és egyáltalában mindennemű establishment ellen hadakozik […].”[94] Koncepcióját röviden olyan parlamentáris demokráciával összeházasított vállalkozói szocializmusként lehetne jellemezni, melyben a funkciótlan nagyvagyon kiküszöbölésével megvalósul a mindenki egyenlő emberi méltóságát biztosító kölcsönös szolgáltatások társadalma. Ez az elgondolás egyébként nem áll nagyon messze az *Überhaupt*-könyvben kifejtett piaci szocializmus teóriájától, azonban Bibó nagyon erősen hangsúlyozza a politikai szabadságintézmények, mindenekelőtt a többpárti parlamentáris demokrácia kikerülhetetlenségét; számára a közvetlen demokrácia nem a parlamentarizmus alternatívája, hanem az annak hiányosságait korrigáló és azt kiegészítő eszköz. Kifejtette, hogy a liberális parlamenti rendszer olyan összefüggő intézményláncolatot alkot, amelynek működőképessége valamennyi láncszem meglétét feltételezi.

Írása ugyanakkor – ismét csak a hatvanas évek baloldali politikai gondolkodá-

93 Bibó (1986) 79., 109. p.

94 Uo. 92. p.

sára jellemző módon – az utópiába csúszott át. Ugyanis Bibó egyetlen valóságos társadalmi-politikai gyakorlatra sem tudott igazán működő modellként hivatkozni. Az általa kínált megoldásnak, a kölcsönös szolgáltatások társadalmának lehetséges modellje, az önigazgató szocializmus éppen úgy működésképtelennek bizonyult, mint a bürokratikus kelet-európai variánsok. Végül a kapitalizmus és a létező szocializmus gyakorlatát egyaránt elutasítva számára is csak az utópia maradt.[95]

95 Ludassy (1993) 229–232. p.

Irodalom

Ágh Attila: Jövőnk és jelenünk. Az elidegenedés-vitához. *Valóság,* 1964. 11. sz. 53–61. p.

Almási Miklós: Elidegenedés és szocializmus. *Valóság,* 1964. 2. sz. 8–21. p.

Aron, Raymond: *The Opium of the Intellectuals.* Westport, Connectitut, 1977, Greenwood Press Publishers.

Aron, Raymond: *Tanulmány a szabadságjogokról.* Ford. Csizmadia Sándor. Pécs, 1994, Raymond Aron Társaság–Tanulmány.

Bell, Daniel: *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties.* Cambridge–Massachussets–London, England, 1988, Harvard University Press.

Bence György: Marcuse és az újbaloldali diákmozgalom. *Új Írás*, 1968. szeptember, 95–102. p.

Bence György–Kis János–Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, 1992, T-Twins–Lukács Archívum.

Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme In uő: *Válogatott tanulmányok.* 3. köt. Budapest, 1986, Magvető, 7–123. p.

Biró Dávid: *Ellenkultúra Amerikában. Tények – szociológiai értékelések.* Budapest, 1987, Gondolat.

Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). 1. köt. Monográfia.* Budapest, 1995, T-Twins.

Csizmadia Ervin (összeáll.): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). 2. köt. Dokumentumok.* Budapest, 1995, T-Twins.

Ellul, Jacques: *The Technological Society*. New York, 1964, Vintage Books.

Fukász György: A munkamegosztás és az elidegenedés a marxista filozófiában és a mai polgári filozófiában. *Valóság,* 1964. 11. sz. 43–52. p.

Gyertyán Ervin–Simon István: A békés egymás mellett élés néhány problémája. [Interjú Lukács Györggyel.] *Kortárs,* 1968. május, 745–754. p.

Hegedüs András: Optimalizálás és humanizálás. Az irányítási rendszer korszerűsítéséről. *Valóság,* 1965. 3. sz. 17–32. p.

Hegedüs András: A társadalmi fejlődés alternatíváiról. *Kortárs,* 1968. június, 843–854. p.

Heller Ágnes: Üdvözüléstan-e a marxizmus? *Új Írás,* 1968. november, 103–105. p.

Heller Ágnes–Vajda Mihály: Családforma és kommunizmus. *Kortárs,* 1970. október, 1655–1665. p.

Kelemen János: Herbert Marcuse: A felszabadulásról. *Valóság,* 1970. 1. sz. 107–108. p.
Kenedi János: A hippik békés lázadása. *Új Írás,* 1969. január, 122–128. p.
Kis János: Rejtett forradalom. Franciaország május előtt és után. *Új Írás,* 1969. március, 88–96. p.
Kiűzetés a marxizmusból. Kerekasztal-beszélgetés. Filozófus-per 1973. *Világosság,* különszám. 1988, 2–13. p.
Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Esszé.* Budapest, 1989, Gondolat.
Lehmann Miklós: *Az elidegenedés- és antropológiai vita politikai összefüggései. A marxista filozófia reneszánszától a filozófusperig.* (2003). www.phil-inst.hu/~lehmann/elidegen.htm
Lick József: Magántulajdon, munkamegosztás, elidegenedés. *Valóság,* 1964. 12. sz. 21–38. p.
Ludassy Mária: Bibó István és Félicité Lamennais, avagy arról, hogy miért nehéz egalitárius liberalizmusról és szabadelvű szocializmusról beszélni Isten segedelme nélkül. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Pécs, 1993, Tanulmány. 229–232. p.
Lukács, Georg: *Demokratisierung heute und morgen.* Budapest, 1985, Akadémiai.
Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője.* Ford. V. Meller Ágnes. Budapest, 1988, Magvető. /Gyorsuló idő/.
Marcuse, Herbert: *Soviet Marxism: A Critical Analysis.* New York, 1958, Columbia University Press.
Marcuse, Herbert: Repressive Tolerance. In Robert Paul Wolff–Barrington Moore Jr.–Herbert Marcuse: *A Critique of Pure Tolerance.* Boston, 1965, Beacon Press. 81–123. p.
Marcuse, Herbert: *An Essay on Liberation.* London, 1969[a], Penguin Books Ltd.
Marcuse, Herbert: On The New Left. In Teodori, Maximo (ed.) *The New Left. A Documentary History.* Indianapolis–New York, 1969[b], The Bobbs-Merrill Company. 468–473. p
Marcuse, Herbert: *Az egydimenziós ember.* Ford. Józsa Péter. Budapest, 1990, Kossuth.
Márkus György: Marx fiatalkori művei és napjaink társadalomtudománya. *Valóság,* 1964. 4. sz. 9–26. p.
Márkus György: Viták és irányzatok a marxista filozófiában. *Kortárs,* 1968. július, 1109–1128. p
Roszak, Theodore: *The Making of a Counter Culture. Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Oppostion.* Garden City–New York, 1969, Doubleday.
Roszak, Theodore: *Where The Wasteland Ends. Politics and Transcendence in Postindustrial Society.* Garden City–New York, 1973, Anchor Books–Doubleday.
Scruton, Roger: *Thinkers of the New Left.* Harlow, 1985, Longman.
Szelényi Iván: A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata. In uő: *Új osztály, állam, politika.* Budapest, 1990, Európa. 51–98. p.

Teodori, Maximo (ed.): *The New Left. A Documentary History*. Indianapolis–New York, 1969, The Bobbs-Merrill Company.

Touraine, Alain: *The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*. New York, 1971, Random House.

Vajda Mihály: Az értelmiségi osztály és a társadalmi önmegismerés lehetősége. In uő: *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista?* Budapest, 1990, Gondolat. 97–128. p.

Vita az elidegenedésről. Összegezés. In *Valóság,* 1965. 2. sz. 1–14. p.

Vörös Gyula: *Marxizmus és elidegenedés.* Budapest, 1965, Kossuth.

Weiss János: *Tizenkét előadás a Frankfurti Iskoláról és a diákmozgalmakról.* Budapest, 2000, Áron.

Wiggershaus Rolf: *The Frankfurt School*. Translated by Michael Robertson. Cambridge, 1995, Politity Press.

Tischler János

AZ ONÓDY-ÜGY, 1964*

1964. december 5-én a *Népszabadság* hírül adta, hogy a Budapesti Rendőr-főkapitányság nyomozást folytatott Onódy Lajos, az Éttermi és Büfé Vállalat igazgatója és tizenegy társa ellen a társadalmi tulajdont károsító bűncselekmények miatt. A nyomozás megállapításai szerint Onódy és társai éveken keresztül „csaltak, sikkasztottak, károsították a kezelésükre bízott társadalmi tulajdont, s bűnszövetségben elkövetett cselekményeikkel mintegy 400 ezer forint kárt okoztak a népgazdaságnak”. A rendőrség bűnvádi eljárást indított Lázár Géza, a Belkereskedelmi Minisztérium Vendéglátó-ipari Főigazgatóságának mint az Éttermi és Büfé Vállalat közvetlen felettes hatóságának vezetője ellen is, aki egyrészt fedezte Onódy üzelmeit, másrészt maga is bűncselekményeket követett el.

Ezzel „hivatalosan” is kezdetét vette az Onódy-ügy (mellesleg ekkor már a fél ország erről beszélt), amely aztán többfelé szétágazott. Óhatatlanul összekapcsolódott a magyar pártvezetésben Hruscsov 1964. októberi leváltása nyomán kialakult bizonytalansággal, amely leginkább azt a kérdést vetette fel, miként tud úrrá lenni Kádár János pozíciója megingásán, s amelyet ellenfelei a párt felső köreiben igyekeztek kihasználni. Kiindulópontja és hivatkozási alapja lett egy végül eredménytelen korrupcióellenes (sajtó)kampánynak is, ráadásul akadtak, akik saját alantas céljaik elérése érdekében hamis pletykákat kezdtek gyártani és terjeszteni olyanokról, akiknek az ügyhöz semmi közük nem volt, sőt magát Onódyt sem ismerték.

* Az Onódy-ügy feldolgozásához a következő levéltárakban folytattam kutatást: Magyar Országos Levéltár, Budapest Főváros Levéltára, Belügyminisztérium Központi Irattára, Történeti Hivatal és utóda, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Open Society Archive. Jól tudtam hasznosítani az 1956-os Intézet Oral History Archívumában lévő visszaemlékezések némelyikét is. Az Onódy-per anyagai a Fővárosi Bíróság irattárában találhatók, jelzetek nélküli öt vaskos dobozban, így ezt jelen munkában külön hivatkozás nélkül használom. A legértékesebb forráscsoportnak az a bőséges dokumentáció bizonyult, amelyet maga Onódy Lajos gyűjtött össze tevékenysége kezdetétől egészen 1996-ban bekövetkezett haláláig. Az Onódy-hagyatéknak mondhatni ékköve az a több mint százoldalas, publikálatlan interjú, amelyet 1993-ban készítettek vele. Tanulmányom megírása során számos alkalommal támaszkodtam erre a hagyatékra – sajátossága és rendezetlensége okán szintén a forrás külön megjelölése nélkül. Ehelyütt szeretném megköszönni Onódy Lajos özvegyének, hogy mindezt a rendelkezésemre bocsátotta. Ugyancsak köszönöm a segítségét mindazoknak, akik Onódyval kapcsolatos emlékeiket megosztották velem, közülük elsősorban Szemes Györgynének, Szendrői Pálnak, Csulák Józsefnek és dr. Tímár Györgynek.

Tizenöt év

Kezdetek

Az 1920-ban született Onódy Lajos 18 évesen kezdett a Ganz-gyárban (Ganz és Társa Villamossági, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt.) dolgozni, előbb segédmunkás volt, aztán villanyszerelő, majd egy művezetői iskola elvégzését követően 1941-ben műszaki tisztviselővé lépett elő. A háború alatt kommunistákat és zsidókat mentett, amiért az izraeli Yad Vashem Intézettől 1995-ben, még életében, megkapta a Világ Igaza kitüntetést. Legfőképp az ő nevéhez fűződik a gyár „bénítási anyagainak" megmentése 1944 decemberében.[1] Karácsony előtt a Gestapo letartóztatta, a svábhegyi Majestic Szállóba vitték, ahol halálra ítélték. Az ítélet végrehajtása a szovjet csapatok közeledtének köszönhetően hiúsult meg.

A kádernek kiemelt fiatal kommunista Onódy 1945 júniusában – „pártfeladatként" – Ungár Miksa Extra Cukorka- és Csokoládégyárának beszerzési vezetője lett, a fővárosi édesipari üzemeket kellett ellátnia cukorral. Az Ungár családot Onódy mentette meg az elhurcolástól, és az ő pesti villájukban ismerkedett meg az oda „beszállásolt" Vas Zoltánnal, akinek rábeszélésére elvállalta a megbízást.

1949 októberében felkérték Onódyt, hogy szervezze meg a Büfé Nemzeti Vállalatot, amit szakképzetlensége ellenére ügyesen véghez is vitt. A vállalat 1950. január 1-jén kezdte meg a tevékenységét, székhelye a Puskin utca 6. szám alatt volt, az államosítások során „átvett" büfék és eszpresszók jelentették az alapvagyont. Az első fontos feladat a nagy – akkori szóhasználattal súlyponti – építkezések helyszínein (Dunapentele, Inota, Sajóbábony, Kazincbarcika, Sirok) dolgozó munkások ellátása volt. Ehhez jöttek a színházi, vállalati, közületi és a strandokon (pl. Palatinus, Dagály, Rudas fürdő) felállított büfék, valamint a sportpályák területén lévő kantinok Budapesten. A vállalat hozta létre a Népstadion büféhálózatát, és vezette be újdonságként a mozgó büfékocsikat az április 4-i és május 1-jei felvonulásokon, valamint a Margitszigeten. 1953-ban Éttermi és Büfé Vállalattá alakult át, a VIII. kerületi tanács illetékes osztályának felügyelete alól közvetlenül a Belkereskedelmi Minisztérium alá helyezték, irányítását a tárca Reprezentatív Vendéglátó-ipari Igazgatósága látta el, amelynek elnevezése később Vendéglátó-ipari Főigazgatóságra módosult. Ekkor kerültek a vállalathoz olyan ismert budapesti helyek, mint a Kis Royal, a későbbi Moulin Rouge helyén álló Budapest Táncpalota, az Abbázia, a Gresham, az Emke, a Savoy, a Váci utcai Anna presszó, a Budapest eszpresszó, a budai Rózsakert, az Apostolok étterem, a Baross kávéház, a Jereván és a margitszigeti Casino étterem. Ők gondoskodtak a MALÉV nemzetközi járatainak, valamint az összes külföldi légitársaság Budapesten landoló gépeinek ellátásáról, ők működtették a Ferihegyi repülőtér Tranzit Hoteljének éttermét is. Onódy nevéhez fűződik többek között egy-egy szörp-, cukorka- és nápolyitermelő-üzem létesítése az országos hiány enyhítésére, a szörpkocsik „rendszerbe állítása" Budapest utcáin, teaházak létesítése, a krémká-

1 A bénítási anyag eltávolításával, vagyis egy esztergagép, gyalugép vagy bármilyen hasonló berendezés vezérorsójának a kiszedésével, illetve megsemmisítésével a hatalmas gépek használhatatlan ócskavassá válnak.

vé-fogyasztás elterjesztése az olasz Caggia-gépek behozatala révén, a jégkrém-, majd a lágyfagylaltgépek beállításával a lágyfagylalt, valamint a turmix italok honi megismertetése, az olajsütők első alkalmazása, a zenegépek megjelenése Magyarországon. Ugyancsak az ő ötlete nyomán nyílt meg 1955-ben az igényes cukrásztermékeivel és kitűnő hidegkonyhájával azonnal népszerűvé váló Mézes Mackó, amelyet hamarosan követett a Budai Mackó is. A vállalat idővel az egyik legnagyobb hazai, országos hálózattal rendelkező vendéglátó-ipari cég lett, 380 kisebb-nagyobb üzemegységgel, ahol télen két és fél ezer, nyáron hozzávetőleg négy és fél ezer ember dolgozott.

A csúcson

A vállalat 1964-ig tíz alkalommal nyerte el a belkereskedelmi miniszter és az illetékes szakszervezet által adományozott „legjobb vendéglátó-ipari vállalat", illetve Kiváló Vállalat címet. Emellett kétszer kapta meg a magasabb elismerést jelentő miniszteri-szakszervezeti vándorzászlót, legutóbb az 1963. évi eredményei alapján. 1964 első félévi teljesítményét dicsérő oklevéllel jutalmazták, ami azt vetítette előre, hogy az év végével ismét kiváló vállalat lesz, és újra elnyerheti a vándorzászlót.[2]

Onódy két ízben részesült magas állami kitüntetésben, előbb 1958-ban majd 1960-ban Dobi Istvántól, az Elnöki Tanács elnökétől vehette át a Szocialista Munkáért Érdemérmet, 1953-ban és 1959-ben pedig megkapta a Belkereskedelem Kiváló Dolgozója kitüntetést saját miniszterétől. 1960 szeptemberében a szovjet kereskedelmi miniszter a Szovjet Kereskedelem Kiváló Dolgozója címet adományozta neki a moszkvai Gorkij parkban lévő Medvezsonok (Mackó) büfé-étteremben a „magyar kiállítás lebonyolítása idején végzett kiváló munkájáért" (vagyis a vendéglátóhely létrehozásáért és működtetéséért), valamint „tapasztalatainak a szovjet szakemberekkel való megosztása útján nyújtott gyakorlati segítségéért". Itt találkozott a „felszabadulástól eltelt tizenöt év eredményeit bemutató" kiállítást Kádár János kíséretében megtekintő Hruscsovval, akinek üdvözlésére Onódy a Fradi-indulót játszatta el, s akit teljesen elkápráztatott a magyar gasztronómiai különlegességek feltálalásával, a krémkávéval meg az ötven darab grillcsirkét egyszerre sütő masinával, amelyből a látvány kedvéért kettő is volt. A tervezett rövid protokoll-látogatás hosszú órákra nyúlt, lebonyolításának módját a külsőségekre fogékony magyar politikai vezetés nagyra értékelte. Onódy többször adott olyan állami fogadást is, ahol Kádár volt a házigazda.

Onódy Lajos sikerének titka abban rejlett, hogy ahol csak tehette, a „deklasszált elemként" nyilvántartott egykori tulajdonosokat, a szakterületükön elismert szakembereket, azaz hozzáértőket bízott meg a régi vagy frissen létrehozott kantinok, büfék és éttermek vezetésével. A legkiválóbb, de a Rákosi-korszakban politikai megbízhatatlanság miatt mellőzött mesterek dolgoztak a vállalat Budapestet ellátó központi cukrászüzemében vagy hidegkonyháján. A megfelelő politikai védettséget elsősorban Onódy kikezdhetetlen munkásmozgalmi múltja biztosította, és az ügyes „húzások", mint például az, hogy 1952-ben igaz-

2 Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXXV/13/1964/c/438. és 439. ő. e.

gató-helyettesnek maga mellé vette Rákosi Mátyás sógorát, „a teljesen ártalmatlan Bányai bácsit".

A pártalapszervezetnek Onódy semmi beleszólást nem engedett a vállalat ügyeibe. A vendéglátóiparban amúgy sem volt jellemző a párttagok magas aránya, így volt ez az Éttermi és Büfé Vállalatnál is, a mindössze nyolcvan-kilencven párttaghoz számíthatjuk még a Kommunista Ifjúsági Szövetség negyven-ötven tagját 1957 után.[3]

A vállalat 1956-ot követően tovább terjeszkedett. Onódy megérezte a Rákosi idején elhanyagolt idegenforgalom „népgazdasági ágazattá válását", a turizmus dinamikus fejlődését, s ezért új területre merészkedett: a szállodaiparba. Előrelátása beigazolódott, hiszen 1960 és 1964 között több mint megötszöröződött a Magyarországra beutazott turisták száma, 1964-ben meghaladta az egymillió-háromszázezer főt, a kapitalista államokból érkezők aránya átlagosan húsz-huszonöt százalék körül ingadozott. Ennél lényegesebb volt azonban, hogy „mindkét relációban" rohamosan emelkedett a vendégéjszakák száma, az idegenforgalom pedig hagyományosan a fővárosra és a Balaton környékére koncentrálódott.[4]

Így hát „terjeszkedése" helyszínéül Onódy a Balaton déli partját választotta, amely a szintén sokszorosára növekvő belföldi turizmusnak is kiemelt célpontja volt. A Siófoktól Balatonföldvárig húzódó területet az Országos Üdülővendéglátó Vállalattól „vette át" 1958 októberében. Rendbe hozatta és korszerű berendezéssel – többek között modern belsővel, a konyhákat egyebek mellett nagy kapacitású olajsütőkkel és elektromos hűtőszekrényekkel látta el – a meglévő vendéglátó-ipari egységeket (pl. a szántódi Révcsárda, a kőröshegyi Flekken csárda), újakat nyitott (pl. a balatonszéplaki Hableány és a zamárdi Pannónia étterem), és addig ismeretlen üzlettípusokat honosított meg, mint amilyen a siófoki és földvári Borharapó volt. A nyáron mindig megugró hétvégi turistaforgalom kiszolgálására több helyen is nagy büféket (pl. a Matróz, a Sió és a Strand büfé Siófokon, a Strand és a Bistró büfé Földváron), valamint önkiszolgáló éttermeket létesítettek – többek között a földvári kemping területén. Ezzel egyidejűleg a vállalat üzemeltette a „területen" lévő fagylaltozókat, presszókat és nem utolsósorban a SZOT-üdülőkben felállított összes kis büfét. Kiépítették az éjszakai szórakozóhelyek hálózatát is, közismert volt a földvári Keringő vagy a siófoki Tünde bár. Összességében 1964-re a Balaton déli partján a „segédüzemekkel együtt" csaknem száz „kisebb-nagyobb üzem" működött a vállalat kezelésében, ahol holtszezonban kétszáz, a nyári idényben pedig nagyjából 2200 ember dolgozott.[5]

Az 1958-as brüsszeli világkiállítás magyar pavilonja éttermének bevételét a Belkereskedelmi Minisztérium motelszobák vásárlására fordíthatta, amelyeket Onódy „kapott meg". Így 1959 késő tavaszán Földváron egy 400, Siófokon pedig egy 240 személyes motel kezdte meg működését, a hozzá tartozó korszerű éttermekkel. Onódy – kapcsolatait maximálisan kihasználva – hamarosan belefogott a szállodaépítésbe is. A következő években rohamtempóban épült meg Siófokon a háromszintes Vénusz

3 (BFL) XXXV/13/1964/c/438.

4 Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-G-4-rrr, 94. d.

5 BFL XXXV/13/1964/c/438. ő. e.

(1960) és a hatemeletes Balaton Szálló (1962). Övé lett a hatvanszobás, négyemeletes Napfény Szálló, amelyet a Belügyminisztériumtól szerzett meg, és az addig zárt egységet megnyitotta a vendégforgalom előtt. 1964 júniusában adták át az Onódy által megálmodott siófoki vízparti szállodasor első két tagját, az egyenként 138 szobás, 276 férőhelyes Lídó és Hungária Szállodát a hozzájuk tartozó ezerfős Siófok étteremmel együtt. A trió harmadik tagjának, a 307 férőhelyes Európa Szállónak az üzembe helyezése – jórészt az időközben kirobbant „ügy" miatt – 1966-ra csúszott át, s végül nem épült meg a hotelsort lezáró tizenkét emeletes Torony Szálló a hozzákapcsolt étteremmel. Az elsősorban külföldi turistákat megcélzó, idényjellegű Napfény, Balaton, Lídó és Hungária az előkelő A-II kategóriába tartozott, kihasználtságuk 1964 három nyári hónapjában átlagosan 86,5 százalékos volt (abban az időben Magyarországon csupán két A-I kategóriájú hotel létezett: a budapesti Gellért és Royal Szálló).[6]

Kapcsolatok

Onódy egy monopolhelyzetben lévő, ráadásul az akkori megítélés szerint stratégiailag fontos területen működő intézmény vezetőjeként sok szállal kötődött a párt- és állami vezetés több tagjához, szükség esetén – viszonzásra számítva – apróbb-nagyobb szívességeket tett nekik. Ezek közé tartozott az ingyenes vagy rendkívül kedvezményes vendéglátás vagy az, hogy számon tartotta a születés- és névnapjukat, és nemegyszer ezüsttálcákon bőséges hidegtálakat, valamint tortákat vagy jófajta bel- és külföldi szeszes italokat küldött ajándékba.[7]

Onódy úgy tekintett vállalatára, ahogy az még manapság is előfordul állami intézmények esetén. Ha kivitetett valamit a lakásába, a gödi nyaralójába vagy a vadászházba, nem azért tette, hogy az államtól eltulajdonítsa (a bútorokon, porcelánokon, olajkályhákon szabályosan feltüntették a vállalati leltárszámot), hanem hogy azt ott használhassa. Igaz, nem volt erőssége a számvitel, a könyvelés, a rendeletek és utasítások végrehajtásának adminisztratív ellenőrzése, és nagyvonalúsága később sebezhetővé tette – mindezeket 1964-ben ellene is fordították. Ugyanez volt a helyzet az étel- és italfogyasztással. Saját tulajdonaként kormányozta vállalatát, amelyen belül az ilyen tételeket nyugodtan ide-oda tologathatja, egy-egy palack elajándékozását vagy a térítésmentes vendéglátást „beruházásként" fogta fel, amelynek ellentételeként a vállalat érdekében elintézett valamit, mondjuk a víz és a villany gyors bevezetését a Balaton-parti motelekbe. Nehezen dönthető el, volt-e joga új szolgálati öltönyöket készíttetni, vagy igazgatóként engedélyezhette-e, hogy egy első osztályú helyen megtartott rendezvényen elfogyasztott tételeket negyedosztályú áron számoljanak el.

Onódy kapcsolatrendszerének alapja főként a futball, illetve a közös Ganz-múlt volt. Igazolt játékos volt, míg egy súlyos sérülés derékba nem törte további pályafutását, a labdarúgástól azonban egész életé-

6 Uo. és MOL XIX-G-4-rrr, 94. d.

7 Voltak, akiknek Onódy újév alkalmából sült malacot küldött, köztük Nezvál Ferencnek is. Róla sokan beszélték, hogy ilyen esetekben „elfelejtette" visszaküldeni az ezüsttálcákat, amelyeket Onódy kényszerűségből veszteségként leírt.

ben nem tudott elszakadni. És ez nagy segítség volt egy olyan korszakban, amelyben a focit kiemelten kezelték, mondhatni politikai kérdésnek tekintették. A futballnak köszönhetően sikerült elintéznie 1941-ben, hogy nem hívták be katonának (s így nem vezényelték a frontra). Sőt, aztán ő maga adott másoknak a katonai szolgálat alóli felmentésre jogosító hadiüzemi igazolványt.

Gáspár Sándort és Münnich Ferencet a Fradin keresztül ismerte meg Onódy, aki 1953-ban lett az FTC, akkori nevén a Budapesti Kinizsi labdarúgó szakosztályának vezetője. Erre a tisztségre Komorettó Béla elnök kérte őt fel, akivel valamikor együtt focizott. Az együttes az élelmezésügyi dolgozók szakszervezete alá tartozott, színe piros-fehér volt, s hivatalos részről meglehetősen mostohán bántak vele a „kedvenc" csapatokhoz – Honvéd, Újpesti Dózsa, Vasas, Budapesti Vörös Lobogó (az MTK) – képest. (A klub 1949 és 1963 között például nem nyert bajnokságot!) 1955-ben egy bécsi vendégjáték alkalmával, ahol megnyerték a húsvéti tornát, Onódy zöld-fehér felszerelésben és Ferencváros néven léptette fel a csapatot. Emiatt leváltották, egy év elteltével azonban Gáspár Sándor, a Szakszervezetek Országos Tanácsának elnöke egy hosszú személyes beszélgetés után visszahelyezte őt pozíciójába. Néhány hét elteltével az együttes nevét végérvényesen visszaváltoztatták Ferencvárosra.

Ami Münnich Ferencet illeti, ő 1948–50-ben a klub elnöke volt, Onódy erre hivatkozva kereste fel 1956 szeptemberében Belgrádban, ahol a magyar nagykövetséget irányította. Ez a jó ismeretség egészen odáig vezetett, hogy már a forradalom leverése után, decemberben ismét találkoztak, és Münnich elengedte a Fradit előbb egy jugoszláviai túrára, aztán 1957-ben egy tizenhét mérkőzésből álló ausztráliai–óceániai körútra. Cserébe Onódy garantálta, hogy senki sem fog disszidálni a csapat tagjai közül, és a szavát meg is tartotta.

Pongrácz Kálmán 1918-tól dolgozott a Ganzban, 1938-tól szakszervezeti főbizalmiként, 1947-ben a gyár vezérigazgatója lett, majd 1949-től 1958-ig Budapest főpolgármestere, illetve a Fővárosi Tanács elnöke. Onódy rajta keresztül került kapcsolatba és barátságba Nezvál Ferenccel, aki 1954-ig Pongrácz helyetteseként tevékenykedett, és egyebek közt a fővárosi vendéglátóiparért is felelt. Az 1956 decemberében igazságügy-miniszterré előlépett Nezvál révén ismerte meg annak helyettesét, Szalay Józsefet, akit 1963-ban a Legfelsőbb Bíróság elnökének neveztek ki, valamint Szénási Géza legfőbb ügyészt. Szorosan vett baráti köréhez tartozott az 1963-ban vezérőrnaggyá előléptetett Sós György budapesti rendőrfőkapitány is. A nagy és rendszeres alkoholfogyasztó hírében álló Sós számos alkalommal vendégeskedett Onódy valamelyik éttermében vagy balatoni hoteljében.

Herczeg Ferenc kohó- és gépipari miniszterhelyettes (egykori Ganz-munkás) mutatta őt be főnökének, Csergő Jánosnak. A balatoni szállodaépítkezés során kötött ismeretséget Kossa István közlekedés- és postaügyi miniszterrel, majd utódjával, Csanádi Györggyel.[8] Közvetlen főnökei közül

8 A Mézes Mackóban volt egy pincehelyiség, amely néhány felsőbb vezető (pl. Gáspár, Pongrácz, Nezvál, Csanádi, Csergő, Herczeg) találkozási helyévé vált, itt jöttek össze, ha egymást közt akartak megbeszélni valamit. Külön ér-

barátjának mondhatta Sebes Sándort, a belkereskedelmi miniszter első helyettesét. Az Aranycsapat vezetőedzőjével, Sebes Gusztávval szintén jó viszonyt ápolt, felesége a vállalatnál dolgozott, üzletvezetői beosztásban. Dapsi Károlyt pedig, aki 1958 és 1961 között vezérőrnagyi rangban a Magyar Néphadsereg politikai főcsoportfőnöke volt, majd menesztése után a VIII. kerületi pártbizottság első titkára lett, ő mentette meg a további katonai szolgálattól 1944-ben.

Onódy tipikus „kijáró" volt, aki a saját javára tudta fordítani a rendszer merevségét, s ehhez minden eszköz és lehetőség megadatott neki. Az idők folyamán szakmai alapon is széles ismeretségi-baráti köre alakult ki olyan emberekből, akik révén egyéni előnyökhöz juthatott, illetve akik segítségére lehettek abban, hogy vállalata a hiánygazdaságból vagy az állami bürokrácia lomhaságából fakadó nehézségeket áthidalja. Ebbe a körbe tartozott például Tatai József, a Belügyminisztérium Útlevélosztályának, majd 1962-től a Külügyminisztérium Igazgatási Főosztályának a vezetője, Hűvös Sándor, a MALÉV vezérigazgatója, Vető Kálmánné, a Magyar Beruházási Bank vezérigazgató-helyettese (akinek például balatoni nyaralójába ingyenesen bevezettette a vizet és a villanyt), Kótun Károly, a Földművelésügyi Minisztérium főosztályvezetője, Forth László, a ferihegyi Tranzit Hotel igazgatója és Fehér Sándor, az ERDÉRT Vállalat vezérigazgatója.

Ő maga sem titkolta: amit csak lehetett, fehér asztalnál vagy vadászatokon intézett el, legyen az építési telek vagy egy helyiség megszerzése, balatoni létesítményeinek folyamatos és fennakadásmentes ellátása borral és sörrel, behozatali engedélyek soron kívüli elintézése vagy bármi más. Onódy 1953-tól kezdve rendszeresen járt külföldre, Tatainak köszönhetően állandó útlevele volt, 1964-ig huszonhat nagyobb utazást tett Nyugaton, összesen harmincnyolc országban járt, a repülőjegyeket pedig gyakran ingyen kapta Hűvös Sándortól. Ugyancsak jelentős kedvezményeket élvezett az IBUSZ-nál (pl. külföldi utazásai során nemegyszer annak költségére szállhatott meg), amellyel a felépített szállodák külföldi vendégekkel való „megtöltése" kapcsán üzleti viszonyban állt, hiszen a turizmus döntő részben szervezett keretek között zajlott Magyarországon.

A kapcsolatépítés csúcsa a Mackó és a Diána vadásztársaságok létrehozása volt a mátrai Kisnánáson 1962–63-ban, amelyeknek öt, illetve hét tagja volt: Gáspár, aki egyéb funkciói mellett 1959-től a Politikai Bizottság póttagja, 1962-től rendes tagja, emellett Nezvál, Szalay és Szénási, illetve Bodonyi Márton, a Legfelsőbb Katonai Bíróság elnöke és Kelemen Endre, a legismertebb s legfoglalkoztatottabb igazságügyi orvos szakértő, valamint természetesen Onódy.

Mindezeket figyelembe véve méltán érezhette védettnek magát, olyannak, akinek senki sem árthat, és akinek sok mindent szabad. De nyilvánvaló, hogy mindezzel ellenségeket is szerzett, és a maga köré szőtt védőháló végső soron elégtelennek bizonyult ahhoz, hogy fenntartsa.

dekesség, hogy Onódy felszolgálóként itt foglalkoztatta az 1963-as amnesztiáig börtönbüntetését töltő Kopácsi Sándor feleségét.

Az „ügy”

Baljós jelek

Az Onódy-ügy kipattanása óta a mai napig bővelkedik homályos részletekben, ennélfogva táptalaja lett különféle mítoszoknak és legendáknak. Arra a legalapvetőbb kérdésre sem tudunk egyértelmű bizonyítékokkal alátámasztott választ adni, hogy kinek vagy kiknek állt érdekében kirobbantani a botrányt.

Manapság is tartja magát az a nézet, hogy Kádár „baloldali” ellenzéke kívánta ily módon megbuktatni a párt vezetőjét. Ezt a verziót sem lehet teljességgel kizárni (legalábbis az események egy későbbi fázisában), azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az Onódy-ügybe torkolló eseménysor, az első letartóztatások 1964. szeptember közepén történtek, s szerfelett valószínűtlen, hogy azokban a napokban bárki előre látta volna Hruscsov bő négy héttel későbbi leváltását. Mások véleménye szerint Onódy baráti köréből igyekeztek valakit ellenfelei az ő bukásán keresztül kiiktatni a politikai életből. A szereplők közül leginkább Gáspár Sándor jöhet(ne) szóba, a feltételezést azonban az illetékes levéltár nyilvántartásában létező, de „fel nem lelhető” rendőrségi operatív dossziék hiányában sem cáfolni, sem igazolni nem lehet.

Ami a rendelkezésre álló – különösen a perrel kapcsolatos – dokumentumokból egyértelműen kiviláglik, az az, hogy Onódy 1964-es bukása váratlanul történt, a kulisszák mögött készítették elő, és nem köztörvényes bűncselekmény elkövetése volt a kiváltó ok. Nem az történt, hogy Onódy „lebukott”, amikor már nem tudta tovább leplezni sikkasztásait vagy egyéb visszaéléseit. Az is látszik, hogy a rendőrség tulajdonképpen csak a vállalatigazgató letartóztatása után fogott neki olyan „bizonyítékok” összeszedésének, amelyek alapján az ügyet tisztán gazdasági jellegű bűntettként lehet feltüntetni, s amikor ilyen „bizonyítékok” alig akadtak, akkor a meglévőkből kellett egy pert „összefabrikálni”.

A fentieket figyelembe véve inkább azt a környezetet igyekszem bemutatni, amelyben az események 1964 folyamán lejátszódtak.

Némileg visszaugorva az időben, 1964-ig mindössze egyetlen komolyabb feljelentéssel kellett Onódynak „megbirkóznia”. 1962 augusztusában „Az Éttermi és Büfé Vállalat számos kisdolgozója” aláírással gépelt, névtelen feljelentés érkezett a Belkereskedelmi Minisztériumhoz Onódy és a vállalat más vezetői ellen, akiket a levélíró gazdasági visszaélések és egyéb fegyelmi vétségek elkövetésével gyanúsított meg. Magáról Onódyról azt állította, hogy ma már egyáltalán nem „munkásigazgató”, hanem „arisztokrata vezérigazgatót játszik”, „a rengeteg külföldi utazgatáson kívül” szinte már csak a sport érdekli. Olyannyira, hogy focistákat és családtagjaikat alkalmazza magas fizetéssel a vállalatnál, illetve „hidegtálak tömkelegét és szendvicsek százait” juttatja ingyen nekik. S mivel az igazgató másra gyakorlatilag nem figyel oda, ezért a „csúcsvezetőség java része rendszeresen horribilis különkeresetekre tesz szert”. Ezen kívül szóba került az is, hogy a Mézes Mackóban annak vezetőjével karöltve Onódy szervezi a kulisszák mögött a „Belker. csúcspozícióban lévő potyalesőinek a rendezvényeit”.

A feljelentést szerzője egyidejűleg megküldte a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának, külön Kádár Jánosnak, a Belügyminisztériumnak, a Magyar Rádiónak, a *Népszavá*nak, a *Figyelő*nek és a *Ludas Matyi*nak. A Belkereskedelmi Minisztérium Főkönyvelősége – amelynek vezetője dr. Rucz István volt – Sebes Sándor utasítására a vállalatnál revíziót végzett, és megállapította, hogy szabálytalanság nem történt, a felhozott vádak és panaszok alaptalanok. Ezt Sebes írásban – a revíziós jelentést mellékelve – közölte Sós rendőrfőkapitánnyal, aki ugyanezt a feljelentést kivizsgálásra megküldte neki. A vállalat pártszervezete elleni vádakat a VIII. kerületi pártbizottság vizsgálta meg és találta légből kapottnak.

Visszatérve 1964-re, ekkorra egy konfliktus nyomán megromlott Onódy és Szénási baráti viszonya, a legfőbb ügyész formálisan ki is lépett a közös vadásztársaságokból. Ugyanez játszódott le Onódy és Sós György között is, összetűzésbe keveredtek, ami véget vetett a barátságuknak. Egyes visszaemlékezések szerint ettől kezdve a Budapesti Rendőr–főkapitányságon intenzíven gyűjteni kezdték az „anyagot" Onódy ellen, hátha jó lesz egyszer valamire.

A Belkereskedelmi Minisztérium Vendéglátó-ipari Főigazgatóságához csupán két kiemelt, országos hatókörű szálloda- és vendéglátó vállalat tartozott: az Éttermi és Büfé Vállalat, valamint az 1957-ben létrejött Országos Idegenforgalmi Szálloda és Étterem Vállalat (OISZÉV), amely megalakulása óta kétszer részesült a Kiváló Vállalat címben, és háromszor nyerte el a miniszteri-szakszervezeti vándorzászlót, egy ízben pedig a Minisztertanács vörös vándorzászlaját.[9] Az OISZÉV élén Rózsa Miklós állt, akit erős embernek tartottak, az a hír járta róla, hogy nagyszerű kapcsolatokat ápol a „hatóságokkal", sőt egykoron maga is belügyi funkcionárius volt, egészen az őrnagyi rangig vitte. Ami bizonyos, hogy 1956 előtt többek között az Üzemélelmezési Vállalatot vezette, aztán rövid ideig a Pénzügyminisztérium személyzeti főnökeként tevékenykedett. Azzal, hogy az Éttermi és Büfé Vállalat 1960-tól szállodák építésébe kezdett, Onódy átlépte a kijelölt működési kört, és óhatatlanul szakmai rivalizálás alakult ki közte és Rózsa között, ráadásul nem kedvelték egymást. Igaz, ez nem volt egyenlő felek küzdelme, hiszen 1964-ben még az OISZÉV volt „a" szállodavállalat a maga tizenhárom legjobb budapesti és tíz vidéki hoteljével, köztük két szállóval a Balaton északi partján (és még 48 étteremmel és 56 egyéb vendéglátóegységgel szerte az országban). Onódy volt a „feltörekvő behatoló", ráadásul a magyar tenger konkurens déli oldalán, ahol Rózsa vállalata nem tudott jelen lenni. Az sem volt mindegy, hogy a kormány által kilátásba helyezett újabb és újabb balatoni és fővárosi szállodák megépítésével melyiküket fogják megbízni. (A két vállalaton kívül az Express Utazási Iroda rendelkezett még országos hotelhálózattal, azok azonban alacsonyabb kategóriájú szálláshelyek voltak.)

Ráadásul 1964 tavaszán az a szóbeszéd kapott lábra a Belkereskedelmi Minisztériumban, hogy összevonják a két vállalatot 1965. január 1-jével, Éttermi és Szálloda Vállalat néven. Az tény, hogy ebben az időszakban folyamatosan napirenden volt és

9 MOL XIX-G-4-rrr, 90. és 94. d.

zajlott a minisztériumban „a kereskedelem koncentrációja”, azaz az összevonások révén nagyvállalatok kialakítása – többek között az üzemélelmezés, az áruházak vagy a fűszer- és a vegyi kereskedelem terén –, amelyek képesek felvenni a versenyt a szintén frissen létrehozott ipari trösztökkel.[10] Ugyancsak tény, hogy az összevonási szóbeszéddel egy időben Onódynak felajánlották a szintén a Vendéglátó-ipari Főigazgatósághoz tartozó MÁV Utasellátó Vállalat igazgatói posztját (az aktuális igazgató különféle visszaélések miatt fegyelmit kapott, és ügyét éppen a párt Központi Ellenőrző Bizottsága vizsgálta[11]), amelyet ő visszautasított. Tapogatóztak a másik oldalon is, Rózsának állítólag külszolgálatot ajánlottak fel, amit viszont ő utasított vissza.

Onódy döntésében a nyilvánvaló presztízsszempontokon túlmenően bizonyosan szerepet játszott az is, hogy az Utasellátó székhelye az V. kerületben volt. Így egyrészt elvesztette volna biztos „párthátországát”, amelyet Dapsi biztosított számára a VIII. kerületben. Másrészt az V. kerületi pártbizottság titkára, majd 1964 augusztusától első titkára Fekete Károly volt, aki – legalábbis Onódy úgy tudta – Rózsa sógora volt. Fekete 1953-tól a Belügyminisztériumban dolgozott osztály-, illetve főosztályvezetőként, majd 1956 és 1958 között a személyzeti ügyeket felügyelő miniszterhelyettes volt. Az V. kerületi pártbizottság amúgy is nagy hatalommal bírt, mivel ez felügyelte a legfontosabb államigazgatási szervek, köztük számos minisztérium, vagy éppenséggel a Legfőbb Ügyészség és a Legfelsőbb Bíróság pártszervezetét. Feketét állítólag szívélyes jó viszony fűzte korábbi főnökéhez, Biszku Bélához, a Politikai Bizottság tagjához, Sós rendőrfőkapitányhoz, valamint Korom Mihályhoz, akit 1963 végén neveztek ki az MSZMP KB adminisztratív ügyekért felelős titkárává.

1964 nyarán megjelent Onódynál a „vendéglátó-ipari elhárítás” főnöke, Bodrogi László ezredes azzal a „kéréssel”, hogy a frissen megnyílt Lídó és Hungária Szállóba titkári vagy igazgatóhelyettesi beosztásban egy-egy saját emberét helyezhesse el, akiknek külön szoba jár, ezen kívül pedig egy-egy operatív szobát is óhajtott ezekben a hotelekben. Onódy erre nem volt hajlandó, úgy vélte, a továbbiakban is elegendő, ha a vállalat szállodáiban és éttermeiben a szervezett IBUSZ-csoportok kísérőinek álcázott belügyisek jelen vannak, illetve ha a rendőri szervek a hotelek alkalmazottai, az éttermi pincérek és a vendéglátóegységek konyháinak forgalmát felügyelő-ellenőrző ún. felírók közül verbuválnak informátorokat. Nem állt szándékában senkit sem alkalmazni maga mellé, aki közvetlenül belelát az ő munkájába, a vállalat irányításába, annak belső titkaiba. Onódy lekezelte „hivatalból” kirendelt belügyi összekötőjét is, akit sokszor megvárakoztatott, vagy esetenként „nem ért rá” fogadni. Nem „udvarolt”, ezzel többeket magára haragított, ráadásul túlzottan bízott a saját összeköttetéseiben. Belügyes ismeretségi köre Sós rendőrfőkapitány mellett leginkább a BM Útlevélosztályára korlátozódott, ahol a már említett Tataival, a helyettesével, Kékesi Pállal és Haraszti Lajos alosztályvezetővel állt szoros kapcsolatban, valamint Dénes Miklóssal, aki az ipari elhárítással foglalkozó osztályon volt alosztályvezető. Ők azonban legkésőbb 1962-ig kikerültek a BM-ből – Ha-

10 MOL XIX-G-4-rrr, 90. d.

11 BFL XXXV/10/1964/a/3a ő. e.

raszti kivételével, akit más részleghez helyeztek át, alacsonyabb beosztásban –, de mindhárman SZT-tiszti állományban maradtak egészen 1965 tavaszáig, amikor Tatait és Kékesit éppen az Onódy-ügy miatt „elbocsátották”). Az ő baráti figyelmeztetéseiket viszont Onódy nem vette komolyan, sőt, „inkább feléje irányuló »udvarlást«, valamiféle »térítésre« való törekvést” látott bennük. Mindez kétségtelenül hiba volt. A nemleges válasz hallatán Bodrogi is megfenyegette őt, hogy ebből még gondjai származnak majd.

A bukás

1964. szeptember 1-jén Onódy az Egyesült Államokba utazott a világkiállításra. Eközben itthon a rendőrség valószínűleg már szemmel tartotta azokat az alkalmazottakat (elsősorban a hús- és az italraktárban dolgozókat), akik 1962 óta – saját felhasználásra és üzletelés céljából – rendszeresen dézsmálták a vállalati készleteket. Szeptember 11-én Soós Endre rendőr százados, a BRFK Társadalmi Tulajdonvédelmi Osztály Kereskedelmi és Közellátási Alosztályának munkatársa a Rákóczi úti Lottó Áruháznál igazoltatott egy férfit, miután „arra lett figyelmes”, hogy az „sporttáskában, fehér papírba csomagolva nagyobb mennyiségű húst szállít”. A feltartóztatott Asbóth Miklósról kiderült, hogy segédmunkás az Éttermi és Büfé Vállalat italraktárában, a nála lévő „5-6 kiló húst” pedig az italraktárból eltulajdonított borért kapta cserébe Solti Jánostól, a húsraktár vezetőjétől. Még aznap Asbóthtal együtt őrizetbe vették Kaló Andrást, az italraktár vezetőjét és helyettesét, Oláh Lajost. Ők oly módon is nyerészkedtek, hogy a kálórendszer lazaságát kihasználva palackozott borként számoltak el folyóbort, és a különbözetet zsebre tették. Soltit másnap helyezték rács mögé. Az elsődleges becslések szerint a négyük által okozott kár 35-40 ezer forint volt. Szeptember 14-én Végh Tivadar rendőr ezredes, a VIII. kerületi kapitányság vezetője arra hivatkozva, hogy „az ügy terjedelménél fogva annak vizsgálata hatáskörünket meghaladja”, az esetet sikkasztás és más bűntettek elkövetésének gyanújával a BRFK illetékes szervének, vagyis a Vizsgálati Osztály Társadalmi Tulajdonvédelmi Alosztályának adta át. A nyomozás még november végén is „Solti János és társai” ellen folyt, csak ezt követő szakaszában vált Onódy-perré.

Az Egyesült Államokban majd Kanadában tartózkodó Onódynak többen is telefonáltak Budapestről, és figyelmeztették, hogy ne jöjjön vissza – eredménytelenül. Szeptember 24-én megérkezett Bécsbe, ahol elmondása szerint a Kärntnerstrassén találkozott Papp Lászlóval nem kevésbé híres edzője, Adler Zsigmond társaságában, és Papp Laci letérdelt, úgy könyörgött neki, hogy maradjon kint. Ő azonban mindezek ellenére két nappal később hazatért. Érzékelte, hogy vállalatánál folyamatosan kérdezősködnek a nyomozók, de nem vette komolyan, azt feltételezte, hogy a már lefülelt tolvajok ügyében zajlik a vizsgálat.

Alábecsülte annak jelentőségét is, hogy külföldi útja idején – 1962-vel ellentétben, amikor a vele még barátságban lévő Sós megelégedett a feljelentő levél megküldésével a Belkereskedelmi Minisztériumba – a rendőrfőkapitány ezúttal ún. rendőrségi nyo-

mozó „beépítését” rendelte el a vállalatnál. Október 20-án tartóztatták le Tárgyik Sándort, a központi telephelyen működő hidegkonyhaüzem vezetőjét, a szakma egyik legjobbját, a nemzetközi hírű hidegkonyhás mestert, aki annak idején szintén „deklasszáltként” került a vállalathoz, majd 26-án László Ilonát, Onódy jobbkezét. Az igazgatóra négy nappal később került sor, a „társadalmi tulajdon hanyag kezelése és más bűntettek alapos gyanúja miatt”. Október 30-án reggel Sós megjelent a Belkereskedelmi Minisztériumban, s mivel Tausz János minisztert nem találta, így annak első helyettesével, Sebessel közölte, hogy éppen most veszik őrizetbe Onódyt. Sebes ezzel nem értett egyet, Onódyt az egyik legjobb igazgatójának nevezte, s azt javasolta, hogy hagyják szabadlábon, és úgy folytassák ellene az eljárást, ha tényleg elkövetett valamit. Sós azonban ragaszkodott a letartóztatáshoz, amire az Onódy ártatlanságában biztos Sebes (akit a miniszter „első felettesének” is tartottak) – mivel abban a tévhitben volt, hogy az ő beleegyezése is szükséges – kijelentette, hogy ehhez nem járul hozzá. Lázár Gézát, a minisztérium Vendéglátó-ipari Főigazgatóságának a vezetőjét, Onódy közvetlen főnökét viszont 1965. július 16-ig, a másodfokú ítélethirdetésig szabadlábon hagyták, hiszen nem ő volt az elsődleges célpont.

Onódy őrizetbe vételéhez mindenképp „felsőbb akarat” szükségeltetett, ezt feltételezhetően Biszku testesítette meg. Az eset már Hruscsov menesztése után történt, mégsem valószínű, hogy a „balosokhoz” sorolt Biszku – Korommal együtt – a nagyhatalmú vállalatigazgatón keresztül akarta volna a meggyengült Kádárt sarokba szorítani. Az ehhez szükséges taktikai előrelátás és kombinációs készség sem jellemezte a volt belügyminiszter PB-tagot. A balos összeesküvés-elmélet ellen szól az is, hogy értelmetlen dolog lett volna állami vonalon támadni Kádárt – Gáspáron kívül ugyanis magas rangú pártfunkcionáriusok nem voltak érintettek. Az ő megbuktatását akár csak kezdeményezni is elsősorban a pártapparátusra támaszkodva lehetett volna, és természetesen Moszkva fejbólintásával, ahol az SZKP élére frissen megválasztott és hatalma megszilárdításán munkálkodó Brezsnyevnek nem állhatott érdekében bizonytalan helyzetet előidézni egy nyugalmasnak számító csatlós országban. Sokkal logikusabbnak tűnik az a magyarázat, hogy az ügyet a dolgok önjáró tehetetlensége vitte tovább, különösen azután, hogy Onódy nem maradt külföldön. Ez lett volna ugyanis a legoptimálisabb megoldás mind az őt tisztéből elmozdítani kívánók, mind pedig Onódy számára. Ezért is szorgalmazták, hogy ne jöjjön haza. Onódy mégsem élt a lehetőséggel, visszatért, s mivel önként nem volt hajlandó távozni posztjáról még az egyre fenyegetőbb jelzések dacára sem, a vele szemben állók erőszakosabb eszközökhöz folyamodtak, miután egy hónapig gyűjtötték a „terhelő anyagot” – immár kifejezetten ellene.

Szárnyal a fantázia

Mint szó volt róla, az Onódy-ügy számos pletyka és mítosz gerjesztője lett. A pletyka a diktatúrák sajátos velejárója, a vezető elit „megközelíthetetlenségéből” és a demokratikus ellenőrző mechanizmusok hiányból fakad. Különféle szóbeszédek mindig

is voltak, az 1964 őszi első „slágertéma" természetesen Hruscsov bukása volt, s ezzel kapcsolatosan az, mi lesz Kádárral. Később sokhelyütt lehetett hallani az állítólagos tervezett áremelésekről vagy munkahelyi elbocsátásokról.

Onódy 1964. október 30-i letartóztatása után a hivatalos szervek egy teljes hónapig hallgatásba burkolództak, ami kitűnő táptalajnak bizonyult az egymást merészen túlszárnyaló pletykák megszületéséhez. Különösen azután, hogy Onódyt megbilincselve vitték el otthonából, aztán demonstratív módon ugyanígy beszállították a vállalathoz, hogy az irodáját átnézzék. Így nem maradhatott titokban, mi történt vele, ugyanakkor december 5-ig semmiféle híradás nem jelent meg az üggyel kapcsolatban. Vagyis szabadon szárnyalhatott a fantázia. Solymosi Mihály rendőr alezredes, Tolna megye főkapitánya például jelentésében a következőket írta: „Azt beszélik, hogy valami gyűlésen a Pártközpontban lövöldöztek, és Czinege honvédelmi miniszter kilyukasztotta Kádár elvtárs bőrét, meglőtte", illetve „a MALÉV vezérigazgatója ötödmagával egy repülőgéppel disszidált". A megyei főkapitány kiemelte, hogy a „rágalmazó rémhírek döntő mértékben az Onódy-üggyel kapcsolatosak".[12]

Akik Onódy esetét kihasználva szégyenteljes pletykahadjáratot indítottak, azok nem csak a volt igazgatót akarták lejáratni. Az időnként a Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja által is táplált mendemondák többek között valutaüzérkedésről, kémkedésről és kábítószer-csempészetről (heroin) szóltak, kiegészítve „nagyarányú állami vagyon elsikkasztásával, külföldi állami követelések eltulajdonításával". Sokat beszéltek arról is, hogy „számos vezető elvtárs" belekeveredett az ügybe, Nezvál mellett emlegették Kállai Gyula, Fehér Lajos, Czinege Lajos, valamint Gáspár, Szénási és Szalay nevét, s volt, aki hozzátette: „és kb. még 170 ember van érintve". Az összeget a pletykák folyamatosan növelték néhány millióra, sőt az egészen szélsőséges negyvenmillió is elhangzott (amit állítólag kicsempésztek Svájcba), így aztán az időközben a sajtóban a négyszázezer forintos károkozásról megjelent hírnek kevesen adtak hitelt.[13]

A korszakra oly jellemző „pesti vicc" ez esetben is megszületett. Miután Leonyid Brezsnyev és Nyikolaj Podgornij, az SZKP KB Elnökségének tagja, a KB titkára 1965. január 29-e és február 1-je között Kádár meghívására Magyarországon vadászott, rögtön elterjedt a tréfa: a szovjet pártvezető azért jött ide, hogy tisztázza magát, nem érintett az Onódy-ügyben.[14]

A további pletykák az Onódy felügyelete alá tartozó fővárosi mulatóhelyeken (Kis Royal, Budapest Táncpalota), gödi nyaralójában és vadászházakban zajló hatalmas és féktelen mulatozásokról, sőt egyenesen titkos orgiákról szóltak.[15] Decembertől már az újságok is „ingyenes pezsgős dáridókat" és „közpénzen végigszórakozott tivornyák egész sorát" emlegették – innen már csak egy lépés az orgia.

12 Belügyminisztérium Központi Irattára (BM Irattár) Miniszteri iratok, 2671-1-a/83.

13 BFL XXXV/10/1964/a/1. ő. e., XXXV/10/1964/c/4. ő. e., XXXV/13/1965/b/10. ő. e., illetve BM Irattár Miniszteri iratok, 2671-1-a/83 és MOL M-KS-288. f. 11/1444. ő. e.

14 A viccet Révész Géza, az MSZMP Központi Bizottságának tagja mesélte el a KB 1965. március 11–13-i ülésén. MOL M-KS-288. f. 4/73. ő. e.

15 MOL M-KS-288. f. 47/737. ő. e. 25/a tétel.

Ugyanekkor az angol *Time* magazin, illetve különféle nyugati bulvárlapok is cikkeztek a magyarországi La Bolshe Vitáról. A bécsi *Kronen Zeitung* Onódyról mint a „magyar főváros jól táplált vendéglátó cárjáról" írt, gödi nyaralóját pedig úgy festette le, hogy „az új osztály nagyjai itt pihenték ki a szocialista hétköznapok fáradalmait", ahol az egyik fogás „meztelen lányok aszpikban, óriási ezüsttálcákon felszolgálva", s ahol ruletten desszert gyanánt „csokoládéval leöntött stewardesseket" lehetett nyerni.[16]

Magyarországon viszont inkább a kor neves és ünnepelt színésznőit hozták hírbe mint az ilyen állítólagos orgiák „fő attrakcióit".[17] Rövid idő elteltével a listán csak Bara Margit maradt, akiről széltében-hosszában híresztelni kezdték, hogy az orgiák állandó résztvevője volt, a ráöntött csokoládét a „mulatozók" lenyalták meztelen testéről.

A kolozsvári születésű, Magyarországra 1955-ben áttelepült Bara Margit, a korszak talán legszebb színésznője gyors karriert futott be, az 1956-ot követő nyolc évben nevezetes filmekben játszott – *Szakadék, Bakaruhában, Dani, Ház a sziklák alatt*, *Szegény gazdagok, Katonazene, Pacsirta* –, emellett 1957-től a Nemzeti Színház tagja volt. Az *Esti Hírlap*ban 1964 augusztusában közölt Filmolimpia elnevezésű országos felmérés szerint ő lett az év kedvenc magyar színésznője, a külföldiek közül pedig Sophia Loren. (Az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a férfiszínészek között Gábor Miklós, illetve Jean Gabin lett a „befutó".)

A Baráról terjesztett pletykák teljességgel alaptalanok voltak, a legfőbb céljuk az volt, hogy őt bármilyen eszközzel meghurcolják, ellehetetlenítsék, és pályája feladására kényszerítsék. Több irigye és ellensége volt, ugyanakkor szinte bizonyos, hogy az okokat nem annyira szakmai karrierjében, mint inkább a magánéletében kell keresni. Tény azonban, hogy ez a rágalmazó, alantas kampány eredménytelen maradt volna, ha a legmagasabb politikai vezetésben nem áll e mögé valaki. Both Béla, a Nemzeti Színház akkori igazgatója felsőbb utasítás nélkül nem merte volna megtenni, hogy Bara Margitot egyik napról a másikra eltávolítsa a Nemzetiből 1965-ben. Barának csupán annyit sikerült elérnie, hogy fogadja őt Szirmai István, a PB tagja, a KB kulturális és ideológiai ügyekért felelős titkára, aki nem segített, sőt nem is biztatta semmivel. Egyedül Szirtes Ádám állt ki mellette, aki elment az illetékes kerületi pártbizottságra, és felháborodásában lecsapta a párttagkönyvét az asztalra. Úgy vitték utána a színházba, és könyörögtek neki, hogy vegye vissza.[18] Bara Margitot néhány hónappal később a József Attila Színházba helyezték át, ahol látványosan mellőzték, mindössze néhány kisebb szerepet kapott, 1966 után már filmekben is csak nagyritkán tűnt fel. Noha hivatalosan 1977-ig a színház tagja maradt, gyakorlatilag már 1970-ben, alig 42 évesen visszavonult.[19]

16 *Kronen Zeitung,* 1965. január 19. A cikk magyar nyelvű fordítása dr. Tímár György peranyagában szerepel (BFL XXV. 4. f. TB 9877/1965, 705. d., 1111–1113. p.).

17 Révész Géza az MSZMP KB már említett 1965. március 11–13-i ülésén személy szerint is megnevezte Bara Margitot és Törőcsik Marit. MOL M-KS-288. f. 4/73. ő. e.

18 Egy szándékosan tönkretett élet története. Bara Margit visszaemlékezései színészpályája eseményeire. *Magyar Nemzet,* 2002. április 9.

19 Kálváriájának történetét lásd Gazsó–Zelei (1990). 2002-es Kossuth-díja kései gyógyír lehetett.

Így kapcsolódott össze az Onódyval való politikai leszámolás a Bara Margittal szembeni aljas fellépéssel, miközben a két „főszereplő" nem is ismerte egymást. Olyannyira nem, hogy Onódy (elmondása szerint) az első Bara Margit-filmet – történetesen a *Katonazené*t – a börtönben látta. Később is igyekeztek még a látszatát is elkerülni annak, hogy bármi közük lenne egymáshoz, nem találkoztak, telefonon is csak legfeljebb egyszer-kétszer beszéltek egymással az 1964-et követő több mint három évtized alatt.

Sajtóhadjárat, és ami mögötte van

Az Onódy-ügy kirobbanásával új lendületet kapott a már korábban elindított korrupcióellenes sajtóhadjárat, amely kettős haszonnal járt. Egyrészt figyelmeztették a gazdasági vezetőket, másrészt a deklasszált osztályellenségen is lehetett ütni egyet. Erre szerfelett alkalmasnak mutatkozott Onódy, valamint Járay József nemzetközi hírű operaénekes y-ra végződő neve (azt nagyvonalúan figyelmen kívül hagyták, hogy Onódy szegény munkáscsaládból származott). Járayt deviza-bűncselekmények elkövetéséért 1964 december közepén első fokon négy és fél év börtönbüntetésre, valamint húszezer forint vagyonelkobzásra ítélték, mivel a vád szerint három év alatt kilenc nyugati gépkocsi törvényeket megkerülő behozatalával és eladásával „500 ezer forintot meghaladó összegben súlyosan megsértette a devizagazdálkodás érdekét", és kétszázezer forint „jogtalan haszonhoz jutott".[20]

Erre a sajtókampányra a Hruscsov eltávolítása utáni hangulatban éppen megvolt a hajlam. A Politikai Bizottság 1964. november 14-i zárt ülésén fogadta el a Korom Mihály által készített, az „egyes belső ellenséges csoportok tevékenységéről" szóló írásos előterjesztés határozati javaslatát, amely szerint „a Politikai Bizottság helyesli a jobb- és baloldali ellenséges személyeknél és csoportoknál tapasztalható élénkülés visszaszorítása érdekében nem széleskörű adminisztratív intézkedések foganatosítását a Magyar Népköztársaság törvényeibe ütköző cselekmények elkövetésének alapos gyanúja miatt".[21] A kétirányúnak szánt elrettentés a „baloldali szektáns[sic!]-dogmatikus elemeket" kevésbé sújtotta, mint a „másik oldalt", a Legfelsőbb Bíróság például 1964 decemberében ítélte jogerősen tízévi szabadságvesztésre dr. Matheovits Ferenc volt demokrata néppárti képviselőt „a kapitalista társadalmi rend visszaállítása céljából szőtt államellenes összeesküvés" vádjával.

Ez idő tájt öles és harsány címek adták tudtul az újságokban, kik és hogyan veszik semmibe a szocialista törvényességet: „Súlyos visszaélések a Veszprém Megyei Húsipari Vállalatnál, mázsaszám lopták a húst", „Sikkasztó főellenőrt ítélt el a bíróság", „Maszek vállalkozás a tsz leple alatt", Súlyos visszaélések két kulturális intézményben", „Holt lelkek a bérelszámolásban" és így tovább.[22] Példákat könnyen lehetett találni. A Belügyminisztérium év végi jelentése szerint csak annak következtében, hogy az 1962-es gyenge takarmánytermés miatt csökkent az állatállomány, s ezáltal nehéz-

20 *Népszabadság,* 1964. december 19.

21 MOL M-KS-288. f. 5/350/1. ő. e.

22 Ehhez lásd Murányi (2000).

ségek adódtak a húsellátásban, 1964-ben „14 esetben fordult elő nagy kárt okozó, bűnszövetségben elkövetett bűncselekmény”.[23]

A kampányban kitűnt szerkesztőségi kommentárjainak különösen durva hangnemével a *Magyar Nemzet,* a népfront lapja. Ez nyilván tudatos volt, és azt sugallta, hogy a társadalmi tulajdon megkárosítása mindenkit egyformán sújt, ezért együttesen kell fellépni ellene – népfrontosan. A lap Onódy és Járay személyét (akiről nem mulasztották el megemlíteni, hogy havi tízezer forintos jövedelme volt) összekapcsolva közölte nagy szerkesztőségi cikkét Úri muri címmel: „Járay és Onódy egy bukott életforma jelképe lett. Egy társadalmilag már megsemmisült, egyes személyekben azonban még létező, a múltból öröklött, a kapitalista világból a mi világunkba átszüremlett »morál«, azaz erkölcstelenség szimbólumává váltak. […] Szakhmáry öngyilkos golyója a dzsentri pusztulását jelképezi, a Járay- és az Onódy-ügy a kispolgár bukását. […] Járay fékezhetetlen anyagi mohóságában, pénzvágyában és autólázban égve, kivételezett helyzetével visszaélve, különleges »nyugati« autók vágyától elvakított bűntársaival együtt egyre vakmerőbben követte el bűncselekményeit. […] S az úri-muris Onódy, akinek életcélja társaival együtt csak az úri-muri volt, a közköltségen berendezett nagypolgári lakás – minden kispolgár álma –, az ingyenes pezsgős dáridók, akiköztulajdonnal rendeztette be pesti lakását és gödi villarészét, ingyenélőként fogyasztotta a pezsgőt és a vörösbort… […] A regénybeli Szakhmáry Zoltán s az életbeli Járay vagy Onódy között a sok hasonlóság ellenére van azonban különbség is, mégpedig a múlt korszak, a dzsentri javára. Az legalább csak maga felett gyújtja fel a házat, és önmagát lövi agyon, de a mai bűnöző kispolgár talaját vesztett, szédületében patkányjáratokkal szeretné megfúrni társadalmunk alapjait. […] Ilyen rendkívüli országos nyugtalanság és felháborodás ritkán jelentkezett nyilvánosságra került bűnügyek nyomán. […] Egészséges felháborodás ez, amely csak attól csillapul, ha a leleplezett ügyek bírói tárgyalásán elhangzik a megérdemelt ítélet. Ez történt a Járay-ügyben, s ez fog történni az Onódy-ügyben is. […] Az úri-murik társadalma és kora lejárt.”[24]

Az ilyen propagandisztikus cikkek az elkerülhetetlen gazdasági megszorításokról igyekeztek elterelni a figyelmet. A magyar népgazdaság ugyanis meglehetősen komoly válsággal küszködött. 1964-ben a nemzeti jövedelem növekedése öt százalékkal, mintegy tizenötmilliárd forinttal elmaradt a tervezettől, miközben az előirányzott felhasználás nagysága változatlan maradt. Emiatt – javarészt rövidlejáratú – nyugati hiteleket kellett felvenni nyolcvanmillió dollár (egymilliárd devizaforint) értékben, ami kétszázmillió dollárra (2,5 milliárd dft) növelte az 1961–63 között kialakult százhúszmillió dolláros tőkés adósságállományt. 1964-ben a „nem szocialista viszonylatban” nyolcmillió dollárral (százmillió dft) romlott a külkereskedelmi áruforgalom egyenlege. Ugyanekkor a szocialista országokkal szemben 1961-ben mutatkozó negyvenmillió rubeles (529 millió dft) aktív egyenleg 1964 végére hetvenhatmillió rubel (egymilliárd dft) passzívummá változott. A hazai felhalmozás négy év alatt 35–36 százalékkal emelkedett, en-

23 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL), 1.11.10., Op. Nyt. 169. d.

24 *Magyar Nemzet,* 1964. december 20.

nek aránytalanul nagy részét a forgóalapok növekedése, azaz a raktárakban feltornyosult, minőségi kifogás vagy egyéb okok miatt értékesíthetetlen árukészlet adta. A lakosság összes jövedelme 1964-ben szintén meghaladta a tervezettet, emiatt kiegészítő forrásokat kellett igénybe venni a vásárlóerő árualapjának fedezetéhez.[25]

Halaszthatatlanná vált a „népgazdaság devizahelyzetének javítása", alapvető követelményként jelentkezett a nemzeti jövedelem „bevételi és kiadási" oldala közötti aránytalanság csökkentése, s mindezekkel összefüggésben mérsékelni kellett a fizetési mérleg egyensúlyának hiányát. Ennek érdekében a Központi Bizottság 1964. decemberi ülésén megszavazott 1965-ös népgazdasági terv messzemenően takarékos gazdálkodást és optimális esetben az addig elért színvonal megtartását tűzte ki fő célként. Központi takarékossági rendszabályokat, szigorú létszám- és bérgazdálkodást szavaztak meg, beleegyeztek a reáljövedelmek szinten tartásába, három-hatszázalékos „adminisztrációs" leépítésbe az államigazgatásban, a vállalatoknál és minisztériumoknál, s döntést hoztak a „vásárlóerő és árualap közötti összhang biztosításáról", valamint a helyi forrásokból megvalósuló beruházások és felújítások korlátozásáról.[26]

Mindezeknek megfelelően kedvezményeket vontak meg a költségvetési szerveknél, a korábbi évek száz-százhúszezres mutatójával szemben a munkaerő-növekedést ötvenezer főben maximálták, a fizetéseket legfeljebb egy százalékkal emelték, normarendezést hajtottak végre (több munkáért ugyanannyi – vagy kevesebb – fizetés járt), megszigorították a prémium-kifizetéseket. 1965. január 3-tól jelentősen emelték a szuperbenzin, a rum- és pálinkaféleségek, az „újonnan forgalomba hozott divat- és luxuscikkek" árát és a telefondíjakat, sor került a másodállásból és mellékfoglalkozásból származó jövedelmek megadóztatására, a kisiparosok és a szabadfoglalkozásúak adójának, valamint a bor- és szeszjövedék forgalmi adójának növelésére. Drágultak „a magyar állampolgárok külföldi utazásával kapcsolatos illetékek" is.[27]

Egyidejűleg kampány indult a munkafegyelem megszilárdítására, a munkaszervezés hatékonyabbá tételére, a termelékenység fokozására, a termelési költségek csökkentésére és a termékek minőségének javítására, illetve a termelés mennyiségi növelésének „egyoldalú hajszolása" ellen.

Rá kellett tehát mutatni azokra a vezető beosztású vagy közéleti személyekre, akik gátlástalanul és érdemtelenül, kispolgári beidegződésüktől hajtva csak a saját anyagi javaikat gyarapítják, és önös boldogulásukat hajszolják a közösség rovására.

„Igazságszolgáltatás" és felelősségre vonás

Főper és mellékperek

Onódy 1964. október 30-i őrizetbe vétele kényszerű választás elé állította a pozíciójában amúgy is némileg megrendült Kádárt.

A vállalatigazgató koholt üzelmeiben vagy valós cselekedeteiben ugyanis három hivatalban lévő miniszter és legalább ugyaneny-

25 MOL M-KS-288. f. 5/351. ő. e.; 4/71–72. ő. e.

26 Uo.

27 MOL M-KS-288. f. 4/71–72. ő. e.; 5/356. ő. e.

nyi magas beosztású állami tisztviselő is érintve volt, ezáltal Kádár akkor sem simíthatta volna el az ügyet, vagy hozathatott volna enyhe ítéletet Onódy számára, ha ezt szerette volna tenni. Az elhatárolódáshoz még kapóra is jött az időközben megindított pletykahadjárat. Kádárnak a nyilvánosság előtt mindenáron meg kellett védenie a minisztereit és a legfőbb bírót, hiszen miniszterelnöki alkalmassága kérdőjeleződött volna meg, ha leváltja, vagy még rosszabb: hagyja perbe fogni őket. Emiatt kellett az állami vezetők felelősségének felvetése nélkül mindent Onódyra áthárítani. S ezért „engedett" 1964 decemberében az ügynek – ahogy Nyers Rezső az MSZMP KB 1965 júniusi ülésén ezzel kapcsolatban mondta ugyanazokat a szavakat használva, melyeket a kádári vezetés annak idején a Nagy Imre-perre – „a Politikai Bizottság szabad bírósági folyást"[28] azzal, hogy a *Népszabadság* beszámolhatott a letartóztatásokról. Ekkor vált a per koncepcióssá, amelynek nem a tartalma, hanem az üzenete és célja volt a lényeg, hiszen az ítélet gyakorlatilag már a tárgyalás előtt megszületett. A cél az volt, hogy Onódy „vigye el a balhét" – súlyos büntetéssel. Minden politikai vonatkozást mellőzve, a „kényes" szálakat elvágva tisztán nagyszabású gazdasági jellegű bűncselekményként kellett feltüntetni az esetet, s elterelni a figyelmet a valós mozgatórugókról és a hatalmi összefonódásokról. S ha már így alakul, akkor a per legyen nyilvános – amúgy is ezt „szorgalmazták" a sajtókommentárok –, üzenete pedig a már említett figyelmeztetés lehet a gazdaság más vezető szereplői (elsősorban a vállalatigazgatók), illetve a „letűnt osztályok maradványai" számára.

A rendőrség intenzíven nyomozott 1964 novemberétől, de – mint arról már szó esett – vajmi kevés „terhelő anyagot" talált Onódy ellen. Végül már annyira sürgette őket az idő, hogy az operatív eszközöket félretéve nyílt nyomozást kellett folytatniuk.[29] Próbálkoztak mindenfelé, a vállalatnál, a balatoni építkezéseken, de nem tudtak sokkal több „bizonyítékot" összegyűjteni, mint amennyi Onódy letartóztatásakor már megvolt. Tausz János például azt válaszolta december elején Benkei András belügyminiszter hivatalos megkeresésére, hogy az Éttermi és Büfé Vállalat egyik, az IBUSZ-szal kötött szerződésének 1964. augusztus 29-i módosítása szabálytalanul történt ugyan, de ezzel „népgazdasági kár nem keletkezett", és „nem kimutatható", hogy Onódynak egyéni érdeke fűződött volna a szerződés megváltoztatásához.[30] Maga a nyomozati anyag sok ezer oldalra rúgott, az ügyészségi összefoglaló

28 MOL M-KS-288. f. 4/75. ő. e.

29 Ezt Biszku Béla is megjegyezte az „időszerű belpolitikai kérdésekről" szóló előadói referátumában, amelyet a Központi Bizottság 1965. március 11–13-i ülésén mondott el (MOL M-KS-288. f. 4/73. ő. e.). Sós rendőrfőkapitány pedig egy későbbi belügyi megbeszélésen megerősítette, hogy tudomására hozták: „rövid idő alatt" be kell fejezni a nyomozást. Hozzáfűzte, hogy az ügyet vizsgáló „elvtársak nagyon lelkiismeretesen, becsületesen, éjt nappallá téve dolgoztak". Ugyanitt Kőrösi György belügyminiszter-helyettes így fogalmazott „ilyen nehéz üggyel még nem találkoztunk", s bár Onódy esetében készült operatív terv, az mit sem ért, miután „az operatív értesülések nem hoztak a nyomozáshoz eredményes jelentéseket". A végén „felsőbb utasításra" egyszerűsíteni és gyorsítani kellett az eljárást, ezért az eredetileg készített száztizenegy tanúvallomásból azután igen sokat figyelmen kívül hagytak. MOL, XIX-B-1-z, 25. d. /1965.

30 BM Irattár Miniszteri iratok, 2615-1-a/1192.

is hasonlóan terjedelmes volt – kiválóan alkalmas arra is, hogy elfedje a lényeget. Ha már „érdemi" bizonyítékokat nem tudtak produkálni, a mennyiségbe menekültek.[31]

A Központi Bizottság titkárainak és a miniszterelnök-helyetteseknek 1965. január 18-án megtartott együttes munkaértekezletén úgy határoztak, hogy a Politikai Bizottság soron következő ülésére zárt napirendi pontot iktatnak be, melynek témája a Belügyminisztérium – mellesleg késéssel befejezett – mellékletekkel ellátott összegző jelentése „az Éttermi és Büfé Vállalat volt igazgatója és társai ügyében folytatott vizsgálat eredményéről". A napirend előadójául Korom Mihályt jelölték, s megvitatásához meghívták Pap Jánost, a Belügyminisztérium tevékenységét felügyelő miniszterelnök-helyettest, Benkei Andrást, Rácz Sándort, a KB Adminisztratív Osztályának vezetőjét és Szénási Gézát.[32]

A zárt ülésre a január 26-i PB-ülés tizedik napirendi pontjaként került sor. Feltehetően ekkor határozták meg véglegesen azok körét, akiket gyanúsítottként vagy akárcsak tanúként a bírósági eljárásba be akartak vonni. Itt dönthettek arról is, hogy az ügyet kétfelé bontják, és hogy a koncepció szerint kik kerülnek a fő- és kik a mellékperbe. Kádár decemberben kinyilvánított akaratának megfelelően a büntetőjogi felelősség „magassági vonalát" meglehetősen alacsonyan húzták meg a már említett Lázár Géza személyében, és mellette a másik „fajsúlyos" vádlott Onódy lett.[33]

A Götz János fővárosi főügyész aláírásával készült, 1965. február 1-jén kelt vádirat hűen tükrözte a Politikai Bizottság állásfoglalásait. Az Onódy-pernek nevezett fő eljárásban tizenegy személyt helyeztek vád alá. Közülük a Fővárosi Főügyészség ugyanezen a napon szabadlábra helyezte a korábban említett Oláh Lajost, Asbóth Miklóst és Solti Jánost, valamint Tódor Gézát, a Mézes Mackó üzletvezetőjét, és mint szó volt róla, szintén szabadlábon védekezhetett Lázár Géza. A később lefolytatandó mellékper első három vádlottját szintén szabadlábra helyezték, annak idején a *Népszabadság* – december eleji közleményében – Onódyval együtt mind a hármójukat emlegette.

Götz a vádiratban a gyanúsítottakkal szemben „sikkasztással, csalással és hűtlen kezeléssel" mintegy 614 ezer forintos károkozást állapított meg (Biszku egy hónappal később, a KB 1965. márciusi ülésén „6–700 ezer forintot" említett), ebből Onódy bűnszövetségben egyetemlegesen 257 ezer forint kárt okozott, a rá eső összeg 177 ezer forint volt. A főügyész a bíróságtól azt kérte, hogy ennek megfizetésére kötelezze Onódyt. A vádlottak közül még a tárgyalás megkezdése előtt, kiújult súlyos szívbetegségében elhunyt Forth László hatodrendű vádlott, a bírósági eljáráskor a helyét egyszerűen „átugrották".[34]

31 MOL M-KS-288. f. 4/73. ő. e.

32 MOL M-KS-288. f. 9/14. ő. e.

33 Kádár a Központi Bizottság 1965. márciusi ülésén az akkor már javában zajló bírósági tárgyalással kapcsolatban farizeus módon kijelentette, hogy „mi nem foglalkozunk 1956 óta perek intézésével, s most ne szegjük meg ezt a szabályt". A testület sokat látott és tapasztalt tagjai értették az üzenetet, különösen amikor Kádár a január 26-i politikai bizottsági ülés zárt napirendi pontjára utalva ezt azzal egészítette ki, hogy a pártvezetés biztosította „a rendes, törvényes eljáráshoz szükséges feltételeket", s ezek után nincs más hátra, mint várni a bírósági ítéletet, „és kész". MOL M-KS-288. f. 4/73. ő. e.

34 Egyébként nem a ferihegyi Tranzit Hotel igazgatója

A per 1965. február 22-én kezdődött a Fővárosi Bíróságon, és tizenkilenc tárgyalási nap után március 20-án hirdettek ítéletet, amelynek indoklása 167 oldalt tett ki. A tárgyalás teljes sajtónyilvánosság mellett zajlott, gúnyos hangú, a vádlottakat lejárató beszámolók sora jelent meg. Nagy volt az érdeklődés a nyugati sajtó részéről is, ezt a pártvezetés február 8-i döntése annyiban korlátozta, hogy „csak a négy, Budapesten tartózkodó nyugati tudósító” lehetett jelen.[35] Onódyt nem jogerősen halmazati büntetésül hét és fél évi szabadságvesztésre ítélték,[36] felettesét, Lázárt két évre. Súlyos, négyévi börtönbüntetést kapott László Ilona, a sikkasztás bűntettét ténylegesen elkövető Kaló Andrást pedig négy és fél évre ítélték. A többi vádlottnak hét hónaptól két év három hónapig terjedő börtönbüntetés jutott. A bíróság szerint a vádlottak összességében csaknem négyszázezer forint kárt okoztak a társadalmi tulajdonban. Ebből magát Onódyt bűnszövetségben 251,5 ezer és ezen kívül még 31 ezer forint, öszszesen tehát 282,5 ezer forint károkozás terheli, amiből a nyomozás során nem térült meg 137,5 ezer forint. Onódyt ennek megfizetésére kötelezték egyetemlegesen, ebből őt személy szerint hatvanötezer forintra. Ezzel párhuzamosan „elkobzást pótló egyenérték fejében” húszezer forintot meg kellett fizetnie az állam javára.

A másodfokú ítéletet 1965. július 16-án hirdette ki a Legfelsőbb Bíróság. Onódynál a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett csalás, sikkasztás és hűtlen kezelés vádjából törölték a csalást, illetve a „különösen nagy kárt okozó” kitételt, amelyet kétszázezer forint felett alkalmaztak automatikusan. Emellett felmentették őt az egy rendbeli hivatali visszaélés és az egy rendbeli befolyással üzérkedés vádja alól, illetve enyhítették vagy „rendbelileg” csökkentették a többi, terhére felrótt bűncselekmény minősítését – a vámbűntett és a két rendbeli, a devizagazdálkodást sértő, jelentős értékkel kapcsolatban elkövetett bűntett kivételével. Megállapították, hogy Onódy a 282,5 ezer forint helyett csupán „kb. 150 ezer” forint értékben követte el tetteit, s hogy az ebből származó saját anyagi haszna mindössze 14 715 forint. Az első fokon kiszabott hatvanötezer forint helyett a bíróság a polgári jogi kárigény érvényesítését „egyéb törvényes útra” terelte (pontosan ezt az összeget később – kamataival együtt – egy másik bíróság meg is ítélte a felperes jogutód Pannónia Vállalatnak). A húszezer forint „elkobzást pótló egyenértéket” viszont harminckétezer forintra növelték. A fentiek ellenére a Legfelsőbb Bíróság Onódy büntetését csak hat és fél évre „mérsékelte”, Lázár Géza mint „felső kapcsolat” esetében viszont a két évet a duplájára emelte. László Ilona és Kaló büntetését egy-egy évvel csökkentették, így „helyreállt a rend”. A legmagasabb jogerős büntetést Onódy kapta, a következőt pedig Lázár.[37]

volt az Onódy-ügy egyetlen „halottja”. 1964. november 12-én felelősségre vonástól tartva öngyilkosságot követett el Fehér Sándor, az ERDÉRT Vállalat vezérigazgatója.

35 MOL M-KS-288. f. 9/16. ő. e.

36 Onódyt a következő bűntettekben mondták ki bűnösnek: a társadalmi tulajdon sérelmére csalással, sikkasztással és hűtlen kezeléssel folytatólagosan, részben bűnszövetségben elkövetett, különösen nagy kárt okozó bűntett; egy rendbeli hivatali visszaélés; egy rendbeli befolyással üzérkedés; hivatalos személy működését a közérdek kárára befolyásolható két rendbeli hivatali vesztegetés; vámbűntett; két rendbeli, a devizagazdálkodást sértő, jelentős értékkel kapcsolatban elkövetett bűntett.

Nyilvánvaló, hogy a hatalom az Onódy-üggyel példát akart statuálni. Érzékletesen mutatja ezt az 1961-es Török-perrel való összevetés. Török Istvánt, a Vasas Szakszervezet főtitkárát, az MSZMP KB tagját a bíróság a „társadalmi tulajdon sérelmére ismételten elkövetett sikkasztás és hűtlen kezelés elkövetésének bűntette" miatt – vagyis ugyanazokért a cselekményekért, mint Onódyt – két év hat hónapi börtönbüntetésre ítélte 340 ezer forint saját haszonra történt károkozásért, amelyből a vádlott időközben nyolcvanezret megtérített.[38] Egyúttal a büntetés kiszabásakor tudatosan figyelmen kívül hagyták Török felelősségét a főkönyvelője által elsikkasztott közel kétmillió forint miatt, ráadásul a volt főtitkárnak csupán tizennégy hónapot kellett börtönben töltenie. Török ügyének nem akartak „jelentést" adni, zárt tárgyaláson hoztak ítéletet, az erőviszonyok is neki kedveztek. Ezzel szemben Onódyt túlnyomórészt nem azért ítélték el, amit valójában tett, hanem azért, amit a hatalom a számlájára írt. Bárhogy is nézzük, tényleges cselekedeteinek még a Kádár-korszak büntetőjogi paragrafusainak alapján is sokkal enyhébb elbírálás alá kellett volna esniük – már ha egyáltalán figyelembe vették ezeket olyan alkalmakkor, amikor a politika határozta meg egy per lefolytatásának koncepcióját, az ítélet súlyosságát vagy enyhe voltát.

A Politikai Bizottság 1965. április 27-i határozatának megfelelően a nyomozó hatóságok tovább folytatták a vizsgálatot a főperről „leválasztottak" esetében a „még fel nem derített bűncselekmények" ügyében.[39] Velük már nem óhajtottak példát statuálni, noha egy részük ténylegesen „megkárosította a társadalmi tulajdont", igaz, „az „összegszerűség" is nagyságrendekkel kisebb volt, mint amit Onódyéknak tulajdonítottak. A Pesti Központi Kerületi Bíróság – hat tárgyalási nap után – 1965. október 15-én és 22-én hozta meg ítéletét a nyolc szabadlábon védekező vádlott ügyében. A legsúlyosabb ítélet másfél év, illetve egy év szabadságvesztés volt, a többi hat személy fél évtől egy évig terjedő felfüggesztett börtönbüntetést kapott. A másodfokon eljáró Fővárosi Bíróság – három tárgyalási napot követően – 1966. február 11-én hozta meg a tovább enyhített, jogerős ítéleteket. Három vádlottat bűncselekmény hiányában felmentettek, a másfél év szabadságvesztést tíz hónapra szállították le, a másik, egyéves szabadságvesztést felfüggesztettre változtatták, az első fokon kiszabott egyéves felfüggesztett büntetést pedig fél évre csökkentették.[40]

Az Onódy-perhez még egy bírósági eljárás kapcsolódott. El kellett ugyanis rettenteni azokat, akikben esetleg felmerült, hogy bármilyen formában a volt vállalatigazgató segítségére siessenek. Ezt szolgálta az ún. Tímár-per. A nemzetközi hírű, többek között a nyalókát világszabadalmaztató Tímár Józsefnek cukorkaüzeme volt, Onódy akkor ismerkedett meg s barátkozott össze vele, amikor 1945 után az Extra Cukorka- és Csokoládégyár beszerzési vezetőjeként a fővárosi édesipari üze-

37 A perben hozott elsőfokú ítélet száma: B. III. 520/1965, a másodfokúé: Bf. I. 662/1965.

38 A Török-ügy történetét lásd Tischler (2003b).

39 MOL M-KS-288. f. 5/364. ő. e.

40 A hivatalosan Wölfel Károly és társai néven nyilvántartott perben hozott elsőfokú ítélet száma: 1. B. 3470/1965, a másodfokúé: Bf. XXIII. 6858/1965. A mellékper anyaga a Fővárosi Bíróság irattárában található, az Onódy-per egyik dobozában.

meket látta el cukoralapanyaggal. Tímár üzemét 1949-ben államosították, s azt az immár Onódy által létrehozott Büfé Nemzeti Vállalat vette át. Mint ahogy arról szó esett, Onódy igyekezett régi szakembereket alkalmazni, így Tímár a helyén maradhatott, s mint üzemvezető irányíthatta saját egykori cégét, sőt az üzem területén lévő lakását is megtarthatta – szolgálati lakásként. Onódy egyúttal a kitelepítéstől is megmentette az „osztályidegen" családot. Tímár József 1961-ben bekövetkezett halála után az özvegyet portásként alkalmazta, hogy a szolgálati lakásból ne kelljen kiköltözniük. Tímárék egyetlen gyermekét, Györgyöt szintén ő segítette hozzá ahhoz, hogy származása ellenére végül felvegyék az egyetem jogi karára, később ő talált helyet számára az egyik budapesti ügyvédi munkaközösségben.

Dr. Tímár György 1964 őszén a leendő mellékper egyik vádlottjának védője lett. 1965 tavaszán a főper egyik védőjétől kölcsönkérte és lefotóztatta az Onódy-ügy vádiratát, s ehhez fényképeket is mellékelt, amelyeken Onódy illusztris személyek (köztük Hruscsov és Kádár, illetve Nezvál és Szalay) társaságában volt látható. Külföldi publikációval, a nyugati sajtónyilvánossággal akarta elérni, hogy Onódyt másodfokon felmentsék, vagy legalábbis az első fokon kiszabott ítéletet csökkentsék.

Az anyagot júniusban kivitte Bécsbe, és megmutatta Köves Tamásnak, az osztrák fővárosban élő, izraeli állampolgárságú újságírónak. (Köves abban az időben járt Magyarországon is, a beutazólapon munkahelyéül az „Israeli Hírügynökség és Képszolgálat, New York Press Agency"-t tüntette fel.[41]) Köves azt kérte Tímártól, hogy írja meg a véleményét is a bírósági eljárásról. Az ügyvéd a négyoldalas cikknek Az Onódy-ügy valódi háttere, avagy a gazdasági ügybe rejtett belső politikai harc Magyarországon címet adta. Ennek lényege a következő volt: „Sztálin halálát követően háttérbe szorultak az ún. szélsőbaloldali elhajlók", különösen miután „Kádár vette át a politikai vezetést 56 után, és az ő általa reprezentált irányvonal szabadabb légkört teremtett minden vonatkozásban. Általánossá vált a »nyugati« életforma kötöttebb formában való átültetése a magyar viszonyok közé – folytatódott az írás –, aminek jele fellelhető a szabadabb utazásban, a kulturáltabb társadalmi életben, a viszonylagos nyugalomban, a kommunista terror lassú elbürokratizálódásában. […] Bizonyos köröknek ez a mai politikai, gazdaságpolitikai irányvonal nem tetszik, […] s bizonyos idővel ezelőtt Magyarországon is megkezdődött ezeknek a régi, abszolutisztikus hatalmuk után sóvárgó elemeknek az egymásra találása. […] Kádár egymaga csupán reprezentáns, a Kreml politikai stratégiájának a függvénye, […] de kialakult körülötte egy politikai csoport, amely magáévá tette, nem csupán szólamokban, hanem egyéni életformájában is ezt a [nyugatias] politikai stratégiát. Ennek a csoportnak volt igen jellegzetes tagja Onódy Lajos is. […] Kb. két éve a »balosok« igyekeznek átvenni Magyarországon a hatalmat, mégpedig a jelenlegi rendszer vezetőinek személyi lehetetlenné tétele útján. […] A modernebb irányzatot magukévá tevő állami vezetők személye nehezen támadható nyíltan közvetlenül, sokkal egyszerűbb és könnyebben megoldható a velük közeli viszonyban lévő Onódyn keresztül lehetetlenné tenni őket. […] Mi állt [Onódy]

41 BFL Ügyészségi TÜK-iratok, 0024/1975, 354. p.

letartóztatásának, a baloldali elemek előretörésének a hátterében? Hruscsov pár héttel korábban eltávozott a Kremlből, bizonytalanná vált Budapesten is, hogy milyen irányzat jut Moszkvában érvényre. […] Ezt a kialakulatlan állapotot próbálta kihasználni a baloldal. Mikor minden tisztázódott, addigra Onódy már hosszabb ideje börtönben volt, egy mesterséges rágalomhadjárattal terhelve, […] ami a vezetők ellen irányult. […] Akkor, amikor a Kreml kinyilatkoztatta, hogy lényegileg egyelőre minden marad az eredeti irányban – amikor tehát Magyarországon is ezek szerint a baloldal nem juthatott fölénybe –, Onódy már nem jöhetett ki tisztán az ügyből, mivel egy olyan nagynevű ember, mint ő, nem lehet letartóztatva hetekig – és utána kiengedve – a világ előtt."[42]

Tímár a feljegyzést, a vádirat fotókópiáját és a fényképeket átadta Kövesnek, aki megígérte neki, hogy megpróbálja valamilyen formában közzétenni a *Volkstimmé*ben, az Osztrák Kommunista Párt napilapjában, mert Magyarországra „legnagyobb számban az jön be".[43] Ehelyett az anyag rövidesen névtelen levél kíséretében („egy hazájához hű emigráns magyar, aki lehetőségeihez képest segít") Sebes István bécsi magyar nagykövethez (Sebes Sándor miniszterhelyettes testvéréhez) érkezett. Az ismeretlen levélíró azt állította, hogy a dokumentumot a bécsi amerikai nagykövetség első titkári beosztású diplomatájától, a magyar származású Thomas Polgartól szerezte, s azért juttatja el a nagykövetnek, mert szerinte „Tímár Magyarország számára káros adatokat szolgáltatott ki". Sebes mindezt hazaküldte feletteseinek „az illetékeseknek történő szíves továbbítás céljából".[44]

A rendőrség 1965. július 13-án letartóztatta Tímárt, s miután sikertelenül próbálták meg rábírni arra, hogy ítélje el nyilvánosan a bécsi amerikai nagykövetséget a magyar belügyekbe való beavatkozás szándéka miatt, koncepciós pert varrtak a nyakába. Zárt tárgyaláson négy hónappal később a Fővárosi Bíróság kémkedés bűntette miatt hat és fél évi szabadságvesztésre ítélte, és mellékbüntetésként elkobozni rendelte két darab, egyenként tízezer forintos gépkocsinyeremény-betétkönyvét, siófoki „házas ingatlanát", valamint Volkswagen 1500-as típusú gépkocsiját.[45] A jogerős ítéletet – ugyancsak „nem nyilvános" tárgyaláson – 1966 februárjában mondta ki a Legfelsőbb Bíróság. Ebben Tímár cselekményét kémkedés helyett „sajtó útján elkövetett izgatás kísérletének" minősítette, és büntetését öt évre szállította le, a vagyonelkobzást ugyanakkor fenntartotta.[46]

A „pártvonal"

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1964. december 1-jei ülésén, a testület „két ülése között hozott határozatok jóváhagyása" napirendi pontjában, melynek Kádár volt az előadója, tudomásul vette, hogy „az Ét-

42 BFL XXV. 4. f. TB 9877/1965, 705. d., 1093–1096. p.

43 BFL XXV. 4. f. TB 9877/1965, 704. d., 30. p.

44 BFL XXV. 4. f. TB 9877/1965, 705. d., 1090–1092. p.

45 BFL XXV. 4. f. TB 9877/1965, 704. d., 15. p. Eljárásjogi képtelenség volt, hogy Tímár ügyét első fokon ugyanaz a Fábián Károly bíró vezette, aki az Onódy-per elsőfokú tárgyalásának is vezető bírája volt, miközben Tímár a Köves felkérésére írott cikkében aggályait fogalmazta meg az Onódy-per tisztaságát illetően. Másodfokon ugyanez történt, ott Halász Sándor volt mindkét per vezető bírája.

46 Uo. 48. p.

termi és Büfé Vállalat volt igazgatója ügyében folyó vizsgálat koordinálására Biszku Béla, Korom Mihály és Pap János elvtársak kaptak megbízatást". Ehhez hozzáfűzték, hogy „az ügy lezárása után a Politikai Bizottságot tájékoztatni kell".[47] A Biszku-bizottság „érdemibb" tevékenysége – mint később kiderült – inkább az esettel kapcsolatos ún. állami-politikai, valamint a párterkölcsi felelősség vizsgálatára korlátozódott, és a bizottság tagjai végső soron nem tértek le a Kádár által hamarosan kijelölt nyomvonalról.

Az MSZMP első embere az Onódy-ügy körüli pletykák nyomán kialakult országos korrupciós botrány csillapítására a párt vezető szervein belül kezdettől fogva a leghatékonyabb megoldást, a bagatellizálást választotta. Ehhez jól jött, hogy a rendőrség minden erőfeszítése és igyekezete dacára valóban nem tudott többet találni néhány százezer forintos károkozásnál.

A Központi Bizottság 1964. december 8. és 10. között tartott ülésén, amelynek legfőbb napirendi pontjában az 1965. évi népgazdasági terv fő kérdései szerepeltek – beleértve az említett kedvezőtlen gazdasági helyzet megtárgyalását és az ebből következő megszorító intézkedéseket –, Kádár János kijelölte az Onódy-ügy kezelésének mindhárom irányát, közülük az egyik éppen a bagatellizálás volt. Felszólalásában a volt vállalatigazgató esetét „nagy vacaknak" nevezte, amilyenből „sajnos nekünk minden két hétben van egy". Illusztrálásképpen rögvest össze is vetette azzal a történettel, amelyet Nyers Rezső hozott fel napirend-előadói beszédében, nevezetesen, hogy egy felületesen megkötött és még dilettánsabban kivitelezett külkereskedelmi szerződés miatt, amely modern fényezett bútorok franciaországi exportjára vonatkozott, kétszázezer dollár és negyvenmillió forint veszteség érte a magyar népgazdaságot. A másik „irányt" az a kijelentés mutatta meg, hogy az Onódyval közeli ismeretségbe került sok magas beosztású párt- és állami vezető közül – akik „suhintva voltak ittott" – „egyik sem bűnös természetesen", vagyis büntetőjogi felelősségre vonás nem fenyegeti őket. A harmadik irány pedig annak behatárolása volt, hogy kiknek állhatott érdekében a botrány feldagasztása és továbbgörgetése. Kádár szerint azoknak, akiknek „nem tetszik a mi Központi Bizottságunk meg a mi kormányunk", s akik felbuzdultak a moszkvai hatalomváltáson meg ennek itthoni fejleményein.[48]

Napirenden maradt azonban még a büntetőjogon kívüli felelősség problémája. Erre maga Kádár is utalt az 1965. február 11-én miniszterelnökként elmondott országgyűlési beszédében, amely az egyetlen nyilvános állásfoglalása volt az Onódy-ügyben. A leendő felszólalásának alapelemeit tartalmazó, év elején készített vázlatában a „társadalmi fegyelem" címszónál – amely a „munkafegyelem" után következett – három nevet írt le, sorrendben: Onódy, Járay és Bozsik.[49] A Politikai Bizottság február 5-én vitatta meg Kádár János beszédének tervezett szövegét, amelyből időközben kimaradt Bozsik neve. Járayt mint vámcsalásért elítélt nagy jövedelmű operaénekest, Onódyt pedig mint sorozatos csalásokat és sikkasztásokat elkövető, „ugyancsak jól kere-

47 MOL M-KS-288. f. 5/353. ő. e.

48 MOL M-KS-288. f. 4/71. ő. e.

49 MOL M-KS-288. f. 47/737. ő. e., 24. tétel.

ső" vállalatigazgatót jellemezte, akiknek „biztosított, egész szép megélhetésük volt, és nem kenyérre, hanem úrhatnám passzióikra kellett az elsikkasztott pénz". Felemlítette azt is, hogy mindketten állami intézmények alkalmazottjai voltak, és az ellenőrzés hiánya tette lehetővé tetteik elkövetését. Az ülésén tízen szóltak hozzá a beszédtervezethez, a testület pedig határozatában a beterjesztett szöveget alapul elfogadva azt „ajánlotta" Kádárnak, hogy azt „az elhangzott észrevételek figyelembevételével dolgozza át".[50]

Nem tudni, hogy a javaslat mennyiben érintette az Onódyval foglalkozó négy, nem különösebben hosszú bekezdést, s hogy Kádár mennyire szívlelte meg a többi vezetőségi tag megjegyzéseit, kétségtelen azonban, hogy hat nappal későbbi parlamenti felszólalásában az idevágó szakasz némileg megváltozott, különösen hangvételében: „Az utóbbi időben hatóságaink leleplezése nyomán nagy és jogos felháborodással értesült közvéleményünk Járay József operaénekes vámcsalásairól, Onódy Lajos éttermi vállalati igazgató, valamint Róna Ernő textil-nagyvállalati vezérigazgató és bűntársaik különböző visszaéléseiről. A bűnösök részben elnyerték, részben pedig meg fogják kapni megérdemelt büntetésüket. Ez a dolog büntetőjogi része. De Onódy is, Róna is vezető beosztású állami alkalmazottak voltak, akiknek visszaélései kapcsán felvetődik másfajta felelősség kérdése is. Hol volt az ellenőrzés? […] Van tényleges felelősség is. Szűnjék meg végre az az elég gyakori, rosszul értelmezett presztízsvédelem, amelyik oda vezet, és az egyik esetben ez is tényező volt, hogy amikor a főhatóságok figyelmét felhívták a területükön elkövetett visszaélésre, vagy valamelyik beosztottjuk túlságos költekezésére, helytelen fellépésére, az első szavuk – szinte szabály szerint – kijelenteni, hogy ez rágalom, ahelyett, hogy kötelességük szerint végére járnának a dolognak. Ilyen esetekben a vezetőket is felelősség terheli, s hogy mindezt mindenki komolyan is vegye, ennek is érvényt kell szerezni."[51]

A beszéd fényében úgy tűnt, hogy bizonyos vezető pozíciókban esetleg fejek fognak hullani, hiszen akikre vonatkozott, azok tudták, hogy Kádár az Onódy elleni 1962-es feljelentés alakulásának körülményeit állította pellengérre. S valóban, a Politikai Bizottság tagjainak február 26-i kötetlen megbeszélésére készített feljegyzésében Kádár öt nevet vetett papírra, akikkel szemben adott esetben személyi konzekvenciákat kell levonni: Nezvál Ferenc, Szalay József, Tausz János, Sebes Sándor és Gáspár Sándor.[52] Közülük a 26-i találkozó résztvevői Nezvál esetében úgy határoztak, hogy őt az igazságügy-miniszteri tisztsége alól „fel kell menteni".[53] Ezt kellő akarat megléte esetén minden további nélkül meg lehetett volna tenni, leváltása ugyanis ekkor már szervesen beleilleszthető lett volna „párt- és állami vezetés" Hruscsov bukása óta folyamatosan aktuális „átszervezésének" kérdéskörébe. Az MSZMP irányító testületeiben azóta napirenden tartott tárgyalások eredményeképpen 1965. június végén jelentős kádercserék történtek számos poszton.

A Központi Bizottság 1965. március 11–13-i ülésén Biszku tartott referátumot az

50 MOL M-KS-288. f. 5/358. ő. e.

51 *Népszabadság,* 1965. február 12.

52 MOL M-KS-288. f. 47/738. ő. e., 34. tétel.

53 Uo. 33. tétel.

„időszerű belpolitikai kérdésekről". Hosszasabban szólt az Onódy-ügyről is, és továbbfűzte Kádár gondolatait, arra intve, hogy „jó lesz, ha a megyei pártbizottságok, a budapesti pártbizottság, a kerületek saját portájukon szétnéznek jobban, mert minden egyes területnek megvan a maga kis Onódyja". Ezzel talán nem is annyira egy – feltehetően propagandisztikus – persorozat képét vetítette előre, hanem az MSZMP-ben különböző vezető tisztségeket betöltő funkcionáriusokkal szembeni esetleges számonkérést.[54] Azonban csakúgy, mint a kádári ráijesztésnek, ennek sem lett folytatása, hiszen szöges ellentétben állt az ijesztgető Kádár bagatellizálási politikájával.

A párt első embere ehelyütt is megismételte: „szerencsés és jó dolog", hogy az Onódy-ügy „bűnügyi része hitvány, vacak". Sőt hozzátette: „Én már olyan dühös voltam, egy becsületes tsz-főkönyvelő egyedül többet sikkaszt, mint ez a 23 ember együtt." Egyúttal leszögezte, „a rendszer érdeke azt követeli meg, hogy ne csináljunk belőle nagy ügyet". Ezzel aztán végérvényesen lekerült a napirendről bármiféle komoly számonkérés.

A tapasztalatok levonására utalva Kádár tovább lebegtette azonban a már említett állami-politikai felelősséget, ami a „helyén hagyni vagy leváltani" kérdésével volt egyenlő. Szerinte ebben az összefüggésben az elsődleges felelősséget Tausz belkereskedelmi miniszter viseli, egész egyszerűen azért, mert az Éttermi és Büfé Vállalat az általa vezetett tárcához tartozott, és 1964 őszétől nem vette a fáradtságot, hogy utánajárjon, miként történhettek meg a sikkasztások a vállalatnál. Sebest pedig Kádár azért sorolta rögtön ugyanide, mert az 1962-es feljelentést követő vizsgálatot ő irányította a minisztériumban. A KB első titkárának felszólalását megelőzően, Biszku előadói referátumában Tausz ellen hozta fel azt is, hogy a nyomozás során nem működött megfelelően együtt „az igazságügyi, bírósági és rendőrségi szervekkel". Az 1962-es feljelentésről szólva megjegyezte, hogy azt félvállról véve Sebes úgymond gátolta a rendőrségi nyomozás megindítását. Ráadásul „megfelelő hozzáállás" esetén szerinte az Onódy-ügy már 1962-ben napvilágra került volna, s akkor 1964 végén nem következett volna be „egy ilyen kavargás". Nem felejtett el utalni arra sem, hogy Sebes 1964. október 30-án nem egyezett bele Onódy letartóztatásába. Mindezek miatt – legalábbis az ő megítélése szerint – „a bűncselekménynek a felderítése tulajdonképpen kárt szenvedett".

Kádár felelőssé tette Csanádi közlekedés- és postaügyi minisztert is, egyrészt mert az ő felügyelete alá tartozó MALÉV és IBUSZ számos kedvezményt nyújtott Onódynak, másrészt, mert a botrány kirobbanása után ő sem kezdeményezett feltáró vizsgálatot a két intézménynél. A felelősök között név szerint meg is említette Hűvöst, a MALÉV vezérigazgatóját, mondván, hogy az ő esetében azért kell a számonkérést elvégezni, hogy „megmaradhasson rendes embernek", s két év múlva „ne az ő ügyét kelljen tárgyalni".

Kádár megfricskázta a Belügyminisztériumot is – mégpedig a KB-tagként jelen

54 MOL M-KS-288. f. 4/73. ő. e. A további idézetek ugyaninnen. Az 1965. március 11–13-i KB-ülés jegyzőkönyvének Onódyval kapcsolatos része megjelent nyomtatásban is, lásd Tischler (2003a).

lévő Benkei füle hallatára –, hogy 1962-ben nem foglalkozott az Onódy elleni bejelentéssel, s szerinte a per egyik „visszaható következménye" az, hogy megállapítsa: annak idején a „Belügyminisztérium nem helyesen járt el". Elmarasztalta a BM Útlevélosztályát is, amely Tatai vezetésével sorra adta a kiutazási engedélyeket Onódynak és munkatársainak.

Nezvál és Szalay felelősségét Kádár a két kis létszámú vadásztársaság létrehozása és működtetése miatt vetette fel. Véleménye szerint ezek azért alakultak, hogy kijátsszák a vadásztörvényt, ennélfogva maga az igazságügy-miniszter és a legfőbb bíró hitelét veszti, hiszen a törvények és a törvényesség betartatására mindketten letették az esküt. Szemükre hányta azt is, hogy miért van szüksége az Igazságügy-minisztériumnak külön vadásztársaságokra, mivel az az abszurd helyzet állhat elő, hogy ha vadkár miatt ezeket feljelentik, akkor egy járásbíróság előtt peres félként kerül egymással szembe a vadásztársaság mint jogi személy, amelynek elnöke Nezvál igazságügy-miniszter, illetve egy kárvallott termelőszövetkezet. Mindezekből kifolyólag Kádár – aki nem zavartatta magát attól a ténytől, hogy egykoron például Szénási legfőbb ügyész is tag volt – ezt a két vadásztársaságot álvadásztársaságnak minősítette.

Az állami-politikai felelősség problémája után Kádár áttért a párterkölcsire, kijelentvén, hogy ezt „minden érintettnél pontosan ki kell vizsgálni, tekintet nélkül a beosztására és a rangjára", s a Biszku-bizottság éppen e téren is folytatott tevékenységére célozva ekként előlegezte meg a vizsgálat eredményét: „Lehet, hogy valakinek azt fogják mondani, hogy figyelmeztetjük magát, vagy helytelenítjük, amit tett, lehet, hogy valaki más pártbüntetést kap." Ezt követően Kádár kollektív önkritikát gyakorolt, amennyiben elismerte, hogy Onódyt és a hozzá hasonló embereket „már nem a kapitalizmustól örököltük", „ezek a mi saját nevelésű embereink". Emlékeztetett az 1961-es Török-ügyre és annak főszereplőjére, a Vasas Szakszervezet főtitkárára: „Emlékszem rá. Rendes munkásember volt, tehetséges volt, dolgozott eredménnyel, megbecsülésben volt része, előrelépett, a gőz a fejébe szállt, és úgy viselkedett, mint egy kiskirály, aki a törvények felett van. Ez volt a Török tragédiája. […] Ez az Onódy is rendes vasas ifjúmunkás volt, becsületes ember, senkit nem tudok hibáztatni, aki 10 vagy 12 éve baráti viszonyba került vele. Ez egy rendes ember volt. Nem tehetségtelen ember, jól dolgozott, eredményesen, a vállalat felfejlődött, elismerésben volt része. Igaz? A gőz a fejébe szállt, kezdett megengedni magának dolgokat, és a végén most a börtönben ül. Ez is éberségre int minket."

Kádár beszédében visszatért arra, amit már a decemberi KB-ülésen is elmondott, vagyis, hogy mitől lett ügy Onódy esete. Elsőként a Hruscsov leváltása után Magyarországon is kialakult politikai bizonytalanságot említette („olyan szituáció volt, hogy a pártban bizonyos, némi zavar mutatkozott, s a kommunisták hadseregében némi kis bizonytalanság volt"), azután pedig Onódy magas rangú barátait hozta fel, kiemelve Nezvál Ferencet és Gáspár Sándort. Szerinte ez a két tényező segített az „osztályellenségnek" és „mindenféle rendű és rangú ellenzékünknek", hogy „az ügyet felfújja". Ez alkalommal inkább balra ütött, mondván: „Az osztályellenségen kívül nálunk les-

ben áll 10-20-50, meg néhány száz ember, […] nekünk van még baloldali ellenzékünk is, itt ülnek évek óta, ezek boldogan csámcsognak, ha valamilyen vezető ember érintve van valamilyen negatív dologban, ő rögtön úgy adja tovább, hogy még kettőt hozzá is ragaszt. Azt hiszem, nem kell ezeket a kádereket bemutatni, ezeket mindenki ismeri. […] Az ő szemléletük, a lelkiállapotuk azt kívánja, hogy minél több rossz szó hangozzék el és terjedjen el a jelenlegi Központi Bizottságról és a pártról."

A központi bizottsági ülésen jelen lévő és „hírbe hozott" Gáspár – a megkritizált Benkeihez hasonlóan – nem kért szót, mint ahogy az egyik hozzászóló által megnevezett Szénási sem. Ellenben Nezvál és Tausz mélyreható önkritikát gyakorolt, az azonban még mindig nem dőlt el véglegesen, hogyan fog a többi érintettével együtt alakulni a sorsuk a felvetett felelősség kérdésében. Ami ennek a párterkölcsi részét illeti, az nem kis mértékben a Biszku-bizottság zárójelentésének tartalmától függött. A Politikai Bizottság a jelentést április 27-i ülésén tárgyalta meg, s határozatában többek között tudomásul vette, hogy: a belkereskedelmi, a belügy-, a pénzügy-, a közlekedés- és postaügyi miniszter lefolytatta a „szükséges" fegyelmi eljárásokat, és megbüntette a felelősöket; a belkereskedelmi miniszter elrendelte az Éttermi és Büfé Vállalat káderhelyzetének felülvizsgálatát, és gondoskodott arról, hogy oda „becsületes, hozzáértő emberek" kerüljenek; az Országos Erdészeti Főigazgatóság és a Belügyminisztérium feloszlatta a Mackó, valamint a Diána fiktív vadásztársaságokat; a belügyminiszter „rendezte" a szakminiszterekkel a hivatalos külföldi kiutazások engedélyezése terén fennálló hiányosságokat, remélve, hogy ezáltal elkerülhetővé válnak az Onódy-ügyben feltárt jelenségekhez hasonló esetek. Ugyanezt tette a közlekedés- és postaügyi miniszter a MALÉV, illetve a külföldi légitársaságok gépein, valamint a MÁV és a MAHART járatain való ingyenes utazások tekintetében is; Pap János külön felhívta a Minisztertanácsban a miniszterek figyelmét „a bejelentések kivizsgálásának fontosságára, az ellenőrzés javítására, a kiadott állami rendeletek betartásának szigorú megkövetelésére, különös tekintettel a szakminiszterek és a bűnüldöző szervek jobb együttműködését szabályozó 3280/1963-as minisztertanácsi határozatban foglaltakra".[55]

A beszámoló ezek után tért rá a személyi összefüggésekre. Még februárban a Biszku-bizottság az Onódy-ügyben „legalább erkölcsileg érintett" tizenhat párttagtól – köztük a márciusban szóban „gyónó" Nezváltól és Tausztól is – kért a szerepükre vonatkozó igazoló jelentést, ezekben „túlnyomó többségük önbírálatot gyakorolt, és kijelentette, hogy az ügy megfelelő tanulságait levonta". Mindezt mérlegelve a Politikai Bizottság figyelmeztetésben részesítette Tausz Jánost, Sebes Sándort, Hűvös Sándort és Tatai Józsefet, mivel „ébertelenek" voltak, nem foglalkoztak megfelelően a visszaélésekre utaló jelzésekkel, illetve a két utóbbi „megsértette a munkakörével kapcsolatos állami rendelkezéseket". Szintén figyelmeztetést kapott Nezvál és Szalay, mert mint „a törvényesség biztosításának vezető funkcióban dolgozó őrei, a fennálló törvényes rendelkezések ellenére álvadásztársaságokat hoztak létre, és ezzel, valamint magatartásukkal alkalmat adtak a párt és kormány tekintélyét romboló rémhírek, talál-

55 MOL M-KS-288. f. 5/364. ő. e.

gatások elterjedésére". A PB egyúttal eljárás megindítását kezdeményezte a párt Központi Ellenőrző Bizottsága előtt az öt, első fokon már elítélt párttag ellen, és ugyanez vonatkozott a kizárólag erkölcsileg felelőssé tett Kelemen Endre igazságügyi orvos szakértőre, az 1963-tól nyugdíjasként az Elnöki Tanács tagjaként tevékenykedő Pongrácz Kálmánra és Kótun Károly főosztályvezetőre a Földművelésügyi Minisztériumtól. A PB lemondott arról, hogy „az állami vonalon fegyelmileg felelősségre vont" Vető Kálmánné, Hűvös Sándor és Tatai József ellen párteljárást indítson, így a Magyar Beruházási Bank vezérigazgató-helyetteseként dolgozó Vetőnének, Hűvöshöz és Tataihoz hasonlóan, szintén PB-figyelmeztetés jutott.[56] Gáspárról – aki PB-tagként ráadásul részt vett döntések meghozatalában – szó sem esett. Igaz, neki igazoló jelentést sem kellett írnia februárban.

A legfőbb pártvezetés szigora hamarosan megenyhült a KEB elé állítandó erkölcsi felelősök tekintetében, miután a soron következő, május 11-i politikai bizottsági ülésen a testület Korom Mihály szóbeli bejelentése alapján módosította korábbi határozatát, s úgy döntött, hogy Kelemennel, Pongráczcal és Kótunnal szemben nem kell KEB-eljárást lefolytatni, megelégedtek a figyelmeztetéssel, vagyis azzal, amit többek között Tausz, Sebes, Szalay és Nezvál is kapott.[57] Ugyanitt s ugyanekkor tisztázódott ez utóbbi „szakmai sorsa" is: Biszku egy nappal korábban kelt, a Politikai Bizottság számára írt javaslatai között az szerepelt, hogy „Nezvál elvtárs felmentése később is eszközölhető"[58], a PB pedig elfogadta ezt, vagyis „megkegyelmezett neki".

Összességében a „tizenhatok" közül a Politikai Bizottság „tíz vezető kommunistát", a Biszku-bizottság „további hat vezető elvtársat" részesített figyelmeztetésben.[59] A KEB pedig az öt elítélt párttagot – beleértve Onódyt és Lázárt – rövid úton kizárta a Magyar Szocialista Munkáspárt soraiból.[60]

56 Uo. Tatai egyébként nemcsak fegyelmit és pártfigyelmeztetést kapott, hanem – amint erről szó esett – 1965 májusában Benkei András belügyminiszter „az elkövetett szabálytalanságok miatt" megszüntette az 1962-től a Külügyminisztériumban dolgozó Tatai addig fenntartott állományviszonyát a Belügyminisztériumban (BM Irattár Miniszteri iratok, 2808-1-a/534).

57 MOL M-KS-288. f. 5/365. ő. e.

58 MOL M-KS-288. f. 47/738. ő. e., 47. tétel.

59 MOL M-KS-288. f. 4/75. ő. e.

60 Az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottságának anyagai között csak Lázár Géza kizárási határozata maradt fenn: BFL XXXV/1/1965/i/37. ő. e.

Utóélet

A PB tagjainak február 26-i kötetlen megbeszélésén szóba került öt „prominens" személy közül így többé-kevésbé mindenki megúszta Onódyval való kapcsolatát. Legkevésbé Nezvál, leginkább pedig Gáspár, aki mégiscsak a legszűkebb pártvezetés tagja volt. Noha 1965 nyarán az általános vezetői „káderforgásban" a budapesti pártbizottság első titkári posztját végül is fel kellett cserélnie a SZOT főtitkári székével, amelyet immár 1956–59 után másodízben foglalt el, a PB-nek egészen 1988-ig tagja maradt. Szalay 1968-as nyugdíjba vonulásáig látta el a legfőbb bírói tisztet. Sebes 1970-ben, 68

évesen ment nyugdíjba mint a belkereskedelmi miniszter első helyettese, ezzel párhuzamosan 1966-ban egy ciklusra beválasztották a KB-tagjai közé, majd nyugdíjasként 1970-től egészen az MSZMP 1989-es feloszlásáig a KEB tagja volt. Tausz és Nezvál sorsa annyiban összefonódott, hogy – egész biztosan nem véletlenül – együtt váltotta le őket a pártvezetés miniszteri beosztásukból 1966 decemberében (igaz, mindketten 1956 óta látták el tisztüket).[61] Az 58 éves Nezvál Ferenc ugyanekkor kimaradt a Központi Bizottságból is, és végleg nyugállományba küldték, Tausz viszont néhány héttel később az IBUSZ vezérigazgatója lett, és az is maradt 1978-as nyugdíjba vonulásáig. KB-tagságát 1970-ig megőrizte, majd attól kezdve 1988-ban bekövetkezett haláláig a KEB tagja volt.

Ami a rendőrséget illeti, a BM Kollégiuma 1965. június 3-i ülésén vitatta meg „Onódy Lajos és társai bűnügyének belügyre vonatkozó tapasztalatait". A döntő részben klasszikus önmosdatásnak tűnő, s nagy általánosságban megírt előterjesztésben és annak megvitatása során mind a jelentés névtelen készítői, mind a vita résztvevői – Benkei belügyminiszter vezérletével – nagyon vigyáztak arra, hogy csak arról essék szó, amiről a párt legfelső fórumain Kádár és Biszku már korábban beszélt. Az azért kiderült, hogy Onódyhoz 1964-ig – „rendkívül széles és különböző szintű személyi kapcsolatai miatt" – nem lehetett „hozzányúlni". Leírták például, hogy a belügyi szervek 1957-től kezdve gyűjtötték a jelzéseket, amelyeket „öt szakalosztály területén hét ügynök szolgáltatott folyamatosan", azonban sem 1960-ban, sem 1962-ben „nem volt elég bizonyíték" egy eljárás megindításához, s „jogilag" sem tudták „megfogni" az esetet. Szerintük ennek legfőbb oka, hogy „nem volt egy kézben az anyag, hanem különböző területen dolgoztak az ügyben", ráadásul „az adatgyűjtésben szinte évek óta elszigetelten dolgozott a BM politikai és bűnügyi apparátusa". A rendőrség önigazoló szándékára utalt az is (amellett, hogy a felelősség kérdésében az ügyészségre, a VIII. kerületi pártbizottságra és Sebes belkereskedelmi miniszterhelyettesre is mutogattak), hogy a BM-en belül kizárólag az Útlevélosztály volt vezetőit tették felelőssé az Onódy-ügyben – akik akkor már legalább három esztendeje elkerültek az osztályról, Tatai és Kékesi pedig „féllábbal" magától a „cégtől" is –, azt hozva fel ellenük, hogy a volt vállalatigazgató hosszú éveken át lekenyerezte őket. A jelentés egyik záró passzusából ugyanakkor kiviláglott, hogy Onódy főként gyakori külföldi utazásai miatt volt „érdekes", és a beérkezett ügynöki jelzések kiváltképp különféle dolgok külföldről való „becsempészésére" vonatkoztak.[62]

Onódy bukása után felmerült, hogy az Éttermi és Büfé Vállalatot megszüntetik, és egy másik vállalatba olvasztják be.[63] Mégsem ez történt, hanem 1964 november végén új igazgatót neveztek ki az intézmény élére, Somogyi Jenőt, a XIII. kerületi Vendéglátóipari Vállalat első számú vezetőjét, aki további, az eddigieknél is nagyobb szabású fejlesztések terveivel érkezett.[64] A Belkereskedelmi Minisztérium 1964–65 fordulóján több hetes, mindenre kiterjedő re-

61 MOL M-KS-288. f. 5/410. ő. e.; 4/85. ő. e.

62 MOL, XIX-B-1-z, 25. d. /1965/. Ehelyütt szeretném megköszönni Baráth Magdolnának, hogy felhívta a figyelmemet erre a dokumentumra.

63 BFL XXXV/13/1964/b/9. ő. e.

64 BFL XXXV/13/1964/c/438. ő. e.

víziót tartott a vállalatnál, harminc fegyelmit osztottak szét, és „kilenc vezetői funkción kellett változtatni, beleértve a párttitkárt is”.[65] Tausz – ha már őt és Sebest figyelmeztetésben részesítette a PB – bűnbakot keresett és talált a saját minisztériumában is: a már említett dr. Rucz Istvánt, a Főkönyvelőség vezetőjét, akinek vétkéül az Onódy vállalatánál végrehajtott 1962-es revízió „szakszerűtlen” lefolytatását hozta fel. Rucz is fegyelmit kapott (pártonkívüli lévén pártbüntetést nem szabhattak ki rá), azonban a beosztásában megmaradhatott. A Budapesti Rendőr–főkapitányság és a Legfőbb Ügyészség a nyomozás és az ügyészségi eljárás befejezése után saját kérésére arról tájékoztatta Tauszt, hogy Rucz főkönyvelőn kívül más belkereskedelmi minisztériumi dolgozó nem „kompromittálódott” az Onódy-ügyben.[66]

1965 tavaszán az Éttermi és Büfé Vállalatból, valamint a Rózsa Miklós-féle OISZÉV-től leválasztott négy szállodából immár nyílt konkurensként megalakult a Pannónia Szálloda és Vendéglátó Vállalat. Az OISZÉV ugyanekkor a Hungária Szálloda és Étterem Vállalat nevet vette fel, amely külföldön Hungarhotelsként vált ismertté. Mindkét intézményt kiemelték a minisztériumon belül, a Pannónia és a Hungária a Vendéglátóipari Főigazgatóság helyett közvetlen miniszterhelyettesi felügyelet alá került. Somogyi Jenő csaknem negyedszázadon keresztül vezette a Pannóniát, emellett pedig 1986 és 1988 között a Magyar Labdarúgó Szövetség elnöki tisztét is ellátta. Rózsa Miklós még több mint másfél évtizedig, egészen nyugdíjba vonulásáig irányította a legnagyobb idegenforgalmi vállalatnak számító, több mint tízezer alkalmazottat foglalkoztató Hungarhotels-birodalmat.

Dr. Tímár Györgyöt 1968 novemberében feltételesen szabadlábra helyezték, ügyvédként természetesen nem dolgozhatott. 1975-ben mentesítették a büntetett előélethez fűződő hátrányok alól.[67] A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 1989 decemberében Tímárt az ellene annak idején emelt vád alól felmentette, s mivel bűncselekményt nem követett el, az akkori ítéletet – a bűnösség kimondása és a büntetés kiszabása miatt – törvénysértőnek minősítette.[68] Ügyvédi praxisát is csak ekkor kapta vissza.

Onódy Lajos összesen négy év négy hónapot ült a szegedi Csillagbörtönben, többek között az Alföldi Bútorgyár öntő üzemrészébe vezényelték betanított munkára, a káros gázokat közvetlenül belélegezve ő szedte le a frissen ragasztott bútorlapokat, szeme és tüdeje alaposan károsodott, fogainak egy része kihullott, cukorbeteg lett, csontsoványra fogyott. Büntetése kétharmadának letöltése után feltételes szabadlábra helyezték 1969. február 28-án. Emberi roncsként hagyta el a börtönt, hat hétre kórházba került, majd 49 évesen nyugdíjazták. Az akkor már a Ganz-Mávag vezérigazgatójaként tevékenykedő egykori miniszter, Csergő János azonnal alkalmazta a kiegészítő jövedelemforrást kereső Onódyt mint szaktanácsadót. A volt igazgató egy büfét és egy kisvendéglőt hozott létre a gyár területén belül, amelynek bevételét a Ganz-Mávag focicsapatára fordították. Ezzel párhuzamosan 1973-tól a Békés Megyei Szolgáltató és Termelő Szövetkezet kereskedelmi ta-

65 BFL XXXV/10/1965/c/9. ő. e.; Uo. 10. ő. e.
66 BFL XXXV/10/1965/c/9. ő. e.
67 BFL Ügyészségi TÜK-iratok, 9782/1975, 3–4. p.
68 BFL XXV. 4. f. TB 9877/1965, 704. d., 59. p.

nácsadója lett, s szerepet vállalt a Békéscsaba NB I-be jutásában, benntartásában és felfutásában az első osztályban. Feltalálóként ő jegyeztette be a kupakos sörnyitót, illetve többedmagával a Medaqua fürdősót. 1980-ban vonult vissza az aktív munkától.

Az 1976-os elutasítás után a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1980 nyarán „kegyelemből" mentesítette a büntetett előélethez fűződő hátrányok alól. Jogi rehabilitációját, pere koncepciós voltának elismerését, s ezáltal a rá kiszabott ítélet semmisnek nyilvánítását nem sikerült elérnie 1990 után. Erkölcsileg azonban elégtételt kapott. Az 1989 júniusában az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottságához benyújtott kérelmére az időközben Magyar Szocialista Párttá alakult utódpárt Országos Egyeztető Bizottsága OEB/395-ös számú, 1990. április 2-án kelt határozatában megállapította, hogy 1965-ös kizárása a pártból „koncepciós jellegű volt, ezért a döntést hatályon kívül helyezte, párttagságát 1945-től folyamatosnak elismerte".

Onódy Lajos 1996 februárjában, 76 évesen hunyt el.

A meggyőződéses kommunistát az a rendszer emelte ki, amelyben hitt, s amelynek építésében feltétlen részt akart venni. Onódy egyszerű munkásból hirtelen igazgató lett, és néhány év elteltével nagyhatalmú ember. A vele együtt ily módon kiemeltek többségéhez képest alapvető különbség azonban, hogy egyáltalán nem bizonyult alkalmatlannak arra a posztra, amelyre szánták. Éppen ellenkezőleg, bizonyítani akart, mégpedig úgy, hogy az eredményei támasszák alá erőfeszítéseit és elgondolásai jogos voltát. Az eredmények felmutatása érdekében pedig a szakértelmet, a munkabírást és a személyes példamutatást az ideológiai megbízhatóság elé helyezte – ahogyan azt abban a környezetben megszokta, ahonnét érkezett. Stabil politikai beágyazottsága, munkásmozgalmi múltjából következő feddhetetlensége tudatában vállalta azt a kockázatot, hogy még a Rákosi-korszakban is „osztályidegen elemeket" alkalmazott nagy számban, akik hálából valóban tudásuk legjavát adták. Onódy energikus, vasakaratú, ellentmondást nemigen tűrő, a kötöttségeket nehezen viselő, igazi „mozgalmár" típusú ember volt, aki egyúttal természetéből fakadóan szeretett segíteni másokon, a bajba jutottakon. Ez vezette őt arra, hogy a második világháború idején illegális elvtársait és zsidókat mentsen. Valószínűleg ezt érezte akkor is, amikor felvette a vállalatához azokat, akiket éppen az ő rendszere fosztott meg tulajdonától és taszított egzisztenciális bizonytalanságba.

Onódy innovatív ember volt, sokra vitte volna, ha szabad piacgazdaságba születik, ahol az alapfeltételt, a kiemelkedés lehetőségét megteremtik a számára. Neki azonban a proletárdiktatúra jutott, abban kellett hát boldogulnia. Maradéktalanul kihasználta a kizárólag a „kádereknek" nyújtott lehetőségeket, amikor pedig – elég gyakran – gazdasági korlátokba ütközött, a „magasabb érdeket", legfőképp vállalata fejlődését szem előtt tartva gondolkodás nélkül átlépte őket, vagy megkereste a kiskapukat.

Mint szó volt róla, számos helyen járt Nyugat-Európában, sőt a tengerentúlon is, azonban elsősorban nem turistaként utazott, hanem vendéglátó-ipari szakemberként ötleteket keresett, modern gépeket hozott be (nemegyszer a merev vámszabályokat megkerülve), vagy elleste egy étterem divatos belső berendezését. Kiterjedt kapcsolat-

rendszerét is döntő mértékben vállalata fejlesztésére aknázta ki, vagy „nagy szerelmének”, a Ferencváros futballcsapatának igyekezett jobb körülményeket teremteni.

Sokakkal ellentétben nem a saját anyagi gyarapodását hajszolta, noha időnként ő is „ügyeskedett”, különösen a valuták átváltásával – de ebben nem volt egyedül. Igazgatóként a kor viszonyaihoz képest vagyonos embernek volt nevezhető, egy munkás havi átlagfizetésének négy-ötszörösét kereste, de nem élt luxuskörülmények között. Egy háromszobás, hozzávetőleg nyolcvan négyzetméter alapterületű házban lakott a VIII. kerületben, a Ganz-Mávag-kolónia tőszomszédságában. Egy szoba az édesanyjáé volt, neki és feleségének egy hálószoba és egy nappali jutott – egyik sem volt fényűzően berendezve. Emellett az övé volt egy fél ház Gödön, közel a Dunához, amelyet nyaralónak használt. Autója nem volt, kilencvenezer forintot tartott takarékbetétkönyvben, a tizenöt évnyi vezetői beosztást figyelembe véve ez sem kirívó összeg.

Onódy bukása – Török Istvánéval szemben – nem volt törvényszerű. Szabálytalanságokat elkövetett ugyan, de tényleges bűncselekményt nem. Ami pedig a „stikliket” illeti, ebben valószínűleg nem különbözött a vendéglátó- és szállodaipar többi potentátjától. Hatékonyan ellene fordították azt az evidenciát, hogy egy „vendéglátósnál” – különösen a hiánygazdaságban – mindig lehet valami szabálytalanságot találni.

Onódy végzetét a kapcsolatainál erősebbnek bizonyuló „felsőbb” akarat okozta. A rendszer, amely felemelte őt, amelyet híven szolgált s amelynek egyúttal a haszonélvezője volt, 1964-ben könyörtelenül bedarálta. Sőt megnyomorította, és a partvonalra szorította. Ebben az értelemben az ő legnagyobb „bűne” talán az volt, hogy olyan korban élt, amikor a politika jogot formált arra, hogy beleszóljon az emberek életébe, és meghatározza a sorsukat. Onódy mindennek ellenére megmaradt baloldalinak, ezért is volt oly fontos a számára az erkölcsi rehabilitáció az őt annak idején megbélyegző MSZMP utódpártjától. Legalább ennyi jóvátétel jutott neki, hiszen az ellene folytatott bírósági eljárást annak idején úgy bújtatták be a köztörvényes gazdasági bűncselekmény köntösébe, hogy a rendszerváltást követően nem lehetett igazolni a per koncepciós jellegét.

Irodalom

Gazsó L. Ferenc–Zelei Miklós: Az asszony végzete. In uők: *Az elrabolt emberöltő.* Budapest, 1990, Képes 7 Könyvek. 76–88. p.

Murányi Gábor: 1964. In Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek, 1957–1968. A Kádár-korszak története. I. rész.* Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány. 359–373. p.

Tischler János: „Egy becsületes tsz-főkönyvelő egyedül többet sikkaszt, mint ez a 23 ember együtt”. Az Onódy-ügyről az MSZMP Központi Bizottságában, 1965. március 11. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2003. XI. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2003[a], 1956-os Intézet. 33–50. p

Tischler János: Politikai-gazdasági bűnügyek a hatvanas évek első felében. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* Budapest, 2003[b], 1956-os Intézet. 331–371. p.

Standeisky Éva

BOMLÁS
A HATALOM ÉS A KULTURÁLIS ELIT

„A kultúra nálunk nem kereskedelmi, hanem ideológiai kérdés."
(Az MSZMP IX. kongresszusának határozata, 1966.)

A hatalom, a kommunista párt- és állami vezetés a kultúrában – az ideológiában, a művészetekben és a társadalomtudományokban – igyekezett demonstrálni leginkább, hogy a szocializmus egylényegű, alapcélkitűzéseiben és módszereiben változatlan, ami nem is lehetett másképp: ellenkező esetben a pártállami diktatúra az önfelszámolását határozta volna el.

A kommunista hatalom Magyarországon a forradalom okozta megrázkódtatást követő években megtorolta a vele való szembeszegülést. Szövetségeseket keresett, és ugyanakkor igyekezett a régi kerékvágásban tartani kultúrpolitikáját: a kétfrontos – jobb és bal felé egyaránt ütő – harc jegyében ellenőrizte, befolyásolta a kultúra minden területét.[1]

A tabuk, mindenekelőtt a Szovjetunióhoz való viszony érinthetetlensége a kultúra irányítóinak kezét továbbra is megkötötte. A kultúrpolitikusoknak egyetlen klasszikus eszközük maradt: egymás ellen kijátszani a más-más kulturális hátterű, eltérő nézeteket valló csoportokat, nem egyszer saját híveiket is. Erre a kultúrpolitikai egyensúlyozó műveletre nem mindenki volt képes. Aczél György (éppúgy, mint korábban Révai József) a hatvanas évek végéig kiválóan teljesítette a rá háruló és szívesen is vállalt feladatot. „A hatvanas évek végére a régi szektások, a forradalmi hevületű új maoista-guevaristák, a reform bürokratikus ellenzéke, munkásellenzéke, a radikális lukácsisták, a reformmarxisták vagy az ellenzék, vagy a pártellenzék irányába, de egyaránt Aczél-ellenes irányba tartottak. Így vagy úgy, mindannyian szemben álltak Kádár és Aczél »békeművével«, a forradalom utáni kiegyezéssel. Bibóig bezárólag. Mindezzel szemben Aczél[2] a kiegyező szellemi vezérkarra támaszkodhatott, amely viszont a hetvenes években kihalt."[3]

A mindennapok emberét az oktatás, a média manipulálta, az íróknak, művészeknek nap mint nap szembesülniük kellett az ideológiai kívánalmakkal: tőlük manipulátori szerepet is elvártak. Az értelmiségi

1 A kétfrontosság már-már komikus megnyilvánulása a jobboldali és baloldali filozófusokat egyszerre elítélő párthatározat. (Az MSZMP KB Titkárságának állásfoglalása a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének és Szociológiai Kutatócsoportjának helyzetéről. 1968. december. In Vass szerk. (1974) 305–308. p.

2 Aczél György 1958 és 1967 között a művelődésügyi miniszter első helyettese, 1966-tól az Agitációs és Propaganda Bizottság tagja, majd 1969-től vezetője. 1967-től 1974-ig kulturális KB-titkár, 1970-től 1988-ig PB-tag.

3 Révész (1997) 163. p.

elit ezer szállal kötődött a kultúrához: önérvényesítő szándéka és közéleti ambíciói is a szűkebb értelemben vett kultúrához, a kulturális nyilvánossághoz – a médiához, az alkotói prezentáció fórumaihoz – könyvkiadás, filmgyártás, színház, kiállítások és hangversenyek – kötötték, amelyek szigorú pártállami ellenőrzés alatt voltak.

A fogyasztói attitűd erősödésével egyidejűleg gyengült a dogmákat fenntartó kommunista hit.

A kulturális elit zöme egzisztenciálisan ki volt szolgáltatva a pártállamnak, s így ellenérdekelt volt anyagi függősége felszámolásában. Többségük képtelen lett volna alkalmazkodni a piaci viszonyokhoz, amivel sokan többé-kevésbé tisztában is voltak. A megalkuvók, színlelők számának gyarapodása – a kényszerű erkölcsi, szellemi züllés – alapvetően ezzel magyarázható.

A hatvanas években a kulturális elit alkalmazkodó része és a hatalom képviselői továbbra is a korábbi, egyre kifinomultabb játékszabályok szerint működtették a „létező szocializmust". Alapvető változásra egyik fél sem gondolt.

A hatvanas évek közepétől a (párt)állami kultúra egyre inkább elszakadt a jóval kevésbé ideológiafüggő gazdasági, társadalmi folyamatoktól. A konzekvenciák levonása elmaradt: az ellentmondásos kettősség deklarálása önfeladás lett volna, amit az érintettektől igazán nem lehetett elvárni. A következmény a hivatalos kultúra bomlása lett. A hatalmon lévők merev ragaszkodása megcsontosodott nézeteikhez egyre feltűnőbbé tette ügyük kudarcát. A párton belüli kezdeményezések – a fel-felbukkanó és gyorsan elsorvadó mérsékelt reformelképzelések, átszervezések, fiatalítások – sem állították meg ezt a folyamatot, sőt még inkább kiemelték a konstans elemeket: a párt állandó gyámkodását, az ideológiai kényszerzubbonyt.

A változatlan ideológiai alap

A pártállam ideológiája – a marxizmus–leninizmus – szovjet importtermék volt: a hatvanas évek végére immár két évtizede próbált erőszakot tenni a közgondolkodáson. Voltak persze – egyre csökkenő számban –, akik őszintén hitték a szocialista eszmék társadalmi megvalósíthatóságában, a lakosság zöme azonban csak kénytelen-kelletlen szajkózta a dogmát, ha a szükség úgy hozta. Az emberek a Kádár-rezsimben kevésbé voltak kiszolgáltatva a hivatalos ideológiának, mint korábban, azonban az egyetemi felvételiken, tudományos fokozatok megszerzésekor, állami- és pártkarrier építése során továbbra is számon kérték az ideológiai – hitbéli – jártasságot. A kulturális elit jobban függött az államideológiától, mint a lakosság átlaga. A hatalom a számára fontos íróktól, művészektől, tudósoktól rendszerlegitimáló szolgálatot várt el, amit a személyes – egzisztenciális – érdekek sérelme nélkül nehéz volt elhárítani.

„Az ideológia olyan pontosan kidolgozott eljárások rendszerével szabályozza a szovjet polgárok viselkedését, amely mindig csak a párt számára az adott pillanatban szükséges emóciókat hívja elő. Hitre nincs szükség. Csupán arra, hogy hallgassák és sulykolják az épp ügyeletes jelszavakat. Hinni nem kell bennük, (magukban) akár

nevethetnek is rajtuk: elég, ha részt vesznek a szertartásban, aminek révén az ideológia beivódik az agyukba és a vérükbe" – írják a Szovjetunió renitens monográfusai.[4] Magyarországon is hasonló volt a helyzet azzal a lényegi különbséggel, hogy az ország csak a második világháború után került az államideológia, a marxizmus–leninizmus befolyása alá. Eltérés az is, hogy nálunk az új rendszer egészen más társadalmi, politikai és kulturális hagyományokra épült, mint a Szovjetunióban. Másként fogalmazva: a magyar lakosság immúnisabb volt a kommunista eszmék iránt, mint a szovjet. Elitjének rendszerkritikus megnyilvánulásai önnön történelmi hagyományain alapultak, és szervesebb volt a kapcsolata a nyugati világgal is, mint a külföldtől csaknem teljesen elzárt Szovjetuniónak.

A Kádár-koszakban az ideológia a korábbi időszakhoz képest nem változott, szigora azonban jelentősen oldódott: immár nem terjedt ki a mindennapokra, és csökkent erőszakos jelenléte a kultúrában is.[5] Ez azonban számos ellentmondás forrása lett, ami kikezdte a pártállami struktúrát, s a bomlás megállíthatatlan folyamatát indította el.

A hatalom legitimációs lehetőségei korlátozottak voltak. 1968-ig, a csehszlovákiai reformkísérletek elfojtásáig még volt némi kedvező hatása annak, hogy az MSZMP kritikusan viszonyult saját sztálinista, rákosista múltjához. Az elhatárolódás persze felemás volt, és gyakran őszintétlen is. Egyrészt az MSZMP-nek szüksége volt önvizsgálatra képtelen kádereire is, másrészt a diszkontinuitás nyílt vállalásával a pártnak 1956-ot is át kellett volna értékelnie, amire nem csupán a szektás dogmatikusok, de a párt centristái, technokratái sem mutattak hajlandóságot. Az MSZMP a változatlan ideológiai alap deklarálására minden alkalmat megragadott, miközben egyre kevesebben vették komolyan az unalomig ismételt ideológiai frázisokat.

Kádár 1956-ból okulva és az uralkodó szovjet irányvonalnak megfelelően az életszínvonal emelésével és az ideológiai hadállások szűkítésével – kedvenc játéka, a sakk terminológiájával: parasztáldozatokkal – lényegében közömbösítette a társadalmat, amit feltehetően még maga előtt sem ismert be soha. Soha nem mondott le az uralmát legitimáló marxista–leninista ideológia monopóliumáról: egyrészt maga is mélyen hitt a kommunista dogmákban, és jó politikusként azzal is tisztában volt, hogy totalitárius rendszere államideológia nélkül nem működtethető.

„Erősítsük az ideológiai munkát" – buzdította Kádár János 1963-ban a KB tagjait.[6] Másik gyakran ismételt frázisa az ellenség legyőzését célzó kétfrontos harc sürgetése volt. Ekkor éppen a szocialista táboron belüli balos elhajlókként a forradalmi frázisokat hangoztató kínai kommunistákat bélyegezte meg, akik szerinte megtévesztheti Magyarországon is azokat, akik „elméletileg" nincsenek eléggé felvértezve.[7]

4 Heller–Nyekrics (1996) 512. p.

5 Ezt a gondolatot még a rendszerváltozás előtt fejtette ki Szabó Miklós, lásd Szabó (1989) 292–293. p.

6 Az 1963. augusztus 2-i KB-ülés jegyzőkönyve. Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS-288. f. 4. cs. 63. ő. e. 45. p.

7 „Veszprémben és Pápán primitív gyereknyomdával valami 60 darab röpiratot terjesztettek. Olyasmi volt benne, hogy éljen a Kínai Kommunista Párt, éljen a marxizmus–leninizmus. Vesszenek a munkásáruló revizionisták"

Az 1964 őszén rendezett ideológiai konferencia, amelyet az MSZMP az SZKP mintájára szervezett meg, kísérlet volt az egyre inkább kiüresedő államideológia propagálására. A több mint féléves előkészítő periódusban az irodalommal és a művészetekkel a pártközpontban külön foglalkoztak. Az 1954-es felemás, önkioltó reformretorika ismétlődött téziseikben: az „alkotói szabadság” és a „társadalmi felelősség” egymást kiteljesítő egysége. A hangsúly ez esetben is a „társadalmi felelősségre” esett, amelyet a kommunista párt töltött meg aktuális tartalommal. A tézisek összeállítói optimistán kijelentették, hogy az írók és művészek zöme a szocializmus pártján áll. Akik bírálják a rendszert „az egyéni szabadság ügyében és a nemzeti kérdésben”, azok „polgári, kispolgári beállítottságúak” – vélekedtek. A szocializmus elfogadottsága a párt jó munkáját dicséri, jelentették ki elbizakodottan. Eredményként deklarálták, hogy a napi szolgálat immár nem terheli az írókat. Ennek valóban volt némi, a Kádár-rendszert legitimáló hatása, ami azonban a restaurációs veszély csökkenésével szétfoszlott: a hatvanas években már egyre kevésbé lehetett a Rákosi-érával riogatni az írókat. Sokkal inkább foglalkoztatta őket a nem enyhülő, közvetett ideológiai cenzúra, a művek megjelentetésének hátráltatása, az állandó megfigyeltség állapota, a nyomasztó öncenzúra.

Mint minden hasonló témájú tanácskozásokon, az ideológiai konferencián is a pártállami dogmákat ismételgették, amelyeket noszogató felszólító módok alkalmazásával – „kell”, „legyen”, „erősítse”, „mondjon igent”, „tárja fel”, „oszlassa el”, „támogassa”, „hasson oda”, „nem szabad megtűrni” – próbálták elfogadtatni. Ez a rituális, ráolvasó jelleg az évek múlásával semmit sem változott.

A probléma 1964 őszén is ugyanaz volt, mint korábban: hogyan lehet a hatalmon lévőknek középen maradva uralni a jobb- és a „baloldalt”? A „balosok” azért voltak veszélyesek, mert számon kérték a párton az általa hirdetett eszméket, a jobboldaliak pedig azért, mert a független, szabad nemzeti lét és a citoyen mentalitás alternatíváját kínálták a kapitalizmus negatívumai nélkül.[8]

Fél év múlva az MSZMP legfelsőbb döntéshozó szerve, a Központi Bizottság terjedelmes dokumentumot fogadott el az ideológiai feladatokról, amely mintegy lezárta, betetőzte a csaknem egy évtizede folyó rendszerberendezkedési folyamatot.[9] Semmi új nem volt benne: a pártszempontból idealizált, hamis valóságot patetikus pártfrazeológia jelenítette meg. („A Magyar Szocialista Munkáspárt a munkásosztály forradalmi pártja”; „leraktuk a szocializmus alapjait”; „Ma már egyre többen nem

– olvasható az 1963. augusztus 2-i KB-ülés jegyzőkönyvében. Kádár János 1963-ban a honi balosok közé sorolta a kínaiakkal rokonszenvező „szektás szemléletű” Gergely Sándort, aki cseh írókollégája előtt szidta a magyar politikát.

8 Az idézőjelbe tett „balosok” azt jelenti, hogy ők megtévedt párttagoknak számítottak, szemben a náluk nagyobb számú és népszerűbb jobboldaliakkal, akik között a pártot belülről bírálók – a hatvanas évek közepéig: revizionisták – éppúgy voltak, mint szövetséges, közömbös és ellenséges pártonkívüliek, akiket nézeteik szerint nyugatimádókra vagy nacionalistákra osztottak.

9 A dokumentum hivatkozott a művelődéspolitikai irányelvekre, a népi írókról szóló állásfoglalásra, az 1945 utáni magyar irodalomról, a „burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról, a filozófia lenini pártosságáról, irodalomkritikánk néhány fogyatékosságáról, a szocialista realizmusról” hozott párthatározatokra.

csupán a pénzért, az élethez szükséges javak megszerzéséért dolgoznak, hanem a szocialista öntudat parancsát követve, a népet gyarapító munka szeretetétől hajtva tesznek a kötelezőnél jóval többet a köz javára"; „A munkásosztály vezető szerepe szocializmust építő társadalmunkban egyre erőteljesebben érvényesül"; „ma az egyetlen igazán nemzeti politika : a szocializmus építése"; „a magyar nép sorsának tudatos alakítója lett" stb., stb.)[10]

Az évtized közepétől egyre inkább a nagyobb nyitottság okozta ideológiai, művészeti „fellazulás", az apolitikus alkotói tendenciák megjelenése okozott problémát a vezetőknek. A kétfrontos harc bűvöletében eltúlozták egyensúlyteremtő képességüket. 1967 tavaszán arra figyeltek fel, hogy kezd veszélyessé válni a szakadék az alacsony szintű tömegízlés és a szerintük egyre arisztokratikusabb magaskultúra között. A kispolgári ízlést támadókat bírálták, ahelyett, hogy a valódi okokat, a tömegek elkispolgáriasodásának okait vizsgálták volna. „Az eddigieknél jobban kell ügyelni arra, hogy a harc valóban két fronton folyjék: a vita egyaránt küzdjön a közönségízléstől való arisztokratikus elszakadás, másfelől az olyan nézetek ellen, amelyek az elmaradott közönségrétegek ízlését kívánják esztétikai, kultúrpolitikai mércévé tenni" – javasolták a régi, valójában mindig hatástalan receptet a párt központjában.[11]

A „kétfrontos harc" a mindenkori pártállami diktatúra eszköztárába tartozott. 1968 őszén például ez olvasható a történelemtudományt „helyre tevő" pártállásfoglalásban: „Nyíltan vagy burkoltan antimarxista nézetekkel, sőt azok bizonyos megélénkülésével is találkozunk. Gyakran a korszerűség, modernség, az objektivitás jelszavával kapnak teret polgári nézetek, nyugati burzsoá behatások. Mintegy reakcióként a szomszéd népek egyes történészeinek nézeteire, a »magyar nacionalizmus« igazolására való törekvést is fel lehet fedezni. Ugyancsak megtalálhatók a dogmatikus-szektás torzítás jelenségei is – tehát továbbra is a kétfrontos harc szükségességét kell hangsúlyozni."[12]

A kultúra pártirányítói nem tudtak mit kezdeni az irodalomtudomány, a filozófia és a szociológia művelőinek új világlátásával, rendszerkritikai-rendszerreformáló felvetéseivel (például a kezdődő Lukács-reneszánsszal). Figyeltettek, felmértek, beszámoltattak:[13] a következmény az egyre nagyobb elbizonytalanodás lett, amit viszont látszatintézkedések sorozatával lepleztek.[14]

10 Az MSZMP néhány időszerű ideológiai feladata. A KB irányelvei. 1965. március 11–13. In Vass szerk. (1968) 125–163. p.

11 Óvári Miklós jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottságnak. 1967. március 20. MOL M-KS-288. f. 41. cs. 72. ő. e. 47. p.

12 Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a magyar történettudomány helyzetéről és feladatairól. In Vass szerk. (1974) 213. p.

13 Az 1967-es korcsulai filozófustalálkozóról jelentést készített a Külügyminisztérium, az MSZMP KB Tudománypolitikai Alosztálya, a Pártörténeti Intézet, valamint a két magyar résztvevő: Heller Ágnes és Varga Iván. Az 1967-ben Siófokon rendezett nemzetközi szociológiai tanácskozásról, amelyen a bürokráciáról volt szó, szintén számos jelentés futott be a pártközpontba. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 1. ő. e. 80–93., illetve 94–132. o.

14 Az elméleti káderekkel megerősített Irodalomtudományi Intézetben a Filozófiai Intézettel közös szervezésű vitasorozatot szorgalmaztak, átalakították a *Kritika* című folyóirat szerkesztőbizottságát.

1967 első felében két ízben is tanácskozásra hívták a kommunista irodalomtörténészeket. „Olyan irány kezd kialakulni – mondotta a második tanácskozáson Aczél György –, hogy […] félni kell a konformizmus vádjától, hogy a realizmus melletti kiállást dogmatizmusnak bélyegzik meg. Mi a szocialista realizmus[15] elkötelezett hívei vagyunk."[16] A tudományosság jegyében jelentkező, zömmel párttagokhoz köthető törekvések idegenek voltak a pártpolitikusi gondolkodásmódtól. Aczélék az antisztálinista idők reformszellemiségének felújulásától tartottak. Az akkori politikusoknak zömmel írókkal, újságírókkal kellett szót érteniük, vagy írókat, újságírókat kellett elhallgattatniuk. Csaknem tíz évvel később a marxista tudósok náluk jóval keményebb ellenfélnek bizonyultak. 1956 fenyegető réme, valamint a nemzetközi enyhülési folyamat miatt Aczéléknak az adminisztratív módszerekkel – a kizárásokkal, letiltásokkal, perekkel – csínján kellett bánniuk. A fontolva haladás taktikáját választották, ami lényegében azt jelentette, hogy előbb-utóbb elfogadták a nagyobb nyitottság felé mutató javaslatokat – igaz, éleiket letompították –, és a változásokat saját kezdeményezésként igyekeztek feltüntetni. (A legjellemzőbb példa talán Lukács György „rehabilitálása" – ahogy akkor mondták: a visszazárása a pártba – 1967 végén.) Állandó lépéskényszerbe kerültek: mire valamiben felzárkóztak, másban már le is maradtak.

A tudomány pártirányítását előkészítő munkálatokat az 1968-as csehszlovákiai események az óvatos konzervativizmus irányába tolták el.

A pártállami cenzúra a hatvanas években is mindenekelőtt a társadalomtudósokat sújtotta: a természettudományok művelői megfeleltek az ideológiai kívánalmaknak, ha dolgozatuk elejére vagy végére a marxizmus klasszikusaitól vett idézeteket – úgynevezett „vörös farkot" – biggyesztettek, a társadalomtudósokat már a téma kiválasztásánál is tabuk korlátozták.

A régi módszerek a diktatúra felpuhulásával egyre inkább hitelüket vesztették. „A filozófiai oktatás legalább olyan mértékű válságban van, mint a marxista oktatás. Ez egyrészt a tudományos világnézet »frisseségével«, másrészt az általában eléggé szerencsétlen káderkiválasztódással magyarázható, hogy az ott dolgozók egyiket sem tekintik eléggé »alkotó« területnek, hanem főképpen receptív katekizálásnak" – vélekedett az egyik megkérdezett párthű tudós, aki azt a teljesíthetetlen kívánságot is megfogalmazta, hogy: „A marxizmus alaptételeihez való ragaszkodás mellett meg kellene mondani, mi az a minimális alaptétel, amelynek elfogadását a marxizmuson belül maradás feltételeként tekintjük."[17]

15 A szocialista realizmus „korhoz igazítása" sovány eredménnyel járt. A Kulturális Elméleti Munkaközösség két hosszú és szócséplő állásfoglalást – A szocialista realizmusról, illetve Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban – tett közzé 1965-ben, illetve 1966-ban [lásd Vass szerk. (1968) 175–208. p., 481–510. p.], amelyet 1967-ben egy belső pártértékelés követett (Írások és viták a szocialista realizmusról – 1967. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 9. ő. e. 152–168. p.). A szocialista realizmust a véleménynyilvánítók többsége nem stílusnak, hanem módszernek tekintette. A párt hiábavaló küzdelmet folytatott a fogalom felhígítása, „parttalanná tétele" (R. Garaudy) ellen, a megszületett szépirodalmi alkotások is az ideológiai kategorizálás értelmetlenségét bizonyították.

16 Emlékeztető az irodalomtörténészek kommunista aktívájáról. 1967. július 5. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 1. ő. e. 71. p.

17 „Nagy Péter elvtárs megjegyzései a hazai társadalom-

Az 1969-ben nyilvánosságra hozott tudománypolitikai irányelvek a korábbi állapotokon vajmi keveset változtattak: bár a kutatható témák száma megnőtt[18], a problémák feltárhatósága elé kevesebb akadály gördült, ugyanakkor a publikálás továbbra is ideológiai-politikai engedélyezéshez volt kötve.

A szabadság határai a szocialista demokrácia „alaptörvénye" szerint – „aki velünk egyetért, teljesen szabadon egyetérthet velünk"[19] – csak a hivatalos ideológia akceptálásáig terjedtek: „Elutasítjuk a marxizmus–leninizmus pluralizálását, a »többféle marxizmus« és a marxizmuson belüli külön irányzatok létjogosultságának és a közöttük folyó harc indokoltságának elfogadására irányuló nézeteket. Csak egy objektív valóság van. […] A pluralizált marxizmus ideológiai koncepciója politikai pluralizmushoz és ez a Kommunista Párt, végső soron a munkásosztály vezető szerepének tagadásához vezethet."[20] A megérzés pontos, az önvédelem érthető, a kifejezések a rendszer igaznak hitt hazugságszótárából valók.

A tudománypolitikai irányelvek felidézik az 1954-es irodalmi párthatározat létrejöttének körülményeit: a pártvezetők akkor is középutat kerestek a tiltás és az alkotói szabadság engedélyezése között. Mindkét felbuzdulás hamvába holt. 1954-ben a „nagyobb szabadság, nagyobb felelősség" semmitmondó szlogent deklarálták az irodalomban, vagyis mind a szabadság, mind a felelősség határait a hatalmon lévők húzták meg napi politikai érdekeiknek megfelelően. Lényegében ugyanez történt másfél évtizeddel később a tudományban is.

A tudományra vonatkozó 1968–69-es pártelképzelések kudarcát illusztrálja az az Aczél Györgynek címzett Lukács György-levél, amely arra a felkérésre született, hogy a filozófus véleményezze a társadalomtudományokra vonatkozó pártelőterjesztést. A pártba 1967-ben „visszazárt" tudós nagy reményeket fűzött a marxizmus megújításához, a létező szocializmus demokratizálásához. A csehszlovákiai reformok drasztikus elfojtásával „taktikailag" egyetértett, „ideológiailag" azonban elvetette annak logikus következményét: a neosztálinista ideológia megerősödését.[21] Arról igyekezett meggyőzni a pártvezetést, hogy próbáljon gátat vetni ennek a visszarendeződő folyamatnak: például ne tekintse ellenségnek, „az imperializmus ügynökeinek" azokat, akik a nyugati országokban a marxizmus megújításán fáradoznak, hiszen valójában a válságban lévő polgári demokrácia ellen-

tudományokról szóló dolgozathoz". MOL M-KS-288. f. 36. cs. 84. ő. e. 113–114. p.

18 „Nincsenek tiltott témák és előírt következtetések" – olvassuk az irányelvekben, ami így nyilvánvalóan ellentmond a tényeknek.

19 Heller–Nyekrics (1996) 515. p.

20 Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei. Vass szerk. (1974) 356. p. Ezt a határozatot megelőzte a filozófusokat és szociológusokat elítélő MSZMP titkársági állásfoglalás. Ebben azokat a tudósokat marasztalták el – kizárták őket a pártból –, akik tiltakoztak Csehszlovákia 1968. augusztusi megszállása ellen. „Állami büntetésükről" – munkalehetőségeik megvonásáról nem szól a párthatározat. Uo. 305–308. p.

21 Aczél Györgynél ez így szűrődött le: „Mit tiltunk, minek nem adunk nyilvánosságot, az nem ideológia, hanem politika […] A tilalom tehát a politika és nem ideológia kérdése. Az ideológia nem tilalom" – olvasható egyik korabeli cetlijén. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 84. ő. e. 116. o.

zékét képezik. Magyarországon még elvégzendő feladat „az igazi marxista ideológia megteremtése”, ami természetesen csak „szocialista demokráciában” lehetséges – írta Lukács György, vagyis elvetette a polgári demokrácia bármely formáját. A lehetőségeket tekintve szkeptikus volt: „sem a polgári demokrácia »vívmányainak« elfogadását, sem a sztálini rendszer »szerves« továbbfejlesztését nem tartjuk megoldásnak, hanem a szocialista demokrácia felújítása a célunk. Ez ismét olyan dolog, amiről ma nálunk nem lehet nyíltan beszélni. Nem is kívánom. […] Csak arra hívnám fel a figyelmüket, hogy kifejezetten magyar kérdésekben a mozgási szabadság nagyobb, s nem ártana konkrétan felhasználni.”[22] Aczél György olyan fontosnak tartotta Lukács levelét, hogy Kádár Jánosnak is megküldte.

Elképzelhető, hogy az 1969-ben érzékelhető ideológiai szigorításra a tervgazdálkodás lebontása felé mutató gazdasági változtatások kiegyensúlyozása céljából került sor. A pártközpontban azonban nem gondolták végig a következményeket. Magyarországon már volt példa hasonlóra Nagy Imre első miniszterelnöksége idején: a gazdasági-politikai változtatások akkor is az értelmiség (akkor mindenekelőtt az írók) – igaz, ellentmondásos – eszméléséhez, öntudatosodásához, szabadságigényük manifesztálódásához vezettek. Az MSZMP irányítóinak a „szocialista demokrácia” jegyében zajló tájékoztatók során kellett rájönniük arra, hogy mennyire nehéz a felpuhított diktatúrát működtetni.

Az MSZMP vezetése igyekezett elválasztani a gazdaságirányítás reformját a kultúrától. El akarta kerülni, hogy a gazdasági nyitás ideológiai fellazuláshoz vezessen, és védeni is akarta értelmiségét a piaci hatásokról. Ennek érdekében továbbra is központilag osztották szét a kultúrára szánt összegeket, és felosztásuk módjába is beleszóltak. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1969 májusában utasította a Művelődésügyi Minisztériumot, hogy „a nyereségrészesedést, a honorárium-besorolásokat fokozottabb mértékben használják fel világnézetileg és művészileg értékesebb művek támogatására”.[23]

Összefoglalóan elmondható, hogy a hivatalos ideológia kiüresedése, kvázi-hangoztatása a társadalmi méretű kompromisszum része volt: a marxista-leninista szlogenek továbbra is használatban maradtak. A hivatalos eszmének egyre inkább rituális szerep jutott: ha valamire rámondták, hogy „szocialista” vagy „szocialista eszmeiségű”, mintegy beemelték a támogatott alkotások közé.

22 A „Kedves Aczél elvtárs!”-sal kezdődő és „Kommunista üdvözlettel”, valamint a pártból kizárt Vajda Mihály filozófus érdekében szót emelő utóirattal záródó levél lelőhelye MOL M-KS-288. f. 36. cs. 84. ő. e. 23–25. p.

23 Kulturális Alapot létesítettek a lecsapolt nyereségekből az ideológiailag és művészileg kiemelt alkotások támogatására. Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Bizottság 1969. május 27-i üléséről. MOL M-KS-288. f. 41. cs. 117. ő. e. 2. p.

Régi veszélyek

A balos dogmatizmus

AZ MSZMP-t balról támadó kommunisták mellett írótársaik nem álltak ki. A pártvezetők lelkiismerete azonban rossz lehetett: eltúlozták a veszélyességüket. Nagy Sándor írót, akit 1952-ben Sztálin-díjjal tüntettek ki, 1964 nyarán izgatás miatt három év szabadságvesztésre ítélték. Az indokolás szerint az író 1963 közepe óta terjesztett államellenes – „álmarxista" – nézeteket. Példákat is idéztek tőle: „Nálunk a burzsoázia került hatalomra, a proletárdiktatúra eltorzult. A békés egymás mellett élés politikája megalkuvás, és ezért új, valódi kommunista pártot kell szervezni".[24] Nagy Sándor az MSZMP uralta rendszer államkapitalista jellegére érzett rá, amellyel szembeállította a valójában soha nem létező proletárdiktatúrát: mindez elegendő ok lehetett az elhallgattatására.

A hatvanas évek közepén fogyatkozni látszott a balosokkal szembeni fogcsikorgató türelem. Létezésük összefüggött a kommunista országok közötti hatalmi harccal, amely a nemzetközi munkásmozgalmon belüli nézetkülönbségekben manifesztálódott.

Mint korábban, most is enyhítő körülménynek számított, hogy tudták: a „balosok" „képviselőinek szubjektív jóhiszeműségét, a szocializmus melletti elkötelezettségét aligha lehet kétségbe vonni."[25] Különösen rendszerkritikájuk nyugtalanította a pártközpontbelieket. „Ladányi Mihályt a munkásosztály egzisztenciális, morális, de hatalmi, politikai helyzetét illetően is olyan mély szkepszis hatja át, hogy az már társadalmunk szocialista jellegének kétségbevonásával ér fel. […] A társadalmi rangot szinte a politikai bűnözéssel azonosítja." A „balosok" lírájára szerintük a heroikus, aszketikus forradalmiság jellemző, költőik (Györe Imre, Mezei András, Soós Zoltán és mások) a kispolgáriság felnagyított veszedelmével viaskodnak, elszigeteltek és magányosak. Nyerges András *Ő* című versében „a kommunizmus eszméje, mozgalma majdhogynem mint illegalitásba kényszerített eszme és mozgalom jelenik meg".[26]

A bírálat igazságtartalmának felismeréséig a kultúra pártirányítói nem jutottak el. A „balosok" megnyilvánulásait kispolgári anarchizmusnak minősítették, és fokozatosan megvonták tőlük a nyilvánosságot.

A népi (baloldali nacionalista) ideológia

Az 1956-os forradalom leverése után a népi írók enyhébb elbírálásban részesültek, mint a renegát kommunisták. Az 1958-as pártálláspont a hatvanas évek elején nem gátolta már tovább a népiek többségének társadalmi érvényesülését, akik élénk figyelemmel követték a falun végbemenő, szerintük alapvetően pozitív változásokat. A politikai konszolidáció a népiek sorsának alakulására is kedvező hatással volt: alkotókedvük növekedett, többben társa-

24 Az Írószövetség MSZMP szervezete taggyűlésének jegyzőkönyve. 1964. december 7. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 5. ő. e. 170. p.

25 A Kulturális Osztály feljegyzése Szirmai Istvánnak. 1965. augusztus 30. Uo. 126. p.

26 Uo. 128–129. p.

dalomjobbító terveket kovácsoltak, amelyeknek megvalósításában számítottak a hatalomra.

Táboruk fiatalokkal bővült, akik példaképet láttak bennük: saját szocializmusra vonatkozó elképzeléseiket összeegyeztethetőnek vélték a népiek eszméivel.

A kulturális vezetés – biztosnak érezve pozícióit – nem gördített akadályt az írói szociográfiák elé, sőt ösztöndíjakkal segítette elkészülésüket. A valóságfeltáró művek egy részével azonban elégedetlen volt, s a negatív jelenségek feltárása mögött ellenséges szándékot sejtett. Az *Iszapeső* miatt megvonták az ösztöndíjat Csoóri Sándortól, Végh Antal pedig az ország északkeleti felének elmaradottságát bemutató írása miatt jutott ugyanerre a sorsra. Csoórit a látens kiadói cenzúra nem eléggé éber volta miatt minisztériumi cenzúrával is sújtották: megjelentetésre szánt műveit be kellett mutatnia a Művelődési Minisztérium Irodalmi Osztályának.

A hatvanas évek második felében az MSZMP vezetőinek egyre többször kellett szembenézniük a „román problémával". Görcsösen igyekeztek alkalmazkodni Moszkvához, ugyanakkor a romániai magyarok sorsáért aggódók véleményére is oda kellett figyelniük, különösen, ha a bírálatok pártkörökből jöttek. Egyébként is kínosan ügyeltek arra, hogy a szocialista táboron belüli külpolitikai érdekeket ne érje sérelem. Néha óhatatlanul átcsúszott a cenzúrán egy-egy mű, amelyben a második világháború magyarországi végszakasza a maga összetettségében jelent meg, és ez rendre egyértelmű elutasítást, majd retorziókat váltott ki a hatalomból. Az *Iszapesőben* Csoóri Sándor sértett tabut, amikor a szovjet katonákat nem a szokványos – felszabadító – szerepkörben ábrázolta, a kor kiemelt írója, Galambos Lajos pedig az *Új Írás*ban megjelent regényrészletében bontotta meg a hallgatólagos megállapodást: a rekviráló román csapatokról írt. A folyóirat szerkesztői állami fegyelmit kaptak, az írót pedig pártmegrovásban részesítették a következő mondatok miatt: „A legtöbb probléma a front után érkező román megszállókkal volt. Elhajtottak a faluból 970 lovat, 80 pár ökröt, 530 szarvasmarhát. Külön parancsra a lakosság 20 vagont töltött meg búzával és rozzsal. Az aprójószágban tett kárt senki sem tartotta nyilván." A botrányt az váltotta ki, hogy Galambos *megszálló,* s nem *felszabadító* román hadseregről írt, s ezzel veszélyeztette a „baráti" Romániához fűződő viszonyt.[27]

Az „irodalmi folyóiratokban jelentkező káros jelenségekről" írt pártközponti osztályfeljegyzés lett az alapja annak a felsőbb szintű – agitációs és propagandabizottsági – döntésnek, amely a szerkesztőségek átalakítását, a folyóiratok profiljának módosítását (a szépirodalmi jelleg csökkentését a közéletiség javára), a szigorúbb ideológiai ellenőrzést írta elő. A Kulturális Osztályon készült beszámoló szerint 1965 elején olyan írások jelentek meg a különböző lapokban, amelyek „alkalmasak a felszabadító Vörös Hadsereg (és a román hadsereg), illetőleg a hazánkban tartózkodó szovjet

27 Az 1965. június 25-i írószövetségi párttaggyűlés jegyzőkönyve. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 5. ő. e. 92–95. p. Galambos azzal védekezett, „hogy a felszabadító román hadsereg alakulatait csupán katonai szakkifejezéssel élve nevezte megszállóknak, mivel a frontkatonaság elvonulása után általában megszálló csapattestek veszik birtokukba az elfoglalt területeket." Uo.

csapatok lejáratására; sértik az irántuk tanúsítandó testvéri érzületet, és egyoldalúságukban a történelmi igazságot is. (Kötekedő, erkölcstelen, a magyar rendőrségtől szervilisen kiszolgált szovjet katonák [sic!], tisztek Csoóri Sándor Iszapeső, Pintér Tamás Láncreakció c. elbeszélésében, a németek igazságtalan kitelepítésének részletezése Veres Péter Mi van a faluban? című visszaemlékezésében, a »megszálló« román csapatok rekvirálásának részletezése Galambos Lajos Zsilipek c. írásában." Faragó Vilmost, a *Népszabadság* kritikusát is megrótták azért, hogy egy dokumentumfilm ürügyén „el akarja fogadtatni azt a történelmi szemléletet, amellyel íróink jelentős része a felszabadulás tényéhez ma közelít: »Valamitől végleg meg kellene szabadulnunk már. Kegyesszépítő önáltatásainktól, amelyekkel könnyes diadalmenetté hazudjuk a felszabadulást, de szocialista önvádjainktól is, amelyekkel a történelem ítélőszéke elé rugdossuk magunkat.« Az ilyen és ehhez hasonló jelenségek elszaporodása az irodalmi élet műhelyeinek, szerkesztőségeinek a felelőtlenségét is mutatják, s ezért közvetlen irodalompolitikai beavatkozást tesznek szükségessé. [sic!]"[28]

Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1965. februári ülésén megállapították: „a »teljes valóság« feltárásának jelszavával egy káros, negativista tendencia kezd elburjánzani az irodalomban."[29] A pár héttel később elfogadott ideológiai irányelvek a nacionalizmust nevezte meg „a legtömegesebben ható, a szocializmus fejlődését veszélyeztető" ideológiának.[30] A dörgedelem azonban, hasonlóan a zord ötvenes évekbeliekhez, nem jelentette azt, hogy a párt ne támaszkodott volna adódó alkalommal nacionalista híveire, akiket még mindig közelebb érzett magához, mint a demokrata polgárokat. A nemzeti kommunisták és népiek nagyon is tisztában voltak nélkülözhetetlenségükkel, és mindig ráéreztek arra a pillanatra, amikor igényeiket a hatalomhoz beterjeszthetik. Együttműködésük hullámhegyei és -völgyei az egész pártállami periódusban váltogatják egymást.

1967 novemberében Darvas József vetette fel a harminc évvel korábbi *Magyarország felfedezése* sorozat újraindítását. Azzal érvelt, hogy a „szocialista valóságot hitelesen bemutató" szociográfiai művekkel méltón ünnepelheti majd az ország a felszabadulás 25. évfordulóját. A javaslat a népi irodalom újrafelfedezését, pontosabban folytatását jelentette volna, azt is bizonyítva, hogy a kommunista párt elfelejtette, megbocsátotta a népi írók 1956-os „bűnbeesését". Nagy apparátussal – közgazdászok, szociológusok, történészek bevonásával –, mindenre kiterjedő szervezéssel készültek a sorozat indítására. A kiválasztott szerzőknek anyaggyűjtés céljából 8–10 hónapig havi 2500 forintos ösztöndíjat szándékoztak adni. (Már addig is létezett az úgynevezett „falusi ösztöndíj", amelyet tíz író kapott falusi témájú művek megírására.) Az MSZMP központjában felkarolták az ügyet: az Agitációs és Propaganda Bizottság elé került javaslat szó szerint megismételte a Darvas nevével fémjelzett írószövetségi javaslatot, hozzátéve azonban, hogy különösen fontosnak tartják a sorozat „eszmei-politikai

28 Köpeczi Béla 1965. február 17-i feljegyzése. MOL M-KS-288. f. 41. cs. 37. ő. e. 43. p.

29 Az 1965. február 24-i ülés jegyzőkönyve. Uo. 3. p.

30 Az MSZMP néhány időszerű ideológiai feladata. A KB irányelvei. 1965. március 11–13. In Vass szerk. (1968) 148. p.

koncepciójának biztosítását".[31] A felmelegített ötletet így kisajátította a hatalom, s ez igencsak eltért a korábbi kezdeményezés ellenzéki szellemétől. Úgy is mondhatnánk, hogy az új sorozat a bekebelezés folytán eleve kudarcra volt ítélve: jobbára csak rendszerkonform művek kaphattak zöld utat. Az ötlet elfogadása a népi irodalom, illetve a rendszerhű népi írók – Darvas József, Erdei Ferenc, Féja Géza, Veres Péter – pozícióemelkedéseként is értékelhető.

A formálódó népi-nemzeti – párton belüli és kívüli – ellenzék nem politizálhatott a régi módon: a parasztság életszínvonala folyamatosan növekedett, művelődési, érvényesülési lehetőségei szinte korlátlanok voltak, a népi kultúra ápolása (párt)állami program lett. Amit bírálni lehetett: a kispolgári mentalitás elleni fellépés erélytelensége, a fogyó magyarság, a közösségi értékrend visszaszorulása, a határon túli magyarok növekvő kiszolgáltatottsága – olyan kérdések, amelyek iránt a hatalom sem volt közömbös, azonban figyelembe kellett vennie más érdekcsoportok – köztük a nacionalizmusellenesek – kívánságait is.

A diktatúra rugalmatlan szerkezeténél fogva csak ismétlődő válságérzékelő és válságkezelő eljárásokra képes: a nagyobb alkotói szabadság engedélyezésének következménye – akár az ötvenes években, egy évtizeddel később is – a hivatalos ideológiától eltérő művek születése lett. Ez megrémítette a vezetőket: szorosabbra fogták a gyeplőt. 1969-ben viszont – nem egészen függetlenül az 1968-as csehszlovákiai eseményektől – maga a párt lépett fel kezdeményezőként. A szovjetekkel való nézetközösségre hivatkozva a magyar történettudomány helyzetéről szóló párthatározat megállapítja: „nem hunyhatunk szemet főként a román és csehszlovák történetírásban jelentkező szemléleti torzulások felett, amelyek a véleménykülönbségek alapjaira vetnek fényt". Az „egyrészt" után ott áll a kiegyensúlyozó „másrészt": „A vitát azonban az internacionalizmus követelményeinek megfelelően marxista eszmei alapról, tudományos és higgadt hangnemben, s lehetőleg a szakfolyóiratok hasábjain kell folytatni."[32]

A hatvanas évek végén az MSZMP politikájával egyetértő népi írók és a népi ideológiával rokonszenvező kommunisták aktívabban vettek részt a közéletben, mint a korábbi években. Sokan közülük a gazdasági reformfolyamat negatív hatását (a polgári társadalmakban kárhoztatott fogyasztói mentalitás gyors terjedését, a közösségi ethosz visszaszorulását) kihasználva befolyásuk növelésével próbálkoztak, és egyúttal meg akartak szabadulni politikai ellenfeleiktől, akik az internacionalista szocializmusnak voltak elkötelezett hívei, és akiket felelőssé lehetett tenni az ő korábbi visszaszorítottságukért. A pártközpontban mindezt érzékelték, de úgy gondolták, hogy képesek lesznek kezelni a helyzetet, azonban semmi újjal nem tudtak előállni –

31 Óvári Miklós javaslata. 1967. november 30. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 10. ő. e. Óvári Miklós 1961 és 1966 között a KB Tudományos és Kulturális Osztályának helyettes vezetője, 1962 és 1966 között a KB póttagja, majd 1966-tól rendes tagja, 1970-től ideológiai KB-titkár, az Agitációs és Propaganda Bizottság és a Kultúrpolitikai Munkaközösség elnöke. Aczél György mellett a kultúrpolitika második embere.

32 Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a magyar történettudomány helyzetéről és feladatairól. In Vass szerk. (1974) 210. p.

a struktúra nem is engedett volna más megoldási módot. Az irányítók a korábbi időszakokhoz – 1953–54, 1956 – hasonlóan most is az ideológiai vitáktól remélték a megoldást. A helyzetfeltárásba és a kiútkeresésbe azonban minden korábbinál nagyobb számban vontak be értelmiségieket, mindenekelőtt társadalomtudósokat. 1968. január elején értékelték a nacionalizmussal kapcsolatos vélekedéseket. Az értékelők, akiknek véleményét a Történettudományi Intézet igazgatója, Pach Zsigmond Pál foglalta össze, alapjában elégedettek voltak a korszerű nemzettudat, a „szocialista hazafiság" alakulásával. Ez nem vallott mélyebb valóságismeretre, vagy szándékosan – gyávaságból, félelemből – vezették félre megbízóikat. Konstatálták, hogy a nacionalizmussal kapcsolatos, a marxizmuson továbbra is belül maradó viták kiszorultak a tudományos műhelyekből, és inkább az irodalom, a publicisztika művelőit foglalkoztatják, ami kedvez a zavaros gondolatok elburjánzásának. Mindenekelőtt Faragó Vilmos „pacifizmussá szelídült nacionalizmusát" sorolták ide, valamint Perjés Géza irracionalista fejtegetéseit „a hazafias érzelmi és értelmi nevelés egyensúlyának felbomlásáról". Faragónak felrótták, hogy „mértéktelenül felnagyította a fiatalokban élő nacionalista szemléleti maradványokat".[33] Jellegzetességként említették a személyeskedéseket, a pesszimizmust, a pánik közeli hangulatot. A kiutat a marxista tudományos vitákban látták.[34]

A pártközpont felkérésére Magyar Történelmi Társulat és az egyetemek történeti tanszékei is üléseket rendeztek a nacionalizmusról. Konklúziójukat az egyik felszólaló (Elekes Lajos) úgy foglalta össze, hogy a viták még nincsenek abban a stádiumban, hogy az azokon elhangzottakat a könnyen szélsőségekre hajló nagyközönség elé lehetne vinni.[35]

Aczél György, a kultúra legfőbb gazdája 1968 októberében jegyeztette fel a maga számára: a tudományos munkamegosztás átalakítására többek között a „ma már ellenforradalommal egyenlő nacionalizmus leküzdése" érdekében is szükség van.[36] Tizenkét évvel a forradalom után újra a hatalom figyelmének központjába került a belső ellenség, aki először az első Nagy Imre-kormány idején okozott komoly gondot sok irányítónak: a „nacionalista".

A nacionalistákkal való bánásmódot nehezítette, hogy a zömmel ide soroltak párttagok voltak, akik a magyar nemzeti, közösségi hagyományokon alapuló szocializmus híveiként a két világháború közötti népi mozgalom örökségét szerették volna folytatni. Bár tisztelték a „nagy öregeket", mindenekelőtt Veres Pétert, közelebb érezték magukhoz az intellektuálisabb Németh László-i ideológiát. A fiatal értelmiségiek – bölcsészhallgatók, költők és mások – között sokan voltak olyanok, akik a népi írók híveiként szerették volna nemzetibbé, kultú-

33 Faragó feltételezése belügyes iratokból – ügynök- és hangulatjelentésekből – igazolható. Lásd: Standeisky (2001) 87–111. p. Az 1960-as évek nacionalizmusáról szól: uő (2000; 2002; 2003).

34 A szocialista hazafiság és a nacionalizmus kérdésköréről folyó vita alakulása az MSZMP IX. kongresszusa (1966. december) óta. 1968. január 30. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 9. ő. e. 97–105. p.

35 Jegyzőkönyv az ELTE BTK III. (történész) MSZMP szervezetének üléséről. Uo. 65. p.

36 „Aczél elvtárs diktálta. Okt. 2-án." MOL M-KS-288. f. 36. cs. 84. ő. e. 116. p.

ráltabbá tenni a létező szocializmust. (Egyebek közt ide tartozott a „kilencek" elnevezésű költői csoportosulás, valamint az ELTE Bölcsészettudományi Karának „tanya- és kisfalukutató munkacsoportja", amely a Hazafias Népfront anyagi támogatásával végzett szociográfiai munkát.[37]) A hatalom illetékesei nemigen tudták megvonni a határt e fiatalok kommunista elkötelezettsége és veszélyesnek vélt nacionalizmusa között.

A pártvezetés élni próbált a „szocialista táboron" belüli viszonylagosan nagyobb mozgási szabadsággal. Igyekezett a szelet kifogni a magukat népi-nemzetieknek vallók vitorláiból. Az MSZMP vezetése 1969-től kezdett intenzívebben foglalkozni a határon túli magyarok problémáival, ami kényes vállalkozás volt, hiszen figyelembe kellett vennie a szovjet szempontokat. A román pártvezetés külpolitikai önállósulási törekvései szovjet birodalmi érdekeket sértettek, a csehszlovákiai reformkísérletek elfojtásában pedig Magyarország is részt vett, ami elnézőbbé tette a magyar pártvezetés iránt a szovjeteket: mindez elősegítette, hogy az MSZMP óvatos lépéseket tegyen a magyar kisebbségek helyzetének javítása érdekében.[38] A tétova kezdeményezések felbátorították a nemzeti kommunistákat, akik a nyitással elégedettek voltak, ugyanakkor kevesellték az eredményeket. Mindez ellenérzést váltott ki a nacionalizmustól 1956 óta különösen rettegő pártvezetésből.

A polgári individualista világszemlélet (elidegenedés, dekadencia)

A kommunista pártok mindenkori ideológiájának a közösségi ethoszra épülő alapdoktrínából következően része volt a károsnak ítélt polgári hatások elleni küzdelem. Az ideológiai egyneműsítéssel hivatalból foglalkozó kultúrpolitikusoknak a pluralista polgári világszemlélet leküzdése is feladatkörükbe tartozott. Az állandó harc a „nyugati behatások" ellen csak a kemény diktatúra idején hozott (látszat)eredményt, a hatalom szorításának lazulásával azonban a „sokfejű szörnyeteg" újra megjelent. A „polgári csökevények" ugyanakkor mentségül is szolgáltak: a kudarcok számonkérése során hivatkozni lehetett arra, hogy a régi világ még hat az emberek gondolkodására, a nyugati hatás állandóan újratermeli a polgári társadalom iránti illúziókat. A „kétfrontos harc" a hatvanas években fokozódó intenzitással folyt, de sziszifuszi erőfeszítésnek bizonyult. A fogyasztói szocializmussal együtt járt bizonyos piaci mechanizmusok megerősödése, és a Nyugat felé való felemás nyitás (a korábban nem hozzáférhető művek egy részének megje-

37 „Munkacsoportunkat a legelmaradottabb vidék problémáinak feltárására, megismerésére indítjuk. Magyarországon még ma is mintegy másfél-kétmillió ember él apró falvakban, illetve tanyákon. Szándékunk az, hogy az itteni civilizációs és kulturális hátrány enyhítésére a magunk eszközeivel, tehetségével törekedjünk" – olvasható a *Kari Híradó* (felelős szerkesztő: Könczöl Csaba, felelős kiadó: Bakos István) 1969–70-es 2. számában. A munka beindult, több csoportban folyt, az eredmények összegzését lásd Az ELTE (1970).

38 Erről számos párt- és állami dokumentum tanúskodik. Lásd Darvas József és Dobozy Imre romániai írószövetségi látogatásáról készült beszámoló. 1969. május 29. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 8. ő. e. 49–53. p.; Az 1969. május 26-i MM miniszterhelyettesi ülés iratai. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 32. ő. e. 1–69. p. Beszámoló a HNF zártkörű tanácskozásáról az előkészítő dokumentumokkal kiegészítve. Uo. 195–262. p.

lentetése magyarul, a túlszabályozott, de mégis lehetővé vált utazások hatása) csak fokozta a küzdelem kilátástalanságát. Erre a rendszer tehetetlenségéből, változási képtelenségéből következően csak egyféle módon tudott reagálni: intenzifikálta szokásos módszereit (pártállásfoglalás, meggyőzés, vita, cenzúra, letiltás). Amit a diktatórikus hatalom az egyik kezével adott, a másik kezével egy idő után kénytelen volt – vagy legalábbis megkísérelte – visszavenni. A bomlás folyamata megállíthatatlan volt. Magyarország a tábor más országaihoz hasonlóan békés egymás mellett élésre kényszerült a kapitalista államokkal, ami a fellazulást (és a jóval kisebb jelentőségű, kívülről jövő „fellazítást") permanenssé tette.

A fentieket a hatvanas évek első felében a dekadencia, második felében pedig az elidegenedés elleni hivatalos erőfeszítések a példázzák. A pártvezetés attól tartott, hogy a piacgazdálkodás elemeire építő, módosított gazdaságirányítási rendszer bevezetése tápot adhat a polgári ideológiai hatásoknak, s ezért, prevenciós célzattal, ellenlépések kidolgozását szorgalmazta. 1967 végén összegezték, értelmezték az elidegenedéssel kapcsolatos korábbi publikációkat, a filozófusok, szociológusok, közgazdászok és pszichológusok munkáit[39] (a dekadencia-vitában még az irodalomtörténészeknek jutott a főszerep!), és arra az eléggé sovány és szokványos eredményre jutottak, hogy amíg a kapitalizmus, az osztálytársadalom létezik, az elidegenedés jelenségével „az átmenet idejére" a szocialista társadalomban is számolni kell. A megszokott feladatkijelölésnek – „az igazi korszerűséget", a szocialista humanizmus értékeit kell szembeállítani a leküzdendő polgári maradványokkal – körvonalazatlansága, általánosító dogmajellege miatt semmi értelme nem volt.[40] Jelzi ezt a bizonytalanság is, amely a bürokrácia és az elidegenedés összefüggéséről szóló iratból kiolvasható: a bürokrácia „elidegenedett állami elem", vagyis rendszerfüggetlen. A pártbürokrácia minősítésétől a dokumentum tartózkodott, pedig az nagyságrendileg és jellegét tekintve is hasonló volt az előbbihez.[41]

A kultúrairányítás szerkezete

Az Aczél György nevéhez kapcsolt kultúrpolitikai elv, a támogat–tűr–tilt hármasság találó megfogalmazása az addig is alkalmazott kultúrpolitikai gyakorlatnak. A hatalmi mechanizmus a totalitárius rendszer sajátosságaiból következően ugyanaz maradt, a módszerek azonban idomultak a változásokhoz. A hatvanas években a hidegháború enyhülése, a fegyverkezési versenyben beállott patthelyzet szabta meg a belső és a külső mozgástér módosulását, és így a kultúrairányítás szokványos módszereit is ez befolyásolta. Az adminisztratív intézkedések dominanciája helyett a kifinomult manipulációs módszerek váltak uralkodóvá, mesteri alkalmazójuk a hatvanas évek második felében, a hetvenes évek elején Aczél György volt.

39 Néhány közülük: Ágh (1967a és b); Almási (1967); Hermann (1967); Tordai (1967).

40 Viták az elidegenedésről. Dátum és szerző nélkül. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 9. ő. e. 124–131. p.

41 Feljegyzés a bürokráciára és a bürokratizmusra vonatkozó vitáról. Dátum és szerző nélkül. Uo. 143–149. p.

A kultúrában továbbra is a film és az irodalmi folyóirat- és könyvkiadás emésztette fel a legtöbb irányítói energiát, az íróknak, az Írószövetségnek azonban a közéletben jóval kisebb szerep jutott, mint korábban: a pártvezetés a szervezetet bűnösnek találta 1956 előkészítésében, és túlszabályozva gyakorlatilag megbénította a működését.

A kultúrpolitika irányítóit a változatlan hivatalos ideológia állította kényszerpályára. Nekik továbbra is az volt a feladatuk, hogy segítsék a „szocialista kultúra" létrejöttét, a „szocialista erkölcs", a „szocialista hazafiság" térnyerését, miközben e fogalmak jelentésével senki nem volt tisztában.

A kultúra elvi irányítása az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságára, a Kulturális és Elméleti Munkaközösségre és a KB Kulturális Osztályára (1967-től a Tudományos Kulturális és Közoktatási Osztály), valamint ez utóbbi megyei és járási megfelelőire tartozott. A vezető kulturális szerveket, testületeket a Központi Bizottság titkára felügyelte. A Politikai Bizottság elé is kerültek kulturális ügyek, bár egyre fogyatkozó számban. A kulturális intézmények működtetése, ellenőrzése a Művelődésügyi Minisztérium feladata volt. A párt- és állami szervek funkcionáriusai gyakran váltották egymást. A centralizált politikai struktúrában időnként előtérbe kerülnek az irányításra különösen alkalmas személyek. Befolyásuk túlnőhet a hatalmi hierarchiában betöltött posztjukon.

A reszortok elkülönülését sem a pártközpontban, sem a minisztériumban, sem a vidéki központokban (a pártbizottságokon és a tanácsokban) nem oldotta a feladatok közötti összefüggéseket feltáró érdemi információcsere, ami növelte a legfelső irányítók, a Politikai Bizottság tagjainak felelősségét, a demokratikus nyilvánosság hiányából következő informális hírcserére még az irányítók zöme is rá volt utalva. „A pártközpont úgy volt megszervezve, hogy még az egy osztályhoz tartozó alosztályok között sem volt átjárás. […] nem adtak tájékoztatást a tágabb apparátusnak."[42]

A pártvezetés különösen figyelemmel követte a nemzetközi vonatkozású, valamint a pártállami ideológiát érintő kulturális ügyeket, amelyek közül továbbra is az irodalommal összefüggő kérdések voltak többségben, illetve azokra a neves hazai személyiségekre figyelt, akiknek jelentős közvéleményalakító hatást tulajdonított. 1965-ben például az Agitációs és Propaganda Bizottság döntötte el, hogy Németh László és Kodály Zoltán elfogadhatják az osztrákok adományozta rangos Herder-díjat.

A középfunkcionáriusok és a szakértők helyzetképe

A Kádár-korszak kultúrpolitikusai elődeikhez hasonlóan jelentős számú értelmiségit foglalkoztattak. Az MSZMP kultúrapparátusában nagy becsben álltak az elemzők, a megbízható, párthű szakemberek. Az irodalomtörténészek, történészek, szociológusok, közgazdászok tucatjai kaptak megbízást különféle előkészítő dolgozatok megírására. Az eltérés a korábbiaktól talán csak az, hogy a pártközpont megbízottai között egyre több volt a párthoz ideológiailag kevéssé, vagy egyáltalán nem kötődő szak-

42 Korsós (2003) 98. p.

ember. Az irodalommal, művészetekkel foglalkozók kivételnek tekinthetők: ők szinte valamennyien meggyőződéses kommunisták voltak jelentős nézetkülönbségekkel, amelyek általában a politikai iránymódosulások alkalmával tűntek elő.

A rendszer túlélését segítette, hogy irányítói legalább önmagukat nem kívánták félrevezetni: rájöttek arra, hogy intézkedéseik hatékonyabbak lesznek, ha politikai-hatalmi lépéseik valós ismereteken alapulnak. (Ez az új hozzáállás felértékelte a szakembereket, de magában hordozta a veszélyt, hogy a túl sokat tudók kilépnek a megbízotti szerepből, és tudásukat esetleg a hatalom ellen fordítják.) A politikai hozadék azonban csekélyke volt. Mire a részmunkák számos összesítés, átdolgozás, rövidítés után a döntéshozók – az Agitációs és Propaganda Bizottság, a Politikai Bizottság, a Központi Bizottság – elé kerültek, elvesztették valóságközeliségüket, és dogmajellegük lett.

A pártközpont Kulturális Osztálya különösen nagy tanulmány-megrendelő, irattermelő volt. A mai történész csak örülhet a sok ezernyi dokumentumnak. Korabeli elemzőjüktől eltérően neki nem a pártvezetés elvárásai szerint kell összesítenie az irathalmazokban foglaltakat, hanem megteheti, hogy a kulturális állapotokra vonatkozó részleteket kiválasztja belőlük, hogy megmutassa általuk a hatalom és a kultúra viszonyát. A szemléltetés azonban válogatást, szűkítést igényel. Vizsgálódásunk középpontjába az irodalom került: a hatalmon lévők még mindig – bár már korántsem olyan intenzitással, mint a kemény diktatúra idején – kitüntetetten figyeltek az írókra. Azt remélték, hogy az értelmiségnek ez a csoportja szeizmográfként előrejelzi a társadalom veszélyes mozgásait, s felhívja a figyelmüket az ideológiai, mentalitásformáló teendőkre.

Egy hatvanas évek eleji helyzetkép szerint például „számos műből élesen kibontakozik az az igény, hogy a munkásmozgalom, a munkáshatalom liberalizálódjék, minél többet adjon fel osztályérdekű alapelveiből, ideológiai követelményeiből, és minél többet fogadjon el bizonyos polgári-liberális, illetve népies-harmadikutas eszmékből, törekvésekből. […] Különféle válfajú polgári ideológiák továbbélése, jelenléte vehető észre nem egy kitűnő lírikusunknál: Weöres Sándor, Pilinszky János, Jékely Zoltán, Nemes Nagy Ágnes, Kálnoky László, Rába György legújabb verseiben is. A legnagyobb baj ezeknél a költőknél az ember és a világ viszonyának misztifikálása, az ismeretelmélet ősemberi lefokozottsága, a művészet etikai alapvetése iránti apatikus közöny. Világ választja el őket a humanista-szocialista költészet egyik legfontosabb alapvetésétől, a dialektikus fejlődéseszménytől. Szollipszizmus, gyötrelmes nihilizmus, az emberi lét gazdagságának a kozmikus horrorra zsugorítása – mindez Pilinszky, Kálnoky, Rába számára érthetetlen végzet, feloldhatatlan görcs. […] A szocialista valóság és a múlt ideológiai béklyói küzdelmének legmegkapóbb, és ezért legnagyobb tömeghatású példáit nyújtják Németh László és Illyés Gyula. […] Átalakuló, halványuló formában, de élnek irodalmi életünkben a harmadikutas nacionalista, jobboldali népies jellegű nézetek is. […] A fiatalok nyugtalan tettvágyának némileg jogosult, némileg anarchista változataival találkozunk Ladányi Mihálynál, […] Soós Zoltánnál. Ezek a költők úgy vélik, hogy a pár évvel ezelőtti lázas lobogásuknak, művük kommunista

pátoszának nincs már létjogosultsága, mert az élet valahogy megfásult, megzápult, a polgárok híznak, és az osztályharc eltompult. […] A Pécsett megjelenő Jelenkor című folyóirat sorozatosan közöl olyan novellákat, amelyek egy át nem gondolt divat-modernizmusnak hódolnak."[43]

Az Írószövetség és pártszervezete

A forradalom „előkészítésében" bűnösnek talált Írószövetségre a pártközpontban különösen figyeltek. Ez felesleges túlbiztosítás volt. A társadalmi elégedetlenségnek 1956-ban hangot adó írók a hatvanas években nem léptek fel írószövetségi rendezvényeken. Volt, akit nem is engedtek volna felszólalni, a többiek pedig kerülték ezt a túlellenőrzött írói fórumot. Az értelmiségnek ideológiaformáló szerepet tulajdonító pártvezetés azonban továbbra is szorgalmasan látogatta, instruálta az Írószövetséget.

Kádár János elődjéhez, Rákosi Mátyáshoz hasonlóan időnként találkozott az írókkal. Erre nem szívesen, inkább csak politikai kényszerűségből vállalkozott, ellentétben a műveltségével kérkedni szerető Rákosival. 1963-as írószövetségi látogatásáról így számolt be a Központi Bizottság előtt: „végigvettük az összes kérdést, 56-tal kezdve, és – ahogy ezzel az új műszóval mondják – lerendeztük, ami volt. […] Kit miért kellett lecsukni, miért engedtük ki, miért volt ez helyes stb. – ilyen kérdések is voltak. Mondtuk, hogy hála Isten, egy platformon vagyunk, nem a Gond és hitvallás platformján, hanem a VIII. kongresszus platformján. Ez egy kis különbség, és ez így jó. S tényleg meggyőződéssel vannak a szocializmus építése mellett."[44] Kádár egy-két tucat megrendszabályozott, kiválasztott író hűségnyilatkozatából vonta le optimista következtetését. Ez az önbecsapó mechanizmus a pártállami időszakban igen gyakran érvényesült.

Az írószövetségi párttaggyűlések egyre érdektelenebbek lettek, látogatottságuk csökkent. A hatvanas évek közepén mindössze 76–80 író volt MSZMP-tag, a taggyűléseken általában 50%-uk jelent meg. A fennmaradt jegyzőkönyvek a leépülés dokumentumai.

Tóth Dezső, a pártközpont kultúrfunkcionáriusa 1964 januárjában nem kevés aggodalommal részletezte az írószövetségi párttaggyűlésen a hatalommal szembeni bizalmatlanság írói megnyilvánulásait: „valahogy úgy vetődik fel a kérdés, hogy szükség van-e a politikai hatalomra? Hogy vajon a politikai hatalom maga eleve nem ellenkezik-e a humanizmussal? […] a hatalom helyett nem volna-e inkább szüksége az emberiségnek valamilyen morális átalakulásra, valamilyen etikai megújulásra? […] A művek […] a hatalom és erkölcs viszonyát egy tragikus, feloldhatatlan viszonyaként jelenítik meg. […] a proletárdiktatúra

43 Irodalmunk helyzete és problémái. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 5. ő. e. 331., 333., 337., 340., 344. p.

44 Az 1963. augusztus 2-i KB-ülés jegyzőkönyve. MOL M-KS-288. f. 4. cs. 63. ő. e. 46–47. p. Az 1956. december 28-án elfogadott *Gond és hitvallás* a forradalom mellett kiálló írószövetségi nyilatkozat volt, az MSZMP 1962-ben tartott kongresszusa pedig a kádári konszolidáció jelentős állomásaként értékelendő.

valahogy összemosódik minden más hatalommal."[45] Hosszú, bonyolult, marxista klisékkel túlzsúfolt és nem egyszer zavaros fejtegetései konklúziójaként Tóth ideológiai harcot sürgetett: cenzúra és betiltás helyett érveléssel és vitával kívánta az írókat a proletárdiktatúra létjogosultságáról meggyőzni.[46] Meglepte a mély hallgatás, amely „elvi-ideológiai" beszédét fogadta. Közömbösségként értékelte a tehetetlenséget: a hirdetett elvek és a művek közötti feloldhatatlan szakadékot. Utópisztikusnak nevezte a moralizálás „elfajulását", holott ő maga volt az utópiák rabja.

A párttagságot egyre kevésbé foglalkoztatták az ideológiai fejtágítók, annál inkább kíváncsiak voltak a pártbeli, kulturális és gazdasági botrányokra, az értelmiségi elhajlókkal szembeni párt- és hatósági intézkedésekre.

Az 1964. decemberi írószövetségi párttaggyűlésen ismét a régi mechanizmusok léptek működésbe: a felmerülő problémák – a szociográfiák „valóságtorzításai", az elidegenedés – megoldására az írószövetségi pártvezetésnek egyetlen javaslata volt – ideológiai vitákra „mobilizálni" a párttagságot, „szocialista demokráciára" nevelni az embereket. Az Írószövetség vezető kommunistái abból a naiv és már számos alkalommal csődöt mondott elképzelésből indultak ki, hogy a pártszervezet akkor érvényesíti vezető szerepét, ha ideológiai „aktivitását kisugározza a szövetségi munkára".[47]

Amíg 1956 előtt a szektás, ortodox, tehetségben nem egyszer szűkölködő írók kisebbségben voltak az írószövetségi pártszervezetben, a hatvanas években jóformán csak ők voltak párttagok az írók között. Míg korábban a párt tekintélyének védelme miatt nyíltan nemigen mondták szemükbe tehetségtelenségüket, most erre is sor került. „A kommunista íróknak ma egy széles politikai egységen belül kell elismertetni vezető szerepüket. Igen tarka a mezőny, és a szövetséges – mondjuk ki nyíltan: polgári írók között igen jó készségűek is akadnak. A kommunista írók nem vehetik fel velük a versenyt csupán a helyes világnézet képviselőjeként, ha egyébként művészi-szakmai szempontból nem eléggé igényesek."[48] Nem csupán a kommunista írók állandó panaszkodása miatti ingerültség késztethette az Írószövetség párttitkárát a korábbiaknál árnyaltabb helyzetértékelésre, hanem a polgári attitűddel szembeni hivatalos ellenérzés csökkenése is. Ez azonban ekkor még nem ért el olyan fokot, hogy az illetékesek felismerjék: a párttagok noszogatása „az elméleti-ideológiai munka színvonalának emelésére" nem visz közelebb utópisztikus céljaik megvalósításához. A „liberális döntések, a liberális jelenségek" a pártmunka hiányosságaiból fakadnak, fejtegette Jovánovics Miklós, aki ennek ellenére (a „liberális" jelzőnek a párttagok szóhasználatában pejoratív jelentése volt) nem látott okot az aggodalomra. Szerinte az írók

45 Az írószövetségi MSZMP-alapszervezet 1964. január 13-i taggyűlésének jegyzőkönyve. Tóth Dezső felszólalása. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 5. ő. e. 9., 13., 15. p.

46 „Tudni kell azt az alapigazságot, hogy erkölcs és humanizmus a hatalom és politika függvénye. Azért az, mert erkölcsnek és humanizmusnak változatlanul osztálytartalma van; osztályharc folyik ma is" stb.

47 Az 1964. december 7-i taggyűlés jegyzőkönyve. Jovánovics Miklós felszólalása. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 5. ő. e. 108. p.

48 Uo. 112. p.

49 „Politikailag is egyetértünk: mindannyian a szocializmust akarjuk építeni." Uo. 117. p.

valamennyien rendszerpártiak.[49] A hivatalos pártálláspont – „ideológiai kérdésekben nincs békés egymás mellett élés" – garancia arra, hogy ez ne is változzék.

Nehéz lenne megmondani, hogy a kultúra irányítói meggyőződésből, megszokásból, megalkuvásból, avagy cinizmusból ragaszkodtak megszokott módszereikhez.

A kommunisták elbizonytalanodását – a tettrekészségük és a tenni tudásuk közötti diszkrepanciát – jelzi Mesterházi Lajos megjegyzése: „Ha elmegyünk a Bajza utcából [az Írószövetség székházából], mindnyájan tudjuk, miért vagyunk kommunisták, és hogy mit kell tennünk. De ahogy bejövünk a Bajza utcába, valahogy az egész labilissá válik, és nem tudjuk, hogy tulajdonképpen mi is a teendőnk."[50]

Szigorúan hierarchizált társadalomban különös jelentősége van annak hogy a hatalom képviselője milyen mértékben osztja meg az általa érzékelt problémákat a köztes hatalmi szintek képviselőivel. Az Írószövetség párttagsága alaposabb tájékoztatót kapott, mint a nem ideológiai érintettségű alapszervezetek tagsága, nem is szólva a pártonkívüliek túlnyomó többségéről, akik a kényesebbnek ítélt információkhoz nem a hivatalos orgánumokon keresztül jutottak: egyrészt nagy volt az informális híráramlás, másrészt a Szabad Európa Rádió gondoskodott arról, hogy az ország lakosai tájékozottak legyenek.[51]

Az Írószövetség kommunistái 1964 decemberében rossz közéleti közérzetükről panaszkodtak, s okául a kommunista erkölcs romlását nevezték meg. Hiányolták a kellő tájékoztatást a gazdasági visszaélésekről, amelyekre legfőbb érvként hivatkoztak, amikor a bűnös polgári mentalitás feléledését ostorozták. „Mindenki hallott politikai bizottsági tagokkal, miniszterekkel kombinálva különböző nyilvánosházakról és egyebekről. És a többi, és a többi… heroinról meg mindenről" – tört ki Gerő János. Amennyiben az Onódy-ügyben[52] „magas pártfunkcionáriusok, osztályvezetőnél magasabb emberek is benne vannak, akkor a törvényesség szerint itt nem a sikkasztás vagy a lopás bűnténye forog fenn, hanem a hazaárulásé, az államellenes bűntényé, amelynek egy büntetése van: halál! […] a pártszervezet kérje meg a Központi Ellenőrző Bizottság vezetőit, hogy bennünket ezekről a dolgokról informáljon. Én a jó és rossz közérzetemet ettől teszem függővé" – háborgott Lengyel József.[53] „Ha a közvélemény ilyen súlyosan reagál a dologra, ha ilyen rémhírek terjedhettek el, még ha ez vakhit, akkor is kutyakötelességünk…, kutyakötelessége a pártnak, hogy ebben az ügyben tiszta vizet öntsön a pohárba" – vélekedett a párttitkár.[54] A kapitalizmus

50 Az 1964. december 7-i taggyűlés jegyzőkönyve. Uo. 122. p.

51 Gáll István a néhány évvel korábbi szovjet–kínai konfliktus eltusolásával illusztrálta a tájékoztatás hiányát az Írószövetség 1964. december 7-i párttaggyűlésén: a vidéki pártapparátusban, „annyira nem kaptunk semmiféle információt, hogy egymás között megbeszéltük: esténként hallgatjuk a Szabad Európát, hogy azt tudjuk, amit az emberek tudnak! Én azt hiszem, ezek egyszerűen nevetséges dolgok: megáll az ember esze!" Uo. 142. p.

52 Onódy Lajos politikai koncepciós elemeket tartalmazó ügyéről lásd Tischler János tanulmányát a kötetben. Az állami tulajdon megkárosítása és a korrupció elleni kampány a Szovjetunióból indult. Heller–Nyekrics (1996) 450. p.

53 Az 1964. december 7-i taggyűlés jegyzőkönyve. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 5. ő. e. 132. p.

54 Uo. 162. p.

káros beszüremkedését szimbolizáló Onódy-ügy egyes – balos – írókat még 1966-ban is foglalkoztatott: „Onódy még ma is szabadon gebines Pesten" – mondotta Ladányi Mihály Kisújszálláson.[55]

Gáll István tágabbra vonta a rossz közérzetet kiváltó okok körét: hivatkozott a gazdasági válságra, a szovjet–kínai konfliktusra, Hruscsov leváltására és 1956-ra, amikor a kommunistáknak látniuk kellett, „hogy jóformán az egész ország ellenünk volt".[56]

A méltatlankodás eredménnyel járt. Az ezt követő taggyűléseken részletes, exkluzív tájékoztatót kaptak a felsőbb párt- és állami döntésekről. 1965 nyarán például arról, hogy Magyarország anyagi és katonai segítséget nyújt Vietnamnak, a Szovjetunió nyersanyagot és hitelt ad Magyarországnak („Nincs az a kérés, amit a szovjet elvtársak ne teljesítenének."), és nem gátolja az ország nyugati kereskedelmi kapcsolatainak bővítését, megkezdődött egy új gazdasági mechanizmus kidolgozása.[57]

1966-ban a Kulturális Elméleti Munkaközösség az Írószövetség választmánya elé vitte *Az irodalom és művészetek hivatása társadalmunkban* című tanulmányt. Az írók sérelmeiket sorolták ahelyett, hogy támogatták volna a pártelképzeléseket. Veres Péter a jobb- és baloldali torzítások elleni fellépésben az irodalom társadalmi-közéleti szerepének visszaszorítását célzó intenciót vélt kiolvasni. Többen helytelenítették, hogy az ideológiai irányelvek ideológiai-politikai állásfoglalást várnak el az íróktól, és túlbecsülik az irányelvek hatását, amikor a szigorú ideológiai cenzor szerepét játsszák.[58] Ugyanakkor (az új gazdasági mechanizmus bevezetése kapcsán) ellentmondó vélemények is elhangzottak: „Vajon a »piac« kulturális területen való érvényesülése nem vezet-e majd az ideológiai és esztétikai értékek visszaszorulásához, a kulturális téren elmaradott rétegek igényeinek uralmához?"[59]

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése aktivitásra késztette az egyre inkább eljelentéktelenedő Írószövetséget. Az írók a valódi kulturális értékek, a nemzeti kultúra védőiként léphettek fel a kommercializálódással szemben, miközben alapvetően az izgatta őket, hogy az írói honoráriumok nem tartanak lépést a gazdasági szférában dolgozó értelmiségiek jövedelememelkedésével. A pártközpontban ideológiai-politikai felvilágosításukra, lényegében kioktatásukra és megnyugtatásukra készültek: két év után, 1968 elejére írószövetségi taggyűlést kezdeményeztek. „A taggyűlés az adott keretek közt ideológiai-politikai veszélyt véleményünk szerint nem rejt magában, sőt konstruktív kicsengése is biztosíthatónak tűnik" – jelenti óvatosan Óvári Miklós, a TKKO vezetője feletteseinek.[60] Az összejövetel érdektelenségbe fulladt. Az ismert írók legtöbbje – Déry Tibor, Illyés

55 Császtvai István feljegyzése a Ladányi Mihállyal Kisújszálláson rendezett író-olvasó találkozóról. 1966. április 26. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 3. ő. e. 26. p.

56 Az 1964. december 7-i taggyűlés jegyzőkönyve. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 5. ő. e. 143. p.

57 Az 1965. június 25-i írószövetségi párttaggyűlés jegyzőkönyve. Uo. 80–85. p.

58 Lengyel József nehezményezte, hogy visszatartják regényének megjelenését.

59 Köpeczi Béla tájékoztatója a Magyar Írók Szövetsége választmányi üléséről. 1966. november 3. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 3. ő. e. 43–44. p.

60 Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak. 1967. december 13. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 10. ő. e. 35. p.

Gyula, Németh László, Lengyel József, Sánta Ferenc, Szabó Magda, Fejes Endre, valamint „egy másik kategóriából" Berkesi András és Szilvási Lajos – meg sem jelent. A terepet a népi-nemzeti elkötelezettségű írók uralták, akik olykor egymást is támadták: Darvas optimista helyzetértékelését Fekete Gyula vonta kétségbe, a felolvasott Veres Péter-levélben pedig az állt, hogy az ország sorsáért aggódó közéleti írókat a perifériára szorítják, miközben a „maszek-irodalom" virágzik.[61] A hivatalos pártértékelésben más olvasható: „A taggyűlés az *Agit. Prop. Bizottság instrukcióinak megfelelően* hasznosan zajlott le; kifejezésre juttatta irodalmi életünk kiegyensúlyozottságát; konstruktív kezdeményezéseket indított el [?!]."[62] Az önmegnyugtatás sejtet némi bizonytalanságot, bár 1968 elején a kulturális vezetésnek már és még nem kellett tartania a rendszerellenes írói kritikától: néhány rendszerhű író jobbító szándékú „lázongása" csupán azt bizonyította, hogy a hatalom szilárd, hiszen még a bírálatot is eltűri.

Megelőzendő a bizalom esetleges lazulását, megőrzendő a hatalom és az írók között lévő „egészséges, jó viszonyt", Kádár János 1968 nyarán újra ellátogatott az Írószövetségbe. Az Írószövetség főtitkára a jelenlevők véleményére is hivatkozva szuperlatívuszokban értékelte a találkozót: „Íróink közül sokan szinte a legszemélyesebb megbecsülésnek érzik, hogy a nemzet első embere kényes – és nemcsak magyar vonatkozású – kérdésekről is őszintén, szimplifikálás nélkül, hallgatóit egyenrangú partnernek tekintve tudott beszélni. Új felismeréseknek voltunk tanúi […] ilyen egyértelműen, világosan, ekkora tágassággal még nem hallottunk szocialista államférfit mostanában megnyilatkozni" – lelkendezik Dobozy Imre.[63]

Az írószövetségi közgyűléseket a pártközpontban készítették elő. Megíratták előre a beszámolót, amelyet az Agitációs és Propaganda Bizottság intencióinak megfelelően átdolgoztattak. 1970-ben előírták, hogy „a beszámoló határozottabban vessen fel politikai kérdéseket is […] egyértelműbben tisztázza, mit ért azon, hogy az irodalomnak a nép élete felé kell fordulnia, ne csak általában a közéleti irodalom, hanem a pártos közéletiség mellett foglaljon állást. […] a közgyűlésen ne kerülhessen sor személyeskedésre, vagy ellenkezőleg, nehogy a közgyűlés érdektelenségbe fúljon. El kell érni – a párttagság megfelelő előkészítésével, a jelentős írók felkészítésével –, hogy

61 A Magyar Írók Szövetsége taggyűlése. 1968. március 14. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL) M-35 897.

62 Óvári Miklós tájékoztatója az Agitációs és Propaganda Bizottság számára. 1968. március 21. Kiemelés – S. É. „Egy felszólalás (Fekete Gyuláé) vitázott a beszámolóval, amennyiben az irodalmi élet kiegyensúlyozottságát inkább szélcsendnek nevezve a közéleti irodalom háttérbe szorulásának veszélyére hívta fel a figyelmet" – írja Óvári. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 15. ő. e. 30–32. p.

63 És még néhány részlet: „Déry azt mondta, bár öreg, és éjfélre fog hazaérni, nagyon sajnálta volna, ha nem jön el. Veres Péternek igen kedvére való volt az egész, Szabó Pál kijelentette: »ha eddig nem szerettem volna Kádárt, most megszerettem volna, nem egyszer valósággal meghatott gondolatainak nagyvonalúsága, emberi becsületessége«. Benjámin László szintén örült, hogy jelen volt: némi iróniával és némi nosztalgiával azt mondta: »mióta nem vagyok párttag, ilyen vonzó és kitűnő pártnapon nem voltam«. Illyés Gyula depresszív állapota ellenére jól érezte magát, Féja egyenesen lelkesedett". Dobozy Imre feljegyzése Kádár János írószövetségi látogatásáról. 1968. június 10. Uo. 74–76. p.

a vita érdemben foglalkozzék a beszámolókban felvetett kérdésekkel"[64] stb. Mintha 1950-es szöveget olvasnánk!

Ideológiai vonatkozású feljelentés és hatalmi elintézési mód

A helyi pártszervek és a „régi elvtársak" helyzetértékelései

A diktatúra lazulása sem változtatta meg a régi mechanizmust: továbbra is érkeztek a pártközpontba párt- és magánfeljegyzések azzal a céllal, hogy az irányítók figyelmét felhívják az „ideológiai elhajlókra": azokra a kulturális megnyilvánulásokra, amelyek szerintük a hatalmat veszélyeztetik. Korábban nem volt ritka, hogy „az alulról jövő bírálatot" a pártközpontból rendelték meg, a hatvanas években inkább a pártot balról bíráló vélemények voltak túlsúlyban.

A címzettek a helyi pártszervek és a „régi elvtársak" helyzetértékeléseire kitüntetetten figyeltek: még akkor is igyekeztek igazat adni nekik, ha nem értettek velük mindenben egyet. Mint a megcsontosodott hatalmi struktúráknál általában, a csúcson lévők az esetek többségében kezdeményezőbbek, nyitottabbak voltak, mint az alsóbb szintek pártbürokratái. Ez utóbbiak nélkül azonban a rendszer nem működött volna, ezért kellett megnyugtatni, kielégíteni őket.

A hatvanas évek elejének szépirodalmi terméséből kitűnt Fejes Endre *Rozsdatemető*je. A regény munkás szereplői nem a hivatalos ideológiát illusztráló, idealizált papírmasé alakok voltak, hanem az életből vett hús-vér figurák köznapi vágyakkal, kispolgári és lumpenproletári mentalitással. Fejes a Kertészeti Főiskolán rendezett író-olvasó találkozón, e felülről szorgalmazott népművelési akción, ahol regénye volt a téma, feljelentői szerint „zavaros és antimarxista" kijelentéseket tett, vagyis nem adott igazat azoknak, akik a munkásosztály erkölcsi magasabbrendűségét kérték rajta számon. A jelenlévők szerint az író „semmit nem ért meg abból, ami a környezetében van, mentalitásában egy vagány, VIII. kerületi huligán, fenegyerek típus." Idézték rosszalló megjegyzését, hogy egy kétszeres sztahanovista az üzemi munka mellett maszekolást ajánlott fel neki. „Magyarországon nincs is munkásosztály, Magyarországon nincs is proletárdiktatúra" – jelentette ki állítólag. Felháborítónak találták készülő regényének összefoglalóját is: „Elmondta, hogy új regényében igazi kommunistával foglalkozik. A Rozsdatemetőben szereplő párttagnak szíve van, de esze nincs. Itt egy olyan párttitkárról lesz szó, aki beleunt, belefáradt az egész harcba. Elmondott egy részletet. A párttitkár elmondja valakinek, hogy ő megcsókolta Sztálint, aztán leköpte Sztálint. Megcsókolta Titót, és leköpte Titót. Megcsókolta Rákosit, leköpte Rákosit. Megcsókolta Mao-Ce-tungot és leköpte Mao-Ce-tungot is. A felsorolás vége valami olyasmi volt, hogy a párttitkár most már leköpi önmagát is." A fentieket a marxizmust oktató tanszék munkatársai olyan veszélyes kijelentésnek tartották, hogy feljegyzést írtak róla felettes szervüknek, a Művelődési Minisztériumnak, amely azt

64 Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Bizottság üléséről. 1969. május 12. MOL M-KS-288. f. 41. cs. 137. ő. e. 2. p.

a pártközpontba továbbította.[65] Az ügyet ott azzal tették ad acta, hogy a rektor pozitívan értékelte az estét – külön köszönőlevelet írt a minisztériumnak.

Fejest hivatástudattal megvert ideológiaoktatók támadták, Weöres Sándort pedig szabad szájú *Antik eklogá*ja[66] miatt a prűd párttagok. Egyikük Kádár Jánosnak panaszkodott az erkölcsök bűnös fellazítása miatt, másikuk az Agitációs és Propaganda Osztálynak írott levelében tanítványait féltette. A győri levélíró azért fordult Kádár Jánoshoz, mert beszédei és írásai alapján „becsületes, erkölcsös és a jövő nemzedékért aggódó embertársának" ismerte meg. „Félő – írta –, hogy e verset hasonló, vagy még merészebb irodalmi művek követhetik, amelyeknek társadalmi veszélyességét abban látom, hogy ifjúságunkat a könnyű, dologtalan életre ösztönzi. A lányok ugyanis igen könnyen fordulnak az ilyen művek hatására az Édes Élet felé, és munka nélkül akarnak érvényesülni. Fiaink pedig ehhez a könnyű élethez szükséges pénzt nem becsületes munkával, hanem »szerzéssel«, sikkasztással kísérlik meg majd előteremteni, és ezáltal az egész társadalom élősdijeivé válnak."[67] Vagyis a levélíró egy szépirodalmi folyóiratban megjelent költeménynek tulajdonított prostitúcióra felbujtó hatást. A tanár undorító, kéjelgő pornográfiának minősítette a költeményt. „Mi, kommunista tollforgatók nagyon jól tudjuk, hogyan él vissza szemtelenül a párt helyes és bölcs politikájával a foguk fehérjét mostanában nagyon kimutató kispolgárság, a nyugati dekadenciától megrészegült sok-sok titánja [sic!] a fejlődő hazának." Felajánlotta segítségét: „ez a tétlenség a szennyes áradat irodalmi hullámaiban megfojt. Alkotni szeretnék, és a marxista kritika pergőtűzével ostromolni minden olyan fércmunkát, ami méltatlan az új kor emberéhez."[68] A győri kommunista ifjúsági lap ugyanakkor fellépett az álszemérem maradi képviselőivel szemben. „Nem is az a hiba, hogy a vers megíródott és megjelent, hanem hogy némely szülő (tudatlanságból? álszeméremből?) elmulasztotta gyermekét felkészíteni az e téren jelentkező problémák megoldására, a tényekkel való szembenézésre idejekorán."[69]

Az *Új Írás* nem úszta meg a „közfelháborodást". „A Weöres-vers közlését mi is helytelennek tartottuk, s az Új Írás egyéb hibái miatt is a szerkesztőségben az illetékes szervek a szükséges változtatásokat végrehajtották" – válaszolta az „illetékes" pártközponti osztály vezetője a levélíróknak.[70]

Egy budapesti „öreg, beteg" kommunista szerint a Sánta Ferenc *Húsz óra* című művéből készült díjnyertes film televízióban bemutatott részlete az 1956 előtti értelmiségi fellazítást idézi. Szerinte hiteltelen ebben a „giccsfilmben" „a gyáva" rendőr és a tanácselnök, akik meghátrálnak a rekvirálás ellen tiltakozó paraszt elől. A pártközpont válaszában megvédte a filmet és a rendszer politikáját: „Az említett jelenet a személyi kultusz téves mezőgazdasági és parasztpolitikájának sajnos reális bírálata;

65 1964. március 17. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 5. ő. e. 71–72. p.

66 A vers az *Új Írás* 1964. februári számában jelent meg.

67 1964. április 23. A levélíró sorait „Hazafias üdvözlettel" zárta. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 5. ő. e. 208. p.

68 1964. május 6. Uo. 212–213. p.

69 Izes Mihály glosszája. *Jövendő*, 1964. március.

70 Köpeczi Béla 1964. május 20-i levele. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 5. ő. e. 211. p.

a rendőr és a tanácselnök zavara nem gyávaságukat, hanem azt az erkölcsi dilemmát tükrözi, ami a téves intézkedések gyakorlati végrehajtásával gyakran együtt járt. A személyi kultusz bírálatát nem keverhetjük össze a szocializmus kritikájával, mert akkor a személyi kultusz és a szocializmus ugyanolyan azonosításához jutunk, mint a revizionizmus. S főként arról nem lehet megfeledkezni, hogy ez a részlet, más hasonlókkal együtt alá van rendelve a film egészének, amely nem hagy kétséget a szocializmus ereje, fejlődési iránya, a párthoz hű emberek igaza felől. A filmet már csak ezért sem lehet párhuzamba állítani az ellenforradalom ideológiai előkészítésének írói megnyilatkozásaival. Másrészt a Petőfi Kör, az irodalmi élet akkori szerepét politikai hibák és a politikai revizionizmus tették lehetővé, olyan tényezők, amelyek – éppen az MSZMP kétfrontos harcának eredményeképpen – ma nincsenek hatékonyan jelen a közéletben."[71]

A *Kortárs*at éber Fejér megyei kommunisták jelentették fel. Az „ideológiai elhajlásra" egy székesfehérvári író-olvasó találkozón került sor, amelyen csaknem négyszázan vettek részt: pedagógusok, tiszti családok, sorkatonák, középiskolások. Veres Péter beszédét a feljelentő munkásőr ezredes azért helytelenítette, mert az író szavaiból úgy tűnt, „mintha a hiányosságok bírálata nálunk veszélyes feladat lenne". Hithű kommunistaként azt sem akarta elhinni, amit az író a fogyasztói mentalitás terjedéséről mondott: „a tömegeket ma a futball és a boríték érdekli, semmi más".[72] A megyei tanács főelőadója szerint Váci felolvasott verse – részlet az *Utazás Bürokranéziában*ból – a Veres Péter által már rosszul intonált légkörben nagy mértékben rontotta az irodalmi est hatását."[73] Váci Mihály bürokráciabírálatát többen eltúlzottnak és a rendszerre veszélyesnek ítélték. Egy őrnagy így értékelte Váci Mihályt: „Fellépése kezdettől fogva vegyes érzelmeket váltott ki bennem. Nem tűnt valami szerénynek. […] a hangvétel mindinkább szélsőségesnek tűnt, majd egyszer csak olyan érzés vett erőt rajtam, hogy összemaszatol mindent, amiért eddig küzdöttünk."[74] „Két ilyen hatalmas írói egyéniség egyoldalú hatásvadászó megjegyzései, a mában és a ma problémáiban csak a hibát kereső magatartása […] eddigi eredményeink meg nem említése miatt az írói élménybeszámoló politikailag félreérthető lehet, hatásában másképp jelentkezhet, mint ahogy igen tisztelt, magatartásukon és írásműveiken keresztül nagyra becsült íróink elképzelték" – írta egy másik résztvevő.[75]

A helyi (megyei, városi) pártfunkcionáriusok általában éberebbek és merevebbek voltak, mint a pártközpontbeliek. Sokan emlékezhettek közülük a forradalmat megelőző időszakra, amikor a párton belüli értelmiségi reformerek a bürokrácia bírálatával kezdték „ellenforradalmi" tevé-

71 A levél címzettje Fehér Zoltán. 1966. március 3. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 3. ő. e. 46. p.

72 Horváth János munkásőr ezredes feljegyzése a Kortárs irodalmi estről. 1966. június 6. Uo. 64. p.

73 Fekecs László feljegyzése az MSZMP Fejér megyei Bizottságának. 1966. május 31. Uo. 69. p. A Borsod megyei Pártbizottság 1966. október 27-i feljegyzésében idézett kifogásolható Veres Péter-mondatokat. Uo. 84. p.

74 Gyovai Károly feljegyzése a Kortárs irodalmi estről. 1966. május 26. Uo. 67–68. p.

75 Horváth János munkásőr ezredes feljegyzése a Kortárs irodalmi estről. 1966. június 6. Uo. 64–65. p.

kenységüket. A párt- és állami bürokraták kötelességüknek tekintették, hogy az általuk károsnak ítélt ideológiai jelenségekre felhívják a figyelmet.

A Szolnok megyei pártvezetés balos elhajlásért jelentette fel Ladányi Mihályt, aki „ál-baloldali frazeológiába foglaltan a legkülönfélébb, eszmeileg torz és megengedhetetlen kijelentéseket" tett: olyasmiket mondott, hogy a „forradalom megtisztításáért" küzd. Az antiszemitizmus sem volt idegen tőle: azt mondta, hogy sokakat zsidó pártfogójuk emel költővé, ő azonban csak a tehetsége révén tudott érvényesülni.[76] Az antiszemita szál az egyre magasabb szintekre – Ilku Pál művelődésügyi miniszterhez, a párt Kulturális Osztályához, Szirmai István KB-titkárhoz – eljutó jelentéssorozatból kimaradt, csupán a retorziók felsorolásakor bukkant fel újra: „amitől tartottunk, bekövetkezett – olvassuk Ladányi egy levelében –: az irodalmi esthez mellékelt elvtárs följelentett, valószínűleg azonnal, mert már meg is hozták a szankciókat ellenem: egy évig nem publikálhatok egyetlen sort sem, két évig pedig nem vehetek részt irodalmi esteken. A Művelődésügyi Minisztériumban ismertették előttem a feljelentés tartalmát, amiben a legnagyobb blődségek szerepelnek, így pl. az, hogy szerintem ma a zsidók nem engedik érvényesülni az írókat."[77]

A letiltás mechanizmusa a következő volt: a pártközpont Kulturális Osztálya körlevelet írt valamennyi megyei pártbizottságnak azzal a kéréssel, hogy a szankciókról értesítsék a járási pártbizottságokat, valamint a megyei napilapokat, tanácsi és népművelési szerveket. Az Agitációs és Propaganda Osztály a Rádiót és a Televíziót, valamint a fővárosi napilapokat tájékoztatta. A fővárosi és a vidéki irodalmi folyóiratok szerkesztőségét a Művelődési Minisztérium értesítette a letiltásokról. A megyei pártbizottságok egyes buzgó apparátcsikjai azon törték a fejüket, hogy a további esetleges „káros cselekmények" megakadályozására milyen megfigyelőket építsenek be az író-olvasó találkozók hallgatóságába. A Veszprém megyeiek megnövekedett feljelentési kedvének dokumentuma az a levél, amelyben beszámolnak Ladányi 1965. őszi látogatásáról a zirci gimnáziumban. Ebben arról adnak hírt, hogy a költő szerint „hazánkban üldözik a költői szabadságot, hogy meri a párt befolyásolni a költők, írók munkáját, be fogja perelni a Belügyminisztériumot, mivel nem engedélyezte valamelyik művének a kiadását".[78]

76 Császtvai István feljegyzése a Ladányi Mihállyal Kisújszálláson rendezett író-olvasó találkozóról. 1966. április 26. Uo. 25–27. p.

77 A levél ismeretlen nevű címzettje a kisújszállási író-olvasó találkozó szervezője lehetett. Uo. 35. p. Ladányit már 1965-ben rendőri figyelmeztetésben részesítették Tatabányán tett kijelentései miatt. A MM Kulturális Osztálya raportra rendelte, írószövetségi megrovást is kapott, pedig nem is volt tagja a szövetségnek.

78 Szász András levele Köpeczi Bélának. A levélíró Jobbágy Károlyra („előadásának mondanivalója szovjetellenes érzéseket keltett a hallgatókban, akik között voltak rendszerünkkel nem teljesen szimpatizálók is"), Csák Gyulára (aki állítólag a diákok „szekszuális" szabadosságáról és a vallásoktatás hasznosságáról beszélt), valamint a „zavaros gondolatokat" fejtegető Szakonyi Károlyra, Veres Péterre, Sánta Ferencre is panaszkodott. 1966. július 1. Uo. 39. p.

Egymással rivalizáló értelmiségi csoportok

A feljelentések másik típusába a rivalizáló értelmiségi csoportok egymást lejárató irományai sorolhatók.

1964 elején Kovács Kálmán, az újvidéki egyetem magyar vendégoktatója, a debreceni egyetem docense a jugoszláviai városban járt magyar kulturális delegáció két tagjának – Nemes Györgynek, az *Élet és Irodalom* főszerkesztőjének és Csabai Tiborné színházi ügyekkel foglalkozó funkcionáriusnak – elfogult vidékellenességéről írt hosszú jelentést. Szerinte a két delegációtag „külföldön teregette ki az itthoni szennyest”: az *Alföld*et és a debreceni egyetem Magyar Intézetét a következő jelzőkkel illették: „fasiszta, antiszemita, revizionista, vulgáris, műveletlen, provinciális, nacionalista, soviniszta”, Debrecen pedig „mocsár, tisztátalan fészek”. A jelentésíró az alkalmazkodó értelmiségiek népi írókkal rokonszenvező szárnyához tartozott, mégis egyetértett a nacionalista elhajlásban bűnösnek talált *Alföld* megrendszabályozásával, „vadnépiesnek” tartotta Kiss Ferenc irodalomtörténészt, de a Debrecenre vonatkozó sommás ítélkezést helytelenítette. Azzal próbálta bizonygatni ideológiai szilárdságát, hogy eldicsekedett, hogyan leplezte le Bori Imre doktori védésén a jugoszláviai magyar tudós téves nézeteit. „…úgy tudom, felettes szerveim s belgrádi nagykövetségünk elégedettek velem […] Debrecenben hallottam meg, hogy Nemes elvtárs jó híremet költi, s olyan emberekkel sorol egy kalap alá, akikkel egy évtizede nem vállalok sem eszmei, sem erkölcsi közösséget. A politikai szervek bölcsességére bízom, hogy eldöntsék: bűnös vagyok-e, hibáztam-e?” – írta.[79]

A magyar–szovjet viszony

„Igyekszünk rugalmasan viselkedni, elvi engedményeken még nem kaptak rajta bennünket.” (1970. márciusi pártfeljegyzés a szovjet írószövetségi vezetőkkel folytatott tárgyalásokról.)

A Sztálin halála után megindult olvadás segítette a hazai kommunista reformellenzéket a hazai sztálinisták elleni küzdelemben. A birodalomban ellentmondásosan ugyan, de egészen Hruscsov bukásáig valamiféle kommunista szellemi reneszánsz bontakozott ki, amelyet még a magyarországi forradalom eltiprása sem tudott megszüntetni.[80]

A nagy hruscsovi átrendezések egyik főállomása volt a desztalinizációs XXII. kongresszus (1961)[81], amelyet már a következő évben a megtorpanás jeleit mutató ideológiai konferencia,[82] a kulturális intéz-

79 1964. február 5. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 1. ő. e. 43–48. p.

80 A kifejezést Vajl és Genyisz használja következetesen, de a másik neves szerzőpáros, Heller és Nyekrics is szellemi újjászületésnek nevezi az 1953-tól 1964-ig terjedő évtizedet.

81 A következő évben jelent meg Jevtusenko verse, a *Sztálin örökösei*, amelyet Hruscsov közöltetett le a *Pravdá*ban, valamint Szolzsenyicin *Iván Gyenyiszovics egy napja* című kisregénye a *Novij Mir* folyóiratban.

82 A plénumon 6000 fő vett részt. A minden pártválságot túlélt Szuszlov tartotta a beszámolót, amelyet végül azért nem jelentettek meg teljes terjedelemben, mert a kínaiak mellé álló román kommunista vezetők tiltakoztak a publikálás ellen: „Ha a kínaiak nem szüntetik be a vitát,

mények átalakítása, átszervezése és egy resztalinizációs aktus követett: Sztálin halálának tizedik évfordulóján Hruscsov az elhunyt vezér múlhatatlan érdemeit méltatta. Hruscsov nem akart visszarendeződést, de a párt teljhatalmának lazulását is el kívánta kerülni. A visszarendeződés ellen hatott az elmérgesedő szovjet–kínai viszony: a szovjet pártvezetésnek szüksége volt a nyugati kommunista pártok támogatására és a csatlós országok hűségére, különösen Románia önállósulási törekvései és Albánia elpártolása után.[83] Kádár mindenben támogatta Hruscsovot: nem tévesztve szem elől a hazai lehetőségeket, a hruscsovi példát igyekezett követni. Az SZKP gondjai következtében némileg bővült a magyar pártvezetés mozgástere. A kedvező hatás a kultúrairányításban is kimutatható.

1964 elején pártküldöttség utazott Moszkvába azzal a céllal, hogy az MSZMP tervezett – a szovjet példát követő – ideológiai konferenciájához muníciót szerezzenek.[84] Kállai Gyula[85], Aczél György, Óvári Miklós és Cseterki Lajos[86] egyéni és csoportos megbeszéléseket folytattak az ideológia és a kultúra legilletékesebbjeivel: Szuszlovval[87], Iljicsovval[88], Andropovval és Furcevával[89]. A magyarok feljegyzéseiből kirajzolódnak a szovjet politikusok közötti felfogásbeli különbségek, de az sem kizárt, hogy szándékosság volt abban, hogy az egyik tanácskozáson a keményvonalasok, a másikon a „liberálisabbak" nézetei, helyzetértékelései domináltak.

(A magyar delegáció látogatását megelőzően Kodály Zoltán járt Moszkvában, akit a szovjet fővárosban a magyar nemzeti kultúra Szovjetunióhoz lojális képviselőjének tekintettek.[90] Kodály, akinek szovjetbarátságáról Moszkvában már a megelő-

publikáljuk. Ezt a nép követeli [?!]" – mondotta 1964 márciusában a Moszkvába látogató magyar kommunista vezetőknek Andropov. Az Agitációs és Propaganda Bizottság elé tárt összefoglaló jelentések. 1964. március 31. MOL M-KS-288. f. 41. cs. 21. ő. e. 26. p.

83 Andropov 1964 márciusában találkozott a magyarországi ideológiai pártkonferenciai előkészítése céljából Moszkvába érkezett pártküldöttséggel, és a magyarok hűségét megerősítendő részletesen beszámolt nekik a kínaiak és szövetségeseik szovjetellenes lépéseiről, valamint az SZKP ellenlépéseiről, amelyek zöme nem volt publikus. Ponomarjov sovinizmusban és nacionalizmusban marasztalta el a kínaiakat, nehezményezte, hogy „a kínaiak cinikusan szórják a pénzt a testvérpártokban végzett felforgató munkára", mintha a szovjetek nem ugyanezt tették volna! Az Agitációs és Propaganda Bizottság elé tárt összefoglaló jelentések. Szuszlov is részletesen beszélt a kínaiak kártételeiről, akik nem átallottak „szemtelen hangú" levelet írni az SZKP Elnökségének. 1964. március 31. Uo. 21–26., 35–36., illetve 43–45. p. Ju. V. Andropov, a magyar ügyek jó ismerője – 1953 és 1956 között nagykövet volt Budapesten – 1957-től az SZKP KB osztályvezetője, 1962 és 1967 között az SZKP KB titkára volt. A magyar küldöttség hazatérése után egy héttel az ő vezetésével látogatott küldöttség Magyarországra. B. N. Ponomarjov 1961 és 1986 között az SZKP KB titkára és a KB osztályvezetője. A szovjet–kínai konfliktusról lásd Font et al. (1997) 571–574. p.

84 A látogatásra 1964. február 18-a és 25-e között került sor.

85 Kállai Gyula 1956-tól 1975-ig PB-tag, 1960 és 1965 között a Minisztertanács elnökhelyettese, majd 1967 tavaszáig elnöke, 1962 és 1966, illetve 1970 és 1975 között az Agitációs és Propaganda Bizottság tagja. Az életrajzi adatok összeállításában minden magyar politikai szereplő esetében nagy segítségemre volt: Nyírő szerk. (1989).

86 Cseterki Lajos 1962 és 1966 között a Politikai Bizottság póttagja volt, 1963 decemberétől 1967 áprilisáig a KB kulturális titkáraként tevékenykedett.

87 M. A. Szuszlov 1947-től az SZKP KB titkára, 1955 és 1966 között az SZKP Elnökségének (1966-tól a Politikai Bizottság) tagja.

ző időszakokban is meggyőződhettek, a *Háry János* bemutatójára, illetve díszdoktorrá avatásának alkalmából érkezett a szovjet fővárosba, és kihasználta az alkalmat arra, hogy a nemzeti kultúra iránt szerinte nem eléggé fogékony magyar kultúrairányítókat bepanaszolja: őt a Szovjetunióban sokkal jobban értik, jobban megbecsülik, mint saját hazájában.[91] „Kodály Zoltánnak a népiség kérdésével kapcsolatos konzervatív álláspontját a szovjet delegáció elfogadta és helyeselte" – olvasható Aczél György feljegyzésében. „A Szovjetunióban velem értenek egyet, és nem magukkal! – jegyezte meg Kodály Zoltán epésen a társaságában lévő magyar funkcionáriusoknak, akik a Zeneművészeti Szövetséget képviselték Moszkvában."[92])

A magyar pártdelegáció számára – miként másfél évtizeddel korábban Horváth Márton – most Aczél György állított össze egy hosszú listát arról, hogy mi mindent kell megkérdezni a „szovjet elvtársaktól". Többek közt: mi a véleményük a szocialista realizmusról, a hagyományokról, a pártosságról, a korszerűségről, a „polgári és kispolgári irányzatokról", mi módon fogadtatja el a párt az álláspontját az írókkal, művészekkel?[93] Aczélt különösen az foglalkoztatta: hogyan lehet „az egységes kultúrpolitikai szemléletet" és az íróknak engedélyezett önállóságot összeegyeztetni. Kíváncsi volt arra, hogy milyen „szervezeti és anyagi eszközökkel" ösztönözhetők az alkotók a rendszerhű munkára. Az is érdekelte, hogy milyen alapon válogatnak a Szovjetunióban a lefordítható, kiadható nyugati irodalmi alkotások között, mit tesznek a megjelent problematikus művekkel, hogyan szerveznek róluk vitákat, rendelnek kritikákat.[94]

A tárgyalásokon az ideológia, a propaganda és az agitáció fontosságát hangsúlyozó szovjetek egyszerre fújtak hideget és meleget. Figyelmeztettek, hogy a békés egymás mellett élés programjával nem jár együtt a „burzsoá ideológiai veszély" csökkenése. „Mind több olyan nézet jelentkezik a testvérpártok egyes ideológusainál, íróinál, kritikusainál, amelyek eltérnek a lenini úttól, és marxista köntösben szubjektivista,

88 L. F. Iljicsov filozófus, akadémikus az SZKP KB titkára (1961–65), az Ideológiai Bizottság elnöke és az Ideológiai Osztály vezetője.

89 Je. A. Furceva 1956-tól az SZKP KB titkára, 1960-tól kulturális miniszter.

90 Kodály – Aczél György feljegyzése szerint – Moszkvában kijelentette: „Az 1947-es szovjetunióbeli útja meghatározta egész zenepedagógiai munkásságát, és erőt adott, hogy 56 előtt is kitartson elvei mellett, amelyekhez az akkori kormányzattól nem sok segítséget kapott. […] Furceva elvtársnőnek elmondta, hogy […] a jelenlegi vezetéssel szíve mélyéig egyetért. Most már úgy érzi, nyugodtan halhat meg, mivel a mai vezetésben mélységesen megbízik, érzi, hogy az ország és a nép jó úton halad." Aczél György 1964. március 2-i feljegyzése Kodály Zoltán 1963. decemberi moszkvai látogatásáról. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 2. ő. e. 1–2. p.

91 A kezdetektől jelen lévő nemzeti bolsevizmus bizonyos időszakokban különösen felerősödött a Szovjetunióban, a neoszlavofil eszmék a hatvanas évek második felétől lettek népszerűek.

92 Aczél György 1964. március 2-i feljegyzése Kodály Zoltán 1963. decemberi moszkvai látogatásáról. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 2. ő. e. 2. p.

93 „Magyarországon általában arra törekszünk, hogy az írók, művészek és kritikusok széles körét hallgassuk meg, mi ezzel kapcsolatban a gyakorlat a Szovjetunióban?".

94 Feljegyzés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére. 1964. január 28. MOL M-KS-288. f. 41. cs. 18. ő. e. 37–40. p.

idealista felfogásúak." A kritikából a magyarok is érthettek. A szovjetek ugyanakkor nem csupán politikailag ítélték hasznosnak a Nyugattal kialakított kulturális kapcsolatokat, hanem azok anyagi hozadékát is kiemelték. A magyarokat is bíztatták a nyitásra, és a közvetítést is felajánlották.

Iljicsov dorgált és számon kért, Andropov megértő volt. A magyarok azt szűrhették le szavaikból, hogy a Szovjetunióban elítélik a modernista művészeti irányzatokat,[95] Picassót, Chagallt, Leger-t, ugyanakkor üdvözlik antikapitalista megnyilvánulásaikat. Iljicsov kijelentette: „Nálunk a NEP-korszakban sok minden felszínre jött, különféle művészek is dolgoztak, közöttük volt az absztrakt Chagall. Ő külföldön klasszikus lett, de nekünk nem kell. Picasso haladó Franciaországban, mert üti a kapitalizmust, de nálunk az, amit ő csinál, már túlhaladott szakasz."[96] Az engedékeny Andropov így fogalmazott: „ha nem tudunk használni, legalább ne ártsunk a betegnek"; „nagyobb figyelmet kell szentelni az eltérések történelmi és politikai okainak, például a modernizmusnak egész más történelmi szerepe van és volt a Szovjetunióban, mint Nyugaton" – mondotta.[97]

Andropov, amikor egyedül volt a magyarokkal, még nyíltabban beszélt: „Önkritikusan meg kell mondani – Iljicsov elvtárs ezt talán nem mondaná el önöknek –, hogy mi nem mindig értjük a testvéri országok kultúrájának finomságait és árnyalatait. A Központi Bizottság ideológiai plénuma után a csehszlovák elvtársak szóvá tették, hogy a harc a modernizmus ellen, amelyben végül is a modernizmus szó szidalom lesz, káros Csehszlovákiában, mert sérti a cseh baloldali művészeket, akik mindenben támogatják a pártot, de magukat modernistának tekintik. A magyarok ezt nem mondták, de mondhatták volna" – kacsintott össze velük.[98]

A szovjetek saját problémáikat sem takargatták: az általuk helyesnek tartott elintézési mód – éles bírálat, ugyanakkor az adminisztratív intézkedések kerülése – a magyaroknak szóló javaslat is volt. A szovjet vezetőknek különösen sok gondot okozott, hogyan kezeljék az antisztálinizmust túlfeszítő írókat, és hogyan védjék meg a szovjet embereket a kínaiak balos, dogmatikus politikájának hatásától, vagyis a kínai „sztálinizmustól": Mao Ce-tung „propagandájától".[99]

95 Hruscsov 1962-ben ellátogatott egy szovjet képzőművészeti kiállításra – amelyet a Manyezsben, a Moszkva központjában lévő kiállító csarnokban rendeztek meg –, ahol kikelt az absztrakt ábrázolási mód ellen. Az egyik művésszel folytatott vitában azt mondta, hogy absztrakt képeket egy szamár is tudna festeni a farkával. Hruscsovról árnyalt képet rajzol Vajl–Genyisz (1996) 220–228. p. (A Hruscsov által gorombán megbírált szobrász, Erneszt Nyeizvesztnij készítette Hruscsov síremlékét.)

96 Az Agitációs és Propaganda Bizottság elé tárt összefoglaló jelentések. 1964. március 31. MOL M-KS-288. f. 41. cs. 21. ő. e. 33. o.

97 Uo. 16–17. p.

98 Uo. 22. p.

99 A kínai párt olyan képtelenséget terjeszt, hogy a szovjet nép elpolgárosodik – panaszkodtak a szovjetek a magyaroknak. A szovjetek ugyanezzel a becsmérlőnek szánt kifejezéssel bélyegezték meg a kínaiakat. A magyarok a szovjeteket követték. Lásd pl. A kínai kulturális forradalom és a kispolgári kalandorság című cikket. *Népszabadság,* 1967. március 23. Ez ma már szinte komikus hatást kelt.

Iljicsov Jevtusenkóra különösen haragudott. A költő üstökösszerű emelkedését ekkor még a párt legfelső vezetéséből jövő kritika sem tudta megállítani: az SZKP-nak szüksége volt a Szovjetuniót népszerűsítő „dalnokra".[100] Iljicsov a magyaroknak így festette le Jevtusenkót: „Beszélt vele, és megkérdezte tőle, miért üt meg ellenzéki hangot külföldön. Az ifjú költő cinikusan azt mondta, ha ő külföldön helyesen beszél, a kutya sem figyel rá, de ha kicsit ellenzékieskedik, mindenhová meghívják. Ez rohadt alak, a hiúság megszállottja. Ezeket ököllel kell verni, mert az elvekkel kereskednek."[101]

Beszámoltak a szovjetek a magyaroknak a kultúrairányítás átszervezéséről: ez lényegében a még nagyobb centralizációt, a párt- és állami hatáskörök összevonását jelentette. Szabályozták a cenzúrát: „Minden könyvkiadónál és lapnál, folyóiratoknál szerkesztőbizottság működik. Amennyiben a szerkesztőbizottság többsége egy műre nemet mond, a főszerkesztő nem közölheti, hanem fel kell terjeszteni az illetékes párt- vagy állami szervhez döntés végett. Ha a szerkesztőbizottság többsége igent mond, akkor a főszerkesztő élhet a vétójoggal, ebben az esetben is a felsőbb szervek döntenek."[102]

A tanácskozásokon szó volt még a Szovjet Tudományos Akadémia átszervezéséről: lényegében hatáskörének megnyirbálásáról, szigorúbb pártellenőrzéséről, a szovjet iskolareformról, a tudományos együttműködésről. (Magyarországon egy-két év múlva érződött ennek a hatása: szovjet mintára bevezették a gimnáziumokban a gyakorlati készségeket fejlesztő politechnika tantárgyat, részképzésre orosz szakos egyetemistákat fogadtak a Szovjetunióban stb.)

Hasonlóan nagyszabású ideológiai-kulturális eszmecserére a következő években nem került sor.

100 Jevtusenko sztálinizmust bíráló verseit olvasva a pártbürokraták találva érezhették magukat, hasonlóan azokhoz a magyar pártfunkcionáriusokhoz, akiket vérig sértett Háy Gyula 1954-es írása, a *Miért nem szeretem…* (Kucsera elvtársat). Jevtusenkóról megoszlanak a vélemények: van, aki a hruscsovi éra pártdalnokának tekinti (pl. Vajl és Genyisz már többször idézett könyvében: Vajl–Genyisz (1996) 30–35. p.), mások kiemelik alkotói és előadói tehetségét, korérzékenységét. Lásd összefoglalóan: Szőke (2001) 34–36. p.; Hetényi (2002) 170–178. p.

101 Az Agitációs és Propaganda Bizottság elé tárt összefoglaló jelentések. 1964. március 31. MOL M-KS-288. f. 41. cs. 21. ő. e. 32. p.

102 Uo. 19. p.

A szovjet írók lázadásának magyarországi hatása

A kultúra magyar pártirányítóit kényelmetlenül érintette Andrej Szinyavszkij és Jurij Danyiel szovjetunióbeli perbefogása és elítélése 1966-ban. A két irodalmár bűne az volt, hogy közzé tették – álnéven – Nyugaton a szovjet politikát bíráló írásaikat. Az eljárás nagy felzúdulást váltott ki mind a nyugati értelmiségiek, mind a szovjet értelmiségi elit tagjai között. Hatvankét ismert szovjet író tiltakozott a sztálini idők szellemét idéző per és ideológiai kampány ellen az SZKP XXIII. Kongresszusának elnökségéhez írott levélben. Mihail Solohov viszont éppen ellenkezően reagált. Pártkongresszusi felszólalásában kevesellte „a farkasbőrbe bújt bitangokra" kimért büntetést, az öt év kényszermunkatábort.[103]

Magyarországon óvatosan kezelték az ügyet. A pártvezetés még a látszatát is el akarta kerülni annak, hogy valakiben is felmerüljön a rákosista idők visszatérésének lehetősége: féltette az értelmiségi elittel kialakított jó viszonyt. Csupán az *Élet és Irodalom*ban jelent meg egy semleges hangú beszámoló a Szinyavszkij–Danyiel-perről. „Az írók nagy általánosságban helyeslően vették tudomásul azt, hogy nálunk nem kommentálták a pert, mivel azt a Szovjetunió belügyének tekintik, s ezzel mintegy jelezzük, hogy nem akarjuk aktualizálni a szovjet eljárást a magyar irodalmi viszonyokra" – olvasható a per magyarországi visszhangjáról készült jelentésben.[104]

A Szolzsenyicin-ügy jóval nagyobb visszhangot váltott ki Magyarországon, mint a nálunk (sem) igazán ismert két irodalmáré. A magyar értelmiségiek közül számosan elsősorban nyugati forrásokból szereztek tudomást róla. Az írók szerettek volna hivatalos írószövetségi tájékoztatást kapni arról a szovjet kultúrpolitikát bíráló nyílt levélről, amelyet Szolzsenyicin azután írt, miután nem engedték felszólalni a szovjet írók kongresszusán.[105] A levelet nem ismertették, de 1968 tavaszán – még a reformreménységek időszakában – Darvas József, az Írószövetség elnöke egy taggyűlésen óvatosan bírálta a szovjeteket Szolzsenyicin szovjetunióbeli mellőzése miatt.[106] A csatlósmerészségnek idáig terjedtek a határai.

Az orosz író neve az *Iván Gyenyiszovics egy napja* megjelenése után – 1963 februárjában közölte a *Nagyvilág*, röviddel a szovjet folyóiratbeli publikálást követően – Magyarországon a desztalinizációval fonódott össze. A regény a rákosista időktől való elhatárolódás szimbóluma is volt: a Kádár-rendszer egyik legfőbb legitimációs alapjához kapcsolódott. Aczéléknak 1967-ben végre sikerült szovjet jóváhagyással a rendszer támogatóinak körébe újra bevonni az 1956-ban revizionistaként megbélyegzett Lukács Györgyöt, aki Szolzsenyicin művészetét a legmagasabbrendű realista, szocialista művészetként értékelte. Szerinte az író Dosztojevszkij és Tolsztoj örökébe lépve világirodalmi jelentőségre emelte „az új szocialista realizmust."[107] Az orosz író elleni magyarországi kampány romba döntötte volna a magát reformernek tartó kulturális vezetés addigi eredményeit, és lovat adott volna az MSZMP-t balról támadók alá, ami persze a Szolzsenyicin-ügy hazai elmismásolása ellenére egy-két évvel később – immár más okokból – óhatatlanul bekövetkezett.

A viszonylagos belső önállóságért a magyar kulturális vezetés a külkapcsolatokat érintő ügyekben tanúsított szolgálatkészséggel fizetett: a nemzetközi szervezetekben a szovjet érdekek legharcosabb képviselőjének bizonyult, igyekezett tisz-

103 Az ügy dokumentumait lásd: Szilágyi szerk. (1988) 112–125. p.

104 Jovánovics Miklós feljegyzése a Szinyavszkij–Danyiel-ügy visszhangjáról. MOL M-KS-288. f. 35. cs. 3. ő. e. 2–3. p. Voltak persze, akik elítélő állásfoglalás közzétételét szerették volna. Közéjük tartozott a régi bolsevik, Kahána Mózes, akinek a *Népszabadság*hoz benyújtott Író és becsület című cikkét az újság nem közölte.

105 Alekszandr Szolzsenyicin levele a Szovjet Írószövetség IV. kongresszusához (1967) Bodalsza tyeljonok sz dubom. In Szilágyi szerk. (1988) 126–131. p. A körülményekről lásd: Eggeling (1999) 227–229. p.

106 A Magyar Írók Szövetsége taggyűlése. 1968. március 17. ÁSZTL M-35 897.

107 Lukács (1970) 1–15. p.

tára mosni a „szovjet szennyest”, és megpróbálta elvonni a figyelmet a szovjetunióbeli antidemokratikus intézkedésekről.[108]

A Prágai Tavasz idején az Írószövetség informálta a szovjet írószövetséget a csehszlovák írószövetségi vezetők koncepciójáról, készülő lépéseikről. A szovjetek megkérték a magyarokat: próbálják rábírni a csehszlovákokat arra, hogy a szocialista írószövetségekkel normalizálják a kapcsolatukat. A magyar megbízottak erőfeszítése nem járt sikerrel. Az íródiplomaták hasonló szerepre vállalkoztak, mint a „nagypolitikában” Kádár János, bár – hozzá hasonlóan – igyekeztek kibújni a magyar belső békét veszélyeztető kívánságok elől: „a magyar írók józan megfontolásból azért is óvakodtak csehszlovák–magyar polémiába bonyolódni, mert ez akarva-akaratlan nemkívánatos asszociációkat ébreszthetett volna a csehszlovákokban, az ott élő magyarokkal kapcsolatban. Mindezt annak idején őszintén meg is magyarázták a szovjet írószövetség vezetőinek” – írja a pártközpontnak szóló jelentésében az Írószövetség főtitkára.[109]

A Szolzsenyicin elleni szovjet intézkedések elementáris felháborodást váltottak ki a korábban a szovjet politika iránt megértést mutató nyugati írókban, akik a nemzetközi írószervezetekben adtak hangot elégedetlenségüknek. A magyar kulturális vezetés, bár lényegében egyetértett a Szolzsenyicinnel kapcsolatos szovjet bánásmódot elítélő nyugati és magyar értelmiségiekkel, sem a szovjetekkel, sem a nyugatiakkal nem kívánt konfliktusba bocsátkozni. A szovjetek bojkottálni akarták a nemzetközi írószervezeteket, és létre akarták hozni a szocialista országok írószövetségeinek nemzetközi szervezetét. Ezt a magyarok nem fogadták szívesen. „Ez a koncepció az elszigetelődés koncepciója. Mindenki ellenfél, aki vitatkozik velünk? A bolgárok még überelték is a szovjet álláspontot: információgyűjtő, vagyis kémkedő szervezetnek nevezték a PEN-t” – kommentálták a terveket a pártközpontban.[110]

A szovjetek a magyarokat kérték meg arra, hogy csillapítsák le a szovjetellenes indulatokat, amit a magyar kultúrpolitikusok vállaltak is. Ennek a szovjet „kérésnek” volt némi fenyegető felhangja: a magyarok bizonyítsák be, javasolták a szovjet írószövetségi vezetők, hogy „rugalmas politikájukba belefér a harc is minden támadás ellen. A kemény fellépés *befelé, a belső liberalizmus ellen* is hatásos. A szovjet emberek nem türelmetlenek, de határozott visszaütéseket szeretnének látni. [?!] Semmi szükség rá, hogy egyesek a nemzetközi porondon szégyelljék a vitát.” A magyarok érzékelték a kibúvókeresés buktatóit: „Igyekszünk rugalmasan viselkedni, elvi engedményeken még nem kaptak rajta bennünket.”[111]

A magyar PEN-képviselők – Boldizsár Iván, Kéry László, Sőtér István – azon fáradoztak, hogy lebeszéljék a nemzetközi írószervezetek vezetőit a szovjet politika megbélyegzéséről.[112]

108 A magyarok 1969 őszén például Günter Grasst támadták, mert bírálni merte „a forradalom szovjet modelljét”.

109 Dobozy Imre feljegyzése a magyar–orosz írószövetségi kapcsolatokról. 1970. május 16. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 1. ő. e. 58–62. p.

110 A TKKO feljegyzése a magyar–szovjet írószövetségi kapcsolatokról. 1970. április 10. Uo. 8. p.

111 Kiemelés az eredetiben. A TKKO feljegyzése a magyar–szovjet írószövetségi kapcsolatokról. 1970. április 10. Uo. 9. p.

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján még szilárdan állott Kádár János „békeműve” (Révész Sándor), annak ellenére, hogy a csehszlovákiai reformtörekvések elfojtásában vállalt bűnrészesség már a rezsim sok hívét kiábrándította. Az emberek zöme azonban – és így a kulturális elit többsége is – elégedett volt a Rákosi-korszakhoz képest letagadhatatlanul jobb életlehetőségekkel. A múlt emléke rendkívül érzékennyé tette a magyarokat minden visszalépésre utaló gesztusra, s ezzel Kádárék is tisztában voltak. A Szovjetunióban a lázas és lelkesítő hruscsovi idők ekkorra már a múlt ködébe vesztek, míg Magyarországon még mindig annak szelídebb és józanabb változata határozta meg a politikát, s a maga képére formálta a hatalmi apparátus egy jelentős részét is.

A két ország kulturális vezetése közötti aránylag jó viszony 1970-re feszültté vált: mindkét fél egyre elégedetlenebb lett a másikkal. A szovjetek azt szerették volna, ha a magyarok hozzájuk hasonlóan határozottabban lépnek fel a belső és a külső „liberálisokkal” szemben. A magyarok kényszeredetten alkalmazkodtak: „A két szövetség közti kérdések rendezése, a jó viszony megtartása érdekében minden lehetségeset meg kell tenni. Mivel azonban nem két irodalmi irányzat, hanem két kultúrpolitikai-ideológiai koncepció jelenlétének vagyunk tanúi, mindenekelőtt arra volna szükség, hogy a két párt ideológiai-kultúrpolitikai vezetői találkozzanak.”[113] A szovjetek már nem voltak annyira ráutalva a magyar támogatásra, mint a hatvanas évek közepén, a magyarok pedig némileg túlértékelték saját fontosságukat.

A viszony megromlásának folyamatát egy 1970 tavaszán keletkezett értékelés így taglalja: „Kényes kérdésekben is vállaltuk a szovjet kérések teljesítését. Például 1968 őszén Belgrádban szovjet sugallatra kerestünk kapcsolatot a csehszlovák íróküldöttséggel, mintegy »működtetni legalább egy csatornát« a csehszlovákok és a többi szocialista írószervezet között. Ez a mintaszerű viszony [?!] Szolzsenyicin kizárásáig, illetve az ezt követő nyugati tiltakozásig felhőtlen volt annak ellenére, hogy a szovjet írószövetségi vezetők, legbarátibb megbeszéléseinken is, így vagy úgy érzékeltették, hogy a magyar irodalom- és kultúrpolitka nem mindenben nyerte el tetszésüket. A Szolzsenyicin-ügy azonban, bár a magyar állásponton és magatartáson mit sem változtatott, megváltoztatta azokat a körülményeket, amelyek között a szovjet írószövetségnek védenie és bizonyítania kell a maga lépéseinek helyességét. […] arra lett volna szükség, hogy korábbi álláspontunkat feladva mondjunk ítéletet egy olyan szerző magatartása és műve felett, mely szerző ilyenfajta megítélése nem a magyar írószövetség és közvélemény dolga”.[114]

A magyar Írószövetség vezetőit elborzasztotta táborbeli írótársaik avitt sztálinizmusa, ami különösen akkor vált szembetűnővé, amikor maguk között voltak, s nem a nyugati imperialisták támadásától kellett megvédeni a szocializmus ügyét. A szocialista írószövetségek 1970 eleji bukaresti tanácskozását a magyar résztvevők –

112 Az eseményeket elemzését lásd: Révész (1997) 175–178. p.

113 A TKKO feljegyzése a magyar–szovjet írószövetségi kapcsolatokról. 1970. április 10. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 1. ő. e. 10. p.

114 Uo. 6. p.

Darvas József, Dobozy Imre és Molnár Géza – a párközpontnak írott jelentésükben így értékelték: „Csekély színvonal, rengeteg séma […] Olyfokú egyszerűsítés, mely az ötvenes évek elejére emlékeztetett. […] Hogy egyeztethető össze ezzel az a helyes elvünk, hogy aki nincs ellenünk, az velünk van? Sehogy" – keseregtek a jelentésírók.[115] Darvas, aki az ötvenes években a sztálinista kultúrpolitika hű szolgája volt, a tanácskozáson liberális húrokat pengetett: „Nem tudta elfogadni azt a nézetet – olvassuk a fenti beszámolóban –, miszerint az ideológiai harc csak azért élesedik, mert sikereink nőnek. Azért is. De emellett nemcsak sikereink, hanem kudarcaink, tévedéseink is vannak. Mi is ellene vagyunk a pluralizmusnak, de nem az új kérdésre adandó válaszoknak. A játék kétkapus, nem szabad védekezésre beállni, támadnunk kell, főleg művekkel, és a jó ideológiát magas művészi szinten megtestesítő művek mellett nemzetközi fórumokon való okos, vitázó, érvelő fellépéssel." A. B. Csakovszkij, a *Lityeraturnaja Gazeta* főszerkesztője vitába szállt a magyar írószövetség elnökével: „Érthetetlen volt. Kiigazította Darvast azzal, amit Darvas mondott." Az alapkonfliktust az okozta, hogy a szovjetek szakítani akartak a nyugati progresszió képviselőivel azért, mert bírálni merték a szovjet kulturális döntéseket. A fagyos légkör mindvégig megmaradt, de néhány más országbeli küldött „négyszemközt" a magyarokat támogatta: a szünetekben súgva azt mondták, hogy „a magyarok hoztak színvonalat a lapos lármázásba". A magyarok merészsége felbátorított két csehszlovákiai küldöttet: Andrej Plávka és Jiři Hájek óvatosan a magyarok mellé állt, és a román Laurentiu Fulga is követte példájukat.

A magyarok végkövetkeztetése lehangoló volt: „…kár lenne illúziókat táplálni. A képlet nem változott. Egyik oldalon egy sértődött, haragos, a másik érveire fülenincs antikommunista-ellenes koncepció; a másik oldalon egy elvileg éppoly szilárd, de a realitásokból, az adott társadalmi-szellemi erővonalakból kiinduló, a szembenálló oldalt tartalmi szempont szerint differenciáló, rugékony koncepció [ti. a magyaroké]. E kettő közelíthető lenne, ha az első nem merevedne meg. Arra azonban semmi kilátás, hogy a szovjet elvtársak kultúrpolitikájuk *belső* szigorúságától eltérően *kifelé* higgadtabb és toleránsabb modellt alkalmaznak. Különben is ez a szféra – a kultúráé, az ideológiáé – számukra főképp lecsapódási helye, megfogalmazási szférája a bármely területen, tehát főképp a politikában jelentkező sajátosságoknak, különbözőségeknek, ellentmondásoknak. Véleményünk szerint épp ezért hasonulás helyett további éleződésre lehet számítani."[116]

A kérdés fontosságát – a szovjet–magyar viszony esetleges romlása miatti félel-

115 Az ötvenes évek szellemiségét hallották ki a velük nyájasan elbeszélgető Ceauşescu szavaiból is: „»Mi nem ijedünk meg egy-egy problematikus könyvtől, nem minősítjük rögtön ellenségesnek, különben is bízunk az olvasók érettségében, ítélőképességében.« Ez nem volt célzás nélküli lövés. Egyébként az volt a benyomásunk (ezt eléggé megbeszéltük), hogy Ceauşescu tudja, mit akar, nemcsak keménynek látszik, valami könyörtelenség is van benne, s olyanformán szeretheti az írókat, mint Napóleon a katonáit: amíg használni tudja őket." Feljegyzés a szocialista írószövetségek vezetőinek bukaresti találkozójáról. 1970. március 4. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 1. ő. e. 46. p.

116 Uo. 44–51. p.

met – mutatja, hogy a Politikai Bizottság is tájékoztatást kapott a szovjet és a magyar írószövetségi vezetők közötti nézeteltérésekről.[117] Aczél György Moszkvában próbálta közelíteni egymáshoz a divergáló nézeteket. Mindkét fél engedett, végső soron azonban a szovjet felfogás győzedelmeskedett: a szovjetek megígérték, hogy nem szorgalmazzák külön szocialista írószövetség megalakítását, a magyarok viszont ígéretet tettek arra, hogy jobban felzárkóznak a szovjet vonalhoz, és még a látszatát is kerülik annak, hogy valamiféle nézetkülönbség lenne a szovjetek és a magyarok között.[118]

Tabusértések

A kényszerű kompromisszum semmit sem oldott meg, sőt további konfliktusok forrása lett. A kultúrpolitikai liberalizmus felbátorította az alkotókat: a lektorok, kiadók – vagyis a cenzorok – ébersége csökkent. Különösen akkor, ha elkötelezett kommunista művéről volt szó. Mindig a Szovjetunió megítélésével volt a baj. Az éber szovjetbarát és feltehetően a kádári politikával elégedetlen feljelentők megtalálták a szovjetekhez vezető csatornákat, a magyarországi szovjet követség munkatársai pedig „hivatalból” voltak éberek. A hetvenes évek elején több ügy is borzolta a kedélyeket, és vizsgálatra, ítélkezésre kényszerítette a kulturális vezetést. A sorozatos „baklövéseknek” a politikai-ideológiai cenzúra bevezetése lett a következménye, amit az álságos diktatúrák természetének megfelelően titokban tartottak.[119]

Az első „botrányt” a nómenklatúrához tartozó Sík Endre[120] emlékirata váltotta ki, a *Vihar a levelet…*, amely kétéves előkészület után 1970 decemberében jelent meg a Zrínyi Katonai Kiadónál 10 600 példányban. Betiltásáról, vagyis a könyvesbolti és könyvtári példányok zárolásáról január végén döntöttek a pártközpontban. (Mindössze 1400 kötet sorsáról intézkedhettek: a többi elkelt.) Megtiltották, hogy a könyvről a médiában szó essék. Belső használatra és a szovjet fél megnyugtatására a könyv megjelenését politikai hibának minősítették. Sík Endrével Aczél György beszélt: „Egyetértett azzal az állás-

117 Tájékoztató jelentés a Politikai Bizottságnak a Magyar Írók Szövetsége nemzetközi kapcsolatainak néhány kérdéséről. 1970. április 15. Írta Óvári Miklós, jóváhagyta Aczél György. Uo. 28–32. p.

118 Óvári Miklós feljegyzése a Szovjet Írószövetségben, valamint a „Gyemicsev elvtárssal” folytatott beszélgetésről. 1970. május 20. Uo. 68–72., illetve 73–77. p. Aczél György – monográfusának találó megállapítása szerint – akkor jutott el a hatalom csúcsára, amikor lényegében megbukott. Lásd Révész (1997). Aczél 1969. március 8-án lett az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának elnöke, 1970. november 28-án pedig a Politikai Bizottság tagjává választották.

119 A jövőben „azon személyiségek műveinek kiadásánál, akik – múltbeli vagy jelenlegi beosztásuknál fogva – jelentős olyan államtitkok, tények, értékelések ismerői, melyek nyilvánosságra hozatala politikai érdekeinket sértheti”, a kiadók két lektort kötelesek felkérni. „A lektorokat a kiadói főigazgató és a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya, illetve illetékesség esetén Agitációs és Propaganda Osztálya javaslatára az Agit. Prop. Bizottság hagyja jóvá.” A határozatot az Agitációs és Propaganda Bizottság hozta, a Titkárság megerősítette, a kiadókat a művelődési miniszter, Ilku Pál értesítette. MOL M-KS-288. 36. cs. 1. ő. e. 4. és 5. p.

120 Sík Endre 1920 és 1945 között a Szovjetunióban élt. 1958-tól 1961-ig, nyugdíjazásáig külügyminiszter volt. 1959 és 1970 között az MSZMP KB tagja.

ponttal, hogy feladatunk a két nép, a két párt között kialakult őszinte barátság és kapcsolat további erősítése, az ezt esetlegesen zavaró momentumok kiküszöbölése" – olvasható egy pártközponti jelentésben.[121]

A kifogások a következők voltak: Trockij bemutatásánál, valamint a Buharin–Kamenyev–Zinovjev-per leírásánál „nem érvényesül, hiányzik az állásfoglalás": vagyis a szerző nem vette át a szovjet hivatalos – az említetteket elmarasztaló – értékelést. Túl nagy hangsúlyt kapnak a könyvben „a szovjet értelmiséget és az ott élő emigránsokat érintő" letartóztatások, ami „ránehezül az élményanyagra és rendkívül komor hangulatot sugall": vagyis Sík nem hallgatta el, nem szépítette meg a valóságot. A könyv „nem elsősorban szemléletmódja miatt vitatható, hanem azért, mert az SZKP történetének egyik olyan szakaszát érinti, amelynek értékelése még a Szovjetunióban sem jutott nyugvópontra" – olvasható a pártközpont értékelésében.[122]

Lengyel József kilenc évet töltött a Gulágon, és még 1947-es szabadulása után is hosszú évekig kényszerlakhelyen élt. 1955-ben térhetett haza Magyarországra. *Igéző* című könyvében (1962) magas művészi színvonalon szembesítette a kommunista terrort a kommunista emberséggel, a megalázó körülmények közé lökött emberek szenvedéseikben felmagasztosulva jelentek meg könyvének lapjain. Saját életén alapuló regénye, a *Szembesítés* akkor jutott a kiadás stádiumába, amikor a Szovjetunió a „lágerirodalomban" már politikai-ideológiai veszélyt látott: a hatvanas évek második felében a hruscsovi idők mérsékelt reformszellemiségét a Brezsnyev-éra pangása váltotta fel, a kultúrában pedig a hatalomféltő merevség vált uralkodóvá.[123]

Aczél György nagyra értékelte Lengyel József művészetét, és világszemléletét is osztotta. Politikusként azonban kénytelen-kelletlen fellépett ellene. Igyekezett a kínos feladatot másokra bízni: egy emigráns kommunistát (Mathejka Jánosnét) kéretett fel ideológiai lektornak, a változtatási javaslatokra pedig a központi pártapparátus, a TKKO munkatársa kérte az írót, aki a cenzorai elleni panasszal a pártvezetéshez fordult.

A pártközpontbeliek azért szerettek volna az egyes mondatokon változtatni, hogy elejét vegyék az esetleges szovjet támadásoknak: nehezményezték például az NKVD-s tiszt ellen irányuló „ízléstelen gyűlölködést,"[124] a fasizmust és a sztálinizmust rokonító „történelmietlen és elhibázott" megállapításokat,[125] a szovjet rendszer bírálatát.[126]

121 A TKKO jelentése a KB Titkárságának. 1971. február 23. Uo. 6. p.

122 A diplomatikus finomsággal megfogalmazott vélemény szerzői Rátkai Ferenc és Molnár Ferenc, a TKKO munkatársai. 1971. január 25. Uo. 10–11. p.

123 Aczél György „a *Szembesítés* kiadásába nem ment bele" – olvasható az író 1967. július 7-i naplóbejegyzésében. Amikor felkérték arra, hogy a november 7-i ünnepségeken a magyar írókat képviselje Moszkvában, azzal utasította vissza, „hogy nincs kedvem olyan országba menni, ahol nem publikálnak". Lengyel (1989) 215. és 219. p.

124 A főhős ezt mondja kihallgató tisztjének: „a hímrészénél fogva kötném fel, sajátkezűleg, egy csillárra, lehetőleg a lakásán, és ráültetném hintázni a kedves nejét".

125 A fasiszta lágerek bejáratára körülbelül ugyanaz volt kiírva, mint a szovjet munkatáborokéra („A munka szabaddá tesz", illetve „A szabaduláshoz az élmunka vezet el").

126 A funkcionáriusok önálló réteget alkotnak, érdekeik

Végül áthidaló, kompromisszumos megoldás született: a könyv a párt kiadója, a Kossuth Kiadó zárt sorozatában jelenjen meg Kardos György – a Magvető Kiadó igazgatója, Aczél György barátja – előszavával, 200 példányban, az író viszont annyi honoráriumot kapjon, mintha könyve tízezer példányban került volna az olvasók elé.[127]

Aczél György a következő instrukciókat adta a TKKO vezetőjének: „Ne legyen az Előszó valami reklámízű agyonvédése Lengyelnek. Ne részletezzük és ismételgessük szükségtelenül a törvénysértéseket. Legyen világos az olvasó előtt, hogy nem kell szükségtelenül széles körben terjeszteni ezt a könyvet."[128]

Az író élettársa szerint Aczél magyarázatként Moszkvára és Berlinre hivatkozott: neki meg van kötve a keze, és bár tudta, hogy a *Szembesítés*ben leírtak igazak, félt közreadatni a művet. „Mindig azt mondta, hogy ő ugyan megpróbálna sok mindent, de Mekka nem engedi."[129]

A könyv körüli bonyodalmak ezzel korántsem zárultak le. Egy angliai kiadó meg akarta jelentetni a regényt. Ezt a pártvezetés mindenképpen meg akarta akadályozni, hiszen az angol nyelvű publikálással Magyarország rossz pontot szerzett volna Moszkvában, amiből az is következhetett, hogy veszélybe kerül a nehezen elért kulturális stabilitás. A Politikai Bizottságnak szóló tájékoztató szerint a zárt kiadásban megjelent regény egy példánya eljutott az angol kiadóhoz, s bár a szerző és a Szerzői Jogvédő Hivatal is tiltakozott a megjelentetési szándék ellen, nem tudta kizárni annak lehetőségét, hogy „a Szembesítés külföldön előbb-utóbb megjelenik".[130]

1972-ben az *Új Írás* sértett tabut. A márciusi számban jelent meg Császár István *Utazás* című „álcázott elbeszélése", amelyben a Szovjetunióban tapasztalt élményeit írta meg „szertelen szókimondással": humorizált a szovjet televízión, megfricskázta a szovjet írószövetséget. A főszerkesztő, Jovánovics Miklós szerkesztőtársaival együtt – magukat is mentendő – kiállt az írás és szerzője mellett: „Császár István maga is fiatal, eredeti hangú író, aki szertelenségei ellenére is a jó ügyet szolgálta. Folyóiratunkban közölt írására a Szovjetunió és az orosz nép mély szeretete jellemző."[131] A pártközpontban nem fogadták el a mentegetődző magyarázatot, és a

nem esnek egybe a proletárok érdekeivel. A választás a Szovjetunióban „tisztára kutyakomédia".

127 „A kiadó" előszavának utolsó bekezdése: „A szerzőnek ez a műve is gazdag élményanyagra épül, ugyanakkor kétségtelen, hogy a mű több olyan vitatható részletet tartalmaz, amelyek kérdésessé teszik a regény történelmi hitelességét, és széles körű publikáció esetén az olvasók egy részét helytelen következtetések levonására indíthatnák. Ezért adjuk ki Kossuth-díjas író e problematikus művét tájékoztatásul, kézirat gyanánt." A könyvet megkapták a KB és a KEB tagjai, a megyei pártbizottságok első titkárai, a KB osztályvezetői és a TKKO kulturális kérdésekkel foglalkozó osztályvezető-helyettese.

128 Feljegyzés Nagy Miklós elvtársnak. 1971. szeptember 16. MOL M-KS-288. 36. cs. 10. ő. e. 40. p.

129 Margittay (1990) 53. p. Vesd össze: Révész (1997) 174–175. p.

130 MOL M-KS-288. 36. cs. 24. ő. e. 110. p. 1972. október 26. A jelentéshez csatolva olvasható: „Kérjük Kádár elvtárs hozzájárulását ahhoz, hogy a mellékelt, Lengyel József: Szembesítés c. regényével kapcsolatos problémákról szóló tájékoztatót a Politikai Bizottság tagjai megkaphassák."

131 Jovánovics Miklós levele Tóth Gyulának, a MM Irodalmi Osztálya vezetőjének. 1972. február 29. MOL M-KS-288. 36. cs. 22. ő. e. 10. p.

szerkesztőkön verték el a port: „Jovánovics természetesen nem írhat egyebet, de ez túlzás! Fenntartom korábbi véleményemet (ez az írás nem rosszindulatú, csak néhol nyegle), de a szerkesztőnek arra is gondolnia kellett volna, hogyan hat a Szovjetunióban csupán egy-egy szakasz vagy mondat visszafordítva. Javaslom ha lehet, ne csináljunk belőle ügyet, Jovánovicsot toljuk le" – írja Szabó B. István.[132] Az állami felelősségre vonást a pártközpontban a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalától várták: ők csak a pártbüntetés kirovását vállalták magukra. A Tájékoztatási Hivatal továbbadta a labdát a Művelődésügyi Minisztériumnak: kényelmetlennek érezték az „ítélkező" szerepét az Írószövetség párttitkárával szemben. Mellékelték a Lapkiadó Vállalat vezetőjének önérzetes visszautasító levelét: ha a közlés politikai hiba volt, mert árt „a szovjet–magyar barátságnak" és „sérti a szovjet népet", csekély büntetés a Tájékoztató Hivatal javasolta 30 vagy 50%-os nyereségrészesedés-megvonás, illetve a 10 vagy 20%-os személyi alapbércsökkentés. Az állami felelősségre vonás csak a párteljárás után következhet: „nem feladatom és nem is vindikálhatok magamnak olyan feladatot, hogy kultúrpolitikai hatáskört töltsek be, mert a kultúrpolitika nem szakmám és nem is értek hozzá" – írta Sala Sándor.[133]

A főszerkesztőt végül a Művelődésügyi Minisztérium Irodalmi Osztályának vezetője részesítette írásbeli figyelmeztetésben: „Az elmúlt másfél, két évben főszerkesztői értekezleteken nem egyszer felhívtuk a szerkesztők figyelmét arra, hogy a »tiltás« kategóriájába tartoznak azok az írások, amelyek az ország külpolitikai érdekeit sértik vagy zavarják. Hangsúlyozottan kértük, hogy ilyen esetekben nagy körültekintéssel, politikai felelősségtudattal járjanak el. Ezeknek az írásoknak a közlését nem belső irodalmi, írópedagógiai meggondolások döntik el, hanem következetesen képviselt politikai elvek."[134]

Veszélyt jelentett az is, ha a Szovjetunióban vitatott személyiség vagy produkció jutott el Magyarországra: a kultúra irányítói nem tudhatták, hogy milyen szovjet hatalmi érdekcsoport fordítja ellenük a nem kiszámítható hazai reakciókat. Abban biztosak lehettek, hogy magyar informátoraik révén a szovjetek mindenről azonnal tudomást szereznek. Ez is a birodalom–periféria-kapcsolat tipikus jelenségei közé sorolható. A magyar vezetők nem felejtették el a forradalom előtti időket, amikor az ellenzéki kommunisták a szovjet reformtörekvésekre hivatkozva próbálták befolyásolni a hatalmat. És lényegében ez folytatódott a kádári konszolidáció után is: a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a magyar reformszándékú kommunisták a hruscsovi olvadásra hivatkozva próbálkoztak – 1968 után egyre csökkenő számban – a létező szocializmus demokratizálásával.

1971 őszén Jevtusenko magyarországi látogatása váltott ki izgalmat a pártközpontban és a Hajdú megyei pártbizottságon. Jevtusenko hivatalosan, az Írószövetség vendégeként tartózkodott Magyarországon. Lelkes debreceni orosz szakos egyetemi hallgatók meghívták, látogasson el hozzájuk. Ötletüket jóváhagyta ugyan a bölcsész-

132 Cím nélküli feljegyzés. 1972. március 8. Uo. 12. p.

133 A levél kelte: 1972. április 7. Uo. 18. p.

134 Dr. Simó Jenő levele. 1972. április 21. Uo. 20. p.

kar dékánja – aki párttag volt, és az orosz tanszéket vezette –, pártjóváhagyást azonban nem kértek: feltehetően eszükbe sem jutott, hogy engedélyért kell fordulniuk a párt helyi (városi, megyei) szerveihez is.

Jevtusenkónak tetszett a fiatalos kezdeményezés: csupán gyors autót és kényelmes – kétszobás – szállást kért. Amikor a látogatás híre a párthoz is eljutott, kitört a pánik: attól féltek, hogy az informális, szervezetlen találkozón esetleg vitatható, ellenséges vélemények is elhangzanak, s abban sem voltak biztosak, hogy az italt kedvelő költő a fellazult hangulatban nem veti el a sulykot. Rávették a diákokat, mondják le a találkozót, de Jevtusenko az ő kényelmére hivatkozó érveket nem méltányolta, az is lehet, hogy átlátta, mi van a szabadkozás mögött, és nem volt ellenére, hogy megizzassza a pártbürokratákat. A találkozó, amelyen az Egyetemi Kollégiumban legalább százan vettek részt, botrány nélkül zajlott le. Az elszenvedett izgalmakért azonban valakinek fizetnie kellett, annál is inkább, mert a szovjet nagykövetség rosszallásának adott hangot: „megjegyezte, hogy Jevtusenko hivatalosan tartózkodik Magyarországon, és ezért protokolláris szempontból magánútját nem tartja szerencsésnek."[135]

Az ügyről Aczél György tájékoztatta Kádár Jánost, aki a jelentésekhez mellékelt levélre kézzel ráírta: „Ez mind szép, de miért nincs nyoma annak, hogy a sorozatosan felelőtlenül eljáró embereket ki rója meg és részesíti figyelmeztetésben."[136] A pártközpontbelieknek eszükbe juthattak Iljicsov 1964-es, Jevtusenkót elítélő szavai is.

A bűnbak az egyetem rektora lett, akit miniszterhelyettesi figyelmeztetésben részesítettek, és az Írószövetség funkcionáriusai sem kerülték el a megrovást.

Az állandó aggodalom amiatt, hogy a „szovjet elvtársaknak" nem tetszik a magyarországi kulturális, szellemi élet, nem volt alaptalan, amit egy 1971. októberi pártközponti feljegyzés is bizonyít. Ebben Orbán László KB-tag, művelődésügyi miniszterhelyettes idézi a szovjet kulturális miniszter kritikus megjegyzéseit. Jekatyerina Furceva „problematikusnak", „érthetetlennek" találta a Szovjetunióban vendégszereplő Magyar Operaház két produkciójának elemeit: a *Vérnász* modernista díszleteit és a *Csodálatos mandarin* koreográfiáját. Orbán – beszámolója szerint – azzal érvelt, hogy a hatalom stíluskérdésekbe nem avatkozik bele. Furceva ezt helytelenítette: „a forma és a tartalom nem választható el egymástól" – szajkózta a sztálini idők szlogenjét. Furceva visszautasította a kísérletező, a szovjet színházművészetbe újat hozó Taganka színház budapesti vendégjátékára vonatkozó magyar kérést: kijelentette, hogy ők problematikus szovjet produkciót nem engednek külföldre, így a Taganka berlini vendégjátékát sem engedélyezték, „nehogy a többi színház fejlődését károsan befolyásolja". A szovjet kultúrpolitikus az esztétikai maradiság, a problémátlan kincstári államművészet híveként „nagy hangsúllyal szólt a nyugati dekadens, modernista hatásokról, az erőszak- és szex-kultuszról,

135 A követségi munkatársat, az esemény idején Debrecenben tartózkodó másodtitkárt T. A. Csikoványinak hívták. Dr. Rapcsák András rektor feljegyzése Jevtusenko debreceni látogatásával kapcsolatban. 1971. november 1. MOL M-KS-288. f. 36. cs. 10. ő. e. 146. p.

136 1971. november 16. Kádár zárójelben hozzáfűzi: „(Kezdve Földeákon, aki a debrecenieket azzal »lelkesíti«, ami nem tartozik rájuk, előzetes program stb.)." Uo. 138. p.

amelyeknek nem szabad kis engedményt sem tenni. Őket konzervativizmussal és azzal vádolják, hogy nem adnak szabadságot az alkotóművészeknek. Ez nem igaz. Az ő ún. tradicionális művészetük óriási sikereket ér el világszerte. Példaképpen említette, hogy Párizsban a közönség – a sajtó ellenére – milyen rendkívül melegen fogadta a Bolsoj előadását, tradicionális díszleteit. Az afgán király, a kanadai miniszterelnök a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott a *Giselle*, illetve a *Hattyúk tava* előadásáról."[137]

Történelem-hamisítók

1972-ben olyan történelmi munkák bizonyultak tabusértőnek, melyeknek szerzői párttagok voltak. A szigorú kritikát Dolmányos István *Szovjetunió történeté*ről és a *Sorsforduló* című dokumentumgyűjteményről Szabó Bálint írta. A párttörténész a Dolmányos-könyv[138] esetében a személyi kultusz antedatálásával és Hruscsov értékelésével – túl pozitívnak tartotta[139] – volt elégedetlen az 1944–45-ös felszabadulást dokumentumokon keresztül bemutató *Sorsforduló*t pedig nem csupán azért marasztalta el, mert szerinte egyaránt sért kül- és belpolitikai érdekeket, hanem azért is, mert a kiadvány az állami szférában egyre inkább terjedő antimarxista, „objektivista" történelemszemlélet tipikus megnyilvánulása. Ez utóbbi könyvet a Levéltári Igazgatóság 3000 példányban adta ki, ami akkor alacsony példányszámnak számított. Megjelentek benne olyan dokumentumok is, amelyek a megszálló szovjet hadsereg atrocitásait mutatták be: ez ítéltetett szovjetellenesnek.[140] Legnagyobb felháborodással azt a korabeli iratot idézték, amelyben arról intézkedtek, hogy a szovjet katonák számára bordélyházat kell felállítani.

Szabó Bálint azok közé a kommunisták közé tartozott, akik túl megengedőnek tartották az MSZMP kultúrpolitikáját. 1972 márciusában azért írt Aczél Györgynek levelet, mert nem értett egyet azzal a telefonbeszélgetésük során elhangzott javaslattal, hogy a *Párttörténeti Közlemények*, amelynek ő volt a főszerkesztője, ne közölje le a *Sorsforduló*t erősen megbíráló recenziót, amelynek elkészültéről Aczél valamilyen forrásból tudomást szerzett. Aczél arra hivatkozott, hogy a kritika felkelthet-

137 Feljegyzés Ilku Pál művelődésügyi miniszternek. 1971. október 2. Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 860. f. 24. ő. e. (Orbán László-hagyaték)

138 Dolmányos kézirata politikai és szakmai lektorálás után került nyomdába: bírálója Arató Endre egyetemi tanár és Vass Henrik volt, akikhez 1970-ben került a kézirat. A második tördelt levonatot a pártközpontban Óvári Miklós is átnézte. A könyvet 1972-ben a pártkiadó, a Kossuth jelentette meg 9700 példányban. Állami terjesztésre 2500 példány került, 7200 kötetet maga a kiadó terjesztett. Ez utóbbiakból 972 példányt zároltak 1972 áprilisában. „Nincs pontos információnk az állami könyvterjesztés 2500 példányáról." Az Agitációs és Propaganda Osztály munkatársának, Mona Gyulának feljegyzése. 1972. április 1. MOL M-KS-288. 36. cs. 24. ő. e. 162. p.

139 „A szerző igencsak túlértékeli az SZKP XXII. Kongresszusának jelentőségét, pozitív szerepét és Hruscsov tevékenységét […] Értékelése után nehezen érthető meg, miért került sor Hruscsov leváltására, s miért kellett harcot hirdetni a szubjektivizmus ellen 1964 októberében, valamint miért vált újra szükségessé a vezetés kollektivitásának erősítése. Hruscsov leváltásának ismertetésénél a szerző távolról sem olyan »objektív«, mint a sztálini személyi kultusz elítélésekor." Feljegyzés Dolmányos István könyvéről. 1972. március 17. Uo. 156. p.

140 Karsai–Somlyai szerk. (1970).

né az érdeklődést a kötet iránt, ami külpolitikai bonyodalmakhoz vezethet: vagyis kiváltaná a szovjetek rosszallását. Szabó szerint csak elvszerű vitával lehet harcolni az antimarxista nézetek ellen, természetesen, ha pártutasítást kap, leállítja a közlést.[141] A levél nehéz helyzetbe hozhatta Aczélt: egyszerre tűnt benne az adminisztratív megoldások pártolójának és az antimarxisták védelmezőjének. Egyik sem lehetett kellemes érzés.

Kezdetét vette egy hosszadalmas, állami és pártvonalon egyaránt futó procedúra. Egy közbülső állomásról abból az emberi hangú feljegyzésből értesülhetünk, amelynek azonosíthatatlan aláírója nem javasolta a szerkesztői honoráriumok visszavonását: „A teljes összeghez képest, 481 ezer forinthoz viszonyítva a 41 250 forint [honorárium] elenyésző összeg. És ha a vállalkozás más felelőse megússza az ügyet egy dorgálással, illetve egy egyébként is elhatározott nyugdíjazással, akkor méltánytalan lenne a szerkesztőkkel a pártfegyelmi mellett még a honoráriumot is visszafizettetni. A büntetés és a felelősség így sem fog arányban állni, hiszen a [Művelődésügyi] Minisztérium által szervezett buliért így is másokon lesz elverve a por. Legjobb lesz az egész ügyön minél előbb túl lenni."[142] A végkövetkeztetés azonban egyértelműen elmarasztaló volt: „A könyv megengedhetetlen, torz képet ad a felszabadulásról."[143]

A *Sorsfordulónak* ugyanaz lett a sorsa, mint Dolmányos kötetének: árusítását megtiltották, a könyvtárba került példányokat zárolták.[144]

A *Sorsforduló* esete példa arra, hogy a politikai fordulatok hogy tehetnek tönkre egy ígéretesnek induló tudományos-szakmai kezdeményezést. A dokumentumkötet terve ugyanis 1965-ben merült fel, amikor még a Szovjetunióban is lehetséges volt addig tabunak számító témákat kutatni. A Szovjetuniótól függő országokba mind a pozitív, mind a negatív változások egy bizonyos idő elteltével gyűrűztek be, s még hosszabb időbe telt, amíg a szakmai intézmények hivatalosan is alkalmazkodtak az új vonalhoz. A fáziseltolódás 1972 elején azt eredményezte, hogy az újradogmatizálódás megfojtotta a bátortalanul kibontakozni kezdő jelenkorkutatást.

Dolmányos könyvének sorsa más tanulságokkal is szolgál. Bebizonyosodott, hogy a Szovjetunióról még kevésbé lehet marxista szellemű értékelő munkát írni, mint Magyarországról. A történész a hatvanas évekbeli kommunista reformszellemiség jegyében írta meg könyvét, ami a hetvenes évek elejére idejétmúlttá vált. Magyarországon a kommunisták egy részét – és számos nem kommunista értelmiségit is – elkedvetlenítette a konzervatív fordulat. Azoknak a száma viszont egyre nőtt, akik egyetértettek a szovjetunióbeli keményedéssel. Mivel ők az aktuálpolitikához és az aktuálideológiához kötődtek, kedvezőbb pozícióban voltak, mint a „hruscsovisták".

A *Népszabadság* 1971. november 7-i számában kritika jelent meg Dolmányos könyvéről, amely „hruscsovista" szerző tol-

141 Szabó Bálint levele Aczél Györgynek. 1972. március 20. MOL M-KS-288. 36. cs. 24. ő. e. 158–160. p. A recenzió mégis megjelent: Strassenreiter (1972) 184–192. p.

142 1972. május 15. MOL M-KS-288. 36. cs. 24. ő. e. 58. p.

143 1972. április 12. Uo. 199. p.

144 Az Állami Könyvterjesztő Vállalat elszámolása szerint 1971. október 21-ig 720 példányt adtak el a hozzájuk került 2500-ból. Uo. 186. p.

lából származott. E. Fehér Pál maradéktalanul dicsérte a könyvet, ami egyik elindítója lehetett a támadássorozatnak, amelynek egyik állomásáról – Szabó Bálint leveléről – már szó esett. A recenzens azzal próbálta támadhatatlanná tenni a könyvet, hogy Dolmányos művét egy szovjet történész, Sztyepan Veszelovszkij munkáival állította párhuzamba. A szovjet nagykövetség munkatársa így reagált a méltatásra: „A Népszabadságban megjelent kritika nagyon feldicsérte a könyvet és a szerző módszerét, azt ugyanis, hogy nem mai szemmel, hanem az adott történelmi események tükrében, az akkori idők szemüvegén keresztül vizsgálta a történteket. Ez a megállapítás nehezen lenne védhető. A kritikában hivatkoznak szovjet történészre, csak arról feledkeztek meg, hogy Veszelovszkijt éles kritika érte helytelen, egyoldalú történelemszemlélete miatt, s hogy nem a SZU-ban él, valahol Nyugaton ágál a SZU ellen.”[145]

A „liberális” pártközpontbelieknek ez esetben könnyű volt bebizonyítaniuk, hogy a Veszelovszkijra vonatkozó állítás téves,[146] a szovjet pártközpontból származó kritikára azonban kénytelenek voltak „építően” is reagálni. A pártközpont két osztálya (az agitációs és propaganda, illetve a kulturális osztály) jelentést készített, amelyet a KB két titkára – Aczél György és Óvári Miklós – hagyott jóvá. Ebben védték a mundér becsületét, ugyanakkor ígéretet tettek arra, hogy a jövőben a Szovjetuniót érintő kérdésekben körültekintőbben járnak el, vagyis három évvel a viszonylag engedékeny tudománypolitikai irányelvek megjelenése után újra korlátozták a tudományos szabadságot.[147]

145 Az SZKP KB Külügyi alosztályvezetője, „Moszin elvtárs észrevétele, amelyet moszkvai nagykövetségünk juttatott el az [MSZMP] KB Külügyi Osztályára”. 1972. január 26. MOL M-KS-288. 36. cs. 24. ő. e. 202. p.

146 Szovjet forrásokra hivatkozva írták: „Veszelovszkij szovjet akadémikus 1952-ben meghalt. 1946-tól a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja volt. A Népszabadságban közölt idézet forrása Veszelovszkij akadémikusnak a Szovjetunióban post mortem, 1965-ben kiadott könyve, melyben Rettegett Iván korának eseményeit tárgyalja.” Az idézetből is kikövetkeztethető, hogy a tudós Sztálin uralkodásának utolsó éveiben kegyvesztett volt, és rehabilitálására a hatvanas évek közepén került sor, vagyis Veszelovszkij a „brezsnyevscsina” idején újra támadhatóvá vált – a szovjet és magyar „maródiak” jó helyen keresgéltek, csak ügyetlenül érveltek. Uo. 201. p.

147 Uo. 198–201. p.

Összegzés

A diktatúrák sajátja, hogy az engedékenység és a keménység hosszabb-rövidebb ideig váltja egymást. Túlélési lehetőségeik kimerülnek, és bomlás, hanyatlás lesz a sorsuk. Ugyanezek a folyamatok játszódnak le azokban az országokban is, amelyek kénytelen-kelletlen kötődnek egy diktatórikus országhoz.

A második világháborúban aratott győzelem tovább erősítette Sztálin hatalmát, aki rövid látszatdemokratizálás után ott folytatta, ahol abbahagyta. A terror oly nagy mértékű, hatása oly széleskörű volt, hogy a sztálinizmus bűneinek feltárása után már nem lehetett ugyanazokat a bűnöket újra ugyanolyan brutalitással elkövetni. A Sztálin halála utáni reparációs fordulatot követte egy újabb visszarendeződés, amely vol-

taképpen egy lassú bomlási folyamatot indított el. Ezek a hullámzások hatottak a kulturális életre is. Az ellentmondásokkal terhes újjászületés időszaka (1953–68) utáni évtizedek művészeti törekvéseit a kimerülő hatalom már képtelen volt a régi diktatórikus módszerekkel megsemmisíteni, illetve kordában tartani. Magyarország csupán néhány évig szenvedte a terrorisztikus pártállami diktatúrát. A ráerőltetett szovjet kulturális sémák 1953-tól fokozatosan elenyésztek – a hatvanas évekre már nyomuk is alig maradt. Ami helyette lett – a korlátozott szabadság demoralizáló, hosszú évekre elhúzódó állapota.

A Szovjetunióban a brezsnyevi idők az irodalmi nyilvánosság további szűkülését hozták, szaporodtak a renitensnek ítélt értelmiségiekkel szembeni hatósági fellépések (kényszerpszichiátriai kezelések!), a cenzúra, a tiltások, korlátozások következtében kényszerű virágzásnak indult a disszidensirodalom. Az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás sokakat kiábrándított a létező szocializmusból a Szovjetunióban és a csatlós országokban. Színre léptek a rendszerpárti nacionalisták, akik közül számosan antiszemitizmusuknak is hangot adtak.[148] Magyarországon ezt az új trend évekig csupán áttételesen érvényesült: a hatalom igyekezett visszafogottan fellépni a balos és a jobbos elhajlók ellen, nem támadta agresszíven a tudomány és a művészet újítóit. Ellentétben a szovjet gyakorlattal, az emigránsok számának gyarapítása helyett a kádárizmussal megbékülők hazaédesgetésén fáradozott. Létérdeke volt, hogy fenntartsa a társadalmi békét. A kultúra, a művészetek irányítói valójában két tűz közé kerültek: meg kellett felelniük a birodalmi elvárásoknak és az egészen más jellegű alkotói igényeknek. Hosszú évekig ügyesen lavíroztak e két pólus között. A lassan tudatosuló csőd akkor következett el, mikor saját politikustársaik helyezkedtek szembe velük, a nagy alkotók pedig, akikre szövetségesként hivatkozhattak, meghaltak, kiöregedtek. A fiatalabb generációkat viszont már nemigen érdekelték az idősebbek önfeláldozásként kommentált erőfeszítései.[149] Egyre merészebbek lettek: ez olyan adminisztratív intézkedések meghozatalára ösztönözte a hatalom birtokosait, amelyektől addig elhatárolták magukat, és amelyek a szovjet módszerekre emlékeztettek (rendőri zaklatás, belügyes megfigyeltetés, bírósági per, külföldre kényszerítés). A hatalmon lévők immár azzal sem csitíthatták az elégedetlenkedőket, hogy Magyarországon, „a legvidámabb barakkban", sokkal szabadabb az élet, mint a Szovjetunióban.

A hetvenes évek elejére Magyarországon egyfajta patthelyzet jött létre: a növekvő feszültség a „rendpártiak és a reformpártiak" (Józsa Péter kifejezése)[150] között 1973–74-ben az előbbiek felülkerekedésével végződött. Mindez eléggé negatívan hatott a kultúra (párt- és állami) irányítására.

148 V. ö. Eggeling (1999). Különösen a 236 és a 237. oldalon található összefoglalás.

149 Aczél György pályájának értékelésekor hasonló következtetésre jut Révész (1997).

150 Józsa (2001) 42–68. p.

IRODALOM

ÁGH ATTILA: Marx doktori disszertációjának történetfilozófiai koncepciója. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1967[a]. 2. sz. 217–246. p.

ÁGH ATTILA: Szocializmus és elidegenedés. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1967[b]. 3. sz. 473–481. p.

ALMÁSI MIKLÓS: *Ellipszis.* Budapest, 1967, Szépirodalmi.

EGGELING, WOLFRAM: *Polityika i kultura pri Hruscsove i Brezsnyeve. 1953–1970 gg.* Moszkva, 1999, Airo-XX.

Az ELTE BTK KISZ Bizottság Tanya- és Kisfalukutató Munkacsoportjának beszámolója. *Acta Iuvenum*, 1970. 182–281. p.

FONT MÁRTA–KRAUSZ TAMÁS–NIEDERHAUSER EMIL–SZVÁK GYULA: *Oroszország története.* Budapest, 1997, Maecenas.

HELLER, MIHAIL–NYEKRICS, ALEKSZANDR: *A Szovjetunió története. II. köt.* Budapest, 1996, Osiris–2000.

HERMANN ISTVÁN: *A polgári dekadencia problémái.* Budapest, 1967, Kossuth.

HETÉNYI ZSUZSA (szerk.): *Az orosz irodalom története 1941-től napjainkig. II.* Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó.

JÓZSA PÉTER: Tíz esztendő. Alakulások a magyar értelmiségben 1967–1977 között. In Kőrösi Zsuzsa–Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2001. IX. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2001, 1956-os Intézet. 42–68. p.

KARSAI ELEK–SOMLYAI MAGDA (szerk.): *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944. szeptember–1945. április.* I–II. köt. Budapest, 1970, Levéltári Igazgatóság.

KORSÓS ANTAL, IFJ.: Pártmunkás, akit a polgári Magyarország Országgyűlése elnökének választottak: Gál Zoltán. *Mozgó Világ,* 2003. szeptember. 93–103. p.

Lengyel József noteszeiből 1955–1975. Válogatta, sajtó alá rendezte és az előszót írta Major Ottó. Budapest, 1989, Magvető.

LUKÁCS GYÖRGY: Szolzsenyicin regényei (1969). *Új Symposion,* 1970. 67. sz. 1–15. p.

Margittay Ilona-interjú. Készítette Havril Erzsébet 1990-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 245. sz.

NYÍRŐ ANDRÁS (szerk.): *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához.* Budapest, 1989, Interart Stúdió.

RÉVÉSZ SÁNDOR: *Aczél és korunk.* Budapest, 1997, Sík.

STANDEISKY ÉVA: Értelmiségi antiszemitizmus a korai Kádár-korszakban. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2000. VIII. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet. 26–39. p.

STANDEISKY ÉVA: Mélyrétegi metszet. Jobboldali fiatalok a hatvanas években. In Kőrösi Zsuzsanna–Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2001. IX. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2001, 1956-os Intézet. 87–111. p.

Standeisky Éva: Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban. Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002. X. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2002, 1956-os Intézet. 169–192. p.

Standeisky Éva: Tükrök. Népi írók, parasztpárti politikusok és a hatalom, 1960–1973. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet. 299–330. p.

Strassenreiter Erzsébet: Dokumentumok és valóság. Megjegyzések egy forrásgyűjteményhez. *Párttörténeti Közlemények,* 1972. 1. sz. 184–192. p.

Szabó Miklós: A legitimáció történelmi alakváltozásai. In uő: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 1989, Atlantis. 275–307. p.

Szilágyi Ákos (szerk.): *Tovább…, tovább…, tovább! 1953–1988.* Budapest, 1988, Szabad Tér.

Szőke Katalin: A szovjet korszak utolsó költője. *Kritika,* 2001. január. 34–36. p.

Tordai Zádor: Az elidegenedésre vonatkozó marxi nézetek aktualitása. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1967. 4. sz. 592–605. p.

Vajl, Pjotr–Genyisz, Alekszandr: *60-ije. Mir szovjetszkogo cseloveka*. Moszkva, 1996, Novoje Lityeraturnoje Obozrenyije.

Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt dokumentumai 1963–1966.* Budapest, 1968, Kossuth.

Vass Henrik (szerk): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970.* Budapest, 1974, Kossuth.

Péteri György

Pirruszi győzelem

A „MEGÉV-ügy” és a politikai stílus változása a hosszú hatvanas években*

„Meg kell állapítani, hogy a MEGÉV-ügy a pártmunkában és az állami munkában mindennapos ügyek közül döntően azért emelkedett ki, és növekedett hatalmas tengeri kígyóvá, mert egyes vezető elvtársak nézeteltéréseiket nem a jól szabályozott, pártszerű úton, hanem funkciójukban rejlő hatalmi befolyásukat felhasználva, egyoldalúan akarták »rendezni«.”

(Kádár János: Jelentés a Politikai Bizottságnak a „MEGÉV-ügy”-ről, Budapest, 1973. november 8.)

Lehetséges-e politikai botrány az államszocializmusban?

Az 1948 és 1989 közötti magyar politikai élet flórájában (vagy faunájában?) a botrány mintha egy kihalásra ítélt faj lett volna – különösen a megújult életerő azon látványos bizonyítékaival összevetve, amelyeket az 1989 utáni posztszocialista éra szolgáltatott és minden bizonnyal szolgáltat majd a jövőben is. Ezt az államszocialista extinkciót a politikatudományi irodalom nem megmagyarázandó és dokumentálandó empirikus tényként, de strukturálisan-logikailag adott, „törvényszerű” jelenségként regisztrálta, kijelentve, hogy „politikai botrányok csak liberális demokráciákban lehetségesek”.[1] Az érvelés kiindulópontja az, hogy a liberális demokrácia az egyetlen politikai rezsim, amely a magán- és a nyilvános (közéleti) szféra következetes elhatárolására épül, szemben a totalitarista és tekintélyelvű diktatúrákkal, ahol e határvonalat programatikusan felszámolják. A liberális demokráciában legitim politika csakis a nyilvános szférában lehetséges, s a politikai tevékenységnek nyitottnak, átláthatónak és a közönség számára hozzáférhetőnek kell lennie – e követelmények kitüntetett szerepet adnak a politikai folyamat szigorú szabályainak, normáinak, törvényes eljárásainak s ezek tiszteletben tartásának. A hatalom gyakorlásának „átvilágítása”, birtokosainak rendszeres „elszámoltatása”, nyilvános ellenőrzése persze ellentétben áll a *hatalom logikájával* – azzal a tendenciával, amely (éppen a „hatékony” hatalmi gyakorlat érdekében) a politikai folyamatot privatizálja, „titkosítja”, s a köz számára hozzáférhetetlenné teszi. Ezzel szemben a *legitim, törvényes procedúra logikáját* követő politikai tevékenység a közélet keretei között folyik, nyílt, s a politikai közönség számára hozzáférhető, általa ellenőrizhető. A politikai botrány lényege e felfogás szerint nem az apró pornografikus részletekben rejlik, hanem a legitim törvényes procedúrát semmibe vevő hatalomgyakorlásban.[2]

Markovits és Silverstein tézise a liberális demokrácia és a politikai botrány szükségszerű szimbiózisáról teljesen logikus. Kifogásom inkább az ellen van, hogy esszencializálják a legitim törvényes procedúrát („due process”), noha itt nem valami istenadta, a kulturális-történeti kontextuson kívül és felett álló jelenségről,

* Köszönettel tartozom Mark D. Pittawaynek, Rainer M. Jánosnak és Varga Zsuzsannának a tanulmány korai változatának gondos elolvasásáért és számos tanulságos megjegyzésükért.

1 Introduction: Power and Process in Liberal Democracies. In Markovits–Silverstein eds. (1988) 6. p.

2 Markovits–Silverstein eds. (1988); Thompson (2000).

hanem éppen egy történeti-társadalmi konstrukcióról (és konvencióról) van szó. Márpedig, ha egy illiberális politikai rezsimben létezik a hatalom köreiben elfogadott, uralkodó felfogás arról, hogy mi a „due process", akkor a politikai botrány lehetőségét ilyen rezsimekben sem lehet kizárni.

A kommunizmus kádári korszaka Magyarországon ilyen szempontból különösen érdekes, hiszen itt a hatvanas években megizmosodó „szocialista törvényesség"-diskurzus fő funkciója pontosan egy a pártállami apparátusokon belül érvényesítendő ilyen „due process" definíciója és érvényesítése volt! Persze a liberális demokrácia legitim törvényes procedúrájának normái a hatalom birtokosait a széles állampolgári nyilvánossághoz való viszonyukban kötelezték. Ezzel szemben a Kádár-korszak szocialista törvényessége csak a kommunista politikai monopólium keretei között igyekezett a pártállami hatalom különböző ágazatainak munkamegosztási viszonyát rögzíteni a „törvényes és legitim eljárás" fogalmában – s így próbálta meggátolni, hogy bármely apparátusbeli hatalmi ág/pozíció képviselői a hatalommal visszaéljenek. A „hatalom logikája" és a „due process" logikája közötti feszültség így itt is érvényes, s a politikai botrány (a hatalom gyakorlása a legitim eljárás szabályainak felrúgásával) éppen úgy lehetséges, mint a liberális demokráciában.[3]

3 Teljesen egyetértek John B. Thompsonnal, aki Markovits és Silverstein politikaibotrány-definícióját indokolatlanul restriktívnek tartja. Thompson szerint nemcsak a hatalommal való visszaélés lehet a politikai botrány alapja (ezt inkább a politikai botrány egyik alfajának, a „hatalmi botránynak" tekinti), de abban is eltér a véleménye, hogy politikai botrány szerinte nem csak liberális demokráciában lehetséges, noha a liberális demokrácia kétségtelenül az a politikai rendszer, amely a legkövetkezetesebben intézményesíti és érvényesíti a „due process" normáit és szabályait. Vö. Thompson (2000) 93–96. p. Ugyanakkor a jelen érveléssel arra szeretnék rámutatni, hogy Markovits és Silverstein definíciójának keretei között maradva is alapos okunk van ezen restrikciók feloldására.

4 A gazdasági bűncselekményekkel kapcsolatos tevékenységünk néhány tapasztalata. A feljegyzés Biszku Bélának címzett, 1972. április 26-i kísérőlevelében Szamosi Károly a következőket írta: „Mellékelten küldöm a korábban kért [!] és a szerkesztőség kollektív tapasztalatai alapján készült összefoglalónkat. [...] Az összefoglalóval az a célunk, hogy ráirányítsuk a figyelmet néhány olyan jelenségre, amelyek károsan befolyásolják szocialista fejlődésünket, irritálják közvéleményünket." MOL M-KS-288. f. 31/1972/1. ő. e.

5 Hangsúlyozandó, hogy az összefoglaló az új gazdasági mechanizmust, a reformokat nem támadta *nyíltan* – ez

Az 1968 utáni konzervatív offenzíva és a MEGÉV-ügy

Előjáték: a *Népszabadság* leleplezi az „alattomban terjeszkedő kapitalizmust"

1972. április 26-án Szamosi Károly, a *Népszabadság* szerkesztőbizottságának helyettes vezetője átküldött Biszku Bélának egy 15 oldalas összefoglaló feljegyzést a magyar gazdaságban tapasztalható „visszás jelenségekről". A feljegyzés Szamosi szerint két év tapasztalatait összegezte – ezeket a *Népszabadság* által megírt vagy máshol nyilvánosságra hozott „ügyek" vizsgálata, „bonyolítása" során szerezték.[4] A *Népszabadság* diagnózisa nem adott okot a pártkatonáknak a derűlátásra – szerintük az új gazdasági mechanizmusnak[5] és a pártállami szakapparátusok tétlenségének köszönhetően a

szocialista gazdaság és társadalom életveszélybe került. Terjed a korrupció a vállalatok és téeszek kapcsolataiban, ahol vezetők és beosztottak jogtalan egyéni haszonra tesznek szert. Ráadásul „az élet legkülönbözőbb területein a magánszektor a szocialista szektor mögé bújva, annak leplében lép fel, tesz szert óriási bevételekre". A jelentés írói állítólagos visszatartott adók kapcsán „államellenes [!] csalásról" beszélnek, s egyik konkrét vádjuk az, hogy „a Hermesz ÁFÉSZ leple alatt nagykapitalista [!] üzérek tevékenykednek". A „nagykapitalista" kifejezés a jelentésben több helyütt szerepel. Az ominózus „lánckereskedés" kifejezés használatától sem riadnak vissza, többek között a „moslékbotrány" felemlítésekor.[6] A kapitalista rákfene terjedéséért részben a jogi szabályozás hiányosságait tették felelőssé, részben a gazdasági bűnüldözési apparátus (rendőrség, Központi Népi Ellenőrzési Bizottság és helyi Népi Ellenőrzési Bizottságok) elégtelen kapacitását. De Szamosi Károly és kollégái szerint ennél sokkal mélyebben gyökerezett és veszélyesebb volt a kór valódi okozója: a pártállami apparátusok megalkuvó engedékenységében, illetve nem egy esetben a kapitalista viszonyok térnyerését kifejezetten támogató politikájában. A jelentés több helyütt említi és bírálja e tendenciákat. Kifogásolja, hogy az ún. „gazdasági bűnügyekben" eljáró nyomozók „sokszor állami és társadalmi vezetők ellenállásába ütköznek". A kritika a legfőbb ügyészt is célba veszi, akinek „személyes álláspontja egy *vonallá* lett, súlyos gyakorlati következményekkel" (arra utalva, hogy a legfőbb ügyész, illetve az általa irányított ügyészi apparátus nem volt hajlandó kriminalizálni, és következetesen leállított a rendőrség által kezdeményezett eljárásokat olyan gazdasági tevékenységek ellen, amelyek nem ütköztek jogszabályba). Szamosiék szerint, miközben az ügyészi szervezet „legalizálta" a törvénysértéseket, az ágazati gazdasági irányító szervek és vezetőik felelőssége sem volt csekély. Dimény Imrét, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium vezetőjét szintén megemlítik név szerint is, mert Dimény egy tévéinterjúban helyeselte, hogy egyes téeszek kiselejtezett gépeiket kilónkénti áron eladják magánszemélyeknek, akik aztán – a gépeket kijavítva – bérmunkát végeznek velük a szövetkezeteknek. Márpedig Szamosi Károly és elvtársai számára nyilvánvaló volt, hogy „A szocialista termelési viszonyok felszámolását [!] jelenti, ha a bérfuvar, a gépi bérmunka bevonul újra a mezőgazdaságba". A jelentés megállapítja, hogy a pártállam helyi hatalmi szervei is aktív részesei voltak a szocialista gazdaság elleni konspirációnak. Így például a budapesti és vidéki városi tanácsok egyre nagyobb számban adtak ki olyan magánkereskedői engedélyeket, amelyeknek Szamosiék szerint semmi szerepük nem volt a lakosság jobb ellátásában: „Például: divatáru magánkereskedők, drogériák nyílnak a Belvárosban. Mi szük-

a reform konzervatív baloldali oppozíciójának a hatvanas és hetvenes években mindvégig jellemzője marad. Ugyanakkor semmi kétség sem lehet afelől, hogy mind az összefoglaló, mind pedig a *Népszabadság* szerkesztőbizottságától származó, később bemutatandó dokumentumok olyan problémákat konstruálnak és bírálnak, amelyekért a reformpolitika volt végső soron a „felelős".

6 A moslékbotrány főszereplője a Belvárosi Vendéglátóipari Vállalat szállítási csoportvezetője volt, aki rokonai/ismerősei nevében megvásárolta a vállalat teljes „moslék-termését", aztán jelentős felárral eladta disznót hizlaló maszekoknak.

ség van erre?” A jelentés írói a prokapitalista apparátusok mellett a törvényhozás hiányosságait sem mulasztják el megemlíteni. Kiemelik, hogy az iparon kívül eső területeken megoldatlan a magánszektor törvényi korlátozása – itt sem az „idegen munkaerő alkalmazásának mértéke” („akár 1000 embert is alkalmazhat egy magánvállalkozó!”), sem a termelési/értékesítési volumen vagy az árak és haszonkulcsok nincsenek korlátozva. Az adózás is tisztázatlan – „nem egy nagykapitalista [!] termelő őstermelő kisparasztként adózik, nem pedig valós jövedelme után”. A magántulajdonba vehető szántóföld nagysága korlátozva van ugyan, de a dísznövénykertészeteké nincs. Általában megállapítják: „a nagykapitalisták [!] a szocialista szektor minden előnyét kihasználják – csak 100 ft-ért be kell lépniük egy ÁFÉSZ-be”.

Érdekes a dokumentum későbbi sorsa és fogadtatása is. Biszku Béla az anyagot kommentár nélkül átküldte Borbándi Jánosnak, a KB Adminisztratív Osztálya vezetőjének. Borbándi visszaírt Biszkunak, s levelében, miközben nem kételkedett bizonyos visszás jelenségek valósságát illetően, kifogásolta a bűnüldöző szervek „eltorzult szemléletére” vonatkozó inszinuációkat, az ügyészség tevékenységének egyoldalú beállítását. Hangoztatta, hogy a fellépés a harácsolás ellen a legtöbb esetben eredményes, s ahol nem, ott a probléma forrása az, hogy az ügyek jelentős része bonyolult, nemcsak jogi, de közgazdasági szakértelmet is igényel, továbbá „különböző gazdasági jelenségeket egyes vezetők más-más módon ítélnek meg”.[7] Borbándit tehát nem tudták Szamosiék felizgatni, nem aggódott a szocialista gazdaság hazai sorsáért.

Szamosiék persze nem adták fel a harcot – Biszku Bélának hamarosan újabb ügyet találtak (a MEGÉV-ügyet), és 1972-es feljegyzésüket 1974-ben újra elküldték a pártközpontba, a Borbándi helyébe lépő Rácz Sándornak.[8] Rácz a feljegyzést azzal a minősítéssel küldte át kollégáinak személyes tájékoztatásra, hogy az „Nagyon hasznos, rendkívül figyelemreméltó anyag még most is.”[9] Borics Gyula munkatársa, Czili Gyula[10] viszont nem így vélekedett – szerinte az anyag hemzsegett a tárgyi tévedésektől, s az egész feljegyzés abban a szellemben fogant, amely szerint embereket el lehet ítélni olyan „bűncselekményekért”, amelyekre jogszabályt majd csak az ítélethirdetés után fognak alkotni. Czili szerint a *Népszabadság* szerkesztőbizottságában „sajnos nem a saját munkájukkal, hanem egy sereg állami szerv és ott dolgozó személy munkájával foglalkoznak, méghozzá olyan hangnemben, mintha azok kizárólag ellenforradalmárok, szakképzetlen

7 Borbándi János: Feljegyzés Biszku Béla elvtárs részére, 1972. június 28. MOL M-KS-288. f. 31/1972/1. ő. e.

8 Borbándi János 1974. március 28-tól miniszterelnök-helyettesként Fehér Lajos munkaterületét vette át (a fegyveres erők és igazságszolgáltatás kormányzati felügyelete). Rácz Sándor Szamosi Károly 1974. augusztus 17-én kelt kísérőlevelével kapja meg „az ígért anyagot”, a *Népszabadság* szerkesztőbizottságának 1972. áprilisi feljegyzését – Uo.

9 Rácz Sándor: Borics és Gál elvtársaknak, 1974. október 1., MOL M-KS-288. f. 31/1974/4. ő. e.

10 Dr. Czili Gyula 1973-ban az ügyészi apparátusból került a Központi Bizottság Közigazgatási és Adminisztratív Osztályára, ahonnan alosztályvezetői rangból kerül tovább 1975-ben a Legfelsőbb Bírósághoz, mint ennek helyettes elnöke és a Büntető Kollégium elnöke (vö. Open Society Archives, HU OSA Biographical Card Files, 300-40-6, Box. nr. 3).

idióták lennének. […] nagyobb megfontoltság kell az ilyen fajta bonyolult ügyek megítéléséhez. Helytelen az, hogy a Népszabadság egyes szerkesztői döntőbíróként lépnek fel, és politikailag, jogpolitikailag általános irányítást akarnak adni a jogalkalmazás számára. Az anyag éppen rendkívüli szubjektivitásánál fogva alkalmas arra, hogy hangulatot keltsen, megtévesszen vezető elvtársakat."[11]

Fontos reakció ez, nemcsak a Rácz Sándor-féle recepcióval szembeni kontraszt, s nem is a zárómondatban olvasható jogos figyelmeztetés okán, hanem azért, *ahogyan* Czili megvédi a szakapparátusokat a vádaskodással szemben, s egyben hangsúlyozza a szakmai kompetencia és a szakapparátusok autonómiájának jelentőségét. S Czili nem egy „kerületi ügyvédi munkaközösség", hanem a központi pártapparátus egyik vezető munkatársa volt.

A *Népszabadság* feljegyzésének története a konzervatív baloldali offenzíva nem egy fontos, több más vonatkozásban is jelentős körülményét világítja meg. Az egyik az, hogy a pártállami apparátusok jelentős része nemcsak hogy nem volt „vevő" a baloldali antikapitalista demagógiára, de aktívan szembe is szállt vele. És itt nem pusztán a pártállami apparátus gazdaságirányításban közvetlenül szerepet játszó szektoráról van szó, hanem olyan, hagyományosan a konzervatív baloldal által dominált területekről is, mint az ügyészi, illetve bírói apparátus, sőt a KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya. Ezt határozottan megerősíti az a másik fontos körülmény is, hogy Biszku Béla (a konzervatív offenzíva egyik vezető személyisége) a *Népszabadság*ra és nem az ellenőrzése alatt álló, „saját" pártállami apparátusra[12] támaszkodott a Szamosi-féle feljegyzés előállításában. Joggal vethető fel a kérdés: miért nem az adminisztratív osztály készített egy összeállítást az illetékes KB-titkár részére a „gazdasági bűncselekmények" témájában? A Biszku és Szamosiék közötti együttműködés világosan tükrözi a konzervatív baloldali pozíciók (központi párt- és állami-kormányzati) apparátusokon[13] belüli *viszonylagos* gyengeségét. Mint látni fogjuk, Biszku Béla és Szamosi Károly együttműködése a reformkommunista vezetők megbuktatásához vezető MEGÉV-ügyben is fontos szerepet játszott.

11 Dr. Czili Gyula: Feljegyzés dr. Borics Gyula elvtársnak, 1974. október 8., MOL M-KS-288. f. 31/1974/4. ő. e.

12 Biszku Béla PB-tag és az adminisztratív területekért felelős KB-titkár volt. Az ő ellenőrzése alá tartozott a közigazgatás (tanácsok), a rendőrség (BM) és igazságszolgáltatás (ügyészség, bíróságok), valamint a honvédelem.

13 Hangsúlyozni szeretném, hogy a konzervatív offenzíva fogadtatása, különösen a területi (megyei, járási) pártszervezetekben, erősen változó volt. Látni fogjuk, hogy az MSZMP budapesti bizottságának apparátusában is voltak e tendenciának jelentékeny támogatói (pl. Nagy Richárd). Varga Zsuzsanna információjának köszönhetően tudok a mezőgazdasági téeszelnökök és főkönyvelők ellen a hetvenes években indított perek hullámáról, melyek során nyilvánvalóvá vált, hogy: „A helyi (megyei, járási) apparátusokban sok helyütt volt fogadókészség a konzervatív offenzíva ideológiájára." De a megyék között, sőt a megyéken belül a különböző járások között is markáns különbségek mutatkoztak e tekintetben. Lásd még Varga Zsuzsanna jelen kötetben közölt tanulmányát.

A MEGÉV-ügy[14]

1972. szeptember 16-án a Mezőgazdasági Gép- és Alkatrész-kereskedelmi Vállalat[15] egyik osztályvezetője (az MSZMP XV. kerületi pártbizottságának tagja) bejelentést tett a vállalat igazgatója ellen az illetékes XV. kerületi pártbizottságnál. A bejelentés szerint a vállalatigazgatót korábbi sikerei és a felülről jövő elismerések „elkapatták", a vállalatot egyre inkább önkényesen, a „vezető kollektívát" s annak véleményét mellőzve és komoly hibákat, mulasztásokat elkövetve vezette. A bejelentés bűncselekményekről is szólt: a vállalatigazgató a szocialista állami tulajdont megrövidítve játszott át vagyontárgyakat a vállalat üzleti és felsőbb hatósági kapcsolatainak; továbbá jogszabályokba ütköző külkereskedelmi tevékenységet folytatott. Ez utóbbi vádban a legfontosabb és egyben a különböző pártállami szervek és vezetők között a legtöbb vitára okot adó mozzanat az volt, hogy a MEGÉV szétszerelt állapotban kukoricacső-törő adaptereket importált a nyugatnémet Claas cégtől, amelyeket „alkatrészként" hoztak az országba, majd itt összeszerelték őket, és értékesítették a hazai piacon. Ugyanakkor Magyarországon már folyt hasonló kukoricatörő adapter gyártása az akkor még nem a MÉM, hanem a KGM alá tartozó Budapesti Mezőgazdasági Gépgyárban, a francia Braud cég licence alapján. A magát addig „profilgazdának" tudó BMG – különösen miután 1973–74-ben ők is a MÉM (és a MEZŐGÉP Tröszt) irányítása alá kerültek – erősen érdekelt volt abban, hogy a MEGÉV felhagyjon a termékével konkuráló importtal, és ezért minden kapcsolatát mozgósította is.

A XV. kerületi pártbizottság elküldte a bejelentést a MEZŐGÉP Tröszt vezérigazgatójának, fegyelmi eljárás lefolytatását javasolva. A trösztnél 1972. október 25-én befejezett vizsgálat megállapításait, melyek csak igen kis mértékben igazolták a MEGÉV-igazgató elleni vádakat, a XV. kerületi pártbizottság nem fogadta el. A pártbizottság első titkára 1972. november 29-én Dimény Imre mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszterhez fordult, az ügy kivizsgálását és a vállalatigazgató felfüggesztését javasolva. Dimény felfüggesztette a vállalat-

14 A MEGÉV-ügy alább következő leírásánál elsősorban az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1973. november 13-i zártkörű ülésének dokumentációjára támaszkodtam (MOL M-KS-288. f. 5/623/1. ő. e.). E dokumentáción belül is elsősorban az ügy történetét, egyes fejleményeit részletesen taglaló Összefoglaló feljegyzés a MEGÉV-ügyről c. iratot használtam. Az összeállítást a *Népszabadság* szerkesztőbizottsága Biszku Béla felkérésére készítette, 1973. augusztus 31-én kelt, és Sarlós István főszerkesztő, Földes István és Szamosi Károly, a szerkesztőbizottság helyettes vezetői írták alá. Lásd még ugyanitt Biszku Béla: Jelentés Kádár János elvtársnak, Budapest, 1973. október 16. p. 3. 6. pont: „Augusztus végén […] Kéréssel fordultam a Népszabadsághoz, hogy az ügy összefüggéseiről az ismeretek alapján adjanak tájékoztatást. Betekintésre bekértem a nyomozó hatóság, az ügyészség iratait. Az ügyről összefoglaló jelentés készült, Sarlós, Szamosi és Földes elvtárs aláírásával. (Mellékelve)." E tanulmány célja nem a MEGÉV-ügy egy „wie es eigentlich gewesen" típusú történetének a rekonstrukciója, hanem a politikai botrány konstrukciójának a tanulmányozása. Ezért, miközben emlékeztetnem kell az olvasót az itt referált iratok (nem utolsósorban a *Népszabadság* összeállításának) egyoldalúságaira, azt is hangsúlyozom, hogy e tendencia jelentősége a jelen dolgozat szempontjából viszonylag csekély.

15 A MEGÉV a MEZŐGÉP Tröszt önálló importjoggal rendelkező kereskedelmi vállalata volt.

igazgatót december 4-én. A MÉM vizsgálata december 14-re fejeződött be, s a vállalatigazgatót Váncsa Jenő miniszterhelyettes visszahelyezte állásába. A vizsgálati jelentés azt sejtette, hogy a bejelentés a vállalati vezetésen belüli furkálódás eredménye, amit sem a MEGÉV pártbizottsága, sem pedig a XV. kerületi PB nem fogadott el.

1972. október 20-tól, a fegyelmi vizsgálatokkal párhuzamosan, a Budapesti Rendőr-főkapitányság bűnügyi nyomozást folytatott a vállalatigazgató ellen. A *Népszabadság* feljegyzésének készítői szerint a nyomozás mind a vállalatigazgató korrupciós cselekedeteit, mind pedig a vállalat tevékenységében elkövetett külkereskedelmi és a devizagazdálkodási jogszabályokat, törvényeket sértő cselekményeket „feltárta és részletesen dokumentálta". A Legfőbb Ügyészség azonban 1973. február 22-én, Szamosiék összefoglalója szerint „minden előzetes vagy utólagos indok nélkül", elvette a BRFK vizsgálati osztályától az ügy valamennyi iratát. 1973. március 16-án a legfőbb ügyész utasítására a Fővárosi Ügyészség a BTK 60. §-a alapján (bűncselekmény hiányában) megszüntette az eljárást a MEGÉV igazgatója és társai ellen.

Eközben a MEGÉV bejelentői a XV. kerületi pártbizottsággal egyetértésben a *Népszabadság*hoz fordultak. Előzetes tájékozódás után, 1973. február elején Szamosi Károly és Sólyom József, a *Népszabadság* újságírója, felkereste Nagy Richárdot, a budapesti pártbizottság titkárát. E beszélgetés alapján Sólyom március elejére elkészült Megszólal a lelkiismeret című cikkével. A cikk afféle szocialista realista tanmese: hősei a vállalati párttitkár, a (később bejelentést tevő) osztályvezető és a pártvezetőség. A „konfliktust" e pozitív hősök vívódása adja a becsületesség, a lelkiismeret (a párt határozataihoz való hűség) és a vállalat, illetve a vállalat vezetője iránti lojalitás között. A negatív hősök szerepét a korrupt vállalatigazgató és ennek korrupt minisztériumi kapcsolatai játszották. A tanmese abban kulminál és fejeződik be, hogy „Megszólal a lelkiismeret" – a pozitív hősök a kerületi pártbizottsághoz fordulnak, hogy ők döntsék el, nekik vagy a korrupt vállalatigazgatónak adnak igazat?!

A cikk fogalmazványát megküldték Venéczi Jánosnak (az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottsága titkárának), Nagy Richárdnak és „a tényanyag külkereskedelmi vonatkozásai ellenőrzése végett" Bíró József külkereskedelmi miniszternek. Nem kétséges, hogy a fogalmazvány szétküldése (mint a *Népszabadság* más hasonló termékeié) különböző pártállami apparátusokhoz nem pusztán a „tények ellenőrzését" vagy a semleges informálást szolgálták, hanem legalább annyira az újabb szövetségesek felkutatását és mozgósítását.

Noha az ügyészség 1973. március 16-án megszüntette a MEGÉV elleni BRFK-vizsgálatot, s annak dokumentációját is elvette a BRFK-tól, 1973. március 22-én elkészült a BRFK által felkért szakértők vizsgálata a MEGÉV külkereskedelmi tevékenységéről. Az anyag alapján Bíró József feljelentést tett a BRFK-n a MEGÉV igazgatója ellen, ám ennek nyomán újabb nyomozás nem indult.

E cikcakkok hátterében már a politikai irányítás csúcsszereplői is felbukkantak. A *Népszabadság* a cikket az 1973. március 11-i szám mellékletében tervezte megjelentetni. Március 8-án Fehér Lajos telefonált Sarlós Istvánnak, és kérte a cikk leállítását.

A MEGÉV-ügyet „rendőrségi koncepciónak” nevezte, s közölte, hogy utasítást adott a nyomozás és a hatósági eljárás azonnali megszüntetésére. Ugyanezen a napon a MEZŐGÉP Tröszt vezérigazgatója leváltotta a MEGÉV igazgatóját, s gazdasági tanácsadói posztra helyezte a trösztnél. 1973. március 9-én Dimény Imre megküldte a MÉM erősen kritikus feljegyzését a *Népszabadság* cikkéről Sarlós Istvánnak, Biszku Bélának, Nyers Rezsőnek és Óvári Miklósnak. Egy nappal később Óvári közölte Sarlóssal, hogy – egy közelgő pártvizsgálat miatt – a cikk közléséről csak később lesz döntés, egyelőre ne hozza le a *Népszabadság*.

Április 6-án Sarlós, Szamosi Károly és Földes István hosszabb beszélgetést folytattak Nyers Rezsővel; a *Népszabadság* szerint ennek az volt a célja, hogy konzultáljanak a MEGÉV-ügy tanulságairól, és felvessék a MÉM és a MEZŐGÉP Tröszt felelősségét. Kádárnak készített jelentésében Nyers azt írta, hogy a megbeszélésen Szamosi vitte a szót, és hamar kiderült, hogy gazdaságpolitikai nézetei radikálisan eltérnek az övétől.

Nyers Rezső és Fehér Lajos mindvégig hangoztatta, hogy fellépésük nem a korrupció védelmét szolgálta, hanem azt igyekeztek meggátolni, hogy a vállalatigazgató elleni korrupciós vádat és a MEGÉV külkereskedelmi tevékenységének megítélését összekapcsolják. Az utóbbi probléma véleményük szerint gazdaságpolitikai és nem bűnügyi kérdés volt. Találkozásukkor Nyers közölte Szamosiékkal, hogy kivizsgáltatja az ügyet. A KB Gazdaságpolitikai Osztálya 1973. április 19-én feljegyzést készített, amelyben megállapította, hogy a MEGÉV-ügyben nincs bűncselekmény. Ugyanakkor Nyers maga kezdeményezte a MEGÉV igazgatójának és a Külkereskedelmi Minisztérium egyik főosztályvezetőjének kizárását a pártból – korrupció okán. Ezután a kifejezetten gazdaságpolitikai vonatkozások vizsgálatára a KB Gazdaságpolitikai Osztálya Csizmadia Ernő vezetésével bizottságot küldött ki, Páles Gyula (a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettese), Akar László (pénzügyminisztériumi főosztályvezető) és Szép János (a Kohó- és Gépipari Minisztérium főosztályvezetője [?]) részvételével. Ez a pártvizsgálat alapvetően a MEGÉV mezőgazdasági gépalkatrészek importjával kapcsolatos tevékenységét tanulmányozta, és 1973. június 20-i jelentésében megállapította, hogy a MEGÉV jogszerűen, a népgazdasági érdekeknek megfelelően járt el, s egyben felhívta a Külkereskedelemi Minisztérium és a MÉM vezetőit, hogy rendszeres és közvetlen kapcsolatok útján próbálják időben felismerni, megvitatni és közösen megoldani a problémákat, vitás kérdéseket.

A Csizmadia-féle vizsgálat jelentését Biszku Béla küldte meg Szamosiéknak, akik 1973. augusztus 31-i összefoglaló feljegyzésükben az összesen 29 oldalból 19-et arra fordítottak, hogy a Gazdaságpolitikai Osztály vizsgálati jelentését meghazudtolják, hangoztatva, hogy a jelentés „nem vizsgálati anyag, hanem az ügy tényeinek elferdítése; nem ad választ a leglényegesebb gazdaságpolitikai kérdésekre”. E „leglényegesebb kérdések” a konzervatív baloldali offenzíva néhány ismert gazdaságpolitikai „sérelmére” utaltak. Egyrészt arra, hogy az új gazdaságirányítási rendszerben a Külkereskedelmi Minisztériumot mindössze a funkcionális gazdasági minisztériumok egyiké-

nek tekintik, pedig a MEGÉV esetében „a KKM nem tárcaként, hanem hatóságként, mégpedig *szocialista államunk külkereskedelmi monopóliumának védelmezőjeként* (kiemelés – P. Gy.) lép fel."[16] Másrészt pedig az agrárpolitikai irányítás (az „agrárlobbi") hatalmára: „Az elkövetett bűnök (mert azok) azt mutatják, hogy egyesek azt hiszik, ők állam az államban, és ellenőrizhetetlenül azt csinálhatnak, amit akarnak."[17]

Benkei András 1973. május 11-én Biszku Béla felszólítására megküldte Biszkunak a BRFK által felkért szakértői bizottság jelentését a MEGÉV jogszabályokba ütköző kereskedelmi tevékenységéről. Állítása szerint Biszku ekkor tudja meg, hogy Fehér Lajos leállította a rendőrségi vizsgálatot. Biszku felszólította Benkeit a vizsgálat folytatására. Ezzel kb. egy időben Fehér Lajos is hivatta Benkeit, és átadta neki a Gazdaságpolitikai Osztály április 19-i feljegyzését azzal, hogy bűncselekmény nincs. 1973. május 30-án a legfőbb ügyész helyettese, Csendes Károly utasítást adott a BRFK-nak a Bíró-féle feljelentés alapján a nyomozásra, de megtiltotta, hogy a korábbi nyomozás témáival foglalkozzanak, vagyis több vonatkozásban megerősítette a korábbi ügyészi határozatot. Az újabb nyomozás (a MEGÉV volt igazgatóját sokoldalúan inkrimináló) eredményeinek összefoglalását a BRFK június 30-án juttatta el az ügyészségnek.

Szénási Gézát – aki Biszku Béla állítása szerint kétszer (február 26-án és március 16-án) állíttatta le a MEGÉV-ügyben folyó rendőri/ügyészi vizsgálatot – szeptember 6-án felkérte Biszku, hogy tájékozódjon a MEGÉV-ügy irataiban (ekkor már Biszku rendelkezésére állt a *Népszabadság* erősen tendenciózus, 29 oldalas összefoglaló jelentése is), majd mondjon véleményt. Szénási október 8-án írásban közölte Biszkuval, hogy ő a külkereskedelmi miniszter által a BRFK-nak küldött feljelentést büntetőjogilag alaptalannak tekinti, s hogy számára ez ügyben perdöntő a MÉM nyilatkozata (a *Népszabadság* jelentéséről/cikkéről) és a KB Gazdaságpolitikai Osztálya által végrehajtott pártvizsgálat jelentése. A problémákat szerinte a két minisztérium közötti egyeztetés útján kell megoldani.

Biszku Béla ezután nem sokkal, október 16-án, jelentést írt Kádárnak.[18] Kádár „véleményét [beavatkozását] kérte", mert az ügyet „befejezni nem lehetett a beavatkozások miatt. Rendet kell teremteni, hogy hatásköri túlkapások ne legyenek". Fehér Lajos és Nyers Rezső szerepének eddig ismertetett részleteihez Biszku még hozzátett egy epizódot: „1973. június 19-én közölte velem Benkei elvtárs, hogy Nyers elvtárs előző szombaton (16-án) nem hivatalosan bent járt a Budapesti Rendőr-főkapitányságon, és ott beszélgetést folytatott Csehik elvtársnál, Tihanyi elvtárs jelenlétében Bíró Sándor főkapitány-helyettessel. Érdeklődött a MEGÉV-ügy iránt Bíró elvtársnál, aki közölte, hogy a vizsgálat folyik. Benkei elvtárs tájékoztatása szerint Nyers elvtárs közölte: maguk bizonyítsanak csak, mi pedig megállapítottuk, hogy az ügy népgazdasági haszonnal járt." Biszku javasolta Fehér

16 Sarlós István et al., Összefoglaló feljegyzés a MEGÉV-ügyről, 27. p. MOL M-KS-288. f. 5/623/1. ő. e.

17 Uo. 28. p.

18 Biszku Béla: Jelentés Kádár János elvtársnak, Budapest, 1973. október 16., része a PB 1973. november 13-i ülése dokumentációjának, MOL M-KS-288. f. 5/623/1. ő. e.

és Nyers „politikai felelősségét megállapítani", az „ügy tisztázása érdekében az eljárásnak szabad utat engedni", valamint Szénási Gézát, „aki ismételt figyelmeztetés ellenére magatartásán nem változtatott, alkalmas időpontban felmenteni, és helyette új legfőbb ügyészt kinevezni".

A MEGÉV-ügybe Biszku (és nem Fehér vagy Nyers) vonta be Kádárt, hogy „tegyen igazságot". Feltehetően eredetileg egy beszélgetésben informálta, hiszen Kádárnak írt jelentése egy nappal azután kelt, miután Kádár már írásos jelentést kért Nyerstől és Fehértől a MEGÉV-ügyben betöltött szerepükről.[19] Fehér és Nyers így kezdettől fogva némi „tempóvesztéssel" és hátrányos helyzetből védekezhetett. Biszku így érhette el, hogy a figyelem központjában immár nem a MEGÉV tevékenysége, hanem Fehér Lajos és Nyers Rezső botrányos szerepe állt – „botrányos", amennyiben hatalmukkal (vissza)élve lehetetlenné tették a legitim törvényes procedúra érvényesítését. Az ügynek ezt a konstrukcióját Kádár már készen kapta Biszkutól (és Szamosiéktól) – s neki így Fehérék eljárása ügyében, nem pedig a MEGÉV-ügy valódi tényállását illetően kellett döntőbíróként szerepet vállalnia.

A MEGÉV ügye – a vállalatigazgató korrupt cselekményei és különösen a vállalat megkérdőjelezett gépimportja – ezen a ponton elválik a *MEGÉV-ügy*től. A vállalat ügyét a felső politikai vezetésen belüli konfliktus lezárásakor a Politikai Bizottság határozata alapján a kormány a Központi Népi Ellenőrzési Bizottsággal vizsgáltatta ki.[20] A KNEB 1974. március 21-én 39 oldalas jelentésben foglalta össze a vizsgálat eredményeit, több ponton súlyosan elmarasztalva a MEGÉV-et, ennek vezetőit (büntetőjogi felelősségüket is megállapítva), a MEZŐGÉP Tröszt vezetőit s a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium szakigazgatási szerveit. Ebből persze a történésznek messzemenő következtetéseket levonnia nem szabad. Egyrészt azért nem, mert egy irracionálisan agyonszabályozott gazdasági rendszerben a szabályok megsértése az esetek nagy részében előfeltétele volt egy-egy ágazat vagy vállalat eredményes működésének. A „népgazdaságilag hasznos" vagy „népgazdaságilag káros" pedig meglehetősen képlékeny diskurzív konstrukciók voltak, melyeknek mindenkori definíciójában az érdekeltek viszonylagos hatalmi pozícióinak jóval nagyobb szerepe volt, mint bármiféle „objektív" kritériumnak. Így például az általunk taglalt esetben is, hogy ne férjen kétség ahhoz, hogy a MEGÉV külkereskedelmi tevékenysége valóban „népgazdasági érdekeket" sértett, Biszku Béla telefon útján szinte mindennapos kapcsolatot tartott fenn a vizsgálat idején a vizsgálat felelős vezetőjével, Péteri Istvánnal, a KNEB általános elnökhelyettesével.[21]

19 Lásd Fehér Lajos levelét Kádárnak, Budapest, 1973. október 16, ahol Fehér Kádár október 15-i levelére válaszolt. Uo.

20 A „jogtalan külkereskedelmi tevékenység" és a „népgazdasági szervek félrevezetése ügyében" folytatandó vizsgálatra Fock Jenő 1973. november 19-i levelében kéri fel a KNEB-et, Dabrónaki Gyulához, a KNEB elnökéhez írt levélben. A levél, s a vizsgálat dokumentációjának java része a KNEB irataiban található. MOL XVII-2-a-d, 59–60. d.

21 Péteri István személyes közlései 1974 első negyedévében. Emlékezetem szerint e tekintetben a „kézi vezérlés" kifejezést is használta annak jelzésére, hogy a kádári „szocialista törvényesség" a MEGÉV-ügy ezen utójátéká-

De mindez már a *MEGÉV-ügy* utótörténetéhez tartozik – hiszen a *MEGÉV-ügy* magvát a pártállam felső vezetésén belüli konzervatív baloldali és reformkommunista csoportosulások közötti *politikai konfliktus* képezte. E konfliktus vett október közepére olyan (a reformkommunista csoport számára kedvezőtlen) fordulatot, amelyben a konzervatív baloldaliak egyik erős embere, Biszku Béla bevonta Kádár Jánost döntőbíróként az összeütközésbe, arra hivatkozva, hogy a reformkommunista vezetők, hatalmi pozícióikat kihasználva, a törvényes-legitim eljárás szabályait felrúgva – tehát *botrányos* módon – próbálták a MEGÉV ügyét a szőnyeg alá seperni.

Kádár Politikai Bizottsághoz írott jelentésében hangoztatta, „a MEGÉV-ügy a pártmunkában és az állami munkában mindennapos ügyek közül döntően azért emelkedett ki, és növekedett hatalmas tengeri kígyóvá, mert egyes vezető elvtársak nézeteltéréseiket nem a jól szabályozott, pártszerű úton, hanem funkciójukban rejlő hatalmi befolyásukat felhasználva, egyoldalúan akarták »rendezni«."[22] Kádár ehhez sietett hozzátenni, hogy „a MEGÉV-ügy sem fajult volna el ennyire", ha az involvált vezetők figyelembe vették volna a hasonló esetekre érvényes, 1957-ben a párton belül kodifikált eljárási szabályokat. Ezek szerint: (1) Ha konkrét bűnügyekben vagy büntetőpolitikai kérdésben bizonytalanság uralkodik, vagy nézeteltérés van az illetékes szervek vezetői között, akkor a kérdést a pártközpontban működő ún. Koordinációs Bizottság elé kell vinni.[23] Ha a bizottságban nem tudnak egyetértésre jutni, akkor az első titkárhoz, a Titkársághoz, vagy/és a Politikai Bizottsághoz kell fordulni „eligazításért". (2) Kádár szerint az MSZMP újjászervezése óta az is szabály, hogy a bűnüldöző és igazságügyi szerveknek s ezek vezetőinek konkrét bűnügyekben külső befolyásolástól mentesen, „kizárólag a törvény, saját törvényes felelősségük és lelkiismeretük által vezettetve" kell dönteniük, míg (3) vezető párt- és kormányszervek ilyen konkrét bűnügyekben csak rendkívül ritkán foglalhatnak állást, és kötelességük „szabad folyást engedni a törvényes eljárásnak".

Kádár tehát félreérthetetlenül kidomborította az ügy azon oldalait, amelyek klasszikus politikai-hatalmi botránnyá tették: már nem a MEGÉV vagy igazgatója tevékenységének megítélése volt itt az érdekes, hanem az a vád, hogy Fehér és Nyers a legitim eljárás (a „due process" = „szocialista törvényesség") megsértésével, felrúgásával, s hatalmi pozícióikkal visszaélve próbálták politikai céljaikat érvényesíteni.

A Politikai Bizottság 1973. november 13-i ülése határozati rangra emelte Kádár javaslatát, miszerint (1) megállapították, hogy Biszku Béla helyesen, de túl lassan és túl későn lépett fel a szocialista törvényesség védelmében; (2) Fehér Lajos miniszterelnök-helyettesi hatáskörét túllépve, hely-

ban is némi csorbát szenvedett – annyi mindenesetre bizonyos, hogy a KNEB feletti legfelsőbb pártellenőrzést gyakorló KB-titkár és PB-tag várakozásai a folyamatban lévő vizsgálat konklúzióit illetően nem maradtak homályban a KNEB vezetői számára.

22 Kádár János: Jelentés a Politikai Bizottságnak a „MEGÉV-ügy"-ről, Budapest, 1973. november 8., 7–8 p., MOL M-KS-288. f. 5/623/1. ő.e.

23 „Ennek vezetője a KB adminisztratív ügyekért felelős titkára, tagja a KB Adminisztratív Osztályának vezetője, a belügyminiszter, az igazságügyi miniszter, a legfőbb ügyész és a legfelsőbb bíróság elnöke." Uo.

telenül, a szocialista törvényességet megsértve járt el, amikor – ahelyett, hogy a Koordinációs Bizottsághoz vagy a PB-hez fordult volna – illetéktelenül utasította a BM-et, majd a legfőbb ügyészt a MEGÉV-vizsgálat megszakítására, és pártszerűtlenül járt el („hatóságainkat és pártfunkcionáriusainkat gyanúsította"), amikor többek előtt ismételten kijelentette, hogy „a MEGÉV-ügy rendőrségi koncepció"; (3) Nyers Rezső helytelenül járt el, amikor a különbizottság révén igazolta Fehér számára a MEGÉV tevékenységének népgazdasági hasznosságát, s ő is megengedhetetlenül „rendőrségi koncepciónak" nevezte az ügyet. A PB elmarasztalta Szénási Gézát s a Csizmadia Ernő által vezetett vizsgálóbizottságot is, ellenben a *Népszabadság* MEGÉV-ügyben játszott szerepét elismeréssel említette.

Az MSZMP XI. kongresszusának előkészítésével kapcsolatban a Politikai Bizottság már 1974. január 29-én írásos előterjesztést kapott a személyi javaslatokat előkészítő, Kádár vezette háromtagú bizottságtól, ahol a később ismertté váló személyi változások kapcsán[24] Kádár hangoztatta: „politikai értelemben itt senki kifogás alá nem esett […] Itt nincs politikai ok." Huszár Tibor ezt így kommentálja Kádár-biográfiájának második kötetében: „Az MDP-ben kétségtelenül nem ez a stílus volt az uralkodó, s a Szovjetunióban végbemenő resztalinizációt sem ez a hangütés jellemezte."[25] Valóban nem – de azt is hozzátenném, hogy Kádár János országlásának korai időszakára, így 1957–58-ra sem ez a „hangütés" volt a jellemző.

Értelmezési perspektívák

A MEGÉV-ügy a hagyományos politikatörténeti narratíva keretei között

Egy hagyományos politikatörténeti narratíva keretei között a MEGÉV-ügy a pártpolitikában az 1968, és különösen 1972 után végbement konzervatív fordulat szempontjából lehet többé-kevésbé érdekes, mert nemcsak kiegészíti empirikus ismereteinket, de esetleg bizonyos módosításokat is szükségessé tesz a konzervatív baloldali és a reformkommunista csoportosulások közötti harc történetében.

Huszár Tibor Kádár-életrajzának második kötete némi bizonytalanságról tanúskodik a tekintetben, hogy mi is történt a magyar pártpolitikában 1972 és 1974 között, és ebben mi volt Kádár János szerepe. E bizonytalanság könnyen tetten érhető pl. a könyv következő fogalmazásában: A szovjet presszióra reagálva Kádár „*már* ekkor, tehát *1972 februárjában* döntött, hogy a folytonosság megőrzésének reményében, annak látszatát megőrizve, végrehajtja a szovjet vezetés által követelt fordulatot"[26]. Ez persze puszta találgatás, ráadásul meglehetősen inkonzisztens találgatás: hogy lehet egyszerre remélni a (hatvanas évek reformpolitikájával való) folytonosság megőrzését, s ugyanakkor végrehajtani a Brezsnyev

24 Nyers Rezső kikerült mind a PB-ből, mind pedig a KB gazdaságpolitikáért felelős titkári posztjáról; Fehér Lajost sem választották újra PB-tagnak, és miniszterelnök-helyettesi munkájából nyugdíjba kényszerült. A leváltott vezetők helyébe lépő új káderekről a PB 1974. március 26-i ülése döntött.

25 Huszár (2003) 251. p.

26 Uo. 243. p.

által követelt (konzervatív baloldali) fordulatot, az imént említett folytonosság „látszatát megőrizve”? Egy bekezdéssel később Huszár hozzáteszi, hogy Kádár „1972 tavaszán az ellenreform meghatározó személyiségévé vált”. Huszár szerint Kádár már a Brezsnyevvel megejtett 1972. februári zavidovói találkozót (illetve az azt megvitató hazai PB-ülést) követően azt is eldöntötte, hogy legalább négy PB-tag (Nyers, Aczél, Fehér és Fock) leváltása elkerülhetetlen. „Ám nem akarta, hogy túlzottan »balra« húzzon a szekér, s mivel időre volt szüksége, hogy kiválasszon olyan kádereket, akik Nyersék szakértelmét pótolják, várt.”[27]

Ha valóban Kádár lett volna az „ellenreform meghatározó személyisége”, miért kellett volna tartania a „balra húzó” szekértől? A kirúgandó káderek kompetens emberekkel történő pótlásának megfontolása sem hangzik különösen meggyőzőnek – valóban azért várt volna Kádár két évet 1972 februárjától (amikor állítólag már eldöntötte, hogy Nyerséknek menniük kell), hogy Nyers Rezső szakértelmét Németh Károlyéval „pótolhassa”?

Huszár számára így az is meglehetős gondot jelent, hogy meggyőzően tudja megmagyarázni, miért vonta be Kádár 1972 és 1974 között a már süllyesztőre ítélt PB-tagokat a politikai döntések előkészítésébe; miért delegálta őket változatlanul külföldi kongresszusokra; miért találkozhattak Magyarországra látogató külföldi politikusokkal; miért szónokolhattak gyűléseken; s miért engedte Nyers Rezsőt, a PB történetében elsőként, a televízió nyilvánossága előtt, élő adásban gazdaságpolitikai kérdésekre válaszolni, „ily módon is erősítve a politikai vonal folytonosságának látszatát”? Huszár válasza e rejtélyre az, hogy mindez része volt a Kádár által alkalmazott „álcázási technikának”.[28]

Szerintem a rendelkezésünkre álló dokumentáció alapján, s a MEGÉV-ügy fejleményeit (tehát az 1972–74 között történteket) is figyelembe véve, egy a Huszárétól radikálisan eltérő értelmezés cseppet sem kevésbé plauzibilis. Kádár várakozó „álcázási technikája” mögött nem taktikai megfontolások húzódtak meg, hanem az, hogy nem akart ellenreformot, és politikailag nem tartotta kívánatosnak azt a törést, amellyel a vezető reformkommunisták hatalomból történő eltávolítása fenyegetett. Magyarán: esetleg valóban meg akarta őrizni a folytonosságot, s nem csak annak „látszatát”. Nem azt akarom állítani, hogy Kádár ugyanaz a meggyőződéses reformkommunista volt, mint Nyers Rezső. De kétségkívül pragmatikus, „realista” politikus volt, aki világosan látta, hogy egy 180 fokos politikai, ideológiai fordulat az „ellenreform” irányában őrültség lett volna. Feltehetően ő is érzékelte az ellenreformot szorgalmazó konzervatív csoportosulás gyengeségét, intellektuális sekélyességét, s azt, hogy ideológiájuk és politikájuk már a pártállami apparátus szemében sem volt meggyőző (a kormányzati szakpolitikai szervek apparátusáról nem is beszélve). A magyarországi ellenreform „meghatározó személyisége” tehát nem Kádár, hanem Leonyid Iljics Brezsnyev volt – amit Huszár Tibor mellesleg igen meggyőzően dokumentált könyvében.

27 Huszár (2003) 247. p.

28 Uo. 249. p.

Az 1968-tól szüntelen, súlyos szovjet presszió és fenyegetés körülményei között folyó MEGÉV-ügynek (amelyet Huszár Tibor könyve meg sem említ) az a jelentősége, hogy a konstruált botrány segítségével sikerült a hazai konzervatív baloldalnak Kádárt olyan helyzetbe hoznia, amelyben döntőbíróként a reformkommunista vezetők „feláldozására", elítélésére kényszerült. Kádár tudatos és következetes distinkciója a „politikai vonal" és a politikai-hatalmi botrány révén „alkalmatlannak" bizonyult vezetők esete között ugyanakkor azt a (nem teljesen sikertelen) törekvését jelzi, hogy a konzervatív baloldali győzelmet s annak politikai (káros) következményeit korlátok közé szorítsa. Kádár elfogadta (s nem is nagyon tehetett mást), hogy Fehér és Nyers *botrányosan* jártak el a MEGÉV ügyének kezelésében, s ezért felelőssé kell tenni őket. A konzervatív baloldali és reformkommunista csoportok közötti konfliktus ilyen lezárásával azonban el tudta érni azt, hogy a Biszku–Szamosi-féle csoportosulás valóban „koncepciós" ideológiai és politikai vádaskodásai a reformkommunista pozíciókkal szemben (a szocialista állam gazdasági szerepének lebecsüléséről, a nagykapitalista konspiráció megtűréséről-elősegítéséről stb.) nyomokban se szerepelhessenek a pártállami közélet/nyilvánosság elfogadott diskurzusában.

A politikai stílus változása és a botránnyá szelídült tisztogatás

A zsákutcás államszocializmus, a konzervatív, „akaródzó" kádárizmus"[29] szűkre szabott keretei között, s ezek ellenére a hatvanas évek folyamán visszafordíthatatlan változások következtek be a politikai hatalmat gyakorló pártállami apparátusok szociális és kulturális arculatában. Különösen a központi párt- és kormányzati-miniszteriális apparátusokban rendültek meg a hagyományos pártkatona-ethosz pozíciói, és egyre inkább érvényesültek egy közszolgálati szakhivatalnokság professzionalista normái és értékei. Az elmozdulás, amely persze nem érvényesült – és nem is érvényesülhetett – teljes mértékben és ellentmondásoktól mentesen, egyszerre volt a hatvanas évek reformkommunista áttörésének instrumentális feltétele és következménye, eredménye.

Némi pontatlansággal és bizonyos közvetítések átugrásával bár, de megállapítható, hogy e tendencia mutatkozik meg (s részben magyarázatát nyeri) a pártállami apparátusok iskolai képzettségi szint szerinti összetételének változásában is. Egy 1955-ös MDP-n belüli felmérésből kiderül, hogy Rákosi Mátyás pártjában a fizetett funkcionáriusok mindössze egy tizedének volt felsőfokú diplomája, és nem kevesebb, mint egy harmaduk még az elemi iskolát sem fejezte be. Az 1973-as MSZMP-apparátusra vonatkozó adatok szerint ellenben a csak elemi iskolai végzettségűek részesedése 9,7%-ra csökkent, és az alkalmazottak több mint felének (57,8%) volt felsőfokú diplomája. A minisztériumokban és más országos hatáskörű szervekben dolgozó funkcionáriusok képzettségi szintje 1973-ban még határozottabban tükrözi a pártállami apparátusok professzionalizálódását: itt már közel 90%-os a felsőfokú végzettségűek aránya, s a csak elemi iskolai végzettségűeké nem egész 1%.[30]

29 A kádári éra, s különösen a hetvenes évek találó jellemzésére lásd Lengyel (1994).

30 Részletesebb adatokra és az adatok forrásaira – 1955-

Ha a pártállami apparátus ethoszát és arculatát illető hipotézis nem teljesen téves, akkor azt is indokolt feltételezni, hogy e tendencia tetten érhető a politikai diskurzus és politikai stílus átalakulásában, ahol az osztályharcos revolucionizmus mellett, illetve azt növekvő mértékben beárnyékolva gyökeret ver és lombot ereszt a pragmatizmus és a „tudományos megalapozottságú", professzionális kompetenciára építő politika és adminisztráció. Mindennek sokoldalú empirikus ellenőrzése nem csekély feladat, s nem is fér egyetlen dolgozat kereteibe. Célkitűzésem ennél sokkal szerényebb: adalékkal szolgálni a politikai stílus változási tendenciájára vonatkozó hipotézis megerősítéséhez. A politikai stílus egy korszak vagy egy ország politikai osztályára jellemző, a politikai osztály változó történelemi, szociális, kulturális tulajdonságaival rezonáló magatartási „algoritmus" – a korszellem, illetve a szociális háttér és státus szempontjából tipikus viselkedési minta. A politikai stílust nem annyira a politikust, politikai osztályt orientáló eszmék határozzák meg, az inkább az eszmékhez való viszonynak, az eszméknek a politikai tevékenység egészében betöltött szerepének, státusának kérdése, illetve annak, hogy ezen eszméket miként alkalmazzák a politikában.[31]

E tanulmány fontos feltételezése, hogy a politikai stílus és annak változása, tendenciái a kommunista társadalmak történetében *az uralkodó kommunista pártállamon (a pártállami apparátusokon) belüli politikai konfliktusok menedzselésének és megoldásának/lezárásának* elemzése útján empirikusan jól megközelíthetők.

A kommunista államszocializmus magyarországi történetében két ilyen apparátuson belüli – az 1953–58 között és az 1968–74 között lezajlott – konfliktus összehasonlító vizsgálata teheti lehetővé hipotézisem ellenőrzését. Ebben a dolgozatban e konfliktusok lezárásának fázisát (különösen a kevésbé elemzett 1973–74-es ún. „resztalinizációt"[32]) vizsgálom. Mindkét esetben egy ideologikus irányultságú, konzervatív baloldali és egy pragmatikus irányultságú, modernizáló, reformista-revizionista hálózat vagy csoport közötti konfliktusról volt szó. A konfliktus mindkét esetben a konzervatív pozíciók legalábbis ideiglenes győzelmével zárult.

Az ötvenes években a pártállami apparátuson belüli konfliktus 1956 februárja után (különösen az év őszén) túlcsordult az apparátust körülölelő falakon, és mozgósította a magyar társadalom jelentékeny részét is. Ez minden bizonnyal motiválta a konfliktus lezárásának shakespeare-i királydrámákra emlékeztető brutalitását: azt ti., hogy a megoldást s a konfliktus lezárását az ellenfél politikai, ideológiai és nem egy esetben fizikai megsemmisítése szol-

re vonatkozóan vö. Péteri (1998) 216. p. Az 1973-as adatok forrása Tőkés (1996) 3.7 táblázat, 144–145. p.

31 Lásd Verba (1965) 544–545. p. és utána.

32 A hetvenes évek első felének konzervatív fordulatát a hazai irodalom szívesen írja le egyfajta sztálinista reneszánszként, amit egyúttal magától értetődőnek is tekint. Huszár Tibor például a „neosztálinista reneszánsz időszakáról" ír. Huszár (2003) 235. p. Ezzel a probléma nemcsak az, hogy ha „reneszánsz", akkor miért „neo"? – de még inkább az, hogy a „neosztálinizmus" kifejezés bevezetése szükségképpen el kell hogy vezessen a kérdéshez: mi az új a hetvenes évek sztálinizmusában a „klasszikus" vagy „ó-sztálinizmushoz" képest? Huszár egyébként igen hasznos kötetében ezt a kérdést fel sem veti.

gáltatta. Másként fogalmazva: 1953–58 között a párton belüli konfliktus menedzselése és lezárása a sztálini csisztkák mintája szerint zajlott – a reformista törekvések „likvidátorságának”, szocializmusellenességének „leleplezését” (vagyis: az ideológiai kiközösítést) a politikai megsemmisítés (nemcsak a kirúgás vezető funkcionáriusi pozíciókból, de kizárás a pártból, valamint eltávolítás a mindenféle pártállami apparátusbeli pozíciókból), az ideológiai nagytakarítás (lásd az 1957 közepén–második felében meginduló revizionizmus elleni kampányt!), és a vezető személyiségek fizikai eltávolítása (az 1956. november 22-i emberrablás és Romániába hurcoltatás), sőt többük fizikai megsemmisítése (az 1958. június 16-i akasztások és börtönbüntetések) követte. Hogy ez így történhetett, arra a magyarázatot nemcsak a „Gazdát” is túlélő sztálinista politikai stílus életereje adja, hanem az is (vagy az még inkább), hogy a pártállami apparátusok sorai között az 1956 novemberétől defenzívába szoruló, vezető személyiségeitől is hamarosan megfosztott reformista-revizionista irányzat követőinek száma és viszonylagos súlya még nem érte el a már némi védettséget is nyújtó kritikus minimumot.

Ehhez képest a Csehszlovákia 1968-as megszállása után kibontakozó konfliktus eltérő feltételek/körülmények között, eltérő módon zajlott le. Igaz, ez esetben is – Moszkva támogatásával – a konzervatív baloldal kezdeményez (amint, ismert okokból, ez jellemzi az 1953–58 között lezajló összeütközés 1956 novembere utáni szakaszát is). De a pragmatikus reformista irányzat pártállami apparátuson belüli követőinek száma, relatív súlya és politikai, kulturális kisugárzása, jelentősége ezúttal sokkal nagyobb. Az apparátus iskolázottságának, kulturális arculatának igen fontos átalakulásán túl ebben kétségkívül szerepet játszott az, hogy ez az apparátus 1956-ban komoly leckét kapott a magyar társadalomtól. Ezen az általános tanulási folyamaton belül külön is ki kell emelni azt, hogy az 1958-ra súlyos vereséget szenvedett és meggyengült reformkommunista-revizionista hálózat is tanult az ötvenes évek tapasztalataiból: 1961–62-től több-kevesebb nyíltsággal de nyilvánvaló rendszerességgel rekrutálta a szakmailag kompetens és nézeteivel-politikájával rokonszenvező embereket az apparátusokba. Különösen igaz ez a gazdasági irányítás különböző területeire és szintjeire, de a politikai-közéleti diskurzus szempontjából jelentős tudományos és kulturális mezőkre, illetve a pártállami hatalom egyéb reszortjaira is. Földes György tesz említést 1989-es könyvében „arról a folyamatról, amelyet a reform lényegesen felerősített: a szakértelmiség térnyeréséről a káderértelmiséggel szemben”[33]. Ezt a folyamatot a hatvanas évek reformbizottságai nagymértékben elősegítették – a bizottságok tagjainak száma kétszáz volt, a reform továbbfejlesztésének vizsgálatára 1971-ben felállított bizottságoké pedig háromszáz[34]. Az 1965. novemberi döntés után a pártpolitika rangjára emelt reformgondolkodás rendszeres és tömeges felvilágosító és propagandakampányok keretében szólhatott a pártállami

33 Földes (1989) 110. p. Sajnos e folyamatot Földes sem fejti ki részletesebben.

34 A bizottságokra, illetve magukra a reformmunkálatokra vonatkozó egyébként szegényes irodalomból változatlanul kiemelkedik információgazdagságával Ferber–Rejtő (1988).

igazgatás különböző szintjein dolgozó funkcionáriusokhoz, illetve a magyar társadalom egészéhez, ami növelte a reformista projekt átütőerejét és tehetetlenségi nyomatékát is, s ugyanakkor erősítően hatott vissza a reformizmus pártállami apparátusokon belüli státusára-pozíciójára. Eltérően az ötvenes évek második felének, végének apparátusától, ez az apparátusi osztály a hetvenes évek elejére-közepére már *nem* „a marxizmus-leninizmus sztálini katekizmusának megfelelő fogalmi szintet használta"[35] s nem is ilyen szintet várt el kollégáitól.

Ebben a történelmi közegben, az 1968-as csehszlovákiai invázió után, a Brezsnyev-doktrína és a brezsnyevi politika bátorításával próbált a reformpolitika apparátusbeli konzervatív baloldali ellenzéke a hetvenes évek elején offenzívába lendülni.

Ez a konzervatív offenzíva a pártállamon belüli politikai harcban diskurzív szempontból három fronton hívta ki a reformista pozíciókat: (1) munkásdemagógiájával, a „nagyüzemi munkásságot" protezsáló pozitív diszkriminációs intézkedésekkel próbálta kritikai reflektorfénybe állítani a gazdasági reform nemkívánatos szociális és „osztályhatalmi" következményeit, implikációit,[36] (2) „védelmébe vette" a szocialista állam gazdasági életben betöltött szerepét, jelentőségét,[37] (3) s végül, de nem utolsósorban, repertoárjának fontos mozzanata volt a gazdasági vezetői réteg erkölcsi státusának, integritásának kétségbevonása, a korrupció elleni harc.

Az offenzíva kétségtelenül elérte azt, hogy a hetvenes évek végéig a modernizáló reformok ügye megrekedt, s az égetően szükséges radikális változások bevezetése helyett a növekvő nyugati eladósodással[38] finanszírozott egy helyben topogás/tocsogás volt tapasztalható. Az apparátuson belüli konfliktus kezelése és lezárása tekintetében viszont még ilyen szerény „eredményt" sem könyvelhetett el magának a konzervatív baloldal: a hetvenes évek elején már nemcsak a politikai ellenfél fizikai

35 Rainer (2003) 81. p.

36 A konzervatív baloldal által kiharcolt politikai döntésekre lásd Ferber–Rejtő (1988) 244–245. p. Ezek közül a legjelentékenyebb, s a reformpolitika szempontjából valóban vészjósló döntés a Központi Bizottság 1972. novemberi ülésén hozott határozat volt: A Központi Bizottság állásfoglalása a X. kongresszus határozatainak végrehajtásáról és a tennivalókról. Lásd Vass szerk. (1979) 5. sz. dokumentum, 369–394. p.

37 A kampány itt szemmel láthatóan három területre összpontosított: (a) fellépett az állami tulajdon (szövetkezeti tulajdonhoz képesti) magasabbrendűségét hirdető sztálini tanítás védelmében, s ilyen platformról támadta a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, illetve a fogyasztási szövetkezetek „behatolását" az ipari tevékenységek területére (különösen a mezőgazdasági téeszek ipari melléküzemágait támadták, amit mellesleg jól lehetett használni a munkásdemagógiában is); (b) a külkereskedelem állami monopóliumának védelmét is felkarolták a konzervatív baloldaliak, s itt különösen az egyes vállalatoknak osztogatott önálló export-import jogot (s az állítólagos visszaéléseket) kifogásolták; (c) egyik fontos célpontjuk volt a Fehér Lajos vezette „agrárlobbi": azzal vádolták őket, hogy „államot építenek az államban", maguk alá gyűrve a teljes mezőgazdasági-élelmiszeripari vertikumot, a szektor számára releváns gépgyártást, sőt a külkereskedelmet is; nem meglepő, hogy a szektor integrált politikai irányításáért érvelő ún. élelmiszergazdasági koncepció vörös posztó volt a szemükben – ez utóbbira vonatkozóan érdekes adalékok találhatók a Budapesten, 1986. október 27. és december 1-je között Máriás Antallal készült interjúmban.

38 A strukturális alkalmazkodást „helyettesítő" külföldi eladósodásra lásd Földes (1995).

megsemmisítéséről vagy akár egzisztenciális ellehetetlenítéséről nem lehetett szó (hangsúlyozom: itt csak az apparátuson belüli konfliktusokról van szó, és nem az apparátus és a társadalom közötti viszonyról). Politikai és ideológiai téren is csak felemás sikereket tudott elérni a konzervatív áttörés: Fehér Lajos és Nyers Rezső operatív pozícióikból, majd politikai bizottsági tagságukból való eltávolítása a korabeli hivatalos tálalásban hangsúlyozottan *nem politikai okokból* történt. A politikai „vonal" (a reformpolitika) folytonosságának hangoztatása persze tekinthető „álcázási technikának" (az irodalom annak is tekinti). De az még fontosabb és érdekesebb e tekintetben, hogy a pártvonal rangjára emelt retorika ugyanakkor nagymértékben akadályozta a konzervatív baloldalt abban, hogy nyíltan és teljes széltében támadni tudja a pragmatikus reformista pozíciókat. Nem utolsósorban ennek köszönhető, hogy az ideológia frontjáról sem jelenthetjük a konzervatív baloldal egyértelmű győzelmét: noha Biszku Béla személyesen is erőfeszítéseket tett a sztálinizmus olyan centrális tanainak a restaurációjára, mint az állami tulajdonforma szocialista tulajdonformák közötti felsőbbségéről szóló tanítás, erőfeszítéseivel még azt sem érte el, hogy a szocializmus politikai gazdaságtana felsőoktatásban alkalmazott tankönyveinek megfelelő fejezeteiben visszaállítsák az 1967/68-as tanév előtt érvényes szövegeket. E tankönyvek 1973/74 után is megőrizték a gazdasági mechanizmusról szóló önálló fejezeteiket, valamint a szövetkezeti tulajdonforma „egyenjogúságát" hirdető doktrínát. Hogy Biszku Béla balatonaligai és későbbi kinyilatkoztatásait[39] néhány kelekótya agitpropostól eltekintve a különböző szakapparátusokban bárki komolyan vette volna, azt elképzelhetetlennek tartom.

A konfliktus lezárásának/megoldásának felsorolt jellemzői mellett legalább ilyen fontos tanulmányozni az 1968–74 között zajló konfliktus menedzselésének/kezelésének sajátosságait.

Itt is szembetűnő, hogy a konzervatív offenzíva képtelennek bizonyult a reformista politika és ideológia nyílt és átfogó konfrontációjára. Még ha központi bizottsági határozatok formáját öltötte is, a munkásdemagógia erre már nem volt alkalmas; a konzervatív baloldal effajta „osztályszempontú" retorikája sohasem merészkedett el odáig, hogy a reformista projektet nyíltan munkásellenes konspirációval vádolja. A reformista platformról artikulált politikát és ideológiát immár nem lehetett a pártállami apparátus számára autentikus módon a szocializmussal szemben ellenséges politikaként és ideológiaként prezentálni. Ez – a politikai folytonosság kádári „centrista" hangoztatásával együtt – erősen behatárolta a konzervatív baloldal lehetőségeit a tekintetben is, hogy milyen módon és milyen következetességgel (brutalitással) tudta ellenfelét s annak pozícióit felszámolni. A konfliktus radikális, a sztálini csisztka mintáját követő lezárása előfeltételezte, hogy a pártállami apparátusok egy ilyen megoldást legitimnek és indokoltnak tekintettek volna. Az apparátusok ilyen jóváhagyásával azonban nem számolhattak, s *a csisztka 1972–73-ban politikai botránnyá szelídült.* Ilyen politikai botrány konstrukciójára pedig a MEGÉV ügye szolgáltatta az alkalmat.

39 Biszku (1974, 1975). A tulajdonformák hierarchiájáról szóló doktrína helyreállításának kísérletéről lásd még Kresz (2002).

A MEGÉV-ügy ezért egyszerre tükrözi a hosszú hatvanas éveket lezáró konzervatív baloldali fordulat erejét és gyengeségét – Moszkva támogatásával még komoly károkat tudtak okozni a hazai reformista-revizionista pozíciókban, de már csak úgy, hogy a konfliktus kiharcolásában és lezárásában maguk is kényszerűen alkalmazkodtak az immár nagy többségében a reformista-revizionista politika és ideológia irányában orientálódó apparátusi osztály új szociális-kulturális arculatához. Nem „resztalinizáció", még kevésbé „sztálinista" vagy „neosztálinista reneszánsz" volt ez – csak egy pirruszi győzelem, amely a konzervatív baloldal képviselői számára indokoltan körülbelül annyi örömöt okozhatott, mint a sebész üzenete páciense hozzátartozóinak: „az operáció sikerült, de a beteg menthetetlen…"

Irodalom

Biszku Béla: Pártunk politikájának néhány időszerű kérdéséről. *Társadalmi Szemle,* 1974. 3. sz. 6–21. p.

Biszku Béla: Az irányelvek vitája elé. *Pártélet,* 1975. 1. sz. 13–22. p.

Ferber Katalin–Rejtő Gábor: *Reform (év)fordulón.* Budapest, 1988, KJK.

Földes György: *Hatalom és mozgalom (1956–1989). Társadalmi-politikai erőviszonyok Magyarországon.* Budapest, 1989, Reform–Kossuth.

Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986.* Budapest, 1995, Maecenas.

Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza. 1957. november–1989. június. 2. kötet.* Budapest, 2003, Szabad Tér–Kossuth.

Kresz, Robert: *Reformkommunismens vokabular. Økonomisk politikk og marxismenleninismen i Kádárs Ungarn.* (Hovedoppgave i historie, NTNU, Mai 2002). [Diplomamunka, Norvégiai Műszaki és Tudományos Egyetem.], Trondheim.

Lengyel László: Kádár és kora. In uő: *Korunkba zárva.* Budapest, 1994, Pénzügykutató Rt. 159–164. p.

Markovits, Andrei S.–Silverstein, Mark (eds.): *The Politics of Scandal. Power and Process in Liberal Democracies*. New York–London, 1988, Holmes–Meier.

Péteri, György: *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe.* Boulder, Col–Highland Lakes, NJ., 1998, Social Science Monographs–Atlantic Research and Publications, Inc.

Rainer M. János: *Ötvenhat után.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet.

Thompson, John B.: *Political Scandal. Power and Visibility in the Media Age*. Cambridge, 2000, Polity Press.

Tőkés, Rudolf: *Hungary's Negotiated Revolution. Economic reform, social change, and political succession, 1957–1990*. Cambridge, 1996, Cambridge University Press.

Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975.* 2. kiadás. Budapest, 1979, Kossuth.

Verba, Sidney: Comparative Political Culture. In Pye, Lucian W.–Verba, Sidney (eds.): *Political Culture and Political Development.* Princeton, 1965, Princeton University Press.

NAGYÍTÁS

A fényképeket a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárából (Népszabadság-archívum, Kádár János fényképalbumai), a Magyar Építészeti Múzeumból, a Nógrádi Történeti Múzeumból, a Tatabányai Múzeumból (Sebestyén Ferenc-gyűjtemény), a Jakovits–Kozák-gyűjteményből és más magángyűjteményekből válogattuk.

Molnár Iscsu István–Rainer M. János–Sárközy Réka

A HATVANAS ÉVEK VILÁGA

„A semmi elleni harc sok-sok módja között a fényképezés az egyik legjobb, ez az a tevékenység, amit korán meg kéne tanítani a gyerekeknek, mert fegyelmet, esztétikai képzettséget, jó szemet és biztos ujjakat igényel. Nem arról van szó, hogy hazugságra lessünk, mint általában a riporterek, és sietve elcsípjük valamelyik közéleti személyiség ostoba profilját, amint éppen kilép a Downing Street 10-ből, de mindenesetre, amikor kamerával járkál az ember, az olyan, mintha kötelessége lenne figyelni, nehogy elszalassza a napsugár hirtelen és pompás visszaverődését egy szikkadt kövön, vagy egy lebegő copfokkal szaladó kislány képét, aki a kenyérrel vagy az üveg tejjel igyekszik hazafelé."
„… senki sem tudja, hogy ki is az, aki most valójában mesél, én vagyok-e, vagy az, ami történt, vagy az, amit látok éppen (felhőket és olykor egy galambot), vagy egyszerűen csak az igazságot mesélem el, ami csupán az én igazságom, és akkor már nem igazság…"

(Julio Cortázar: *Nagyítás,* 1959, Nagy Mátyás fordítása)

Az itt közölt fotókat hivatásos, félhivatásos és amatőr fényképészek készítették az ötvenes évek végén és a hatvanas években. Jelentős részük a *Népszabadság* archívumából való, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum őriz; néhány darab Kádár János ajándékba kapott fotóalbumaiból származik; egyesek bányák, üzemek, építkezések dokumentációját szolgálták; s akad köztük pár magángyűjteményből való családi kép.

A „hivatásosak" a nyilvánosság számára készítették a képeket, illusztrációként leírt, kinyomtatott, esetleg közönség előtt elmondott szövegekhez, állításokhoz, „tézisekhez", hogy jól érthető jelekkel egészítsék ki őket, bizonyságot, meggyőző bizonyítékot szolgáltassanak. Azt akarták elmondani, azt akarták bizonyítani, hogy az emberek megértették: az 1956-os forradalomnak vége, a szovjet mintájú szocializmus visszavonhatatlan és örökre szóló realitás Magyarországon. Ha ezt elfogadják, ez a „szocializmus" kész emberibb ábrázatot ölteni – ez az „üzenet". A képek tehát nem a „valóságot" kívánták ábrázolni, bármi volt is az a „hatvanas években". Az amatőr képek viszont nem kiegészítésül vagy bizonyítékul készültek különleges közlésekhez, csupán meg akartak örökíteni egy-egy pillanatot: egy gyerek növekedését, egy új ruhát, vagy csak egy nyári délutánt.

A „hatvanas évek" világa nem volt nyitott világ. A börtönökben, a téesz-szervezés hétköznapjairól, a politikacsinálás kulisszái mögött nem készültek képek. Az el-

készültekből válogattunk – csak azokból válogathatunk –, aztán összekevertük őket. Mert nem képi enciklopédiát akartuk készíteni, még csak nem is képi tanulmányt a korról. A hatalmas és lehetséges tablóból „nagyítottuk ki" ezt a néhány tucatnyi képet. Julio Cortázar 1959-ben megjelent novellája (majd Michelangelo Antonioni filmje 1968-ból) a jelről és jelentéséről szól. A jelet/képet elkészítette valahol valaki, jelentése pedig (amit „mond") más és más lehet attól függően, ki, hogyan, mikor fogja a jelet, nézi a képet. A nagyítás mozzanata: a jelentés keresése, töprengés: mit jelent a jel? Cortázar esetében ez egy gondolatsor rögzítése nyelvi eszközökkel, amelyből szöveg keletkezik. Antonioni egy valódi fotó nagyítását végezteti el főhősével, s a műveletről mozgóképsort készít, majd szerkeszt.

Ez a „nagyítás" azzal, hogy a képeket kiválasztja, s egymás mellé, valamiféle sorba rendezi, egy kis részletet nagyít ki az akkori, a „hatvanas években" keletkezett jelsorozatból. Ez a „nagyítás": *keresés.* Keressük az akkori embereket, az akkori Magyarországot, a hatvanas évek világát. Azt szerettük volna, ha a képekben nem a közélet neves szereplői jelennek meg (bár néhány utalás elkerülhetetlen a korszak névadójára, néhány emblematikus személyiségére, legyenek azok űrhajósok vagy énekesek, sportolók vagy színészek), hanem az akkori élet keretei, utcák, járművek, új és régi épületek, használati tárgyak, bútorok és világítótestek, ezek között pedig az akkori hétköznapok emberei.

Maguk a képek: kompozíciók, kivétel nélkül, az elkapottnak tűnő pillanatok is, legyen a képen egy játék a Duna partján, Kádár János önfeledt(nek tűnő) mosolya, egy jól megérdemelt üveg sör meghúzása, vagy az ajkát Gagarinnak csókra nyújtó pártvezető feje billenése. A képek – kinek-kinek választása, elgondolása szerint – tovább „nagyíthatók". Személyes és elgondolható, látható és láthatatlan részletek keretezhetők be, tehetők a nagyító alá minden egyes képen. Kádár szemének összehúzódása jelezheti az 1968. januári napsütést, de a sok mindenen átment ember állandó készenlétét is – 1968 januárjára már mi (és ki) mindenen ment keresztül, s mennyi oka volt a készenlétre! Száll a léggömb a Duna partján – a másik oldalon épp ott lenne a palota kupolája, ahol a lufi, de nincsen ott. Az emlékek a sörösüveg tartalmáról (Kőbányai világos anno, nem pasztőrözve, minőségét megőrzi 8 napig), s kivált hőfokáról (bár ez a kép nem a meleg évszakban készült) még az érzékeinkben vannak.

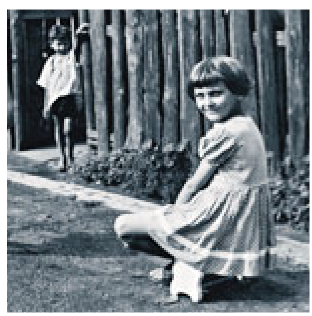
A képeket a tanulmányok szerves részeinek tartjuk, mégis a könyv önálló egységeként adjuk közre. Bár akadnak köztük olyanok, amelyekre a szövegekben közvetlen tartalmi utalások olvashatók, a képekkel, valamennyivel együtt kívántuk megidézni a magyarországi „hatvanas évek" világát. Leírt történeteink így, velük talán átélhetőbbek, szereplőikre és akkori környezetükre világosabban lehet emlékezni. Akár újabb, saját történetek is felépíthetők, kinagyíthatók belőlük.

NAGY ÜNNEPE

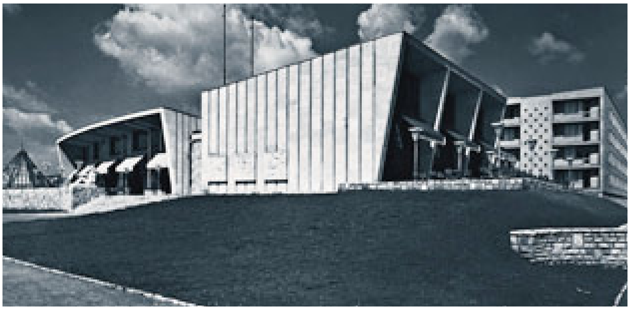

MÁJUS

OTP OTP

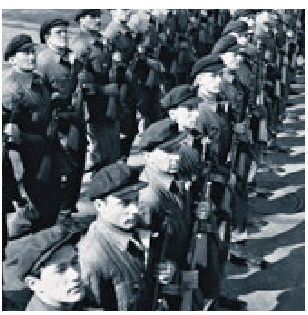

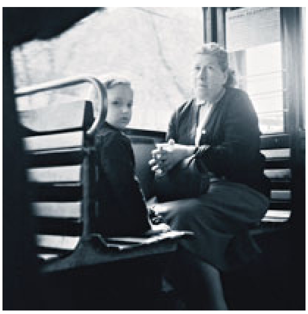

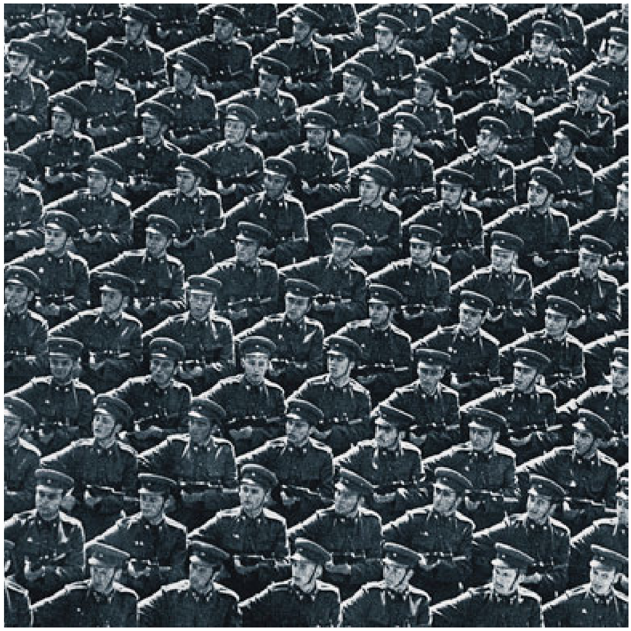

Corvin
NAGYÁRUHÁZ

titkos

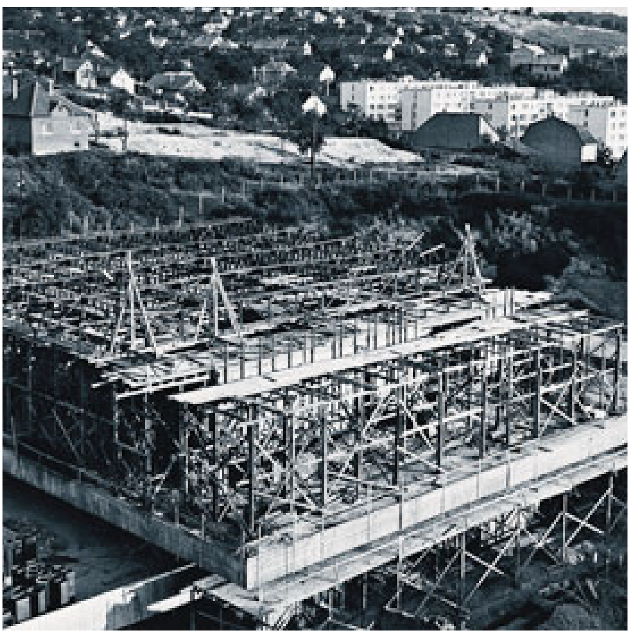

Tóth Eszter Zsófia

A FOGYASZTÁS ÁBRÁZOLÁSA MUNKÁSOK ÉS MUNKÁSNŐK ÉLETÚT-ELBESZÉLÉSEIBEN*

Óbudától Békásmegyerig: lakás és szomszédság

Taktikák és stratégiák a szocialista lakáspiacon

Az identitást az életútban olyan társadalmi konstrukcióként értelmezem, amely az életút során változik.[1] Egy ember életút-elbeszéléseiben több olyan csoportot is megjelenít, amelyhez kötődik. A visszaemlékező identitásai ábrázolhatóak olyan társadalmi konstrukcióként, amelyben azok a csoportok, amelyekhez életútja során kötődik, szimbolikus jelentőségűek.[2] Nemcsak az identitás, hanem a csoport is dinamikus, időben változó kategória.[3] Az egyén életútja során az egyes csoportok jelentősége idővel változik. Ezt a visszaemlékező életút-elbeszéléseiben úgy jeleníti meg, hogy egyes életszakaszaiban más és más csoportot tart jelentősnek. Az egyes csoportoktól való távolodás és a közeledés más csoportokhoz egymással párhuzamosan is végbemehet, bár az életút-elbeszélések kevésbé alkalmasak arra, hogy ezt a dinamikus folyamatot kövessük.[4] Interjúalanyaim életút-elbeszéléseiben az egyetlen állandó, stabil kategória a női és férfi nemi identitás (eriksoni identitáskategória).[5] A munkahelyi kötődés vagy a kitüntetéssel kapcsolatos élmények éppúgy észlelhetők az elbeszélések által teremtett narratív struktúra identitásképző tényezőiként, mint a korabeli propaganda által kevésbé hangsúlyozott, lakóhelyhez vagy fogyasztási cikkekhez kapcsolódó identitások. A különböző identitások más-más hangsúllyal szerepelnek az egyes időszakok ábrázolásaiban éppúgy, mint az egyes brigádtagok elbeszéléseiben. Nemcsak kitüntetett brigádtársaikhoz, a műhely „kollektívájához”, vagy az időközben csődbement gyárhoz kötődtek, hanem lakóhelyükhöz, vagy a kitüntetéshez járó jutalomból megvásárolt Trabanthoz is.

Az elbeszélések szerkezetét átszövő sok-sok kötődés kiemelésével és elemzésével érthetőbbé válhat számunkra, hogyan élték át a munkásnők a háborút követő évtizedek mindennapjait. Az elbeszélések közül, melyekben a visszaemlékezők újra- és újraértelmezik tárgyakhoz fűződő viszonyukat, elsőként részletesen azt elemzem, hogyan ábrázolják életút-elbeszéléseikben

* A tanulmány részlet „A munkásság életmódja Magyarországon 1930–89 között. Egy Állami Díjas női brigád mikrotörténete” címmel az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténet tanszékén írt PhD disszertációmból. A témához kapcsolódó publikációk: Tóth (2002, 2003a, 2003b).

1 Az identitásra vonatkozó eddigi kutatások jó összefoglalását adja: Bindorffer (2001) 18–34. p.; Pataki (2001); Doise (1998); Worchel (1998).

2 Doise (1998) 23. p.

3 Worchel (1998) 73. p.

4 Páez (1998) 213. p.

5 Lásd Erikson (1968).

egy speciális fogyasztási tárgyhoz, a lakáshoz jutást. Ezután lokális identitásuk egy sajátos eleméről, a szomszédsági kapcsolatokról írok.

A bevándorlás után a nagyvárosi társadalmi integráció egyik fontos eleme a lakásszerzés. Történetem szereplőinek nagy része nem sokkal azután, hogy a második világháború után bevándorolt Budapestre, Óbudán telepedett le. Ennek okát abban láttatják, hogy rokonaik ott éltek, vagy ők maguk a környéken találtak munkát. Fiatal bevándorlókként ahhoz, hogy a városi társadalomba integrálódjanak, biztos lakóhelyre és munkahelyre volt szükségük. Azok, akiknek rokonaik nem tudtak szállást biztosítani, vagy albérletben laktak, vagy cselédként a munkaadó lakásában. A visszaemlékezők az önálló lakás megszerzését küzdelmes folyamatnak ábrázolják. Akiknek erősebb a lokális identitása, azok nagyobb jelentőséget tulajdonítanak lakóhelyüknek az elbeszéléseikben, mint a többiek. Az interjúalanyok lakóhelyükhöz kötődő történeteiben több azonos elem is van. Ilyen kollektív elem például, hogy hogyan játszották ki a központosított lakáselosztási rendszert.[6]

Bár a szocialista államban alkotmányos alapjog volt a lakhatás, az állami elosztású lakásokra, amelyeket a tanács lakásosztályán kellett igényelni, összeköttetés, ismeretség hiányában gyakran éveket kellett várni, nem ritkán hiába. A lakáselosztás levéltári dokumentumaiban ritkán találhatunk utalásokat arra, hogy milyen szerepe volt a különböző stratégiáknak a lakások megszerzésekor. Bár a telekkönyvek és a lakáskiutalások révén vizsgálható az egyes társadalmi rétegek lakáspiaci helyzete, arra alig-alig akad írásos forrás, hogyan jutottak az egyes emberek lakáshoz a szocialista állam felemás lakáspiacán. Pedig mindegyik brigádtagnak van „lakástörténete”, amely életúttörténetének egyik központi eleme.

A visszaemlékezők a lakáspiacon nem voltak erős érdekérvényesítő pozícióban, ezért különféle praktikákhoz kellett folyamodniuk, hogy a várakozási időt lerövidítsék, vagy más úton jussanak lakáshoz: egyesek 1956-ban lakást foglaltak, mások szövetkezeti lakásba fizettek be, vagy eltartási szerződést kötöttek. Közülük senki sem épített önerőből házat, hanem már megörökölt vagy bérelt házukat bővítették.

Óbuda hagyományos ábrázolása nagyon hasonló a Tabánéhoz. Krúdy Gyula prózájában mindkét városrész úgy is megjelenik, mint a hangulatos kiskocsmák, földszintes házak, girbegurba utcák világa.[7] Sőt, a Tabán harmincas évektől felgyorsuló kisajátítása után Óbuda maradt a hatvanas évekig az egyik olyan városrész, mely megőrizte falusias imázsát a nagyvárosban. A bevándorló falusi fiatal lányoknak talán az ebből eredő otthonosságérzet is vonzóvá tehette a kerületet. A fővárosról szóló kollektív elbeszélésekben azt a folyamatot, amelynek során Óbuda elveszítette falusias jellegét, és más kerületekhez hasonlóan panelrengeteggé vált, olyan barbár támadásként is ábrázolják, amely megölte a városrész szelíd romantikáját, a kiskocsmák, az apró műhelyek édes-bús hangulatát.[8] A hatvanas évek

6 A központi lakáselosztás problémáiról a szocialista időszakban lásd Szelényi–Konrád (1969). A szerzők az új lakótelepek vizsgálata kapcsán megállapítják, hogy az egyes társadalmi csoportok lakásszerzésének elsődleges meghatározója a foglalkozási státus.

7 Gyáni (1992).

második felétől kezdve a hivatalos diskurzusban a falusias jellegű házak lebontása Óbudán, majd az óbudai, békásmegyeri lakótelepek egészen a nyolcvanas évek közepéig tartó felépítése szimbolizálta az 1960-ban meghirdetett „első 15 éves lakásfejlesztési terv" sikerességét, melynek során földszintes nyomortanyákból a dolgozók egészséges lakótelepi lakásokba költözhetnek.[9] A rendszerváltás utáni építészeti diskurzusban úgy értékelik, hogy a régi óbudai házak lerombolása és a lakótelepek felépítése „elhibázott léptéken felüli történeti értékű épületállományt és beépítést semmisített meg úgyszólván teljes mértékben".[10]

A visszaemlékezők közül többen közvetlenül érintettek voltak Óbuda átépítésében, ugyanis ekkor kellett kiköltözniük a régi óbudai házakban levő lakásaikból, és átköltözniük az új lakótelepekre. A régi házak lebontását és az átköltözést többen úgy ábrázolják, mint életük egyik nehéz időszakát. A Budapesti Harisnyagyárban dolgozó munkások a levéltári forrásokban is úgy jelennek meg, mint akik érdekeiket alig-alig tudták érvényesíteni a kényszerű lakáscserék idején, és nem a gyárhoz közeli, a Flórián téri lakótelepen, illetve a Szőlő utcai házakban kaptak új lakást, hanem el kellett költözniük a főváros más részeibe, Kelenföldre, Békásmegyerre.[11] A hatvanas évek panelházait még a belvároshoz viszonylag közeli telkekre építették, a hetvenes években viszont már csak a belvárostól távolabb eső területeken volt hely az új lakótelepek számára.[12]

Az életút-elbeszélések alapján úgy tűnik, hogy interjúalanyaim közül csak T. Károlyné és Cs. László jutott tanácsi kiutalással lakáshoz. Azonban még az ő elbeszéléseikből is kiderül, hogy kapcsolati tőkéjüket kellett mozgósítaniuk ahhoz, hogy a számukra megfelelő lakást kaphassák meg. Amikor Cs. László először mesélt arról, hogyan jutott első lakásához 1963-ban – harminckét évesen –, még nem említette, ki segített abban, hogy lakást kapjon. Egy másik alkalommal, magnó nélkül mesélte el, hogy „aki bevitt a pártba, az szólt oda a tanácsba, hogy adjanak lakást. De így is három évet kellett várnom".[13] Az odavetett két mondat két fontos elemet is tartalmaz, amely mások elbeszéléseiben is megjelenik, amikor arról mesélnek, hogyan jutottak la-

8 A hivatalos állásfoglalást védve ezt cáfolta a *Nők Lapja* hasábjain Mező Lajos, akkoriban Budapest Főváros Városrendezési Osztályának főépítésze. *Nők Lapja,* 1970. február 14. 5. p.

9 Óbudán az első lakótelep a hatvanas évek elején a Bécsi úton épített ún. kísérleti lakótelep volt. Ez mind méreteiben, mind építészeti célkitűzéseiben eltért a későbbiektől: az 1958-ban lezajlott típustervpályázat nyomán az egyes épületeket különböző technológiával építették fel, és más-más építész tervezte őket. Az épülő lakótelepről lásd Tágas horizont. *Nők Lapja* 1959. március 5.; Preisich (1998) 76. p.

10 Preisich–Czétényi (1998) 59. p.

11 Hangulatjelentés a III. kerületi MSZMP pártbizottságnak. 1967. július 14. Budapest Főváros Levéltára (BFL) BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai.
A kelenföldi lakótelepen összesen 9494 lakás épült, ebből a hatvanas években 6714, 1970 után 2780, 50%-ban kétszobás, 33%-ban háromszobás lakásokkal. Preisich (1998) 80. p. Az Óbudai lakótelepen 15 999 lakás van az ún. Kísérleti lakóteleppel együtt. Uo. 84. p. A Békásmegyeri lakótelepen két ütemben épültek fel a lakások, az első ütemben 7731, a másodikban 5663 lakás. Uo. 85. p.

12 Preisich (1998) 67–120. p.

13 Interjú Cs. Lászlóval. 2001. október 25. 12. p. A tanulmányban szereplő interjúkat a szerző készítette.

káshoz. Az egyik a párttagság mint előny ábrázolása a lakáspiacon, a másik a hosszú várakozási idő, amelynek lerövidítésére érdemes valamilyen taktikát kidolgozni. A pártba belépés egyik motivációjaként fogalmazta meg K. György és K. Györgyné azt, hogy az ötvenes években úgy tűnt, könnyebben jut lakáshoz az, aki párttag.

„K. György: – Amikor én … már elvettem feleségül őtet, és albérletben laktunk, akkor nem volt, ugye, lakásunk. Akkor én betelefonáltam, és be is írtam, betelefonáltam a Rákosi titkárságra.

T. E. Zs.: – Lakásügyben?

K. Gy.: – Lakásügyben.

K. Gy.-né: – Azt mondták, ha belépünk a pártba, kapunk lakást.

T. E. Zs.: – Ezt mondták?

K. Gy.-né: – Isten bizony. Nem ezt mondták? Megkérdezték, párttagok vagyunk-e.

K. Gy.: – Mondtam, hogy nem vagyunk párttagok.

K. Gy.-né: – Egyikőnk se. Azt mondták, lépjenek be a pártba!

K. Gy.: – Akkor kapunk lakást.

K. Gy.-né: – Van lehetőség.”[14]

Cs. László, mielőtt megkapta a tanácstól kiutalt lakást, a pártot érdekérvényesítő fórumként próbálta használni arra, hogy lakásproblémáját megoldja. Egy 1961-es és egy 1962-es alapszervezeti ülésen is belefűzte hozzászólásába, hogy fiatal házasként nincs önálló otthona. Szerencsétlenségére az 1962. november 29-i ülésen részt vett a III. kerületi pártbizottság küldöttje, S. elvtárs is, aki Cs. Lászlónak annyit válaszolt arra, hogy „nagy problémája a lakás”: „nagyon helyes az, ha a kiszisták hozzájárulnak ahhoz, hogy társadalmi munkával a saját lakásukat építsék”.[15] A párt képviselője nem tartotta állami feladatnak, hogy egy fizikai munkás lakáshoz jusson. Ehelyett a fiatal házasként anyósával együtt élő lakásigénylőt arra buzdította, hogy vegyen részt a lakásépítésekben.[16]

T. Jánosné visszaemlékezéseiben a pártot olyan fórumként ábrázolja, ahol párttagként hiába próbált „minőségi lakáscseréért” könyörögni, érdekeit – holott három gyereke volt – nem sikerült érvényesítenie: „Sokszor sírtam is a pártban, de én nem szólhattam semmit, mert párttag vagyok, és akkor nem szólhatok”.[17] Ez a visszaemlékezés úgy ábrázolja a pártot, hogy ott pontosan azért nem segítettek neki, mert a szervezet tagja volt. Lehetséges, hogy annak idején ezzel az indokkal utasították vissza lakáskérelmét a gyári pártmunkások. Ez azért is érdekes, mert a visszaemlékezők közül ő az egyetlen, aki lakáskérvényezőként megjelenik a pártiratokban, méghozzá úgy, hogy kérelmét pártfórumon támogatták, azonban végül nem kapta meg azt a

14 Interjú K. Györgynével és K. Györggyel. 2002. november 30. 63–64. p.

15 MSZMP IV-es alapszervezet ülése. 1962. november 29. BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai. Kiszista: KISZ tag.

16 A fizikai munkások kiszorulása az állami bérlakáspiacról azzal járt együtt, hogy számukra a saját építésű lakás vált szinte az egyetlen megoldássá. Emellett gyakran kiszorultak a városból az agglomerációs gyűrűbe. Szelényi (1990) 69., 178. p.

17 Interjú T. Jánosnéval. 1999. november 3. 17. p.

lakást.[18] Az, hogy a párttagság nem jelentett előnyt, a gyári I-es alapszervezeti taggyűlés egyik hozzászólója is felvetette 1973. április 26-án.[19] Persze ez nem azt jelenti, hogy a párttagság ne jelentett volna nagyobb kapcsolati tőkét a lakásszerzéskor, azonban nem mindenki számára egyformán. A segédmunkások számára a párttagság – foglalkozási státusuk miatt – nem volt egyenlő a lakáskiutalással.

T. Károlyné életút-elbeszéléseiben többször is hangsúlyozta, hogy a gyárban meósként olyan kapcsolati tőkével rendelkezett a párton, szakszervezeten belül, hogy egyszer sikerült az egyik munkatársának lakást szereznie.[20] Amikor saját családjának szerzett lakást, azt már másképpen jeleníti meg: az elbeszélésben olyannak ábrázolja magát, aki azért, hogy családjának lakást szerezzen, még a férje akaratával is szembeszáll, annak távollétében:

„T.E.ZS.: – Először albérletben laktak, aztán hol kaptak lakást?

T. Károlyné: – Hogy mondjam magának. A férjem […] párttitkár volt. És akkor kijöttek valamiért, mert kellett kulcs vagy valami, és akkor meglátták, milyen lakásban lakunk. Mert az én férjem azt mondta, hogy amíg más ember barakkokban lakik – mert még akkor barakkok voltak – ő addig nem igényel lakást, mert nekünk van fedél a fejünk fölött, nem esik be az eső. Meglátták, és azt mondták, hogy nem gondoltuk, T., hogy ilyen körülmények között él. Mondom, nézze meg, a cipőt kihúztam az ágy alól, a fal tiszta zöld penész volt. És akkor kaptunk lakást a F. utcában. Nagyon kikaptam a férjemtől".[21]

T. Károlyné ezt a történetet – szégyenkezéssel vegyes büszkeséggel – többször is elmesélte. Az elbeszélés alapján úgy tűnik, hogy erős érdekérvényesítő pozícióját két tényezőnek köszönhette: egyrészt férje nem a gyárban dolgozott, párttitkár volt, másrészt ő maga volt olyan bátor, hogy lehetetlen lakáshelyzetüket feltárja azoknak az embereknek, akiknek módjukban állt lakást szerezni. A szégyenkezés oka az is lehet, hogy ma úgy érzi, nem kellett volna egykor szembeszállnia férjével, aki – a történet alapján úgy tűnik – nem akarta hasznosítani pártkapcsolatait a lakásszerzéshez, ezért érvelt azzal feleségének, hogy mások barakkokban, sokkal rosszabb körülmények között laknak, mint ők. A visszaemlékező ugyanakkor büszke is arra, hogy önálló, leleményes nőként, férje kapcsolatait felhasználva sikerült a családnak jobb lakást szereznie.

Az új lakásba 1957-ben költöztek be. Amikor a két kamaszodó fiúval már kicsinek tűnt ez a lakás, és egy új, háromszobás lakást igényeltek a tanács lakásosztályán, T. Károlyné hiába mozgósította kapcsolatait, másik lakást már nem kaptak. Ekkor a fellendülő szövetkezeti lakásépítkezésbe kapcsolódtak be. A lakásszövetke-

18 Budapesti Harisnyagyár MSZMP Végrehajtó Bizottság 1967. augusztus 16-i ülése. BFL BB. 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai. T. Jánosné minőségi lakáscseréjét támogatják.

19 T. Dénes: „több fizikai dolgozó felvetette, miért vagy te párttag, ha nem segítenek a lakásproblémád megoldásában?" Budapesti Harisnyagyár I-es alapszervezet taggyűlése. 1973. április 26. Uo.

20 Interjú T. Károlynéval. 1999. november 9. 7. p.; 2000. november 13. 14. p.; 2001. március 12. 37. p.

21 Interjú T. Károlynéval. 1999. november 9. 9. p. Ugyanez a történet: 2000. április 13. 33. p.; 2002. szeptember 2. 53. p.

zetbe kezdő részletként 20 ezer forintot kellett befizetni, 1963-ban költöztek be az új lakásba. T. Károlyné elbeszéléseiben a szövetkezeti lakásokat elitlakásokként ábrázolja, ahová rajtuk kívül csak gyárigazgatók, vezetők költözhettek be.[22] Ekkoriban férje a MÁV-nál már vezető beosztásban dolgozott, ő pedig a Budapesti Harisnyagyárban meósként. T. Károlyné életút-elbeszéléseiben gyakran ecsetelte, milyen nehéz volt visszafizetnie a lakáskölcsönt, miután a férje 1968-ban meghalt. Úgy érzi, sok mindenről le kellett mondania ahhoz, hogy a másfél szobás szövetkezeti lakás tulajdonosa lehessen. Miután nagyobbik fia 1971-ben megnősült, szintén ott lakott új családjával. A fiatalok önállósodása után T. Károlyné élettársa költözött be a lakásba. 1997 óta T. Károlyné egyedül él (immáron negyven éve) az első szövetkezeti lakások egyikében.

Az 1956-os lakásrendelet[23] hatálybalépésétől kezdve nem az „igényjogosultságot", hanem az igénylő lakáskörülményei alapján a „rászorultság mértékét" vizsgálták, de ez a fogalom nem volt meghatározva.[24] A visszaemlékezőknek alig volt reális esélyük arra, hogy tanácsi bérlakáshoz jussanak. Ezen nem változtatott az 1971-es lakásrendelet sem, amely a lakáskiutalást meghatározott jövedelemszinthez, illetve szociális helyzethez kötötte, a lakáskiutalásoknál a gyerekszám lett az egyik leglényegesebb szempont.[25]

Ezért a szövetkezeti lakások – más visszaemlékezők számára is – a hatvanas évek végétől reális lehetőséget nyújtottak arra, hogy rendezzék lakáshelyzetüket. A fellendülő szövetkezeti lakásépítésbe már azok is bekapcsolódhattak, akiknek érdekérvényesítő képesség híján valószínűleg évekig kellett volna várakozniuk a lakáskiutalásra, és ekkorra már össze tudták gyűjteni a szövetkezeti lakáshoz jutáshoz szükséges kezdő részletet.

Szövetkezeti lakások lakásszövetkezet keretében 1959-től épültek. Bár a szövetkezeti lakásépítést lehetővé tevő 1959-es kormányrendelet preambulumában a törvényalkotók célként azt hangsúlyozták, hogy a „bérből és fizetésből élő dolgozók – elsősorban üzemi munkások – lakásszövetkezetek útján kedvezményes feltételek mellett személyi tulajdonú lakáshoz jussanak", eleinte nem könnyítette meg a lakáspiacon alacsony érdekérvényesítési képességgel megjelenők lakáshoz jutási feltételeit.[26]

A lakásszövetkezetbe belépők olyan módon juthattak lakáshoz, hogy „saját megtakarításaik" révén befizettek egy kezdőrészletet (1959-ben a lakás kedvezményes vételárának a 15%-át). Ezen felül vehették igénybe a kedvezményes kamatozású állami hitelt, melyet harminc év alatt kellett visszafizetniük. 1959-től kizárólag a tanács végrehajtó bizottságának illetékes szakigazgatási szerve lehetett a beruházó, és állami építőipari vállalatok a kivitelezők. A lakásszövetkezeti lakás a tag személyi tulajdonába került.[27] A szövetkezeti lakás a szoci-

22 Interjú T. Károlynéval. 2000. április 20. 22. p.

23 35/1956 (X. 30.) MT. sz. rendelet a lakásbérletről, végrehajtására: 17/1957 (III. 7.) Korm. sz. rendelet

24 Gábor–Győri (é. n.) 122. p.

25 Preisich (1998) 83. p. Tanácsi bérlakást igényelhetett 1975-ben az, akinek a családjában az egy főre eső jövedelem nem haladta meg Budapesten az 1500 forintot. Rutics (1975) 39. p.

26 20/1959. (IV: 16). Korm. számú rendelet a lakásszövetkezetekről.

alista államban kvázimagántulajdont képezett.[28] Bár a lakásban csak a lakásszövetkezeti tag és hozzátartozói lakhattak, és a szövetkezetet elővásárlási jog illette meg, ez a lakástulajdon örökölhető volt. A tanácsi bérlakások nem voltak örökölhetőek, a jogi szabályozás azonban itt is hagyott egy kiskaput: a tanácsi bérlakásba bejelentett hozzátartozó örökölhette a bérleti jogot.

1971-ben új kormányrendeletben szabályozták a lakásépítő szövetkezetek működését.[29] A lakásszövetkezetekre vonatkozó szabályozásból eltűnt a kormányrendelet idézett preambuluma, és lakásépítő szövetkezet keretében már nemcsak többszintes lakóházakat, hanem minimum tizenkét lakásos, csoportos családi házakat is lehetett építeni.[30] 1977-től kezdve a lakásépítő szövetkezetekre vonatkozó törvényerejű rendeletet alkalmazni lehetett üdülő- és garázsépítő szövetkezetekre is. Ha a lakástulajdonos elidegenítette a lakását, köteles volt a szövetkezet igazgatóságának bejelenteni, az azonban nem rendelkezett elővásárlási joggal.[31] A lakáskiutalás módjában azonban mégsem ezek a változások voltak a döntőek, hanem az, hogy az új gazdasági mechanizmus hatásaként a döntéshozók a lakások elosztásából származó egyenlőtlenségekre megpróbáltak reagálni. Az előkészítés során többen javasolták, hogy az állam ugyanúgy „kereskedjen” a lakásokkal, mintha azok a bérlakáspiac részei lennének, és így csökkentse azokat a különbségeket, amelyek abból adódnak, hogy a kiemelt státusú csoportok alacsony lakbér formájában állandó juttatást kapnak. Azonban a megvalósítás során ideológiai érvekkel lesöpörték az asztalról ezt a megoldást, és a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok továbbra is ki voltak szorítva az állami bérlakáspiacról.[32]

A harisnyagyár nagyon kevés lakás felett rendelkezett: 1962-ben és 1963-ban két-két szövetkezeti építésű lakást igényelhettek a gyári dolgozók, 1969-ban hatot.[33]

27 Az 1959. évi IV. törvény, a Polgári Törvénykönyv ekkor hatályos szövege szerint „személyi tulajdon” volt: 92. § (1) „Az állampolgároknak személyes szükségleteik kielégítését közvetlenül szolgáló vagy előmozdító javai – családi házak, berendezési és használati tárgyak stb. – személyi tulajdonban vannak. (2) Személyi tulajdonban vannak a kisegítő mellékgazdaság célját szolgáló háztáji gazdaság körébe tartozó vagyontárgyak is. (3) Jogszabály megállapíthatja, hogy milyen mértékű lakóház lehet személyi tulajdonban. 93. § A tulajdonos személyi tulajdonjogával személyes szükségleteinek kielégítése érdekében szabadon élhet.” A 92. § (1) első módosítása 1968. január 1-jétől lépett életbe, amikor „az állampolgároknak személyes szükségleteik kielégítését közvetlenül szolgáló vagy előmozdító javai”-t változtatták meg. A felsorolás „családi ház, telek, berendezési és használati tárgyak stb.” módosult. A (3) bekezdés szövege arra változott, hogy „külön jogszabályok állapítják meg, hogy *milyen nagyságú és hány ingatlan* tartható személyi tulajdonban”. Az *Óbuda* című újság 1973. márciusban tájékoztatta olvasóit arról, hogy egy lakójellegű és egy üdülőjellegű ingatlan lehet a tulajdonukban, a többit el kell idegeníteni. *Óbuda,* 1973. március 7. p.

28 Bodnár–Böröcz (1998)

29 6/1971. (II. 8.) Korm. számú rendelet a lakásépítő szövetkezetekről.

30 Ekkortól tanácsi építésű szövetkezeti lakást igényelhetett az, akinek jövedelme Budapesten meghaladta az 1500, de nem érte el a 2500 forintot. Rutics (1975) 39. p.

31 1977. évi 12. számú törvényerejű rendelet a lakásszövetkezetekről.

32 Szelényi (1990) 92. p.

33 MSZMP VB ülés. 1962. március 13. BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai; *Harisnyagyári Dolgozó,* 1969. március 24. 2. p.

1973-ban tizenegy, 1974-ben kilenc tanácsi lakást oszthatott el a vállalat.[34] Ezért többnyire azok jutottak hozzá ezekhez a lakásokhoz, akik jó érdekérvényesítő képességgel rendelkeztek a gyáron belül. 1969-ben a Rómaifürdőn épülő hat gyári lakást egy szakmunkásnő, egy segédmunkásnő, egy művezető és két szakmunkás kapta. Azonban a szakmunkásnő országgyűlési képviselő volt, az egyik szakmunkás munkásőr, az egyik gyári dinasztia tagja. Tehát a gyáron belül kiterjedt kapcsolatrendszerük volt, politikailag megbízhatónak számítottak. A hat lakáshoz a vállalat fejenként tíz-tíz ezer forint kölcsönt biztosított, melyet kétszáz forintos részletekben ötven hónap alatt kellett visszafizetniük a beköltözőknek.[35]

1969-ben, egy időben azzal, hogy hatan megkapták a Rómaifürdőn épült szövetkezeti lakásokat, a gyárban felmérték, hogy milyen a Folyamőr utcai és a Vihar utcai gyáregységben az összesen 1952 fő „fizikai munkás" besorolású dolgozó lakáshelyzete. 243 dolgozót kérdeztek meg, közülük 152-nek a lakáshelyzete – a felmérést végzők megfogalmazása szerint – „nem volt kielégítő". Ez azt jelentette, hogy 99-en laktak szoba-konyhás lakásban, 37-en egyszobás lakásban vagy albérletben, 16-an kétszobás lakásban. Az egyszobás lakásban élők közül tizenöten ötödmagukkal, ketten hatodmagukkal, hárman hetedmagukkal, ketten nyolcadmagukkal éltek. Ugyanennek a felmérésnek a keretében 327 dolgozót kérdeztek meg arról, hogy az utóbbi három évben, tehát 1966 óta változott-e a lakáshelyzetük. 31-en válaszolták azt, hogy megoldódott a lakásproblémájuk, közülük 26 volt fizikai dolgozó besorolású. Közülük hatan szövetkezeti, nyolcan tanácsi lakásba költöztek, tizenketten magánerőből oldották meg lakásproblémájukat, építkeztek.[36]

A szövetkezeti lakásépítkezésekbe bekapcsolódóknak sok váratlan nehézséggel is szembe kellett nézniük. Egyik interjúalanyom, H. Antalné – aki a formázóműhely főnöke volt 1969–76 között, tehát elvileg közelebb volt a tűzhöz, mint a műhelyben dolgozó munkásnők – visszaemlékezésében arról panaszkodott, hogy a vállalat következő, K. úti lakásépítési akciójába nem sikerült bekapcsolódnia. Hiába beszélt többször az igazgatóval ez ügyben, az csak ígérgetett neki: „mondta, hogy lehet, hogy lesz ott nekünk lakás. Akkor hívogatni kellett telefonon, de azt mondta, hogyha más lehetőség adódik, akkor abba nyugodtan vágjunk bele".[37] Elbeszélésében úgy ábrázolta, hogy az igazgató mindenhatósága a lakáspiacra is kiterjedt. Nekik végül úgy

34 Hangulatjelentés a III. kerületi pártbizottságnak. 1973. március, 1974. február. BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai. A Budapesti Harisnyagyárban az alapításkor, 1951-ben 1343-an dolgoztak. 1973-ban az összlétszám 3610 fő volt, ebbe beletartoztak a Folyamőr utcai, Vihar utcai, Pesterzsébeti gyáregység, a Gyulai Harisnyagyár és a gyártelepek dolgozói. A lakásokat a budapesti gyáregységek között kellett elosztani. Czeglédi (1975) 157. p.

35 A vállalatok, intézmények az 1968-as gazdasági reform nyomán kapcsolódhattak be a lakásépítésbe: 1969-től kamatmentes hitelt adhattak dolgozóiknak. Kovács szerk. (1980) 67–68. p.; MSZMP végrehajtó bizottsági ülés. 1969. február 25. BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai; *Harisnyagyári Dolgozó* 1969. március 24. 2. p.

36 MSZMP PB. Jelentés a Budapesti Harisnyagyár Folyamőr utcai és Vihar utcai gyáregységében dolgozó munkások helyzetéről. 1969. április 1.; Jelentések az MSZMP III. kerületi pártbizottságnak. 1970. BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai.

37 Interjú H. Antalnéval. 2001. február 16. 12. p.

sikerült önálló lakáshoz jutniuk, hogy befizettek egy szövetkezeti lakásba, de gyári kölcsön nélkül. A lakáshoz jutással kapcsolatos történeteket felháborodva mesélte el, látszott, szívesen mesél egykori sérelmeiről. Viszszaemlékezésében azonban úgy ábrázolja, hogy azok, akik befizettek szövetkezeti lakásokra, nem érezhették magukat biztonságban, az állam nem védte meg őket, félniük kellett a szélhámosoktól. Persze véleményüket és döntési stratégiáikat már befolyásolta a televízió, a korszak híres-hírhedt bűnügyi magazinja, a *Kék fény*, amely szenzációs esetekként tálalta a lakásépítő szövetkezetekkel kapcsolatos csalási ügyeket. A visszaemlékező úgy ábrázolja a lakást építtető ügyvédi munkaközösség tagjait, mint olyan kiskirályokat, akik a szocialista lakáspiacon úgy viselkedtek, mintha az szabad piac lenne. Hasonlóképpen jeleníti meg azokat az „ügyeskedőket" is , akik beszálltak egy lakásszövetkezetbe, majd drágábban adták tovább lakásukat még azelőtt, hogy a ház felépült volna: „A R. F. utca 155-be fizettünk be, mert akkor építettek ügyvédi munkaközösségek házakat. Utána láttuk a Kék fényben, hogy a […] kerületi építőszövetkezet micsoda nagy csalásokat csinált. Nem épült fel a ház, pedig megígérték. Akkor onnan gyorsan kiléptünk. Az egyik ismerősünk szólt, aki hallotta, hogy kiléptünk, hogy átadná az ő lehetőségét. Az a H.-T. út sarkán épülő házba volt befizetve. Először ígérte egy összegért, aztán rátett még 10 ezret, amikor mondtuk, hogy jó lesz. De elfogadtuk. Szovjet típusú házgyári ház volt az. Mindennap mentünk nézni az építkezést, hét nap alatt felhúzták a házat. Mind a hét emeletet. De csak 1971. október 12-én költöztünk be, mert kéményt elfelejtettek építeni. Két évig folyt a huzavona, akkor az ügyvédnél verték az asztalt, hogy mikor lehet már beköltözni. Az meg mondta, ha annyira sürgős, adjuk el a lakásokat. Addig a szüleimnél laktunk, pedig megszületett már a nagyobbik lányunk."[38]

Történetem szereplői számára, ha nem volt a szövetkezeti lakásépítéshez szükséges indulótőkéjük, még mindig kínálkozott az a lehetőség, hogy eltartási szerződéssel jussanak lakáshoz. A szocialista lakáspiacon az „eltartási szerződés" kötése tipikus jogi kiskapu volt: az egyébként nem örökölhető tanácsi lakást játszhatták így át olyanok számára, akikkel az eltartott nem állt rokoni kapcsolatban. A tartási szerződés mint jogintézmény célja az 1959. évi IV. tv., a polgári törvénykönyv szerint az volt, hogy az eltartó az eltartottat saját háztartásában „megfelelően eltartsa", gyógyíttassa, ápolja, eltemettesse.[39] E szolgáltatások fejében az eltartott ingatlanát halála után az eltartó örökölte meg. Ezt a jogot a telekkönyvbe, majd 1972-től az ingatlan-nyilvántartásba is bejegyezték.[40] Interjúalanyaim közül ketten jutottak eltartási szerződéssel lakáshoz.[41] B. Gyulánénak, aki az interjúalanyok legfiatalabb nemzedékéhez

38 Uo. 13–14. p.

39 1959. évi IV. tv., PTK 586–590. §. A „saját háztartásban" mint feltétel 1960-tól 1978-ig volt érvényben. A lakás megörökölhető volt az 1/1971. (II. 8.) Korm. rendelet 81. § (1) bekezdése alapján, ha az eltartó az elhalt bérlő lakásában lakott legalább egy évig állandó jelleggel, a tartási szerződést legalább az eltartott halála előtt egy évvel érvényesen megkötötték, és az eltartó a tartási kötelezettségét teljesítette.

40 1972. évi 32. tvr.

41 A gyárban más is jutott így lakáshoz. Pl. B. Istvánné kötőnő 12 évig várt így egy szoba-konyhás lakásra. *Harisnyagyári Dolgozó,* 1974. január 17. 3. p.

tartozik, egyedülálló fiatal anyaként ez volt az egyetlen lehetősége. Ma, amikor magnó nélkül felidézi ezeket az emlékeit, a tartási szerződés érzelmi oldalait hangsúlyozza. Akivel eltartási szerződést kötött, egy másik interjúalanyom, T. Jánosné közvetlen rokona volt. B. Gyuláné és T. Jánosné együtt dolgoztak a formázóműhelyben. T. Jánosné ma úgy ábrázolja, hogy saját lányának tekintette B. Gyulánét.[42] Ebben az értelmezési keretben az eltartási szerződés megkötését megelőzte egy fogadott rokoni kapcsolat kialakulása. B. Gyuláné szűkszavúan idézte fel, hogyan jutott hozzá első önálló lakásához a hetvenes évek közepén: „T.-né sógornőjének az édesanyja nagyon beteg lett hirtelen. És a családja nem gondoskodott róla. Én megbeszéltem vele, hogy ápolom. Akkor rámhagyta a lakását."[43]

S. Vilmosné, miután fia megnősült és családot alapított, otthagyta a fiataloknak a szövetkezeti lakást. Bár ő maga nem hangsúlyozta, más visszaemlékezők kiemelték, milyen nagy áldozatokat hozott annak idején, amikor a szövetkezeti lakás részleteit fizette. K. Györgyné S. Vilmosné erőn felüli helytállását azzal a történettel szokta jellemezni, hogy akkoriban egész nap csak kávét ivott, jóformán nem is evett, hogy a részleteket fizetni tudja, így dolgozott három műszakban a gyárban.[44] S. Vilmosné ma úgy ábrázolja, hogy amikor elköltözött a szövetkezeti lakásból a nyolcvanas évek elején, egyetlen lehetősége arra, hogy újra önálló lakáshoz jusson, az volt, ha eltartási szerződést köt. Kérésemre mesélte el részletesen az eltartási szerződés megkötésének körülményeit: „És akkor, na, volt egy nő, az is a Harisnyagyárban, csak a kötödében dolgozott, és ott lakott a mellettünk levő házban, és akkor az a fiának [kinézte], mert ez újsághirdetésben volt, de ott volt gyerek is, és három embernek egy szoba nem jó [...] És akkor mondja nekem, hogy nem nézem meg? És eljöttem vele, és rengetegen voltak [...] a lépcsőig lent álltak, képzeld el. Annyian voltak. Na mindegy, és akkor a Zsuzsával, egy öreglány volt, és beszélgettünk, a Goliban dolgozott, és mondtam, hogy én is dolgoztam a Goliban, meg minden, és [...] hát engem választott [...] Meg ismertem az orvosnőt is, tudod, akivel dolgozott, mert ő asszisztens volt a Goliban a főorvos mellett. És aztán, szóval rendes volt, tényleg, nem volt vele semmi probléma."[45]

S. Vilmosné visszaemlékezésében másként hangsúlyozza az érzelmi szálak szerepét az eltartási szerződés megkötésénél, mint B. Gyuláné. Itt is szerepe van a személyes kapcsolatnak, de annyiban, hogy az újsághirdetésre egyik munkatársa hívta fel a figyelmét. S. Vilmosné úgy ábrázolja, hogy a leendő eltartott azért döntött mellette, mert régebben egy munkahelyen dolgoztak, sok közös ismerősük volt. A kialakuló személyes rokonszenvnek azért is tulajdonít az elbeszélő nagy szerepet – mint ahogy az az utolsó mondatból is kiderül – mert az eltartási szerződéssel kapcsolatban a korabeli sajtó gyakran közölt cikkeket az eltartó és eltartottak botrányos kapcsolatáról. Ebben az ábrázolásmódban az eltar-

42 Interjú T. Jánosnéval. 1999. november 10. 34. p.

43 Interjú B. Gyulánéval és K. Gáborral. 2001. február 7. 7. p.

44 Interjú K. Györgynével és K. Györggyel. 2000. március 16. 6. p.

45 Interjú S. Vilmosnéval. 2003. január 14. 78. p. A lakás egy budapesti viszonylatban is magas státusú környéken volt.

tók gyakran jelennek meg úgy, mint akiknek egyedül csak a lakás megszerzése a fontos, az eltartottak pedig úgy, mint akik visszaélnek azzal, hogy övék a lakás, és mindenféle követelődzéssel lépnek fel. Amikor a visszaemlékező azt hangsúlyozza, hogy ők milyen jól kijöttek egymással, ez ellen a sztereotipikus ábrázolásmód ellen is védekezik. Azért hangsúlyozza, hogy milyen nagy sor állt ott, mennyien jelentkeztek a hirdetésre, mert úgy érzi, hogy sok ember közül őt tartotta a legrátermettebbnek a későbbi eltartott. Másrészt ez a történet ábrázolja azt is, hogy interjúalanyom szemszögéből a hivatalosan, államilag végzett lakáselosztás ekkorra már szinte teljesen piaci körülmények között zajlott. Az állami lakáspiac kiskapui megteremtették a lakáselosztás piacihoz hasonló jellegét.[46]

„A lábtörlő alatt volt a kulcs": szomszédsági kapcsolatok a régi Óbudán és az új lakótelepeken

A nagyvárosi szomszédsági kapcsolatokat gyakran úgy ábrázolják, hogy a régi lakónegyedekből új lakótelepekre költözők elveszítik korábbi, meghitt szomszédsági kapcsolataikat, és elidegenedett terekre, elidegenedett környezetbe kerülnek be. A városantropológiai irodalom szerint főként a szegényebb lakónegyedekben élők szomszédsági kapcsolatait jellemzi az, hogy egymással szolidárisak, támogatást és biztonságérzetet nyújtanak egymásnak, a szomszédságban szereznek barátokat. A jelenség negatív oldala, hogy beavatkoznak egymás életébe, kíváncsiskodnak, tolakodóan kérdezősködnek, türelmetlenek.[47] Konrád György és Szelényi Iván az új lakótelepeken a hatvanas évek végén végzett kutatások alapján megállapították, hogy a munkáscsaládok körében kiugróan magas azoknak az aránya, akiknek a barátai többségükben a lakótelepen élnek.[48]

Ezzel ellentétes sztereotípia vált azonban uralkodóvá a lakótelepek státusának megváltozásával párhuzamosan. „Békásmegyer betonházai között árad a félelem. Korán esteledik erre, estefelé hamar kiürülnek az utcák. Nappal piszok, szemét mindenfelé, estére – különösen hétvégeken – zajongás, disco-ricsaj, és ami velejár: az erőszak levegője fojtja meg a várost."[49] A békásmegyeri lakótelep jelenik meg így a deviancia és elidegenedettség melegágyaként egy 1989-es pályázatban, amelyet az egyik békásmegyeri iskola tanára nyújtott be.

A fiatal bevándorlók új, közvetlen környezetét a nagyvárosban a rokonokon és a munkatársakon kívül a szomszédok jelentették, akikhez, úgy érezték, alkalmazkodniuk kell. Számos elbeszélésükben jelennek meg a szomszédok, úgy is mint őket segítő, támogató, de úgy is, mint rosszindulatú, áskálódó emberek. 1956 után, a foglalt lakásokban S. Józsefnéék és K. György-

46 Az eltartási szerződés az 1960–78 közötti időben közvetlen állami ellenőrzés alatt állt, „a tartási szerződés teljesítését a községi tanács végrehajtó bizottságának illetékes szakigazgatási szerve ellenőrizte". Az 1959. évi IV. tv., a PTK. 1978-as módosítása.

47 Roberts (1995) 232. p.

48 „… az új lakótelepekre érkező családok nem kis részben megőrzik korábbi társadalmi kapcsolataikat, nem kerülnek tehát »társadalmi vákuumba«". Szelényi–Konrád (1969) 97. p.

49 Lakner (1989) 29. p.

néék egy házban, T. Jánosnéék hozzájuk közel, mindannyian a gyártól tíz perc távolságra laktak. T. Jánosnéék ebből a lakásból költöztek át a hetvenes évek közepén Kelenföldre, K. Györgynéék a kilencvenes évek közepéig a Bogdáni úton laktak. K. György édesanyjának halála után annak lakásába, a József Attila lakótelepre költöztek át, Bogdáni úti lakásukat lányuknak adták.[50] A Bogdáni úti lakótelep négyemeletes házaiban a lakók szomszédsági kapcsolatai első látásra inkább tűnnek hasonlónak a hagyományos lakónegyedekéhez, ahol a terek átláthatók, mindenki ismer mindenkit.

Gyakran meséltek történeteket e három család tagjai a szomszédokról. Az interjúszituációban a visszaemlékezők spontán mesélték el, nem kérdeztem rá, hogy „milyenek voltak a szomszédok". A bevándorló nők szomszédsági kapcsolatait az antropológiai irodalom kiemelt jelentőségűnek tartja, mivel a háztartásbeliek számára gyakran az egyetlen társadalmi közeget a szomszédok jelentik, akikkel nap mint nap találkoznak. A szomszédság a nők és gyermekek számára kiemelt társadalmi funkciójú tér, számukra gyakran az egyetlen, amelyben barátságokat kötnek.[51]

Ezzel szemben interjúalanyaim gyárban dolgoztak. A tanulmánynak ebben a részében azt elemzem, ők hogyan ábrázolják szomszédaikat, milyen jelentőséget tulajdonítanak a velük tartott kapcsolatnak. A szomszédság funkcióit is előszeretettel elemzi az antropológiai szakirodalom. A kutatások szerint a szomszédok részt vesznek az életút minden fontos eseményében: a gyermekgondozástól kezdve a betegek, öregek ellátásáig, a halottak felravatalozásáig.[52] Nem célom itt e funkciók összegyűjtése, az elbeszélésekből kiindulva azt vetem össze, hogyan ábrázolják a régi lakónegyed szomszédsági kapcsolatait a visszaemlékezők, és ettől eltérően jelenítik-e meg a lakótelepieket.

K. Györgyné és K. György történeteiben színesen elevenedik meg a Bogdáni úti ház szomszédsága. A ház lakói mindannyian ismerték egymást, figyelték, hogy kivel mi történik éppen, és nem rejtették véka alá a szomszédok viselkedésével kapcsolatos véleményüket. K. Györgyné viccelődve mesélte, hogy ha otthon volt, és kinézett a kulcslyukon, látta például az egyik házbeli lakót, amint megcsalta a feleségét: a férfi egy másik nővel csókolózott.[53]

Elbeszélései alapján úgy tűnik, fontosnak tartotta a szomszédasszonyok véleményét saját életvitelével kapcsolatban is. Szerinte a „ház közvéleménye" elégedett volt, ha a feleség csinosan öltözött, de csak mértékkel, nem kihívóan.[54] A szomszédasszonyok rászóltak azokra, akikről úgy gondolták, hogy már túlzásba vitték, és nem a

50 A József Attila lakótelepen összesen 8840 lakást építettek, ebből az ötvenes években 285-öt, a hatvanas években 6826-ot, a hetvenes években – már házgyári technológiával – 1329-et. Preisich (1998) 79. p. K. György édesanyja 1962-ben kapott itt lakást, előtte Óbudán lakott. Interjú K. Györgynével és K. Györggyel. 2000. november 25. 40. p.

51 Roberts (1995) 202. p.

52 Ruland (1963). A kötet összevetve a falusi és város szomszédsági kapcsolatokat, azok funkcióit bizonyítva, hogy a szomszédsági kapcsolatok nem a településtípustól, hanem a helyi társadalom szerkezetétől függnek.

53 Interjú K. Györgynével és K. Györggyel. 2000. március 16. 4. p.

54 Interjú K. Györgynével és K. Györggyel. 2000. április 29. 17. p.

„szép feleséggel" kapcsolatos elvárásoknak feleltek meg, hanem inkább úgy öltözködtek, mint a „rossz nők". Tehát itt a szomszédoknak egymás magánéletét ellenőrző funkciójuk is volt. De felléptek a szocialista állam hivatalos beszédmódjában értéknek tartott jelenségek mellett és azok ellen is. K. Györgyné elbeszélése szerint például egy idő után már nem nézték jó szemmel a házban azt a lakót, aki munkásőr-egyenruhában mászkált.[55]

A „rossz szomszédok" közül volt, aki úgy érezte, hogy egy igazi „szocialista embernek" fel kell lépnie a szocialista állam törvényeinek védelmében. (Bár valószínűleg ez a szomszéd ma nem ebben az értelmezési keretben ábrázolná a történetet.) A ház egyik lakója K. György elbeszélése szerint feljelentette őt a kerületi tanácsnál, mivel amellett, hogy a Budapesti Harisnyagyárban „műszakvezető gépészként" dolgozott, munka után tévészerelést vállalt „maszekban". A hivatalos beszédmódban azok, akik munkahelyükön kívül is folytattak jövedelemszerző tevékenységet, úgy jelentek meg, mint anyagias, nem igazi szocialista emberek. Az állam nem támogatta, hogy az emberek másodállást vállaljanak. Másodállást hivatalosan 1971-től lehetett vállalni, akkor is csak a főfoglalkozású munkahely engedélyével, és a második munkahelyet is be kellett jegyeztetni a munkakönyvbe.[56]

K György 1963–67 között esti tagozaton elvégezte a Landler Jenő Gép- és Híradásipari Technikumot. „Miután elvégeztem a Landler technikumot estin, mindig mentem tévét szerelni munka után. Vittem a nagy táskát. Volt ott az egyik szomszéd, annak a felesége nagydarab, vörös hajú nő volt. Mindig kérdezte, hogy hova megyek, megyek tévét szerelni? Nem, mondom. De akkor minek a nagy táska? Addig-addig, amíg egyszer feljelentett a kerületi tanácsnál. Irigy volt, hogy jól ment akkoriban. Behívattak, az volt a szerencsém, hogy akihez az ügy került, azzal együtt jártunk a technikumba. Itt van rajta a tablón.[57] Bemegyek, mondom neki, megismersz? Hát, azt mondja, hogyne. És akkor sikerült így lerendezni az ügyet."[58]

K. György más elbeszéléseiben úgy ábrázolja, hogy a technikum elvégzése tette lehetővé, hogy a három műszakos munka mellett tévét szereljen, és magasabb életszínvonalat biztosítson családjának. Ebben a történetben azt hangsúlyozza, hogy a szomszédok irigyek voltak a többletjövedelmére, ezért jelentették fel. Azonban mivel ismerte a tanácsi tisztviselőt, akihez az ügy került, így a „gonoszkodó szomszéd" nem érte el célját, és K. Györgyöt nem büntették meg a maszekban vállalt tévészerelés miatt.

K. Györgyné gyakran emlegette visszaemlékezéseiben, hogy a Bogdáni úti lakótelep közelében lakott nemcsak S. Józsefné, hanem egy másik brigádtag, T. Jánosné és családja is. Mindannyian egy mű-

55 A történet szövegkörnyezete alapján ez a hetvenes évek elejére tehető. Interjú K. Györgynével és K. Györggyel. 2000. március 16. 9. p.

56 17/1971. (VII. 22.) számú MüM rendelet a másodállás, mellékfoglalkozás, valamint a munkavégzésre irányú egyéb jogviszony keretében történő munkavégzésről.

57 Ekkor megnéztük a falon a Landler Jenő Technikum esti tagozatán 1967-ben végzett növendékek tablóját, köztük K. György és a tanácsi tisztviselő fényképét.

58 Interjú K. Györgynével és K. Györggyel. 2002. november 30. 100. p.

helyben dolgoztak, S. Józsefné és K. Györgyné ugyanazon a gépen, de munka után már nem nagyon találkoztak egymással. T. Jánosné elbeszéléseiben ábrázolja mindkét szomszédságot: az óbudai foglalt lakás lakóit és a kelenföldi lakótelepi szomszédokat is. Ő elbeszélésében hangsúlyozza, hogy lakást is úgy foglaltak, hogy a disszidáló szomszédasszony adta oda a férjének a lakáskulcsot, hogy három gyerekkel ne egy fürdőszoba nélküli odúban lakjanak.[59]

T. Jánosné a régi óbudai házban elvállalta a házfelügyelőséget is, így különösen jól ismerte a hatlakásos ház lakóit. A szoros szomszédsági kapcsolatokat így jelenítette meg visszaemlékezéseiben: „Átjártunk egymáshoz, a lábtörlő alatt volt a kulcs. Mikor elmentünk dolgozni, mindig ott volt, hazamentünk, akkor is. Akármelyik testvérem följött, mindegyik megtalálta a kulcsot. Soha nem kellett félni. Adtunk kölcsön egymásnak. Ott lakott a komaasszonyom is, aki a középső fiamnak lett a keresztanyja. Olyanok voltunk, mint a testvérek… Mikor meghalt is szegény, akkor is engem féltett, hogy vigyázzatok a Mancira, mert akkor kaptam az infarktust. Most halt meg az öccse. A menyem nagyon szerette. Nagyon jóba voltunk az egész utcával, nemcsak a házzal. Ott volt a pék, a M-.ék… Ha kimegyek Óbudára, szoktam velük néha találkozni, nagyon aranyosak voltak. Meg ha tortát kell csináltatnunk, szintén oda megyek, aki cukrász volt ott…Oroszkrémet, nagyon finomat csinál."[60]

T. Jánosné úgy jeleníti meg a régi óbudai ház szomszédait, mint saját rokonait. Úgy tűnik, maga is törekedett rokonsági kapcsolatok kialakítására azzal, hogy középső fiának a házból választott keresztanyát. Bár nagyvárosban játszódik a történet, olyan, mintha ugyanabban a faluban lennénk, ahol T. Jánosné a gyermekkorát töltötte. E házba gyakran járnak vidéken élő testvérei is, akik szintén otthonosan mozognak a térben, megtalálják a lábtörlő alá rejtett kulcsot. Akárcsak a falusi szomszédságban, itt is „mindenki ismer mindenkit", a szomszédság segítő funkciói átfogják az élet minden eseményét, az élet teljességét. Az elbeszélő e történetben megjelenik fiatalasszonyként, aki csecsemőjének választ keresztanyát, középkorú nőként, aki éppen szívinfarktusból lábadozik, és őt félti a már haldokló szomszédasszonya, de idős asszonyként is, aki már évtizedek óta nem lakik Óbudán, de egykori ismeretségeit ma is tudja hasznosítani, amikor visszatér és tortát rendel a cukrászdában.

Ebben a házban történt meg az is T. Jánosné elbeszélése szerint, hogy amikor meghívta a brigádtagokat vendégségbe, együtt sütöttek-főztek a szomszédasszonnyal. És amikor egyszer elkóborolt az egyik fia, együtt keresték a szomszédasszonnyal: a férje a lakásban várakozott, a szomszédasszony az udvarban kereste, ő meg a HÉV-megállóban.[61]

A régi házat lebontották, ezért a lakóknak 1976-ban az épülő új lakótelepek egyikére kellett elköltözniük. Akárcsak S. Józsefnéék, T. Jánosnéék sem költöztek el szívesen. T. Jánosné arra panaszkodott, hogy a kelenföldi lakótelepen eleinte nagyon nehéz volt beilleszkedniük. T. Jánosné nem beszélt arról, hogy amikor a lakótelepre be-

59 Interjú T. Jánosnéval. 1999. november 3. 17. p.

60 Uo. 18. p.

61 Interjú T. Jánosnéval. 2001. július 11. 44. p.

költöztek, milyen áruellátási és közlekedési nehézségekkel kellett szembenézniük, de a gyári hangulatjelentésekben gyakran szerepeltek a kelenföldi lakótelep új lakóinak panaszai: a lakótelepen eleinte nem volt zöldségesbolt (Zöldért), csak maszek, de ezt drágállották, kérték a bolthálózat bővítését. Szerették volna, hogy gyakrabban közlekedjen a 86-os busz, amellyel a Kosztolányi Dezső térről átszállás nélkül eljutottak a gyárba.[62] Ez utóbbi azért számított különösen fontosnak a kelenföldi lakótelep új lakóinak, mert addig a régi óbudai házakból sokan öt-tíz perces gyaloglással beértek a gyárba.

Szép sorjában az egész egykori szomszédság átköltözött ugyanarra a lakótelepre, az Etele úti házakba. T. Jánosné hangsúlyozza, hogy akkor már kezdte újra otthonosan érezni magát. Nemcsak régi-új szomszédai, hanem az újak is ugyanolyan viszonyítási alapot jelentettek neki a lakótelepen, mint a régi házban. Egyik szomszédasszonyát, B.-nét – akivel a régi és az új házban is egymás szomszédságában laktak – úgy jeleníti meg elbeszéléseiben, mint akinek már-már természetfeletti hatalma is volt. „B.-né az irigy volt. Én mindig meghívtam őt is, meg a két gyerekét, ha elmentünk valahová kávéra, meg üdítőre, de ő bennünket sosem. Irigy volt a végén már a férjemre is. Gondoltam is aztán, hogy nem ő vitte-e el a férjemet. Mert ő meghalt februárban, és a férjem ugyanaz év júliusban. Amikor már nagyon beteg volt, csak feküdt, a májával volt beteg, és mentem fel meglátogatni, itt laktak az ötödiken. És mindig azt kérdezgette, hogy a férjem hogy van. Mondtam, jól, de aztán B.-né után csak elment szegényem, ő is."[63] Az elbeszélés szerint a haldokló szomszédasszony – akit T. Jánosné ugyanúgy látogatott, segített, mint komaasszonyát a régi házban – irracionális erővel bírt, hiszen akinek az egészségi állapotáról érdeklődött, az követte őt a halálba. T. Jánosné történeteiben gyakran megjelenik a természetfeletti erő. Talán hasonló történetek ezek, mint amilyeneket még gyermekkorában, a falusi környezetben hallgatott. T. Jánosné elbeszéléseiben a kelenföldi lakótelepi szomszédokat is próbálja úgy ábrázolni, mint bizalmas embereit. Többször is elmesélte azt a történetet, hogy a férje halála előtt először nem a családtagjaival osztotta meg azt a kívánságát, hogy „szórásos temetést" szeretne, hanem az egyik szomszédasszonnyal.[64] Amikor a jelenről beszél, gyakran panaszkodik arra – akárcsak S. Józsefnéék – hogy mostanában, a privatizáció után kicserélődtek a lakók, és az újakkal már nem tudott olyan szoros kapcsolatot kialakítani, mint a régiekkel. Hiányolja az olyan igazi szomszédokat, akikkel lehet egy kicsit tereferélni.

A Felszabadulás brigád tagjai és munkatársaik eltérő mértékben voltak képesek saját érdekeiket érvényesíteni a lakáspiacon. Közülük azok, akik a gyári társadalmon belül kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkeztek, sokkal könnyebben jutottak lakáshoz, mint azok, akik gyenge érdekérvényesítő pozícióban voltak, akár annak ellenére is, hogy beléptek a pártba. Ez utóbbiak olyan taktikákat és stratégiákat dolgoztak

62 Hangulatjelentések a III. kerületi MSZMP pártbizottságnak. 1969. május 9., 1971. augusztus 8. BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai.

63 Interjú T. Jánosnéval. 2002. május 1. 46–47. p.

64 Uo. 50. p.

ki a lakáspiacon, hogy ne kelljen éveket várniuk a tanácsi lakásra, minőségi cserére: ők lakást foglaltak, lakásépítő szövetkezetekbe kapcsolódtak be, vagy lakásért cserébe eltartási szerződést kötöttek. Amikor Óbudán a régi lakásokat lebontották, nem szívesen költöztek át az új lakótelepekre annak ellenére sem, hogy – ahogy azt a korabeli propaganda is hangsúlyozta – az új lakások sokkal egészségesebbek, komfortosabbak voltak, mint korábbi lakóhelyeik. Kezdetben az új környezetben is gyakran régi munkatársaik, szomszédaik vették őket körül, azonban a rendszerváltás után, immár a szabad lakáspiaci viszonyok között a lakók gyorsan kicserélődtek. Interjúalanyaim érzékelik mindennapjukban lakókörnyezetük slumosodását.

Úgy tűnik, egyes interjúalanyaim számára mikrokörnyezetük, a szomszédság olyan referenciacsoportot képviselt, mint gyerekkori vidéki szomszédaik. Mind a régi óbudai házakban, mind az új lakótelepeken olyannak ábrázolják őket, akikhez viszonyulniuk kellett, akikkel közösséget alkottak, és akik megmondták, vagy legalábbis megpróbálták megmondani, hogy hogyan kell viselkedniük. Előfordult, hogy azokat a normákat, amelyeket a szomszédok akartak megszabni számukra, elutasították (pl. maszekolás), de sosem maradtak közömbösek irántuk. Beszélgetőtársaim életút-elbeszéléseire jellemző az is, hogy bár ismételgetik a lakótelepekkel kapcsolatos sztereotípiákat, úgy tűnik, lakótelepi környezetükbe számos olyan életformaelemet transzformáltak (elsősorban a magas fokú szociabilitást), amely megadja nekik az „otthonosság” érzetét.

Fogyasztási cikkek mint identitásképző tényezők

„Ott csobogott a kert végében a patak” – a telek

„Amikor a Harisnyagyárban megkaptam a 20 éves kitüntetést, meg a brigáddal is kaptam pénzt, akkor vettünk egy telket a Hármashatár-hegyen. Volt nekem egy földi [falubeli] fiú, annak is volt ott telke. A férjemmel együtt építettek egy faházat, azt bevontuk kátránypapírral. Csak hogy el tudjunk bújni benne, ha jött az eső. Volt egy kis borsónk, egy kis földieprünk, egy kis ez, egy kis az. Kétszáz szögöl volt, egy kis málna is volt benne, meg virágok. Sokszor kint is aludtunk, ott csobogott a kert végében a patak. Egészen addig, amíg egyszer nem találtunk egy kígyóbőrt. Olyan méteres sikló, amelyik kibújt a bőréből. Akkor mondtam a férjemnek, hogy többet ne aludjunk kint. Aztán mikor mán tudtuk, hogy ideköltözünk Békásra, eladtuk.”[65]

S. Józsefné visszaemlékezésében a hármashatár-hegyi telket hasonlóképpen jeleníti meg, mint gyermekkorának falusi világát. A telek vásárlását egy olyan eseményhez köti, amikor anyagi helyzetük egy rendkívüli lehetőség miatt ugrásszerűen megjavult. Utána azonban már mindent ők maguk teremtettek meg a telken, tehát a pénz arra volt elegendő, hogy a földet megvegyék. A telek az Erdőalja úthoz közel feküdt. Ezt a környéket szimbolikus jelentőségűnek ábrázolja életút-elbeszéléseiben. Miután férje családját kibombázták a háború alatt,

65 Interjú F. Józsefnéval és S. Józsefnéval. 1. 1999. november 17. 13. p.; 1999. november 23. 18–19. p.; 2001. március 1. 8. p.

az asztalos édesapa és takarítónő édesanya ide költözött, több gyerekével és a nagymamával együtt. Később itt lakott S. Józsefné is albérletben, miután bevándorolt Budapestre, a későbbi férjével gyakran utaztak ugyanazon a buszon. A férj családjánál kezdték el közös életüket, és laktak együtt apóssal, anyóssal, sógorokkal, sógornőkkel, nagymamával egészen addig, amíg 1956-ban lakást foglaltak Óbudán. A telken szinte azt a gyermekkori világot építették újra, melyet S. Józsefné ma is szívesen idéz fel annak ellenére, hogy a tanyán sokat kellett dolgozniuk. Ebben az ábrázolásmódban szerepet játszhat az is, hogy az életút-elbeszélésekben a gyermekkor, a fiatalság idillikus világ. A történetekből kiviláglik az elbeszélő erős vágya a föld után, ahol a család sok mindent megtermelhet magának, és egyúttal közel van a nagyvárosban is a természethez. „Kisgyerekek voltunk, a föld nagyon messze volt, kilenc kilométerre a falutól, és meg kellett művelni. Eleinte reggel mentünk, este jöttünk. Sötétben indultunk, sötétben értünk haza, hogy valami legyen […] Kiástuk a kutat, és csigán húztuk fel a vizet, hogy a jószágnak legyen. Két kilométerre mentünk ivóvízért, mert ezt nem mertük inni, ez a jószágnak volt, meg öntözésre. Utána vályogot vertünk. Volt egyes meg kettes vályog. Öcsém csinálta az egyeset, én meg a ketteset […] Akkor építettünk egy olyat […] mint a szerszámoskamra. Kivittük tavasszal, és mi gyerekek kint aludtunk. Ez jó volt. Romantikus volt […] Kivittük a sparheltet, és azon főztünk. Tavasztól őszig a jószágokkal kinn voltunk. Tyúkok voltak, liba volt, kacsa volt, minden… Aztán építettünk még egy szobát, abban az évben vettük a bocikat […] Én azt mondom, hogy jó, volt a háború, de jó volt.”[66]

S. Józsefnéék a telken egész fényképsorozatot készítettek, amikor meghívta oda gyári kolleganőit és a műhelyfőnököt, K. Imrénét. A képekből – a fényképek hátoldalán levő feliratok tanúsága szerint – a szalonnasütés és közös sörözés több résztvevője rendelt magának is. A fényképeken a munkásnők önfeledten sütik a szalonnát, isszák a sört. Egy másik alkalommal, ősszel a család tagjait örökítették meg a telken, amint kapálnak. S. Józsefné büszkén áll lányával a virágoskert előtt. A nyár eleji felvételeken jól látszik a ház, és az is, ahogy S. Józsefné, majd a lánya boldogan hintázik a férj készítette saját hintájukon.

A telek más visszaemlékezők elbeszéléseiben is a természethez közeliséget szimbolizálja, azonban ezen felül más és más jelentéstartalmakat is nyer. T. Károlynénál a telek értékét eleinte az jelentette, hogy akárcsak S. Józsefnéék, ő is tudott ott termelni fiaival együtt zöldséget és gyümölcsöt, egyúttal hétvégente a természetben lehettek. Amikor eladta a telket, akkor viszont a föld jelentett számára nagy anyagi értéket. Életút-elbeszéléseiben úgy ábrázolja, így a fia esküvőjére rendkívüli nászajándékkal tudott előrukkolni. Az eladás leírásában mind ő, mind a vevő úgy viselkedtek, mintha egy falusi vásáron lettek volna, és nem a nagyvárosban: „Volt ültetve a Hajógyári-szigeten kukorica, marharépa, azt elvállaltam. Műveltünk a fiaimmal hétvégente. Kimentünk, ők horgásztak, fürödtek a Dunában, nagyon szerették. Aztán amikor Karcsi megnősült, odaadtam egy bácsinak, és

66 Interjú F. Józsefnéval és S. Józsefnéval. 1. 1999. november 17. 6. p.

az az összeg volt az én nászajándékom. Hosszasan alkudoztunk. Ott volt már a pénz a kezében, a markába köpött, már adta is volna, de én mondtam neki, nem, nem úgy van az. Aztán végül megegyeztünk. Nagy pénz volt az akkoriban, amit így a fiamnak tudtam adni."[67]

S. Vilmosnénak saját telke nem volt, de a szerelmének igen. Nála a szerelem története szorosan összekapcsolódik a kertről szól elbeszélésekkel. „Ez volt a kis ház, ott ülök előtte.[Mutatja a fényképeket.] Jaj, tudod, milyen szépen megcsinálta. A Karcsi mindent szépen megcsinált, nekem is mindig mindent. Ezt a házat mi csináltuk együtt, mi építettük föl. Gyönyörű volt, nagyon szép volt. Ez volt a kutyája. Dán dog volt. Olyan aranyos volt ám az a kutya, iskoláztatta a Karcsi, tudod. Képzeld el, mikor mentem hozzájuk, már az utcán megismerte a léptemet, és úgy rohant elébem, mint a villám, és tudta akkor, hogy megyünk a telekre."[68]

Ma a visszaemlékezők közül már csak Cs. Lászlónak van meg a telke, de ő később vette, elbeszélése szerint 1982-ben. Az interjúkészítés időszakában is gyakran kijárt oda, művelte a földet, szőlőjéből bort készít.[69] A többiek életüknek egy olyan időszakában vásárolták meg a telket, amit ma úgy ábrázolnak, mint amikor anyagilag kicsit jobban ment nekik. Akkor adták el, amikor újabb, fontosnak tartott beruházások miatt – mint T. Károlynénál fia esküvője, S. Józsefnénél az unokák születése – elkerülhetetlenné vált, hogy megváljanak a földtől és a háztól. Talán ezért is jelképez a telek az ő életút-elbeszéléseikben idilli, természetközeli állapotot, amelyet azelőtt csak gyermekkoruk falusi környezetében éltek át. A nagyvároshoz közeli teleknek megvolt az a funkciója is, hogy úgy érezhették, a két kezük munkájával megtermelt javakkal csökkenthették mindennapi kiadásaikat.

A K. házaspár életút-elbeszéléseiben nem a telek, hanem egy konyhabútor szimbolizálja életüknek egy olyan boldognak ábrázolt időszakát, amelyre ma úgy gondolnak vissza, hogy akkoriban tellett nekik a legdrágább holmikra is. Ebben az elbeszélésben is összekapcsolódik a gondtalan fiatalkor és egy olyan tartós fogyasztási cikk vásárlása, mely megérte a befektetést, hiszen egyes részeit ma is használják.

„K. Gy.: – A Mosógépgyárban 1955-ben 5500 forintot kerestem. Nagy pénz volt az akkoriban. Megvettem Budapest legdrágább konyhabútorát kétheti fizetésemből. 2200 forint volt, fehér és zöld színű, volt akkor 400 forintért is, de ebben volt aztán minden. Fiatal házasok voltunk, kellett is. Szennyestartó, asztal két hokedlivel, ez az asztal még abból van most is.[70]

K. Gy.-né: – Meg kihúzható gyúródeszka. Volt hozzá nekem egy kisasztalom, azon készítettem elő mindent. Olyan jó ez a konyhaszekrény, olyan szép.

K. Gy.: – Még mindig olyan jó, mintha új lenne. Amit meg már nem használunk belőle, azt becsomagoltam, és letettem a pincébe. Megvan most is."[71]

67 Interjú T. Károlynéval. 2001. szeptember 4. 26. p.

68 Interjú S. Vilmosnéval. 2003. január 14. 71–72. p.

69 Interjú Cs. Lászlóval. 2001. október 11. 1., 7. p.; 2001. október 25. 13. p.

70 Amikor náluk vagyok, ennél az asztalnál szoktunk enni, inni, beszélgetni.

71 Interjú K. Györgynével és K. Györggyel. 2000. július 29. 23–24., 26. p.; 2002. november 30. 93–94. p.

Egy másik alkalommal azonban K. Györgyné azt az időszakot festette le anyagilag a legnehezebbnek, amikor összeházasodtak. Az idő múlását ebben az elbeszélésében úgy jelenítette meg, hogy arról mesélt, hogyan gyarapodtak szép lassan anyagilag, és ez hogyan alakította át étkezési szokásaikat. A kezdeti szegénységből annyira ki tudtak emelkedni – mivel férje a három műszakos gyári munka után tévészerelést vállalt –, hogy a gyárban már irigykedtek rájuk: „Amikor összeházasodtunk, volt, hogy anynyira nem volt pénzünk, hogy vettem egy kis zsírt 10 forintért, meg sárgarépát, hagymát összevágtam, aztán az volt a leves. Gyurinak tudtam mindig csomagolni egy zsíros kenyeret tízóraira. Aztán ahogy több pénzünk lett, már tudtam Fradi kolbászt is. Amikor meg már a lány dolgozott a gyárban, téliszalámit meg paradicsomot vitt tízóraira. Meg is mondták neki, hogy akinek telik paradicsomra meg téliszalámira, annak nem emelik az órabérét.”[72]

Hogyan jutottak hozzá az áhított fogyasztási cikkekhez?
A mágneses karkötő, a „szép pulóverek, kardigánok”, a Kennedys gyűrű – a „csencsölés”

A szocialista időszakban hivatalosan tiltott dolog volt a központosított tervgazdaság csatornáin kívül beszerzett cikkek árusítása. Az 1961. évi V. törvényben az „üzérkedés” büntetési tétele három évig terjedő szabadságvesztés, amely arra szabható ki, aki megfelelő jogosítvány nélkül kereskedelmi tevékenységet folytat vagy vállalkozást tart fenn, áruval gazdaságilag indokolatlan közbenső kereskedést űz, vagy azzal árdrágításra alkalmas más módon üzérkedik.[73] Az elbeszélők egy olyan történetet meséltek el, amikor az egyik harisnyagyári munkatársuk ellen azért indítottak rendőrségi eljárást, mert a gyárban ruhaneműket: pulóvereket, kardigánokat árusított. A levéltári iratok is említik az esetet. A történetet a jelentés együtt tárgyalja a gyári lopásokkal. Az asszony ellen „üzérkedés” bűncselekményének gyanúja miatt tettek feljelentést: „A Folyamőr utcában ez év [1968] márciusában a formázóban folytatott üzérkedés H. Györgyné személyében

72 Interjú K. Györgynével és K. Györggyel. 2000. július 29. 26. p.; 2000. szeptember 9. 29., 35. p.

73 Az 1979. július 1-jétől hatályos 1978. évi IV. tv., az új Büntető Törvénykönyv az „üzérkedés” alapesetét vétségként szabályozta, és két évig terjedő szabadságvesztéssel büntette. A „megfelelő jogosítvány nélküli kereskedelmi tevékenység helyébe a „jogosulatlanul kereskedelmi tevékenységet folytat” került. A törvény szövege ebben a formájában 1988. január 1-jéig volt hatályos. A Btk. módosításával 1988. január 1.–1993. május 15. között az alábbi szöveg volt hatályos. „299. § (1) Aki folyamatosan a) jogosulatlanul kereskedik, vagy vállalkozást tart fenn, b) áruval gazdaságilag indokolatlan közbenső kereskedést űz, vagy azzal árdrágításra alkalmas más módon üzérkedik, vétséget követ el, és két évig terjedő szabadságvesztéssel, szigorított javító-nevelő munkával, javító-nevelő munkával vagy pénzbüntetéssel büntetendő. 299. § (4) Ha az (1) bekezdés a) pontjában meghatározott bűncselekményt megvalósító magatartás hatósági engedélyhez kötött tevékenység engedély nélküli végzése, és az elkövető az engedélyt az elsőfokú bíróság érdemi határozatának meghozataláig megkapja, a büntetés korlátlanul enyhíthető, különös méltánylást érdemlő esetben mellőzhető.” 1993. május 15. után az üzérkedés mint bűncselekmény meg-

realizálódott, és a megfelelő hatósági intézkedés folyamatban van."[74] Ugyanebben a jelentésben még olyan ügyek szerepeltek, mint például hogy 1967-ben elloptak három kardigánt, 520 forint értékben pedig harisnyát. Annak ellenére, hogy a gyáron belüli árusítást kriminalizálták, és a jelentés írói ugyanúgy kezelték, mintha valaki vagy a „közös tulajdonból", a gyár termékeiből, a harisnyanadrágokból, vagy a „magántulajdonból", a dolgozók ruháiból, értéktárgyaiból lopott volna el valamit, nagy kereslet volt az olcsó, boltban nem kapható termékekre. Az árusítók vállalták az esetleges rendőrségi eljárás kockázatát is, mert az üzleteléssel olyan többletjövedelemre tettek szert, amelyhez a munkát, vagy annak legalábbis egy részét nem munkaidejükön kívül kellett elvégezniük.

Ezt a történetet több visszaemlékező is elmesélte. Nemcsak azért, mert ők maguk is vásároltak – mert ezt gyakran megtették máskor is. Hanem azért is, mert ebben az egy esetben kellett egy erőszakszervezet képviselői előtt magyarázkodniuk azért, mert hiánycikkekhez jutottak hozzá.

„K. Gy.: – Hát az asszony is volt olyan témában, amikor a rendőrség…

K. Gy.-né: – A púpkredenc [nevet].

K. Gy.: – Púpkredencnek hívtuk a rendészt.

K. Gy.-né: – Odajött hozzánk… Aszondja, nem lesz semmi bántódásuk, mondjuk meg, szoktunk-e vásárolni, a …-nétől.

T. E. Zs.: – Aki hozta az orkánkabátokat.

K. Gy.-né: – Igen. Ő hozta árulni a gyárba. Ugyanúgy, mint én, dolgozott a műhelyben, mondta neki a szomszédja, add el ezeket a ruhákat, amennyiért tudod, ez a pénz a tiéd lesz. Na most olyan anyagból készült, nem volt nekünk gyakorlatunk a minőségben, fölvettük, úgy kinyúlt. [Nevetünk.] Mikor fölpróbáltam, jó volt. Aztán fektetve kellett szárítani, mert nem volt szabad centrizni… Na, aztán jött a rendész. [Halkan mondja.] Mondom, én vettem tőle, de csak egyet. De tényleg csak egyet vettem. A rendész meg feljelentett minket név szerint… Mentünk a bíróságra… Ment az egész díszes brigád. [Nevetünk.] Mindanynyian benne voltunk a füzetében, akik vásároltunk tőle, mert amikor jött a fizetés, részletekben fizettük ki az árát, másképp nem is tudtuk volna. A bíróságon rá kellett tenni a keresztre a kezünket, hogy igazat mondunk-e."[75]

Ez az elbeszélés jó példa a történetmesélés egyik sajátosságára is: a visszaemlékezőknek előbb jutott eszébe az a szituáció, amikor a rendész felelősségre vonta őket a vásárlásért, és csak azután mesélték el a korábbi eseményeket. A ma már vicce-

szűnt, manapság csak „befolyással üzérkedés" tényállása ismeretes.

74 Tájékoztató a társadalmi tulajdon helyzetéről a két óbudai harisnyagyárban. 1968. április 11. Ugyanez szerepelt a gyári MSZMP végrehajtó bizottság 1968. április 16-i napirendjén: 16. „A formázóban H.-né ellen üzérkedés miatt rendőrségi eljárás van folyamatban. Nagyszabású eladásokat folytatott, havi 4–5000 forint értékben részletre árusított. A társadalmi bírósági tárgyalásokon több ember mozgósítása szükséges, a szakszervezet kér segítséget." BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai.

75 Interjú K. Györgynével és K. Györggyel. 2002. november 30. 69–70. p.

sen elmesélt történet mögött húzódik az egykori izgalom és félelem is. Hiszen akit az árusításért megbüntettek, közvetlen munkatársuk volt, nem ő volt az egyedüli, aki árusított, így többükkel is előfordulhatott volna, hogy rendőrségi eljárás indul ellenük. A rendész beceneve jól mutatja, hogy ha a hatalommal bíró embert testi fogyatékossága miatt kinevették, már kevésbé volt számukra félelmetes.

S. Józsefné ugyanebből a történetből azt emelte ki, hogy a rendőrségen egy szerencsés véletlennek köszönhetően már másként kezdtek el vele beszélni. „Zs. az csencsölt. Három mérete volt. És hazavittem, néztem, másnap vissza is vittem, mert nekem szűk volt a méret. Közben ő nem húzta ki a nevemet a listájáról. Na, most nem rögtön, hanem utána, elkapták, és megtalálták ugyanott a nevemet. És a Országház, ahogy van, azon a részen, nem tudom mán, milyen utca és oda köllött bemenni a rendőrségre. Voltunk egy jó páran, és külön hívtak ám be, nem egyszerre. És akkor mondták, hogy én is vettem? Mondom, nem vettem. Mondja, akkor miért van itt a neve. Mondtam, az úgy volt, hogy nem volt jó, visszaadtam. És akkor mondtak valamit nekem, az a rendőr, hogy miért akartam venni. Mondom, nézze, mert üzletben nem lehetett kapni. És tudtuk, hogy nagyon jó. Azt mondja, tudjuk, hogy… Nem tudtuk. Úgy hozták be, hát honnan tudtuk volna. Mondtuk, hogy nem. Kérdezte, hol születtem, minden, és mondtam, hogy Mezőhegyesen születtem. Erre rámnéz, mondja maga Mezőhegyesen született? Azt mondja, hol? Mondom, 43-as tanya, satöbbi. És akkor már máshogy beszélt velem."[76]

Ebben az elbeszélésben S. Józsefné mintha ma is a rendőrségen lenne, azt hangsúlyozza, hogy ő semmi törvényelleneset nem tett. Nem ejti ki a száján azt sem, hogy a gyáron belüli árusítás bűncselekménynek számított a korban, az erre vonatkozó félmondatát elharapja. *(Azt mondja, tudjuk, hogy… Nem tudtuk.)* Inkább azt emeli ki, hogy ők nem tudtak semmit, csak vásárolni akartak. Más elbeszélőknél is visszatér az önigazoló motívum: ők, bár akartak vásárolni, végül is nem vettek semmit akkor, mert nem volt jó a méret, a füzetben mégis bent maradt a nevük.

Az elbeszélésekben néha fantasztikusnak tűnő elemek is megjelennek, például, hogy az asszony, aki ellen a rendőrségi eljárás indult, hajón hozatta be azt az árut, amit a gyárban árusított. (Persze nem zárhatjuk ki azt, hogy volt véletlenül egy tengerjáró hajón dolgozó rokona.) „Állítólag egy hajón hozták be, vámmentesen árulta… Akikre rábizonyították, hogy vásároltak tőle, azoknak kétszeresen ki kellett fizetni, egyszer, amikor megvették, egyszer meg a rendőrségen. Végül tehát nagyon drága lett az áruja, pedig olyan dolgokat árusított, amiket akkoriban nem lehetett kapni."[77] Az asszony későbbi sorsáról az elbeszélések alapján annyit lehet tudni, hogy a gyárból kirúgták, munkatársai pedig szem elől tévesztették.

Amikor a visszaemlékezőket arról kérdeztem, hogy ők maguk árusítottak-e a gyárban, és ha igen, mit, ki részletesebben, ki rövidebben mesélt róla. Cs. László szűkszavúan csak annyit mondott, hogy „árultam az asszonyoknak a szép pulóvert, kar-

76 Interjú F. Józsefnéval és S. Józsefnéval. 2. 2002. november 19. 53–54. p.

77 Interjú S. Balázsnéval. 2003. január 10. 20. p.

digánt, amit nem lehetett boltban kapni. Egy haverral mentünk ki érte Lengyelországba vonaton".[78] Kérdeztem aztán a többieket, hogy emlékeznek-e arra, mit vásároltak tőle. „A Laci, az csencsölt. És amikor a Lacit megláttuk, már tudtuk, hogy valami van. Mindig mondtuk neki, hogy mit hozzon. Például ezt a karkötőt tőle vettem. Meg a gyűrűt. Ez mágneses, gyógyhatású. A vérnyomásnál ide köll tenni [mutatja], az alvásnál meg ide köll [mutatja]. Mindig jött a műhelybe, és sosem adta drágán a dolgokat."[79] Ebben az elbeszélésben Cs. László úgy jelenik meg, mint a munkásnők jótevője, aki olcsón hozzásegíti őket olyan fogyasztási cikkekhez, amelyeket nem lehet megvásárolni a boltokban. Cs. László itt megbízható kereskedő, akire mindig lehet számítani.

T. Károlyné is csak sokára mesélte el, hogy ő mit árusított. „Volt ott egy öreg néni a formázóban. És annak volt valami amerikai rokona, és küldött gyűrűket. És megkért engem ez a néni, hogy nem segítenék-e neki eladni a gyűrűket. Mondtam, hogy igen, miért ne. Egy kis pénz. És a X. Y. is vett tőlem, két hónapig hordta a gyűrűt […] Ez Kennedys pecsétgyűrű volt, aranygyűrű, azt hiszem, 200 forintért adtuk. Nem volt drága. És ő két hónapig hordta a gyűrűt, utána meg szólt a pártbizottságon, hogy én ilyen gyűrűket árulok, amin Kennedy van."[80] T. Károlyné ma annak tulajdonítja, hogy le kellett mondania felelős posztjáról a szakszervezetben, hogy olyan gyűrűket árusított, amelyeken a meggyilkolt amerikai elnök portréja volt. Feljelentették, mert párttaghoz méltatlan viselkedésnek tartották az üzletelést a hatalom képviselői, és mondjuk nem Hruscsovos gyűrűt árult (bár a szovjet pártvezetőt csak leváltották, és nem is biztos, hogy el tudta volna adni azokat a gyűrűket 200 forintért).[81] A történet elején megmagyarázta nekem, hogyan jutott hozzá az áruhoz, amelyből egy kis többletjövedelemre tett szert. Ugyanez az elbeszélési mód jelenik meg akkor is, amikor az asszonyok arról mesélnek, miért álltak be lánykorukban cselédnek. A „segítségnyújtás" mint a háztartáson kívüli női munkavállalás fő motivációja vissza-visszatérő elem az elbeszélésekben. Mintha a mesélők szégyellnék a rászorultságukat megfogalmazni az interjúszituációban.

S. Vilmosné pulóvereket árult a műhelyben. Ő nem a pártbizottsággal, hanem a rendésszel került összetűzésbe emiatt. Elbeszélése szerint a rendész a hivatalos beszédmód egyik érvét vette kölcsön, amikor az árusítás miatt meg akarta szégyeníteni. A rendész úgy vélte, hogy közéleti tisztségével, pártbizottsági tagságával nem fér össze a „szocialista emberhez" méltatlan, inkább kispolgárokra jellemző árusítás. A történetet akkor mesélte el, amikor az említett rendőrségi ügyről kérdezgettem. „Én is árultam ám, tudod. És feljelentettek. Ahol laktunk […] a szomszédban, tudod, volt egy néni, Csehszlovákiából voltak neki rokonai, és […] onnan hozott […] bugyikat, melltartókat, meg ilyeneket, és akkor

78 Interjú Cs. Lászlóval. 2001. október 25. 14. p.

79 Interjú F. Józsefnéval és S. Józsefnéval. 2. 2002. november 19. 53–54. p.

80 Interjú T. Károlynéval. 2001. október 3. 41. p.

81 A szocialista brigádvezetők számára készült kézikönyv írója sem tanácsolja, hogy szocialista brigádokat Kennedyről nevezzenek el, annak ellenére sem, hogy meggyilkolták. Fábri (1972). A leváltásról: I. alapszervezet ülése. 1970. október 4. BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai.

megkérdezett, nem próbálnám-e neki eladni. Hát, persze, fölvittem én a gyárba, árultam nekik, csak a rendészek figyeltek. […] Engem följelentettek. […] Azt mondta nekem a rendész, hogy tudja, hogy én árulok valamit. Mondom, bizonyítsa be. Erre aszondja, hogy én kerületi pártbizottság tag vagyok, meg ilyen vagyok, meg olyan vagyok, hogyhogy ilyet csinálok? […] De aztán nem tudta rám bizonyítani. [Nevet.] Nem volt utána semmi."[82]

A gyárba Budapest környéki falvakból bejárók, akik közül az elbeszélésekbe a piliscséviek „cséviekként" kerülnek be, azt árusították, amit otthon maguk megtermeltek, létrehoztak. A városban lakó kolléganőik még a piacon sem juthattak hozzá azokhoz a házi ízekhez. A vidékiek a csoportvezetőknek, műhelyfőnököknek jobb munkabeosztás reményében csak berakták a hűtőbe a finomságokat – volt, aki elfogadta, volt, aki nem –, az „egyszerű munkatársaknak" fizetniük kellett a hurka-kolbászért. „A céviek hoztak be disznótorost. Árulták. Kérdezték minden évben: kérsz? Mondom, kérek. Ők a hurkát is másképp csinálják, mint mink otthon. Ők olyan zsömlésen, de nagyon finom volt."[83]

A történetek szerint a kazánház dolgozói munkaidő alatt házaló vidéki pálinkaárusoktól szerezték be a szeszt. A portások is be voltak építve a pálinkaárusításba, ők szóltak a kazánháziaknak, amikor megérkezett a friss szállítmány.[84]

Eszik-e ma narancsot B. Béláné?

Mivel a gyáron belüli kereskedés ugyanolyan elbírálás alá esett, mint a lopás, azoknak, akik árusításra adták a fejüket, ugyanolyan taktikákkal kellett kijátszaniuk a rendészeket, mint akik loptak. Azok, akik a gyárban árusítottak, csak a szocialista időszak hivatalos megítélése szerint követtek el bűncselekményt, szemben a lopással, mégis együtt tárgyalták a kettőt a gyári pártbizottsági üléseken a „társadalmi tulajdon védelme" címszó alatt. Amikor a gyári lopásokról beszélgetünk, a „lopás" fogalma is többféle értelmezést nyer az elbeszélésekben. A gyárban dolgozókat a munkaidő végén személyes motozásnak vetették alá.[85] A nők saját harisnyáját lepecsételték, így minden egyes alkalommal ellenőrizték, hogy nem gyári harisnyában, zokniban távoznak-e munkahelyükről.[86]

A visszaemlékezők gyakran meséltek olyan történeteket, hogyan sikerült egyeseknek harisnyát lopni, kijátszani a szigorú szabályokat. Sokan a kontyukba csavarták a harisnyát, mások úgy alakíttatták át a bundájuk bélését, hogy azt lehetett harisnyával kitömni. Az elbeszélésekben hangsúlyozták, hogy nagyon sokan nem buktak le, és nem jelentették fel a rendészeknél azokat, akikről tudták, hogy lopnak, annak ellenére sem, hogy a feljelentéseket pénzjutalommal ösztönözték. Inkább az bukott le, aki annál a fodrásznál árusította a lo-

82 Interjú S. Vilmosnéval. 2003. január 14. 65–66. p.

83 Interjú F. Józsefnéval és S. Józsefnéval. 2. 2002. november 19. 52–53. p.

84 Interjú T. Károlynéval. 2003. október 6. 55. p.

85 Jelentés a rendészeti munkáról. 1962. október 12. BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai.

86 A pecsét nem volt kimosható a ruhából. Interjú T. Károlynéval. 1999. november 16. 13. p.

pott harisnyákat, ahová sokan jártak a gyárból, vagy akit valakinek érdekében állt lebuktatni. Az iratokban szereplő egyik lopási ügyben is megjelenik, hogy B. Bélánét az leplezte le, hogy „irreális életszínvonal-emelkedést” tapasztaltak nála. Ez azt jelentette, hogy 1963-ban egyszerre húsz üveg bort és harminc üveg sört tudott venni, a gyerekeinek pedig narancsot, és mindez szóbeszéd tárgya lett az óvodában a többi anyuka között. A lopás miatt kizárták a pártból. A jegyzőkönyv úgy mutatta be a megtévedt asszonyt, mint akinek élete nyitott könyv a hatalom megtestesítői számára: nemcsak azt tudták róla, hogy pontosan mennyit keres – 1962-ben 1000 forintot –, hanem azt is, hogy „mennyit iszik a férje”. B. Béláné a párt képviselői szerint tehát nem úgy viselkedett, ahogy egy párttagnak, egy leendő szocialista embernek kellett volna. Hirtelen nem volt már olyan átlátható az élete, mint a többieké, „kispolgári szokásokat” vett fel a narancsvásárlással. Ez pedig azt jelentette, hogy valamilyen bűnt kellett elkövetnie, ahogy az ki is derült: lopott a közös tulajdonból.[87] A nyolcvanas években viszont a munkások elbeszéléseik szerint azt tapasztalták, hogy sokszor a motozási előírásokat legszigorúbban betartató vezetőik sem tartják tiszteletben a közös tulajdont, lopnak. Nem kicsiben: alapanyagokat, gépeket, berendezéseket vittek ki a gyárból, sokszor úgy, hogy azokat már sosem hozták vissza (privatizálták a gyárat). A visszaemlékezők úgy látják, hogy a gyárból gépeket kihordók meggazdagodtak, vállalkozásokat alapoztak meg, az „egyszerű harisnyatolvajok” nem.[88]

Az üdülés

A szocialista állam feladatának tartotta a munkásüdültetést mint a munkásállamban élő munkások ingyenes, jóléti juttatását. Főként az ötvenes évek újságcikkeiben voltak gyakoriak a tudósítások arról, hol és hogyan nyaralnak a munkások és munkásnők. Ezzel is arra buzdították az olvasókat, hogy vegyék ki részüket a szabadidő eltöltésének korábban inkább más társadalmi rétegekhez, így a polgársághoz kötődő formájából: az utazásból, fürdőzésből. A hivatalos diskurzusban javaslatokat tettek az embereknek a szabadidő hasznos eltöltésével kapcsolatban is, megmondták, mi a helyes viselkedés. Így az, aki „évi rendes” szabadságát tölti, leghelyesebb, ha üdülni megy, és ott feltöltődve újult erővel tér vissza a munkába, hogy a társadalom hasznos tagjaként ismét buzgólkodjon a szocializmus építésében. Azokat a munkásnőket, akik a szabadság ideje alatt is dolgoztak, például vidéki rokonoknál művelték a földet, vagy a telekre jártak, netán Budapesten maradtak, strandra jártak, és még sohasem

87 B. Béláné lopási ügye. 1962. június 26. MSZMP üzemi szervezet taggyűlés. 1962. július 19. BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai.

88 Bár ma már nem emlékeztek az esetre, két visszaemlékező, Cs. László és K. György egyszer megakadályozták például, hogy a gyárból az éjszakai műszakban besurranó tolvajok lopjanak. 1978. július 21-én éjszaka árnyék vetődött a villanyszerelő műhely függönyére. T. Attila vette észre. Két férfi átmászott a kerítésen és beugrott a gyárba, elbújtak a kompresszorház mögött. Cs. László, K. György, K. János, R. Rezső és a kihívott rendőrök bekerítették őket. A tolvajokat elfogók jutalmat kaptak. *Harisnyagyári Dolgozó*, 1978. augusztus 24. 2. p.

voltak a Balatonnál vagy a Mátrában, úgy jelenítette meg a *Nők Lapja* egy 1970-es cikke, mint akik „egyéni korlátaik miatt" nem tudnak élni a „társadalom által biztosított lehetőségekkel".[89]

A Budapesti Harisnyagyárban dolgozók nagy részének a szakszervezeti beutaló már-már elérhetetlen álom volt. 1965-ben a két budapesti gyár összesen 160 szakszervezeti beutalót kapott, ebből csak 4 darab volt családi beutaló.[90] 1966-ban a két budapesti gyárban összesen 1867-en dolgoztak.[91] A dolgozók többsége tehát nem szakszervezeti beutalóval nyaralt, hanem a gyár tulajdonában levő balatonszéplaki vagy surányi telken, a nyolcvanas években pedig gönyűtetői üdülőben.[92]

A balatonszéplaki telek sorsa bizonyítja azt, hogy ha a gyár dolgozói maguk nem teremtették meg saját üdülésük feltételeit, akkor kapcsolati tőke híján többnyire nem jutottak hozzá szakszervezeti beutalókhoz. A visszaemlékezők közül a szakmunkásként, segédmunkásként dolgozók nem számoltak be arról, hogy a vállalat tulajdonában levő surányi üdülőben üdültek volna, annál inkább felidézték a balatonszéplaki nyaralásokat.[93] A gyár balatonszéplaki telkén a hatvanas évek elején semmi sem volt. Többször napirendre került a pártüléseken, hogy a telek hasznosításával meg lehetne oldani, hogy minél többen mehessenek el nyaralni a szűkös szakszervezeti lehetőségek ellenére is. Ezzel a munkásjólétinek szánt intézkedéssel a gyár vezetői bizonyíthatták a III. kerületi pártbizottságnak is, hogy eleget tesznek a munkásüdültetéssel kapcsolatos kötelezettségeiknek, mivel ők maguk alig-alig jártak Balatonszéplakra nyaralni.

Bár már 1962-ben tervbe vették egy üdülő felépítését a balatonszéplaki telken, sokáig nem történt semmi.[94] Így hosszú évekig csak kempingezni lehetett a telken. 1972-ben is hiába kérték a dolgozók, hogy állítsanak fel faházakat.[95] A sátortáborban egy nyári szezonban kb. kétszáz fő nyaralhatott, egy turnusban 32 ember. 1976-tól kilenc sátrat biztosított a gyár. Egy zuhanyozó, egy vécé, egy villanyrezsós főzőhelyiség és egy hűtő volt. Esténként a gyári újság tudósítása szerint szalonnát sütöttek, sakkoztak és tévéztek a nyaralók.[96] A tudósításból is látható, hogy a telekre alaposan ráfért a fejlesztés. Ezért a gyár vezetősége azt találta ki, hogy az amúgy is gya-

89 Osvát Katalin: A munkásnők és az üdülés. *Nők Lapja*, 1970. július 18.

90 Üzemi pártértekezlet. 1966. október 12. BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai.

91 MSZMP gyári végrehajtó bizottsági ülés. 1966. május 10. Uo.

92 1983-ban vette át a vállalat a Somogy Megyei Tanács volt balatonszárszói (gönyütetői) gyermeküdülőjének kezelési jogát. Az óriási gesztenyefákkal teli telken 3-4 ágyas szobákat alakítottak ki a gyár dolgozói. Ezután a gyári újság évente közölt fényképes tudósításokat az ott nyaraló gyerekekről. *Harisnyagyári Dolgozó* 1983. június 9. 2. p.; 1983. augusztus 4. 1–2. p.; 1984. január 1. 3. p.; 1984. július 19. 2. p.; 1985. július 17. 1. p.; 1985. augusztus 27. 3. p.; 1985. október 18. 3. p.

93 A surányi üdülő 1970-ben a vállalat tulajdonában volt, 1983-ban már az eladását tervezték. Hangulatjelentés 1971. július 6., MSZMP párt-végrehajtóbizottsági ülés 1983. szeptember 1. BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai.

94 MSZMP gyári végrehajtó bizottsági ülés. 1962. március 13. BFL BB 8. f. XXXV (8) C Budapesti Harisnyagyár iratai.

95 Hangulatjelentés. 1972. július. Uo.

96 *Harisnyagyári Dolgozó*, 1976. július 28. 4. p.

kori kommunista műszakok bevételeiből fejlesszék az üdülőtelket.[97] 1981-ben a gyári újság tudósítója szerint a „hattyúlábon forgó nyaralók” mellett továbbra is sátortáborban nyaralhattak a harisnyagyáriak. Igaz, hogy addigra a sátrakat nylonnal takarták le, és felszereltek egy napelemes zuhanyozót. Az újságnak nyilatkozók nagyon drágának találták a balatoni életet, ezért többen főztek a nyaralás alatt is, kevesen jártak étterembe. Azt mondták az újságírónak, hogy „nem nyaralás, ha az asszony a tűzhely mellett áll”. Továbbra sem nyaralhatott egy turnusban 32 embernél több, nem volt bojler, és „bokaficamító gödrökön” keresztül vezetett az út a sátrakig.[98] Úgy tűnik, ezután már nem is fejlesztették a balatonszéplaki üdülőtelket. A gyári újságban inkább azokról az újdonságokról számoltak be, amelyeket a Gönyűtetőre látogatók vehettek igénybe. Az Universal szocialista brigád vízibiciklit készített, és napkollektoros zuhanyzót. Felállítottak két kézilabdakaput, a vízibiciklit pedig felavatták: hideg sört koccintottak az oldalához, mielőtt először betolták a vízbe. 1986-ban esténként a nyaralók videóztak és *Gazdálkodj okosan*t játszottak, legalábbis az újságíró szerint.[99]

A ma már mostohának tűnő körülmények ellenére az emlékezetben mégis úgy jelennek meg a balatonszéplaki nyaralások, mint felejthetetlen élmények, olyanok, amilyenekre ma már nincsen lehetőségük. „Csodálatos volt ott Széplakon. Felállítottuk a sátrakat, vittük az unokákat. Rengeteg palacsintát sütöttem, fürödtünk a Balatonban, jókat röhögtünk. Esténként szalonnát sütöttünk.”[100]

A balatonszéplaki telket úgy is ábrázolják, mint amit az emberek a magukénak érezhettek, hiszen két kezük munkájával hozták létre. „A dolgozók hordták le maguk a szétszedett ládákból a faanyagot autón, mármint Trabanton. Akkor felállítottak sátrakat. Azt lehetett bérelni.”[101] Ezért is idézik fel a visszaemlékezésekben az üdülő sorsát különösen fájdalmas emlékként. A rendszerváltás után az üdülőt privatizálták. A visszaemlékezők hangsúlyozzák, hogy az is fájdalmas nekik, hogy így a befektetett munkájuk semmibe veszett, hiszen az üdülő árából nem részesültek.

Persze nemcsak a balatoni nyaralások jelennek meg az életút-elbeszélésekben. Számos történetet hallgathattam meg beszélgetéseink során különféle bel- és külföldi kirándulásokról, szakszervezeti jutalomutakról, a rendszerváltás utáni időszakról szóló elbeszélésekben pedig utazási irodák szervezte üdülésekről, körutazásokról. A történetek nagy része nem sokban különbözik a megszokott turistanarrációktól, így ehelyütt inkább egy-két olyan elbeszélést idézek fel, amelyek valamilyen szempontból ezektől eltértek.[102]

A férfiak úti élményeiről szóló elbeszéléseiben kiemelt fontosságúnak tűnnek a gyár által szervezett szakmai utazások. Ezekről sokat és szívesen beszélnek, törté-

97 *Harisnyagyári Dolgozó,* 1977. május 19. 1. p.; 1986. március 12. 2. p.

98 Uo. 1981. augusztus 6. 3. p.

99 Uo. 1986. június 19. 3–4. p.

100 Interjú K. Györgynével és K. Györggyel. 2002. november 30. 100. p.

101 Interjú P. Józsefnével és P. Józseffel. 2000. november 4. 5. p. A visszaemlékező, P. József nem szakmunkásként dolgozott, hanem középszintű vezetőként, ez érezhető a visszaemlékezés beszédmódjában.

102 A turizmus antropológiai elemzésére vonatkozóan lásd pl. Burns (1999); Apostopoulos–Leivadi–Yiannakis (1996).

neteiket úgy szerkesztik meg, hogy önmagukat mint „igazi férfiakat" jelenítsék meg, akik ezeken az utazásokon még inkább „férfias" férfiakként viselkednek, mint a mindennapokban: sokat isznak, mulatoznak. Ezeken az utazásokon még a világ szokásos rendje is felborítható azzal, hogy kinevetik főnöküket, vagy ők osztanak ki feladatot nekik. „Amikor kint voltunk Németországban, akkor beutaztuk Németországot keresztbe-kasul, voltunk mindenfelé, a tengernél is. Akkor 1:4-hez volt a márka, nagyon olcsó volt minden. Például a jénai tál. Azzal volt tele a kocsi, annyit hoztunk. Voltunk a Radeberger Gyárban is. Ott olyan olcsó volt a sör, de mindig sorba kellett állni. Mondtam is a többieknek, hogy egyszerűbb, ha egyszerre veszünk harminckét korsó sört, és azt négyen megisszuk. Így is tettük. Voltunk olyan bárokban is, ahol az asztalon táncoltak a lányok. Én is olyan részeg voltam, hogy a végén már az asztalon táncoltam… Amikor odafelé mentünk, 140-nel hajtottam… Visszafelé L.[103] kitalálta, hogy más úton menjünk haza, mint amin jöttünk. Mert egyenes úton jöttünk, de menjünk vissza a hegyes-völgyesen, mert szép a kilátás. Közben kezdett elfogyni a benzin… L. mondta, hogy nem baj, mert nemsokára itt lesz a benzinkút, megnézte a térképen. Az be volt zárva, mert vasárnap jöttünk. A következőig már teljesen elfogyott a benzin. Az autó megállt. Akkor elküldtem a L.-t a benzinkúthoz, ami 500 méterre volt. Cipelte aztán a nehéz benzines kannákat, mi meg néztük."[104]

A női turista-elbeszélésekben ketten női identitásuk keretei közé is helyezték úti élményeiket. Az egyikük hangsúlyozta, hogy fiatal lányként elhatározta, addig fog sokat utazni, amíg férjhez nem megy, mert addig van rá lehetősége. Ezt a programot tudatosan végrehajtotta, mindig gyűjtötte a pénzt, és minden évben be is fizetett egy-egy utazásra. „Lánykoromban sokat utaztam. Moszkva–Kijev, ott majdnem lemaradtam a vonatról, úgy kellett futnom utána. Aztán Karlovy Vary. Lehetett választani, hogy vagy Párizsba megyek vagy Firenzébe, Rómába. Firenzét választottam. Meg voltam a román tengerparton, Mamaián is. Az Expressznél fizettem be, egyedül, aztán ott lehetett ismerkedni. Mások voltak akkor az emberek. Eldöntöttem, hogy lánykoromban kiutazom magam, mert aztán ha az ember férjhez megy, már nem tudhatja, hogyan alakulnak a dolgok. Zakopanéban is voltunk."[105]

S. Vilmosné úgy jeleníti meg, hogy kifejezetten szeret egyedül utazni, egyedül felfedezni a látnivalókat. Ez értelmezhető női önmegvalósításként is. Az utazás számára ebben a keretben a szabadság jelképe.[106] „Nyáron Isztambulban voltam az egyik kolléganőmmel. Én már sokadszor voltam ott. De most már nem olyan erőszakosak a törökök, mint régen. Akkor mindig jöttek, hogy ezt vegyek, azt vegyek, most már nem. Olyan európai város lett. Amikor Cipruson voltam, be lehetett volna fizetni fakultatív programokra, de nem akartam. Vettem egy buszbérletet, kinéztem a menetrendből, azzal jártam körbe a szigetet.

103 K. György közvetlen főnöke, L. János 1957-től a Budapesti Harisnyagyárban dolgozott előbb energetikusként, majd főenergetikusként.

104 Interjú K. Györgynével és K. Györggyel. 2000. november 25. 37. p.; 2001. július 7. 41. p.

105 Interjú H. Antalnéval. 2001. február 16. 15. p.

106 Egyedül utazó nőkről és az egyedül utazás ábrázolásáról az életútban lásd Bereswill–Ehlert (1994).

Én nagyon szeretek egyedül utazni, tudod, és akkor én azt nézek meg, amit én akarok, és addig nézem, ameddig én akarom. Nagyon szeretek bámészkodni.”[107]

107 Interjú S. Vilmosnéval. 2002. szeptember 2. 49. p.; 2003. január 14. 54. p.

Irodalom

Apostopoulos, Yiorgos–Leivadi, Stella–Yiannakis, Andrew (eds.): *The Sociology of Tourism*. London–New York, 1996, Routledge.

Bereswill, Mechthild–Ehlert, Gudrun: *Alleinreisende Frauen zwischen Selbst- und Welterfahrung*. Hannover, 1994, Helmer.

Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, 2001, Új Mandátum–MTA Kisebbségkutató Intézet.

Bodnár, Judit–Böröcz, József: Housing Advantages for the Better-Connected? Institutional Segmentation, Settlement Type and Social Network Effects in Hungary's Late State-Socialist Housing Inequalities. *Social Forces*. 1998, 76(4): 1275–1304. p.

Burns, Peter M.: *An Introduction to Tourism and Anthropology*. London–New York, 1999, Routledge–Kegan Paul.

Czeglédi Imre: *A Gyulai Harisnyagyár 75 éve. 1900–1975*. Gyula, 1975, A Budapesti Harisnyagyár Gyulai Gyáregysége.

Doise, Willem: Social Representations in Personal Identity. In Worchel, Stephen et al. (eds.): *Social identity*. London–Thousand Oaks–New Delhi, 1998, SAGE Publications. 13–23. p.

Erikson, Erik H.: *Identity*. New York, 1968, Norton.

Fábri Tibor: *A szocialista brigádvezetők feladatai és munkamódszerei*. Budapest, 1972, Táncsics.

Gábor László–Győri Péter: Guberálás a lakáspiacon. In Győri Péter (szerk.): *A város, a város társadalma, életformacsoportok. Szöveggyűjtemény*. Budapest, é. n., Wesley János Lelkészképző Főiskola. 113–136. p.

Gyáni Gábor: Tabán: falu a nagyvárosban. In uő.: *Bérkaszárnya és nyomortelep*. Budapest, 1992, Magvető. 139–146. p.

Kovács Dóra (szerk.): *A lakáspolitika, az elosztás, a gazdálkodás ellentmondásai*. Budapest, 1980, Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete.

Lakner Zoltán: *A deviancia kezelésének iskolai kísérlete*. Pályázat. 1989, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény.

Páez, Darío et al.: Constructing Social Identity: The Role of Status, Collective Values, Collective Self-Esteem, Perception and Social Behaviour. In Worchel, Stephen et. al. (eds.): *Social identity*. London–Thousand Oaks–New Delhi, 1998, SAGE Publications.

Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Budapest, 2001, Osiris.

Preisich Gábor: A lakásépítés és a lakásállomány változása. In uő (szerk.): *Budapest városépítésének története. 1945–1990*. Budapest, 1998, Műszaki. 67–120. p.

Preisich Gábor–Czétényi Piroska: A városépítési értékek megőrzése és érvényre juttatása. In Preisich Gábor (szerk.): *Budapest városépítésének története. 1945–1990.* Budapest, 1998, Műszaki. 54–66. p.

Roberts, Elizabeth: *Women and Families. An Oral History, 1940–1970.* Oxford–Cambridge, 1995, Blackwell.

Ruland, Josef: *Nachbarschaft und Gemeinschaft in Dorf und Stadt.* Düsseldorf, 1963, Rheinland.

Rutics Ferenc, Dr.: *Lakáshelyzet, lakáselosztás.* Budapest, 1975, Kossuth.

Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek.* Budapest, 1990, Akadémiai.

Szelényi Iván–Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* Budapest, 1969, Akadémiai.

Tóth Eszter Zsófia: Változó identitások munkásnők élettörténeti elbeszéléseiben. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évköny 2002. X. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2002, 1956-os Intézet. 76-89. p.

Tóth Eszter Zsófia: „Én nem istenítem Kádár Jánost, de…” In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* Budapest, 2003[a], 1956-os Intézet. 211–230. p.

Tóth Eszter Zsófia: „Mi lesz akkor, ha meggyökerezek?” A vándorlás és visszavándorlás megéléstörténetei munkásnők életút-elbeszéléseiben. *Korall,* 2003[b]. szeptember. 49–64. p.

Worchel, Stephen: A Development View of the Search for Group Identity. In uő et al. (eds.): *Social identity.* London–Thousand Oaks–New Delhi, 1998, SAGE Publications. 53–75. p.

Valuch Tibor

A HOSSZÚ HÁZTÓL A KOCKAHÁZIG*
A LAKÁSVISZONYOK VÁLTOZÁSAI A MAGYAR FALVAKBAN A HATVANAS ÉVEKBEN

A falusi életkörülmények néhány jellegzetessége a hatvanas években

A második világháborút követő időszakban a falvakban élők életfeltételeinek gyakori és rendszerint drasztikus változásaival párhuzamosan az életkörülmények és az egyes társadalmi részcsoportok életmódja, életstílusa is jelentősen átalakult. Érdekes kérdés, hogy az életmódbeli változások miként követték az egyes társadalmi folyamatokat, az átrétegződést, a mobilitást, a gondolkodásmód és az értékrendszer módosulásait, és miként befolyásolta az életmód változása a kisebb-nagyobb társadalomszerkezeti átrendeződéseket. Ebben a tanulmányban az életmóddal kapcsolatos kérdések közül a jövedelmi helyzet és a lakásviszonyok kérdéseit igyekszünk áttekinteni a kollektivizálás befejeződését követő bő évtizedben.

A falusi életmód az 1945 utáni évtizedekben általában a hátrányok halmozódásával járt együtt, aminek következtében számos társadalmi különbség tartóssá vált. Azon túl, hogy a történeti parasztságot – más társadalmi csoportokhoz viszonyítva – az „ötvenes években" politikai és gazdasági téren hátrányosan megkülönböztették, a szelektív területfejlesztési politika következtében a falvak egyébként is meglévő területi hátrányai tovább növekedtek. Nyilvánvalóan elegendő csak a közlekedés nehézségeire, a kereskedelmi ellátottság és az infrastruktúra (úthálózat, közművek) hiányaira utalnunk. Az 1948 után bizonytalanná váló gazdálkodási feltételek behatárolták az egyénileg gazdálkodók jövedelmi lehetőségeit, az egymással gyakran ellentétes változásokkal együtt járt az ismételt újrakezdés kényszere és lehetősége[1], a kiszámíthatóság és a tervezhetőség helyett a túlélés vágya és a rövid távú gondolkodás vált az életstratégiák legfontosabb elemévé. Változás csak a hatvanas évek végétől, az új életfeltételek kialakulását és stabilizálódását követően állt be. Mindez a jövedelemszerzési, a fogyasztási, valamint a felhalmozási és beruházási szokások átalakulásában is tetten érhető, többek között a több lábon állás kiterjesztésében, a fogyasztási célok átrendeződésében, abban is, hogy a megszerzett többletjövedelmeket lakásépítésre kezdték felhasználni.

* Részlet egy az OTKA, az NKFP, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA TKI támogatásával készülő nagyobb tanulmányból.

1 1945 és 1961 között legalább öt alkalommal változtak meg alapvetően a gazdálkodási feltételek, 1948-ban az első kollektivizálási hullám és „a parasztellenes agrárpolitika" kibontakozásával, 1953-ban a Nagy Imre-féle kormányprogrammal, 1955 elején a Rákosi-kurzushoz történő visszatéréssel, 1956 végén a kibontakozó „korlátozott visszaparasztosodással," majd az 1958–59 fordulóján kezdődő „végső kollektivizálással".

Nyilvánvalóan ebben a társadalmi hátrányok mérséklésének, felszámolásának természetes társadalmi reflexe is megnyilvánult. Az önellátás és az egymásrautaltság egyébként továbbra is tartós jellemzője maradt a falvakban élőknek. Hiszen ebben az időszakban a rurális területeken „magától értetődő" volt, hogy a városokban élőkéhez hasonló életkörülményeket nagyobb erőfeszítéssel lehet megteremteni. A civilizációs viszonyok javításának szándéka többek között talán éppen ezért volt olyan erőteljes, ami aztán egy bő évtized alatt jelentősen átalakította a falut.

Miben áll a kollektivizálás és az életmódváltozás összefüggése? A családi gazdaság megszűnésével gyakorlatilag megkezdődött a nagycsalád generációkat összekötő rendszerének felbomlása is. A feltételek megváltozása után már lazultak a kötelékek a különböző generációk tagjai között, hiszen megélhetésük alapvetően már nem a családi, hanem a kialakuló szövetkezeti munkaszervezettől függött. „Sem a jövedelemforrást biztosító munkahely megválasztása, sem a jövedelem felhasználása tekintetében nem volt többet szükség a családi üzem munkaszervezetébe való szoros integrálódásra, amely földrajzilag is a közösen használt házhoz kötötte a nagycsalád tagjait. Az együtt élő generációk gazdaságilag függetlenné válásával együtt a közös hajlékból való kilépés is lehetővé vált." A hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől „az azelőtt elérhetetlennek tartott rendszeres jövedelem-beáramlás azoknak a rétegeknek is új lehetőséget adott az életkörülményeik megváltoztatására, új önálló otthon megteremtésére, akik azelőtt a »hárommillió koldus« nincstelen sorsában osztoztak".[2] Mindez egyfajta fogyasztói aktivizálódással járt együtt, amelynek egyik leglátványosabb terepe a lakásépítés, illetve a meglévő lakások modernizálása volt.

A jövedelmi helyzet és a fogyasztás néhány jellemzője[3]

Az 1956-ot követően kibontakozó „korlátozott visszaparasztosodás" időszakában a hét kataszteri holdnál nagyobb földterülettel rendelkező magángazdálkodóknak mind a mezőgazdaságból származó, mind pedig az egy főre jutó összes nettó jövedelme meghaladta a téesztagokét és az állami gazdaságokban dolgozókét. Ebben az 1958 végéig tartó időszakban sokak számára úgy tűnt, hogy az önállóság végre tartósan viszonylag stabil jövedelmet nyújtó életformává válhat. Sőt – sajátos módon – a kis- és középbirtokos gazdálkodóknak a jövedelme a kollektivizálás idején, 1958 és 1962 között is átlagosan 6–7%-kal növekedett, a szövetkezeti tagoké viszont 1–2%-kal csökkent.[4]

A kollektivizálás következtében a paraszti családok növekvő hányada vált bérből és fizetésből élővé, részben úgy, hogy foglalkozást váltottak, részben úgy, hogy családonként legalább egy kereső a mező-

2 Kenéz (1978a) 6. p.

3 Valuch (2003a).

4 *A parasztság egyes rétegeinek…* (1964) 12. p. A jelenség azért is érdekes, mert az adott időszakban az egyéni gazdálkodás feltételei nyilvánvalóan romlottak, ugyanakkor a téeszek gazdálkodása a megszerveződés időszakában meglehetősen alacsony szintű volt. Ebben az átmeneti periódusban a kisgazdaságok feltehetően dinamikusabban tudták kihasználni az átszervezéssel együtt járó termeléskiesés kínálta értékesítési lehetőségeket.

gazdaságon kívül vállalt munkát, részben pedig úgy, hogy – a hatvanas évek végétől – sok téesz is rendszeres havi bérjellegű juttatást fizetett. A kettős jövedelművé válás tartós családi stratégiává lett.

A magángazdálkodás időszakában a bevételek többsége a mezőgazdasági termények betakarítását követő időszakokban keletkezett – ez évente két-három hónapos intenzív bevételi szakaszt jelentett mindössze –, ráadásul nagyjából ugyanez volt a termeléssel kapcsolatos kiadások csúcspontja is. A paraszti jövedelmek időbeli eloszlása a kollektivizálást követően is egyenlőtlen maradt, még hosszú éveket kellett várni arra, hogy a munkaegységet, illetve az ennek terhére kifizetett előleget felváltsák a rendszeres havi kifizetések.

A munkaegységrendszerről viszonylag gyorsan bebizonyosodott, hogy lényegében alkalmatlan a személyes érdekeltség megteremtésére, ezért a szövetkezetek nagy része igyekezett a valós érdekeltségi viszonyokat megteremtő jövedelmi rendszert – részesművelés, haszonbérlet – bevezetni. A természetbeni juttatások addig viszonylag magas aránya a hatvanas évek második felében fokozatosan mérséklődött, a pénzbeli juttatások aránya fokozatosan növekedett.[5] Ugyancsak lényeges változás volt, hogy a hatvanas évek végétől a jövedelmek éven belüli eloszlása kiegyenlítettebbé vált azzal együtt is, hogy a háztájiból realizálható többletjövedelmek a terményértékesítéshez kapcsolódva – a mezőgazdasági munka jellegéből következően – továbbra is ciklikusan jelentkeztek. Új jelenség volt a zárszámadások alkalmával osztott nyereségrészesedés, amelyet a gazdasági év lezárulását követően, a korábban mindig szűkös tél végi időben fizettek ki.

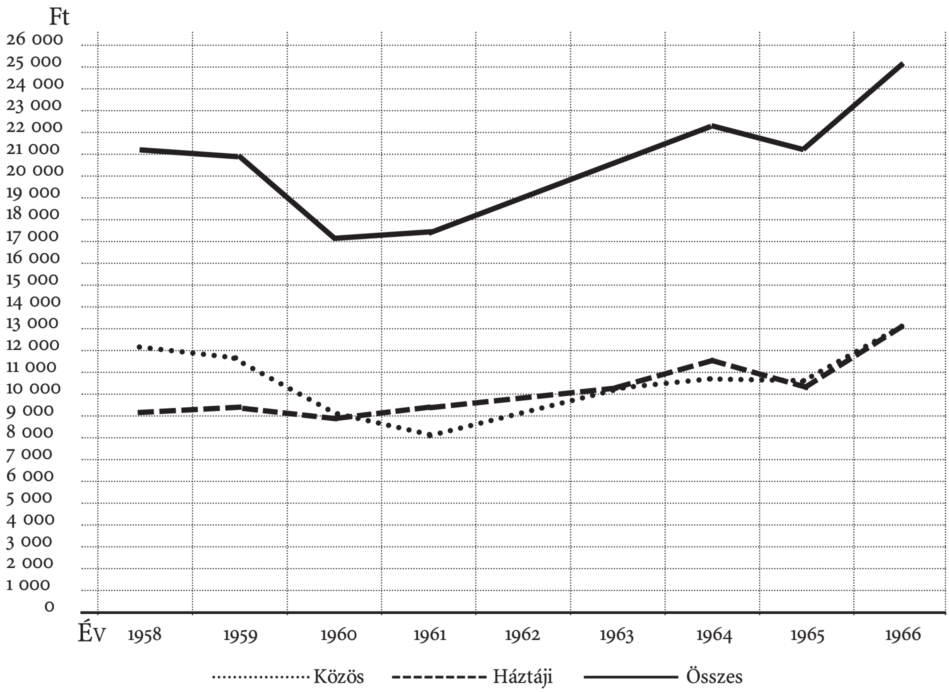
A paraszti társadalom egészének jövedelem-színvonala rendszerint alacsonyabb volt más társadalmi csoportok átlagánál, és természetesen erőteljes differenciálódás volt megfigyelhető a különböző csoportok között is. A KSH 1962-es jövedelemvizsgálata[6] meglehetősen egyértelmű összefüggést mutatott ki a jövedelem és a korábbi társadalmi helyzet között. Eszerint a korábbi földbirtoktulajdon szerinti rétegződés a szövetkezeten belüli jövedelem-eloszlásban is érvényesült. Vagyis érzékelhetően magasabb a korábbi középbirtokosok vagy nagygazdák mezőgazdasági jövedelme, mint azoké, akik törpe- és kisbirtokon gazdálkodtak, vagy nincstelenek voltak. A fogyasztásban mindez úgy nyilvánult meg, hogy a „legalacsonyabb jövedelmi színvonalon élő parasztcsaládok fogyasztásuk nagyobb hányadát”[7] fedezték saját termelésből, mint a magasabb jövedelműek. A termelőszövetkezetekből származó természetbeni jövedelem aránya általában ott volt a legmagasabb, ahol az egy családtagra jutó összjövedelem a legalacsonyabb volt. A korlátozott termékfeleslegnek, illetve a téeszek által nyújtott természetbeni juttatások értékesítéséből keletkező kiegészítő jövedelemnek fontos szerepe volt a létbiztonság fenntartásában és a család anyagi gyarapodásában. Az ebből származó haszon többnyire a lakossági fogyasztás növekedésében vált kézzelfoghatóvá. Emellett a későbbiek során a háztáji és a kisüzemi termelés révén megtermelt jövedelmeknek

5 Varga (2001).

6 *A parasztság egyes rétegeinek…* (1964).

7 *A parasztság keresletváltozásának elemei…* (1962) 9. p.

volt nem elhanyagolható szerepe a falvak társadalmának újratagolódásában. A jövedelmi helyzet javulásának, az anyagi gyarapodásnak a ház- és lakásépítés vált a leglátványosabb kifejezési formájává. Statisztikai adatok szerint a kollektivizálást követő évek során is rendre magasabb a háztájiból és a kisegítő gazdaságból keletkező, mint a termelőszövetkezetben végzett közös munkából származó jövedelem.[8]

1. ÁBRA. A termelőszövetkezeti családok évi átlagos jövedelmének változása 1958–66 között FORRÁS: *A mezőgazdasági termelés és a parasztság jövedelme 1957–1960*. Budapest, 1961. KSH. és *A mezőgazdasági termelés és a paraszti jövedelmek alakulása 1966–1967*. Budapest, 1968. KSH.

A hatvanas évek első felének bizonytalan jövedelmi viszonyai[9] az évtized második felére lassan stabilizálódtak. Egyre növekvő szerephez jutottak a béren kívüli bevételek, itt elsősorban a téesztagok nyugdíjjogosulttá válására lehet utalni. A hatvanas évek második felében a jövedelmek növekedésének mintegy a fele származott a munkabérek emeléséből, egyharmada az egyes családok többkeresőssé válásából, egyötödét pedig a béren felüli jövedelmek, az úgynevezett társadalmi juttatások gyarapodása biztosította. Közvetett módon az

8 A kérdést részletesen lásd Valuch (2003c).

9 A teljes kép kialakításához figyelembe kell venni a láthatatlan jövedelmeket (például a szövetkezetek által a háztáji állattartáshoz ellenszolgáltatás nélkül biztosított takarmányt, eszközöket), a munkacserét, a viszontszolgáltatások rendszerében keletkező többletjövedelmeket is. Erre vonatkozóan sajnos még becslések sem állnak rendelkezésre.

is javította a jövedelmi helyzetet, hogy a termelőszövetkezeti tagokra és családjaikra is kiterjedt az egészségbiztosítás, vagyis a korábban meglehetősen magas egészségügy kiadások jelentősen mérséklődtek.

Természetesen a kiadások is növekedtek, hozzávetőlegesen a bevételek emelkedésével azonos arányban. A falusi családok fogyasztási szokásait[10] ebben az időszakban többek között az is befolyásolta, hogy ekkor kezdődött meg a korábban elhalasztott beszerzések pótlása. 1965-ben a kiadási többletet a városi és a falusi háztartások eltérő módon használták fel. A munkás- és alkalmazotti családok a többletnek közel a felét élelmiszerre, egy harmadát iparcikkek beszerzésére, ruházkodásra, egy negyedét szolgáltatások igénybevételére fordították. A paraszti és kettős jövedelmű háztartások a bevételi többletnek csak alig egy harmadát költötték élelmiszerre, közel a felét iparcikkekre – ezen belül is elsősorban építőanyagra – és kevesebb mint ötödrésznyit fordítottak szolgáltatásokra.[11] A hatvanas évtized közepétől a magánberuházásban oldódni kezdett lassan a kollektivizálás kiváltotta óvatosság, ezt a lakásépítések növekvő száma is mutatja.

A falusi lakások felszereltsége általában elmaradt a városiak mögött. A különbség kialakulásában az is szerepet játszott, hogy a falvak lakói érthetően továbbra is nagyobb figyelmet fordítottak a háztáji működtetéséhez szükséges eszközök beszerzésére az általános háztartás-felszerelési cikkekkel szemben. A fogyasztás szerkezetének változásait a különböző társadalmi-politikai változások is erőteljesen befolyásolták. A különféle árucikkek keresletének változása szoros összefüggést mutat a tevékenységgel, annak változásaival. A magángazdálkodás időszakában a falusi családok döntő többsége termelési egységet is alkotott, ebből következően más volt a fogyasztói preferenciája, mint a bérmunkássá váló téesztagé, a tisztviselőé, a hivatalnoké vagy a városi munkásé. A kollektivizálás befejeződése után a parasztság fogyasztási prioritásai egyértelműen megváltoztak. Korábban a termelés fenntartását szolgáló cikkek beszerzése háttérbe szorította a személyes fogyasztást, a szövetkezetesítés után már ez utóbbi vált meghatározóvá. Hiszen úgy tűnt, hogy az átszervezés után a paraszti családok többsége elveszítette gazdasági szerepének, feladatkörének és meghatározottságának jelentős részét. Az csak a későbbiekben vált újra egyértelművé, hogy ebben az esetben egy igen sokrétű – ma már úgy tűnik, felesleges áldozatokat követelő – átalakulás keretében a falvakban élő családok gazdálkodásának rendszere változott meg. A földtulajdon helyére a munkaerő intenzív kihasználása lépett. A korlátozott tulajdonszerzés körülményei között a megszerzett jövedelmek érthető módon a fogyasztásra, az életkörülmények javítására fordítódtak, a tartós fogyasztási cikkek állományának növekedése, a lakásépítéssel kapcsolatos kiadások emelkedése, a lakásállomány modernizálása mind ezt a tényt jelezte.

10 Vági (1993).

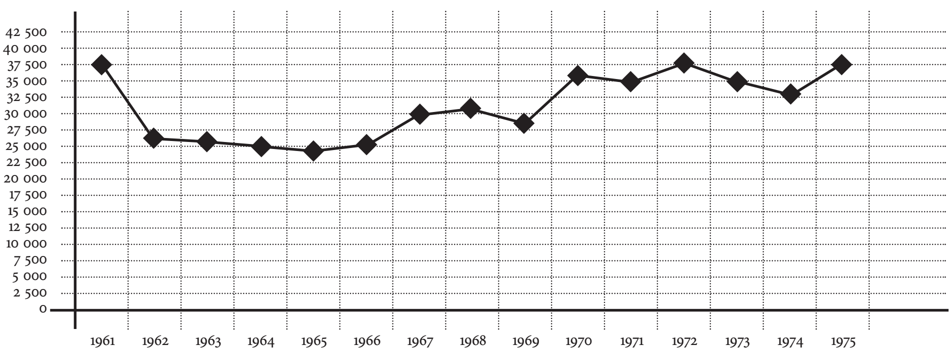
11 *Háztartásstatisztika…* (1967).

LAKÁSÉPÍTÉS ÉS LAKÁSVISZONYOK

1949 és 1960 között a községi lakásviszonyok csak kismértékben javultak, csökkent a vályogépítésű házak aránya, emelkedett a falusi házak átlagos szobaszáma, a lakások felszereltségében azonban az ötvenes évtizedben nem történt érdemi változás.

1960-ban a magyarországi községekben a lakások száma 1,57 millió volt, ezekben összesen 5,8 milliónyian laktak, a 100 lakásra jutó népesség átlagosan 363 fő. Az 1960-as népszámlálás adatai szerint az ország lakóépületeinek 57, a lakásállománynak pedig 60%-a községek területén volt. Tíz év alatt a falusi lakások száma 1,69 millióra emelkedett.

A kollektivizálást követő időszak visszafogott építkezési kedvét a statisztikák is egyértelműen kimutatják, a falvakban épített lakások számának növekedése alig érte el az országos átlag felét. A beruházási hajlandóság erősen visszaesett. Egy korabeli felmérés szerint 1960-ban „a parasztság jövedelmének egyre nagyobb hányadát fordítja lakásépítésre, bővítésre és tatarozásra”.[12] A kollektivizálási kampány befejeződését követően viszont egy év leforgása alatt jelentősen csökkent a lakásépítési kedv, amit az épített lakások számának közel egyharmados visszaesése is mutat. A bizonytalanná váló helyzetben – nem lehetett tudni, miként alakulnak a jövedelmi viszonyok – sokan nem vállalták a ház-, illetve lakásépítéssel járó anyagi terheket. Ez a visszafogottság a hatvanas évek közepéig jellemző volt, majd a szövetkezetek lassú megerősödésével, a háztáji és a nagyüzem közötti együttműködés rendjének kialakulásával párhuzamosan növekedett az építési kedv. A kollektivizálás befejező évében, 1961-ben a magyar falvakban még 37 454 lakás épült, 1965-ben csak 24 461, majd a hetvenes évek elején, 1972-ben érte el, illetve haladta meg az 1961-es szintet, ekkor ugyanis 38 263 új lakás épült (2. ábra), több mint a kilenctized részük magánerőből.

2. ÁBRA. Az épített lakások számának alakulása a magyar falvakban 1961–1975 között

A falusi lakásellátottság korabeli magyar átlaghoz képest is alacsony szintjét jól mutatja, hogy a 100 lakásra jutó szobák száma 131 volt, vagyis a kollektivizálás időszakában a falusi lakások döntő többsége egy lakószobás volt. A falusi laksűrűség az or-

12 *A parasztság keresletváltozásainak elemei…* (1962).

szágos átlagnál lassabban ugyan, de csökkent az évtized során, amiben a fokozatosan növekvő alapterületű és szobaszámú új lakások építése mellett nyilvánvaló olyan demográfiai tényezők is szerepet játszottak, mint az elvándorlás és a családok létszámának csökkenése.

Az 1960-as népszámlálás során még hatszázezer vályog- és sárfalú épületet regisztráltak. A falusi lakások többsége, 93,5%-a komfort nélküli volt a hatvanas évek kezdetén, a komfortosok aránya mindössze 2,5%, a félkomfortosoké pedig 4,0% volt. Ezek az ellátottsági mutatók 1970-ig csak viszonylag kismértékben javultak (1. táblázat).

Település	Komfortos	Félkomfortos	Komfort nélküli	Összesen
Budapest	55,7	10,4	33,9	100,0
Városok	37,0	9,0	54,0	100,0
Községek	**6,5**	**9,3**	**84,2**	100,0
Összesen	24,6	9,5	65,9	100,0

1. TÁBLÁZAT. A lakott lakások megoszlása a felszereltség és a településtípus szerint 1970-ben (%). FORRÁS: *Az 1970-es népszámlálás adatai. A lakóépületek és lakott lakások adatai.* Budapest, 1973, KSH.

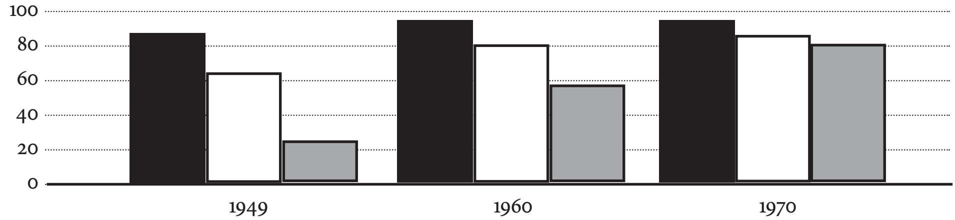
Statisztikai megközelítésben a falusi lakásépítésben a hatvanas évtized során kibontakozó változásokat mutatja, hogy az 1970-es adatok szerint tíz év alatt az egyszobás lakások száma 202 ezerrel csökkent, a kétszobásoké pedig 264 ezerrel emelkedett, és ugyancsak jelentősen növekedett a három- és többszobás lakások száma, az 1960-as 44 ezerről 140 ezerre. Mindez természetesen nem minden esetben új lakás építését jelentette, hiszen az évtized során a községi lakásállomány 160 ezer darabbal bővült, vagyis a lakáskörülmények javulásában az új építések mellett meghatározó szerepe volt a régi lakások felújításának, átépítésének és bővítésének is. A községekben az egyszobás lakások aránya az 1960-as 63,6%-ról 45,5%-ra csökkent, a kétszobásoké 33,5%-ról 46,2%-ra, a háromszobásoké 2,9-ről 8,3%-ra emelkedett. A hetvenes évek elején az alföldi megyékben (Csongrád, Békés, Bács-Kiskun, Hajdú) a községi lakások 53–59%-a azonban még továbbra is egyszobás volt.

ÉV	1 SZOBÁS	2 SZOBÁS	3 - ÉS ENNÉL TÖBB SZOBÁS	ÖSSZESEN
1949	73,1	24,2	2,7	100,0
1960	63,6	33,5	2,9	100,0
1970	44,5	47,4	8,1	100,0

2. TÁBLÁZAT. A lakások nagyságának megoszlása a községekben, 1949–70 (%). FORRÁS: *A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai.* Budapest, 1994, KSH. 67. p.

A 2. táblázat adatai alapján jól látható, hogy az ötvenes és a hatvanas évek falusi lakásépítésében meghatározó volt a szobaszámok növekedése. Ez részben a korábban épített házak átalakításából adódott, részben pedig abból, hogy az újonnan épített la-

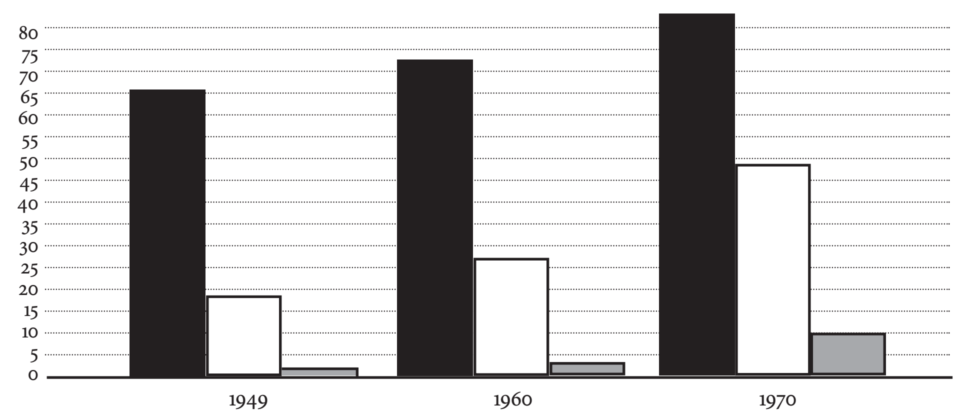
kások többségét már legalább két lakószobásra tervezték. A lakások modernizálásának alapfeltétele volt a villamosítás. 1960 januárjában a községek 13%-ában, azaz megközelítőleg négyszáz településen nem volt villany, de ahol volt, ott is csak a lakások kevesebb mint két harmadát érte el a villanyvezeték.

	1949	1960	1970
Budapest	89,9	98,9	99,6
Városok	64,5	84,3	93,3
Községek	25,4	61,4	86,2

3. ÁBRA. A villanyvezetékkel ellátott lakások arányának változása a települések jellege szerint 1949–70 (%)

A villamosság elérhetővé válásának igen jelentős szerepe volt az életformaváltás kibontakozásában. A lakások közműellátottságában meglehetősen nagy különbségek voltak megfigyelhetők a hatvanas évek végén, hiszen amíg Komárom megye községeiben a vízvezetékkel ellátott lakások aránya 53% volt, addig Szabolcs-Szatmárban ugyanez a mutató 8%, Hajdú-Biharban pedig mindössze 5% volt.

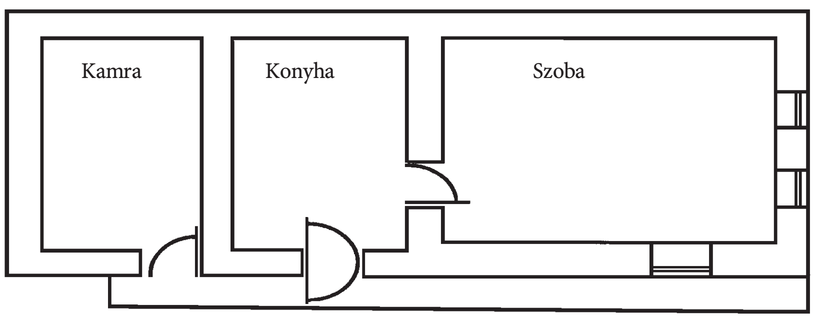
	1949	1960	1970
Budapest	66	73,3	84,5
Városok	18,1	27,7	49,4
Községek	1,1	3,1	10,8

4. ÁBRA. A vízvezetékkel ellátott lakások megoszlása a települések jellege szerint 1949–70 (%). FORRÁS: *Az 1970-es népszámlálás adatai. A lakóépületek és lakott lakások adatai.* Budapest, 1973, KSH.

A falusi lakásokban az alacsonyabb szobaszám és a magasabb családlétszám miatt az ötvenes és hatvanas években általában magasabb volt a laksűrűség, mint a városiakban. 1970-ben a családfők foglalkozási megoszlása szerint a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak laksűrűsége volt a legmagasabb, itt 100 lakásra 366 fő jutott. A mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak esetében ugyanez a mutató 351 volt, viszont az ő lakásaik voltak a legrosszabbul felszereltek, 1970-ben például a mezőgazdasági fizikaiak lakásainak mindössze 2,3%-ában volt vécé, 5,1%-ában vízvezeték, 78,9%-ában villanyáram.

1949-ben a vályog a falusi építkezésben meghatározó volt, hiszen a lakások 77,6%-a ebből az anyagból készült, 1960-ra ez az arány csak kismértékben, 73,4%-ra mérséklődött. 1970-ben a községi lakásállomány kétharmadának (65,4%) a falazata vályog, sár vagy vert föld volt, mindössze egynegyede volt tégla, és valamivel kevesebb mint egy tizede készült kőből, betonból, blokkból vagy panelből.

A korszak folyamán átalakult a falvak külső képe. A falusi lakásépítés a hatvanas évek közepéig a korábbi időszakokban kialakult hagyományokat követte. Az általánosnak tekinthető, téglalap alaprajzú falusi ház rendszerint az utcára merőleges tájolású, háromosztatú – szobát, konyhát és kamrát magában foglaló – épület volt.

5. ÁBRA. Háromosztatú ház

A hagyományos ház átlagos szélessége 6–7 méter, hosszúsága 14–16 méter volt. A másik jellemző típus a század közepén a négy- vagy többosztatú úgynevezett polgár-paraszti ház, ennek a szélessége a korábbi változatoktól nem tért el lényegesen, általában egy tornáccal bővült, hossza azonban általában 9–10 méterrel is növekedhetett, lakótere pedig még egy szobával bővült. Építőanyaga a hegyvidékeken kő, az alföldi területeken pedig vályog, ritkábban tégla. A hagyományos házakban a padlóburkolat a szobákban hajópadló, az egyéb helyiségekben pedig rendszerint vertföld, ritkábban – a módosabb paraszti családoknál – hidegburkolat. A század első felének változásait követve a második világháború utáni évtizedekben már nem volt jellemző a szabadkéményes konyha, ezeket a legtöbb helyen rendszerint a negyvenes évek végéig „lepadlásolták". Ezeket a házakat úgy tervezték és építették, hogy később újabb szobá-

val, kamrával vagy gazdasági épülettel bővíthetők legyenek. A különböző tájegységeknek megvoltak a maguk építkezési sajátosságai, jellegzetességei, ám a lakóépületek belső struktúrája a magyar falvakban mindenhol igen hasonló volt. A huszadik század második felében a hagyományos építkezési módok visszaszorultak, a felhasznált anyagok is alapvetően megváltoztak. A vert, döngölt falú vagy vályogépületeket fokozatosan felváltották a téglaépületek, a rozsszalmából vagy nádból készült tetőket cserépborítású tetőszerkezetekre cserélték.

A modernizáció első lépése a régi házak részleges vagy teljes felújítása volt. Renoválták a tetőszerkezetet és/vagy tartós vakolattal látták el a régi házat. A következő lépésben az ablakokat nagyobbakra cserélték ki. Ezután rendszerint teljesen átépítették a régi házak utcafronti részét, a meglévő utcai szoba mellé – a telekadottságoktól függő módon – még egy szoba került, mögötte, az udvar belső részén pedig az eredeti épület konyhája előtti területen előszobát alakítottak ki. Ez az átépítés gyakran a nyári konyha lebontásával vagy áthelyezésével is együtt járt, a ház első felének alaprajza közel négyzetessé vált. A negyedik lépcsőt az új lakóház felépítése jelentette. Ebben az esetben már a korábbihoz képes nagyobb – 70–80 négyzetméter – alapterületű, négyzetes alaprajzú, minimálisan két szoba konyha, kamrás, fürdőszobás házak épültek, amelyekhez aszerint építettek melléképületeket, hogy a tulajdonosok önellátó vagy piacra is termelő háztáji tevékenységet folytattak. Természetesen tájegységenként változó mértékben fennmaradtak a régi paraszti házak is. „A felújított parasztházaknál a korszerűsítés két változata ismeretes: vagy folytatják az egyenes sorolást nagyobb konyha és fürdőszoba hozzáépítésével, vagy a régi épülethez derékszögben csatlakozva épül a bővítés."[13] A hagyományos épületek sorsát nemcsak a divat, a változó szokások, a mikrotársadalmi elvárások, hanem műszaki állapotuk is befolyásolta. Ha a régi ház jó állapotban volt, akkor gyakoribb volt az átépítés, ha erre alkalmatlannak bizonyult, akkor lebontották. Az átalakítással rendszerint megnövelték a szobaszámot, a kamra helyére igen gyakran a fürdőszoba került, a ház téglalap formájú alaprajza az utcai fronton épített új szobával L alakúvá változott. Gyakorta került egymás mellé a konyha és a fürdőszoba, ami részben a kamrák átépítéséből, részben pedig abból következett, hogy korábban a mosdás helye is a konyha volt. Megnőtt a nyílások mérete, a korszerűsített paraszti házak természetes megvilágítása jelentősen javult. Ezeket a házakat elektromos árammal, vízzel és emésztőgödrös csatornarendszerrel is ellátták. A lakóterületek növekedése rendszerint együtt járt a gazdasági célú épületrészek csökkenésével, illetve funkciójuk átalakulásával. Elterjedt a korábbi tornácos házak korszerűsítése során a tornácok beépítése is, átalakításuk közlekedővé, illetve tárolóterületté.

A hatvanas években a fűtésben és az ételkészítésben egyaránt fontos szerepet játszó kemencéket többnyire lebontották, helyükre kályhák, vaslapos tűzhelyek, majd a hetvenes évektől gáztűzhelyek kerültek. Fontos lépés a víz bevezetése. A hetvenes években épülő és/vagy korszerűsödő házakban már általános volt a vezetékes víz.

13 S. Nagy (1979a).

A településhálózat infrastrukturális egyenlőtlenségei miatt nem volt ritka eset, hogy a fürdőszobát és a vécét még a víz bevezetése előtt megépítették. Sajátos módon a falvakban élőknek a víz-, szennyvíz- és gázhálózat kiépítésében is sokkal jelentősebb szerepet kellett vállalniuk, mint a városok lakóinak.

Az átépítés mértéke vagy az új ház építése erősen függött a családok korösszetételétől, jövedelmi viszonyaitól. A legöregebb generációk tagjainak általában meg kellett elégedniük a renoválással, a részleges felújítással, hiszen a néhány éves szövetkezeti tagsággal megszerzett csekély nyugdíjukból nem futotta többre. A homlokzati képet megváltoztató ablakcserés felújításra az idősebbek általában még vállalkoztak, a nagyobb átépítés és az új ház építése a stabil jövedelemmel rendelkező középkorúakra és a fiatalokra volt jellemző. Miután az építkezés a legtőkeigényesebb vállalkozás volt a korszakban, minimálisan két keresetre, rendezett jövedelmi viszonyokra, valamint a fiatalabbak esetében hathatós szülői – igen gyakran széleskörű rokoni – támogatásra volt szükség.

Kezdetben az új házak többsége földszintes volt, de a hegyvidékeken már félemeletes vagy emeletes kivitelben is építkeztek. A puritán formákat fokozatosan oldottabbá tették a különböző díszítőelemek, lábazatok, oszlopok, teraszok. A hetvenes évek közepétől egyre gyakoribbá vált, hogy a kiegészítő jövedelemszerzéshez (is) szükséges helyiségeket, műhelyt, garázst, szerszámoskamrát, tárolót beépítették az új házakba, ezzel megkezdődött az emeletes formák térhódítása.

A lakóterek kialakítását időnként a korabeli építési szabályzatok és az építészeti szemlélet is megnehezítette. A hetvenes évek elején az uralkodó elgondolások szerint például a tervezők többsége az adott családmérethez szükséges lakásméret minimalizálására törekedett. Ez a minimális térigénnyel kalkuláló tervezés a hitelfeltételek kialakításában is kifejezésre jutott, vagyis ha valaki a jogosnak minősülőnél nagyobb alapterületű lakóházat épített, akkor nem – vagy csak jóval kedvezőtlenebb feltételek mellett – juthatott hitelhez. Miután a lakáskérdés megoldatlansága az egyik legsúlyosabb probléma volt a korabeli Magyarországon, érthető, ha a családok jelentős része a házépítés során a felnövő gyermekeknek is új otthont akart teremteni. S nem mellékesen egyfajta felhalmozási, megtakarítási lehetőséget is láttak az építkezésben. Vagyis gyakran túllépték a jogszabályokban megállapított mértékeket.

A házakhoz épített melléképületek léte, alapterülete, funkcionális beosztása az életmódtól függött. Ahol nagyarányú volt a kiegészítő jövedelemszerzés, ott értelemszerűen teljes gazdasági épületsort emeltek a lakóház mögött, ahol csak az önellátás volt a cél, ott csak a kerti szerszámok tárolásához és a kis volumenű állattartáshoz szükséges épületek készültek. Ezek az épületrészek általában nem túl igényes kivitelezésűek. Esetenként gondokat okozott, hogy az új típustervek szerint épített kockaházak kevésbé jól bővíthetők, mint a korábban szokásos paraszti házak. „Az életforma-változás jelei arra mutatnak, hogy a fiatal generáció még ha állatot tart is, nem a maga termelte takarmányon neveli őket, hanem vásárolt takarmányon való tartásra tér át. Ez viszont szükségtelenné teszi a takarmánytárolás korábbi épületeit, és mindössze

egy takarmánykamrára szűkül a tárolóhely, ami szintén elfér a lakóházak alagsorában."[14] Sok helyen többfunkciós melléképületeket létesítettek (góré, garázs, fáskamra).

A kollektivizálás befejeződését követő évek során némiképp átalakultak a lakóházépítéssel kapcsolatos igények és elvárások. Korábban a termelési szempontok voltak a meghatározóak, vagyis a lakóház mérete, beosztása, elrendezése, az udvar kialakítása, a melléképületek elhelyezése a családi gazdálkodásból adódó követelményekhez igazodott. A hatvanas évek második felétől az épített házak alaprajza, elhelyezése, a gazdasági épületek hiánya már a megváltozott funkciót tükrözte, mindaddig, amíg a háztáji és a mezőgazdasági kistermelés ismét fel nem értékelődött. A család egyre kevésbé termelőközösség, a lakás gazdasági funkciói ezzel arányosan háttérbe szorulnak, a kényelmi szempontok pedig lassan előtérbe kerülnek. A rohamosan terjedő sátortetős kockaházak már megjelenésükben is egyértelműen tükrözték a megváltozott társadalmi és gazdasági viszonyokat, az új életkörülményeket. A hetvenes évek elejére azonban az is világossá vált, hogyha némileg más formában is, mint a kollektivizálás előtt, de az új lakóépületek nagy részének is van – korlátozott – gazdasági funkciója, amit elsősorban az egyre csökkenő belmagasságú melléképületek folyamatos építése jelenített meg.

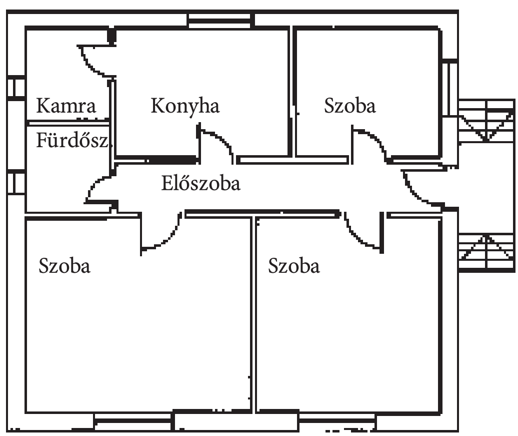
Az életmódváltozás közvetlen hatása a hagyományos házépítési formáktól való eltérésben is megmutatkozott. Az új ház alkalmat kínált építtetőjének arra, hogy kifejezésre juttassa a társadalmi helyváltoztatást, a valós vagy vélt emelkedést a helyi társadalomban, a paraszti lét külsőségeitől való eltávolodás szándékát. Az is tény, hogy az építési módokat alapvetően meghatározta az elérhető anyagok minősége, az anyagi erőforrások bősége vagy éppen szűkössége. S az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulójától növekvő falusi építési kedv hátterében leggyakrabban az elemi civilizációs szükségletek húzódtak meg. A városokban élőkhöz képest a falvak lakói gyakorlatilag teljes mértékben a saját szervezésű lakás/házépítés keretében változtatták meg lakókörnyezetüket, amiben az ebből fakadó gazdasági kényszerek mellett nyilván az aktuális építési divatnak is fontos szerepe volt.

A falvakban élők rákényszerültek arra, hogy lakásviszonyaikon önerőből javítsanak, s ezzel gyakorlatilag olyan befektetést hajtottak végre, ami a városokban élők számára jóval kisebb erőfeszítéssel elérhető volt. Az ötvenes évek végéig a községekben gyakorlatilag csak magánerőből épültek lakások. A kölcsön igénybevétele csak a hatvanas évek közepétől kezdett elterjedni. Ebben a korlátozott hitelfelvételi lehetőségek, a relatíve alacsony jövedelmi színvonal mellett feltételezhetően a paraszti gondolkodásra jellemző óvatosság is szerepet játszott, a kollektivizálással kialakított bizonytalan gazdálkodási feltételek közepette csak kevesen vállalták az adóssággal járó kockázatot. Ezek a tényezők is erősítették a házilagos kivitelezés, a családi-baráti összefogás szerepét a falusi lakásépítésben. A kaláka a ráfordításokat mérsékelte, de a szabadidőt évekre lekötötte, hiszen a családon, rokonságon, ismeretségi körön belül a kölcsönkapott munkát illendő volt pontosan visszaadni.

14 Kenéz (1978b) 28. p.

Az ötvenes és hatvanas években még meglehetősen gyakori volt, hogy a költségek csökkentése érdekében az új házak építéséhez felhasznált falazóanyagot is saját kezűleg állították elő. Így a nyílászárokon, a tetőszerkezet elemein kívül gyakorlatilag alig kellett a házra költeni. „A szövetkezetek megalakulását követő első 10 esztendőben így építkeztek a termelőszövetkezeti dolgozók, mert készpénz javadalmazásuk még igen alacsony színvonalú volt, a természetbeni jövedelem közvetlenül a megélhetést szolgálta, nem lehetett még elvonni belőle lakásépítésre. […] A szövetkezeti jövedelmek stabilizálódása […] egyre inkább megengedi, hogy készpénzalapból építkezzen a falusi háztartás is, azonban az alacsony jövedelműek ma is élnek az építési anyagköltségek élőmunka-ráfordítás révén való megváltásával, az élőmunka-csere és a lépcsőzetes beruházás módszere pedig természetesen igen széles rétegnél szükségszerűen továbbra is fennmarad.”[15]

A kockaház gyors terjedésében természetesen nemcsak a változó viszonyoknak, a típusterveknek, hanem a divatnak is fontos szerepe volt, és az elérhető helybeli kőművesmesterek ezt a divatot erősítették. Nagyon sokan gondolták úgy, hogy az előző évtizedekben terhessé vált paraszti élettől való „megszabadulásnak” a lakókörnyezet gyökeres megváltozásában, átalakításában is kifejezésre kell jutnia, másrészt a történeti parasztság normáit követő házforma teljes vagy részleges elvetése a kényszerűség mellett a városias életformához történő hasonulás, az igazodás és a felemelkedés vágyát is tükrözte.

6. ÁBRA. Sátortetős ház

A sátortetős házak korai változataiban az előtérből nyílik a konyha és egy szoba, a konyhából pedig egy további szoba és a kamra, a későbbi változatokban a ház belső terét a középen húzódó, másfél-két méter széles előszoba/folyó két, közel azonos alapterületű részre osztja. Az utcafronton két szoba, az udvari részen a konyha, gyakran egy újabb szoba, valamint a kamra és a fürdőszoba kapott helyet. Az ablakok mé-

15 Kenéz (1978a) 68. p.

rete jól érzékelhetően növekedett, de ebben a modernizáló szándék mellett legalább akkora szerepe volt annak is, hogy a nyílászárók rendszerint csak ebben a méretben (1,5×1,8–2,0 m) voltak kaphatók.

A korábbi téglalapforma alaprajz 8×8 méteres vagy 10×10 méteres négyzetre változott. E házak belakásának folyamata időben elhúzódott. „Az elsőnek birtokba vett helyiségcsoport az udvari, hátsó sáv, azaz a konyha, a kisszoba és a kamra, továbbá az ezeket felfűző folyosó. A beosztás nagyon emlékeztet a háromosztatú épületére, a közlekedő a tornácra. A következőnek használatba vett helyiség a bejárattól távolabbi szoba, ami lakószobává válik, s a kisszobába öregek vagy gyerekek kerülnek. Az utcai sáv bejárat felőli szobája, a leendő tisztaszoba az esetek nagy részében félkész, akárcsak a fürdőszoba."[16] Ezekbe a házakba az építés során vagy az azt követő esztendőkben bevezették a vizet és a villanyáramot, megépítették a házi csatornát, de egy ideig még itt is megtartották az udvari árnyékszékeket. S. Nagy Katalin vizsgálatai szerint Telkibányán 1975-ben a házak több mint harmadában volt fürdőszoba, ezeknek mintegy a felét használták, vízvezeték a lakások egy hatodában, vécé pedig mindössze egy tizedükben volt ugyanekkor. A konyhákban a fatüzelésű tűzhely mellett egyre gyakoribbá vált a PB-gáztűzhely.

Losonczi Ágnes békés megyei vizsgálatai során igyekezett választ keresni arra a kérdésre, milyen az ideális falusi otthon.[17] A megkérdezetteknek valamivel több mint a fele a kiskertes, bő egy negyedük pedig a nagykertes családi házat tartotta a legideálisabb megoldásnak, minden tizedik válaszoló a többemeletes, bérház típusú épületet, a többiek a villaszerű házat részesítették előnyben. A kort jellemző lakótelepi házak a megkérdezettek szemében korántsem tűntek ideális megoldásnak. A városias minta követésének igénye elsősorban a kispolgári, családi házas norma átvételét jelentette, illetve a lakás komfortfokozatának javítását. Ugyanakkor a családi ház és a körülötte levő kiskert birtoklása a kistulajdonosi mentalitás továbbélését is erősítette. S arról sem szabad elfeledkezni, hogy a ház körüli kerteknek jelentős szerepük volt az önellátásban, valamint a kiegészítő jövedelem megszerzésében.

A lakás külső megjelenése a falusi térségekben erősen összefüggött az adott közösség elvárásaival és lehetőségeivel, a családok belső szerveződésével, társadalmi helyzetével, a tér kialakítása és a lakóterek használata pedig a szokások mellett az adott család gazdasági helyzetének és tevékenységszerkezetének a függvénye. Emellett a lakás természetesen vagyontárgy is volt, ráadásul az 1949–89 közötti korszakban hosszú ideig az egyetlen legálisan birtokolható vagyontárgy.

Építészeti szempontból fontos változás, hogy amíg a hagyományos parasztházak érvényesülni engedték a falukép más elemeit is, addig a kockaházak a „természeti térelemeket elnyomják, ma már emeletesre épült tömegük föléjük magasodik, eléjük kerül, ezáltal megszűkül és lezáródik az utcakép. Különösen azokban a falvakban vált nyomasztóvá és feloldhatatlanná az utcakép falszerű zártsága, ahol előkert nélkül, közvetlenül a járda szélén állnak az új há-

16 S. Nagy (1979b) 83. p.

17 Losonczi (1977) 426–429. p.

zak, s ahol a két ház között nincs kert vagy udvarterület, és szoros beépítésű kétszintes tömbházból álló utcarész keletkezett.”[18] A dobozházak uralkodóvá válásában a divat és a korlátozott lehetőségek mellett nyilván az is közrejátszott, hogy a kezdeti típustervek között szép számmal találhatók olyan sátortetős házformák, amelyek az OTP kölcsönfeltételeit ismertető propagandafüzetben a legolcsóbb épülettípusként szerepeltek, tehát a hitelnyújtás is közvetítette a hasonló terveket. Gyakran előfordult az is, hogy a szomszédok átvették egymástól a terveket, amelyeket az építési hatóságok kisebb módosítások után rendszerint elfogadtak. A viszonylagos egyhangúságot erősítették többek között a technológiai kötöttségek, az építési anyagok, ajtók, ablakok szűkös választéka. Tehát nem elsősorban a fogyasztói törekvésekkel együtt járó igénytelenségről volt szó, hanem több tényező egymást erősítő hatása érvényesült a falukép nem mindig fantáziadús átalakulása, átalakítása során.

Lammel Annamária hetvenes években Atkáron végzett kutatásai szerint a faluban 1960 és 1980 között hetven lakóház épült, amelyek alaprajzukat tekintve két típusra oszthatók: az egyik a két-három szobát, előszobát, konyhát, fürdőszobahelyet vagy fürdőszobát magában foglaló, sátortetős, redőnyös kockaház 80–130 négyzetméteres helyi változata; a másik a városi mintára épített, többszintes, a 150 négyzetméteres alapterületet elérő, illetve meghaladó lakóház. Mindkét esetben az olajfűtés volt domináns. „A városi mintát követő házak lakói tudatosan elkülönítik családi házaikat a »pirinyó« városi lakásoktól, büszkék saját lakásuk tágasságára, de komfortigényeikben a városit kívánják utánozni.”[19]

A változásokat a helyi és országos hatóságok egyaránt igyekeztek nyomon követni és építési tervekkel orientálni. 1972-ben a Bács-Kiskun Megyei Tanács, valamint az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium országos nyilvános pályázatot hirdetett „elsősorban a mezőgazdasági lakosság számára jól alkalmazható lakástípusok kialakítására vonatkozó tervjavaslatok beszerzésére”. A tervpályázat keretében olyan elképzelések kidolgozását várták, amelyek figyelembe veszik a mezőgazdaságból élők sajátos igényeit, valamint a modern életviszonyok megteremtésének követelményeit. A tervezési feltételek meghatározása során abból indultak ki, hogy a kollektivizálást követően a falusi lakóházak gazdasági funkciója erőteljesen csökkent ugyan, de nem szűnt meg, s a háztáji gazdálkodásból, a kiegészítő tevékenységekből eredően a falusi házaknak a lakófunkció mellett továbbra is lesz gazdasági szerepük, ezért „a lakóépületekkel együtt – azzal építészetileg összhangban – a melléképületek is megtervezendők”.[20] A megtervezendő lakások földszintesek, egyemeletesek lehettek, a négytagú családoknál az alapterület felső határát 80, a hattagú családoknál pedig 100 négyzetméterben állapították meg. A nagyobbik épületnek többgenerációs együttélésre is alkalmasnak kellett lennie. Mindegyik lakás tervezési előírásaiban szerepelt már az étkező-konyha, a mosógép és a centrifuga elhelyezésére alkalmas fürdőszoba és a különálló

18 Kenéz (1978b) 9. p.

19 Lammel (1984) 334. p.

20 Mezőgazdasági családi ház ’73 tervpályázati kiírás. Kiadja a Bács-Kiskun megyei Tanács és az Építési- és Városfejlesztési Minisztérium. Kecskemét, 1973.

vécé. Ugyancsak a mindegyik kategóriához megtervezendő melléképületek közé sorolták a nyári konyhát, az állattartásra alkalmas helyiségeket, a raktár- és tüzelőtároló helyiségeket, valamint a garázst. A szerkezetek kialakításánál fontos szempontként emelték ki, hogy „a kivitelezés általában házilagosan történhessen". Általános elvárásként jelölték meg a villany- és ivóvízvezeték kiépítését.

A házak jellegének változásával párhuzamosan a telkek beépítési és használati módja is átalakult. A kollektivizálás utáni jelentős változások alapvetően a hatvanas években kibontakozó életmódváltozásokhoz kapcsolódnak. „Megjelenik a faluban az ipari foglalkoztatottak rétege, és a mezőgazdaságban dolgozók életmódja – a termelőszövetkezetek nyújtotta iparosított és centralizált gazdálkodás következtében – szintén megváltozik. […] Bizonyos funkciói eltűnnek, így területek is fölöslegessé válnak, ugyanakkor új igények is jelentkeznek (pl. gépkocsitárolás), amiket vagy a régi, nem használatos melléképületek lebontásával és új épületek létesítésével, vagy ezek megtartásával és átalakításával elégítenek ki. […] Megmarad az előkert – egyre inkább csak a virágok termesztésére, az udvar mint közlekedési, kisállattartási és egyéb rendeltetésű vegyes használatú terület –, továbbá a hátsó kert konyhai veteményesként vagy gyümölcsösként."[21] A falusi életmódra jellemző természetközeliség azonban számos elemében tovább élt.

A lakberendezés, lakótérhasználat átalakulása

A megváltozott körülmények között természetesen a falusi lakótér-használati és lakberendezési szokások is fokozatosan átalakultak. „A lakás az életlehetőségeknek nemcsak a skáláját szabja meg – tehát, hogy mi mindenre lehet alkalmas a védelmi, biológiai, családi, társas funkciók ellátása terén –, hanem megszabja az élet kőbe formált kereteivel az együttélés minőségét, a mindennapi életvitel menetét, szintjét, tartalmát, sőt a hangulatát is. Minél inkább egy helyiségre szűkül le a lakás funkciója, minél szűkebb az élettér, és minél egysíkúbb belső berendezése, annál kevésbé differenciálódhat a köznapi életvitel, annál inkább leszűkül a bonyolultabb, gazdagabb élettevékenységek tere és lehetősége. És tartalmilag minél szűkebb a mindennapi élet belső környezetének a kerete, annál nagyobb az együtt élőknél a konfliktus gyakoriságának és kialakulásának a lehetősége."[22]

A lakótérhasználatban a konyha szerepe csak lassan szorult vissza, az új építésű kockaházakban is itt zajlott a család hétköznapi életének legtöbb eseménye, itt főztek, éltek, fogadták a látogatókat, aludtak, és gyakran itt tanultak a gyermekek. A korábbinál nagyobb tér használathoz még időre volt szükség. Az átalakított és az újonnan épített lakásokban azonban megfigyelhető, hogy a konyha mérete, illetve a beépített téren belüli aránya általában csökkent. Amíg nem volt külön fürdőszoba, s a hatvanas években még ez volt a jellemző, addig a tisztálkodás általában a konyhában zajlott, a berendezést ez is befolyásolta.

21 S. Nagy (1979b) 64. p.

22 Losonczi (1977) 415. p.

A régi-új falusi házak tágas dupla ablakokkal néznek az utca felé. A padlástér, amely korábban a mezőgazdasági termények tárolására szolgált, elveszítette ezt a funkcióját. A modern házak udvarai azonban alapvetően megőrizték a paraszti élet tárgyi világát, bár az átalakulás itt is jelentős volt. Az istállók helyére gyakran garázsok kerültek, a fészerek műhelyekké alakultak. A változások ellenére a falusi házaknak továbbra is volt valóságos gazdasági udvara. A megmaradt istállók, ólak, gazdasági eszközök a kettős – alkalmazotti-kistermelői, alkalmazotti-vállalkozói – létforma elválaszthatatlan tartozékai maradtak. „Az új sátortetős épületek megjelenése a polgári jellegű építkezés általánossá válását és ezzel egy időben a paraszti építkezés számtalan racionális elemének elhagyását jelenti. A keleti, déli tájoláson túl jellemző volt például a falusi épületek olyan elhelyezése a telken belül, mely lehetővé tette az épület helyiségei számának növelését anélkül, hogy ez az épület megjelenésében esztétikailag bármilyen problémát jelentett volna. Az újonnan alkalmazott négyzetes alaprajzú, sátortetős épület befejezett egységnek tekinthető, minden további bővítése toldalék jellegű. A sátortetős épület építője nem is számol azzal, hogy a felnövő generáció számára is lehetővé tegye a további megfelelő elhelyezést.”[23] Érdemi változást jelentett az is, hogy az épületek tájolása igen gyakran a korábban megszokottal ellentétessé vált.

A falusi lakások esetében továbbra is fontos maradt az otthon reprezentációs jellege, vagyis a családok társadalmi helyzetüknek megfelelő terek és térhasználati szokások kialakítására törekedtek. A reprezentációs szándék egyaránt szólt a szűkebb és tágabb közösségnek, s leggyakrabban az érintett család társadalmi helyzetváltoztatását volt hivatott kifejezni, még akkor is, ha ez esetenként erőn felüli áldozatokat, beruházásokat követelt meg. A tiszta szoba a falusi lakások reprezentatív tere volt, és többnyire az is maradt a hatvanas évek folyamán. Átalakulást ezen a téren a televíziózás elterjedése hozott, hiszen a tévékészüléket mint „ritka és státusjelző kincset” gyakran a tisztaszobában helyezték el. Ez természetesen magával hozta a tisztaszoba használati rendjének átalakulását, előbb az adás idejére vált a családi és a társas együttlét színterévé, majd a kulturális funkció előbb-utóbb a tisztaszobát is lakószobává – vagy a városi mintát követő nappalivá – alakította, amelynek továbbra is volt reprezentációs szerepe. Ezt igyekeztek hangsúlyozni a berendezéssel, a bútorokkal, az itt elhelyezett dísztárgyakkal is.

A lakások külsejének, alaprajzának dinamikus átalakulásával párhuzamosan a felszerelési tárgyak fokozatosan kicserélődtek, a lakberendezési szokások is igen jelentős változásokon mentek keresztül. Az új szokások kialakulása gyakran hosszú időt vett igénybe, hiszen nem pusztán a régi beidegződések elhagyásáról volt szó, hanem az életmódváltással, a civilizációs szint emelkedésével együtt járó új szokások, hétköznapi cselekvések meggyökerezéséről is. Sok helyen „a fürdőszoba gyakran érintetlen látványosság (pl. azért, mert télen fűtetlen), a megépülő főzőfülke mellett ott áll az új étkező, de a régi konyhában, esetleg a verandán folyik az élet, oda tessékelik be a vendéget, ott tanulnak a gyerekek, a bedolgozó fiatalasszonyok varrógépe is odakerül.

23 S. Nagy (1979a) 14. p.

A lakásban helyet kapó tárgyak is gyakran a saját rendeltetésükkel ellentétes funkciót töltenek be, vagy pedig a presztízsfogyasztás miatt kerülnek megvásárlásra. Így szinte érintetlenül díszeleg az új szekrénysor, az új ülőgarnitúra."[24]

A mai értelemben vett konyhai berendezések, bútorok a második világháborút követő évtizedekben váltak általánossá a falusi háztartásokban.[25] Kétségtelenül ebben a vonatkozásban is fokozatos egységesülés, a táji-regionális különbségek mérséklődése, a városi minták követésének szándéka volt a meghatározó. A lakás- és háztartás-felszerelési tárgyak segítségével nyomon követhető az életvitel racionalizálásának igyekezete is. Természetesen a változások, a felszerelési tárgyak cserélődése, a lakóterek teljes vagy részleges funkcióváltása, a térhasználati szokások átalakulása időigényes folyamat volt, ami erősen függött többek között az egyes családok társadalmi helyzetétől, jövedelmi viszonyaitól, generációs kötődésétől. Az idősebbek rendszerint inkább ragaszkodtak megszokott életmódjukhoz, hétköznapi tárgyaikhoz. Az egyedülálló idősek nagy része igen csekély jövedelemmel (földjáradék, téesznyugdíj) rendelkezett, ami önmagában is lehetetlenné tette a változtatásokat. Az alacsonyabb jövedelműek anyagi teherbírását pedig a lakás korszerűsítése vagy az új lakás felépítése annyira igénybe vette, hogy csak a felszerelési tárgyak fokozatos cseréjéről lehetett szó.

Az ötvenes-hatvanas évek fordulójáig a jobb módú paraszti lakás berendezésének egyik legfontosabb darabja a többnyire kézműves munkával készített, két szekrényből, két éjjeliszekrényből, toalett-tükörből, két ágyból, székekből és asztalból álló, szimmetrikus vagy centrális elrendezésű bútorzat. A szimmetrikus berendezésnél az ágyakat a falak mellé állították, a szekrények az ágyak végébe kerültek, az asztal a székekkel középre. A centrálisan berendezett szobában az ágyak a szoba közepén egymás mellett álltak, lábuknál az asztal a székekkel, a szekrények pedig a falak mentén voltak. A korszak kezdetén még a harmadik, az úgynevezett sarkos szobabelső is gyakori volt. Ezt azt jelentette, hogy a szoba utcafronttal ellentétes sarkába, a kemence vagy a kályha mellett állították fel az asztalt vagy a sarokpadot, mögötte kapott helyet a szekrény vagy a sublód, az ágyak pedig az ezzel szemben lévő falnál helyezkedtek el.[26] A hatvanas években a hagyományos háromosztatú lakóházakra S. Nagy Katalin megfigyelései szerint a feudális-paraszti lakberendezési mód volt jellemző. A funkcióknak alárendelten megszervezett berendezés és térhasználat kiérlelt, a munka és a presztízs szempontjai által meghatározott rendet alakított ki. „Ennek a berendezési módnak a hagyománya rendkívül erősen él tovább még ott is, ahol látszólag teljes a paraszti kultúra, a paraszti szokások, a normák, a paraszti tárgyak tagadása."[27]

Ha több generáció élt együtt, akkor általában egy szobában laktak. Csak a tehetősebb, a négy vagy több helyiségből álló házban esetleg külön hálószobát is berendező családoknál fordult elő, hogy a legfiatalabb házaspár a rendszerint fűtetlen külön szobában aludt. A lakáshasználati szokások megváltozását a modernizációs tö-

24 Lammel (1984) 335. p.

25 Szarvas (1988).

26 Részletesen lásd többek között S. Nagy (1984), Fél–Hofer (1997), Paládi–Kovács (1997), Szuhay (1996).

27 S. Nagy (1987) 69. p.

rekvések és a több generáció együttélésének ritkábbá válása egyaránt elősegítette. Ugyanakkor a külön gyerekszoba kialakítása még a módosabb családok esetében sem volt szokásos a hetvenes évekig. Ahol több generáció élt egy fedél alatt, ott a gyerekek a szülőkkel vagy a nagyszülőkkel aludtak. A korai kockaházakban a rendelkezésre álló térnek csak a kisebbik részét – a konyhát és egy szobát – használták mindennap, a nagyobbik rész pedig reprezentációs célokat szolgált, az újabb építésű – egyre gyakrabban emeletes – házakban viszont a különböző generációk már egyre inkább saját szobákkal rendelkeznek, külön hálószobában alszanak a szülők, terjed a gyerekszoba divatja, a ház legnagyobb szobája – ahol a televízió is helyet kap – rendszerint egyszerre nappali, vendég- és tisztaszoba is. Az emeletes épületekben az alsó szint vált a mindennapi tevékenységek színterévé, a felsőn pedig a hálószobák kaptak helyet. (Az emeleti fürdőszobák a nyolcvanas évektől jöttek divatba.) Az alagsornak fontos szerep jut(ott) a gazdasági tevékenységben, a garázs, a raktár és a kamra mellett helyenként itt alakították ki a nyári konyhát, amely tavasztól őszig az egyik legjobban kihasznált lakótér. A földszinti konyhának nem ritkán két bejárata van, az egyik az utcafront felől az előszobából, a másik pedig az udvar felé nyílik, ami a kerttel való közvetlen kapcsolat fenntartását célozza.[28]

A lakás-felszerelési tárgyak megszerzését a magángazdálkodás időszakában általában olyan beruházásként kezelték, amelyre a családalapítást követő években kellett sort keríteni. A berendezés darabjainak minőségére nagy gondot fordítottak, hiszen ezek csak ritkán cserélődtek. „A falusi társadalmakban a hetvenes évekig az a norma uralkodott, hogy a házaspárok azon bútorok között élték le életüket, amelyeket egybekelésükkor kaptak, vagy a házasság első éveiben szereztek. Az ötvenes évektől házasságot kötött emberek esetében ez a norma a hetvenes évektől kezdve megváltozhat. Azaz a házaspár élete során több garnitúrát is vásárolhat, többször változtathatja környezete tárgyait."[29] A falusi lakások belső rendjében az első jelentős átalakulás a hatvanas évek második felében kezdődött. Az új bútorok az ekkoriban házasodók otthonaiban jelentek meg, ezek már nem kézműves munkák, hanem bútorgyárak termékei voltak. Többnyire egy kihúzható kétszemélyes kanapéból, két szekrényből, egy fényezett asztalból és négy kárpitozott székből álltak. A következő, a hetvenes évek közepétől kezdődő periódusban a szekrénysoros berendezés vált általánossá a falusi háztartásokban is, ami általában két fotelből, két székből, egy dohányzóasztalból, egy kétszemélyes, fekvőhellyé alakítható kanapéból és a 4-5 tagra osztott szekrénysorból állt. Az újabb modernizációs hullám a hetvenes években meghonosította a franciaágyat, elfogadottá tette a külön étkezőtér kialakítását, és a lakások növekvő szobaszámának megfelelően átalakította a lakótér-használati szokásokat.

A lakókörnyezet díszítésében a korábban általános szentképek és a családi fotók fokozatosan háttérbe szorultak, a helyüket kézimunkák, subák, gobelinek vették át. A vallásosság lassú háttérbe szorulásával az úgynevezett „szent sarok" is veszített funkciójából. Sokáig közkedveltek voltak a

28 Szuhay (1996) 715. p.
29 Uo. 714. p.

kovácsoltvas dísztárgyak – lámpák, virág- és gyertyatartók –, a szekrénysorok monotóniáját dísztárgyegyüttesekkel igyekeztek megtörni, de kedvelt megoldás volt az italok dísztárgyként való felhasználása is. A „dísztárgyak" túltengése egyébként nemcsak a falusi, hanem a városi otthonokra is jellemző volt a hetvenes évektől. Időnként az új bútordarabok, lakberendezési tárgyak esetében is előtérbe került a díszítő és presztízsszerep. „A tartós fogyasztási cikkeket a falusiak sokkal jobban féltik és kímélik, mint a városlakók. Az atkári lakásokban a televízió központi helyet foglal el, képekkel vagy dísztárgyakkal rakják körül, hímzett terítővel takarják le. Ugyanígy a hűtőszekrényt is kiemelték, milyen típust, milyen nagyságú gépet voltak képesek megvásárolni."[30]

1966-ban fejeződött be a községek villamosítása, ami azonban még korántsem jelentette azt, hogy a községi lakások mindegyikébe elért a villanyvezeték. Jóval nagyobb problémát jelentett a vezetékes víz és a csatornázás hiánya. Ez utóbbi téren csak a hetvenes években kezdődtek érdemi változások. A külterületi lakások pedig még a falvak átlagánál is rosszabb helyzetben voltak. Az nyilvánvaló, hogy a villamos energia meggyorsította az életkörülmények és az életmód átalakulását, könnyebbé tette a háztartási munkavégzést, módosította a napi tevékenységszerkezetet, lehetővé tette a modern tömegkommunikációs eszközök elterjedését, meggyorsítva ezzel a kultúrafogyasztás átalakulását, megteremtette a lehetőséget más közművek bevezetéséhez, hiszen a házi vízellátáshoz az elektromos szivattyúk és a hidroforok nélkülözhetetlen eszközök voltak. Ezek a változások a hatvanas években még csak kismértékben éreztették hatásukat, tömegessé csak a következő évtized során váltak.

Összegzés helyett

A falusi lakásviszonyok átalakulása a hatvanas évek második felétől nyilvánvalóan szorosan összefüggött a jövedelmi helyzet alakulásával, s a változások menetét befolyásolták a változó építészeti divatok, a táji és települési adottságok. Az átalakulás eredményeként jelentős mértékben csökkentek a falusi házépítésre jellemző táji-regionális különbségek, végbement egyfajta építészeti egységesülés. Továbbra is fennmaradtak azonban azok az eltérések, amelyek az egyes régiók gazdasági adottságaiból, az ott élők társadalmi és jövedelmi különbségeiből eredtek. Az átalakuló falukép nemcsak az adott helyi társadalmak jobb életkörülmények utáni vágyát, hanem a vagyoni különbségek fokozatos újratermelődését is kifejezte.

30 Lammel (1984) 338. p.

Irodalom

Az 1970-es népszámlálás adatai. A lakóépületek és lakott lakások adatai. Budapest, 1973, KSH.

Fél Edit–Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest, 1997, Balassi.

Háztartásstatisztika – 4000 háztartás jövedelmének és kiadásának alakulása 1960 és 1965 évek között. Budapest, 1967. /KSH Statisztikai időszaki közlemények 97./

Hoffmann Istvánné: *Lakáskörülmények.* Budapest, 1981, Kossuth.

Kenéz Győzőné: *A falusi, illetve a családi házas építkezés összefüggése a háztartások fogyasztói adottságaival.* Budapest, 1978[a], Szövetkezeti Kutató Intézet. /Közlemények 134./

Kenéz Győzőné: *A falusi lakókörnyezet alakulásáról.* Budapest, 1978[b], Szövetkezeti Kutató Intézet. /Közlemények 135./

Lammel Annamária: Kontinuitás, átrétegződés, akkulturáció (Atkár 1920–1980). In Hoppál Mihály–Szecskő Tamás (szerk.): *Életmód: modellek és minták.* Budapest, 1984, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 310–345. p.

Losonczi Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Budapest, 1977, Gondolat.

Paládi Kovács Attila (szerk.): *Magyar néprajz IV. Életmód.* Budapest, 1997, Akadémiai.

A parasztság egyes rétegeinek jövedelme és fogyasztása a mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt és után. Budapest, 1964, KSH.

A parasztság keresletváltozásának elemei és irányzata, összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával. Budapest, 1962, BKI. /Belkereskedelmi Kutató Intézet közleményei 71./

S. Nagy Katalin: *Eredmények a lakáskultúra-vizsgálatból 1974–1978.* Budapest, 1979[a], Népművelési Propaganda Iroda.

S. Nagy Katalin: *Lakásmód, lakáskultúra Telkibányán 1975–1978.* Budapest, 1979[b], Népművelési Propaganda Iroda.

S. Nagy Katalin: *Lakberendezési szokások.* Budapest, 1987, Magvető.

Szarvas Zsuzsa: *A tárgyak és az életmód. Összefüggés a háztartások eszközkészletének alakulása és az életmódváltozás között.* Budapest, 1988, MTA Néprajzi Kutatócsoportja.

Szuhay Péter: Az életmód változása a magyarországi falvakban. In Orosz István–Für Lajos–Romány Pál: *Magyarország agrártörténete.* Budapest, 1996, Mezőgazda. 705–720. p.

Tóth Zoltán: Egy életforma felbomlása – a szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben. *Valóság,* 1976. 4. sz.

Vági Gábor: A háztartások felszereltsége és szolgáltatásfogyasztása. *Statisztikai Szemle,* 1993. 4–5. sz. 293–315. p.

Valuch Tibor: Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In

Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára.* Budapest, 2003[a], Osiris, 311–322. p.

Valuch Tibor: A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2003. XI. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2003[b], 1956-os Intézet. 51–78. p.

Valuch Tibor: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén". A történeti parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* Budapest, 2003[c], 1956-os Intézet. 129–176. p.

Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Budapest, 2001, Napvilág. /Politikatörténeti füzetek 18./

Horváth Sándor

HULIGÁNOK, JAMPECOK, GALERIK
FIATALOK SZUBKULTÚRÁI A HATVANAS ÉVEKBEN

Sztálin halála után egy évvel, 1954 tavaszán egy Bill Haley nevű amerikai country-énekes új dalt vett fel a New York-i Decca stúdióban. Ezt megelőzően mérsékelt sikereket ért el, az új dallal szélesebb piacokra szeretett volna betörni. Az új dal, a „Rock Around the Clock" valóban viszonylag jól jövedelmezett: a szórakoztató zene történetében ennek megjelenéséhez kötik a rockzene megszületését.[1]

Ugyanebben az évben négy magyar fiatal átszökött a határon Ausztriába és a következőket mesélték: „Együtt nőttünk fel a klatyón, egy suliba jártunk, minden szabadidőnket együtt töltöttük. A paradicsomot népi származásunk és melós létünk ellenére sem komáltuk. Nem akartunk mi sem párt-mikik, sem élskerások lenni, így nagy jövő nem várt ránk. Untuk a sok albérleti dumát, a hullamelót, meg az egész otthoni tré életet. Eleget kacsáztunk ahhoz, meg egy rokon is mindig azt skribolta B-ből, hogy tudjuk, mennyivel frankóbb Nyugaton a melós élete. Elhatároztuk, hogy amint lehet, meghúzzuk a zamzigot és átgémblizünk a taccson. Csak a kellő alkalomra vártunk. Ez a balhé kocogott is".[2]

A nyelv használata, a szavak közötti választás tettként is értelmezhető. A használt nyelv megválasztása identitásképző tényező. A fiatalok a szleng használatával identitásukat, társadalmi orientációjukat is meghatározzák.[3] A szocialista korszak propagandájában az ifjúságot a „szocialista embertípus" értékrendjének legfontosabb befogadójaként ábrázolták. Ennek ellenére

1 Ryback (1990) 19. p.

2 Az értékes forrást közzéteszi: Katona (2002). A szöveg lelőhelye: Open Society Archives (Nyílt Társadalom Archivum) 300/40/4/7. d. A szlengből származó szavak magyarázata a forrás mellékleteként fellelhető „szlengszótár" felhasználásával: klatyó – tér; paradicsom – népi demokrácia; miki, mikulás – férfi, alak; élskerás – sztahanovista, élmunkás; albérleti duma – kommunista propaganda; hullameló – munkaverseny; tré – rossz; kacsázni – nyugati rádiót hallgatni; skribolni – írni; frankó – jó, rendes; meghúzni a zamzigot – megszökni; átgémblézni – átmenni; taccs – határ, vasfüggöny; kocogni – jönni, menni, haladni. Ennek megfelelően a szöveg tartalmi jelentése körülbelül a következő: „Együtt nőttünk fel a téren, egy suliba jártunk, minden szabadidőnket együtt töltöttük. A népi demokráciát népi származásunk és munkás létünk ellenére sem szerettük. Nem akartunk mi sem pártemberek, sem élmunkások lenni, így nagy jövő nem várt ránk. Untuk a sok kommunista propagandát, a munkaversenyt, meg az egész otthoni rossz életet. Eleget hallgattuk a nyugati rádiót ahhoz, meg egy rokon is mindig azt írta B-ből, hogy tudjuk, mennyivel jobb Nyugaton a munkás élete. Elhatároztuk, hogy amint lehet, megszökünk és átmegyünk a határon. Csak a kellő alkalomra vártunk. Ez a balhé nem is váratott magára."

3 Widdicombe–Wooffitt (1995) 55–75. p.

éppen az ifjúság körében alakultak ki az értékrendjüket nem a hivatalos normákhoz, hanem alternatív életformákhoz kötő szubkultúrák, amelyeket a hivatalos közbeszéd a szovjet huliganizmus-diskurzus adaptálásával a „jampec", majd a „galeri" címkével illetett. A fiatalok szubkultúráival foglalkozó ábrázolások elemzése révén érthetőbbé válhat, miként intézményesül, ölt testet, válik identitásképző tényezővé a társadalmi diskurzus, amely a különféle sztereotípiák és ismeretek sugárzásában legalább annyira fontos szerepet töltött be, mint a hatvanas évektől egyre szélesebb csatornákon nyugatról áradó információk a nyugatiasnak tartott életformáról, vagy a rock and roll. A szovjet huliganizmus-diskurzus adaptálásában az ötvenes és hatvanas években folytonosság figyelhető meg, ugyanakkor a különbségek a mindennapok történetének nézőpontjából érthetőbbé tehetők, ha a léptéket szűkítjük, és nem az egész ország, hanem példának okáért csak egy város renitens fiataljait, vagy akár egyetlenegy bandát helyezünk vizsgálódásaink középpontjába.

Csőnadrág, csíkos ing, csörgés

Az ötvenes évek legkarakterisztikusabb ifjúsági szubkultúrája Magyarországon a jampecjelenséghez kapcsolódik, amelynek a propaganda is nagy figyelmet szentelt. A propagandában a jampecek testesítették meg azt a csoportot, amely negatív példát ad a „kapitalista értékrend" követésével. A szocialista realista filmek visszatérő alakja volt a jampec, az ellenségkép fiatal megtestesítője (legismertebb figura közülük a *Dalolva szép az élet* című film Swing Tónija). A jampecek világához a filmek kliséi szerint azok a fiatalok szerettek volna tartozni, akiket megtévesztettek, akik talajtalanná vagy éppen tanácstalanná váltak.[4]

A háború után szerte a világon megjelent a zenéhez szorosan kapcsolódó antidivat-fogalom. A San Franciscó-i beatnikeket már 1945 tavaszán az antidivat „követőinek" tartották, amely a közbeszédben a mindennel és mindenáron való szembenállást jelképezte. A domináns társadalom abban a sztereotípiában sűrítette a jelenséget, hogy „ha a polgári öltözködésben a fehér ing volt divatban, akkor a beatnik színeset hordott". A fiatalok szubkultúrái számára az Egyesült Államokból származó zenei irányzatok meghatározó erejűek voltak. Nagy-Britanniában a legismertebb ifjúsági szubkultúra a munkásnegyedekben kialakult „Teddyboys" („Teds") névvel illetett csoportokhoz volt köthető. A fekete, elegáns, a felsőbb osztályok viseleteként számon tartott dandystílust („Edwardian") imitáló öltözékű, rock and rollt hallgató angol munkásfiatalok ötvenes évekbeli megjelenése – más országokban is – nagy visszhangot váltott ki a korabeli sajtóban. Fellépésüket erőszakosnak, a polgári értékekkel és a családi élettel szembenállónak és az ifjúságra veszélyesnek ítélték.[5] Hasonlóan a német „Halbstarke"-kultúrához, amelyet a domináns társadalom számára a sötét vagy színes ingek és fekete nadrágok, a fiúknál fel-

4 Jampecok szerepelnek még többek között a *Kiskrajcár* (sztálinvárosi) és az *Ifjú szívvel* (szakmunkásképző otthoni) jeleneteiben. Szilágyi (1994) 275. p.

5 Fyvel (1963); Cremer (1992) 49–54. p.

tűnően hátrafésült, a lányoknál lófarokba kötött haj, a mintás pulóverek, a „vad" tánc és az erőszakos cselekmények jelképeztek.[6]

Németországban a háború előtt is létezett már nem egy hasonló ifjúsági szubkultúra, amelyet leggyakrabban az „Edelweißpiraten" elnevezéssel illettek.[7] Franciaországban a jampecek, a „Teddyboys" és a „Halbstarken" megfelelői a „Blousons Noirs"-nak („fekete bőrkabátosoknak") nevezett fiatalok voltak, rövid, a derékra feszesen rásimuló, felül zárt fekete bőrkabátjuk miatt (Franciaországban a mai napig így hívják a rockereket).[8] Magyarországon a nyugati fiatalok szubkultúrái közül talán legismertebbek – viszonylagos földrajzi közelségük miatt – a bécsi „Schlurf"-ok voltak, akik még a háború alatt jelentek meg az osztrák főváros munkásnegyedeiben, és szintén egyfajta, az amerikaira hasonlító, maguk közt elegánsnak tartott ruházattal és hajviselettel váltották ki a hivatalos közvélemény-formálók haragját.[9] A Szovjetunióban a jampecok megfelelőit a „sztyiljági" („divatstílust követő"), illetve a „pizsoni" („divatmajom") pejoratív jelzővel illetették. A lefordíthatatlan jelzők talán legáltalánosabb nemzetközi megfelelőjének a „huligán" szó számít, amely azonban korántsem jelzi a szubkultúrák divat- és értékrendbeli irányultságát.

Mindegyik szubkultúrára hasonló módon hatottak azok az elsősorban angolszász hatásra keletkező nemzetközi trendek, amelyek a fiatalok öltözékét, hajviseletét és zenei orientációját szabályozták. Ugyanakkor mindegyik ifjúsági szubkultúrának voltak az adott országhoz vagy éppen politikai rendszerhez kötődő jellemzői. A fiatalok tömegfogyasztáshoz is kötött szubkultúrái Nyugat- és Kelet-Európa számos országában azonos időben jelentkeztek, ami arra enged következtetni, hogy az egyes országokban – a politikai rendszerek különbözősége ellenére – a fiatalok társadalomban betöltött strukturális szerepe és az abból adódó konfliktusok analóg módon elemezhetők.[10] Legyen szó „kapitalizmusról", vagy „szocializmusról", a fiatalok emocionális önkifejezésére a legmegfelelőbb eszköznek a rock and roll tűnt.

A fiatalok mindegyik országban olyan öltözködési stílust és magatartásformát hoztak létre, amelynek révén a hivatalos értékrend alternatívájaként egy másfajta szociális identitást jelenítettek meg. Ez az identitás elsősorban a fogyasztási tárgyakhoz és a fogyasztói életstílushoz kötődött, ezért is jelentett egyre kevésbé alternatívát és szembenállást a hatvanas évektől kezdve – a fogyasztói társadalom térhódítása, egyúttal hivatalos támogatottsága miatt. A társadalmi változások felgyorsulásából következően a fiatalok fogyasztáshoz kötött identitása az identitásproblémák kiéleződését is jelezte.[11] A fiatalok szubkultúráinak lét-

6 Grotum (1994); Dietz (1990).

7 Kenkmann (2002).

8 Cremer (1992) 55. p.

9 Mejstrik (1993, 1996); Gerbel et al. (1988).

10 Vö. Cremer (1992) 57. p.

11 Az identitásproblémák keletkezéséről és kiéleződéséről Pataki Ferenc az identitáselmélet kapcsán írja: „Identitásprobléma – vagyis az egyén önmeghatározási feszültsége és nehézsége – ott és akkor jön létre, ahol és amikor a társadalom növekvő tagoltsága és a társadalmi egyén individualizációjának kibontakoztatása következtében az identitáskategóriák fokozatosan elválnak természetes, készen kapott és rögzített alapjuktól. Ennek nyomán egyrészt számosabbak lesznek, és elvesztik az egyénhez

rejötte a tömegmédia térhódításával párhuzamosan zajlott. Azokban az országokban, ahol a hivatalos rádióban nem szólhatott a rock and roll, a fiatalok egyszerűen „kacsáztak", vagyis a nyugati rádiókat (vagy a Szabad Európát és az Amerika Hangját) hallgatták, hogy megtudják, mi éppen a divatos. Így a vasfüggönnyel elzárt országokban (Magyarországon is) a nyugatiakkal összehasonlítható tendenciák zajlottak a fiatalok fogyasztói szokásainak átalakulása terén, persze más ütemben, és a központosított állam által meghatározott keretek között.

Ennek a jelenségnek az érthetőbbé tételére alkalmasnak tűnnek a fiatalok szubkultúráiról idáig megszületett elméletek. A téma könyvtárnyi szakirodalmából csak azokat emelem ki, amelyek fordulópontot jelentettek a szubkultúrák értelmezésében. A szubkultúra fogalmának meghatározására a negyvenes évektől elsősorban az angolszász szociológiai irodalomban tettek egyre több kísérletet. A szubkultúra a legszélesebb definíció szerint olyan embercsoportot jelöl, amelyet valamely közös tulajdonsága jellemző módon megkülönböztet más társadalmi csoportoktól. Azonban ez a meghatározás ugyanígy használható a „közösségek" (communities), „társadalmak" (societies) vagy éppen „kultúrák" (cultures) definiálásakor is. A szubkultúra fogalmát elsőként a „chicagói iskola" körébe tartozó szerzők próbálták szűkíteni, majd újradefiniálni, összefüggésben a városi fiatalok szubkultúráinak kutatásával. Albert K. Cohen szubkultúra-definíciója és Wiliam Foote Whyte egy utcasarki bandát elemző könyve hatására terjedt el a köztudatban, hogy a korábban „bűnözőként" (delinquent) jellemzett fiatalok[12] magatartása mögött is szabályok és a banda tagjainak mindennapjait szabályozó – esetenként más társadalmi csoportok vagy éppen a domináns társadalom életét meghatározó előírásoknál szigorúbb törvények állnak. Cohen szerint akkor jönnek létre szubkultúrák, amikor az emberek hasonló társadalmi problémájukra csoportos megoldást és hivatkozási pontot keresnek. Így történt ez azoknál a fiataloknál is, akik az iskolai rendszerben[13] megtestesülő középosztálybeli értékek elutasítása miatt váltak a társadalom szemében bűnözővé.[14] Más megközelítések szerint hasonló fiatalokat azért tartottak bűnözőnek, mert értékrendjükben dominánssá váltak a munkásosztály – egységesnek tartott – kultúrájából származó értékek.[15]

való merev hozzárendeltségüket. Megnő a valóság – s benne a másik ember és önmagunk – artikulásának és kezelésének fogalmi gazdagsága. [...] Még inkább kiéleződnek az identitásproblémák akkor, ha a társadalmi újratermelés úgy felgyorsul, a társadalmi változások üteme oly sebes lesz, hogy már az egymást követő nemzedékek sem tudják változatlan alakban átszármaztatni öröklött identitásmintáikat." Pataki (2001) 113. p.

12 A fiatalkori bűnözéssel foglalkozó korabeli angolszász irodalom egy legszélesebb összefoglalója Neumeyer (1961); többnyire hasonlóan konzervatív megközelítést alkalmaz az Eli Ginzberg szerkesztette, sokszor hivatkozott kötet szerzőinek többsége is. Ginzberg (1961). A téma magyarországi interpretációját – elsősorban ideológiai okokból – a fenti konzervatív diskurzus határozta meg, így többnyire azt kutatták, hogy miért lesznek „bűnözők" vagy „deviáns" magatartásúak a fiatalok. Huszár (1964); Molnár (1971). Kivételt képeznek Rácz József nyolcvanas évek elejétől folytatott kutatásai: Rácz (1998).

13 Az oktatási rendszer, a munkáskultúra és ellenkultúra egymásra hatását elemezte Willis (2000).

14 Whyte (1999); Cohen, A. (1955).

15 Widdicombe–Wooffitt (1955) 15. p.

A Birminghami Egyetemen 1964-ben alapított „Centre for Contemporary Cultural Studies" (CCCS – Jelenkori Kultúrakutatások Központja) két évtizeden át meghatározó szerepet játszott a szubkultúrák kutatásában. A központ kutatói elsősorban az „ifjúság" fogalomköre felé fordultak. Kutatásaikra komoly hatással volt Raymond Williams, E. P. Thompson és Richard Hoggart, aki a központ első igazgatója volt.[16] A fiatalok szubkultúráit olyan közegként elemezték, ahol az új tömegkulturális jelenségek elsőként lelnek táptalajra, így az ifjúság kutatása nem melléktermékké, hanem központi problémává vált. Olyan kutatási területté, amelyben az ifjúság szubkultúrái szövegként és jelként is olvashatók. Phil Cohen – a CCCS munkatársa – kelet-londoni kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a fiatalok szubkultúrái hiánypótlóként jelennek meg abban a környezetben, ahol a korábbi társadalmi értékrend (így például a munkásosztály koherens kultúrája) elveszti jelentését. Phil Cohen szerint a fiatalok szubkultúrái képesek felváltani a munkások közösségét (community) a szubkultúrához tartozó társadalmi területtel (territory) – például azzal, hogy a munka közösségi élményét a szórakozás közösségi élményével váltják fel. Egyúttal az egyes szubkultúrák nemcsak felváltják, hanem egyben újrateremtik az őket megszülő kulturális közeget is.[17]

A jampec alakjáról konstruált hivatalos kép egyik fontos funkciója volt, hogy közvetítse az elvetendő normákat, egyúttal a fiatalokkal szembeni hivatalos elvárásokat. Ennek ellenére persze voltak olyan fiatalok, akiknek megjelenése vagy életformája a korabeli sajtóban a jampecek sajátjaként ábrázolt jellemzőket követte. A szocializmus erejét a propaganda előszeretettel jelenítette meg a fiatalok tevékenységeinek ábrázolásával. A politikai propaganda a mai napig előszeretettel tünteti fel magát a „fiatalok" által támogatott, „jövőt" képviselő erőként. A „hős építők" és az „osztálynélküli társadalom" ábrázolásai szintén a propaganda bevett képei közé tartoztak. A jampecekről konstruált kép viszont azért került a propaganda és a sajtó témái közé, mert részletezésén keresztül el tudták határolni egymástól az ifjúság számára követendő és az elvetendő magatartásformákat. A jampecek életformáját azért ábrázolták a hivatalosan elvárt normákkal szembenállóként, mert ezzel is megbélyegeztek minden olyan jelenséget, amely nem a tervgazdaság és a szocialista életformára nevelés részeként alakult ki, hanem nyugati hatásra. A jampecek elleni harc egyúttal az individualizmus elleni harc is volt. Ezzel nemcsak a kollektivizmus, hanem a szocialista társadalom igazságossága mellett is érveltek, szemben a hivatalos diskurzusban ka-

16 A munkástörténetben fordulópontot hozó megközelítések nem véletlenül hatottak a többnyire munkásosztálybeli fiatalok szubkultúráit elemző kutatókra. E. P. Thompson antropológiai szemléletmódja a munkásság autonóm entitásának vizsgálata kapcsán a munkások életmódjának kutatását emelte a vizsgálódások középpontjába, Thompson (1963). Az ifjúságkutatásokra a német szakirodalomban is évtizedekig hatással voltak a munkásfiatalokkal foglalkozó írások, leginkább az életmóddal is foglalkozó kötet: Schelsky (1955).

17 Cohen, Ph. (1972). Phil Cohen modelljét adaptáló tanulmányok találhatók egy munkásfiatalok szubkultúráival foglalkozó kötetben: Mungham–Pearson (1976). A szubkultúra fogalmának jelentésváltozásairól részletesen lásd Gelder–Thornton (1997).

pitalistának címkézett társadalmi berendezkedéssel. A jampecjelenség elsősorban azért volt fontos az ötvenes évekbeli hivatalos diskurzusban, mert ezzel akarták elhatárolni egymástól a fiatalok követendő („szocialista") és elvetendő („kapitalista") magatartásmintáit.

A hatvanas években eltűntek a „Halbstarke", a „Teddyboys" vagy éppen jampec névvel jellemzett csoportok a sajtó híradásaiból. Helyükre más csoportok, Magyarországon elsősorban a bűncselekmények elkövetésével vádolt „galerik" kerültek. A jampec közbeszédben betöltött szerepét a hatvanas években a „galerikről" és a „huligánokról" szóló viták vették át, amelyek hasonló funkciót töltöttek be, azzal a különbséggel, hogy ezekben a fogyasztói szokások egyes elemei már egyre kevésbé számítottak elfogadhatatlannak.[18] A rock and roll és a hátrafésült haj egyre kevésbé számított „bűnnek", annak ellenére sem, hogy hivatalos helyeken (munkahelyen vagy iskolában) még mindig szigorúan megrótták a nem megfelelően öltözködő vagy hosszú hajú fiatalokat. A korábban a rock and rollt csak a nyugati rádiókban hallgató fiatalok az utcasarok vagy a kultúrház helyett már „ifjúsági klubokba" is járhattak.[19] A fogyasztói szocializmus propagálásával pedig egy-egy színesebb ruhadarab sem keltette fel már annyira a járókelők figyelmét. A nyugati fogyasztói szokások fokozatos térhódítása – még ha lassabb ütemben is – oda vezetett, hogy az egykori jampecek előbb-utóbb frizsidert vehettek, és megnézhették a tévében a táncdalfesztivált. Azoknak a daloknak az újabb, bár továbbra is cenzúrázott változatait, amelyek hallgatásáért az ötvenes években még a domináns társadalom kivetettjeinek számítottak. A jampec figurája fokozatosan elvesztette tiltakozást megjelenítő karakterét – hasonlóan nyugati megfelelőihez[20] –, és lassanként belesimult a frizsiderszocializmus által diktált értékrendbe. Az új „huligán" a magántulajdon és a fogyasztás szentségét tagadó, szakadt farmeros, hosszú hajú, „lötyögő" galeritag vagy hippi lett.

18 A „galerikről" szóló, hatalom által generált viták vezettek el olyan könyvek megjelenéséhez, mint például Huszár (1964); Molnár (1971). Az 1968-as diákmozgalmak hatására azonban a nyugati ifjúságkutatás legfrissebb irányzatai is megjelenhettek magyarul: Huszár–Sükösd (1969). A hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek fiatalokhoz köthető szubkultúráinak összehasonlításával több német társadalomtörténeti munka is foglalkozik. Például: Zinnecker (1987); Galenza–Havemeister (1999).

19 A „Halbstarke"-kultúra is fokozatosan az elfogadott táncklubokba költözött. Ezt jól szemlélteti Clemens Adam írása, aki egy Ruhr-vidéki, utcasarki Elvis-rajongó banda történetét elemezve leírja, hogyan konszolidálódott a társaság, és simult bele – egy Elvis klub révén – a polgárinak tartott értékrendbe. Adam (1972).

20 Cremer (1992) 58. p.

A Kacsa, az Indián, a Szőke Lord meg a többiek

„Aki gyárban dolgozik, nem ér rá délig heverészni! – emlékezett vissza apja egykori szavaira Orsós Peregrin, a kreol bőrű, erős izomzatú fiú, a lágymányosi gyár segédmunkása, ahogy körülnézett ásítozó, álmosságtól hangtalan környezetén. Pedig az lenne jó, délig szundikálni, bevágni egy jó ebédet, aztán sörözni valahol a fiúkkal. Estefelé,

meg éjszaka, jöhet a banda" – írta Tolnai Kálmán rendőr dokumentumregényének legelején, amely 1975-ös beharangozója szerint egy „hírhedt fővárosi galeri igaz története", a nevek megváltoztatásával.[21]

Az Orsósról mintázott fiú bandáját úgy hívták, az Indiánék. Indiánt tartotta a banda a legerősebbnek, rá hallgattak a többiek. Indiánék 1968-ban kezdtek el járni a „nagyfához", ahova több más banda is feljárt. Van egy nagy fa a budai Vár falainak tövében, az Ifjúsági Park fölött, az alá jártak zenét hallgatni a KISZ által üzemeltetett Ifjúsági Park megnyitása után azok a fiatalok, akiket nem engedtek be ruházatuk miatt, vagy nem volt elég pénzük a belépőre, esetleg inkább elitták a belépő árát. A Budapesti KISZ Bizottság ötlete nyomán 1961. augusztus 20-án nyílt meg az Ifjúsági Művelődési Park. Öt forint volt a belépő, és a fiatalok ruházatával kapcsolatos elvárások már a kezdetektől hozzájárultak a nagy fához járó közönség kialakításához. Az Ifiparkba elvileg csak rövid hajjal, zakóban, fehér ingben és nyakkendőben lehetett bemenni, a lányoktól pedig hivatalosan elvárták a szoknya viselését.[22] Az Ifjúsági Park igazgatója, az egykori elsőosztályú birkózó, Rajnák László és smasszerei előszeretettel járták gumibotjaikat lóbálva a parkot, hogy az ifjúságot a szabadidő kulturált, „művelődési célú" eltöltésére buzdítsák.[23] A nagy fa olyan helynek kezdett számítani, ahová hosszú hajú, torzonborz külsejű fiatalok járnak, rossz ruhákban, egész nap csak „lötyögnek", lelejmolják az arra járókat és orgiákat rendeznek a bandához tartozó csajokkal, idejüket haszontalan dolgokkal töltik. De vajon mitől válik hasznossá az idő eltöltése, hogyan nyer normatív jelentést a „semmittevésnek" hívott időtöltés, a szubkulturális csoportosulások fő tevékenysége?[24]

„A lázas semmittevésnek azt a látszatát keltjük, mintha szorgosan dolgoznánk. Ellenben roppantul kell vigyáznunk, nehogy munkává fajuljon." Ezt a kockás noteszlapra írt szöveget találták a rendőrök P. Lászlónál, egy 19 éves segédmunkásnál 1968-ban, miután tizenegy fiatalt előállítottak a rendőrségen, mert torzonborznak tartott külsőben (pl. kifordított szőrbekecsben) végigvonultak a Rákóczi úton egy májusi estén.[25] A fiatalokat végül szabadon engedték, részben Györök Ferenc rendőr alezredes lineáris időszemlélete miatt, aki szerint „a hippie-jelenség május hónapban a fővárosban lényegében nem tudott tovább szélesedni".[26]

A fiatalok közbeszédbeli megítélésében fontos szerepet töltött be a Szovjetunióból importált huliganizmus-diskurzus. A huligán kifejezés igen sokrétű alkalmazása elsősorban arra szolgált, hogy az úgynevezett „szocialista" életmódot követő fiatalokat szembeállítsák az úgynevezett „kapitalista társadalom" fiataljaival, mert míg az előbbiek a jövőt, addig az utóbbiak a múltat

21 Tolnai (1975) 9. p.

22 Hegedűs Mária: Az Ifjúsági Parkban. *Magyar Ifjúság,* 1968. szeptember 6. 9. p.; Balázs (1994).

23 Ivanics István: Rajnák, a góré. *Magyar Ifjúság,* 1969. június 20. 7. p.

24 Rácz (1998).

25 Tájékoztató a beat-hippie jelenség május havi megnyilvánulásairól. Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV. 60. b. Fővárosi Főügyészség. TÜK igazgatási iratok. TÜK Ig. 00223/1968. 8. p. Az ügyészségi szövegből részletek: Kenyeres (2002).

26 Uo. 9. p.

és a hanyatlást szimbolizálják. A normatív megítélés keretében igyekeztek a huligán fogalmát kiterjeszteni minden úgynevezett „deviáns” szokást folytató fiatalra. Ebbe a szexuális élet szabadosságától kezdve a nem szokványosnak számító ruházkodáson keresztül beletartozott az alkoholfogyasztás is. Az alkoholfogyasztás kriminalizálása a munkások esetében már az iparosodás kezdetétől jelen volt, a „szocialista irányelvek” csak átvették, és időről időre leszögezték, hogy küzdeni kell az alkoholizmus ellen. A nyilvánosság fogalma annál sokkal korlátozottabb volt, mintsem magában tudta volna foglalni a szabadidő eltöltésének olyan formáit, mint amilyen a kocsmába járás volt. Emiatt a hatóságok számára a munkások vagy más társadalmi csoportok ezen szabadidős szokása kihívásként jelent meg, amely szemben áll a család, a város, a gyár, az ország, sőt a szocializmus érdekeivel, ezért üldözendő.

A Fővárosi Ügyészség 1961-es, az alkoholizmusról és „az ebből adódó családi, ifjúsági és szociális problémákról” szóló tájékoztató jelentésében a bűnözést szorosan összekapcsolták az alkoholfogyasztással. A jelentésben megállapították, hogy bár „távolról sem lehet a huliganizmust leegyszerűsíteni az alkoholizmusra, de az kétségtelen, hogy az alkoholizmussal is összefügg ez a sokágú, bonyolult, komplex kérdés – az ifjúsági legfontosabb kérdések egyike – a huliganizmus problémája is.” Majd sorolták a fiatalok alkohol miatti huliganizmusának példáit: S. I. és B. L. 16 és 14 éves fiatalok bemásztak egy kerthelyiségbe, csapra ütöttek egy kis hordó sört, és amíg bírtak, ittak; vagy W. E. egy születésnap alkalmával negyedmagával harminc üveg sört és öt liter bort ivott meg, majd ok nélkül leütött egy asszonyt. Ezeket a jelenségeket a jelentésben azzal magyarázták, hogy a „kizsákmányoló erkölcs még százezrek szokásaiban és gyakorlatában fertőz mindaddig, amíg a felnövő, tapasztalatlan, az élet iskolájában még járatlan fiataljainkat ezekkel szemben eléggé fel nem készítjük.”[27]

A galerik elleni első nagy hadjáratot a Budapesti Rendőr-főkapitányság 1960–61-ben indította, ennek során több tucat úgynevezett területi alapon szerveződött galerit számoltak fel. Ez a hadjárat megadta az alapját annak, hogy a közbeszédben a huliganizmus fogalmát összekapcsolják a galeriéval. Az egyes galerik felszámolásáról készített összefoglaló jelentések szinte űrlapszerűen hasonlítanak egymásra abban, ahogy az egyes galerik keletkezésének történetét ábrázolták. 1960-ban mindegyik kerületi kapitányság azt a feladatot kapta, hogy számoljon fel néhány galerit. Az egyes kapitányságok közül magát legszorgalmasabbnak a józsefvárosi és az angyalföldi kapitányság ábrázolta (11, illetve 13 galeri felszámolásával). Ebből persze korai lenne azt a következtetést levonni, hogy az egyes kapitányságok nem maguk generálták az úgynevezett munkát maguknak, mert például a kilencedik kerületben összesen két galeri felszámolását tűzték ki célul.[28]

A rendőrök a forgalmasabb tereket és szórakozóhelyeket keresték fel, tehát elsősorban a fiatalok szabadidő-eltöltésének színtereire koncentráltak. Összefoglaló jelentéseikben elmondták, hogy a galeri általá-

27 Tájékoztató jelentés az alkoholizmus és az ebből adódó családi, ifjúsági és szociális problémákról Budapesten. BFL XXV. 60. f. TÜK. 0045/1945. 7. p.

28 BFL XXV. 60. f. TÜK. 0017/61. 409–410. p.

ban 1959-ben jött létre (persze már egy évvel a felszámolás megindítása előtt), tagjaik erkölcstelen magatartását sem a szülők, sem az iskola, sem a KISZ nem ellenőrizte.[29] A hivatalos közbeszédben a galerik tömeges születését mindvégig összekapcsolták az 1956-ot követő rendezetlennek tűnő viszonyokkal. Molnár József például 1971-ben a galeribűnözés kapcsán azt írja, hogy a „galerik tömeges születése közvetlenül az ellenforradalom és még inkább az utána következő esztendőkre tehető", majd megállapítja, hogy „a horda jellegű tevékenység, amely az ellenforradalom körüli időkben számos tömegakcióban nyilvánult meg, az utóbbi időkben megszűnőben van", mert pl. 1965–66-ban alig alakult galeri.[30] Ennek oka persze elsősorban az volt, hogy 1961 után legközelebb 1969 körül elevenítette fel a rendőrség a galerik felszámolásának fontosságát. A galerik a rendőrségi intézkedések és az általuk vagy hatásukra konstruált történetek révén teremtődtek. A hetvenes évek eleji politikai és ideológiai viták lezárultával a galeri címke eltűnt, helyét a hivatalos diskurzusban a „csövesek" vették át, 1976-tól nincsenek adatok az úgynevezett galeribűnözésre.[31]

A galeritagok legfőbb bűne általában az volt, hogy „teljesen szabadon, minden gátlás nélkül, saját ízlésük és elképzelésük szerint szórakoztak"[32]. Ezzel az érveléssel is alátámasztották a rendőrség ifjúságra gyakorolt nevelő hatásának fontosságát. A rendőrség maga hozta létre a galeriket a közbeszédben azzal, hogy az időszaki kortárscsoportokat állandósult csoportosulásként tűntette fel, tagjaik – nem hivatalosan is támogatott intézményhez kötődő – tevékenységét pedig kriminalizálta.

A galerik erkölcstelenségét az alkoholfogyasztáson és a garázda jellegű bűncselekményeken kívül mindig igyekeztek néhány olyan példával alátámasztani, amelyek az úgynevezett galeritagok „elferdült" szexuális életét ábrázolták. A rendőrségi jegyzőkönyvekben az egyik főbűn a galerik nőtagjainak „különböző férfiakkal" történő „fajtalankodása" volt. Ez abba a gyakori folyamatba tartozott, amely során a megbélyegzett személyek és csoportok egyik elsődleges jellemzőjévé a tisztátalanságot és a „természetellenes" szexualitást tették.[33] Az esetek többségében az orgiákká fajult házibulik, a megerőszakolásokkal kapcsolatos történetek, a gyakori partnercsere és a galerikhez tartozó lányok kihívó öltözéke és viselkedése központi helyet kapott a „bandákról" szóló rendőrségi, majd sajtóbeli narratívában. Az egyik ügyészségi összefoglaló jelentés szerint „a galeritagok elrugaszkodására jellemző pl. az, hogy az egyik fiatalkorú leányra ráfeküdt és tíz óra hosszan feküdt rajta. Ezeket csak azért említem meg, hogy nem amiatt történt az erőszakos nemi közösülés, mert természetes vágyak kielégítésének más módja nincs."[34]

A hippimozgalom megjelenésével párhuzamosan a hatvanas évek végétől a galeritagokat gyakran azonosították a hip-

29 BFL XXV. 60. f. TÜK. 0017/61. 414–621. p. Lásd az összefoglaló jelentések szövegeiben a galeri keletkezése alfejezeteket.

30 Molnár (1971) 335–336. p.

31 Kó–Münnich–Németh (1995).

32 BFL XXV. 60. f. TÜK. 0017/61. 415. p.

33 Solomon (1998) 29–45. p. A „piszkosak" és „orgiákat rendeznek" sztereotípiák felbukkannak már egészen a korai „eretnek szektáknál" is, akárcsak a huszadik században számos etnikum esetében.

34 BFL XXV. 60. f. TÜK. 205. 006/61. 228. p.

pikkel. A hivatalos diskurzus szerint a „hippigalerik" tagjai társadalom-, munka- és háborúellenesek voltak. Ez utóbbi tulajdonságukat addig, amíg a háború szóra Vietnam rímelt, pozitívnak tartották, de a csehszlovákiai bevonulás után a háborúellenesség egyre kevésbé számított szimpatikus tulajdonságnak rendőrségi berkekben, még akkor sem, ha a később beépített hippiügynökök jelentései szerint a nagy fánál azt pletykálták, hogy Kádár Jánost fogságba ejtették, ezért vonultak be a magyarok is Csehszlovákiába.[35] A kor televíziós frontembere és népnevelője, Szabó László szerint a hippigalerik tagjai „többnyire nem, vagy alig-alig dolgoztak, ennek ellenére sokat ittak"[36]. Arra a kérdésre pedig, hogy mivel töltik az idejüket, azt válaszolták: „Lötyögünk" […], szobrozunk, megy a szöveg, aztán ha nem tetszik, elnyessük magunkat, és odébbállunk". Egy hippilány még azt is hozzátette: „Ja, és persze a salnizásunk [öltözködésünk] az olyan menő, hogy a többi krapek csak forog utánunk, mint a szélütött majom".[37] Időszemléletük más volt, mint amit hivatalosan elvártak, még akkor is, ha számukra sem állt meg az idő.

E. P. Thompson az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus kapcsán írja: „ha az időfelhasználás célirányos megközelítése veszít kötelező érvényéből, akkor az embereknek talán újra meg kellene tanulniuk az élet művészetének néhány, az ipari forradalom során elveszített fogását: hogyan töltsék ki a napok hézagait gazdagabb, pihentetőbb személyes és társas kapcsolatokkal, hogyan rombolják le még egyszer a korlátokat a munka és az élet között." Thompson szerint így a régen iparosodott nemzetek az idő tapasztalásának azon módjait is felfedezhetnék, amelyek az írott történelem kezdete előtt merültek feledésbe, mint például a prehistorikusnak vélt „nuerek" időtapasztalásának módját, „akik nem tudnak úgy beszélni az időről mint létező valamiről, ami múlik, amit el lehet pazarolni vagy meg lehet takarítani".[38]

A budapesti „hippik" időszemléletüket nem a munkához kötötték, hanem az évszakokhoz, az „eseményekhez" és a saját csoportjaik által szervezett akciókhoz. Az őket jelentéseikben a résztvevő-megfigyelő pozíciójából is ábrázoló ügynökök és rendőrök úgy csodálkoztak rá időtöltésükre és időszemléletükre, mint az antropológusok az azóta antropológia toposszá vált nuerekére.

Több éves gyakorlat szerint 1969 nyarán többször is karcsú, fiatal lányok bikinis képeivel a címlapján jelent meg a *Magyar Ifjúság*, hogy a „Világ proletárjai, egyesüljetek!" felirat alatt a KISZ építőtáboraiba hívja a fiatalokat.[39] Ennek ellenére a munkáskerületek fiataljai közül sokan nem az építőtáborokba, hanem a nagy fához jártak lötyögni. 1969. július 7-én a kánikula miatt a mentők százhúszszor vonultak ki Budapesten amiatt, hogy a nagy hőségtől sokan elájultak.[40] A nagyfások joggal remélhették, hogy másnap este az azóta legendássá vált Radics Béla gitáros és első együttese,

35 Ez persze jelzi, hogy a napi politikai kérdésekben mennyire tájékozatlanok voltak a fiatalkorú kortárs csoportok egyes tagjai.

36 Szabó (1981) 146. p.

37 Bedecs Éva: Hippik. *Magyar Ifjúság*, 1969. december 12. 4–5. p.

38 Thompson (1990) 113–114. p.

39 Pl.: *Magyar Ifjúság*, 1969. július 11., július 25., augusztus 1.

40 *Népszabadság*, 1969. július 8. 9. p.

a progresszív- és blueszenét, Jimi Hendrixet és Creamet játszó Sakk-Matt megtarthatja koncertjét az Ifjúsági Parkban. A Sakk-Matt – bár a korban az üldözött zenekarok közé sorolták – 1969 júniusában már öt-hatezer fiatal előtt játszott, és 1969 júliusában még a *Magyar Ifjúság* is közölte a fényképüket.[41]

A galeri tagjai valószínűleg nem olvasták rendszeresen a *Népszabadság*ot. A lap amellett, hogy beszámolt Kádár János érdekfeszítő bulgáriai útjáról, megjósolta a hidegfrontot is, amely miatt a július 8-án keddre kitűzött koncert elmaradt. Kacsa, aki meghatározó személyiségnek számított a nagy fánál, arra bíztatta a többieket, hogy menjenek be kirándulni a városba. Vita alakult ki, hogy a Hűvösvölgybe vagy a Margit-szigetre menjenek-e. Hogy útközben legyen idejük eldönteni, kettes sorban elindultak a hatvanas évekbeli modernizációt is jelképező Erzsébet híd irányába hippisétára. A fogalomról egy vallomásuk szerint „koránál jóval fejlettebbnek tűnő", tizenöt éves svéd lánytól hallottak. A hídon átvonuló 80–100 furcsa öltözetű, többnyire hosszú hajú, farmernadrágos fiatal kórusban énekelte a *Lánc-lánc eszterlánc*, illetve a *Sétálunk, sétálunk* kezdetű gyermekdalokat. A rendőrség – nem ismervén a dal pontos szövegét – később külön kiemelte jelentésében, hogy a hídon, „több esetben leguggoltak, amikor ahhoz a részhez értek az énekben, hogy »egy kis dombra lecsücsülni, csüccs«".[42]

A Váci utcában mentek tovább, ahol egyikük vett egy fél kiló kenyeret. Őt körbeállták, és kórusban kezdték kiabálni, hogy „Munkát, kenyeret!". Az azóta önmagát rablóként is meghatározó Lekvár visszaemlékezése szerint a nagyfások között divatnak számított olyan foglalkozást választani, amely viszonylag kevés kötöttséggel és sok szabad ég alatti időtöltéssel járt együtt.[43] Igen sokan voltak közülük utcaseprők, sírásók és figuránsok, vagy pedig elmentek a gázművekhez „észlelni", hogy van-e valahol gázszivárgás a városban. Ez utóbbi foglalkozás abból állt, hogy járták a várost, beleszippantottak a levegőbe, és megállapították, szivárog-e a gáz. Ezért cserébe fizetést kaptak, volt munkakönyvük, de az egyik bandavezér, Nagy Kennedy később mégis magára vállalta, hogy ő volt a Budai KMK (vagyis Közveszélyes Munka Kerülő) Művek igazgatója[44]. Munkaügyi igazgatónak Szőke Lordot nevezték ki[45], akinek nagy betűkkel az volt a homlokára tetoválva: „ÉSZ". Szőke Lord a többiek elmondása szerint gyakran azt ette, amit a belé szerelmes lányok hordtak fel neki a fához, annak ellenére, hogy azt terjesztették róla, ha választania kell, hogy szerelmeskedik-e egy lánnyal vagy kirabolja, akkor inkább az utóbbit választja. Nem csoda tehát, hogy a

41 *Magyar Ifjúság,* 1969. július 18. 10. p.; Radics Béláról: Sebők (1983) 1. rész. 190–195. p.; Ómolnár (1986). A Radics Béla R. B. Emléktársaság honlapja: www.radicsrb.hu

42 A Budapesti Rendőr-főkapitányság Fiatalkorú és Gyermekvédelmi Vizsgálati Alosztály összefoglaló jelentése. 1969. augusztus 1. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL) V-158094/1. 6. p. A felvonulás ábrázolásának forrása, amennyiben nem jelölöm külön: ÁSZTL V-158094/1-3; O-13575; O-13708.

43 Lekvár visszaemlékezése *A vízüzemű Moszkvics utasai* (2000) című filmben, Rendező: Kresalek Gábor. Lekvár foglalkozási besorolása a rendező szóbeli közlése.

44 ÁSZTL V-158094/1. 277. p.

45 Bedecs Éva: A „Nagyfák" sem nőnek az égig. *Magyar Ifjúság,* 1970. február 20. 4–5. p.

Váci utcában igen hamar a „Munka nélkül kenyeret!” jelszót kezdték el kiabálni, amit később a rendőrök munkanélküli segély követeléseként értelmeztek.

A Váci utca után Kacsa a Bazilika felé terelte az embereket, hogy egy beatmisével megemlékezzenek Brian Jones haláláról. A Rolling Stones szőke gitárosát néhány nappal korábban úszómedencéjébe fulladva találták meg, vérében nagy mennyiségű alkohollal és kábítószerrel. Rajongói rögtön gyilkosságra kezdtek el gyanakodni, és világszerte gyászmiséket szerveztek a tiszteletére, július 10-i temetésén miniszoknyás lányok árasztották el az angliai Cheltenham ősi, Szűz Máriáról elnevezett templomát.[46] A beatmisékről terjengő hírek 1968 tájékán szaporodtak el fővárosszerte, elsősorban azért, mert akárcsak a KISZ, az egyház is felismerte, hogy a rockzene könnyebb változatával meg tudja nyerni a fiatalokat. A *Népszabadság* 1968 májusában felháborodva számolt be arról, hogy a Mátyás-templomban „Coca-cola jelvényes lányok a blues dallamára himbálták magukat”.[47] A Bazilika ajtaja azonban zárva volt, így a nagyfások leültek egy kis időre a templom lépcsőire, ahol szóba elegyedtek az arra sétáló idősebb hölgyekkel.

Ezután elindultak a Szabadság tér irányába, többen pedig – felbátorodva, hogy eddig nem történt semmi – az amerikai nagykövetséghez akartak menni Brian Jones emléke előtti tisztelgésül, aki számukra az amerikai hippiket is képviselte angol származása ellenére. Eközben néhányan az egyik amerikai háborús filmből tanult *Erika* című SS-indulót énekelték. Ebben különösen Szöszi, Göbbels Röfi és bandájuk jeleskedett, akik a nagy fánál néha „Heil Hitler” felkiáltással üdvözölték egymást, és egy hippiügynök szerint arról is beszélgettek, hogy Németország hamarosan legyőzi a Szovjetuniót, és akkor Magyarország olyan lesz, mint Amerika.

B. Péter aznap este egy hangversenyre készült a Corvina Kiadónál dolgozó gyors- és gépíró barátnőjével, akinek a Bazilika melletti lakásából fél nyolc körül jöttek ki az utcára, és felfigyeltek a német indulóra. B. Péter a rendőrségen azt mondta: „az induló hallatára az volt a benyomásom, hogy német turisták lehetnek”, de idővel rájött, hogy mégsem. Ekkor telefonált a BRFK központi ügyeletére, majd követte a csoportot, amely befordult az Arany János utcába. B. eközben bement a Munkásőrség Kerületi Parancsnokságára, hogy a segítségüket kérje.[48]

Mikor Kacsáék a Szabadság térre értek, megjelent az URH-s kocsi. A fiatalok szétszaladtak, a rendőröknek csak négyüket sikerült begyűjteni, a munkásőrök pedig hiába siettek, már nem akadt tennivalójuk, mire odaértek.[49] Az előállítottak ellen a Budapesti Rendőr-főkapitányság eljárást indított, majd az ügy átkerült a Politikai Osztály III/b csoportjához, amely célul tűzte ki, hogy felszámolja a „Nagyfa-galerit”. Az ügy felgöngyölítéséhez nyilvántartásba vettek közel száz úgynevezett „galeritagot”, több mint egy tucat ügynököt szerveztek be, majd 1970. február 16-án a Pesti Központi Kerületi Bíróság államellenes izgatás miatt tíz galeritagot nyolc hónap és

46 http://www.beatzenith.com/the_rolling_stones/bjones.htm

47 *Népszabadság* 1968. május 28. SZ F.: Beatmise.

48 ÁSZTL V-158094/1. 33–34; 37–38. p.

49 B. Gyula munkásőr. ÁSZTL – V158094/1. 35. p.

két év közötti, letöltendő szabadságvesztésre ítélt.[50] Az elítéltek közül többeket szabadlábra helyezésük után is megfigyelés alatt tartottak a bandába beépült vagy onnan beszervezett ügynökök révén.[51] A sajtóban cikkek jelentek meg róluk és arról, miként vált „semmittevésük" „államellenes izgatássá". Nemcsak Tolnai Kálmán, hanem Lőrinc L. László is könyvet írt a nagyfásokról a hivatalos elvárásoknak megfelelően.[52]

Mikor a nagyfások közül sokan már börtönben voltak, 1970 nyarán Indián szerepelt a *Kék fény* című műsorban, ahol elmondta, azért szeretne nyíltan beszélni, hogy megvilágítsa a „meztelen igazságot" a hippimozgalomról. Indián magára vállalta a vezér szerepét, aminek mind a többiek, mind a rendőrség örült. A rendőrök azért, mert őt többszörös nemi erőszak miatt is elítélték, így jobban lehetett kriminalizálni a nagyfásokat. A nagyfások elsősorban azért örültek, mert így volt, aki önként „elvitte a balhé egy részét". Az adásban Indián elmondta: bár a rossz körülmények miatt a hippin hamarabb fognak az évek, neki nincs kora és nem is lesz. Elmondása szerint amatőr filmet is azért készítettek, hogy azt majd a *Kék fény*ben bemutatják, és abból majd kiderül, hogy milyen is valójában egy hippibuli és a szabad szerelem.[53]

A sajtóban előadott „erkölcsi felháborodás" vagy „morális pánik"[54] a nagyfásokat a domináns kultúra időfelfogásával totálisan szembehelyezkedő fiatalokként ábrázolta. A rendőrségi iratokban a bandatagok és a rendőrök időszemlélete rendre ütközött egymással. A rendőrök lineáris, valamilyen cél felé tartó időben és eseménysorban igyekeztek ábrázolni a kortárs csoportok tevékenységét, amihez szükség volt arra, hogy az alkalmi csoportosulásokat állandósult csoportokként tüntessék fel. Ezért is teremtette meg a hivatalos diskurzus a szovjet huliganizmusról szóló közbeszédet adaptálva a „galeri" fogalmát. Ezzel szemben az általában eseményekhez kötött kortárs csoportok tagjai magukat csak a különböző rendőrségi eljárások hatására identifikálták „galeritagként", „semmittevésüket" pedig a konstruált kérdésekre adott, megszerkesztett válaszaikban ábrázolták célirányos, az időt eszközként is használó cselekménysorozatként. A deviánsnak minősülő bandatagoknak a formális, hatalmi intézmények közül nem a KISZ-szel, hanem a rendőrséggel volt a legintenzívebb kapcsolatuk, a rendőrökkel folytatott folytonos macska-egér harc formálta leginkább a csoportjukról alkotott narratívát. Ebben a kulturális konfliktusként is ábrázolható történetben a rendőrség mint alapfokú társadalmi kontroll jelenik meg, amelynek elsődleges célja látszólag a csoportok teljes megszüntetése volt, amihez hozzátartozott a csoport időfelhasználási módjának kriminalizálása is. Azért csak látszólag, mert a csoportokról alkotott képet maguk a rendőrök konstruálták, informálisan munkájuk része volt, hogy olyan képet alakítsanak ki egyes kortárs csoportokról, amely miatt aztán üldözőbe vehetik ezeket a csoportokat. Így a rendőrség a titkos ügynökök beépítésével a saját maga számára generált „munkát".

50 Pesti Központi Kerületi Bíróság. 9.B.23598/1969. 14. sz. ÁSZTL V-158094/3. 237–268. pp.

51 Pl.: ÁSZTL O-14729.

52 Tolnai (1975); Lőrinc (1979).

53 Szabó (1981) 142–165. p.

54 A tömegkommunikációban megjelenő morális pánik elméletének megalkotója Cohen, S. (1972).

A másság kifejezése a hivatalosan támogatott szocializációs folyamatokkal szembehelyezkedő önazonosság és személyes autonómia kialakítását is célozta egy olyan társadalomban, amely a mindennapok szintjén ezt a fiataloktól rendre igyekezett megtagadni. Ebbe a folyamatba tartozott annak tagadása, hogy a szabadidő eszköz, amelyet jól beosztva a társadalom hasznára lehet felhasználni. A tömegkommunikáció és a rendőrség azonban nem egyszerűen reagált a szubkultúra által megteremtett időszemléletre, hanem annak kriminalizálása és elrettentő célzatú propagálása révén egyik megteremtőjévé lépett elő.

A fiatalok szubkultúráiról szóló képzetek ábrázolása olyan kulturális konfliktust is szimbolizálhat, amely abból származik, hogy az emberek egy normatív rendszerre hivatkozó uralmi rendszerben is igyekeznek megőrizni szabadságukat és autonómiájukat. A szocialista korszak hivatalos diskurzusa azzal, hogy propagálta a fiatalok szabadidős tevékenységének hivatalosan is támogatott, intézményesült formáit, normatív keretbe helyezte a szabadidejüket szabadon felhasználó fiatalok szubkultúráit. Ennek következtében azok az autonómiára törekvés jegyében a fiatalkori szocializációt meghatározó identitásképző tényezővé léptek elő.

Tömörebben fogalmazva: a hatvanas években is a káder és/vagy a rendőr döntött el majdnem mindent, még azt is, kit és miért tartottak huligánnak. Persze ettől függetlenül azok, akiket annak tartottak, éppen a káderek döntéseinek függvényében választhattak olyan identitásokat, amelyek számukra a szolgaság helyett a szabadságot és az autonómiát szimbolizálták.

Irodalom

Adam, Clemens: *Rocker in einer Großstadt des Ruhrgebiets*. Diss. Bochum, 1972, Universität Bochum, Fakultät für Sozialwissenschaft.

Balázs Magdolna: Az Ifipark. *Budapesti Negyed*, 1994. 1. sz. 137–150. p.

Cohen, Albert K.: *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. New York, 1955, The Free Press.

Cohen, Phil: *Subcultural Conflict and Working Class Community*. Birmingham, 1972, University of Birmingham–Centre for Contemporary Cultural Studies.

Cohen, Stanley: *Moral Panics and Folk Devils*. London, 1972, Mac Gibbon & Kee.

Cremer, Günter: *Die Subkultur der Rocker: Erscheinungsform und Selbstdarstellung*. Pfaffenweiler, 1992, Centaurus.

Dietz, Gabriele: Sozius – Miezen. Halbstarke Mädchen. In *Hart und Zart. Frauenleben 1920–1970*. Berlin, 1990, Elefanten Press. 232–236. p.

Fyvel, Tosco R.: *The Insecure Offenders: Rebellious Youth in the Welfare State*. Harmondsworth, 1963, Penguin.

Galenza, Ronald–Havemeister, Heinz (hrsg.): *Wir wollen immer artig sein…: Punk, New Wave, HipHop, Independent-Szene in der DDR 1980–1990*. Berlin, 1999, Schwarzkopf & Schwarzkopf.

Gelder, Ken–Thornton, Sarah: *The Subcultures Reader.* London–New York, 1997, Routledge.

Gerbel, Christian–Mejstrik, Alexander–Sieder, Reinhard: Die „Schlurfs". Verweigerung und Opposition von Wiener Arbeiterjugendlichen im „Dritten Reich". In Tálos, Emmerich–Hanisch, Ernst–Neugebauer, Wolfgang (hrsg.): *NS-Herrschaft in Österreich 1938–1945*. Wien, 1988, Verlag für Gesellschaftskritik. 243–268. p.

Ginzberg, Eli (ed.): *Values and Ideals of American Youth.* New York–London, 1961, Columbia University Press.

Grotum, Thomas: *Die Halbstarken: zur Geschichte einer Jugendkultur der 50er Jahre.* Frankfurt a. M.–New York, 1994, Campus.

Huszár Tibor: *Fiatalkorú bűnözők.* Budapest, 1964, Tankönyvkiadó.

Huszár Tibor–Sükösd Mihály (szerk.): *Ifjúságszociológia.* Budapest, 1969, KJK.

Katona Csaba: Krina, franko, mikulás – Egy határátlépés története budapesti szlengben. *Archivnet,* 2002. II. évf. 6. szám. www.natarch.hu/arhivnet

Kenkmann, Alfons: The Subculture of Young Urban Workers in Germany 1930–1950. The Example of the „Blasen", the „Meuten" and the „Edelweißpiraten". Paper presented at the *Sixth International Conference on Urban History: Power, Knowledge and the Society in the City.* Section: „European cities, public sphere and youth in the 20th century". 4–7 September, 2002, Edinburgh.

Kenyeres István: A Superman hippik és a tanácstalan rendőrök. A Budapesti Rendőrfőkapitányság és a hippik 1968-ban. *Archivnet*, 2002. www.natarch.hu/arhivnet

Kó József–Münnich Iván–Németh Zsolt: A magyarországi galeribűnözés néhány jellemzője. In *Kriminológiai és kriminalisztikai évkönyv*. Budapest, 1995, IKVA. 156–172. p. /Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok, 32./

Lőrinc L. László: *A nagy fa árnyékában.* Budapest, 1979, k. n. /Kozmosz könyvek./

Mejstrik, Alexander: *Totale Ertüchtigung und spezialisiertes Vergnügen. Die Tätigkeiten wiener Arbeiterjugendlicher als Erziehungseinsätze.* PhD-Diss., Wien, 1993, Universität Wien.

Mejstrik, Alexander: Schlechte Schlurfe – Guade Schluaf. Jugendfreizeit und Jugenderziehung, Wien 1941–1944. In Ardelt, Rudolf G.–Gerbel, Christian (hrsg.): *Österreichischer Zeitgeschichtetag 1995. Österreich – 50 Jahre Zweite Republik. 22. bis 24. Mai 1995 in Linz*. Innsbruck, 1996, Studien. 442–445. p.

Molnár József: *Galeribűnözés. Antiszociális fiatalkori csoportok, a fiatalkori csoportos bűnözés.* Budapest, 1971, KJK.

Mungham, Geoff–Pearson, Geoff (eds.): *Working Class Youth Culture*. London, 1976, Routledge.

Neumeyer, Martin H.: *Juvenile Delinquency in Modern Society.* Princeton (New Jersey) –Toronto–London–New York, 1961. [1949], Van Nostrand.

Ómolnár Miklós: *R. B. kapitány avagy pengék és halak.* Budapest, 1986, IRI.

Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás.* Budapest, 2001, Osiris.

RÁCZ JÓZSEF: Semmittevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás. In uő: *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1998, Scientia Humana. 117–129. p.

RYBACK, TIMOTHY W.: *Rock Around the Bloc. A History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union*. New York–Oxford, 1990, Oxford University Press.

SCHELSKY, HELMUT (hrsg.): *Arbeiterjugend gestern und heute*. Heidelberg, 1955, Quelle & Meyer.

SEBŐK JÁNOS: *Magya-rock*. Budapest, 1983, Zeneműkiadó.

SOLOMON, HOWARD M.: A stigma a nyugat-európai kultúrában – történelmi áttekintés. In Bíró Judit (szerk.): *Deviációk*. Budapest, 1998, Új Mandátum. 29–45. p.

SZABÓ LÁSZLÓ: *Kék fény*. Budapest, 1981, Táncsics.

SZILÁGYI GÁBOR: *Életjel. A magyar filmművészet megszületése. 1954–1956*. Budapest, 1994, Magyar Filmintézet.

THOMPSON, EDWARD PALMER: *The Making of the English Working Class*. London, 1963, Gollancz.

THOMPSON, EDWARD PALMER: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In Gelléringé Lázár Márta (vál.): *Időben élni*. Budapest, 1990, Akadémiai. 60–116. p.

TOLNAI KÁLMÁN: *A Mohikán-galeri*. Budapest, 1975, Táncsics.

WHYTE, WILLIAM FOOTE: *Utcasarki társadalom: egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete*. Budapest, 1999 [1943], Új Mandátum.

WIDDICOMBE, SUE–WOOFFITT, ROBIN: *The Language of Youth Subcultures. Social Identity in Action*. New York–London–Toronto, 1995, Harvester Wheatsheaf.

WILLIS, PAUL: *A skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra*. Budapest, 2000 [1977], Új Mandátum.

ZINNECKER, JÜRGEN: *Jugendkultur 1940–1985*. Opladen, 1987, Leske–Budrich.

Varga Balázs

PÁRBESZÉDEK KORA
TÖRTÉNELMI REFLEXIÓ A HATVANAS ÉVEK MAGYAR FILMJEIBEN

A hatvanas évek újhulláma magaslati pont a magyar filmtörténetben. Mégsem kell, hogy a kánon ereje megrettentsen minket. Először azt szeretném meghatározni, hogy milyen értelemben beszélhetünk a magyar filmtörténet szempontjából a „hatvanas évekről", majd egy olyan kulcsfontosságú filmes irányzatot emelek ki a korszakból, amely egyszerre vizsgálható stílustörténeti és társadalomtörténeti kontextusban; végül Fábri Zoltán *Húsz óra* című filmjének elemzésével kívánom illusztrálni ezt a kettős, dialogikus megközelítést.

Mettől meddig tartottak a hatvanas évek évek a magyar film történetében? Akad-e kitüntetett kezdőpont és különleges záródátum, és ha akad, vajon miféle segítséget nyújt az elemzés során a határkövek megjelölése? Hogyan tudunk túllépni a naptári logikán a korszaktipológia felé? A művészettörténeti gondolkodást a kronologikus, évtizedelő szakaszolás kísérti, holott a korszakhatárok és az évtizedhatárok gyakran nem esnek egybe. Ha azt mondjuk, hogy a „hatvanas évek", vagy azt, hogy a „hetvenes évek" magyar filmje, netán az „ötvenes évek" magyar filmjét említjük, több-kevesebb pontossággal merül fel egy-egy korszak, értékrend és stílus közege. E korszakok egymáshoz való viszonya, és egyáltalán, a korszakok hossza és intenzitása azonban korántsem lényegtelen.

Az elmúlt évtizedek magyar filmtörténetét hosszabb-rövidebb periódusok hullámmozgásaként írhatjuk le, e periódusok általában tíz évnél rövidebb időt fognak át, szinkronban azzal, ahogy a filmtörténeti-stílustörténeti idő is igen gyorsan telik: a művészettörténeti korszakváltások évtizedekben mérhető tempójával szemben a filmtörténetben öt-hat-hét év alatt futnak fel és le a különböző irányzatok.[1]

A politikai korszakhatárok gyakran a magyar film számára is váltópontot jelentettek, ez persze nem meglepő egy olyan költséges és a politika céljaira jól felhasználható művészeti-ipari terület esetében, mint a film. Az 1945–48 közötti koalíciós évek átmeneti szakasza és hagyományválasztása után (mi folytatható a harmincas–negyvenes évek magyar filmgyártásának hagyományából, folytatható-e ez a tradíció

1 „Nemcsak a filmek avulnak hamarabb, mint az irodalmi művek, hanem – ahogy ezt már 1924-ben Balázs Béla is megállapította – a filmtörténeti idő is *gyorsabban halad,* mint más művészetek történetének ideje. […] Nem találunk iskolát vagy mozgalmat, amely nyolc-tíz évnél tartósabb lett volna. A filmtörténet időszámítása leginkább a képzőművészeti avantgarde-éval rokon." Kovács (1992) 15–16. p.

egyáltalán) 1949 és 1953 között az agitatív, termelési filmek korszaka jött el – szigorú értelemben ezt tekinthetjük az „ötvenes évek" magyar filmjének. A következő, 1954–62 közötti periódusnak az átmenetiségen kívül az a sajátossága, hogy egyedüliként nem köthető valamilyen évtizedhez. E korszak kulcskérdése újra a hagyományválasztás lesz, a forradalom utáni restauráció azonban a magyar filmben is beszűkíti a mozgásteret, évekre elnyújtva, lassítva az útkeresés és a megújulás lehetőségét. A hatvanas évtized a magyar filmben 1963-ban kezdődik és 1969-ig tart. A következő újabb korszak, a hetvenes évek 1969 és 1983 közé tehető, melyben 1972–73 és 1979 belső szakaszhatárként is kezelhető. A „rövid hatvanas évek" tehát a „hosszú hetvenes éveket" előzte meg, csakhogy amilyen rövid, olyan intenzív, hatásában kiemelkedő korszakról van szó.

Milyen érvek szólnak a korszakhatárok mellett? A „hatvanas évek" kezdetét és végét a magyar filmben intézményi, nemzedéki és stílusváltás egyaránt kijelöli. Intézménytörténeti szempontból az 1962–64 között lezajlott decentralizálás, a stúdiócsoportok felállítása nyitja, illetve a hetvenes évek legelején lezajlott újabb átalakulás, a két önálló filmstúdió felállítása zárja.[2] Nemzedéki szempontból két jelentős „kirajzás" keretezi a korszakot. A hatvanas évek elején végez a főiskolán az úgynevezett Máriássy-osztály (Elek Judit, Gábor Pál, Gyöngyössy Imre, Huszárik Zoltán, Kardos Ferenc, Kézdi-Kovács Zsolt, Rózsa János és Szabó István). A Máriássy Félix rendezői osztályában végzett fiatalok, valamint a hozzájuk korban közel álló Sára Sándor, Gaál István és Novák Márk egységes arculatú nemzedékként törnek be a magyar filmbe. A generációváltást, amelyhez a kultúrpolitikának is érdeke fűződött, a fiatalok részére létrehozott kísérleti műhely, a Balázs Béla Stúdió felállítása segítette. A nemzedék néhány szerencsés képviselője a diploma megszerzése után pár évvel elkészítheti debütáló játékfilmjét (Szabó István: *Álmodozások kora,* Gaál István: *Sodrásban,* Rózsa János–Kardos Ferenc: *Gyerekbetegségek),* a teljes csapat elsőfilmes pályára lépése mégis felemészti az évtizedet – Elek Judit, Gábor Pál, Gyöngyössy Imre, Huszárik Zoltán és Kézdi-Kovács Zsolt csak a hatvanas–hetvenes évek fordulóján jut el az első játékfilmhez,[3] bár a BBS-ben készített etűdjeikkel, dokumentum- és rövidfilmjeikkel addigra már mindannyian komoly nevet szereztek maguknak.

1969-ben azonban újabb társulat lép a pályára, kulcsfigurái: Bódy Gábor, Dárday István, Ember Judit, Gazdag Gyula, Grunwalsky Ferenc, Gyarmathy Lívia, Jeles And-

2 A hatvanas évek elejének több hullámban lezajlott átszervezésével létrejött az egyesített filmgyár, a MAFILM, ezen belül négy önálló stúdiócsoport működött. A stúdiócsoportok az alkotói műhelymunka kereteit teremtették meg, első fokon a forgatókönyveket is itt fogadták el, a gyártás megkezdéséről, majd a filmek elfogadásáról azonban a stúdióvezetők, a MAFILM igazgatója és a filmfőigazgató közös plénuma döntött. Az évtizedfordulón beindult, és végül 1971-ben lezajlott újabb átszervezés lényege, hogy a MAFILM szervezetéből kivált két filmstúdió vállalat, a Budapest és a Hunnia teljesen önálló dramaturgiai-gyártási vállalatként készítette a filmeket. A változtatást a műhelymunka kereteit, a mozgásterüket féltő alkotók heves, ám hiábavaló tiltakozása kísérte.

3 Elek Judit: *Sziget a szárazföldön* (1969), Gábor Pál: *Tiltott terület* (1968), Gyöngyössy Imre: *Virágvasárnap* (1969), Huszárik Zoltán: *Szindbád* (1971), Kézdi-Kovács Zsolt: *Mérsékelt égöv* (1970).

rás, Magyar Dezső, Schiffer Pál, Simó Sándor, Sándor Pál és Szomjas György. A csapat kemény magja a magyar filmtörténetben szokatlan módon rögvest egy kiáltvánnyal, a *Szociológiai filmcsoportot!* című programmal bont zászlót[4] – élesen megkülönböztetve magát a hatvanas évek magyar filmjét meghatározó előző nemzedékektől.

Ezzel el is értünk a harmadik korszakváltó definícióhoz, a stíluskarakter kérdéséhez. A hatvanas évek fiataljainak munkáira (Szabó, Gaál, Sára, Kósa) a modernizmus szerzői, szubjektív és lírai változata volt jellemző, az évtized legvégén pályára lépő generációt azonban (ahogy kiáltványuk címe is mutatja) a szikárabb, precízebb, objektívebb: szociológiai pontosságú attitűd jellemzi, melyből adott esetben nem hiányzik a groteszk és az irónia sem (Gazdag Gyula: *A sípoló macskakő, Hosszú futásodra mindig számíthatunk,* Gyarmathy Lívia: *Ismeri a szandi-mandit?*).

Tévedés lenne azonban kizárólag a fiatal nemzedékek pályára lépéséhez és a hozzájuk kapcsolódó stílusváltáshoz kötni a hatvanas évek magyar újhullámát, hiszen a Szabóéknál egy korosztállyal idősebb Jancsó Miklós, Kovács András és Bacsó Péter rendezői karrierje is csak a hatvanas évek első felében indul el.[5] Nem kevésbé lényeges, hogy az ötvenes évek közepének stílusteremtő alkotói közül Fábri Zoltán és Máriássy Félix pályáján szintén fordulatot hoz a hatvanas évek közepe (Fábri esetében a *Húsz óra* modernizmusa, Máriássynál a *Fügefalevél* szatirikus stílusa az újdonság), Herskó János pedig az 1963-as *Párbeszéd*del az ötvenes évekre, a forradalom előtti és utáni időszakra reflektáló, a kádári konszolidáció és legitimáció alapvető kérdéseit érintő filmek sorát indítja el. Talán az egyetlen „hiányzó szerző” Makk Károly, aki a hatvanas évek közepén televíziós munkák mellett két filmvígjátékkal jelentkezett *(Mit csinált felséged 3-tól 5-ig?, Bolondos vakáció)*. Makkot mégis épp a hiánya kapcsolja a korszakhoz, hiszen a hatvanas évek magyar újhullámát a *Megszállottak* (1961) és a *Szerelem* (1970) keretezi, ráadásul mindkettő „korszakváltó” film. A *Megszállottak* – és nem utolsósorban a sok szempontból hozzá tartozó *Elveszett paradicsom* (1962), illetve az *Utolsó előtti ember* (1963) – egyszerre viseli magán az ötvenes évek termelési filmjeinek bélyegét és a hatvanas évek értelmiségi közérzetfilmjeinek modernista sajátosságait; miként a *Szerelem* a hatvanas éveket meghatározó politikai-történelmi paradigma újabb dimenzióit nyitotta meg.

4 Szociológiai (1991). A kiáltvány aláírói: Grunwalsky Ferenc, Magyar Dezső, Mihályfy László, Pintér György, Sipos István, Ajtony Árpád, Bódy Gábor, Dobai Péter, Kardos Csaba.

5 Bacsó Péter és Kovács András többek között Fehér Imrével és Makk Károllyal egy osztályban, 1946 és 1950 között végezte el a főiskolát, a diploma megszerzése után azonban nem rendezői beosztásba, hanem a filmgyár mindenható Központi Dramaturgiájára (Kovács egyenesen annak élére) kerültek. Kovács András rendezőként 1960-ban *(Zápor),* Bacsó Péter pedig 1963-ban debütált *(Nyáron egyszerű)*. Jancsó Miklós a Bacsóék utáni, második osztályban végzett a főiskolán, az ötvenes években dokumentumfilmekkel és rövidfilmekkel jelentkezett, első játékfilmjét 1957-ben készítette el, *A harangok Rómába mentek* rossz fogadtatása miatt azonban évekig nem jutott önálló játékfilmhez. Az igazi elismerést második játékfilmje hozta meg a számára. Az 1963-as *Oldás és kötés*t már a magyar újhullám egyik nyitófilmjeként kezelték a kortárs kritikák, majd az 1964-es *Így jöttem*mel elindult Jancsó történelmi filmjeinek nagy sorozata is.

Az 1963 és 1969 közötti periódus tehát nem pusztán jól körülhatárolható, hanem lényegi stílusváltozást is hozó korszak: a fiatalok nemzedéke és a középgeneráció egyaránt elszakadt a magyar film ötvenes években kialakult irányzataitól. Nem véletlen, hogy a hatvanas évek „aranykora" máig a magyar filmtörténeti kánon csúcsán foglal helyet. Az intézményi, nemzedéki és stílusváltások azonban önmagukban még nem magyarázzák meg a korszak kitüntetett szerepét a magyar filmtörténetben. Mindehhez társadalomtörténeti és politikai okok is nagymértékben hozzájárultak. A hatvanas évek világszerte a film évtizede. Az újhullámos filmek mindenütt a fiatal nemzedék szabadságtörekvésének legelevenebb megfogalmazói lesznek, Hollywood válsága, Kelet-Európa és a harmadik világ filmjeinek emancipálódása (cseh, lengyel, szovjet, brazil újhullámok) csak segíti ezt a folyamatot. Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején Magyarországra is eljutnak a kelet-európai és a nyugati modernizmus irodalmi és filmes csúcsteljesítményei, majd a hatvanas évek közepétől a magyar film is észrevételi magát a nemzetközi porondon.

MODERNIZMUS ÉS REFORMIZMUS

A hatvanas évek magyar filmjét a modernista poétika és a reformista politika egymásra találása teszi példaértékűvé. A magyar film végképp kiszabadul a szocialista realizmus kliséiből, a politikai szatelit-szerep levetése a politikai aktivitás új korszakát nyitja meg: a közéleti szerepvállalás és az ötvenes évekről való számadás a korszak számtalan, stílusában széttartó filmjének közös nevezője.[6] Szükség volt ehhez persze a kultúrpolitikai nyitás óvatos gesztusaira, toleráns repressziójára is. A társadalmi-közéleti kérdések tárgyalását a kultúrpolitikai irányelvek mindig is szorgalmazták, ahogy a Rákosi-korszakkal való számvetés is érzékeny, ám megkerülhetetlen pont volt a kádári konszolidáció számára. Csakhogy a forradalom utáni filmszakmai „restauráció" (betiltássorozat, a decentralizálás leállítása, az ideológiai kontroll erősítése) éppen ezektől a témáktól riasztotta el az alkotókat. A hatvanas évek elejének nemzedék- és stílusváltása, intézményi reformja és a cenzurális tűréshatár lazítása együttesen alakította ki azt az új modellt, amelyben a művészek politikai aktivitása és a hatalom kultúrpolitikai elvárásai törékeny egyensúlyba kerültek. Ujhelyi Szilárd, aki a hatvanas évek második felében a Művelődésügyi Minisztérium filmfőigazgatója volt, egy interjúban a következő metaforával írta le a korszak reformista (kényszer)szövetségét: „*a művészek a »saját pályájukat« követve lényegileg a politika »napja« körül keringtek*"[7].

6 Így volt ez már az ötvenes évek közepén is, amikor a termelési filmek propagandisztikusságát maga mögött hagyó magyar film a társadalmi szolidaritás és a politikai kritika jegyében talált magára (és nem utolsósorban találkozott a Nagy Imre-kormány reformista politikájával). A politikai dimenzió nem pusztán a direkten rendszerkritikus filmekben jelent meg (Várkonyi Zoltán: *Keserű igazság*), hanem a parabola (Makk Károly: *A 9-es kórterem*), a szatíra (Kalmár László: *A nagyrozsdási eset*) és a mesefilm (Banovich Tamás: *Eltüsszentett birodalom*) műfajában – e négy film közül három a forradalom után dobozba is került.

7 A „cselekvő" filmről (1991) 51. p.

Ebben a (szó)képben a művészek saját pályája (szuverenitása) és a politika „napjának" gravitációs ereje egyaránt fontos, ahogy az sem véletlen, hogy a korszak billenékeny konszenzusra és az „értelemlebegtetés" játékaira épülő kulturális modelljét általában paradoxonok és metaforák segítségével szokás jellemezni.

A kultúrában is legitimációt kereső kádári politikának kapóra jött a magyar újhullám – vagy ahogy Jancsó Miklós fogalmazott: a magyar filmet Aczél György választja ki „*friss virágnak a rendszer akkor még kicsit büdös gomblyukába*"[8]. A film jobb exportcikk volt, mint az irodalom, a nemzetközi fesztiválokon és kritikusi körökben felkapott, szókimondó magyar filmek nemcsak alkotóik, de a rendszer presztízsét is erősítették. A művészek és a hatalom közötti, kölcsönös érdekeken és bizonyos fokú kölcsönös kiszolgáltatottságon alapuló hallgatólagos konszenzus nem volt mentes sem a cenzúrától, sem az öncenzúrától. Az engedélyezés körüli huzavonák korántsem ritkák (a *Tízezer nap*, de még a *Húsz óra* bemutatását is komoly csaták előzték meg; Kósa filmjét csak elkészülte után majd két évvel mutatták be), mégis feltűnő, hogy a korszakban egyetlen játékfilm sem került dobozba. *A tanú* 1969-es betiltását ebből a szempontból a reformillúziók bukásának, a konszenzus borulásának, egy új korszak és egy új modell hírnökének tekinthetjük.[9]

A politikai aktivizmus, a politikai szerepvállalás középponti szerepe emeli ki máig a magyar filmtörténet fősodrából a hatvanas éveket, csakhogy mivel a hetvenes évektől kezdve a már említett hallgatólagos konszenzus felborult, a művészet és a hatalom közötti dialógus helyzete nem volt tovább tartható – csak a dialógus igénye maradt meg az alkotók oldaláról.[10] Így vált a politikai aktivizmus folyton igényelt és visszasírt szereppé, a hatvanas évek pedig rögzült felettes énné, melynek árnyékából talán mindmáig nem képes kitörni a magyar film.

A hatvanas éveknek a politikai aktivizmus mellett meghatározó pontja – mint említettem – a poétikai modernizmus. A magyar film ebben az évtizedben csatlakozik az európai modernizmus és az újhullámok csapásirányához. A kulcsfigura mindebben Jancsó, aki a *Szegénylegények* után olyan alkotói univerzumot teremt, amely egyszerre van szinkronban az időt és teret absztraháló, modernista poétikával és a kelet-európai politikai aktivizmussal. Herskó, Fábri, Kósa, Kovács és Bacsó számadásdrámái *(Párbeszéd, Húsz óra, Tízezer nap, Hideg napok, Nyár a hegyen)* a közelmúlt (újra) értékelése felé nyitották a magyar filmet,

8 Jancsó (2000) 411. p.

9 Magyar Dezsőék, Gazdag Gyuláék, Bódy Gáborék nemzedéke amúgy is elutasította a hatvanas években kialakult játékszabályokat. A virágnyelv helyett a direkt beszéd, a közéleti-történelmi számvetések helyett a dokumentarista életképek és a szociológiai mélyfúrások korszakát hirdették meg (Magyar Dezső: *Agitátorok, Büntetőexpedíció,* Ember Judit–Gazdag Gyula: *A határozat).* Az előző nemzedékek alkotói is stílusváltással reagáltak a kultúrpolitika klímaváltozására, és többnyire parabolákban próbálták újra becserkészni a tabukat (Gaál: *Magasiskola,* Kósa: *Ítélet,* Sára: *Holnap lesz fácán).* A hetvenes évek elejének újrepresszív politikája nem volt kiegyezéspárti – új konszenzus híján a cenzúra lépett működésbe, a hetvenes években szaporodó betiltások ennek a reflexnek (is) a következményei.

10 Ezt a helyzetet részletesen elemzi monográfiájában Gelencsér (2002) 27–43. p.

Szabó, Gaál és Sára nemzedéki önvallomásai *(Álmodozások kora, Sodrásban, Feldobott kő)* – olykor szintén történelmi metszetben – személyességükkel és kötetlenségükkel érvényesítettek új nézőpontokat. Jancsónak a hatvanas évek második felében készült filmjei *(Szegénylegények, Csillagosok, katonák, Csend és kiáltás)* egyedülállóak annyiban, hogy nem a közelmúltba fordulnak – miközben parabolikus értelmezésük természetesen az ötvenes évekre is vonatkoztathatja őket –, hanem a történelem logikáját és a hatalom megfélemlítő, alávető, gyilkos mechanizmusait vizsgálják. Szabóék filmjei üdítő módon fordulnak el a napi politikai, publicisztikus témáktól; Kovácsék éppen a közéleti, kritikai mozgástér lehetőségeit próbálják meg kitapogatni – Jancsó mindkét irányhoz képest teljesen más terepen mozog: a *Szegénylegények* vagy a *Csillagosok, katonák* világában nyoma sincs a konszolidációs illúzióknak. A sáncba zárt betyárok megtörésének, egymás elleni kijátszásának és becsapásának krónikája könyörtelenül leszámol a romantikus mítoszokkal. Hogy a harmincas évek sztálini terrorjának, az ötvenes évek koncepciós pereinek vagy a forradalom utáni megtorlásnak a történetét látjuk újraéledni ezen a színpadon, az a Jancsó és Hernádi által felépített struktúra absztraktságából és rugalmasságából, no meg a történelmi tapasztalatok egyértelműségéből fakad. A hatvanas években, az újbalos eszmék és a reformista víziók korszakában Jancsó a politikai terror technikáiról és a hatalom alávető-kiszolgáltató mechanizmusairól készít filmeket; az évtizedfordulón és a hetvenes évek első felében, a 68-as „csillagév” eszméinek bukása után kerülnek filmjei középpontjába az alávetettek és a forradalmárok, a forradalom örök mechanizmusa – avagy az örök forradalom logikája *(A pacifista, Még kér a nép, Szerelmem, Elektra)*.[11] A Jancsó-filmek történelmi modelljei épp azért voltak feltűnőek, és azáltal tudtak megtermékenyítően hatni mind a magyar filmre, mind az egyetemes filmművészetre, mert kiléptek az uralkodó diskurzusból, absztraktságuk révén azonban átvehető és alkalmazható mintát mutattak eltérő alkotói megközelítések számára is.

A hatvanas évek magyar filmjének kitüntetett jellegét erősíti, hogy a korszak kiemelkedő filmjei egyben a korszak meghatározó stílustendenciáit is reprezentálják. Mindennek a fontosságát a következő évtizedre előretekintve érthetjük meg. A hetvenes évek magyar filmművészetét elemző, már idézett monográfiájában Gelencsér Gábor ugyanis éppen abban látja az évtized meghatározó ellentmondását, hogy a korszak társadalmi és művészi hatásukban jelentős filmjei periférikusak voltak – az *Amerikai anzix*, *A kis Valentinó*, de még a *Szerelem* vagy a *Szindbád* sem vált egységes stílusiskola és irányzat kezdőpontjává. A hatvanas években azonban szinkronban voltak a tendenciák: a *Szegénylegények*, a *Hideg napok* és a *Húsz óra*, vagy éppen a *Sodrásban*, az *Apa* és a *Feldobott kő* hatásösszefüggései igen erősek – a hatvanas évek filmművészetét elemezve nem válik tehát külön a legfontosabb irányzatok és a kiemelkedő művek leírása.

11 Szabó (1991).

Az „aranykor” háttere és karaktere

A gyártás átszervezésének is köszönhetően a hatvanas évek elején stabilizálódik a készülő filmek száma, a korszakban átlag húsz magyar film készül évente. A fiatalok pályára lépésével bővül a rendezői gárda, lényegében három és fél generáció alkot egymás mellett: a Keleti Márton, Gertler Viktor és Bán Frigyes fémjelezte „öregek”, akik személyükben is bizonyos kontinuitást képviseltek a negyvenes évek magyar populáris filmkészítésével; a Fábri Zoltán, Jancsó Miklós, Máriássy Félix és Ranódy László által képviselt „köztes generáció”; Bacsó Péter, Herskó János, Kovács András, Makk Károly és Révész György „középnemzedéke”; és a Balázs Béla Stúdióból induló fiatalok csapata. Az ötvenes évekhez képest sokszorosára nőtt a rendezői gárda (és akkor a színházból áthívott-átigazolt alkotókat nem is említettük), az évente készülő filmek száma ezzel nem tudott lépést tartani – a főiskoláról kikerülő fiatalok debütálása ettől kezdve óhatatlanul kitolódott. Egyre keményebb lett a csata a filmkészítés lehetőségéért, amit a kultúrpolitika mindig ügyesen ki is használt az elmúlt évtizedekben.

A hatvanas években azonban még nem feltétlenül a generációs feszültségek jellemzik a filmszakmát, és az évtized össztermését áttekintve feltűnő a szerzői filmek és a műfajfilmek egyensúlya is. Mindez azonban inkább statisztikai egyensúly, hiszen a korszakban már csak a kultúrpolitika preferenciái miatt is a szerzői filmek élveznek előnyt. A szerzői filmes öntudat és a háttérbe szoruló, idősebb szakember-rendezők frusztrációja már ekkor művészfilm és populáris film csatájaként jelent meg a szaksajtóban.[12] Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek legelején minden évben legalább egy filmmel, javarészt vígjátékokkal és adaptációkkal jelentkező Keleti–Bán–Gertler-trió kétségkívül kevesebb lehetőséget kap, mégsem állíthatjuk, hogy a populáris film pozíciói gyengék lennének (Keleti Márton ennek a korszaknak is az egyik legfoglalkoztatottabb rendezője). Műfaji szempontból is szélesedik a paletta, a vígjátékok, szatírák és krimik dominálnak, de például ekkor készül el Fejér Tamás rendezésében az első „vegytiszta” magyar sci-fi *(Az idő ablakai)*. Közönségsikerüket tekintve is kiemelkedőek Várkonyi Zoltán romantikus történelmi filmjei, Jókai-adaptációi, de azért a *Szegénylegények*nek is több mint egymillió nézője volt ebben az időben.

A mozizás kiemelt helye a szórakozásban persze nem véletlen. Az ötvenes évek elején lezajlott „falumozisítási” kampány következtében a lakosság kilencvenhét százalékának lakhelyén van mozi, a lá-

12 „[K]árosnak tartom az úgynevezett »művészfilm« abszolutizálását. Pályakezdésem óta alapelvem, hogy művészet közönség nélkül nem létezik. Ma mégis azokat a filmeket tartja értékesebbnek szakmai közvéleményünk egy része, amelyet a közönség nem néz meg. Ezek többnyire »homályos« filmek: így is lehet, meg úgy is lehet érteni őket. Olykor maga az alkotó tiltakozik, mi mindent magyaráznak bele művébe. Én nem hiszek az ilyen sokféleképpen értelmezhető filmekben; az egyértelmű mondanivalót szeretem. Mert ha ez tovább is így megy, amit »modern művészet« címen sokan művelnek, akkor eljutunk oda, hogy elmosódik a határ a profi művészet és az amatörizmus között. Minden művészetnek vannak alapvető szabályai és törvényszerűségei, amelyeket meg kell tanulni. […] A filmezés is szakma, nem is könnyű – noha sok »modern« alkotáson nem látszik, hogy szerzője tisztában volna a szakma alapelemeivel…” Kiváló művészek (1994) 64. p.

togatottsági adatok szempontjából az 1960-as év a rekord, száznegyvenmillió nézővel. A magyar mozi a hatvanas évek legelején volt a csúcson, a magyar film az évtized közepén jut el oda – akkor, amikor már egyre látványosabb a televízió közönségszippantó hatása. Az 1960-as száznegyvenmilliós nézőszám tíz év alatt nyolcvanmillióra apad, a hetvenes évek elejét már csak emiatt is a válságbeszéd uralja: előtérbe kerülnek a viták a magyar újhullám kifulladásáról, hermetikussá válásáról és a közönségfilmről (hogyan lehetne visszacsalogatni a nézőket a moziba?). A hatvanas évek hazai populáris mozgóképkultúrájának fontos darabjai az első televíziós sorozatok *(Tenkes kapitánya, Bors, Egy óra múlva itt vagyok),* melyeknek egyes epizódjait vezető játékfilmes rendezők jegyzik. Kivételes helyzet, hogy a közönség igényét a mozi *még*, a tévé *már* kielégíti. A korszakban legfeljebb csak előlegződik, de még nem jelentkezik a film és tévé közötti háborúskodás.

A hatvanas évek magyar újhullámának felfutásában fontos szerepet töltött be a filmszakma fórumainak bővülése. 1959-ben, a művészeti élet intézményrendszerének újjászerveződésével megalakul (újjáalakul) a Színház- és Filmművészeti Szövetség, elindul a *Filmvilág,* létrejön a Magyar Filmtudományi Intézet, melynek folyóirata, a *Filmkultúra* először belső terjesztésben jelenik meg, 1965-től azonban, Bíró Yvette főszerkesztésével a korszak egyik vezető értelmiségi műhelyévé emelkedik. A magyar újhullám mellett elkötelezett *Filmkultúra* többek között Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Szabad György, Mészöly Miklós, Mérei Ferenc, Hankiss Elemér, Domokos Mátyás, Perneczky Géza cikkeit, elemzéseit, tanulmányait közli – olykor nem pusztán a filmek, de a róluk szóló beszéd is a nyilvánosság határait feszegeti (egészen 1973-ig, amikor a kulturális-művészeti-tudományos életet érintő „rendteremtés" keretében Bíró Yvettet is leváltják a *Filmkultúra* éléről[13]).

1965-ben Pécsett, Aczél Gyögy „városában" megrendezik az első Magyar Játékfilmszemlét, amely szakmai és politikai fórum egyszerre. A versenymezőnybe válogatott filmek között ugyan az első években éppúgy találhatunk vígjátékokat, mint szerzői filmeket, a prímet azonban ez utóbbi kategória viszi. A kultúrpolitika taktikáját mutatja, hogy két zsűri („társadalmi" és „szakmai") dolgozik egymás mellett, és a díjak elosztásában erősen érvényesül a megosztó-kiemelő-egyensúlyozó logika.

Összefoglalva tehát elmondható, hogy a hatvanas évek magyar szerzői filmje kultúrpolitikai és kritikai hátszéllel, ám olyan közegben futott fel, amely műfaji spektrumát tekintve is szélesebb volt, mint a megelőző és a következő évtizedekben. A harmincas–negyvenes évek magyar filmkultúrájából a művészfilmek hiányoztak, a hetvenes évektől kezdve pedig a populáris műfajok szorulnak háttérbe – egyensúlyt mindmáig nem sikerült találni, nem véletlen, hogy az ezredforduló magyar filmjének is épp ez a sarkalatos kérdése és vitapontja.

13 A *Filmkultúra* nagy korszakáról lásd Bíró Y. (1991).

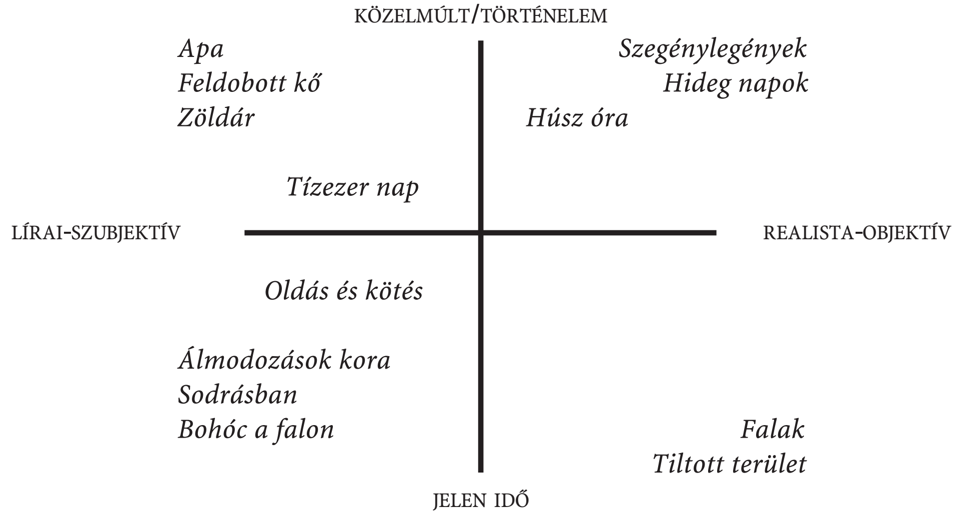
Az „aranykor" stílusa és karaktere

A hatvanas évek magyar filmjének újdonsága a személyes hangvétel megjelenése. Ez nem feltétlenül alanyiságot (egyes szám első személyű megszólalást) vagy önéletrajziságot jelent, hanem a formakezelés és az elbeszélés felszabadulását, lírai és szubjektív attitűdöt. Az újhullámos filmek gyakran generációs élményeket fogalmaztak meg, szinte egy nemzedék „nevében" megszólalva. Az ötvenes évek néhány kiemelkedő filmjében a líraiság távolságtartóbb és szikárabb, realista poétikában jelent meg, az újhullám viszont a személyesség beemelésével lazította és törte át a formákat. Talán pontosabban látjuk a különbségeket, ha összehasonlítjuk a neorealista stílus hazai mestere, Máriássy Félix *Egy pikoló világos* vagy *Csempészek* című filmjét Szabó István *Álmodozások kora* vagy Gaál István *Sodrásban* című munkájával. Az új hangvétel sem kizárólag a fiatalok filmjét jellemezte, hiszen Jancsó *Oldás és kötésé*t vagy a Szabóéknál egy fél nemzedékkel idősebb Zolnay Pál *Hogy szaladnak a fák!* című munkáját is áthatja.

A korszakot elsősorban a szerzői film alakváltozatai jellemzik: az „így jöttem" személyes és generációs önvallomásai (Szabó: *Álmodozások kora,* Gaál: *Sodrásban,* Kósa: *Tízezer nap*, Sára: *Feldobott kő*), a publicisztikus vitafilmek (Kovács András: *Nehéz emberek*, *Falak*), Jancsó absztrakt történelmi modelljátékai és a parabolák, valamint az analitikus történelmi drámák (Herskó: *Párbeszéd,* Fábri: *Húsz óra*, Kovács: *Hideg napok*). Ha ehhez hozzávesszük a populáris film különböző alakváltozatait Keleti Márton vígjátékaitól Ranódy László míves irodalmi adaptációin át a Várkonyi-féle történelmi tablókig, legalább hat irányzatot kapunk: 1. „így jöttem" filmek: személyesség, ars poetica, önvallomás, nemzedékiség, líra (Szabó, Gaál, Sára, Sándor); 2. közéleti filmek, jelenkor-drámák (Kovács, Bacsó, Mészáros, Kardos, Gábor, Máriássy, Zolnay); 3. történelmi modellek és parabolák (Jancsó, Kósa); 4. analitikus történelmi drámák (Fábri, Kovács, Herskó); 5. műfaji filmek (Bán, Gertler, Keleti, Révész); 6. irodalmi adaptációk (Várkonyi, Ranódy).

Az irányzatok közötti kereszthatások természetesen igen erősek, egyes rendezők művei ráadásul több csoportba is sorolhatók, épp ezért elképzelhető másféle felosztás is. A filmeket egy olyan koordináta-rendszerben is elhelyezhetjük, amelynek egyik tengelyét a lírai-szubjektív, illetve a realista-objektív stílus és hangvétel, míg a másikat a történelmi, illetve jelenkori történetválasztás tematikai pólusai jelzik – ám ennek a besorolásnak a határaira figyelmeztet, hogy a korszak végén egyre jellemzővé váló parabolikus, illetve groteszk-ironikus stilizáció jegyében született műveket csak bajosan lehet elhelyezni benne.[14]

14 A hetvenes évek parabolái már a „legvidámabb barakk" kádári konszolidációs ideáljáról mondtak lesújtó véleményt. Kósa filmjében *(Nincs idő)* a mintabörtön, Sára parabolikus szatírájában *(Holnap lesz fácán)* a paternalizmus és a rendteremtő, erős kezű vezetés ideológiája kerül össztűz alá. Ez már az illúzióvesztés kora, a hatvanas éveket azonban még a reformista illúziók hevítették.

Számadás és párbeszéd

Mindezek után rátérek az általam a korszakból kiemelt irányzatra, az analitikus történelmi drámák csoportjára. A politikai-poétikai modernizmus körébe sorolható visszaemlékező-oknyomozó filmek közös pontja a történelemvizsgálat és az önvizsgálat összevonása, a korszakösszefoglaló, közelmúltelemző jelleg. A kádári konszolidáció az „aki nincs ellenünk, az velünk van" tétel jegyében a hétköznapokat és a magánéletet kiengedte a politika és az ideológia fogságából. A világháború pusztítása, a zaklatott koalíciós évek, a Rákosi-diktatúra, a forradalom, majd a megtorlás vihara után a hatvanas évek nyugodtabb periódust jelentett, s egyben megteremtette a visszatekintés és a számvetés lehetőségét. Honnan jöttünk? Hová tartunk? Hol vagyunk? A második világháború utáni másfél évtized eseményeivel szembenéző filmek a történelemvizsgálatot a jelen megértésére használták fel. A közelmúlt elemzése összeért az alkotók politikai szerepvállalásának igényével éppúgy, mint a kádári-aczéli politika alaptörekvésével, hogy a művészeket a legfontosabb közéleti kérdésekben (is) állásfoglalásra késztesse.

A hatvanas évek kilátópontjáról rögvest a kontinuitás és a diszkontinuitás kérdéseire kellett egy pillantást vetni. A filmek közelmúltképe folyamatosságra épül, mégsem tagolatlan időszakot mutat fel. A történelem belenyúlik a jelenbe, a múlt nem lezárt események összessége, hanem a jelen felé nyitott folyamat. A mából visszatekintve érthetjük meg, hogy milyen utat jártunk be, a hagyományaink, a történelmünk viszont döntően befolyásolja azt, hogy miként értelmezzük a pillanatnyi helyzetünket. A hatvanas évek történelmi drámáit a visszaemlékezés logikája szervezi. Sosem egyvalaki emlékezik azonban vissza: az események több nézőpontból, többféle értelmezést egymás mellé helyezve tárulnak fel.

A *Párbeszéd* egy kommunista értelmiségi házaspár sorsán keresztül mutatja be a második világháború utáni bő másfél évtized magyar történelmét, pontosabban azt, hogy a szereplők cselekedeteit mennyire meghatározza az adott kor és politika. Magánélet és közélet, személyes sors és politika Herskó filmjében nem választható el egymástól.

A Sánta Ferenc riportregénye nyomán készült *Húsz óra* négy egykori szegényparaszt történetét kíséri végig, a magánélet helyett elsősorban a sorsfordító politikai és morális döntésekre koncentrálva.

A Cseres Tibor regényéből forgatott *Hideg napok* katonatisztjei a háború végén egy cellában összezárva az újvidéki mészárlás történetét elevenítik fel: mindannyiuknak megvolt a szerepe a vérengzésben, mégis eltérően értelmezik a történteket – másképp nem is tehetnének, hiszen nemcsak viselkedésüket és értékrendjüket, de származásukat és beosztásukat tekintve is teljesen különbözőek. A felelősségben azonban osztozniuk kell.

A Kósa Ferenc, Sára Sándor és Csoóri Sándor által jegyzett *Tízezer nap* szintén paraszti, faludráma, a történelmi időfolyamba azonban korábban, a harmincas években lép be, húsz év helyett három évtized („tízezer nap") krónikáját összefoglalva két család történetén keresztül, melyben a történelmi-politikai számvetés, valamint a paraszti életvilág és értékrend hagyományainak felmutatása kerül egyensúlyba.

A visszaemlékezések mindegyik esetben lehetőséget adnak az eltérő nézőpontok megjelenítésére, a többszólamúság azonban korántsem az értékrend elmosódását jelenti. Baráti kapcsolatok, szerelem, kisközösségek: a dilemmák hátterében minden esetben az egyén történelmi meghatározottsága áll. Az alapvetően morális kérdésfelvetés ezért arra irányul, mi az egyén felelőssége, miféle értekrendnek kell engedelmeskednie, hogy helytálljon a történelmi határhelyzetekben. Ezeknek a filmeknek a kulcsszava a megértés – a múlt feltárása és az egyén feltárulkozása.

A történelmi vizsgálódás filmjei abból a szempontól oszthatók két csoportra, hogy az alkotók mely nemzedéke készítette őket. A középgeneráció (Kovács, Herskó, Fábri) filmjeit a számadásos jelleg, a realisztikus kiindulás és az értelmező-oknyomozó attitűd jellemzi, a fiatalok munkáit (Szabó, Gaál, Kósa, Sára) az „így jöttem" személyes hangvétele, a lírai-visszaemlékező poétika, az öndefiníció, a saját hely kijelölése.[15] Fábriék számára az összegzés gesztusa, az erkölcsi következtetések és tanulságok levonása volt a legfontosabb. A fiatalabbak személyes ügyként tekintettek a közelmúltra: nem összefoglalni akarták az eseményeket, hanem a saját kötődéseiket próbálták megérteni. A múlt faggatása generációs számvetés és az illúziók eltörlése: leszámolás az apa figurája köré épített mítosszal (Szabó: *Apa*), eltávolodás a megelőző nemzedéktől, akik „egymást csukták le az ötvenes években" (Bacsó: *Nyár a hegyen*).

Az ötvenes évek modernista filmjének legfontosabb csapásirányát a hagyományos elbeszélésmód fellazítása, a valóságreferencialitás szintjeinek átrendezése, valamint az önreflexió jelentette. Konkrétabban: a lineáris elbeszélés logikájának megtörése,

15 Gelencsér (1996).

az időfelbontásos elbeszélőszerkezet, a valóságreferencialitás tekintetében az álmok, emlékek, fantáziaképek és víziók beemelése a történés közegébe, sőt nemcsak beemelése, de a realitás és az álom, a fantázia, a jelen és a múlt közötti határok eltüntetése, elmosása, az ismeretelméleti kétely jelzése – elég csak a *Tavaly Marienbadban,* a *Nyolc és fél* vagy a *Nagyítás* példáját hozni.

Mindebből a magyar filmben az elbeszélésmód megújítása hatott, az álmok és az emlékek képei a hetvenes évek elejének „esztétizmusa" (Makk: *Szerelem,* Huszárik: *Szindbád*) számára voltak megtermékenyítőek – az önreflexió viszont szinte alig jelenik meg a modern magyar filmben. Az egyenes vonalú elbeszélés helyébe állított időfelbontásos elbeszélőszerkezet tökéletesen szinkronba volt hozható a hatvanas évek reformista, politikai poétikájával. A korszak magyar filmjei ugyanis a párbeszédek korát alkotják. A cím egyszerre utal egy kultúrpolitikai helyzetre: hatalom és művészek dialógusára; egy narratív elemre: a filmek többszólamú elbeszélőszekezetére; valamint az irányzat tulajdonképpeni nyitódarabjára, Herskó János *Párbeszéd* című filmjére.

Való igaz, hogy ezek a filmek messze nem olyan radikálisak, mint Alain Resnais vagy Alain Robbe-Grillet emlékezéstechnikai bravúrdarabjai, a *Szerelmem, Hirosima,* a *Halhatatlan,* vagy a már említett *Tavaly Marienbadban*. A realista indíttatást megtartó párbeszédes szerkezet az egységes okozatiságot fellazítja, de nem veti el teljesen. Akira Kuroszava 1952-es alkotása, *A vihar kapujában* modernista alapfilm abban a tekintetben, hogy az eltérő nézőpontok szerepeltetése eltérő értelmezéseket, eltérő történet- és igazságkonstrukciókat hoz létre – és innen ha nem is egyenes, de következetes út vezet Antonioni *Nagyítás*ának személyes tapasztalatot és közös tudást konfrontáló pantomimjátékáig. Eddig a pontig a hatvanas évek magyar filmjei általában nem jutnak el – de nem is ez a céljuk. A dialógus, a vita, a többszólamúság a fontos a számukra, de lényeges az összegzés, a tanulságok levonása is. Nem véletlen, hogy a filmek szinte mindegyike szerepeltet egy rezonőrfigurát: a *Húsz óra* riportere, a *Tízezer nap* fiatal, huszonéves hőse, aki kívülről-távolabbról tekinti az eseményeket – de még a Szabó-filmek jelképes zárlata, az *Álmodozások kora* telefonoskisasszonyainak sora, az *Apá*ban a folyót a főhős mögött átúszó fiatalok tömege is ehhez az általánosító-szimbolikus reflexhez kapcsolható.

Hogyan működik mindez a mikrodramaturgia szintjén? Ezt vizsgálom most meg Fábri Zoltán *Húsz óra* című filmjének elemzésével.

Húsz óra

Miért épp a *Húsz óra*?[16] Fábri filmje a hatvanas évek kultúrpolitikai, filmes és hatalmi konszenzusának kitüntetett pillanatában születik meg; a konszolidáció egyik reprezentáns alkotása, jelzi és előkészíti a terepet, a mozgásteret más alkotások számára is. Fábri Zoltán a korszak egyik legtekinté-

16 És miért csak a film, önmagában? Az elemzés terjedelmét túlfeszítené Fábri Zoltán filmjének és Sánta Ferenc

lyesebb, elismert, kétszeres Kossuth-díjas rendezője (bár a hatvanas évek elején, mint mindenkinek, neki is akadnak csatái a cenzúrával: több filmtervét és forgatókönyvét betiltják – előfordul az is, hogy a forgatás kitűzött kezdete előtt pár nappal állítják le egy filmjét). A *Húsz óra* készítése és bemutatása körül komoly viták zajlanak,[17] az engedélyeztetés után azonban a film fogadtatása rendkívül kedvező. A *Húsz óra* az első Magyar Játékfilmszemle sokszoros nyertese: a társadalmi zsűri nagydíja mellett megkapja a szakmai zsűri rendezői és operatőri díját is.[18]

Sánta Ferenc riportregényét Fábri sokszorosan keretezett, időfelbontásos szerkezetű filmben dolgozta fel. A párhuzamos visszaemlékezések a jelenben, még közelebbről a falu történetét megíró fiatal riporter interjúiban futnak össze. A *Húsz óra* stiláris-narratív megoldásainak és politikai állításainak alapfeszültsége egyaránt a szembesítő-oknyomozó dramaturgiából, az igazság- és formakeresés logikájából fakad. A film felütése ennek megfelelően mindkét témát (az elbeszélés és az igazságkeresés problémáját) erőteljesen exponálja.

Reggeli nyüzsgés dokumentarista, keresetlen képeivel nyitunk – szöveg nélkül, csak beszédtöredékek és zajok hallatszanak; miközben a riporter borotválkozik, munkába indulnak az emberek, motorok zúgnak és traktorok bőgnek fel. Ezt a tevékeny, nyüzsgő kezdést ellenpontozza a falu szélén lakó egykori gróf szkeptikus kijelentése (*„Illúzió, kedvesem, minden illúzió…”)*, és az öreg parasztember kérése, hogy a riporter ne használja fel a cikkben az ő tanúságtételét.

A fővárosból érkezett ifjú megfigyelő nehezen tud rendet vágni a történetek és történések zuhatagában: interjúalanyai vagy csak a maguk igazát szajkózzák (mint a gyilkos, ávós Varga Sándor 1919-es veterán apja), vagy nem akarják vállalni a történetüket (az öreg parasztember), netán azt kérdőjelezik meg, hogy a fiatalember egyáltalán képes-e ezt a történetet megírni (elnök Jóska legelső mondata a filmben: *„Aki a maga fajtájával nem állt még szemben, mégpedig puska kinn, puska benn, annak én nem tudom elmondani, hogy van ez.”*).

A *Húsz óra* tehát első öt percében a különböző pozícióból megfogalmazott vélemények sokféleségével a történet uralásának-uralhatatlanságának kérdéseit veti fel. A riporter is kételkedik magában (*„ezt a riportot nem tudom megírni”*), ugyan-

regényének összehasonlítása, ezért erre most nem vállalkozom.

17 Ezekre utal Ujhelyi Szilárd is már idézett interjújában: „A *Húsz óra* készülésének idején is volt néhány olyan nap, amikor a Szovjetunió párt- és állami vezetésében bekövetkezett személyi változások jelentőségét találgatva, kellő tájékozottság híján, többekben föltámadt a félelem: nem kerül-e le a történelem napirendjéről a XX. kongresszussal elindult folyamat, nem revideáljuk-e álláspontunkat, nincs-e visszafordulás?” A „cselekvő” filmről (1991) p. 50.

18 1965 őszén, amikor Fábri filmje a játékfilmszemlén diadalmaskodik, már elkészült Kósa Ferenc első játékfilmje, amely – témája és feldolgozásmódja miatt – sok szempontból a *Húsz óra* párja és ellenpontja lehetne. A *Tízezer nap* ideiglenes betiltásának közvetlen oka, hogy egyik jelenetében forradalomként említik 56-ot. Kósa filmjét végül a cannes-i fesztiválsiker (rendezői díj) után engedik bemutatni idehaza; a *Tízezer nap*ot végül az 1967-es játékfilmszemlén (melyen a *Hideg napok* kapja a fődíjat) vetítik, és nyer megosztott rendezői díjat.

akkor fontos, hogy milyen igealakban fogalmaz: nem azt mondja, hogy ezt a riportot *nem lehet* megírni, hanem a *saját képességeit* illetően bizonytalan. A jelenetet ráadásul totálból látjuk, a tépelődő riporter egy dombtetőről figyeli a falut; a riporter filmbeli nézőpontja szimbolikus erejű: a fiatal értelmiségi kívülről tekint mindenre, megnyugtató távolságtartása azonban ekkor még nem segíti az értelmezést.

Adott tehát egy sok szálon futó, ellentétes pozíciókból megfogalmazott történet-rengeteg és az értelmezési lehetőségek bizonytalansága. Aki átélte, az vagy nem vállalja, vagy csak a saját igazát mondja, és nem lát ki belőle; aki kívülről rálát, az nem képes átlátni a helyzetet. A *Húsz óra* ezzel a felütéssel megteremti poétikai és politikai kihívását: ez a film a meggyőzések és a meggyőződések története, történelmi oknyomozó vitafilm.

Egy vályúból való egykori zsellérek, egymás ellen fordult négy gyerekkori barát története a *Húsz óra*. Egyikük, az ávós Varga Sándor lelövi Kocsis Bénit, majd elhagyja a falut; a harmadik, a téeszelnök Jóska majdnem halálra veri Balogh Antit, aki a forradalom alatt rálőtt. A két tragédia története egymással párhuzamosan bontakozik ki. A kulcsmondatok rendre megismétlődnek, a film elbeszélőszerkezete felváltva visszatekint és megelőlegez, egy-egy esemény értelmezéséhez a film egészen különböző pontjain találunk adalékokat; az információadagolásnak ez a módja izgalmas feszültséget teremt.[19] A nézőpontok sokfélesége korántsem véletlenszerű, a szereplők áttekintésével szinte teljes társadalmi és politikai keresztmetszetet kaphatunk. A *Húsz óra* reprezentatív katalógusában ott sorakozik a párttitkár, az ávós, a téeszelnök, a téeszgazda, a szegényparaszt, a kulák és az egykori gróf – a listát két értelmiségi figura, a Pestről származó orvos és a fiatal riporter egészíti ki. Ez a keresztmetszet önmagában túlságosan statikus lenne, a film drámájának és dramaturgiájának azonban épp a mozgás a lételeme. Az a tény, hogy négy egykori nincstelen paraszt története kerül a középpontba, a mobilitást hangsúlyozza: kiemelések és kiemelkedések, változások és átváltozások logikáját. Húsz év távlatából tekinthetjük át, hogy a hasonló pozícióból (társadalmi hovatartozás, hagyományok, baráti kör) származó négy emberből mi lett; ki milyen pályát futott be. A *Húsz óra* dramaturgiájában a mobilitás mellett az agilitás lesz különösen fontos, hiszen a szereplők élettörténetét és viselkedését alapvetően politikai meggyőződésük motiválja; az egyéni és családi életpályákat ezen kívül a nemzedéki hovatartozás és a család (szülők és gyermekek, apák és fiúk hagyományöröksége és konfliktusa) befolyásolja.

Fábri filmjében a legfontosabb szereplőknek mindig akad ellenpólusa, még a rezonőrnek is. Érdemes ebből a szempontból áttekinteni a *Húsz óra* hőseit. A riporter-rezonőr sejthetően elsőgenerációs értelmiségi,[20] aki talán most először cseppen az

19 Fábri ezt egy interjúban a következőképp fogalmazta meg: „A *Húsz óra* egy egész korszaknak néhány emberi sorsban kifejezett bonyolult összefüggéseit úgy igyekezett bemutatni, hogy a gondolkodás dialektikájára fűzte a mondanivalót." Egy gondolat (1991) 26. p.

20 Az elsőgenerációs értelmiségi amúgy a korszak nagyon sok filmjének kulcsfigurája, ezeknek a hősöknek a konfliktusaiban különösen élesen vethetők fel tradíció és modernizáció értékrend- és hagyománykonfliktusai. Nem véletlen, hogy ez a hőstípus általában a „visszame-

élet és a történelem „sűrűjébe”, ez a riport a tűzkeresztség a számára. Mindenkit meghallgat, kíváncsian mérlegel, és megpróbál összegezni. Ellenpólusa a falu (sejthetően polgári, értelmiségi családból származó) orvosa, aki nyolc éve került ide a fővárosból; valamikor közvetlenül a forradalom előtt tehát, a film azonban az okokat nem részletezi. Modern, cinikus férfi, tele önbizalommal – és csömörrel. Egy picinyke nyugtot kíván magának és egy pincényi Nyugatot hoz létre, de legalábbis a pesti nagyvilági élet imitációját. Ott lenn, mélyen a föld alatt elbújik a világ elől; fillérékből barkácsolt csillogó bárpultot, gint nyakal, Piafot hallgat, és Párizsról, más életről ábrándozik. Nem hajlandó beszélni a tragédiáról (*„kérdezze azokat, akik benne voltak, akik csinálták”*), pedig őt hívták ki Kocsis Béni holttestéhez. A szakmaiság védelmébe húzódik (*„Ha úgy tetszik, orvos vagyok, azért nem beszélek”*), kívülállása és közömbössége erősen konfrontálódik a riporter nyughatatlan érdeklődésével.

A négy egykori barát kapcsolata agilitás és elkötelezettség, morális próbatétel és politikai meggyőződés csapdáiban robban szét. Az ávós Varga a hithű, szektás kommunista prototípusa, aki amíg az erő és a hatalom mögötte áll, legközelebbi barátait is elárulja, vegzálja (Balogh Antit kinevezi a nép ellenségének, mert az 1952-ben kilép a pártból); a forradalom napjaiban azonban elmenekül a faluból, és csak hetekkel később tér vissza, hogy bosszút álljon – ennek a bosszúnak lesz áldozata Kocsis Béni, akit az egyik „ellenforradalmár” rejtegetésével gyanúsít.

Négyük közül Kocsis Béniről tudunk meg a legkevesebbet: ő a hatalmi játszmákba bele nem keveredő, dolgos, becsületes, egyszerű parasztember, aki a fatális gyilkosság áldozata lesz.

Balogh Anti az elveihez csökönyösen ragaszkodó, szuverén férfi. Nem hajlandó részt venni a törvénytelenségekben, a padláslesöprések idején visszaadja a párttagkönyvét, kikergeti a házából az őt fegyverrel fenyegető Vargát, de a békíteni érkező Jóskával sem áll szóba – olyannyira, hogy évekkel később, a forradalom napjaiban ellene vezeti az embereket.

Balogh Anti ellenpólusa elnök Jóska, az öntudatos, haladó kommunista, aki a téesz élén csinálja végig az ötvenes éveket, mindvégig „középen állva”, egyszerre csap jobbra és balra: csitítja a szektásokat, és aktivizálni próbálja a beletörődő, hallgatag, közönyös parasztokat. Elnök Jóska a film egyértelműen pozitív hőse, és ebben a momentumban nem pusztán az a fontos, hogy figurájában Fábri a kádári konszolidáció reformista-centrista logikáját vetíti vissza a forradalom előtti időkbe,[21] hanem a Jóska és Anti közötti különbség. Mindketten makacsul ragaszkodnak az elveikhez, csakhogy a film érvrendszere szerint Jóskát osztályöntudata, meggyőződése emeli a társadalmi folyamatokat, a szocializmus fejlődésének logikáját és dialektikáját át nem látó Anti fölé – kettőjük szenvedélyes csatájában az osztályöntudat és az egyéni érdekekhez való ragaszkodás küzd meg egymással.[22]

Elnök Jóska az ötvenes–hatvanas évek magyar filmjeinek tipikus „cselekvő hőse”.

gyek a falumba” cselekménymintába helyezve bukkan fel *(Oldás és kötés, Hogy szaladnak a fák!, Zöldár).*

21 Gyertyán (é. n.) 61. p.

22 Bíró Gy. (1991) 35–37. p.

Nem kételyei vannak, hanem elvei, ezekkel az elvekkel azonban bizonyos pillanatokban egyedül marad. Figurájában a meggyőződéses, öntudatos vezető csökönyössége és magányossága emelkedik a tömeg fölé. Jóska több monológja is vádbeszéd: ő pontosan tudja, kinek mi a jó, és mit kap érte? Szemrehányást, értetlenséget és egy majdnem gyilkos lövedéket. Jóska a film legtöbb jelenetében egyedül van, magányosan küzd elveiért és az emberekért.

A *Húsz óra* tipikus szituációi azok a drámai vagy vitajelenetek, amelyekben a történés főszereplőit (a földosztó biztosokat, az agitáló Jóskát, a dühödten fegyvert fogó Vargát, Jóska házánál Balogh Antit és Kiskovácsot) szótlanul és tétlenül ácsorgó népek veszik körül. A film elején és végén, tehát két hangsúlyos pillanatában megszólaló idős parasztember tépelődése *(„örökké csak a háborúskodás")* számtalan ponton visszhangzik a filmben, éspedig általában megfáradt, idős asszonyok beletörődő monológjaiban. *(„Ami volt, megvolt, nincs mit tenni. A szegény ember felejtse el minél hamarabb, ami rossz történt vele.")*

Meggyőződés és sodródás, elkötelezettség és tétovaság, aktivitás és passzivitás szélsőértékeire feszíti Fábri a nagyjeleneteket, ez a kontraszt emeli ki még inkább Jóska magatartását, és próbálja indokolttá tenni a férfi türelmetlenségét, indulatosságát. *(„Azt hiszitek olyan nagy öröm az nekem, örökösen korbáccsal állni mögöttetek?")*

A viszályok és ellentétek apáról fiúra szállnak, szemet szemért, fogat fogért, hetediziglen kell megfizetni, visszafizetni a múltbéli sérelmeket és tragédiákat. Ezt vallja Jóska is, aki az ötvenes évek elején megleckéztette egykori gazdáját, a kulák Kiskovácsot, és a fiát is kirakatta az egyetemről – ahogy annak idején Kiskovács kirakta Jóskát a napszámból, mert húst is vett a levesből éhező gyerekének; Kiskovács fia pedig az apja miatt rajta esett sérelmet fizeti vissza Jóskának azzal, hogy a forradalom alatt ellene hecceli az embereket, köztük Balogh Antit. Mert mindenkinek számadása van, a drámák súlya nem csökken, örökké emlékezni kell (Kocsis Béni özvegye nem engedi megcsináltatni az ajtót, melyen keresztül Varga lelőtte a férjét, de a fia is gyanakvóan támad a kérdezősködő riporterre); a következő nemzedék viszi tovább a terheket, nem alkuszik, elégtételt vesz magának, akár úgy is, hogy elszakítja a családi szálakat – ám a tragédiákat ő sem hagyhatja a háta mögött (Jóska fia becsapja maga után az ajtót, elmegy innen, többet sosem jön vissza ebbe a „szemét faluba", amely majdnem meggyilkolta az apját).

A forradalom alatti kulcsjelenetekben éppen ez a számadáslogika kerül az előtérbe. Jóska nem hagyja, hogy Vargáék Balogh Anti ellen menjenek (de azt igen, hogy Kiskovácsot, a felbújtót elkapják, aki a forradalom után hosszú éveket tölt börtönben). Balogh Antival neki van személyes számadása, e számadásban azonban Jóska személye a néphatalmat reprezentálja. „*Akárhová is mennél, csak olyan adna neked munkát, akire rálőttél akkor éjjel.*" Mindenütt mi vagyunk, mondja Antinak, aki nemcsak a téeszből akar kilépni, de a faluból is. Számadásunk van, nem lehet elbújni, félreállni és meghátrálni. Jóska szenvedélyes nagymonológjában, miközben Antit rohanja le, szó szerint megismétli Cuha András szavait *(„Úgy vagyok, mint az ujjam.*

Egyedül maradtam."). Jóska magányossága és öntudatossága ezzel a film egyik titkos hősének magatartására kopírozódik. Cuha András szintén egykori zsellér, a földosztás idején patetikus szónoklattal állt ki a tétovázó, az úri világ restaurációtól félő emberek elé, és öntudatosan kikanyarította a gróf földjéből, ami neki és családjának járt. Cuha András egyedüliként nem volt hajlandó belépni a téeszbe, ragaszkodott az ősi jusshoz, a földhöz. Személyében a tradicionális paraszti értékrend szuverenitása jelenik meg a filmben – mellékszerepben, mint a fejlődés és a modernizáció által meghaladott, ám érzelmileg és morálisan töretlen példa. Fontos példa, mert a film sokszorosan keretező-ellenpontozó dramaturgiájában ennek is megvan a helyiértéke – hogy aztán annál erőteljesebben szólalhasson meg Jóska hitvallása: „*Mind elmentetek énmellőlem* […] *És még így is Tietek lett ez az ország!*"

Ebben a felfokozott drámai pillanatban, amikor Jóska kirohanása szó szerint és képletesen is a falhoz szegezi Antit, emeli fel a másik férfi a kezét (védekezően maga elé) és a hangját. „*Állj!*" Ekkor kimerevedik a kép, és egy időfelbontásos montázsban újra végigkövethetjük a történetet – immár Anti szemszögéből. Jóska vádbeszédére elhangzik a felelet, a földosztás optimizmusa és az újrakezdés reménye után megcsalt, átvert és megtört parasztember nagymonológja, a közös sors drámája. „*Ki osztott veled földet…*" indul a szöveg, és minden egyes újabb kérdésre indulatosan hangzik a felelet: „*Te!*" A hang és képmontázs bravúrja, hogy ebben a gesztusban, pillanatban és szóban két ellentétes tartalmú állítás ötvöződik. Jóska „szó szerint" visszaigazolja Antit, az expresszív logika szintjén azonban pont fordított a helyzet, ez a „*Te!*" egyben a dulakodás hevében kiszaladó szitokszó, érzelmi hang-ütés, melyet brutálisan követnek is Jóska ökölcsapásai – hogy aztán a földön fekvő, majdnem halálra vert Antira zokogva boruljon az (egykori) társ.

A filmnek ez a nagyjelenete a színészi játék ereje és a formai megoldások bravúrja révén képes hatalmas érzelmi töltettel sűríteni a vitát; miközben a számadásdráma retorikai szintjén (Jóska dominanciáját meghagyva) ütközteti a nézeteket, sorsokat, vélekedéseket.

Mégsem ezen a ponton ér véget a *Húsz óra*, hanem hátravan még néhány értelmező keretjelenet. Jóska és Anti katartikus összecsapása után az idős parasztember már idézett monológja jön *(„örökké csak a háborúskodás")*, mintha megerősítené, hogy a számadás adok-kapok logikájából nincs kilépés, mindegy kinek miben és mennyiben van igaza. A film nyitányát tükörszerűen megismételve következik a gróf és a riporter epizódja, melyben a bevezetőben elhangzott szkeptikus tétel *(„Illúzió kedvesem, minden illúzió…")* hirtelen tágabb összefüggésbe kerül.

A hangyákat mustráló gróf az emberi természet metaforájaként tálalja a bolyok csatáját a fiatalembernek *(„Meg tudná magyarázni, miért gyűlölik egymást? Hiszen valamennyien hangyák!")*, aki azonban nem nyugszik bele, hogy a természet és a történelem már csak ilyen, örökkön ismétlődik, nincsen célja és logikája, és a nem kevéssé didaktikus párbeszéd végén ellentmond a kellőképp megrökönyödött, joviális öreg reakciósnak.

És itt, ezen a didaktikus-dialektikus ponton jut el a film érvrendszere a meggyőződések és a meggyőzések csatájának nyugvópontjára. Hiszen mind az öreg parasztember, mind a gróf szövege retorikai zárójelbe került – tézisre és antitézisre „korunk hőse”, az ifjú értelmiségi adja meg a választ. Szintézise pedig – akció. A fiatalember, aki a film elején azt mondja, ezt a riportot nem tudom megírni, a történet végén kilép a passzív-oknyomozó szerepből, és vállalja az aktív-értelmező pozíciót. A riport (a film) elkészült – ideje levonni a tanulságokat.

Tragédiákat és bűnösöket a hátuk mögött hagyva (a vétlen áldozat, Kocsis Béni halála, Varga kilépése a faluból és a történetből) a *Húsz óra* zárlatában a kádári konszolidáció jelképeként kezet fog Balogh Anti és elnök Jóska. A számadásdrámának vége, és bár senki sem felejti el, mi történt (két asszony néz Jóskára ferdén a faluban: Varga nénje és Balogh Anti felesége), immáron közös az út – a film utolsó képén nagytotálban látjuk a falut, és a nyitány reggeli nyüzsgésére is felelve, gyerekzsivaj tölti be a teret…

Nem nehéz azt bemutatni, miként cseng össze Fábri filmje a kádári konszolidáció tételeivel. Bár a zárlat és a keretezés logikája egyértelmű, a *Húsz óra* patikamérlegen egyensúlyoz, és próbál elnök Jóska figurája mellé más hősöket, más igazságokat is „felhozni” (Balogh Anti, Cuha András). A négy egykori barát és a falu történetében megjelenő történelemvízió azonban szelektív. Miközben az időfelbontásos logika szaggatott sorrendben vezeti elő az eseményeket, a két évtizedet átfogó történetet összesen négy év, négy időmetszet reprezentálja. A földosztás, 1952, a forradalom és 1964 a *Húsz óra* pillérei, ezek kiemelésével érkezünk el a kádári legitimáció érzékeny, megkerülhetetlen – és megkerülhető – pontjaihoz. Az eseményeket lineáris sorba rendezve tehát 1956-ra a filmben rögtön 1964 következik, és ebben nem pusztán a nyolcéves időugrás feltűnő, hanem a forradalom és a rákövetkező restauráció interpretálása – pontosabban ezen interpretáció hiányossága és elmaradása. A film hallgat a forradalom utáni megtorlásról, de nem hallgat az ávósok és a sztálinisták revansvágyáról és bosszújáról – ezt egészíti ki, erre és ebből következik Jóska és Anti számadása. Mindezt azonban előre- és hátratekintve érthetjük meg. A *Húsz óra* falutörténete a földosztással, a magyar parasztság évszázados álmának beteljesülésével kezdődik, a téeszek megszervezése már mint a modernizáció kényszere jelenik meg az ötvenes évek legelején, egyidőben az erőszakos modernizáció és az államhatalmi terror törvénysértéseivel. Jóska keményen szembeszáll Vargával és a diktatórikus párttitkár Mátéval *(„Szemét ember lettél te, Sándor”)*, ez utóbbi meg is fenyegeti, hogy Balogh Anti sorsa mindenkit elérhet *(„A szocializmus építése nem karácsonyfaünnepség”)*. Ennek tükrében a forradalomhoz a reakciósok (Kiskovács fia) lázítása vezetett, bár áttételesen benne volt az ortodox sztálinisták elleni lázadás (ami pedig csak 1956 decemberéig volt Kádárék vezető tétele), és néhány megkeseredett, nem öntudatos ember „elhajlása” (Balogh Anti). Az ávósok bosszúja ebben a kontextusban a sztálinisták puccskísérleteként szemlélhető – ha ők visszatérnek, annak ártatlanok halála lett volna a következménye. Jóska (és az általa reprezentálható kádári néphatalom) tehát ettől a véres hatalomátvételtől, a totális visszarendeződéstől mentette meg az embereket. A szám-

adás-nagyjelenet katartikus összecsapásában ezek az érvek kerekednek felül. A filmben tehát nem jelenik meg a forradalom utáni megtorlás, csak az, hogy az „ellenforradalom" mekkora (élet)veszélyt jelentett az öntudatos, becsületes kommunistákra. A megtorlásról való hallgatás, az amnézia a konszolidáció elfogadásának feltétele. Jóska szerepének „antedatálása" pedig ilyen értelemben inkább két szerep összecsúsztatásának eredménye, hiszen a forradalom előtt (1952-ben) az elnök Jóska által képviselt „centrista" szerepben a Nagy Imre-féle pártellenzék reformizmusa és az 1956 után hatalomra kerülő Kádárék konszolidációs törekvése kopírozódik egymásra. A *Húsz óra*, ha áttételesen is, de lehetővé teszi azt a hipotetikus interpretációt, hogy a kádári konszolidáció tulajdonképpen a Nagy Imre által képviselt irányvonal folytatása – más eszközökkel (az egymás ellen fordulás, a számadásdráma beszüntetésével); Kádár tehát a forradalomban is megjelent törekvéseket próbálja sikerre vinni.[23] Elnök Jóska sztálinista ellenségei közül Varga Sándor elhagyja a falut, a párttitkár Mátét pedig leváltják, és (mivel annak idején diploma nélkül emelték magas pozícióba) továbbképzésre küldik. Aki nincs vele, az ellen sem fordul elnök Jóska: a falu szélén békében fogyaszthatja mézből és kakaóból álló reggelijét az egykori gróf, a pince mélyén hallgathatja a francia sanzonokat az orvos, de még Varga délceg apja is büszkén hirdetheti eszméit a kocsmában – legfeljebb a pultos mosolyog rajta egyet.

A *Húsz óra* annak ellenére sem tételdráma, hogy igazán személyeset alig tudunk meg a hőseiről. Elnök Jóska, Balog Anti, az orvos, a gróf és a riporter szinte magánélet nélküli figurák – mert a film a szuverenitás, a morál és a politikai elkötelezettség kérdéseire koncentrál.[24] A *Húsz óra* politikai érvrendszere mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni a poétikai-érzelmi kifejtésmódot sem. A Fábri által képviselt expresszionista hagyomány kontrasztokra, nagyjelenetekre és az erőteljes színészi játékra építkezik – az időfelbontásos szerkesztés, az oknyomozó dramaturgia és az egymást ellenpontozó, egymással vitatkozó igazságok, személyes meggyőződések csatája poétika és politika összeegyeztetésével próbálja átélhetővé tenni a sorstörténeteket. A film zárlatában a konszolidáció ellen nem szól már erős érv – az elbeszélésmód belső logikája azonban éppen az érvek csatájára épül. A nyugvópontról visszatekintve összefoglalható a történet, megírható a riport, konszolidációhoz vezet a párbeszéd. Erényei és gyengeségei együttesen teszik Fábri Zoltán filmjét a hatvanas évek közepének fontos és korjellemző alkotásává.

Az ötvenes évek eleje a pártbeszédek kora volt a magyar filmben – a hatvanas évek azonban már a párbeszédek kora. A kettő között egy évtized és csak egy betű az eltérés – de egy világ a különbség.

23 A Kádár-mítosz ilyen értelmezését részletesen (és egyéb interpretációs lehetőségekkel együtt) kifejti cikkében Mink András („Ha Kádár titokban 1956 megvalósításán dolgozott, akkor a magyar nép, amely elfogadta Kádárt, nem árulta el '56-ot."), Mink (2000) 25. p.

24 Tételdrámát, absztrakt morális példázatot egy évtizeddel később készít Fábri, szintén Sánta Ferenc írása alapján *(Az ötödik pecsét)*.

Irodalom

Bíró Gyula: *A magyar film emberképe (1957–1985).* Lakitelek, 1991, Antológia.

Bíró Yvette: Óh, azok a szép napok! In uő (szerk.): *Filmkultúra 1965–1973. Válogatás.* Budapest, 1991, Századvég. 9–18. p.

A „cselekvő" filmről, a fiatalok nemzedékéről, a bírálat igényéről. Beszélgetés Ujhelyi Szilárddal. In Bíró Yvette (szerk.): *Filmkultúra 1965–1973. Válogatás.* Budapest, 1991, Századvég. 49–54. p.

Egy gondolat igézetében. Szabó István beszélgetése Fábri Zoltánnal. In Bíró Yvette (szerk.): *Filmkultúra 1965–1973. Válogatás.* Budapest, 1991, Századvég. 21–28. p.

Gelencsér Gábor: Sciogliersi e legarsi. Poetiche creative nel cinema ungherese degli anni '60. In Vecchi, Paolo (ed.): *Sciogliere e legare. Il cinema ungharese degli anni '60.* Torino, 1996, 14 Festival Internazionale Cinema Giovani. 69–86. p.

Gelencsér Gábor: *A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmjében.* Budapest, 2002, Osiris.

Gyertyán Ervin: *Mit ér a film, ha magyar?* Budapest, é. n., MTM Kommunikációs Kft.

Jancsó Miklós: A Nagy Bumm… sőt, a Nagy Reccs. In Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története, I. rész.* Budapest, 2000, Stencil Kulturális Alapítvány. 409–414. p.

Kiváló művészek a művészetről. Beszélgetés Gertler Vikorral (1967). In Zsugán István: *Szubjektív magyar filmtörténet 1964–1994.* Budapest, 1994, Osiris–Századvég. 61–64. p.

Kovács András Bálint: *Metropolis, Párizs.* Budapest, 1992, Képzőművészeti.

Mink András: A történelmi Kádár. *BUKSZ* (2000 tavasz) no. 1. 15–28. p.

Szabó Miklós: A fanatizmus rítusai. Az Égi báránytól a Még kér a népig. In Bíró Yvette (szerk.): *Filmkultúra 1965–1973. Válogatás.* Budapest, 1991, Századvég. 131–137. p.

Szociológiai filmcsoportot! In Bíró Yvette (szerk.): *Filmkultúra 1965–1973. Válogatás.* Budapest, 1991, Századvég. 45–46. p.

Beke László

MAGYAR MŰVÉSZET A HATVANAS ÉVEKBEN

A hazai művészettörténet-írás többször összefoglalta már a hatvanas évek magyar művészetének főbb tendenciáit,[1] külföldön is több áttekintés született,[2] most azonban az 1956-os Intézet sajátos célkitűzéseire kell tekintettel lennünk. Olyan korszakról van szó, melynek kutatása módszertanilag a visszaemlékezés és a rekonstrukció határmezsgyéjén mozog – legalábbis az idősebb kutatógeneráció számára. A művészettörténeti feldolgozás ezen túlmenően több tekintetben a köztörténeti kutatással analóg módszertani problémákat vet fel, azonban kötetünk szemléletével és egyes írásaival összehasonlítva két alapvető eltérés mutatkozik. A kötet egészével szemben, részletező sokoldalúság helyett egy tanulmányban kell megragadnunk az évtized lényegét, másfelől viszont nem térhetünk ki (nem kell kitérnünk) a vizuális művészet egész terjedelmére, hanem szigorúbban társadalmi-politikai szempontból vizsgálhatjuk az eseményeket és a műveket. Azt hiszem, fölösleges hangsúlyozni, hogy az időszak művei és dokumentumai csak 1989–90-től kezdve váltak valóban kutathatóvá, és e tekintetben egész XX. századra irányuló művészettörténet-írásunkat átszínezhetik az olyan kutatások, aminőket például Sasvári Edit folytat immár évek óta az ún. III/III-as anyagban, a „kulturális elhárítás" aktái között vagy különböző párttörténeti és belügyminisztériumi archívumokban.[3] És végül még egy, félig módszertani, félig koncepcionális meggondolás: mivel Magyarországon a politikai-társadalmi rendszerváltás többé-kevésbé egybeesett a posztmodern fordulattal, gyakran előfordul, hogy a politikai minősítések (konzervatív, progresszív, jobb, bal stb.) mára már elválaszthatatlanul összekeverednek az esztétikai-művészeti kategóriákkal, mint „modern", „avantgárd", „retró" vagy éppen „posztmodern".

Teljessé a kutatás akkor válna, ha *vizuális művészetek* cím alatt együtt tárgyalhatnánk a hagyományos képzőművészeti ágak – festészet, szobrászat, grafika (ezek műfaji határai éppen ebben az időszakban kezdenek felbomlani) – mellett az építészetet, iparművészetet és designt, filmművészetet és fotót, színházat, zenét, táncot, sőt irodalmat, mindezt közép-kelet-európai (szocialista!) és nyugati művészeti összefüggésben. Az időszak végén már érezhető

1 *A kibontakozás* (1988); Beke et al. összeáll. (1991); *A magyar neoavantgárd* (1998); Andrási et al. (1999) 142–180. p.; Beke et al. (2002) 338–357. p.; Kovalovszky (2002) 170–199. p.; *Hordozható múzeum* (2003).

2 Herzogenrath–Lueg hrsg. (1986); Syring hrsg. (1990).

3 Sasvári (2002) 90. p.; Klaniczay–Sasvári szerk. (2003).

annak a „kelet-európai nyitásnak" a szele, melyet talán Willy Brandt kezdeményezett, s amely az „eurokommunizmus" hatásával is összefüggött. Megjegyzendő, hogy a hatvanas években Magyarországon médiaművészetről még nem nagyon lehetett beszélni – 1956-ban indult el a magyar televízió kísérleti adása, és ebben az évben jelentek meg először az országban külföldi magnetofonok.

Ez az időszak egyértelműen 1956-ban kezdődik, s legalkalmasabb 1973–75 táján befejezni. A periódus leírható úgy is, mint a hivatalos és a nem hivatalos művészet harcának, vagy egyszerűbben: a progresszív művészet szabadságharcának periódusa. Egyfelől a szocialista realizmus, másfelől a modernizmus konfliktusa. A hegemóniára törekvő marxizmus ideológiája a különböző avantgárd (neoavantgárd, underground, szubkulturális, marginális stb.) irányzatokkal szemben. A hivatalos és a nem hivatalos művészet kettőssége voltaképpen fennmarad egészen 1989-ig, a rendszerváltás kezdetéig. A pártirányítás igyekszik a marxista esztétika alapján állva kontrollálni és irányítani a kultúrát és ezen belül a művészetet, a Központi Bizottság időről időre határozatokat bocsát ki, apparátusa folyamatosan figyelemmel kíséri a művészeti életet. Az MSZP irányítása alatt álló államapparátus a kulturális minisztérium megfelelő ügyosztályain (képzőművészeti, múzeumi), illetve a tanácsrendszer kulturális osztályain keresztül beavatkozik a művészek tevékenységébe is. A művészek legfontosabb szervezete a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapja (úgy is mint munkáltató), illetve ezzel átfedésben a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége, ennek ifjúsági szekciója a Fiatal Művészek Stúdiója, amely automatikusan biztosítja a monopolizált művészeti felsőoktatás (Magyar Képzőművészeti Főiskola, Magyar Iparművészeti Főiskola) felől az utánpótlást a szervezett művésztársadalomba, és amely éves tárlataival – és túlbecsült autonómiájával – a kultúrpolitikai gépezetben időnként kisebb zavarokat kelt. Az Alaphoz kivitelező műhelyek és műtermek, valamint kereskedelmi/terjesztő intézmények csatlakoznak, ilyen a kereskedelmi ügynökhálózatot is működtető Képcsarnok Vállalat, vagy később az Iparművészeti Vállalat, illetve a köztéri munkákat elosztó, állami vásárlásokat szervező és kiállítások rendezésekor cenzori szerepet játszó Lektorátus. Az állami mecenatúrának két jellegzetes típusa alakult ki: az ún. „kétmilliós" vásárlások (évente egyszer a Művelődésügyi Minisztérium a múzeumok számára vásárolt kortárs műveket) és a „két ezrelék" (a rendelet szerint minden állami beruházás/építkezés költségvetésének két ezrelékét képzőművészeti alkotásokra kellett fordítani).

A hatvanas évek második felétől egyre gyakoribbak a vidéki (nyári) művésztelepek, vagy egy-egy helyi sajátosságra, művészeti technikára vagy technológiára épülő szimpóziumok (hódmezővásárhelyi művésztelep, bonyhádi zománcgyár, villányi kőszobrász szimpózium stb.), melyek a hetvenes évekre valóságos mozgalommá nőttek.

A közönségkapcsolatok tekintetében elsődleges szerepet játszó kiállítások intézményrendszerének hierarchiája csúcsán a „Kiállítási Intézmények – Műcsarnok" állott (miután 1959-ben a Nemzeti Szalont lebontották). A Műcsarnokhoz tartozott az Ernst Múzeum és néhány kisebb kiállítóterem. A Műcsarnokban rendezték a nagy „országos"

és a reprezentatív külföldi kiállításokat (utóbbiakat a Kulturális Kapcsolatok Intézete közreműködésével). Időnként a múzeumok is rendeztek kortárs művészeti kiállításokat. A tárlatokat rendező különböző fővárosi és vidéki kultúrházak még a hivatalos, az egyes vállalati vagy kollégiumi dísztermek, klubok már az alternatív intézményrendszerhez tartoztak, bizonyos magánlakásokról, műtermekről nem is beszélve. Sajátos kulturális szalonnak számított Petri-Galla Pál lakása a Vécsey utcában, művészeti önképzőkör volt a „Zuglói kör" Molnár Sándor festőművész lakásán,[4] és paradox „nyílt magánműteremnek" számított Galántai György balatonboglári bérleménye, a hetvenes évek eleji híres „kápolnatárlatok" helyszíne. Magángaléria, műkereskedelem ebben az időszakban nem létezett. Külföldi kiállításra alig nyílt mód, hiszen az utazási lehetőségek is megszűntek a „konszolidáció" után.

4 Andrási (1991).

Párizs, 1968

A kritikai élet fórumai ugyancsak centralizáltak voltak. Két művészeti könyvkiadó működött (a Kiadói Főigazgatóság ellenőrzésével), a Képzőművészeti és a Corvina. Egy folyóirat, a *Művészet* tudósított az aktualitásokról, noha mindvégig igény mutatkozott legalább egy képzőművészeti hetilapra (voltaképpen még ma is!). Kritikák, rövidebb művészeti írások azonban rendszeresen jelentek meg a három-négy vezető napilapban, valamint a budapesti és vidéki kulturális folyóiratokban. A *Nagyvilág* közölte először közvetlenül az 1956-os forradalom előtt, majd 1957-től Kassák Lajos és Pán Imre modern művészeti irányzatokat bemutató sorozatát.[5] A hatvanas években a művészetet befolyásoló legjelentősebb könyvek sorát Hans Sedlmayrtól *A modern művészet bálványai* kezdi.[6] Előszavában az egykori avantgardista, Bortnyik Sándor a szocialista realizmus platformjáról méltányolja, hogy a neves művészettörténész elítéli a modern művészetet. 1964-ben egy tanulmánykötet erejéig Roger Garaudy „parttalan realizmus"-koncepcióját kellett „helyretenni".[7] Hosszas huzavona előzte meg Lukács György esztétikájának magyar nyelvű kiadását,[8] melyet ugyan a gyakorló művészek nem nagyon forgattak (élt még az ortodox kultúrpolitikus Lukács negatív emléke), azonban a fiatal esztétákra és művészettörténészekre az újdonság erejével hatott. A nyugati kortárs művészeti irányzatokról csak Herbert Read két könyvéből lehetett sokoldalú tájékoztatást kapni,[9] majd a történeti izmusokról Mario de Micheli voltaképpen egyértelműen baloldali összefoglalójából.[10] A magyar művészetről először Németh Lajos írt a modern törekvéseket elismerő áttekintést.[11]

A korszakban való ideológia, kultúrpolitikai vagy akár szociológiai eligazodásban látszólag segít a sokat emlegetett „3 T", Aczél György szellemeskedő jelszava. Eszerint „tűrni, tiltani, támogatni" kellett a művészeket: támogatni a szocialista realistákat, akikből valódi szocialista talán maximum húsz-harminc lehetett, tiltani a rendszer ellenségeit, a fasisztákat, a közszeméremsértőket stb. (két-három fő?), végül „tűrni" az összes többit – a mintegy ötezerből.

A „megtűrteknek" elvileg egyetlen lehetőségük volt a kiállításra: kibérelhették a budapesti Fényes Adolf Termet – esetleg maximum háromnapos műterem-bemutatót rendezhettek, plakát és egyéb nyomtatványok nélkül. Valójában a három kategória inkább visszaélésekre, hatalmaskodásokra adott alkalmat, semmint elvszerű intézkedésekre. A kiállítási lehetőségeket illetően meg kell gondolnunk, hogy az időszakban mintegy három-ötezer aktív képző- és iparművésszel számolhatunk. Közülük néhány százan tekinthetők modernnek (progresszívnek, avantgárdnak).

Minél konkrétabb tartalmi és stilisztikai kérdésekben kellett állást foglalnia a hatalom képviselőinek, annál bizonytalanabbak, gyanakvóbbak és elutasítóbbak voltak. Viszonylag könnyen össze lehetne állítani a tabutémák listáját (a szovjet hadsereg magyarországi jelenléte, az 1956-os események pozitív megítélése, a pártállás-

5 Kassák–Pán (2003).
6 Sedlmayr (1960).
7 Garaudy (1964).
8 Lukács (1965).
9 Read (1965, 1968).
10 Micheli (1969).
11 Németh (1968).

foglalások vagy a marxizmus bírálata, fasiszta elvek népszerűsítése, zsidókérdés, vallási propaganda, pornográfia, Trianon stb.), de még a hivatalos kritikában sem volt maradéktalan egyetértés bizonyos nyugati „polgári" – „kritikai realista", „formalista" vagy éppen „ellenséges" művészeti stb. – áramlatok megítélésében. Saját emlékeimből hívom elő, hogy 1973-ban egy „szabad pártnap"-szerű eligazításon az előadó az absztrakt művészetet még mindig veszélyesnek nyilvánította, egy jelentős műgyűjtőnk ugyanebben az időben pártkörökben a konstruktivizmus szocialista voltát és korszerűségét propagálta.[12] A hatvanas években megjelenő művészeti irányzatokat tehát akár egy veszélyességi skálán is elhelyezhetjük: továbbra is „mainstreamnek" bizonyult a realizmus (és annak szocialista változata), valamint a „posztimpresszionista" „látványfestészet", melyekhez képest az 1957-es Tavaszi Tárlaton még mindig az absztrakt művészet és a szürrealizmus volt a legprogresszívebb. A kultúrpolitika nem tekintette őket ellenségesnek, csupán formalistának, éppúgy, mint valamivel később a szürnaturalizmust, a lírai és a geometrikus absztrakciót, op artot vagy újkonstruktivizmust. (A nonfiguráció különböző változatait az iparművészetben, dekoratív művészetekben stb. díszítésként elfogadhatónak tartották.) A hatvanas évek közepétől kezdve radikálisabb irányzatok is jelentkeztek, így mindenekelőtt a happening, az akcionizmus, a pop art és a Fluxus, melyek „természetesen" szinte minden alkalomkor a betiltást kockáztatták. Ami a pop artot illeti, a róla szóló hazai viták furcsa módon egybeestek a fogyasztói társadalom szocialista bírálatával, a magyar gazdasági életbe óvatosan bevezetett „új gazdasági mechanizmussal" (lásd még „frizsiderszocializmus") és bizonyos kultúrpolitikai elképzelések – „a szocializmusban a kultúra nem áru" – lassú módosulásával, a kultúra kettős természetének „felismerésével" (részben áru, részben nem áru). A pop art és a happening nyomában fellépő konceptuális művészettel és egy sereg rokon kísérleti irányzattal – experimentális költészet, mail art, objektművészet, body art, land art, képzőművészeti fotóhasználat, hiperrealizmus stb. – hasonló volt a helyzet. Más művészeti ágakkal, a filmmel, a zenével, a színházzal sem kivételeztek. Mindezek a meggondolások indirekt módon bizonyítják, mennyire gyümölcsöző együttműködések alakulhattak ki az avantgárd művészeti irányzatok és a demokratikus politikai ellenzék képviselői közt a hatvanas évek második felétől kezdve (egészen a nyolcvanas évek végéig).

1956

Alkotás helyett destrukció: a budapesti Sztálin-szobor (Mikus Sándor) ledöntése 1956. október 23. estéjén jelzi szimbolikusan egy lehetséges új korszak kezdetét és a szocialista realizmus bukásának lehetőségét.[13] A felvonulási útvonalat a talapzatról eltávolíthatatlan maradványok miatt Csizma térnek keresztelik át. A „tetemet" elvontatják a Blaha Lujza térig, a nép megpróbál belőle kisebb-nagyobb darabokat letörni, és szuvenírként hazavinni. Megkezdődik a for-

12 Lásd még Haraszti (1980).

13 Pótó (1989) 71–98. p.; Beke (1992) 275–284. p.

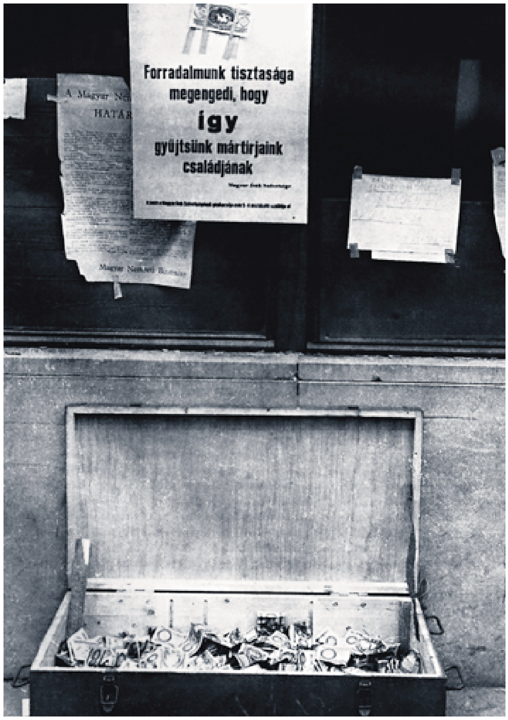
Csizma tér, 1956. október 24.

radalmi mítosz- és legendáriumképződés, fennmarad a lyukas zászló a forradalom jelképrendszerének leghatásosabb darabjaként. Erdély Miklós és társai az Írószövetség támogatásával megrendezik az *Őrizetlen pénz az utcán* című akciót, melyet Erdély később műalkotásnak tekint.[14] A forradalmi folklór elemeiként az utcákon különös graffitik és „assemblage”-ok jelennek meg. Sokáig – különösen a represszió és konszolidáció időszakában – azt hittük, hogy a forradalom napjaiban s a következő hónapokban a művészeknek nem maradt energiájuk az alkotásra, ez azonban tévedésnek bizonyult. Baranyay András, Major János, Papp Oszkár, Vajda Júlia és mások helyszíni emlékeik alapján az eseményekkel szinte egy időben készítettek rajzokat és festményeket. Más és más ikonográfiai csoportot alkotnak a későbbi visszaemlékezések és hommage-ok (különösen a rejtett utalások: Vilt Tibortól *A kentaur halála*, 1956; Lossonczy Tamás *Tisztító vihar*a, 1961–62; Kondor Béla diplomamunkája, a *Dózsa*-rézkarcsorozat, 1956–57), a külföldre szakadt magyarok megemlékezései (Szalay Lajos, Nagy Éva) vagy a külföldi művészek szolidaritásnyilvánításai (Fautrier, Miotte, Arrabal, Cocteau, Kokoschka stb.[15] Az „ellenforradalom áldozatainak” állított későbbi emlékművek ugyancsak külön kategóriát alkotnak.[16]

14 Boros (2001) 46–51. p.

15 Lásd még *Fotók, rajzok…* (2003).

16 Lásd még Boros (1997).

Erdély Miklós: *Őrizetlen pénz az utcán*, 1956

1957

Az év legfontosabb (és legellentmondásosabb) eseménye a Tavaszi Tárlat a Műcsarnokban. A művészettörténész szakma kollektív emlékezete úgy tartotta nyilván mint a szabadság, az enyhülés különös megnyilvánulását, azonban a negyvenéves évforduló alkalmából megkísérelt rekonstrukció alapján ez a vélemény túlzásnak bizonyult. A főrendező Makrisz Agamemnon görög emigráns szobrászművész volt, és a művészeknek „joguk volt" négy csoportra oszolva saját magukat zsűrizni. Néhány név a négy „vizsgálóbizottságból": A) Ék Sándor, Kisfaludi Strobl Zsigmond; B) Bernáth Aurél, Szőnyi István, Pátzay Pál; C) Domanovszky Endre, Barcsay Jenő; D) Korniss Dezső, Gyarmathy Tihamér, Vilt Tibor (utóbbiak az „absztraktok"). Több fiatal is szerepelt e bizottságokban, mint Csernus Tibor (A), Segesdy György (C), Megyeri Barna (D). Aczél György a Tavaszi Tárlatról harminc évvel később úgy nyilatkozott, hogy már ez a kiállítás is a stíluspluralizmus helyességét igazolta.[17]

Számos művész kerül börtönbe vagy internálótáborba a megtorlások során (Vilt Tibor, Karátson Gábor, Kováts Albert, Bíró Lajos), és nagyon sokan hagyják el – olykor örökre – az országot. Az egyik legfontosabb disszidens Bálint Endre, aki Párizs-

17 Luzsica (1994) 199–205. p.; Frank (1996), 67–118. p.

ban hozza létre nagy jelentőségű fotómontázs-sorozatát és Biblia-illusztrációit. A legfontosabb eszmerendszer, mellyel Párizsban megismerkedhet: az egzisztencializmus.

Megalapul a Magyar Nemzeti Galéria, egyelőre a volt Kúria épületében.

A *Nagyvilág* folytatásokban közli Kassák Lajos és Pán Imre művészeti izmusokat bemutató sorozatát.

Csernus Tibor megfesti az *Újpesti Dunapart*ot, mely guberáló alakjaival előrelépés – legalábbis „pesszimista életérzését" tekintve – a két évvel korábbi *A három lektor*hoz képest, egyszersmind a későbbi szürnaturalista stílus előjátéka.

Borsos Miklós: *Fekete torzó*, 1957, Magyar Nemzeti Galéria

1958

Nagy Imre és társainak kivégzésével egyazon évben az MSZMP Művelődéspolitikai irányelvei az irodalomban József Attilát, a zenében Bartók Bélát, a festészetben Derkovits Gyulát tűzik a szocialista művészet zászlajára, ami némi „elmozdulást" jelent az ötvenes években hangoztatott Horváth Márton-féle „Lobogónk Petőfi" jelszóhoz képest.

A moszkvai nemzetközi képzőművészeti kiállításon mintegy kétszáz (!) magyar művész vesz részt.

Megalakul a Magyar Televízió, létrejön a Fiatal Képzőművészek Stúdiója.

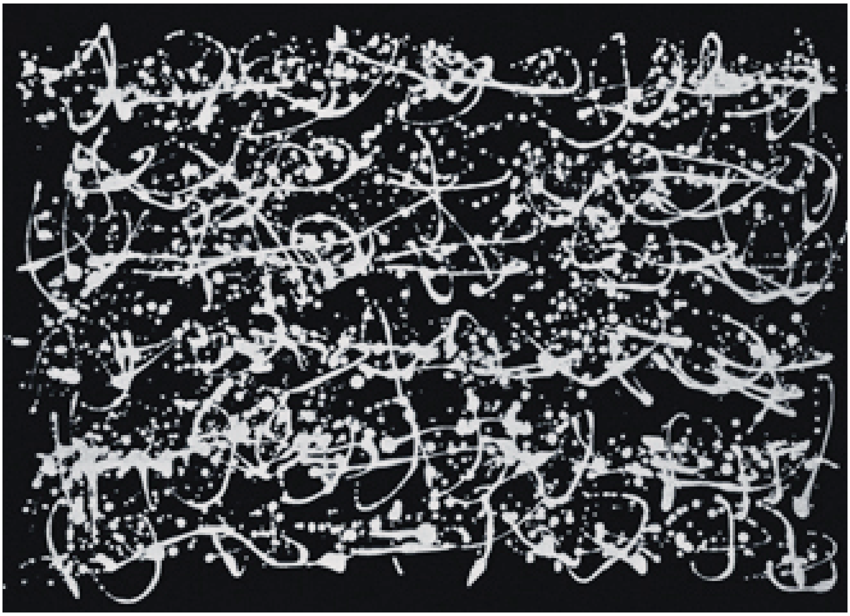

Barta Lajos: *Tavasz,* 1958, Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum

1959

A VII. Magyar Képzőművészeti Kiállítás (Műcsarnok) katalógusában Aradi Nóra, a minisztérium képzőművészeti osztályának vezetője arról beszél, hogy a Tavaszi Tárlat még „lesújtó módon tanúskodott a képzőművészetben uralkodó eszmei zűrzavarról és az alkotókedv megtorpanásáról". Most viszont „a módszer[beli] és a formai bizonytalanságot fokozatosan felváltják a szocialista realizmus újabb eredményei, az érett, maradandó értékű szocialista realista alkotások".[18]

18 Idézi Luzsicza (1994) 202. p.

Korniss Dezső: *Kalligráfia*, 1959, Janus Pannonius Múzeum, Pécs

Vajda Júlia: *Erdő*, 1960, Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum

Ugyancsak a Műcsarnokban rendezik a Magyar Nemzeti Galéria anyagából az *Alföld a festészetben* című kiállítást. Ezúton is folytatódik a vita a „népiesek" és az „urbánusok" között.

Lebontják a Nemzeti Szalont.

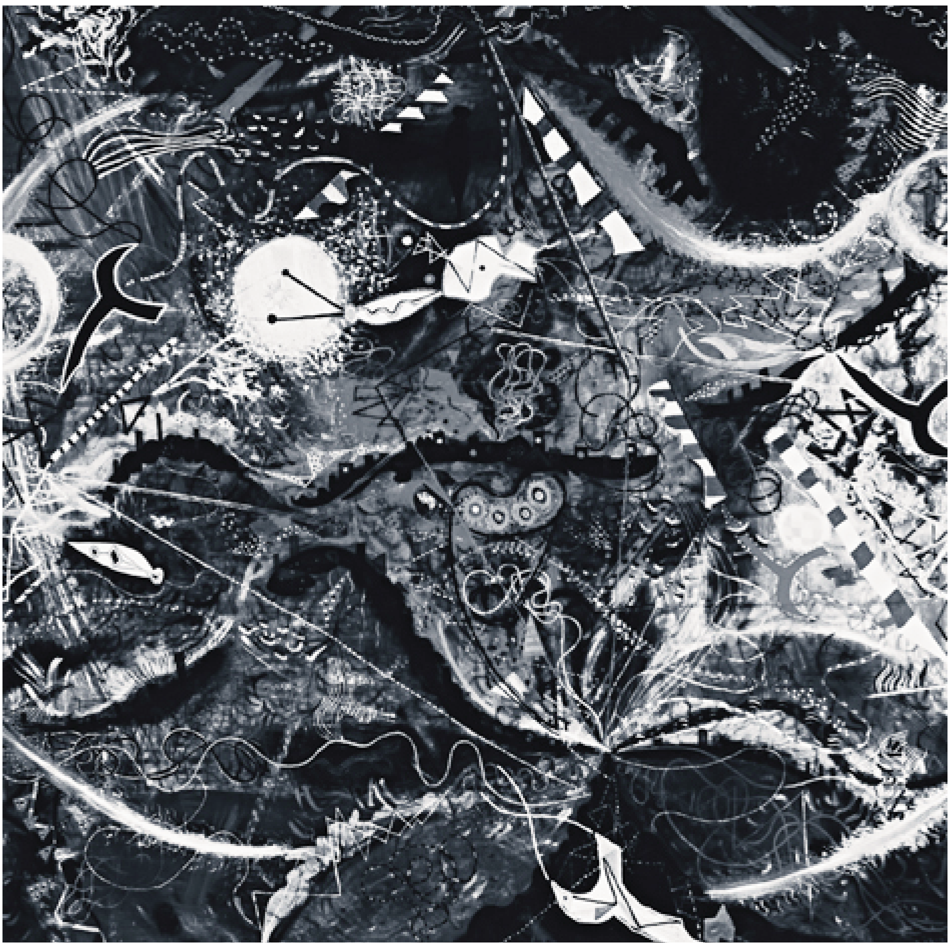
Megalakul a fiatal filmművészek alkotóműhelye, a Balázs Béla Stúdió.

1960

Gagarin szovjet űrhajós a világűrben (lásd még Kondor Béla: *A műtücsök felbocsátása*, 1958). Kondor a Fényes Adolf Teremben állít ki.

Francia művészeti könyvkiállítás nyílik Budapesten.

Megjelenik magyarul Hans Sedlmayr könyve, *A modern művészet bálványai*.

Lossonczy Tamás: *Tisztító nagy vihar*, 1961, Magyar Nemzeti Galéria

1961

Berlinben felépül a Fal. Az *Új Írás* című folyóirat a realizmusról indít vitát, melynek főszereplőjét, Németh Lajost elmarasztalják „modernista" felfogása miatt.

Az Ernst múzeumbeli Stúdió-kiállítás katalógusában olvashatjuk: „Láttatni akarjuk a kohász-munka dinamikájában a heroizmust."[19]

CSERNUS TIBOR: *Lehel téri piac*, 1962, Magyar Nemzeti Galéria

1962

A Műcsarnokban kiállít Martyn Ferenc, Schaár Erzsébet, Maurer Dóra és Pásztor Gábor.

1963

Amnesztiában részesül a bebörtönzött értelmiség legnagyobb része.

1963 és 1966 között a fiatal avantgardista festők csaknem mindegyike francia lírai absztrakt hatáson esik át (Deim Pál, Bak Imre, Keserü Ilona, Molnár Sándor, Nádler István, Tót Endre, Hortobágyi Endre, Attalai Gábor stb.).

Bemutatják Jancsó Miklós *Oldás és kötés* című filmjét, melyben Bartók *Allegro*

19 Idézi Frank (1996) 90. p.

*barbaró*ja és a Csohány Ferenc alakította népies szobrász egyaránt a „tiszta forrásból" jelképiség képviselője, de szerepel a filmben egy dadaista filmvetítés is, vad dobszóló kíséretében.

A Stúdió-kiállításon Lakner László és Kondor Béla művei is szerepelnek.

Maurer Dóra: *Pompeji romkert*, 1964, Magyar Nemzeti Galéria

1964

Megjelenik Roger Garaudy *Parttalan realizmus*a magyarul, Aragon előszavával, Ernst Fischer, Mesterházi Lajos és mások tanulmányainak kíséretében.[20] A szerző nálunk még mindig azért részesül megrovásban, mert mindenkit realistának nevez, akit jó művésznek tart, Picassót is beleértve.

Virágkorát éli az a stílus, melynek első jelei már az ötvenes évek végén érezhetők, s melynek tanulságait Perneczky Géza 1966-ban nagy tanulmányban foglalja össze: a szürnaturalizmus.[21] A Bernáth-féle posztimpresszionizmus tapasztalatait ötvözi Max Ernst szürrealizmusával és a legkülönfélébb fakturális megoldásokkal Csernus Tibor, Lakner László, Gyémánt László, Szabó Ákos, Altorjai Sándor, Korga György, Kóka Ferenc, Méhes László. Az Ernst múzeum-

20 Garaudy (1964).

21 Perneczky (1969).

beli Stúdió-kiállításon többen szerepelnek közülük. (Rajtuk kívül még Maurer Dóra, Keserü Ilona, Karátson Gábor, Deim Pál, Molnár Sándor, Major János.)

A velencei Biennálén egyszerre van jelen az amerikai pop art (Rauschenberg) és a szovjet szocialista realizmus (Zsilinszkij: *A Szovjetunió tornászcsapata)*.

Csontváry-kiállítás nyílik a székesfehérvári Csók István Galériában és Szentendrei művészet az István Király Múzeumban.

LAKNER LÁSZLÓ: *Engedelmesen*, 1966, Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum

1965

Fontos könyvek jelennek meg: a kultúrpolitikával „különbékét kötő” marxista Lukács Györgytől *Az esztétikum sajátossága* három kötete, valamint Herbert Read *A modern festészete*. (*A modern szobrászat* csak három évvel később követi).[22] A cenzúra feltehetőleg nem is gyanítja, hogy Sir Read egyidejűleg jelentős angol anarchista teoretikus.

Bemutatják Jancsó Miklós *Szegénylegények* című filmjét.

1966

Új törekvések 66 – Fiatal festők bemutatója a Ferihegyi repülőtéren, a Malév KISZ-klubjában (Bak Imre, Bartl József, Csík István, Deim Pál, Galambos Tamás, Horto-

22 Read (1965, 1968).

bágyi Endre, Kósza Sipos László, Lakner László, Molnár Sándor, Nádler István, Simon Balázs). A kiállítást betiltják.

Lezajlik az első magyarországi happening egy magánház pincéjében: *Az ebéd (In memoriam Batu kán)*, rendezői Altorjay Sándor és Szentjóby Tamás.[23] Ugyanez év

Méhes László: *Palánk*, 1967, Magyar Nemzeti Galéria

decemberében egy másik követi: az *Aranyvasárnap* (Erdély Miklós és Altorjay). A két happening a hozzánk is beszivárgó pop art, happening és Fluxus irányzatok hatásainak eredője, melyhez zenei oldalról Dr. Végh László röntgenorvos is csatlakozik. Erdély Miklós *Montázs-éhség* című tanulmánya ugyanebből a szellemiségből táplálkozik, de a hetvenes évekre is előremutat.[24] Szentjóby egyes objektjei, például az *Új mértékegység* (1965) a koncept vagy a processz artot is előlegezik.

A Műcsarnokban kiállít egy rövid életű csoport, mely vállalja a szocialista realizmust: a Kilencek.

23 [Altorjay] (1968).

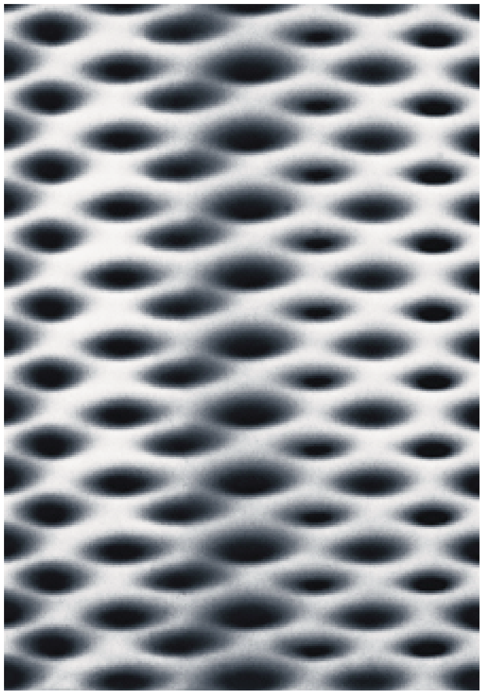
24 Erdély (1966).

1967

A nyolcvanéves Kassák Lajos néhány hónappal halála előtt „önköltséges” kiállítást rendez a Fényes Adolf Teremben.

A Stúdió-kiállításon szerepel többek között Altorjai Sándor *Süllyedjek felfelé* című hatalmas festett és kollázsolt képe, melyet most tiltanak be először (nem egészen világos, hogy miért: antiszemitizmus? cionizmus? más okok?), de eltávolítani nem tudják, csak letakarni, így mindenki megnézheti.

A Műcsarnokban Henry Moore szobrait, majd Picasso grafikáit állítják ki.

Hencze Tamás: *Dinamikus struktúra*, 1968, Magyar Nemzeti Galéria

1968

A hatvanas évek végére a Magyar Televízió képzőművészeti műsora (Papp Gábor művészettörténész szerkesztésében) jelentős véleményformáló tényezővé válik. A TV Galériája a Nagykörúton utcáról bejövő közönség előtt forgat.

A Műcsarnok nagy kiállításai: Victor Vasarely, Marc Chagall, *A modern belga művészet 45 éve*.

Megjelenik Németh Lajos *Modern magyar művészet* című könyve,[25] a kortárs művészetet történeti összefüggésben tárgyaló első jelentős áttekintés.

25 Németh (1968).

A nyugati diákmozgalmak és különösen a májusi párizsi zavargások Magyarországon is éreztetik hatásukat.

Augusztus 20–21-én a Varsói Szerződés tagállamainak csapatai „segítségnyújtás" címén bevonulnak Csehszlovákiába. Az események kapcsán számos avantgardista mű születik (Lakner László: *A 68-as párizsi forradalom emlékműve*, illetve Szentjóby Tamás: *Prágai rádió*, 1968, akciók a balatonboglári kápolnatárlatok alkalmából 1972-ben stb.).

Decemberben Sinkovits Péter művészettörténész megrendezi az első *Iparterv*-kiállítást, a hasonnevű építészeti tervezőintézet dísztermében (Bak Imre, Frey Krisztián, Hencze Tamás, Jovánovics György, Keserü Ilona, Konkoly Gyula, Lakner László, Molnár Sándor, Nádler István, Siskov Ludmil, Tót Endre). A résztvevők az aktuális művészeti irányzatokat képviselik: shaped canvas, colorfield painting, informel, újkonstruktivizmus, pop art, assemblage, arte povera stb. Az „ipartervesek" szép számmal képviseltették magukat már az aktuális Stúdió-kiállításon is (Lakner, Bak, Keserü, Molnár, Nádler, Tót).

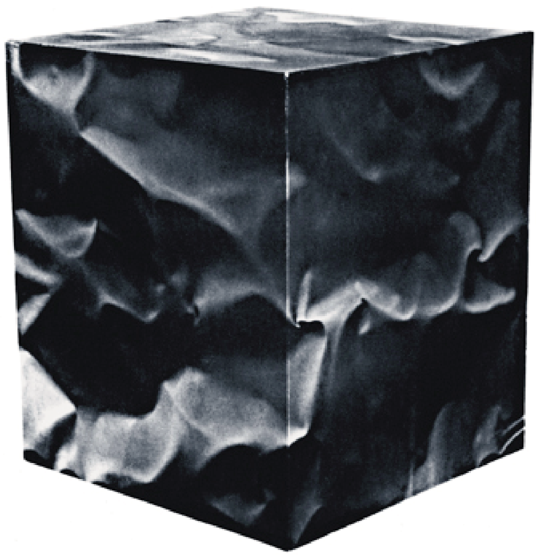
Siskov Ludmil: *Cím nélkül*, 1969 körül, magántulajdon

A „támogatott" és a „tűrt" kategóriák határmezsgyéjén működő művészek egyike, Barcsay Jenő megvalósítja monumentális művét, a *Szentendrei mozaik*ot. Az Ernst Múzeumban megrendezett *Textil Falikép '68* című kiállításon fellép az az iparművész generáció (Attalai Gábor, Gecser Lujza, Szenes Zsuzsa, Szilvitzky Margit és mások), mely mintegy szálláscsinálójává válik néhány a „magas" művészetben nem tolerált avantgárd irányzatnak.

1968. október 2-án Neuillyben meghal Marcel Duchamp, de Magyarországon senki nem veszi észre.

1969

A mintegy negyven-ötven tagot számláló új művészgeneráció nagy általánosságban két tendencia, a szigorúbb (konstruktív) és az anarchikusabb (happening, akció) felfogás mentén polarizálódik, egyre több kisebb-nagyobb kiállítást rendez Budapesten és vidéken. Ilyenek a KFKI (Központi Fizikai Kutató Intézet) klubjának kiállításai („iparterveseк") és a *Progresszív törekvésű művészek* a József Attila Művelődési Központban (belőlük lesznek a *Szürenon*-csoport résztvevői, akik a Kassák Lajos Művelődési Házban állítanak ki: Bocz Gyula, Csutoros Sándor, Haraszty István, Haris László, Ilyés István, Karátson Gábor, Paizs László, Pauer Gyula, Prutkai Péter, Türk Péter, Veres Pál, Zeisel Magda. Vezetőjük, Csáji Attila koncepciója szerint a szürrealizmust kell megőrizve megtagadni a nonfiguráció irányában). Bencsik István, Keserü Ilona és Major János a Fényes Adolf Teremben állít ki. A No 1 csoport az Állatkert oroszlánbarlangjában rendez tárlatot (Cerovszki Iván, Deák László, Haász István, Haris László,

Pauer Gyula: *Pszeudo I,* 1970, Magyar Nemzeti Galéria

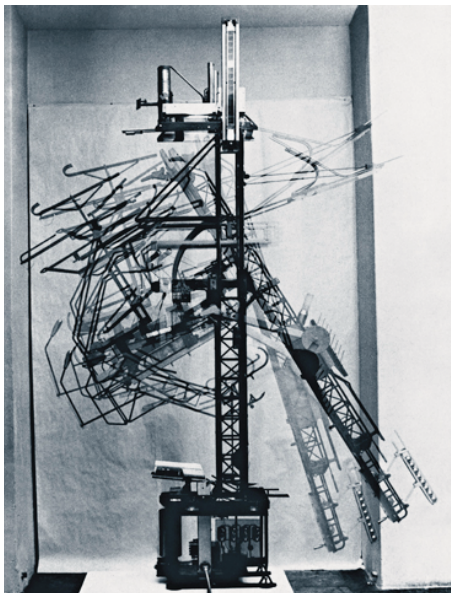
Kecskeméti Kálmán, Kovásznai György, Lisziák Elek, Orvos András, Prutkai György, Szeift Béla, Szemadám György stb. – utóbbi ekkor állatápolóként dolgozik az Állatkertben). A csoporthoz tartozik még Bocz Gyula, Dombay Győző, Juhász Sándor, El Kazovszkij, Molnár Péter és mások.

Megismétlődik az Iparterv-kiállítás, az előző éviek mellett újabb kiállítókkal: Baranyay András, Major János, Méhes László, Szentjóby Tamás (*Új mértékegység,* 1965, *Hülő víz*, 1968). Velük megjelenik a hiperrealizmus és a realista művészet néhány újabb változata. Major János fotót és szöveget kombináló konceptuális munkája ironikusan mutatja be a XX. század magyar–nemzetközi problematikáját *(Kubista Lajos).*

Szentjóby, Méhes és Erdély a kiállítás kísérő rendezvényeiként happeningeket, akciókat rendeznek. A két Iparterv-kiállítást és az eseményeket a *Dokumentum* című kiadvány foglalja össze 1970-ben, mely kiváltja a hatóságok rosszallását.[26]

Az év egyik legjelentősebb egyéni teljesítménye a korábbi nonfiguratív szobrász, Pauer Gyula *Pszeudo*-koncepciójának kidolgozása. Különböző illúzionisztikus felületű tárgyak mellett hatalmas pszeudófelületet hoz létre a villányi kőfejtő sziklafalán. Villányban kőszobrászati szimpózium alakul, ahol a következő néhány évben számos jelentős munka születik (Keserü Ilona, Bocz Gyula, Gulyás Gyula, Bencsik István stb.).

Halász Péter vezetésével a Kassák Lajos Művelődési Házban működik a Kassák Stúdió a későbbi legjelentősebb alternatív színház, a Najmányi László vezette Kovács István Stúdió mellett.

Haraszty István: *Fügemagozó*, 1970, Magyar Nemzeti Galéria

1970

A Fényes Adolf Teremben folytatódnak az „iparterves" kiállítások (Bak Imre–Konkoly Gyula, Nádler István–Jovánovics György). A pécsi Modern Magyar Képtárban megrendezték a *Mozgás '70*, az újkonstruktivisták és a kinetikusok félhivatalos seregszemléjét, melyet a hatóságok röviddel a megnyitó után bezárattak. A Műcsarnok sorra egyéni kiállításokat rendez Vilt Tibornak, Schaár Erzsébetnek, Kondor Bélának. Itt a fő kiállítás a *XX. századi magyar származású művészek külföldön* című nagyszabású

26 Lásd még Beke et al. szerk. (1980).

tárlat, Passuth Krisztina munkája, mellyel sikerült új szemléletet elfogadtatnia a „külföldre szakadt” művészek megítélésében. Ekkor már Vasarely mellett Schöffer Miklóst, Kepes Györgyöt és Amerigo Totot is részesítik kisebb-nagyobb elismerésben.

Az év legjelentősebb képzőművészeti eseménye a decemberben megnyíló *R-kiállítás* (a Műegyetem „R” épületében), melyen az avantgárd megkísérelte erőit egyesíteni, összehozva az „iparterveseket” és a „szürenonosokat”. A résztvevő 27 művész munkái közül különösen emlékezetesek maradtak Pauer pszeudofélgömbjei (melyek még Aczél elvtársból is meglepetést váltottak ki!), Erdély Miklós environmentje, a *Szelídség medencéje*, Haraszty kinetikus *Fügemagozó*ja, Szentjóby Tamás vakoknak szóló *Szép sötétség*e, Méhes László *Langyos víz* című „társadalomkritikus” hiperrealista festménye.

1970 nyarán „beindul”, és a következő években a progresszív művészet alternatív kiállítóhelyévé válik Galántai György balatonboglári kápolnaműterme.

MAJOR JÁNOS: *Sírkőfotó*, 1970 körül

1971

A Műcsarnokban megnyílik az országos tárlatok helyébe lépő, azoknál valamivel liberálisabb *Új Művek* című kiállítás, mely már az előző év novemberében készen állt, de Aczél György nem engedélyezte, állítólag féltében, mert Brezsnyev a pártkongresszus vendégeként Budapesten tartózkodott.[27] A Műcsarnok megrendezi az I. Kisplasztikai Biennálét.

27 A kiállításért felelősek voltak: a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége elnöke, Somogyi György szobrászművész, Mikó Sándor belsőépítész, főtitkár, Kiss István szobrászművész, párttitkár és Luzsica Lajos festőművész, a kiállítás szövetségi biztosa. Lásd Luzsica (1994) 200. p.

Altorjai Sándor: *Bocsánatot kérek (Meleg kép)*, 1971, Fővárosi Képtár, Kiscelli Múzeum

Balatonbogláron számos csoportkiállításra kerül sor. Én magam akcióvetítést szerveztem mintegy harminc művész részvételével, *Utcakövek és sírkövek* címmel.

Hivatalosan is megalakul a Pécsi Műhely (Ficzek Ferenc, Halász Károly, Kismányoki Károly, Pinczehelyi Sándor, Szíjártó Kálmán).

A budapesti Mednyánszky Teremben Altorjai Sándor bemutatja „gyagyaista” festményeit, a kiállítást Erdély Miklós akciója nyitja meg.

Szabadságot Angela Davisnek! jelszóval szolidaritási akciók kezdődnek a budapesti Eötvös Klubban (Balaskó Jenő, Erdély Miklós, Szentjóby Tamás). A nemzetközi újbaloldalra való hivatkozás zavart kelt a hazai szocialista kultúrpolitikában.

Erdély Miklós, Konkoly Gyula és Tót Endre a 7. Párizsi Fiatalok Biennáléja „nem hivatalos” résztvevői. Utóbbi két művész mail art munkákkal szerepel.[28]

Magam 1971. augusztus 4-én meghirdettem az *ELKÉPZELÉS* című, enyhén társadalomkritikai színezetű akciót, melynek mottója, koncepciója a következő volt: „a mű = az ELKÉPZELÉS dokumentációja”, ahol az „elképzelés” szó nyilvánvalóan „ötlet”, „idea”, „terv”, „koncept” jelentésben szerepelt. Az eredeti művet elegendő a dokumentációjával (leírásával, vázlatával, tervével) helyettesíteni; a dokumentáció egyenértékű az eredetivel; illetve a művet nem is szükséges megvalósítani. A felhívásra a következők válaszoltak: Attalai Gábor textiltervező, Bak Imre festő, Baranyay András grafikus, Csáji Attila festő, Csiky Tibor szobrász, Donáth Péter festő, Erdély Miklós építész, író, képzőművész, Fajó János festő, Ficzek Ferenc festő, Gulyás Gyula szobrász, Haraszty István mobilszobrász, Hencze Tamás festő, Jovánovics György szobrász, Keserü Ilona festő, Kismányoki Károly festő, Lakner László festő, Lantos Ferenc festő, Major János grafikus, Méhes László festő, Pauer Gyula szobrász, Pinczehelyi Sándor festő, Szentjóby Tamás költő, képzőművész, Szíjártó Kálmán festő, Tandori Dezső költő, Tót Endre festő, Türk Péter festő. Utólag felkértem még Gadányi György fotográfust, Kemény György grafikust, Perneczky Gézát (művészettörténész, kritikus, képzőművész), Schaár Erzsébet szobrászt. Végül jelentkezett még Bálint István költő, Korniss Dezső festő, Legéndy Péter autodidakta képzőművész. A beérkezett anyag műanyagfóliás, A/4-es berakós albumba rendezve a hordozható alternatív dossziékiállítások prototípusává vált.[29] Szabadságszimbólum-értékre emelkedik Haraszty István ironikus objektje, a *Kalitka* (1971), melyben a papagáj rájöhet arra, hogyan nyissa ki a ketrecajtót, de ha ki akar repülni, az ajtó bezárul.

1972

Megnyílik a kasseli *Documenta*, a nemzetközi kortárs művészet ötévenkénti legnagyobb seregszemléje.

Megjelenik Klaus Groh *Aktuelle Kunst in Osteuropa* című könyve, mintegy tíz, többnyire konceptualista magyar résztvevővel.[30]

28 Lásd Poinsot (1971).

29 Beke (1971); Beke (1972) 7. p. Elérhető még: http://www.artpool.hu/lehetetlen/real-kiall/elkepzeles/beke.html

30 Groh (1972); lásd Beke (1974).

Schaár Erzsébet: *Két tükör között*, 1972, Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum

A varsói Foksal Galériában kiállít hat magyar művész: Erdély Miklós, Jovánovics György, Lakner László, Pauer Gyula, Szentjóby Tamás, Tót Endre. Erdély itt mutatja be *Morálalgebra* című nemzetközi szolidaritási akciójának tervét (ha mindenki két másik embert értesít, 32 lépésben riadóztatható az egész emberiség).

A balatonboglári kápolnaműterem fontosabb rendezvényei: a SUMUS-csoport megalakulása, csoportkiállítások (Pécsi Műhely, Avantgárd fesztivál, Direkt hét, csehszlovák és magyar művészek találkozója, vajdasági művészek Bosch+Bosch csoportja).

Az MSZMP KB állást foglal az „elkötelezett törekvések" mellett.

1973

Berczeller Rezső a Dózsa-pályázatra elkészíti fa emlékművét, a magyar szobrászat egyik kiemelkedő alkotását. A szobor később elpusztul.

A negyedik eredményes nyári kiállítási szezon végén, augusztus 26-án a helyi hatóságok rendőri segédlettel bezáratják a balatonboglári kápolnaműtermet. Ősztől a magyar avantgárd a budapesti Fiatal Művészek Klubjába teszi át a székhelyét.

Moszkvai beavatkozásra megáll az új gazdasági mechanizmus folyamata. Retorziókra kerül sor az MSZMP reformistái (a Lukács György-követők) között és az egész kultúra területén.

Pinczehelyi Sándor sarló-kalapácsos önarcképe a korszak emblematikus alkotása.

Pinczehelyi Sándor: *Önarckép*, 1973, fénykép

Az illusztrációk a szerző gyűjteményéből valók.

Irodalom

Aknai Tamás: *A Pécsi Műhely.* Pécs, 1995, Jelenkor.

[Altorjay Gábor] Tolnai Ottó: Az ebéd. In memoriam Batu kán. *Új Symposion,* 1968. 34. sz. 12–13. p.

Andrási Gábor: A Zuglói kör (1958–1968). Egy művészcsoport a hatvanas évekből. *Ars Hungarica*, 1991. 1. sz. 47–64. p.

Andrási Gábor–Pataki Gábor–Szücs György–Zwickl András: *Magyar képzőművészet a 20. században.* Budapest, 1999, Corvina.

Beke László: *Une esquisse de l'Europe de l'Est, 1960-1970*, in *Face* à *l'histoire 1933–1996, L'artiste moderne devant l'événement historique.* Conception et réalisation: Jean-Paul Ameline, Centre Pompidou. [Kiállítási katalógus.] Paris, 1996. 395–399. p.

Beke László: Az „ELKÉPZELÉS"-ről. In *Ahogy Azt A Móricka Elképzeli. Levél barátaimhoz.* 1972, 7. old. (Elérhető még: http://www.artpool.hu/lehetetlen/real-kiall/elkepzeles/beke.html)

Beke László: Bevezetés Major János sírkő-felvételeihez. *Fotóművészet,* 1972. 4. sz. 31–33. p.

Beke, László: Conceptual Tendencies in Eastern European Art. In Philomena Mariani (ed.): *Global Conceptualism: Points of Origin, 1950s-1980s.* [Kiállítási katalógus.] Queens Museum of Art, New York–Walker Art Center, Minneapolis, Miami Art Museum, Miami, 1999–2000, 41–51. p.

Beke László: Dátumok a magyar avantgarde művészet történetéből, 1966–1979. *Művészet,* 1980. 10. sz. 20–22. p.

Beke László: *ELKÉPZELÉS – felhívás,* 1971. Szamizdat kiállítás. Budapest, Sokszorosítás. Közölve: *Donáth Péter (1938–1996).* Szerkesztette Sasvári Edit, Százados László. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1998. Szent István Múzeum Közleményei /Bulletin of the King St. Stephen Museum, D. sorozat 260. szám/ Série D. No. 260 [Kiállítási katalógus.] 39, 148–149. p.

Beke László: Fotó-látás az új magyar művészetben. *Fotóművészet,* 1972. 3. sz. 18–24. p.

Beke László: Klaus Groh könyvéről és néhány általános problémáról. *Magyar Műhely,* 1974, 43–44. sz. 40–48. p.

Beke László: Miért használ fotókat az A. P. C. L.? *Fotóművészet,* 1972. 2. sz. 20-26. p.

Beke László: Szentjóby Tamás „tanpályái". *Magyar Műhely,* 54–55. sz. (1978. jún. 30), 66–73. p.

Beke László: The Demolition of Stalin's statue in Budapest, in *XXVIIe congrès international d'histoire de l'art…,* Strasbourg, 1992, 275–284. p.

Beke László: Underground művészet. *Helikon Világirodalmi Figyelő,* 1976. 1. sz. 49–60. p.

Beke László–Dévényi István–Horváth György (összeáll.): *Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben.* [Kiállítási katalógus.] Szerk.: Nagy Ildikó. Budapest, 1991, Magyar Nemzeti Galéria.

Beke László–Gábor Eszter–Prakfalvi Endre–Sisa József–Szabó Júlia: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig.* Budapest, 2002, Corvina.

BEKE LÁSZLÓ–HEGYI LÓRÁND–SINKOVITS PÉTER (szerk.): *Iparterv 68–80*. [Kiállítási katalógus.] Budapest, 1980, Iparterv.

BEKE, LÁSZLÓ–SASVÁRI, EDIT: „Ungarn kann dir gehören". Die Küntler des Underground. In Wolfgang Eichwede (hrsg.): *Samizdat. Alternative Kultur in Zentral- und Osteuropa: Die 60er bis 80er Jahre*. Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen. Bremen, 2000, Temmen. 168–171. p.

BEKE LÁSZLÓ–SZŐKE ANNAMÁRIA–TÖRÖK TAMÁS (szerk.): *Erdély Miklós*. [Kiállítási katalógus.] Budapest, 1986, Óbuda Galéria.

BOROS GÉZA: *Emlékművek '56-nak*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet.

BOROS GÉZA: Őrizetlen pénz. Jövőkötvény. In uő: *Emlék/mű. Művészet – köztér – vizualitás a rendszerváltozástól a millenniumig*. Budapest, 2001, Enciklopédia. 48–51. p.

CSIZMADIA ERVIN: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*. Budapest, 1995, T-Twins.

DON PÉTER: *„A proletárdiktatúra kultúrpolitikája nem lehet Guttman-nadrág"*. Budapest, 1996, Seneca–Cserépfalvi.

ERDÉLY MIKLÓS: Montázs-éhség. *Valóság*, 1966. 4. sz. 100–106. p.

Fotók, rajzok, festmények '56-ról. Ady Endre Könyvtár, Hatvan, 2003. október 23.–november 23. [Kiállítási leporelló, anyagát összeállította Sümegi György.]

FRANK JÁNOS: A Műcsarnok negyven éve (1950–1990). In Keserü Katalin (szerk.): *Műcsarnok 1996*. Budapest, 1996, Műcsarnok. 67–118. p.

GARAUDY, ROGER: *Parttalan realizmus?* Louis Aragon előszavával, Mesterházi Lajos utószavával. Budapest, 1964, Európa.

GRAF, URS–BEKE, LÁSZLÓ: Junge Kunst aus Ungarn. *Werk*, 1972. No 10. 592–598. p.

GROH, KLAUS: *Actuelle Kunst in Osteuropa*. Köln, 1972, Du Mont.

HARASZTI MIKLÓS: *A cenzúra esztétikája*. Budapest, (1980) 1986, AB Független Kiadó.

HERZOGENRATH, WULF–LUEG, GABRIELE (hrsg.): *Die 60er Jahre*. Köln, 1986, Kölnischer Kunstverein.

Hordozható múzeum. Pop art, conceptual art, actionism Magyarországon a 60-as években. Ernst Múzeum–Dorottya Galéria, Budapest, 2003. 07. 16–08. 21. [Kiállított művek jegyzéke, sokszorosítás.]

KASSÁK LAJOS–PÁN IMRE: *Izmusok. A modern művészeti irányok története*. Gondozta és az utószót írta Csaplár Ferenc. Budapest, 2003, Napvilág.

A kibontakozás évei 1960 körül. A 20. század magyar művészete. [Kiállítási katalógus.] Székesfehérvár, 1988, Csók István Képtár.

KLANICZAY JÚLIA–SASVÁRI EDIT (szerk.): *Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973*. Budapest, 2003, Artpool–Balassi.

KOVALOVSZKY MÁRTA: „Jég és aszály között játszi évszak". A hatvanas évek. In Hans Knoll (összeáll.): *A második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet*. Budapest, 2002, Enciklopédia.

[KÖRNER ÉVA] ANIK CS. ASZTALOS: No isms in the Hungarian Art. *Studio International*, 1974. 3. sz. 105–111. p.

Kritikák és képek. Válogatás a magyar képzőművészet dokumentumaiból 1945–1975. Összeáll. az MTA Művészettörténeti Kutató csoport munkatársai, Budapest, 1976. /Művészet és elmélet/

Lukács György: *Az esztétikum sajátossága* 1–3. köt. Budapest, 1965, Akadémiai.

Luzsica Lajos: *Hétköznapok. Képzőművészeti életünk sorsdöntő évei 1945–1960.* Budapest, 1994, Szenci Molnár Társaság–Közlekedési Dokumentációs Rt.

A magyar neoavantgárd első generációja 1965–1972. [Kiállítási katalógus.] Szombathely, 1998, Szombathelyi Képtár.

Maurer, Dóra (hrsg.): Versuch einer Chronologie der Avantgarde-Bewegung in Ungarn 1966–80. In *Künstler aus Ungarn.* [Kiállítási katalógus.] Kunsthalle Wilhelmshaven, 26. 8.–21. 9. 1980. 57–58. p.

Mezei Ottó: A Szürenon és kisugárzása. In Lóska Lajos (szerk.): *Hommage à Szürenon 69–96.* [Kiállítási katalógus.] Budapest, 1997, Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete.

Micheli, Mario de: *Az avantgardizmus.* Budapest, 1969, Gondolat.

Németh Lajos: *Modern magyar művészet.* Budapest, 1968, Corvina.

Perneczky Géza: A magyar „szür-naturalizmus" problémája (1966). In uő: *Tanulmányút a Pávakertbe.* Budapest, 1969, Magvető. 78–102. p.

Poinsot, Jean-Marc: *Mail art Communications à distance.* Paris, 1971, Cedic.

Pótó János: *Emlékművek, politika, közgondolkodás.* Budapest, 1989, MTA Történettudományi Intézet. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 7./

Read, Herbert: *A modern festészet.* Budapest, 1965, Corvina.

Read, Herbert: *A modern szobrászat.* Budapest, 1968, Corvina.

Sasvári Edit: Kulturális „idegenrendészet". A Kádár-korszak belügyesei a rendszeridegen életformák ellen. *Rubicon*, 2002. 6–7. sz., 90. p.

Sedlmayr, Hans: *A modern művészet bálványai.* Budapest, 1960, Gondolat. /Stúdium Könyvek 22./

Syring, Marie Luise (hrsg.): *Um 1968 konkrete Utopien in Kunst und Gesellschaft.* [Kiállítási katalógus.] Städtische Kunsthalle Düsseldorf. Köln, 1990, Du Mont.

Szamizdat. Alternatív kultúrák Kelet- és Közép-Európában 1956–1989. Budapest, 2004, Stencil–Európai Kulturális Alapítvány.

Szógettó. Válogatás az új magyar avantgarde dokumentumaiból. Vál. Papp Tamás. *Jelenlét,* 1989. 1–2. sz. (14-15) (Új sorozat I. évf.)

Tót Endre: Semmi sem semmi. [Kiállítási katalógus.] Budapest, 1995, Műcsarnok.

Vitányi Iván: *Vitairat a mai magyar művelődésről.* Budapest, 1983, Gondolat.

Prakfalvi Endre

A HATVANAS ÉVEK ÉPÍTÉSZETÉRŐL

Semmi szükség arra, hogy a lakóházakat építészeti formákkal templomokhoz vagy múzeumokhoz tegyük hasonlóvá.

(N. Sz. Hruscsov)

A Szovjetunió Kommunista Pártjának első titkára 1954. december 7-én Moszkvában az országos építőipari értekezleten fejtette ki álláspontját a szovjet építőipar új módszereiről, az építkezések minőségének javításáról és a költségek csökkentéséről. *Építészeti formákon* – meg nem nevezve – a szocreál eklektikus-barokkos-klasszicizáló formáit, historizáló stílusát értette. Megszabadulni ettől leginkább a költségek csökkentése érdekében szükséges. Ugyanis a pazarlás „nagyrészt azoknak a műépítészeknek a bűne, akik megtűrik a felesleges cikornyákat az egyéni tervek alapján épülő házaknál". Az építészek „elragadtatták magukat a pompás kivitelezésű homlokzatoktól […] a magas épületeknél […] főként a hatásos sziluett kialakítására törekedtek," s mintegy „emlékműveket" alkottak maguknak. Az egyéni tervek alapján épülő házak gátolják a típustervezés elterjedését, a vasbeton szerkezetek előregyártását, a téglafalazatok felváltását, a „faltömbök" (előre gyártott beton falazategységek, panel) alkalmazását. Múlhatatlanul szükséges az áttérés a hagyományos építőtechnikákról az ipari módszerekre, az épületek összeszerelésére, ami a termelékenység és költségérzékenység alapja. (Sokba volt a szocreál.) Gyorsabban, jobban, szebben és olcsóbban kell építeni – hisz égető a lakáshiány! Az uralkodó gyakorlattal ellentétben a „lakóépületek tetszetős külső formáját az egész épület helyes arányaival, az ablakok és ajtók arányos elhelyezésével, az erkélyek megfelelő kiképzésével, a burkolóanyag színének gondos megválasztásával, a falelemek ügyes összeválogatásával kell biztosítani." A „cikornyás, tornyos" építészeti megoldások kedvelői „sokszor maguk esnek a konstruktivizmus, a formalizmus hibájába" – jelentette ki a szónok. Figyelemre méltó fordulat ez, hisz a konstruktivizmus, s általában az ún. formalizmus a meghaladottnak ítélt modernista építészet jellemzője volt. E kategóriák ellenében fogalmazták meg (részben) a szocreál kívánatos formavilágát. (Korántsem jelentette persze ez a „fordulat" a klasszikus avantgárd, a modern építészet polgárjogának azonnali helyreállítását.) A beszéd talán nagyon is érthető módon a lakás- és lakótelep-építés mennyiségi összetevőivel, négyzetméterekkel és fajlagos költségekkel foglalkozott. Az, hogy a lakások emberek, családok számára készülnek, hogy életük kereteivé válnak, említetlenek, a minőségi jellemzők differenciálatlanok maradtak.[1]

1 N. Sz. Hruscsov elvtárs beszéde a szovjet építőipar új módszereiről, az építkezések minőségének javításáról és költségeinek csökkentéséről. *Szabad Nép*, 1954. december 30.; Major–Osskó szerk. (1981).

A *Szabad Nép* 1954 végén adta közre a beszédet. Ugyan Nagy Imre miniszterelnökségéből és reformkísérletéből már csak hónapok voltak hátra, a hazai építésztársadalom (ki-ki a maga szintjén) kiolvashatta belőle a magyar építészeti szocreál fél évtizedes tündöklésének végét.

Az érvelés sajátságos. Tulajdonképpen visszájára fordították a két világháború közötti modernista építészet ellen – akkor a szocreál hegemóniájának kikényszerítése érdekében – felhozott argumentumokat. A többlettermelés útja a típusterveken alapuló építkezés. S a mennyiségi változás „természetszerűleg" minőségi változásba csap át, formai és esztétikai értelemben is: egy „magasabbrendű" a történelemben még nem volt *új társadalom* (az önmeghatározás kontinuus maradt) világát „reálisan kifejező építészetet" eredményezve – a dolgozók érdekében.[2] Most, 1954 végén új cezúrát húzva kívántak – látszólag nem ideológiai alapon – elszakadni az ún. dogmatizmus időszakának építészetétől, formavilágától.

A társadalom- és politikatörténetben „hosszú ötvenes évekről" beszélhetünk. Építészettörténetünkben 1955–56 valóban váltás. A hatvanas évek építészetének számos ismérve alapozódik meg, illetve erősödik fel az évtized második felében, mindenekelőtt az előregyártás, a házgyári program (minden tehertételével), másfelől a modern építészet világához való (vissza)igazodás és az építészetelméleti gondolkodás sajátos, marxistának mondott, az elsődleges szakmai nyilvánosságot domináló keretei.[3] Az évtized végéig befejeződnek a szocreál stíluskánon jegyében megkezdett épületek, lehetőség szerint letompított, „cikornyáikat" vesztett formában. S már 1955-ben születnek a tervezői rajzasztalokon *egyedi* tervek alapján nagyjelentőségű művek: az időszak, az építészettörténeti „hosszú hatvanas évek" csúcsteljesítményeinek első darabjai.[4]

A cezúrát a hazai gyakorlatban Molnár Péter (1925–2000) siófoki Meteorológiai állomásának tiszta, funkcionalista épületegyüttese jelképezheti.[5]

2 A magyar köztársaság kormányának 340/1949. (149) számú minisztertanácsi határozata az építőiparról. (1949. VII. 15.) Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes s. k. *Építészet–Építés*, 1949. 1–2. sz. 6–8. p.; Major (1949); Prakfalvi–Hajdú szerk. (1996); Prakfalvi (1998, 1999).

3 Prakfalvi szerk. (1992); Simon (2000).

4 Ferkai (1985, 1997, 1998). A váltást nem élezi ki Merényi Ferenc építészettörténetében (Merényi, 1969). Szalai (1995); Winkler (2002).

5 „Egy tél próbáját már kiállta." MÉpm, 1956. 9. sz. 285. p.; Prakfalvi (2002b). Lásd még a meteorológiai állomás épületét a Misinatetőn, Gettó József–Pénzes József tervezte 1958–59, statikus Balla József és Dulánszky Jenő. MÉip, 1960. 32. p.

> *A »szocrel«* [sic!] *tévedései után minden modern formának örültünk. Lélektanilag tökéletesen érthető, hogy a kényszerű hallgatás után építészeink mohón nyúltak az újra megtalált modern formák felé, és hogy szinte minden a folyóiratokban látott formával kísérleteztek.*
>
> (Bonta János[6])

Ha a lélektani helyzet érthető is, alább mindenekelőtt azt kívánjuk bemutatni, hogy építészeink formaalkotó készsége messze nem merült ki minták követésében a történeti helyzet kötöttségei ellenére sem.

Az építészszakma 1988-ban elsődleges fóruma, a *Magyar Építőművészet* 3. számának hasábjain visszatekintett a hatvanas évek építészetére. Az 1957–68 közötti éveket sorolták a „The sixties" alá. Az 1956-os forradalom következményeként a totalitárius rendszer autoriterré alakult át. Ez a váltás a megtorlások és represssziók folyamatában ugyan, de mégis teremtett (korlátozott) lehetőségeket, bizonyos fokú kompromisszumot és kiegyezést kínálva a hatalommal. Az építész az íróval ellentétben nem tervezhet, még kevésbé építhet az íróasztalfióknak. A Nyugat ezekben az években posztindusztriális társadalomról kezd beszélni. A hazai politikai-kulturális elit az időszak vége felé kezdi belátni a kemény, voluntarista indusztrializáció tarthatatlanságát. A szakma önmaga utolérésének reményében, a modernizmus érdekében s jegyében „konszenzust teremtett az építészet, a társadalom és az irányvonal között". Legitimációs problémákon és presztízsveszteségeken túl a kiegyezés árát – úgy látták – leginkább a „városrendezés" területén fizették meg: „az pusztított, mint a háborús bombázás"[7]! Az épületekben, a városszövetben megtestesülő tradíció tovább foszladozott és enyészett el. A hatvanas éveket a lapszám két építész életútjának megidézésével is szemléltette. Farkasdy Zoltán (1923–89) és Jánossy György (1923–98) a velük készített beszélgetésekben hangsúlyozták kötődésüket a két világháború közötti modern építészeti mozgalomhoz[8] és a műegyetemen megtapasztalt etikai-emberi normákhoz. S mindenekelőtt kiemelték a svéd és dán építészettel való találkozásukat. Az 1944–45-ben kitelepített egyetem építészhallgatói a felszabadulást skandináv területen élték át. (Mások számára a fordulat éveiig nyílt lehetőség ösztöndíjjal Svédországban tanulmányokat folytatni.) Szakmai tanulságok mellett a demokrácia működéséről is itt szereztek tapasztalatokat.[9]

Mely épületekkel fémjelezték a visszatekintők, a lapszám szerkesztői a kora Kádár-kor időszakának építészetét? A válogatásban nem a reprezentatív (köz)épületek dominálnak. Mértékadó s nem mintaadó műveket sorakoztattak fel abból az időszakból, amikor egy Y- vagy V-tartó már a kvalitás jelét hordozhatta.

1957 kiemelkedő műve Callmeyer Ferenc (1928) poharazója Badacsonyban. Kísérlet volt ez – fogalmazott harminc évvel később az építész – a népi építészetet jellemző fény és árnyék kreálta arányok újraélesztésének és a modern ötvözésének kísérlete: bazalt terméskő-, vakolt- és üvegfalhomlokzatok, nyitott fedélszék nádhéjalással, preregionalista, preorganikus jel-

6 „Az igazi korszerűség hűség az igazsághoz, a feltételekhez, az igényekhez, a feladathoz és a megoldási lehetőségekhez. Rend, fegyelem, a technológia és a forma összhangja jellemzik korunk építészetét, nem pedig a rendezetlen formák tobzódása." Bonta (1961).

7 Janáky (1988).

8 Vellay István Kiskunhalason épített családi háza orvosi rendelővel Le Corbusier villaépítészetének tanulságait eleveníti újra fel (1960–61), Pintér Béla műtermes családi háza (Bp. XII. Tamás utca) pedig szinte az ezredforduló neobauhausos szemléletét előlegezi. MÉpm, 1963. 1. sz. 25–29. p.

9 Turányi Gábor, Jánossy Johanna és Lente András interjúi. MÉpm, 1988. 3. sz. 14–21. p.

leggel. A teraszt hiperbolikus-paraboloid vitorlavászon ponyva fedte[10]. Ugyanitt épült meg tervei szerint 1958–62-ben a legjobb modernista hagyományokat integráló Tátika étterme (statikus Thoma Levente, belsőépítész Vadász György).[11] A maga idejében revelatív erejű volt két lakóház a budai Várban, műemléki környezetben: Farkasdy Zoltán Úri utca 32. szám alatti (1959)[12] és Jánossy György: Bástya utca–Tóth Árpád sétány–Nőegylet utca sarkán álló háza (1962–63)[13]. Ez utóbbi – a ház harántfalas szerkesztésmódjából adódóan – tömör oromfalas épület. A függőfolyosókról nyolc kétszintes és négy garzonlakás közelíthető meg. A méltatók a homlokzati nyíláskiosztás gondosan mérlegelt arányrendszerét, a tervezői koncepció konzekvens végigvitelét értékelték. Szintén tiszta, világos szerkesztésmód és arányrendszer jellemzi Szelle Kálmán munkáját, a festő Szőnyi István számára Zebegénybe tervezett műteremházat (1960/61).[14] Az épület építészettörténeti jelentőségét az is emeli – miként Branczik Márta rámutatott –, hogy a tervező barátja, Lessner Manó (1884–1944?) munkásságát idézte meg (Halápy-villa, 1928).[15] A ház természetesen a tervező modernitás-felfogását tanúsítja, s nem posztmodern idézet!

A válogatásban kiemelték Szrogh György (1915–99) Piszkéstetőn 1963-ban épült, a hely, a régió szelleméhez alkalmazkodó, fa, üveg, rusztikus kőkváder és tégla falazatú obszervatóriumát és kutatóházát (statikus Gilyén Jenő).[16] Az új, tízméteres észlelőkupola és számítógépes kutatóház már Csontos Csaba munkája (statikus Bürger Nándor), aki a Szrogh által létrehozott minőséget fejlesztette tovább: a kupola high-techje, tudatos kontradikciója a terméskő falazatokkal, a nyílásformák s az egész épület proporcionálása harmonikus, nagyformátumú művé avatja az együttest (1969–74).[17] A jászberényi tisztasági fürdő épületének formaadásában Zalaváry Lajost (1923) is a hely s a helyi népi építészet – jelesül a medencéket magukba foglaló kürtős kemenceforma – és a „magas technika” (héjszerkezet) biztosította lehetőségek ötvözése motiválta (1960–63).[18] A budapesti lakóházak sorából kettőt választottak ki korrekt funkcionalizmusuk okán. Rimanóczy Jenő tervezői szándéka az volt, hogy háza (XII. Maros utca 13., 1959–62) „a környezetét szét nem robbantó”, de önmagában harmonikus megjelenésű legyen.[19] Iványi László rózsadombi, Tulipán utcai házainak lépcsőzetes, teraszos megoldása annak idején szintén az újdonság erejével hatott (1963–64).[20] Ide sorolhatjuk még a Naphegy aljában Schmidt Lajos Orvos lépcsői, a szintkülönbséget szépen áthidaló apartmanházát is (1965).[21] Szegeden az Oskola utca és

10 MÉpm, 1958. 55–57. p.; 1988. 3. sz. 30. p. (A továbbiakban a főszövegben tárgyalt épületre vonatkozó – az esetek többségében a tervező által írt – ismertetéseknek csak a helyét adjuk meg.)

11 MÉpm, 1962. 6. sz. 9–13. p.; 1988. 3. sz. 30. p.

12 MÉpm, 1960. 3. sz. 32–33. p.

13 Horler (1967).

14 Polónyi (1962a).

15 Branczik (1994).

16 MÉpm, 1964. 1. sz. 13–23. p.

17 MÉpm, 1976. 6. sz. 16–21. p.

18 MÉpm, 1964. 6. sz. 24–29. p., 1988. 3. sz. 46–47. p.

19 MÉpm, 1988. 3. sz. 41. p.

20 MÉpm, 1965. 6. sz. 9–14. p; Tokár György–Emődy Attila Hajnóczy utcai (Bp. XII.) házáról írva Rácz György kiemelte az udvari homlokzat művészi igényű kialakítását is. MÉpm, 1965/3. p. 31-33.

a Dóm környékének rekonstrukciója (1957–67) eredményezett figyelemre méltó lakóházakat – a városrendező építész Borvendég Béla (1931) volt, aki a hatvanas évek elején és egy évig Angliában dolgozott.[22]

> *Az építészet sajátos alkotótevékenység eredménye* […] *lényegében egyéni koncepció alapján, kollektív munkával, ipari úton produkál a különböző emberi funkciók számára teret-keretet biztosító nagyméretű használati tárgyakat (s ilyenek együttesét), de úgy, hogy ezek formálása nem marad meg a „szükséges" forma szintjén, hanem a „szép" sőt a „művészi" szintjére emelkedik.*
>
> (Major Máté[23])

Tekintsük át részleteiben a bő tíz év (1957–68) alkotásait és történéseit. A *Magyar Építőművészet* publikálható anyag hiányában 1957–58-ban a korábbi évek termése felé fordult. A maga idejében az elsődleges szakmai nyilvánosságban nem preferált művekhez talált vissza, hogy fölvegye az újra vállalható tradíciók fonalát. A privát építkezések közül példaként közölték egy orvos házaspár Zamárdiban, 1954–55-ben épült nyaralóját. Kismarty-Lechner Kamill (1914–2003) a kisméretű földszintes házat három egymástól világosan elkülönülő funkcionális egységre tagolta: terasz, nappali (nagyméretű ferde üvegfallal határolva) és a hátsó traktusban minimális méretűre szorított mellékhelyiségek. Még főzőfülkét sem alakított ki. A terméskő falazat fölé ferde síkú hullámlemezfödés került.[24] A világos szerkesztés és a „minimalista" építészeti felfogásmód rokonítja és kapcsolja ide Rácz György (1907–88) saját kis házát a budakeszi domboldalon (1958 körül).[25] A lakóépületek sorából szintén egy Kismarty tervezte házat ismertettek, amely a XI. kerületben, a Bocskai út és Daróci utca találkozásánál, saroktelken áll. A négyszintes, a középrizalitban harántfalas szerkezetű, középfolyosós, egyszekciójú, azaz egy lépcsőházas, emeletenként kilenclakásos ház jellegzetessége, hogy a beruházó minisztérium 1955-ben, a tervezés kezdetén engedélyezte az „irányzattól eltérő" megoldásokat. A tervező itt is a funkciók értelmes felosztására törekedve változatos alaprajzú lakáselrendezéseket valósított meg. A traktusokat a parapet teljes szélességében (3,4 méter) és a mennyezetig (2,85 méter) érő ablakok határolják, amelyek 6,3 méter mélységig jó bevilágítást biztosítanak. Fontos elvet sikerült kimondania Kismartynak; ne szülessék meg típus, ne írja elő rendelet, hogy milyen méretű helyiségek összetartozásból lehet lakást kombinálni, hanem az építé-

21 MÉpm 1965/3. p. 36-39.

22 Borvendég Béla ún. Sellőháza a Korányi rakparton (1959–61) MÉpm, 1962. 4. sz. 9–11. p. Tarnai István: Tömörkény gimnázium tanműhelye, Borvendég Oskola utca 05. jelű épület, Dragonits Tamás Oskola utca 27. (stb.) MÉpm, 1967. 3. sz. 18–35. p.; 1988. 3. sz. 28–29. p.

23 Major (1961a).

24 MÉpm, 1957. 1–2. sz. 7–8. p.

25 Rácz (1988). Lásd még a Wágner László tervezte hasonló karakterű Tihany–Csányi-telepi hétvégi nyaralót, MÉpm, 1958. 166. p.

szek kapják meg a célt és a gazdasági mutatókat, s bizonyos, hogy jobb eredményeket hoznak, mint a rendeleti szabályozás.[26] Ebbe a kontextusba helyezhetők el Sámsondi Kiss Béla már a háború előtt megkezdett, majd Farkas Tiborral folytatott vasbeton tartószerkezetű, előregyártható, könnyű, szövetszerkezetes épületeinek kísérletei „elemgyári" körülmények között.[27] Ismertetették Janáky István, Körner József, Molnár Péter, Vass Antal, Zilahy István és Albert Jenő isztambuli üdülőszállójának tervét. Ez a munka a hatvanas-hetvenes évek hazai szállodaépítészetének egyfajta ősmintája, határvonal a megelőző időszakkal szemben.[28] A Bocskai úti foghíjbeépítések (4–6., 12., 16., 15., 19.) 1954–56 között olyan darabok voltak, amelyek szikárságukkal ugrottak ki utólag a szocreál formái közül.[29] Az ipari jellegű építészet köréből Kéri Gyula kőbányai tűzőrsége és különösen Schall József miskolci egyetemi erőműépülete (terv 1952) volt vállalható.[30] 1956–57-ben valósult meg Jósvafőn Reischl Antal tájba illeszkedő kisméretű, kétszintes, terméskő-homlokzatú, jó arányú, két oldalon körbefutó faszerkezetes teraszú barlangkutató állomása.[31]

1961-ben készült el Mikolás Tibor áruház- és lakóépülete Debrecenben. A város főútvonalán a zártsorú beépítésű foghíjtelken álló épületegyüttes lábakra állított, ritmikus nagysíkokkal komponált színes főhomlokzata kapcsolatot talál az időszak geometrikus–új konstruktivista képzőművészeti törekvéseivel.[32]

> *Korszerű épületeknél, különösen az előre gyártott szerkezeteknél az alapformát a tartószerkezet adja és a burkolat jellegű szerkezetek a járulékos részek, szemben az eklektikával, hol a szerkezet helyett a burkolat adja az építészeti formát.*
>
> (Gilyén Jenő[33])

Az évtized építészetét a szerkezetiség jellemzi. Egyfajta visszahatás is ez a szocreál stíluselvű gyakorlata után. A strukturalista gondolkodás és tervezés kisléptékű, ám a későbbiekre nézve sem jelentéktelen műve volt a hódmezővásárhelyi mélyfuratú kút csőállványzata; Ulrich Ferenc és Nagy Ernő 17 méter magas forgási hiperboloid szerkezete 1956–57-ben készült el[34]. (Mintája Budán, a Millenáris Parkban megtekinthető.) Menyhárd István (1902–69) és Szendrői Jenő (1913–2000) a Pasaréten, a Vasas Sportklub számára épített, egyszerűségében elegáns teniszcsarnokának oldalnyomásmentesen szerkesztett, gyűrűfelület alakú orthotrop alumínium héjszerkezete – ívelt hullámlemezek és azokra me-

26 Korszerű lakások. MÉpm, 1957. 1–2. sz. 7–12. p.; Típustervek ismertetéseivel Szrogh (1957).

27 Sámsodi (1957).

28 MÉpm, 1957. 57–67. p.

29 Uo. 68–80. p.

30 Uo. 134–135, 159. p.

31 MÉpm, 1958. 31. p.

32 Tervezés 1956–58, kivitelezés, 1958–61. Áruházbelsők Gregersen Hugó. MÉpm, 1958. 107–109. p.; 1963. 3. sz. 18–22. p.

33 Gilyén J. (1964). Lásd még Vámossy (1964); Egyed (1964); Gilyén N. (1964). Összefoglalóan Siegel (1969); MÉip, 1970. 195–297. p.

34 MÉpm, 1958. 133. p.

rőleges idomszelvények kombinációja, amelyet utólag belülről szórt azbesztréteggel kellett szigetelni – az íves rövid oldalakon tömör téglafalazatra, a hosszoldalakon alumíniumvázas, a teljes felületet kitöltő üvegfalra támaszkodik (1957–59).[35] Az ún. mérnöképítészeten belül a héjszerkezetek építése szintén jelentős múltra tekint vissza. A második világháború alatt épült Hamzsabégi úti autóbuszgarázs 82 méter fesztávolságú elliptikus paraboloid héjmezőivel (Menyhárd–Padányi, 1939–40) világviszonylatban is egyedülálló alkotás volt. A háború után számos más ok mellett a zsaluzatokhoz szükséges faanyag és a minőségi munkát végezni képes szakemberek hiánya is visszavetette a héjszerkezetek alkalmazását, helyette a daruzott, gördülő daruállásokból felhúzott ipari csarnokok építési technikája terjedt el. A hatvanas években az előre gyártott szerkezetekkel vívott verseny jelentősen befolyásolta a héjszerkezetek fejlődését, mert „az erőjáték szerint legtakarékosabb héjszerkezetek (elméleti modellek) nem mindig voltak versenyképesek az ugyan nagyobb anyagigényű, de egyszerűbb és kevesebb helyszíni munkát igénylő szerkezetekkel szemben". A gyárüzemi előregyártásnak formai konzekvenciája is volt, mert az építészek gyakran akkor is paralel síkokkal határolt épülettömegekben gondolkodtak, amikor az nem volt elsőrendű szempont. A héjszerkezet – úgy vélték – romantikus megjelenésű épületet eredményezhet (pl. a Makó Lóránt tervezte [?] összetett kupolafelületekből álló, lendületes vonalvezetésű hajóváró épületet a tihanyi kikötőben), amit akkortájt célszerűnek látszott elkerülni.[36] A székesfehérvári alumíniumöntöde és présmű (építész Farkas Ipoly, mérnök-tervező Menyhárd István, építéstechnológia: Semsey Lajos, 1958–60) présműcsarnoka két egymás mellett futó, 15x30 méteres szakaszból építkezik, lefedésük hat centiméter vastag, két irányban hajlított forgási hiperboloid héjak egymás utáni, haránt irányú sorozata, melyek a végeken átmeneti konoid héjakkal csatlakoznak a szegélytartóhoz. A körgörbéjű, egyenes alkotójú, tehát könnyen előállítható monolit, alulról keresztirányban domború héjszerkezet megoldását olyan sikeresnek találták, hogy az ipari építészetben számos követőre talált. Két fő ötleten alapult: 1. a csarnok daruhídjait a héj peremtartóinak készítéséhez gördülő állványként használták; 2. A héjak zsaluzóelemeit a megszilárdult peremtartókra függesztették, a zsaluzóelemek rácsos acélvázzal készültek, ami lehetővé tette a peremtartó állványok és a zsaluzatok többszöri felhasználását. Így egy ívpár és közöttük a síklemez építése 14 napig tartott, egy-egy héj építési ideje pedig hét napot tett ki (1958–59).[37] Funkcionálisan és esztétikai értelemben is jelentős művek születtek: Csepeli Csőgyár (Menyhárd–Reisch, 1960); Ganz Hajtóműgyár (Horváth–Vince, 1962); Csepel Szerszámgépgyár (Pál–Reisch, 1965–68)[38].

35 *Ipari Építészeti Szemle* (továbbiakban: IÉSZ) 16. (1957). 10., 18. p.; (1960) 55–58. p.; MÉip, 1960. 25. p., 1964. 3. sz. 158. p. és 1968. 8. sz. 497–498. p.; *Magyar Alumínium* 1985. 2. sz. 61. p.; MÉip, 1998. 5–6. sz. 177–178. p. A gördülő redőny mintájára húzták fel a héjazatot, Csonka (1970). A térlefedő szerkezetek általános rendszeréhez lásd Horváth Z. Kálmán és Csernoch Miklós összeállítását, MÉpm, 1970. 6. sz. 59. p.

36 Reisch (1968). Vö: 48. j.

37 IÉSZ 18. (1960) 1–10. p.; MÉpm, 1961. 6. sz. 3–9. p.

38 Reisch (1968); Az Union Internacionale des Architectes végrehajtóbizottsága már 1961-ben August Perret-díjjal jutalmazta az IPARTERV építészeit. MÉpm, 1961. 5.

Az épület [Eglise de Notre Dame du Haut] maga témájánál fogva nagyon távol áll építészeti feladatainktól, de megoldása több általános érvényű művészeti gondolatot ébreszt […] tájékozottságunk lenne hiányos ha […] nem igyekeznénk ezekkel megismerkedni.

(Nagy Elemér[39])

A visszakapcsolódást a kortárs európai, angolszász építészethez tanúsítja a Le Corbusier ronchampi (1953–54) zarándokkápolnájáról a *Magyar Építőművészet* Új tér – új formák rovatában megjelent terjedelmes ismertetés. Az épület elemzéséből levont tanulság: „van jogunk a bátor kezdeményezésekre”. A szakma 1959 elején kapott részletes áttekintést az 1958-as brüsszeli világkiállítás pavilonépítészetéről is, mindenekelőtt a szerkezeti, térhatároló újdonságokról.[40] A feszített acélkábel-konstrukciók, az egyetlen pontra támaszkodó összetett konzolok hatása megfogható az 1959-es Mezőgazdasági Kiállítás Építés pavilonjában, Emődy Attila, Zentai Zoltán alkotásában. Az épület nagy fesztávolságú függesztett tetőszerkezet kipróbálására tett kísérlet volt.[41] Szabó István (1914–88) már 1956-ben kifejtette a pavilonépítészet fontosságát: a műfaj ideiglenessége a kísérletezés, a formateremtés szabadságát biztosítja az építész számára, s ezt a szabadságot fenn kell tartani![42] Nehezen magyarázható, hogy a *Magyar Építőművészet* a későbbiekben – lapelődjei gyakorlatától eltérően – miért „száműzte” néhány kivételtől eltekintve[43] hosszú évekre, évtizedekre a hazai vásári építészet bemutatását, holott olyan művek születtek, mint a később emigrált Kádár István Nehézipari pavilonjának rácsos, hártyaszerkezetű kupolája (1961).[44] (Kádár másik jelentős munkája a TVK alumínium anyagú, térbeli rácsszerkezetű, 30 ezer m^3 anyag tárolására alkalmas raktárcsarnoka. A tervek az ALUTERV-ben készültek, 1963–65).[45] A kapcsolat nem tisztázott, de a pavilon téralkotási módjában ráismerhetünk a Buckminster Fuller megalkotta geodesic domera. A geodézikus kupola az egyetlen olyan nagyméretű szerkezet, amely közvetlenül a talajra telepíthető, s méretét nem korlátozza a szerkezeti anyagok szilárdsága, nincs határmérete. Elvi alapja egy vektoriális, térben irányított erőrendszer. A forma a tetraéder és a nyolclapú oktaéder megsokszorozásából áll össze. Fuller 1959-ben Moszkvában geodézikus kupolát épített az amerikai kiállítási pavilon számára. Megjegyzendő azonban, hogy Kotányi Attila és Kunszt György (1924) csak Mújdricza Péter rekonstrukciójából ismert OTI pavilonjának kupolája az 1948-as Centenáris vásá-

sz. 55. p.; A tervezőirodákról jó áttekintést ad Schéry (2001). Juhász Jenő–Garay Lajos Kőbányán épült gyógyszerraktárához: MÉpm, 1957. 24–27. p.

39 Nagy (1958).

40 MÉpm, 1959. 1–2. sz. 5–52. p.

41 MÉpm, 1959. 9–10. sz. 290. p.; IÉSZ 18. (1960) 63–67. p.

42 MÉpm 1957. 50. p.; Prakfalvi (2000).

43 Zágráb, Magyar pavilon (1956), Brjeska István MÉpm, 1957. 123–125. p.; Makovecz Imre: Gulyás csárda Budapest, Mezőgazdasági kiállítás (1967) MÉpm, 1968. 2. sz.. 28–30. p.

44 A Nehézipari Minisztérium Kupolacsarnoka a Budapesti Ipari Vásáron (1961) MÉip, 1962. 1. sz. 32–33. p.; 1964. 3. sz. 155. p.; Pelikán (1964).

45 MÉip, 1965. 696–700. p.; MÉpm, 1967. 5. sz. 12–14. p.

ron hasonló konstrukciót mutat.[46] Az első hazai függőtetőt Horváth Z. Kálmán tervezte meg a Jászberényi úti Szőlészeti Kutató Intézet pincészete udvarának lefedésére 1962-ben.[47]

A brüsszeli expón vásárolt, itthon újdonságnak számító könnyűszerkezetű anyagból épült a Tihany-révi üzletház Dianóczki János (1928–91) tervei alapján (1959–60).[48] A brüsszeli magyar pavilont Gádoros Lajos (1910–91) és Németh István tervezte (megbízás: 1956 tavasza). A klasszikus modern eszköztárából dolgoztak. Ez már némi konzervatív jelleget adott az épületnek, de a kádári konszolidáció demonstrálására a felvonultatott kiállítási anyaggal (mások mellett Csontváry: *Mária kútja Názáretben,* de nem hiányzott Somogyi József *Martinász-szobra* sem, 1953) teljes mértékben megfelelt.[49] A „sátor" épületrészt adaptálta Gádoros az ekkor tervezett pécsi Olympia étterem és cukrászda együttesbe, munkatársa ifj. Módos Ferenc és Fekete György volt (1960).[50] Budapesten eközben befejeződtek az „októberi események" nyomait eltüntető Rákóczi úti árkádosítások[51] és a korábban megkezdett lakótelep-építkezések a Kerepesi úton Heim Ernő, Legány Zoltán és munkatársai tervei szerint.[52] A főváros általános városrendezésének alapját ekkor még az 1955. február 18-án elfogadott tervezet jelenti, amelynek kidolgozása „lényegében a felszabadulás óta folyamatban van"… (1962)[53], habár a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1960. október 27-i ülésén hagyta jóvá – „elismeréssel" – Budapest és környékének általános rendezési tervét. Tulajdonképpen ez a harmadik tervezet az első olyan kormányzati szinten jóváhagyott munka, amelyben a legfőbb új elem a lakásépítési program mutatóinak integrálása.[54] Az 1002/1960. sz. kormányhatározat 15 év alatt országosan egymillió lakás építését irányozta elő.

46 Mújdricza (2000). Fuller 1980-ban Budapesten a Nemzetközi Vásáron is épített geodézikus kupolát. A téralkotási kíséreltek időbeli szálán némiképp előreszaladva ekkortájt az alternatív téralakítások útját már inkább Frei Otto inspirálta. 1977-ben Barna Gyula és Reimholz Péter irányításával Szentendrén, a Kálvária-dombon építettek iparművészeti főiskolások elasztikus héjrácskupolát. A szerkezetek egységesítésének „a kivitelezők monopolhelyzetének és diktatúrájának" korszakában a differenciált környezetre törekvés, a gazdag struktúrák iránti vonzódás és a tapasztalatszerzés vágya inspirálta a résztvevőket. A „keretek" tágításának, a formateremtési szabadság érvényesítésének megbúvó fonalára kapcsolhatók Makovecz Imre jelanalízisei – jel: „amely a rendszerek határterületén helyezkedik el, más szóval maga a határ" –, a mozgásformák kutatása, a minimáltér pályázata vagy Csete György hajlított (íj) hajléka, a felfogása szerinti építészeti ősformát megidéző „akciói". Beke et al. (2002) 272. p.

47 Román (1962); Bányász (1959). Az első függesztett tetős szerkezetű épület a fedett lovaglócsarnok lett volna; építész Emődy Attila, statikus tervezők Bányász Péter és Zentai Zoltán.

48 MÉpm, 1960. 6. sz. 20. p. Üzletsor és hajóállomás. MÉpm 1963. 5. sz. 46. p.; Reisch (1968); Schéry (1995).

49 MÉpm, 1959. 1–2. sz. 53–76. p.; Gádoros (1995); Róka (2000). Tervek és dokumentáció: MÉM Gádoros-hagyaték: D/A/4, D/D/1, T/10.

50 Tervek: MÉpm, 1959. 3–4. sz. 125–128. p.; MÉpm, 1961. 1. sz. 22–26. p.

51 MÉpm, 1959. 5–6. sz. 175–177. p.

52 Budapest épülő új lakótelepei, MÉpm, 1957. 18. p.

53 Gyöngyösi–Rojkó (é. n.); Heim–Preisich (1962). Összefoglalóan Preisich (1969) 46–61. p. Lásd még Prakfalvi (1995). A vidékre vonatkozóan Perczel (1962).

54 Perényi (1962) 17–18. p.

Az újabb foghíjbeépítések számottevő épületeket eredményeztek. Egyedi tervek alapján épültek OTP öröklakások az Üllői úton[55]. Az 54–56. számú házat Halászy Jenő, a 60–62-t Schall József (1913–89), a 65-öt Martonné Jutas Ágnes, a 73-at Tőkés György, a 74-et Gáspár Tibor, a 81-et Boross Zoltán, az Üllői út sarkán a József körút 86-ot Csics Miklós,[56] Budán a Török utcában a 7–9. számú házat Pintér Béla (1925–1992) tervezte. A Rózsadomb kapujában, a Mechwart tér torkolatánál építés alatt állt Dul Dezső (1925) 1955-ös tervezésű ún. „Regent és Szomjas" háza[57]. Kvalitásai ellenére a kritika nehezményezte, hogy a vasbeton vázat körbefalazták: hova lesz így az „új építészet" őszintesége? A Mártírok útja (ma Margit krt.) 27. szám alatt épült meg Dul ún. Lottóháza (1958), amely harmonikusan, szervesen illeszkedik a két világháború között épült jó minőségű lakóházak sorába.[58] Dul Dezsőnek, a csillebérci atomreaktor (1956–59) tervezőjének (statikus Pelikán József)[59] műve a József Attila utca–Hercegprímás utca sarkán álló nagyraszterű, a szerkezetet a homlokzaton megmutató lakóháza is (1956–59)[60]. Elkészült a politika, az ideológia számára nagyfontosságú létesítmény, a szabadsághegyi televíziós adóállomás is, Gergely István és Székely László (1956–59) műve.[61] A késő szocreál és a modern formálás sajátos ötvözetét képviselte Budapesten a Lenin (ma Erzsébet) körúton a Madách Színház homlokzata, Kaufmann Oszkár, Fábry Ottó, Mináry Pál terve (1955–61).[62] A KISZ Ifjúsági Park 1961-ben nyitotta meg a kapuit a Várbazárban, az építész Pázmándi Margit (1930–95) és Kéry Zoltán, a belsőépítész, Mózer Pál.[63]

A hatalmat birtokló Magyar Szocialista Munkáspárt 1957–58 között rögzítette művészetpolitikájának kiinduló tételeit. Elvetette a tiszta demokrácia és a teljes szabadság „hazug" jelszavait a művészeti-kulturális életben,[64] támogatandónak nyilvánította a pártos, szocialista realista műveket, azonban stílus- vagy formapreferenciát nem hirdetett. A szocialista realizmust módszerként definiálta, „korunk művészetének legmodernebb, legadekvátabb" alkotói formájaként.[65] Jellemzője a pártosság, amelynek alapja a marxista–leninista

55 MÉpm, 1959. 5–6. sz. 154–157. p.

56 Uo. 9–10. sz. 294. p.

57 MÉip, 1960. 5. p. A lakások diplomaták számára készültek.

58 Összefoglalóan: Bene (1959).

59 MÉpm, 1960. 1. sz. 33–34. p.

60 Uo. 3. sz. 11. p.

61 Uo. 6. sz. 38–39. p. Az előzményekhez lásd Gerő Ernő levelét Rákosi Mátyásnak (1952. V. 7.) A televízió „rendkívüli jelentőségű… 50–60 kilométeres hatósugárral az ország döntő területeit tudjuk befedni, az ellenség pedig képtelen zavarni… a vezetékes rádió a múlt… a televízió a jövő". MDP Ttkársági ülések jegyzőkönyvei. MOL 267 f. 54/192. ő. e.

62 MÉpm, 1962. 1. sz. 42–45. p. A Somogyi József, Kiss Kovács Gyula és Kerényi József szobraival gazdagított külsőt az utóbbi években Siklós Mária a posztmodern irányába „fejlesztette".

63 Uo. 6. sz. 16–18. p.

64 Vass–Ságvári (1973), 86. p. (1957. VI. 27–29.)

65 Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei. 1958. június 25. Uo. 268. p. Az 1959. évi Kossuth-díjasok (művészet és irodalom) egyike Körner József, a II. kerületi (volt) pártház (1952–53) építésze, aki az elismerést a Kerepesi úti temetőben 1958-ban elkészült „nagyszabású, a munkásmozgalom nagy halottainak állított emlékmű megalkotásáért" Olcsai Kiss Zoltán szobrászművésszel közösen kapta. *Népszabadság,* 1959. március 15.; MÉpm, 1959. 5–6. sz. 137. p.; Tóth (1999).

világnézet. Ennek fő eleme a szocializmus győzelméért folyó küzdelem támogatása. Súlyozottan az irodalomra tekintettek,[66] az építőművészetet nem említették. Az épített mű már nem volt számukra olyan kitüntetett jellegű, mint korábban. Az építészet döntően iparpolitikai-technológiai kérdéssé vált. Az ötvenes évek második felében a fejlesztés iránya még a középblokk (ami ekkor még nem teljes szobafal méretű falazati egység, miként a panel), anyaga pedig a habosított kohósalak és az erőművi pernyebeton. El kellett terjeszteni a kevesebb cementet, egyszerűbb zsaluzatot, ezért kevesebb fát igénylő előre gyártott, feszített vasbeton szerkezeteket és a műanyag padló használatát.[67] Az építőanyag-hiány felszámolásának útját az ipari méretekben és ipari módszerekkel történő építésben látták. 1964 februárjában született politikai döntés a paneltechnológia elterjesztéséről. (A panel cementbeton alapanyagú, vasalt elem. A vasalások egymáshoz hegesztésével, kártyavárszerűen épül fel a ház egy vasbeton alap és a fogadószint fölé.) A Magyar Építőművészek Szövetségének 1964. évi VI. közgyűlésén az elnök, Major Máté így kommentálta a KB-határozatot: a Szövetség „a korszerű tipizálás helyes módszereinek megteremtésével segítse elő, hogy [építő]iparunk a tipizált szerkezetek felhasználásával mielőbb szerelőipari jelleget öltsön".[68]

A hatvanas évek első felében elismerték ugyan a kísérletezés szabadságát a művészetekben, a párt azonban nem mondhatott le az eszmei irányításról, mert az „egyetlen igazán nemzeti politika a szocializmus építése". Letéteményese, a párt tehát fenntartotta magának a jogot a megítélés tekintetében. 1966-ban, IX. kongresszusukon definiálták is az ún. három „T" politikáját. Támogatjuk a „nagy tömegekhez szóló szocialista és egyéb humanista [realista] alkotásokat". Tűrjük, azaz „helyt adunk a politikailag, eszmeileg nem ellenséges törekvéseknek". Tiltjuk, „kirekesztjük kulturális életünkből a politikailag ellenséges, antihumánus vagy közerkölcsöt sértő megnyilvánulásokat".[69]

Budapesten az első házgyár a kongresszus évében kezdte meg termelését.[70]

A felvázolt keret és feltételrendszer minden ideológiai ráolvasásnál hatásosab-

66 Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a művészeti szövetségek helyreállításáról és a művészek közötti ideológiai és politikai munka egyes kérdéseiről. 1958. november 25. Vass-Ságvári (1973) 281–285. p.; A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről. 1959. február. Uo., 319–340. p.

67 Az MSZMP VII. kongresszusának irányelvei gazdasági feladatainkról és a II. ötéves terv elkészítéséről. 1959. november 30–december 5. Uo. 424. p. Az építőanyagokban mutatkozó „átmeneti hiányhoz" és az ipari módszerekkel való építéshez lásd: Az építőipar feladatai a II. ötéves tervben, különös tekintettel a lakásépítésre. Uo. 454–458. p.

68 MÉpm, 1964. 4. sz. 61. p.; Az MSZMP KB határozata az építőipar munkájáról (1964. február 20.). Vass (1978) 48–55. p. Összefoglalóan a típustervezésről Katona szerk. (1969).

69 Az MSZMP néhány időszerű ideológiai feladata. 1962. november 20–24. Vass–Ságvári (1973) 600. p.; A KB irányelvei. 1965. március 11–13. Vass (1978) 125–163. p.; A szocialista realizmusról, uo. 484–515., különösen 509. p.: Az irodalom és a művészetek hivatása. 1960. június–július, uo. 176–209. p.; Az MSZMP IX. Kongresszusának határozata. Uo. 564. p.

70 Próbaüzem a házgyárban. Tavaly szeptemberben Óbudán befejeződött a szovjet gépekkel felszerelt első hazai házgyár építése, évi 1800 lakás kapacitással. *Népszabadság*, 1966. január 15.; május. 5. Böhönyey (1968).

ban állította építészetünket a következő két évtizedben befutható, a kivételektől eltekintve inkább mennyiségével jellemezhető pályájára.

A hatvanas évek első felében éveken átnyúló elmélkedés folyt *(Kortárs, Új Írás, Valóság)* a kollektív élet, a kommunista ember „megformálásának" építészeti kereteiről, otthonáról.[71] Ugyanis a „polgári lakásalaprajz" (sic!) zsákutcába jutott! Zalotay Elemér–Böröcz Imre szalagház-koncepciója szerint az embereket egy lakótömbbe kell összpontosítani. Folyó mellett, zöld környezetben harminc–ötven emelet magas, kilométer hosszú, több száz méter széles „házakat" kell építeni, már csak az egy lakásra jutó fajlagos költségek csökkentése érdekében is. Zalotay szerint elképzelése csak távolról kötődik Le Corbusier marseille-i Unité d'Habitationjához (1947–52). Ferenczy Károly építész ad abszurdum vitte a gondolatmenetet. Megvilágító erejűnek szánt, a szakácsművészetet az építészettel párhuzamba állító példázatában a szakácsművészet „azt az értelmetlen eltévelyedését fejezi ki, amelyben nem a táplálék és a gyomor kölcsönhatása, a tartalmi kérdés a fontos, hanem a készítés *forma értéke*" (kiemelés – P. E.). Ferenczy szerint korszakváltás történt, az „elit" és „kultikus" építészet, valamint az elnyomott rétegek viskói felett megkondult a lélekharang, s a családi ház is múltba forduló, korszerűtlen. Egyáltalán: a család szigetként ékelődik a társadalomba. Feladatait a társadalom veszi át. Az emberek létfenntartási szükségleteit az ún. „szoc-koll", ill. „kom-koll" házakban, több ezer fős, szállodaszerű pont- és szalagházakban, közösségi és gépesített nagyüzemi formákban kell kielégíteni. Ezek típustervek alapján épülnek majd, biztosítva a rendet és szervezettséget. A vitában megfogalmazódott az a vélemény is, hogy a szalagház léptékrendje olyan nagyságú, hogy esetében már a „mennyiség minőségbe való átcsapásáról" beszélhetünk![72] Az Árpád híd budai hídfője előtt a hegyvidék látványát keresztbe vágó kilométeres, egy falu lakosságát magában foglaló panelszalagház minőségbe történő átcsapásához „nyilván" a magasságából hiányzott még néhány emeletsor. Petri György írta a második nyilvánosságban megjelent Lakótelep című kétsorosában; *Tízemeletes kilövősilók: a munkaerő sorozatvetői* (1982).

Az ötvenes–hatvanas évek fordulóján a lakásépítés fő helyszínei Budapesten a Fiastyúk utcai lakótelep (folytatása) és az Üllői úti József Attila lakótelep kiépítése. További iskolák is épülnek. Kismarty-Lechner Kamill 1948–49-ben szikszói iskolájánál a tantermeket egy tágas központi tér köré szervezte.[73] Soroksáron a Sodronyos utcában a gondolatot továbbfejlesztette: a földszint és az emelet terének összenyitásával egy tágas zsibongót alakított ki, innen nyílnak a tanulmányi helyiségek (1959–60)[74]. Csepel-Királyerdőn, a Szárcsa utcában a haránt elhelyezett tantermek sorá-

71 „Az életforma egyszerűsödése, az igények nivellálódása pedig elősegíti és indokolja a típus, a tömeggyártásra alkalmas megoldások fokozott elterjedését". Böhönyey (1960). Variábilisan beépíthető konyhaberendezések tervei: Kovács Zsuzsa, Arnold Károly. MÉpm, 1959. 7–8. sz. 274–275. p.

72 Vita a szalag házról. Major–Osskó (1981) 250–273. p. Lásd még *Népszabadság* 1965. december 31.; 1966. január 6. február 12.

73 Kisléghy Nagy (1957).

74 MÉpm, 1960. 1. sz. 17–18. p.

nak szintenkénti eltolásával 2,65 méter belmagasság mellett is biztosítani tudta az építész a nyolc méter mély helyiségek jó fényviszonyait (1961).[75]

Debrecenben befejeződött a Kelemen László (1919) tervezte vasútállomás építkezése. A várócsarnok fedésének többszörözött nyeregfelületei (statikus Makó Lóránt) formailag is lezárják az 1952-vel indult munkálatokat, az épület különböző stílusrétegeit (szerkezetkész, 1959).[76] A második világháborúban környezetükkel együtt lebombázott jelentős pályaudvaraink (Székesfehérvár, Győr[77], Szolnok) helyreállítása évtizedeken áthúzódó városrendezési kényszert „eredményezett".

A Balaton idegenforgalmának regionális fejlesztése jegyében[78] Tihanyban is megkezdődtek az építkezések. Hajóállomás: Benkhard Ágost, motel: Polonyi Károly. A Földesi Lajos tervezte Motel étterem tekinthető az első (?) hazai üvegfüggönyfalas épületnek (1959)[79]. Az emeletes postapavilon háromirányú vasalással, öt centiméter betonvastagságban épült háromtámaszú, paraboloid héjkupolájával korszakos jelentőségű (Pénzes István, Szittya Béla; statikus Gnädig Miklós 1960–62).[80] Siófokon Cziegler Endre tervei alapján épültek meg a hatvanas évek közepére az idényjellegű szállodasor darabjai.[81] A nem szerkezeti, csak térhatároló „függönyfal" egy másik korai példája Köves Emil irodaháza Nagykanizsán (1958–61).[82] A még mindig Sztálin nevét viselő városban kísérleti nagypaneles blokkházak épültek (Weiner Tibor).[83] A Vasmű út gyártelep felőli architektonikus lezárására a pályakezdő Finta József (1935) tervezte meg a kilencszintes, klinkertégla burkolatú, középfolyosós garzonházat, melyhez egy „Szuperpiac" rendszerű áruház is tartozik (1961–65).[84]

75 MÉpm, 1961. 3. sz. 31. p. Tematikus szám a „népi demokratikus Magyarország" iskolaépítészetéről.

76 A Domanovszky Endre sgrafittóival díszített pályaudvar átadása 1961. augusztus 20-án volt. MÉip, 1962. 42–43. p., Jó képek: Schéry (1995) 146. p.

77 Tervezők: Éhn József, Dianóczky János, Vass Dénes, 1953–59.

78 MÉpm, 1957. 51–52. p.; Bérczes et al. (1958). Összefoglalóan: Lővei (2000).

79 MÉpm, 1960.6. sz. 16–18. p. Üvegfüggöny-falat kapott a Parisiana is az 1962-es átépítésekor, építész P. Müller Éva. Dávid (1991).

80 MÉpm, 1962. 5. sz. 49. p.

81 MÉpm, 1963. 5. sz. 20–25. p.

82 MÉpm, 1962. 4. sz. 32–33. p.

83 Visy (1960).

84 MÉpm, 1960. 4. sz. 40. p.

85 Major (1960a).

> *A szocializmus* építőjének […] *büszkének kell lennie arra, hogy az építész koncepcióját éppen a maga minél nagyobb szakmai, mesterségbeli tudásával, invenciójával teszi elérhetővé, használhatóvá, élvezhetővé, azaz büszkének arra, hogy ő „interpretálja" az épületet a magyar nép számára.*
>
> (Major Máté[85])

Mit is kell interpretálnia az építőnek?

Major Máté saját korábbi fejtegetéseire alapozva az építészetet a társadalmat le-

író alap és felépítmény viszonylatában („az építészet elválaszthatatlan attól a társadalomtól, mely produkálta") mint az anyag – szerkezet – funkció egymásra épülő rendszerét írta le. Megállapította: „az anyag nem építészet", a szerkezet a felhasznált anyagok tulajdonságai alapján jön ugyan létre, de „a szerkezet maga sem építészet még", mint ahogy a funkciók „nyers kielégítése" sem. Az építészet ezen „összefüggéstényezők törvényszerűségeinek hierarchiájában" adott tartalom művészi megformálásával jöhet létre, „kivételes egyedi alkotásokban". Ez egy folyamat, amelynek „előbb utóbb végbe kell mennie: a *mi* társadalmunk gondolatait hordozó, kifejező szocialista építőművészetnek meg kell születnie."[86]

Túljutottak ugyan tartalom és forma dichotómiáján, amely az ötvenes éveket, a szocreált jellemezte.[87] Azonban továbbra is a tartalom és forma dialektikus „ellentmondásának" szemléleti keretei között vizsgálták az építészet általánosnak vélt jellemzőit: a külső és belső forma, a szemlélet tükrözése és a stílus, a társadalom mint megbízó és az egyén mint kialakító „formáló" stb. Valamiféle pedagógiai szempont is jellemzi ezeket az írásokat a művész, az építész „elöljárásának" elméleti megalapozása érdekében, hogy a „régi és új formák harcában" elővételeződjék a megszületendő új. S az *új* „annak a feladatnak a kitűzése, amelynek lehetőségeit érleli, de még nem ismerte fel a társadalom, s amelynek felismerése épp a művész feladata."[88] Jól jöttek Mies van der Rohe velős kanti-hegelianus színezetű mondásai a húszas évekből: az építőművészet mindig egy korszak akaratának térbeli lenyomata […], a forma nem munkánk célja, hanem eredménye…[89]

Óbudán, 1958–60 között a II. ötéves terv lakásépítési programjának megalapozására kísérleti lakótelep épült. A különböző rendszerű és nagyságú lakások és épületfajták közül a tipizálásra legmegfelelőbbek kiválasztása volt a cél. A Gyenes utca vonalában épültek 26 m²-es garzonok, négy férőhelyes, a norma szerint 53 m²-es, beépített konyhabútoros, konyhával egybenyitható étkezőfülkés lakások háromemeletes házakban és kétszintes, hat férőhelyes 73 m²-es, öt lakásból álló sorházak is. A törekvések, hogy a kislakásokat értelmes térkapcsolásokkal, a zsákszobák és kényszerközlekedők elkerülésével formálják élhetővé, igen kevéssé kerültek át a házgyári tömegtermeléssel előállított típusokba.[90] A lakható lakás minimális feltétele a tágasság. Az „Existenzminimum" lefelé hajlítása (a későbbiekben a belmagasságot is csökkentették) feloldhatatlan ellentmondásként húzódott át a tizenöt éves lakásépítési programon. Genezisében volt elhibázott, a lakáshiány minden kényszere mellett, hisz a blokkos építési mód miniszteriális, indító keretfeltételei nem tartalmazták a lakásalaprajz, a funkciók meghatározásának és kielégítésének kritériumait![91]

86 Major (1957, 1959, 1961b).

87 Az építészet tartalma ekvivalens a kubatúrával, a beépített légköbméterek számával – fogalmazhatnánk.

88 Vámossy (1963).

89 Es gibt keine Form an sich. Baukunst ist immer raumgefasster Zeitwille, nichts anderes. Moravánszky (2003); Frampton (1982).

90 Egressy (1961). Építészek: Csordás Tibor, Mináry Olga, Körner József, Szőke Gyula, Rimanóczy Gyula (és mások), P/3. épület, építész Kiss E. László. MÉip, 1962. 2. p.

91 Cserba (1960).

Pécsett, a nyugati városrészben az Országos Tervhivatal által ideiglenesen engedélyezett épületfajtából alakítottak ki nagypaneles típustervcsaládot. A költségek csökkentése érdekében olyanra volt szükség, amely kisszámú elemből több épületfajta megépítését teszi lehetővé. Számításba kellett venni a tervezésnél a paneleket emelő daru „képességeit" is, mert az rövid karral öt és fél méteres, hosszú karral kétméteres elemet tudott beemelni. Az új szovjet házgyár új lakásméretei – bizakodott a tervező – talán áttörik a hazai jogi-fiskális szemléletet, mert az odavezethet, hogy két főre egy 12 m^2-es alapterületű szoba jut…[92] A végfalak a plaszticitás érdekében perspektivikus színezést kaptak.[93]

A szövetkezeti lakásépítés egyik első épülete Budapesten a Harminckettesek terén valósult meg, a lakások túlnyomó része másfél szobás (építész Legány Zoltán, 1957–61). Ez idő tájt a Szemlőhegyen 11 hónap alatt építettek fel követségi tisztviselők számára egy exkluzív kislakótelepet (öt önálló épület, épületenként kilenc 3-4 szobás lakás), építész Kondoray Gyula, 1960–61.[94]

A hatvanas évek egyik elterjedt pontháztípusát Pomsár János tervezte (1961–63); kilencemeletes, a földszinten monolit vasbeton, az emeleteken öntöttfalas[95] épület, szintenként négy darab kétszobás lakással, a közösségi helyiségek a földszintre és a tetőemeletre kerültek; megvalósult például Lágymányoson, a Budafoki úton.[96] Budafokon, a kísérleti lakótelepen tizenegy szintes, ötfogatú pontházak épültek. A Tenke Tibor tervei (1963) alapján épült csúszózsaluzatos, öntöttbeton technológiájú házak homlokzatát lőréshatást keltő nyílások osztják. Akkor úgy ítélték meg, hogy a „donzson-szerű épületek ablakfalfelületeinek jellegzetes aránya és elrendezése, a homlokzat felületképzése szerencsésen utal az építésmódra" (1966).[97] 1968-ban, a lakásépítési program félidejéhez érve Konrád György és Szelényi Iván a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet számára készült tanulmányukban – *A lakásellátás társadalmi és gazdasági hatásainak szociológiai vizsgálata* – két fontos megállapítást tettek. Egyfelől, hogy az állami erőből épített lakások száma a lakásépítések összvolumenén belül a nagyüzemi építési technológia jelentős kibővítése ellenére is csökken. Másfelől: a lakáselosztás hatósági rendszere „diszfunkcionális", mert nem teljesíti a társadalompolitikai célkitűzéseket. Keverednek az elosztás szociális szempontjai az érdemeket jutalmazó, bérkiegészítő szempontokkal. S ezáltal rendszeresen a magasabb jövedelmű, jobb érdekérvényesítő helyzetben lévők jutnak olcsóbb és értékesebb lakásokhoz, amelyeket tőkésíteni is tudnak, s a különböző rétegek között az általános javulás mellett a lakásállomány eloszlása mind egyenlőtlenebbé válik. (A hitelezési politika sem az alacsonyabb jövedelműeket támogatja.)[98] A házgyári épületek minősé-

92 MÉpm, 1965. 51–59. p.

93 Évtizeddel később Csete György és társai „tulipános"-mustrás díszítése paksi lakóházainak bütüin – persze nem *formai* alapon – súlyos bírálatok kereszttüzébe került.

94 MÉip, 1962. 4., 6. p.

95 „…a nagypaneles építési mód építésfizikai szempontból … különösen jobb, mint az öntött építési mód". Sebestyén (1962).

96 MÉpm, 1965. 3. sz. 20. p.

97 MÉpm, 1966. 4. sz. 28–31. p.

gének javítását célozta, hogy a Szovjetunióból vásárolt gyárak mellett 1968-ban a 2. számú (ferencvárosi) Házgyár már dán technológia alapján kezdte meg a termelést napi hat lakás kapacitással.

A lakáshiány felszámolását szolgáló gépi tömegtermelés „építészetelméleti" megalapozására is sor került. Ezt összekapcsolták a kortárs modern építészettől elvágott szálak újrakötésével is. Bonta János (1959-ben) három fő irányt, csoportot különböztetett meg: a Mies-féle „üvegdobozokat", Wright és Le Corbusier „szerves és dinamikus gipszöntvényeit" és a „strukturális akrobatika" művelőinek munkáit, Utzon: a sydneyi Opera eredeti terve; E. Saarinen: TWA terminál, New York City. Végkövetkeztetése szerint ugyan „kapitalista körülmények" között alakult ki, de mégiscsak a gépesített, nagyüzemesített építészet (Mies) az üdvös a tömeges lakásszükségletek kielégítésére.[99] Bonta írására reflektálva Finta József és Magyar Géza kifejtette, hogy sokan nem értik a „teljes technicizálódás lehetőségeit", az épületek festőiségét és az alaprajz-szervezés szabadságát féltik a módszertől. Holott építési feladataink csak nagyüzemi módszerekkel, a gépi tömegtermelés maximális felhasználásával valósíthatók meg. Ez annál inkább lehetséges, mert a modern építészet (elsősorban a Mies nevével fémjelzett vonal) nem stílus, s nem jellemzője a forma![100] Megerősítést kapott az elv, hogy az épület alávethető a technológiának.

Mondanunk sem kell, születtek nagyformátumú épületek, mindenekelőtt Kővári György (1934–82) elegáns Déli pályaudvara (1962, statikus Kantz Gyula – azóta átépítették, napjainkban visszabontják?),[101] a kifinomult, visszafogott, elsősorban a belső terekre hangszerelt reprezentációt szolgáló Csongrád megyei Tanács és Párt Székháza (Szeged, 1958–61) Schőmer Ervin, Svastits Géza, Hrecska József terve alapján,[102] a budapesti Orvostudományi Egyetem Bőrgyógyászati Klinikájának új tömbje, Kiss E. László, Walthier Tibor, Szmodits Kázmér, Laufer János munkája (1957–63). Az Üllői út és Mária utca sarkán álló épületegyüttes újdonsága a 350 főt befogadó ívháromszög alaprajzú auditórium volt. Az egyenletes kiosztású pillérsorra támaszkodó monolit gömbháromszöghéj osztatlan belső teret zár.[103] (A motívumot

98 Témaszám: 60.08.03.06. 1969. február. 34–35. p. A lakásállomány statisztikai jellemzőihez lásd Antal (1995), Horváth (2002).

99 Bonta (1959). Dianóczky János egri autóbusz-pályaudvarának zsaluzott födémrészletei a Kennedy repülőtér ismeretéről tanúskodnak (1960–62). MÉip, 1968. 54–56. p.

100 Finta–Magyar (1960).

101 MÉpm, 1962. 5. sz. 31–35. p.; Ertl (1962).

102 MÉpm, 1962. 5. sz. 39–46. p.; MÉip, 1962. 29. p. A budavári palota reprezentatív együttesének helyreállítása, méginkább átépítése a nyolcvanas évek közepéig húzódott. Mértékét nem indokolta romos állaga sem. Városképi-reprezentációs szempontból a dunai szárny kiemelt jelentőséget kapott. Ezt hangsúlyozandó, valódi térrel bíró kupolát óhajtott már az ötvenes évek építtetője is. (A Hauszmann Alajos-féle eredeti egy babylon tetőkupolaépítmény volt.) A „központi" *bizottsági* kupola – annyian bábáskodtak formaadásán – végül is Hidasi Lajos vezetésével 1961–64 között valósult meg. A kilátó kosár és kupolatű mint kortársi elem, Erdély Miklós munkája. Meglátásunk szerint túlzott méreteivel feleslegesen konkurál az Országház kupolájával. Hidasi (1963); Kollányi (1990); Prakfalvi (2002a).

103 MÉpm, 1963. 6. sz. 12–17. p.; MÉip, 1964. 22–23. p. A kilencszintes épülettömb s a részben a földbe süllyesztett

számosan alkalmazták, szinte korszakjelző.) A Dózsa György úton megépült Ortopédiai rendelő és gyógyászati segédeszközgyárat (1963) Kiss E. László jegyzi Mirgai László társtervezővel. Egy törtvonalú, hatszög keresztmetszetű, szalagablakos üveghasáb és egy horizontális fűrészfogas (shed), bevilágító-tetős tömb együttese, mely a főváros egyik „legszebb" főútvonala képének fejlesztését is célozta![104]

Középületeink átlagának „előképei" a technikai-technológiai kötöttségek következtében inkább megfoghatók. Az alapséma hosszú éveken át egy horizontális fekvésű doboz volt (a szakzsargonban „lepény"), függönyfalas toronyrésszel megfejelve. Mies van der Rohe irodaházai mellett példáját leginkább Skidmore, Owings, Merill és Bunshaft New York-i Lever-házáról vette (1951), bár ott a vízszintes tömeg lábakra állított, és belső udvaros elrendezésű. Egyik korai hazai példája a Kísérleti Orvostudományi Kutató Intézet függönyfalas épülete (1958–63) Budapesten az Üllői úton, amelyet Kemper Ervin tervezett, a statikus Pozsgai Lajos volt.[105] (Késői példája pedig a SOTE elméleti tömbje a Nagyvárad téren Gerlóczy Gedeon (1895–1975) alapterveit felhasználva Südi Ernő–Wagner László tervezésében a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójáról. (A tervpályázatot még 1962-ben írták ki.)[106]

Mint láttuk, a „strukturális akrobatika" művelése (vidéken) sem szorult ki a szakmai gondolkodásból. Kisléptékű mű volt, de a téralakítási kísérletek fontosságát tanúsítja Tarnai László és Deák Ferenc ideiglenes, kísérleti hiperbolikus-paraboloid (igaz, vonóvasas) héjszerkezete Szegeden 1961–62-ben.[107]

A *Magyar Építőművészet* már említett tematikus számának szerkesztői teljes joggal emelték ki azokból az évekből a Miskolc–avasi tévétorony és kilátó presszót. Hofer Miklós (1931) és Vörös György statikus művét 1963-ban adták át. Esztétikai értéke döntő módon a konstrukciót kifejező erőjátékban áll; a szerkezeti elv érvényesítésével nyer a funkció térformát. A tétel önmagában ugyan az adott műtárgy esztétikai értékéről keveset állít. Ám a jelenkor építészeti produktumai mégis artikulálhatók a kiindulás szintjén e „definíció" segítségével, attól függően, hogy az épített mű alaphelyzetét meghatározó, a vitriviusi kategóriákra (firmitas, utilitas, venustas) visszautaló hármas egység mely elemére helyeződik a hangsúly. Azonban az épület tágabban vett „összetevőinek" (anyaghasználat, részarányosítás stb.) elemzése révén nyílhat mód egy alkotás értékre vonatkoztatott szituálására, ami végül is a művészettörténeti vizsgálódás alfája és ómegája – fejtette ki Németh Lajos.[108] Rö-

előadóterem a gépi berendezésekkel és a bútorzattal légköbméterenként 987 forintba került. Az évtized közepén 1000 db kisméretű falazótégla ára 777 forint, a portlandcement mázsája 150 forint volt. A magasépítésben az építőipari munkások havi átlagban 1746, a műszakiak 2676 forintot kerestek, 1 kg félfehér kenyér ára pedig három forint volt.

104 MÉpm, 1964. 3. sz. 20–25. p. A terület szanálása még nem történt meg teljesen (azóta sem) „így a park- és épületegyüttes teljes értékű megjelenése és városképi hatása még nem jöhetett létre az invesztált értéknek megfelelően" – panaszolta az építész. Uo. 24. p.

105 IÉSZ 18. (1960) 39–45. p.; MÉpm, 1964. 2. sz. 47–49. p.

106 MÉpm, 1963. 2. sz. 6–9. p.

107 MÉpm, 1962. 4. sz. 16. p.; Tarnai–Zsebik: villamosmegálló, Szeged, MÉpm, 1958. 133. p.

108 Németh (1985).

viden összefoglaljuk az egykori műleírást, hogy bemutassuk a forma nem magától adódó összetevőit.

A 72 méter magas torony összetett struktúra. 62 méter magasságig monolit vasbeton váz. A beton osztályozott szemszerkezetű kavicsból készült, bazalt zúzalékkal feljavítva. Az alapzatot a műszaki helyiségeket tartalmazó mélyföldszint sugárirányú vasbeton falai és azok kőbeton sávalapjai képezik. Ez biztosítja a szerkezetet a feldőlés ellen. Az acélszerelés húsz méter magasságig betonacél, felette idomacél, merev vázként kialakítva. Ötven méter felett a merev vázat acélcső adja. Az utolsó tíz méter, az antenna tisztán acélszerkezetű. A merev váz az állványozást és a sugárirányú zsaluzást könnyítette meg, valamint lehetővé tette a szerkezet függőlegesbe állítását a betonozás megkezdése előtt. Tíz méter magasságban találjuk a hatszög alaprajzú kilátóteraszt. Födéme a toronyra épített konzollemez. Ezt áttöri, de támasztja is a V alakban elhelyezett két lépcsőkar. A lépcsőzet monolit vasbeton mellvédtartókból és ráfüggesztett, előregyártott fokokból készült, az alapsíkon gördülő alátámasztásokkal (a dilatáció ellensúlyozására). A szintén hatszög alaprajzú kilátó presszó alsó és felső födéme a 15. és 20. méter magasságában áll. Minthogy a teraszról felérkező, a rombusz alakú toronytörzset (belül kábelcsatorna, csigalépcső, illetve vashágcsó) két oldalról körbefogó csigalépcsők az alsó födémet nagyrészt elvágták a toronytól, alátámasztás híján azt a felső födémre kellett függeszteni: szerkezete rejtett bordák közötti, két irányban teherbíró vasbeton lemez. A felfüggesztés köracéllal történt, külső kerületén látható módon, belül rejtve. A kettős terhelést a toronymagból indított 160 centiméter magas konzolgerendák viselik. A több mint 200 m²-es alapterületű presszó teljes külső kerületét szalagablak nyitja fel a körkilátás biztosítása érdekében.[109]

Az első hazai statikus mérnöknő, Pécsi Eszter (1899–1975), Fischer József felesége nyilatkozta nem egészen alaptalanul a harmincas években: „mi [a statikusok] adjuk a konstrukciót és az esztétikát, a funkciót pedig az építészek". Az esztétikai megítélés azonban mégsem ilyen egyszerű. Oroszlányban, a város felett, a domboldalon 1962–64 között épült meg egy 2000 m³-es „gigantikus" víztorony. A műtárgy trapezoid pillérekre állított 25 cm vastagságú forgási hiperboloid héj, kitűnő szerkezettervezői munka eredménye.[110] Vízvárdy István és Molnár István 24 méter magas „óriás poharának" *szépsége* mai szemmel, azaz „történelmi ballaszttal" (historische Gewicht – G. Bandmann) nem „terhelt" (élesített) szemlélettel már nem olyan magától értetődő. Elmondható ez az erőművi hűtőtornyokról is; hiperbolikus forgástestükben ugyan szerencsésen elegyül az áramlástechnikailag kívánatos alak a csúszózsaluzatos módszerrel megépíthető formával, de „tájalkotó" szerepük problematikus.[111]

A korszakot, a hatvanas éveket 1988-ban, negyedszázad távlatából rekonstruálók belső határvonalnak minősítették a BNV főpavilon 1963-as tervpályázati anyagát. A lágymányosi helyszínre sokszínű formavilágú és szerkezeti megoldású tervezetek érkeztek be. Ám mint a neves statikus,

109 MÉpm, 1961. 6. sz. 30–31. p. és 1963. 6. sz. 9–11. p.; MÉip, 1964. 38–39. p.

110 MÉip, 1965. 54. p.; MÉpm, 1965. 2. sz. 36–37. p.

111 IÉSZ 30. (1982) 132–133. p.

Csonka Pál (1896–1987) rámutatott, az összekevert funkciók, a főpavilon alaprendeltetése és más irányú hasznosíthatósága olyan ellentmondásos helyzetet teremtettek, amely akkor (?) kielégítő megoldást nem hozhatott.[112] Gulyás Zoltán (1930–2000) Chemolimpex–OTP Irodaháza viszont a Bécsi utca–Deák Ferenc utca sarkán (1960–63) valóban olyan épület a honi (iroda)építészet területén, a kivitelezés perfekcionizmusa miatt is, mely vízválasztónak tekinthető. A szabálytalan trapéz alakú telken a jó bevilágítás érdekében U alakú a beépítés. Az irodaszárnyakat egy vízszintes, de átjárhatóan megnyitott tömeg tartja. Itt helyezték el a négyzetes rácsszerkezetű, felülvilágítós pénztárcsarnokot.[113] A kőburkolatú részek, a parapetek finomszemcsés szürkegránit lapjai a lerombolt Erzsébet híd pillérjeiről kerültek át. (A Sávoly Pál [1893-1968] és munkatársai tervezte ingaoszlopszerűen működő pilonpáros, függőrendszerű új kábelhidat 1964-ben adták át.[114]) Az épület karakterét az arányos kiosztású, körbefutó szalagablakok is adják; jellegében szinte függönyfalas hatást keltett. Gulyás 1995-ben Lázár Antallal (1941) átépítette a házat. A vízszintes felülvilágító helyére üveggúla került, a kőburkolatokat világosbarna színűre cserélték. Egyöntetű a vélemény: az átalakítás rontott az egykori minőségen. (Műemléki szempontból mindenképpen helyénvaló a felvetés, hogy akár magától a tervezőjétől is szükséges megóvni építészettörténetünk jeles darabjait.)

Kotsis Ivánt (1889–1980), a műegyetem köztiszteletben álló professzorát, a mérsékelt modern képviselőjét 1949-ben az új hatalom „lecserélte”. A hatvanas évek közepén jutott újra szóhoz.[115] Az aurea mediocritas álláspontjáról összefoglalhatta építészi credóját, bírálta a mindenáron külsőségekre való törekvést, s a „belülről kifelé való építés” (tervezés) mellett foglalt állást. 1959–62 között építették át, egyszerűsítették le tervei szerint az Erkel Színházat. (A kevesebb talán nem mindig több!)[116] Tanulságként Herczeg Ferencet idézte: „Az építész háza falának téglái közé öntudatlanul befalazza jellemét.” A Füvészkert pálmaházának (1867) átalakítása, újjáépítése azonban szinte a posztmodern világát vetíti előre formakezelésben és hangulatában![117]

Makovecz Imre Sió csárdája a szekszárdi Erdőhely tövében 1965-ben épült meg. Az új hangra rögtön felfigyeltek és méltatták is. A kétszintes épület két egymás mellé helyezett fogyasztótérből áll, nagy üvegfelületekkel megnyitva. Tetőformájuk a cseréphéjalású velencei-tavi vendéglőjét követi (1964).[118] Szekszárdon nádfedést kapott a kontyolt tető. Az épület legfőbb értéke a tudatos alkalmazkodás a szőlőshegy zsúp- és nádtetős présházainak formavilágához.[119] Az 1967-ben épült

112 MÉpm, 1963. 5. sz. 2–11. p.

113 MÉpm, 1964. 1. sz. 24–35. p. Vámossy Ferenc és Mináry Olga méltatták az épület kvalitásait.

114 Benkhard (1961). „Az Erzsébet híd szimbólummá vált… rajta értünk el tegnapból-holnapba” – írta Farkasdy Zoltán. MÉpm, 1965. 1. sz. 67. p.

115 Kotsis (1995); Major (2001). Lásd még Kotsis Iván: Pályám emlékezete. MÉip, 1970. 298–309. p.

116 Az Erkel Színház átépítése. MÉpm, 1968. 1. sz. 26–31. p. (Less is more – Mies van der Rohe nyomán elhíresült tétel az ötvenes években. Less is a boring – kontráz egy évtizeddel később Robert Venturi.); Curtis (1987).

117 A Botanikus kert újjáépített pálmaháza. MÉpm, 1969. 6. sz. 48–49. p.; Kotsis (1995) 288–289. p.

118 MÉpm, 1965. 5. sz. 44–45. p.

balatonszepezdi borozó épületegyüttesének karakterét – „profilját és arcát" – úgy formálta (kő, fa, kavics, cserép), hogy azok megtalálják kapcsolatukat a környezet sziklás-erdős formáihoz; „a részletek és tömegek organikus összefüggésbe kerüljenek egymással" – írta a tervező, épületismertetőjében.[120] Másfajta mentalitást képviselt Finta József 1965-ös, az engedélyezési tervig eljutott, de meg nem valósult műve. Az építész Budapesten, a XII. kerületben, a Meredek utca–Hegyalja út–Korompai út háromszögében hat darab tízszintes pontházat tervezett. A műleírásban így fogalmazott: „a Sashegy csúcsai alatt az épületcsoport a jellegzetes sziluett természetes kiegészítője lesz, feloldja… a volt »Sion« nevelőintézet embertelen tömegét… [az épületcsoport] a környező földszintes és kétszintes beépítés fölé emelkedve, magasságával még nem rivalizál a csúcsokkal, de már tájalkotó – szervező elemként jelentkezik."[121] (Később születtek is tájalkotó toronyházak, nemcsak a hegyvidéken és Budapesten, Kelenföldön[122], de vidéken is: Debrecenben, Pécsett, Szolnokon stb.). A főváros városképi arculatán letörölhetetlen és megkerülhetetlen jegyeket maga után hagyó kéz megkezdte működését.

Nemzetközi tervpályázatot hirdettek 1965-ben a Nemzeti Színház épületére[123] a Városliget szélén, a Sztálin-szobor helyén kialakított tribün térségében. Jánossy György expresszív formálású, az „új brutalizmus szellemétől" ihletett, zseniális megoldású tervét (Kunszt György) publikálásra sem méltatták. Jánossy nem kötött kompromisszumot az aczéli kultúrpolitikával.[124] Minden bizonnyal korszakos művet veszítettünk. Az ideiglenes Nemzeti (az egykori Magyar) Színház Azbej Sándor átépítési tervei szerint 1966-ban készült el a Hevesi Sándor téren, a muráliák, a homlokzati relief Illés Gyula, az előcsarnok mozaikképe Barcsay Jenő munkája.[125]

A funkciók azonossága összefűzi a különböző helyeken és időpontokban megvalósult épületfajtákat. A megoldási lehetőségek és módok tanulságainak vizsgálatára a hatvanas évek terméséből négy szállodaépületet emelünk ki: Janáky István kecskeméti Aranyhomok Hoteljét (1958–62),[126] Szrogh György, csúszózsaluzatos Budapest Körszállóját (1967),[127] V. Pázmándi Margit (1930–95) a tájba szépen illeszkedő balatonarácsi Anabella Szállóját

119 MÉpm, 1966. 4. sz. 32–37. p.

120 Uo. 1968. 1. sz. 40–43. p. A leégett csákányosi csárdához, Tatabánya mellett. MÉpm, 1969. 2. sz. 22–23. p. (Statikus Borbiró Miklós.); MÉip, 1969. 32–36. p. Lásd még Kubinszky (1970).

121 MÉpm, 1966. 1. sz. 8. p.

122 Részletes rendezési terv: Kiss Albert–Kovács Balázs, a toronyházakat Farkasdy Zoltán tervezte 1964–69. MÉpm, 1968. 5. sz. 21–22. p. Finta szerint a 17 szintes tornyok „emberi léptéket »lopnak« e városrész építészetébe". MÉpm, 1971. 6. sz. 32–34. p.

123 MÉpm, 1964. 6. sz. 65. p.

124 Kunszt (1997); Ferkai (2001).

125 MÉpm, 1967. 1. sz. 9–17. p. A Nemzeti Színház társulata utolsó előadását a volt Népszínházban 1964. június 28-án tartotta. A Blaha Lujza téri épület sorsát a földalatti vasút (M2) építésének újrakezdése pecsételte meg. A Deák térig kiépült első szakasz (1970) állomásaira vonatkozóan lásd: MÉpm, 1970. 5. sz. 28–35. p.; MÉip, 1973. 110–116. p.

126 MÉpm, 1958. 22–24. p.; 1964. 4. sz. 14–23. p.

127 *Műszaki tervezés*, 1968. 5. sz. 7–12. p.; MÉpm, 1968. 4. sz. 26–37. p.; MÉip, 1968. 144–161. p. A hengerforma tanulmányterv szintű alkalmazását lásd: Polónyi (1962b).

(1968)[128] és Finta József problematikus elhelyezésű Duna Intercontinentalját (1969),[129] három kórházépületet, Farkasdy Zoltán dunaújvárosi (1956–65, 1977),[130] Gádoros Lajos pécsi egyetemi klinikai (1957–66)[131] és Jánossy György kazincbarcikai (1957–69)[132] új brutalista (?) épületét. Az irodaépületek közül megemlítendő a Hungarotex (már átépítve; Szép utca – Kossuth Lajos utca sarok), Puskás Tamás és Pomsár János műve (1964–66)[133] valamint a pesti Duna-parton az akkor újdonságnak számító hidraulikus technikával emelt Hungalu Székház (1967), melynek alumínium függönyfalát azóta lecserélték, építész; Mináry Olga (1929–2000).[134]

A kecskeméti Aranyhomok Szálló kapcsán érdemes egy rövid kitérőt tenni a hatvanas évek monumentális művészetének területére. Ezen belül is a kétezrelékes rendeletre, mely szerint az állami beruházások bekerülési költségének két ezrelékét kapcsolódó műalkotások létesítésére kellett fordítani. Kecskemét példáján (Makrisz Agamemnon homlokzati szobor, Csernus Tibor kerámiafestmény, Petrilla István üvegkompozíció) a salgótarjáni szálloda építésénél exponálódott vitában markáns nézetkülönbségek fogalmazódtak meg. Némileg leegyszerűsítve az építészek az architektúra sajátosságait erősítő „absztrakt"-nonfiguratív muráliákat preferálták, a képző- és szobrászművészek inkább a figuratív „realista" művek elfogadtatása mellett szálltak síkra. A vita egy pontján Aczél György (akkor a művelődési miniszter első helyettese) is megnyilatkozott. A Művészeti Bizottság (a Képző- és Iparművészeti Lektorátus elődintézménye, 1962–63 között egyfajta kulturális-művészeti csúcsszerv volt, elvi művészeti állásfoglalásokat alakított ki, s jelentős befolyása volt a megbízások, a pénzek elnyerésének folyamatára) 1963-as jegyzőkönyvéből idézünk egy szemléletes passzust, amely tágabb értelemben is jellemzi azoknak az éveknek a mechanizmusát. „Az építőművészek joggal mondják, hogy amikor egy építésznek több száz millió forint fölött van joga diszponálni, és felelős azért, hogy az építkezés hogyan alakul, akkor annak az építésznek nyilvánvalóan valami elképzelése van, és szabad is hogy legyen arról, hogy az a képzőművészeti alkotás, ami az épületébe kerül, milyen legyen.

Aczél György: Ez adminisztratív tévedés. A tervező-építész nem szuverén működik. Beruházási ellenőre van. Minden mozzanatát az építkezésnek ellenőrzik. Nem csinálhat akármit. Kap egy feladattervre utasítást, amit részletesen ki kell dolgoznia. Egy középület nem magánügye a tervező-építésznek. A képzőművészeti alkotást sem döntheti el a szuverén, egyéni ízlés. A szabadságon belül [!] bizonyos korlátok vannak."[135]

128 MÉpm, 1968. 4. sz. 38–45. p.

129 Tervek uo., 16–17. p.

130 MÉpm, 1967. 3. sz. 8–17. p.

131 MÉpm, 1967. 2. sz. 10–21. p.

132 MÉpm, 1970. 2. sz. 34–41. p. A kórházak, egészségügyi létesítmények építészetéhez lásd MÉpm, 1968. 3. tematikus szám.

133 MÉpm, 1967. 38–41. p.

134 MÉpm, 1967. 2. sz. 44–47. p.

135 Wehner (2002).

A végső valóság a tényleges városforma és látványa, a városkép mindig egy egész társadalomnak a tükröződése, nem pusztán egy alkotóé vagy alkotók csoportjáé.

(Granasztói Pál[136])

Az 1922-ben városi rangra emelt Salgótarján fejlesztése az ötvenes évek második felében vett lendületet (karakteres szocreál épületet nem is emeltek). A történelmi megyeszékhely, Balassagyarmat perifériára szorítása mellett a „munkásmozgalmi hagyományok", az ipar és a bányászat mozgatóerőire alapozva indult a város gyökeres átépítése. Az építkezések a centrumban kezdődtek. A főtér – térstruktúráját tekintve – még a korábbi szisztémát követte. A főútvonalra merőlegesen nyíló szabályos térség térfalát három oldaláról képezik, illetve zárják épülettömegek: a vertikális hangsúlyt jelentő, dél felé tekintő Karancs Szálló, Jánossy György és Hrecska József alkotása (1959, 1961–63),[137] Magyar Géza 172 lakásos, hatszekciós (lépcsőházas) négyfogatú, a főúttal párhuzamos fekvésű sorházának[138] tömör végfala (1963–64) és a kettő között a horizontális kapcsolatot biztosító József Attila Művelődési Központ[139] nagy üvegfelülettel megnyitott homlokzatával, Szrogh György (1962-66) alkotása. A növényzettel ugyan fellazított, de hamar felfagyó s összetöredezett kövezetű téren állították fel Varga Imre Radnóti-szobrát és Somogyi József felszabadulási emlékművét. A lakóház előtt húzódik a tér felé lelépcsőzött Pécskő áruház, Finta József munkája (1967–69).[140] A területet övező, a domboldalra kapaszkodó pontházak szintén Magyar Géza (1930) tervei alapján épületek. A tágabban vett centrumot az „elmaradhatatlan", a városiasságot kifejezni kívánó, huszonegy szintes, két toronyból álló garzonház jelöli ki (1968–74). Tervezője, Magyar építette itt az 1945 utáni első, eredetileg is múzeumi célra szánt, három zömök tornyú épületet, a volt Munkásmozgalmi Múzeumot (1972–80) és a filmszínházat.[141] A közelben álló – az átlagos panelépületeknél nívósabb – ún. csillagházakat Finta tervezte (1969–72).[142]

Az építkezéseket itt nem előzte meg történetileg értékes házak és utcák nagymérvű bontása (ugyanis nem voltak). Hiányuk tudata nem tehertétel. A domborzati viszonyok, a tagoltság, az erdős környezet, a viszonylag kis térség is tompítja a máshol brutálisabbnak tűnő betontömeg hatását. A szűkebben vett centrum építészettörténeti jelentősége miatt városképi védettséget érdemelne.

A kiteljesedett Kádár-kor politikai vezetése már csak a szocialista életmód „fölényét" tudta, vélte a Nyugattal szembeállítani (XI. kongresszus, 1975.). A rámutatás gesztusát szolgálhatta más példák mellett

136 Granasztói (1971). Meggyesi Tamás az objektumcentrikusság veszélyeire hívta fel a figyelmet. MÉpm, 1971. 3. sz. 61. p. Objektumcentrikus „ház" a Kohó- és Gépipari Minisztérium épülete Budapesten a Mártírok útján (Margit körút), építész: Farkas Ipoly (épült 1969-ben). MÉip, 1970. 53. p.

137 MÉpm, 1962. 6. sz. 4–5. p., 1965. 1. sz. 8–19. p.

138 MÉpm, 1965. 4. sz. 13–16. p.

139 MÉpm, 1967. 2. sz. 24–35. p.

140 MÉpm, 1969. 2. sz. 16–21. p.; MÉip, 1969. 28–31. p.

141 MÉpm, 1976. 1. sz. 40–44. p.; Shéry (1995) 338. p.

142 MÉpm, 1974. 6. sz. 48–51. p.

Salgótarján. Az élet élhetőségének minden felmerülő kérdőjele ellenére a modernista várostervezés jelentős kísérleti terepeként tarthatjuk számon. A művészetszociológia arra tanít (P. Francastel), hogy a művészet, különösképp az építészet alkalmas arra is, hogy általa értelmezzük kora társadalmát, s nem fordítva – a gazdasági-társadalmi viszonyokból magyarázzuk a műveket –, amire nagy hajlama volt a korábbi rendszerideológiának.

A humánusabb – „a régi és új részek között töretlen átmenetet" biztosító –, a múltra is tekintő városépítészet időszakbeli példája Szekszárd főtéri együttese, tervezők: Jurcsik Károly és Varga Levente (1965–72).[143]

Győrben is figyelemre méltó épületek valósultak meg: Lakatos Kálmán Rába filmszínháza (1954–60),[144] Lang János és Wyberál László Csónakháza (1960–61)[145] és a többször méltatott Megyei Kórház Orvosi Klubháza. Ivánka András (1911–2000), akit a KÖZTI-ből, 1956-os szereplése miatt száműztek, 1963–68 között építette meg nagy műgonddal – a használaton kívüli kórházkápolna falának felhasználásával – a „hatvanas évek egy műemlékét".[146]

A korszakban lendületet kapott magánépítkezés, a hétvégi házak sorából emeljük ki Bokor Mihály Visegrád–Kálvária-dombi épületét, mely a későbbiekben számos követőre talált. A lejtős hegyoldalba telepített „H"-alakú kőfalra épült 52 m²-es, szabálytalan nyolcszög alaprajzú, panorámás, zsindelyfedésű ház „tengelye" a kémény, két egymás fölé helyezett kandallóval – az alsó nyitott, szabad-tűzi a „H"-öblében (1968–69).[147]

Az ipari építészet területéről megemlítendő Arnóth Lajos és Szendrői Jenő Híradástechnikai gyárépülete Budapesten, a Fehérvári úton. A monolit oszloprendszerű, mozgatható válaszfalas épület a klasszikus modern formavilágát viszi tovább (1963).[148] Balázs György hejőcsabai Mészmű kemenceépülete pedig az ún. ipari design produktuma (1965).[149] Lestyán Ernő transzformátorállomásai a főváros 120 kW-os, új energiahálózatának kiépítésével függtek össze. Ugyan minimalista jellegű, kismélységű, élére állított, téglatest alakú, klinkertégla burkolású tömegeik kevéssé szervülnek a város adott térszövetébe, de önnön jelentőségük határán nem terjeszkednek túl (IX. ker., Csarnok tér [1965–66], VIII. ker. Dob utca).[150]

Az évtized második felében máig „emlékezetes" minőségben épült a Balatonra vezető autópálya. A kiegészítő műtárgyak, mindenekelőtt a gyalogos hidak azonban a kisebb terhelésből fakadóan ér-

143 MÉpm., 1970. 1. sz. 12–17. p.
144 MÉpm, 1962. 1. sz. 35. p.
145 Uo. 4. sz. 22–24. p.
146 MÉpm, 1969. 4. sz. 10–13., 62. p.; Vámos szerk. (2000).
147 MÉpm, 1973. 5. sz. 43. p. Az időszakot remek nyaralók és hétvégi házak sora is fémjelzi. Hétvégi ház pályázat. MÉpm., 1960. 1. sz. 23–24. p.; Cs. Juhász Sára–Csaba László, Balatongyörök. MÉpm, 1964. 6. sz. 52–53. p. (További színvonalas darabok, lásd MÉpm, 1956. 6. sz. 32–37. p.). Cs. Juhász–Csaba, Budapest, Normafa út. MÉpm, 1971. 6. sz. 42–45. p.; Ramocsai István, Sajkod. Uo. 49–50. p. Típustervekre vonatkozóan: Hétvégi házak 31 m²–45 m². [h. n.] 1965. Típustervező Intézet.
148 MÉpm, 1964. 2. sz. 18–23. p.
149 MÉpm, 1966. 2. sz. 26–28. p.
150 MÉpm, 1966. 1. sz. 32–32. p.; 1970. 3. sz. 30–32. p.

zékeny, a tájjal harmonizáló formákban valósultak meg. A törökbálintit Néveri Imre (1966–67), a kápolnásnyékit Királyföldi Lajosné tervezte (1967).[151]

> *…az ég a trónusom és a föld a lábam zsámolya, miféle házat építhetnének nekem…?*
>
> (Izajás 66.1.)

Évtizedes szünet után a szakrális építészetben is ezekben az években nyíltak bizonyos lehetőségek. Időszakunkban a római katolikus egyház épített elsősorban számon tartandó műveket. Csaba László (1924–95) kisméretű cserépváraljai (BAZ megye) Szent József-temploma kulcsfontosságú mű volt (1959–61).

Helyi kezdeményezésre valósult meg, mivel az iskolában be kellett szüntetni az istentiszteletet. Az Állami Egyházügyi Hivatal előírásait részben tartották be. Az 6×10 méteres (a tanterem méretével egyező) téglány alaprajz fölé az építész átlósan helyezte el az oltár irányában emelkedő vasbeton gerincgerendát, miáltal a tetőszerkezet geometriájából eredően az egyszerű teremből, dinamikus tömeget képzett. Egy falazat erejéig haranglábat (harangfalat) is kialakított a főhomlokzaton, ugyanis tornyot nem engedélyeztek. A templom egykori berendezéséhez tartozott Somogyi József korpusza és Kondor Béla mindkét oldalon megfestett tabernákulumajtaja.[152]

Major Máté már idézett – az *Anyag és forma az építészetben* című eszmefuttatásban olvasható –, alig burkolt rosszallása, kritikája erre és talán Árkay Bertalan (1901–71) taksonyi Szent Anna-templomára is vonatkozott (1957). A taksonyi templom elliptikus, paraboloid monolit vasbeton héjszerkezetét Csonka Pál (1896–1987) tervezte. Az építészet alakulásának „felismert törvényszerűségei közé tartozik – szögezte le írásában Major – az „anyag, szerkezet és forma hierarchikus viszonya”. S ennek a viszonynak a „tudatos érvényesítését nem zavarhatják meg sem a formagazdagító törekvések esetleges túlzásai, sem az itt-ott (például az új templomokban) felbukkanó irracionális építészeti »mondanivaló« formai megnyilatkozásának torzító visszahatása az anyagra”.[153]

Csaba másik fontos szakrális épülete a hollóházi Szent László-templom (1963–67): ez hosszanti elrendezésű, s a kemény, pucolatlan, vékony betonlemezekből építkező, háromszög keresztmetszetű, sztereometrikus tömegek éles kontrasztot képeznek a dombos tájban (statikus: Herkó Dezső). A terv a helybeliek tetszését nem nyerte el. Az egyházi hatóság azonban támogatta, mert a tervezet azon az úton járt, amelyet a II. vatikáni zsinat (1962–65) liturgiát megújító konstitúciója a templomépületre vonatkozóan kijelölt.[154] Évtizedes folyamatokat tetőzött be az egyház, amennyiben stíluspreferenciát nem hirdetett. Nemesen egyszerű építészeti keret (constructio) megteremtését várja el, amelyben a megújult liturgia helyesen, méltóságteljesen és tevé-

151 Jelentőségükre Horváth Edina hívta fel a figyelmet. Lővei (2000) 28–29. p.

152 MÉpm, 1961. 4. sz. 50–51. p.; Csaba (1988b).

153 Major (1961a).

154 Csaba (1988a); Szrogh (1968).

kenyen ünnepelhető. Legyenek mind az épületek, mind az istentiszteletre szánt tárgyak méltók, ékesek és szépek, valamint a természetfeletti valóság jelei és jelképei (signa et symbola). A templom – Isten jelenlétének térbeli kifejezése (Bolberitz Pál) – új liturgikus terének középpontja a hívekkel szembefordított (versus populi) oltár, az „Utolsó vacsora asztala". (Korábban az oltár – a „keresztáldozat" oltára – az apszis fala előtt állt.) A szembemiséző oltár felerősítette a centrális jellegű térszervezési törekvéseket. A szentmisén egybegyűltek közösségének hierarchikus vonásaihoz azonban a hosszházas elrendezés inkább illeszkedik. A templomépület hosszanti, longitudinális elrendezése az egyház egészét írja le az architektonika nyelvén – a tagok és a fő (az egyház Krisztus titokzatos teste, 1. Kor. 6.15, 12.27.) –, a centrális tér ellenben a liturgiában résztvevő én jelentőségét húzza alá. Az apszisban elhelyezett szék (sedile) nem csupán a pap vagy püspök ülőhelye, hanem a tanító Krisztus jelenlétét is szimbolizálja.

Az Egyházi törvénykönyv meghatározása szerint a római katolikus templom nyilvános istentiszteleti célra szánt szent épület – aedes sacra. Az épített mű – a Szent helye – célját „a liturgikus könyvekben erre előírt felszenteléssel vagy áldással" nyeri el (1205. és 1214. kánonok). Egyes vélemények szerint a szekularizáltnak mondott világban kérdésessé vált a templomépület szimbólumhordozó karaktere, önmaga státusának kifejezése. Magunk úgy látjuk, hogy az újabb hazai katolikus templomok építői szándékaik szerint továbbra is törekedtek a spirituális mozzanatok hangsúlyozására. A megújított Római misekönyv templomszentelési szertartása is nyomatékosítja, hogy a földi egyház a mennyei Jeruzsálem elővételezése, a földi templom (épület) előrevetíti a mennyei város képét.[155]

A protestáns istentiszteletnek is központi eseménye az igehirdetés, helye az „apszisban" a szószék, előtte az Úrvacsora kiszolgáltatásának helyszíne, az Úr asztala szintén a gyülekezettel szemben elhelyezve. Ennek logikus következménye a döntően centralizáló téralkotás. Az Úr asztala tágas teret igényel, mert egyben ez a keresztelés és a konfirmáció szertartásának színtere.

A korai organikus, *élő* építészet egyik első számon tartott példája Kistelegdi István és Bachmann Zoltán szamoskéri, a református hagyományt továbbörökítő, különálló haranglábas, tömegformálásában az ókeresztény hal motívumára utaló református temploma (1969–74).[156]

A magyar történelem gyászos következménye volt, hogy zsinagógák nem épültek, a megmaradtak állaga pedig tovább romlott. Közösségüket veszítve sokuk nem kerülhette el a sorsát: a felismerhetetlenségig átépítették, lebontották őket. A ritka kivételek egyike ebből az időszakból Kecskemét – Technika Háza, építész Kerényi József (1939).[157]

155 *A II. Vatikáni…* (2000); Bouyer (2000). Farkas Attila: „Régit és újat hoz elő…" A hazai szakrális építészet fél évszázada. MÉpm, 1991. 4. sz. 2–3. p.; Prakfalvi (2003). A ravatalozók közül, mint épülettípus említsük meg a szegedit, építész Borvendég Béla, MÉpm, 1961. 6. sz. 26-27. p.

156 IKHTHÜSZ (hal) = *I*eszousz *Kh*risztosz, *Th*eou *Ü*osz, *Szótér:* Jézus Krisztus, Isten fia, Megváltó. Koós (1991); Kistelegdi (1991). A református templom liturgikus terének meghatározásához lásd Lőrincz (2000).

157 Tervezés 1967–69., építés 1972–74. MÉpm, 1975. 5. sz. 18–23. p.

> *…a gazdaságirányítás új rendjében a tervező kijelölése helyébe a beruházó* szabad tervezőválasztási *lehetősége lépett … az ajánlati rendszer a szocialista gazdasági rendszernek újszerű eszköze.*
>
> *(Magyar Építőművészet,* 1968. 3. sz. 68. p.)

A hatvanas évek egyik záró műve az 1973-ban Svájcba távozott Zalotay Elemér (1932) Szputnyikfigyelő állomása Szombathelyen (1968). Egyfajta „zárvány" ez az avantgárd, szoborszerű mű, amely a nyersbeton felületek „játékával" operált.[158]

A végül is vakvágányra futott „új gazdasági mechanizmus" építészeti metaforájaként is szemlélhető Finta József–Kovácsy László volt Intercontinental Szállója (1966–69)[159], vagy a Csíkvári Antal (1930–79) tervezte Radelkis ipari kisszövetkezet Bécsi úti (tiszta levegőt igénylő!) komplex telephelye (1969–73).[160]

Kévés György (1935) és Tokár György (1933) Esztergomban a Műszeripari Művek számára épített, némiképpen futurisztikus, többfunkciós kultúrterem-, étterem- és konyhaépülete szintén átvezet a hetvenes évek világába (1969–71).[161]

Ezekben az években a magyar falvakat eluralja a négyzetes alaprajzú, kétszobás, sátortetős sablonházak áradata (az utca felőli homlokzaton két darab, hármasosztású ablak), s átalakítja a tradicionális utcaképet.[162]

A hatvanas évek volt az az időszak, amikor az építészettörténeti gondolkodás szakmaszerű alapokra helyezte korábban kevésbé preferált alkotók és stílusok (a szecesszió, a két világháború közötti modernizmus) örökségének újraértékelését.[163]

Major Máté (1904–86) az Akadémiai Kiadó kebelén belül megindította az egyetemes és magyar építészettörténet nagyjait bemutató kismonográfiák Architektúra című sorozatát. Nem véletlen, hogy az 1966-ban megjelent első kötetben Major a konstruktőr-építész, Pier Luigi Nervi munkásságát tekintette át.[164]

158 MÉpm, 1969. 2. sz. 26–27. p.

159 Uo. 5. sz. 57–58. p.; 1970. 6. sz. 19–33. p.; MÉip, 1970. 75–83. p. Az időszak szállodaépítészetének jó összefoglalása Mányoki (1968).

160 MÉpm, 1971. 5. sz. 20–22. p.; 1979. 4. sz. 32–27. p. A főépület finoman kiegyensúlyozott, lebegő-teraszos jellege az utóbbi évek átépítése nyomán elveszett. Az Ericsson új telephelye. Új MÉpm, 1998. 1. sz. 28–39. p.

161 MÉpm, 1973. 2. sz. 18–23. p. A flexibilis térszervezés példája a budapesti Domus áruház is [Lázár Antal (1941), Reimholz Péter (1942)]. MÉpm, 1974. 6. sz. 56–59. p.

162 A teória és a tervezett jövő bemutatását lásd Erdei (1961) és Kathy (1961b). A „Magyar szocialista falu" építészetéhez lásd még MÉpm, 1961. 4. sz. 3–22. p. A családi ház vitához Major–Osskó (1981). Lásd még a kötetben Valuch Tibor tanulmányát.

163 Pl. Kubinszky (1961); Kathy (1961b). A szecesszióhoz: Vámos Ferenc MÉpm, 1960. 6. sz. 49–54. p.; Kubinszky MÉpm, 1961. 2. sz. 51–52. p.; Kathy (1961c); Granasztói (1963); Kubinszky (1963); Csaplár (1970).

164 További kötetek: Dercsényi Balázs: *Árkay Aladár* (1967); Major Máté: *Breuer Marcell* (1970); Gábor Eszter: *A CIAM magyar csoportja* (1972) stb. 1960-ban adta ki az Akadémiai Kiadó Zádor Anna Pollack Mihály-monográfiáját a Műszaki, Major (deklaráltan marxista) építészettörténetének 3. kötetét: *A tőkés és szocializmust építő társadalmak építészete.* A német nyelvű kiadást az Akadémia gondozta.

…a ténytörténet nem tűnik igazán lényegesnek.

(Vajda Mihály[165])

A filozófus Mi is ez a „hatvanas évek"? című esszéjéből ragadtuk ki a gondolatot. Magunk mégis ténytörténetet kívántunk felvázolni, *a tények*, a művek felsorakoztatásával. Tudván, hogy a *művek* felsorakoztatása válogatás eredménye. S egy válogatás mindig torzítás, szükségképpen az. (A ténybeli mivolt persze sohasem független az értelmezéstől.) Talán sikerült azonban érzékeltetnünk, hogy a hatvanas évek magyar építészete kiemelkedően érdekes és fontos szelete a politikatörténeti Kádár-kor művészeti-kulturális teljesítményeinek. Arra kívántunk rámutatni, hogy az időszak építészeti alkotásai nem pusztán „termelőtevékenység" eredményei, hanem a történeti (a magunk részéről alapvetően recepciótörténeti) rekonstrukciók eredménye révén: műalkotások. Olyan Aquinói Szent Tamás meghatározása alapján (is) értékelendő művek – az értelem helyes mértéke (recta ratio) szerinti arányossággal megalkotottak; jellemzőjük még egyfajta teljesség (integritas) és világosság (claritas) –, melyekből felépíthető a hatvanas évek építészettörténete.

165 Vajda (1991).

IRODALOM

ANTAL ANDREA: Egymillió lakás. *História*, 1995. 9–10. sz. 47–48. p.

BÁNYÁSZ PÉTER: Függesztett tetőszerkezetek. *Ipari Építészeti Szemle* 17. (1959), 85–91. p.

BEKE LÁSZLÓ–GÁBOR ESZTER–PRAKFALVI ENDRE–SISA JÓZSEF–SZABÓ JÚLIA: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*. Budapest, 2002, Corvina.

BENE LÁSZLÓ: Lakásépítkezések Budapesten. *Magyar Építőművészet*, 1959. 5–6. sz. 154–174. p.

BENKHARD ÁGOST: Az új Erzsébet-híd. *Magyar Építőművészet*, 1961. 1. sz. 14–21. p.

BÉRCZES ISTVÁN–FARKAS TIBOR–KISLÉGHY NAGY ISTVÁN–POLONYI KÁROLY: Beszámoló a Balaton fejlesztés egyéves munkájáról. *Magyar Építőművészet*, 1958. 137–166. p.

BONTA JÁNOS: Új vonások a modern építészetben. *Magyar Építőművészet*, 1959. 7–8. sz. 253–258. p.

BONTA JÁNOS: „A magyar építőművészet"-ről és a magyar építészetről. *Magyar Építőművészet*, 1961. 6. sz. 59. p.

BOUYER, LOUIS: *Építészet és liturgia*. Szeged, 2000, Agapé.

BÖHÖNYEY JÁNOS: Kislakások berendezési kérdései. *Magyar Építőművészet*, 1960. 3. sz. 21–31. p.

BÖHÖNYEY JÁNOS: Hagyományos és előregyártott építési módok összehasonlító vizsgálata. *Magyar Építőművészet*, 1968. 4. sz. 64. p.

BRANCZIK MÁRTA: Lessner Manó életrajza. *Magyar Építőművészet*, 1994. 6. sz. 38–39. p.

CURTIS, WILLIAM J. R.: Modern Architecture since 1900. Oxford, 1987, Phaidon.

Csaba László: A hollóházi templomról. *Magyar Építőművészet,* 1988[a]. 3. sz. 31–33. p.

Csaba László: Templom Cserépváralján 1960-tól napjainkig. *Magyar Építőművészet,* 1988[b]. 3. sz. 30–31. p.

Csaplár Ferenc: Kassák Munka köre és a modern építészet. *Magyar Építőművészet,* 1970. 3. sz. 56–58. p.

Cserba Dezső: A blokkos építési mód és az építészeti szemlélet. Az első kohóhab–salak betonos középblokkos lakóház (Hamzsabégi út) építésének tanulságai. *Magyar Építőművészet,* 1960. 2. sz. 24–29. p.

Csonka Pál: Búcsú dr. Menyhárd Istvántól. *Magyar Építőművészet,* 1970. 1. sz. 59. p.

Dávid Ferenc: Tisztelgés Lajta Béla emlékének. In Dávid Ferenc–Hadik András–Pusztai László–Ritoók Pál (szerk.): *A Parisiana újjáépítése.* Kiállítási katalógus. Budapest, 1991, OMF MÉM.

Egressy Imre: Kísérleti lakások, új berendezések az Óbudai lakótelepen. *Magyar Építőművészet,* 1961. 1. sz. 4–13. p.

Egyed Ferenc: Gondolatok a magyar ipari szerkezettervezés 15 évéről. *Magyar Építőművészet,* 1964. 2. sz. 64–67. p.

Erdei Ferenc: A szocialista falu néhány társadalmi-gazdasági problémája. *Magyar Építőművészet,* 1961. 1. sz. 37–39. p.

Ertl Róbert: A Déli pályaudvar átépítése. *Magyar Építőipar,* 1962. 241–245. p.

Ferkai András: Negyven év magyar építészete. *Magyar Építőművészet*, 1985. 2. sz. 22–27. p.

Ferkai András: Történeti áttekintés. In Lőrinczi Zsuzsa–Vargha Mihály (szerk.): *Budapest építészete napjainkig.* Budapest, 1997, 6 Bt. 10–15. p.

Ferkai András: Építészet a második világháború után. In Sisa József–Dora Wiebenson (szerk.): *Magyarország építészetének története.* Budapest, 1998, Vince. 313. p.

Ferkai András: Jánossy György meg nem valósult terveiről. In uő (szerk.): *Jánossy György építőművész.* Budapest, 2001, 6 Bt. 87–97. p.

Finta József–Magyar Géza: Korunk építészetének néhány új vonása. *Magyar Építőművészet,* 1960. 1. sz. 55–58. p.

Frampton, Kenneth: *Modern Architecture. A critical History*. London, 1982, Thames & Hudson.

Gádoros Lajos: Önéletrajz. In Hajdú Virág–Prakfalvi Endre (szerk.): *Lapis angularis [I.]* Budapest, 1995, OMVH MÉM. 345–371. p.

Gilyén Jenő: A konstrukció és a konstruktőr szerepe a mai építészetben. *Magyar Építőipar,* 1964. 3. sz. 129–142. p.

Gilyén Nándor: A statikai törvények hatása a modern építészet formáira. *Magyar Építőművészet,* 1964. 4. sz. 54–58. p.

Granasztói Pál: A budapesti eklektikus városépítészet értékelésének néhány problémája. *Magyar Építőművészet,* 1963. 2. sz..30–31. p.

Granasztói Pál: Az építészeti alakítás lehetőségei a városépítésben. *Magyar Építőművészet,* 1971. 3. sz. 59–60. p.

Gyöngyösi István–Rojkó Ervin: *Budapesti Városépítési Tervező Vállalat 1949–1959.* Budapest, (é. n.), BUVÁTI.

Heim Ernő–Preisich Gábor: Budapest és környéke általános rendezési terve. *Magyar Építőművészet,* 1962. 1. sz. 4–9. p.

Hidasi Lajos: A Budavári Palota újjáépítése. *Magyar Építőipar,* 1963. 581–588. p.

Horler Miklós: Egy háztömb a budai Várban. *Magyar Építőművészet,* 1967. 1–2. sz. 2–9. p.

Horváth Sándor: Urbanizáció és társadalmi integráció a hatvanas években. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002. VIII. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2002, 1956-os Intézet. 36–51. p.

Janáky György: Kísérlet egy korszak bejárására. *Magyar Építőművészet*, 1988. 3. sz. 3. p.

Kathy Imre: Családiház–parasztház. *Magyar Építőművészet,* 1961[a]. 1. sz. 40–41. p.

Kathy Imre: Népi és hagyomány? *Magyar Építőművészet,* 1961[b]. 1. sz. 47–49. p.

Kathy Imre: Medgyaszay István (1877–1959). *Magyar Építőművészet,* 1961[c]. 3. sz. 44–54. p.

Katona József (szerk.): *Építésiparosítás, műszaki tervezés, tipizálás.* Budapest, 1969, Típustervező Intézet.

Kisléghy Nagy István: A Balaton-táj fejlesztése építészi szempontból. *Magyar Építőművészet,* 1957. 88–91. p.

Kistelegdi István [rövid ismertetés] In Dvorszky Hedvig (szerk.): *Magyar organikus építészet.* Az V. Velencei építészeti biennálé kiállítási katalógusa. Budapest, 1991, Műcsarnok. 62–63. p.

Kollányi Béla: Az újjáépült Budavári Palota. Budapest, 1990, Műszaki.

Koós Judith: A magyarországi református templomok stílusváltozásai. *Magyar Építőművészet,* 1991. 4. sz. 5. p.

Kotsis Iván: Életrajzom. In Hajdú Virág–Prakfalvi Endre (szerk.): *Lapis angularis* [I.] Budapest, 1995, OMvH Magyar Építészeti Múzeum. 270., 272–274. p.

Kubinszky Mihály: Gondolatok a század eleji magyar építészetről. *Magyar Építőművészet,* 1961. 1. sz. 42–46. p.

Kubinszky Mihály: A modern magyar építészet kibontakozása (1840–1944). *Magyar Építőművészet,* 1963. 3. sz. 12–17. p.

Kubinszky Mihály: A SZÖVTERV fiatal építészei. *Magyar Építőművészet,* 1970. 5. sz. 60–62. p.

Kunszt György: Bevezető gondolatok Finta József építészetéről. In Rappai Zsuzsa (szerk.): *Finta József műhelye.* Budapest, 1997, Mundus. 24. p.

Lőrincz Zoltán: *„Ne hagyjátok a templomot…”.* Budapest, 2000, Kálvin.

Lővei Pál: Balatoni fejlesztési program. In uő (szerk.): *A műemlékvédelem táguló körei.* Budapest, 2000, OMVH.

Major Máté: Az ötéves terv és a magyar építésügy. *Építészet–Építés,* 1949. 1–2. sz. 9–10. p.

Major Máté: Az építészet alakulásának és fejlődésének törvényszerűségeiről. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tudományos ülésszakának előadásai 1955. nov. 11–22. Klny. Budapest, 1957.

Major Máté: A Seagram–building (M. van der Rohe–Ph. Johnson) és a Notre Dame du Haut kápolna (Le Corbusier). *Magyar Építőművészet,* 1959. 7–8. sz. 259–260. p.

Major Máté: Alkotó-munka-e az építész munkája? *Magyar Építőművészet,* 1960[a]. 2. sz. 47–49. p.

Major Máté: *Építészettörténet.* 3. köt. Budapest, 1960[b], Műszaki.

Major Máté: Az anyag és forma – az építészetben. *Magyar Építőművészet,* 1961[a]. 5. sz. 47. p.

Major Máté: A „szép" és a „művészi" mai építészetünkben. A *Magyar Tudomány* 1961[b]. 10. sz. Klny.

Major Máté: Tizenkét nehéz esztendő (1945–56). In Fehérvári Zoltán–Prakfalvi Endre (szerk.): *Lapis angularis III.* Budapest, 2001. Magyar Építészeti Múzeum. 212. p.

Major Máté–Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból.* Budapest, 1981, Corvina. 147–153. p.

Mányoki László: Szállodaépítészetünk másfél évtizede. *Magyar Építőművészet,* 1968. 4. sz. 9–13. p.

A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai. Budapest, 2000, Szent István Társulat. 84–87. p.

Merényi Ferenc: *A magyar építészet 1867–1967.* Budapest, 1969, Műszaki. 127. p.

Moravánszky, Ákos (hrsg.): *Architekturtheorie im 20. Jahrhundert. Eine kritische Anthologie.* Wien, 2003, Springer.

Mújdricza Péter: „Minden ház fölött van egy ég…" Az 1948–as Budapesti Nemzetközi Vásár OTI pavilonja. In Fehérvári Zoltán–Hajdú Virág–Prakfalvi Endre (szerk.): *Pavilonépítészet a 19–20. században.* Budapest, 2000, OMVH–MÉM–Pavilon Alapítvány. Pavilon különszám. 139–141. p.

Nagy Elemér: Látogatás Ronchampban. *Magyar Építőművészet,* 1958. 187–192. p.

Németh Lajos: A műinterpretáció kérdéseiről. *Ars Hungarica,* 1985. 1. sz. 5–22. p.

Pelikán József: A szerkezettervezésről általában. *Magyar Építőipar,* 1964. 3. sz. 167–175. p.

Perczel Károly: A regionális tervezés, a városrendezés és az építészet. *Magyar Építőművészet,* 1962. 1. sz. 10–16. p.

Perényi Imre: Magyar városépítés a felszabadulás után. *Magyar Építőművészet,* 1962. 1. sz. 17–18. p.

Polónyi Károly: Műteremház Zebegényben. *Magyar Építőművészet,* 1962[a]. 1. sz. 26–27. p.

Polónyi Károly: Toronyszálló a siófoki mólón. *Magyar Építőművészet,* 1962[b]. 3. sz. 6–8. p.

Prakfalvi Endre: Az 1953–as városépítészeti vita. *Budapesti Negyed* 9 (1995). 193–208. p.

Prakfalvi Endre: Alapok–tervek–épületek, 1947–49. In Standeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei, 1947–1949.* Budapest, 1998, 1956-os Intézet. 307 p.

Prakfalvi Endre: *Szocreál.* Budapest, 1999, Városháza.

Prakfalvi Endre: Előszó. (Vázlat egy tematikus kiállításhoz). In Fehérvári Zoltán–Hajdú Virág–Prakfalvi Endre (szerk.): *Pavilonépítészet a 19–20. században.* Budapest, 2000, OMVH–MÉM–Pavilon Alapítvány. Pavilon különszám. 7–11. p.

Prakfalvi Endre: Adatok a Budavári Palota együttes 1945 utáni építéstörténetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából.* Szerk.: F. Dózsa Katalin–Szvoboda Dománszky Gabriella XXIX. (2002[a]) p. 343–359.

Prakfalvi Endre: A XX. század második felének építészete. In Beke László–Gábor Eszter–Prakfalvi Endre–Sisa József–Szabó Júlia: *Magyar művészet 1800-tól napjainkig.* Budapest, 2002[b], Corvina. 267. p.

Prakfalvi Endre: *Római katolikus templomok, az egyesített fővárosban.* Budapest, 2003, Városháza.

Prakfalvi Endre (szerk.): *Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1956.* (*Kiállítási katalógus.*) Budapest, 1992, OMVH–MÉM.

Prakfalvi Endre–Hajdú Virág (szerk.): *Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959.* Budapest, 1996, OMVH–MÉM.

Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története III.* Budapest, 1969, Műszaki.

Rácz György: Kicsi ház – testközelben. *Magyar Építőművészet,* 1988. 2. sz. 22–23. p.

Reisch Róbert: Héjszerkezetek Magyarországon. *Magyar Építőipar,* 1968. 8. sz. 490–500. p.

Róka Enikő: Az 1958-as brüsszeli világkiállítás magyar pavilonja. In Fehérvári Zoltán–Hajdú Virág–Prakfalvi Endre (szerk.): *Pavilonépítészet a 19–20. században.* Budapest, 2000, OMVH–MÉM–Pavilon Alapítvány. Pavilon különszám. 169–172. p.

Román Andor: Különleges függőtető Kőbányán. *Magyar Építőipar,* 1962. 4. sz. 185. p.

Sámsodi Kiss Béla: Könnyű épületek. *Magyar Építőművészet,* 1957. 13–17. p.

Schéry Gábor (főszerk.): *A magyar tervezőirodák története.* Budapest, 2001, Építésügyi Tájékoztatási Központ.

Schéry Gábor (szerk.): *Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós-díjasok és műveik 1953–1994.* Budapest, 1995, Építésügyi Tájékoztató Központ.

Sebestyén Gyula: A lakóházépítés helyzete és fejlődési irányai. *Magyar Építőipar,* 1962. 431–440. p.

Siegel, Curt: *A modern építészet szerkezetformái.* Budapest, 1969, Műszaki.

Simon Mariann: Magyarországi építészet elmélet 1945–1970. *Építés–Építészettudomány,* 2000. 3–4. sz. 251–268. p.

Szalai András: „Tükör által, homályosan…” Negyven év építészetéről az Ybl-díjak ürügyén. In Schéry Gábor (szerk.): *Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós-díjasok és műveik 1953–1994.* Budapest, 1995, Építésügyi Tájékoztató Központ. 19–18. p.

Szrogh György: Típus-gondolatok. *Magyar Építőművészet,* 1957. 138–155. p.

Szrogh György: Templom, Hollóháza. *Magyar Építőművészet,* 1968. 6. sz. 36–40. p.

Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető. I. *Budapesti Negyed* 24 (1999), 97–103. p.

Vajda Mihály: Posztmodern beszéd a gyönyörű hatvanas évekről, amikor utoljára még – akár szép, akár csúnya – minden olyan egyértelmű volt. In Nagy Ildikó (szerk.): *Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben.* (*Kiállítási katalógus.*) Budapest, 1991, MNG.

Vámos Dominika (szerk.): Egy megtalált ház. Arc'4. Az *Új Magyar Építőművészet* 2000 melléklete.

Vámossy Ferenc: Tartalom és forma az építészetben. Klny. a *Építés- és Közlekedéstudományi közlemények* 1963. évi 4. számából.

Vámossy Ferenc: Az ipari építészet fejlődése. *Magyar Építőművészet,* 1964. 2. sz. 60–63. p.

Vass Henrik (szerk.): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963–1966.* Budapest, 1978, Kossuth.

Vass Henrik–Ságvári Ágnes (sajtó alá rend.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–62.* Budapest, 1973, Kossuth.

Visy Zoltán: Az új építési módok és a lakásépítés. *Magyar Építőművészet,* 1960. 2. sz. 32–37. p.

Wehner Tibor (szerk.): *Adatok és adalékok a hatvanas évek művészetéhez. A Művészeti Bizottság jegyzőkönyvei, 1962–66.* 1–2. Budapest, 2002, Képző- és Iparművészeti Lektorátus.

Winkler Gábor: Történeti áttekintés. In Lőrinczi Zsuzsa (szerk.): *Építészeti kalauz. Magyarország (vidéki) építészete a XX. században.* Budapest, 2002, 6 Bt. 6–17. p.

RÖVIDÍTÉSEK

ÁEH	Állami Egyházügyi Hivatal
ÁFÉSZ	Általános Fogyasztási, Értékesítési és Beszerző Szövetkezet
AFP	Agence France-Press
agit-prop., Agit. Prop.	agitációs és propaganda
ÁGTI	Általános Géptervező Iroda
ALUTERV	Aluminiumipari Tervező és Kutató Intézet
A. P. C. L.	akció, process art, conceptual art, land art
APO	Agitációs és Propaganda Osztály
ÁSZTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁVH	Államvédelmi Hatóság
ÁVO	Államvédelmi Osztály
AVP	Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkoj Federacii
BBS	Balázs Béla Stúdió
BFL	Budapest Főváros Levéltára
BKI	Belkereskedelmi Kutató Intézet
BM	Belügyminisztérium
BNV	Budapesti Nemzetközi Vásár
BRFK	Budapesti Rendőr-főkapitányság
BTK	Bölcsészettudományi Kar
BUVÁTI	Budapesti Várostervező Intézet
CCCS	Centre for Contemporary Cultural Studies
CIAM	Congrès Internationaux d'Architecture Moderne
CK	Centralnüj Komityet
d.	doboz
DDR	Deutsche Demokratische Republik
ders.	derselbe
dft	devizaforint
ed.	edited
EFEF	a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek Főparancsnoksága
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem
ÉMV	Észak-magyarországi Vegyiművek
ENSZ	Egyesült Nemzetek Szervezete
ERDÉRT	Erdőgazdasági és Faipari Termékeket Értékesítő és Feldolgozó Vállalat
et al.	et alii
f.	fond
FAO	Food and Agriculture Organization (of the United Nations)

ford.	fordította
Ft	forint
FTC	Ferencvárosi Torna Club
Gestapo	Geheime Staatspolizei
glav. red.	glavnüj redaktor
gy.	gyelo
HÁB	(a KGST) Hadiipari Állandó Bizottsága
HB	Honvédelmi Bizottság
HÉV	Helyiérdekű Vasút
HKB	Hadiipari Kormánybizottság
HL	Hadtörténeti Levéltár
Hl	heilige
HM	Honvédelmi Minisztérium
hrsg.	herausgegeben
HVG	Heti Világgazdaság
IBUSZ	Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítmányozási Rt.
IÉSZ	*Ipari Építészeti Szemle*
IKB	Ideiglenes Központi Bizottság
IMF	International Monetary Found
IPARTERV	Ipari Épülettervező Vállalat
IRI	Ifjúsági Rendező Iroda
KB	Központi Bizottság
KEB	Központi Ellenőrző Bizottság
KFKI	Központi Fizikai Kutatóintézet
KGM	Kohó- és Gépipari Minisztérium
KGST	Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
KIM	Könnyűipari Minisztérium
KISZ	Kommunista Ifjúsági Szövetség
KJK	Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
KKI	Kulturális Kapcsolatok Intézete
KKM	Külkereskedelmi Minisztérium
KMP	Kommunisták Magyarországi Pártja
KNEB	Központi Népi Ellenőrzési Bizottság
Korm.	kormány
köt.	kötet
közread.	közreadja
KÖZTI	Középület-tervező Iroda
KPSZSZ	Kommunyiszticseszkaja Partyija Szovjetszkogo Szojuza
KSH	Központi Statisztikai Hivatal
LEMP	Lengyel Egyesült Munkáspárt
„M”	(ország)mozgósítás

MAFILM	Magyar Filmgyártó Vállalat
MAHART	Magyar Hajózási Részvénytársaság
MALÉV	Magyar Légiközlekedési Vállalat
MÁV	Magyar Államvasutak
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MEGÉV	Mezőgazdasági Gép- és Alkatrész-kereskedelmi Vállalat
MÉip.	*Magyar Építőipar*
MÉM	Magyar Építészeti Múzeum
MÉM	Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium
MÉpm.	*Magyar Építőművészet*
METEM	Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség
MEZŐGÉP	Mezőgazdasági Gépgyártó Vállalatok (Tröszt)
MM	Művelődésügyi Minisztérium
MN	Magyar Néphadsereg
MNG	Magyar Nemzeti Galéria
MOKÉP	Mozgóképforgalmazási Vállalat
MOL	Magyar Országos Levéltár
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTI	Magyar Távirati Iroda
MTK	Magyar Testgyakorlók Köre
MüM	Munkaügyi Minisztérium
NB	Nemzeti Bajnokság
NDK	Német Demokratikus Köztársaság
NEP	Novaja Ekonomicseszkaja Polityika
NIM	Nehézipari Minisztérium
NKFP	Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program
NKVD	Narodnij Komisszariat Vnutrennih Gyel
NÖS	Neue Ökonomische System
nr	number
NS	nationalsozialistische
NSZK	Német Szövetségi Köztársaság
NTNUN	Norges Teknisk-Naturvitenskapeling Universitet
OEB	Országos Egyeztető Bizottság
OISZÉV	Országos Idegenforgalmi Szálloda és Étterem Vállalat
OMF	Országos Műemlékfelügyelőség
OMVH	Országos Műemlékvédelmi Hivatal
op.	opisz
OSA	Open Society Archives
OT	Országos Tervhivatal
OTI	Országos Társadalombiztosítási Intézet

OTKA	Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok
OTP	Országos Takarékpénztár
ő. e.	őrzési egység
p.	pagina
PB	Politikai Bizottság
PEN	Poets, Essayists, Novelists (International Association of Poets, Playwrights, Essayists, Editors and Novellists)
PhD.	Philosophiae Doctor
PM	Pénzügyminisztérium
PTK	Polgári Törvénykönyv
red.	redaktor
RGANI	Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii
Rt.	részvénytársaság
sci-fi	science fiction
SOTE	Semmelweis Orvostudományi Egyetem
stb.	satöbbi
sz.	számú
szerk.	szerkesztette
SZKP	Szovjetunió Kommunista Pártja
SZOT	Szakszervezetek Országos Tanácsa
SZÖVTERV	Szövetkezeti Tervező és Beruházó Vállalat
SZT	szigorúan titkos
SZU	Szovjetunió
TIT	Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
TKI	Támogatott Kutatóhelyek Irodája
TKKO	Tudományos Kulturális és Közoktatási Osztály
TNT	trinitro-toluol
TOT	Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa
TÜK	titkos ügyiratkezelés
TV	televízió
tv.	Törvény
TVK	Tiszai Vegyi Kombinát
tvr.	törvényerejű rendelet
TWA	Trans World Airlines
uo.	ugyanott
uő	ugyanő
USA	United States of America
USSR	Union of Soviet Socialist Republics
vál.	válogatta
vol.	volume
VSZ	Varsói Szerződés

FELELŐS KIADÓ AZ 1956-OS INTÉZET-KÖZALAPÍTVÁNY FŐIGAZGATÓJA

FELELŐS SZERKESZTŐ TÖRÖK GYÖNGYVÉR

KÉZIRAT-ELŐKÉSZÍTŐ, KORREKTOR SZILASI ÉVA

NYOMDAI KIVITELEZŐ OPEN ART KFT.
FELELŐS VEZETŐ BARCZA ANDRÁS

ISBN 963 216 030 4

5000 Ft